

УНИВЕРЗИТЕТ У БАЊОЈ ЛУЦИ

UNIVERSITY OF BANJA LUKA

ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ

FACULTY OF PHILOSOPHY

Владан Вуклиш

**ЈУГОСЛОВЕНИ,
ШПАНСКИ ГРАЂАНСКИ РАТ
И РАТНА ЕМИГРАЦИЈА**

ДОКТОРСКА ДИСЕРТАЦИЈА

Бања Лука, 2022.

УНИВЕРЗИТЕТ У БАЊОЈ ЛУЦИ

UNIVERSITY OF BANJA LUKA

ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ
FACULTY OF PHILOSOPHY

Vladan Vukliš

**YUGOSLAVS,
THE SPANISH CIVIL WAR
AND THE WAR ÉMIGRÉS**

DOCTORAL DISSERTATION

Banja Luka, 2022.

Ментор: проф. др Милан Ристовић, редовни професор, Филозофски факултет, Универзитет у Београду

Наслов докторске дисертације: Југословени, Шпански грађански рат и ратна емиграција

Резиме: Шпански грађански рат (1936–1939) представља један од најважнијих догађаја свјетске историје. Сва европска друштва била су приморана да се опредјељују за једну од страна у овом рату – републиканаца и националиста, односно левнице и деснице – и самим тим, да се међусобно дијеле. У том смислу, овај је рат имао значајног утицаја на Краљевину Југославију и на њену будућност. Око 1.850 Југословена добровољно је отишло у борбу за одбрану Републике Шпаније. Преко 250 њих је узело учешћа у Другом свјетском рату у окупираној Југославији, гдје су постали кичма партизанског покрета. Овај рад почиње прегледом предратних контаката између Југословена и Шпанаца, наставља се историјом Шпаније до укључења странаца у конфликт, а затим, највећим дијелом, реконструише југословенско учешће у Шпанском грађанском рату, са подједнаким фокусом на војне, политичке и друштвене аспекте. Тражена је наративна равнотежа између војнополитичке историје, југословенске перцепције и њихових персоналних мотива, како оних који су дошли из Југославије, тако и других, који су дошли из емиграције, а чинили су већину југословенског контингента. Посебна пажња је дата широј историји комунистичког покрета, чији су припадници били најбројнији међу добровољцима, при чему се сагледава и повратни утицај шпанске ратне драме на Комунистичку партију Југославије. Паралелно са дешавањима на Пиринејском полуострву, анализирају се догађаји и процеси у Краљевини Југославији у контексту интернационализације шпанског конфликта. Завршница дисертације доноси прегледну историју онога што долази за ветеране након пораза Републике: пролазак кроз логоре у Француској, Други свјетски рат и југословенску револуцију. Учињен је и прегледни осврт на односе нове Југославије према шпанској републиканској емиграцији, као и према Франковој Шпанији. Истраживање је базирано на архивској грађи разноврсне провенијенције, мемоарским написима, периодичној штампи, као и досадашњим научним достигнућима, новијим и старијим, који се дотичу општих историјских токова или појединих сегмената из домена конкретне теме дисертације.

Кључне ријечи: Шпански грађански рат (1936–1939); историја Шпаније; историја Југославије; Интернационалне бригаде; Комунистичка партија Југославије (КПЈ), Комунистичка интернационала (Коминтерна); шпански борци; Други свјетски рат (1939–1945); војна историја; политичка емиграција.

Научна област: Историја савременог доба

Научно поље: Историја

Класификациона ознака (CERIF): H250

Тип одабране лиценце Креативне заједнице: CC BY-NC-ND

Mentor: Milan Ristović, PhD, professor, Faculty of Philosophy, University of Belgrade

Doctoral dissertation title: Yugoslavs, the Spanish Civil War and the war émigrés

Summary: The Spanish Civil War (1936–1939) represents one of the most important events in global history. All European societies were compelled to take sides in this conflict between the republicans and the nationalists, the left and the right. Consequently, these societies were themselves divided by these choices. In the same manner, this war has made a significant impact on the Kingdom of Yugoslavia and its immediate future. Around 1.850 Yugoslavs have volunteered to defend the Spanish Republic. Over 250 of them took part in the Second World War in occupied Yugoslavia, where they have turned themselves into a backbone of the Partisan resistance movement. The thesis opens with a survey of previous contacts between Yugoslavs and Spaniards, and then continues through the history of Spain before international subjects enter into its conflict. Afterwards, the majority of this text reconstructs the Yugoslav participation in the Spanish Civil War, with a balanced focus on military, political and social aspects. The author aimed for a narrative proportionally constructed of military–political history, the Yugoslav perception, and their personal motives, not only of those who came from Yugoslavia, but also others, émigrés, constituting the majority of the Yugoslav contingent. Additional attention was given to a wider history of the communist movement, whose members were the most numerous amongst the volunteers, but also to the reversed impact of the Spanish war drama on the Communist Party of Yugoslavia. Parallel attention was directed at the events and processes within the Kingdom of Yugoslavia in the internationalized context of the Spanish conflict. The final part of the dissertation turns to an overview of the events that befell on the Yugoslav veterans after the demise of the Republic: the French internment camps, the Second World War, and the Yugoslav Revolution. Additionally, this text also reviews the relationship of the Socialist Yugoslavia with the Spanish republican émigrés, but also with Francoist Spain. This research is based on archival records of various provenance, memoirs, press and periodicals, as well as academic work by other authors of both earlier and more recent age, that discuss general histories or more specific areas connected to the subject of this dissertation.

Key Words: Spanish Civil War (1936–1939); History of Spain; History of Yugoslavia; International Brigades; Communist Party of Yugoslavia (KPJ); Communist International (Comintern); “Spaniard” veterans; Second World War; military history; political émigrés.

Scientific area: History of contemporary era

Scientific field: History

Classification code (CERIF): H250

Creative Commons license type: CC BY-NC-ND

Садржај

Увод	1
1. Далеки хоризонти	19
2. Интервенција и солидарност	56
3. Југословенско предратиште	121
4. Иберијски ровови	177
5. Сумња и повјерење	234
6. Магла и повлачење	290
7. Неутрална диктатура?	348
8. Ратна емиграција	390
Закључак	444
Извори и литература	451

Скраћенице

Архиви:

АБХ	Архив Босне и Херцеговине, Сарајево
АЈ	Архив Југославије, Београд
АОИРПП	Државни архив Црне Горе – Архивски одсјек за историју радничког покрета, Подгорица
АRS	Архив Републике Словеније, Љубљана
АРСБЛ	Архив Републике Српске, Бањалука
АВНС	Архив Војводине, Нови Сад
фол.	фолијација; редни број листа или странице у грађи
ДАМИП	Дипломатски архив Министарства иностраних послова Србије, Београд
DARI	Државни архив у Ријеци
DAST	Државни архив у Сплиту
HDA	Хрватски државни архив, Загреб
ИАБ	Историјски архив Београда
IISG	Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Amsterdam
МВНС	Музје Војводине, Нови Сад
РГАСПИ	Российский государственный архив социально-политической истории, Москва
РГВА	Российский государственный военный архив, Москва

Литература:

- Beevor A. Beevor, *The Battle for Spain: The Spanish Civil War 1936–1939*, Penguin Books, 2006.
- Broué—Temime P. Broué, E. Temime, *The Revolution and the Civil War in Spain*, Haymarket Books, Chicago 2008.
- Casanova J. Casanova, *The Spanish Republic and Civil War*, Cambridge University Press, 2010.
- ČSP *Časopis za suvremenu povijest*, Zagreb
- Lemesle H. Lemesle, *Des Yougoslaves engagés au XXe siècle: itinéraires de volontaires yougoslaves en Espagne républicaine*, Thèse de doctorat, Université de Paris I, Décembre 2011.
- Maitron Maitron: Dictionnaire biographique, mouvement ouvrier, mouvement social, maitron.fr
- Payne S. Payne, *The Spanish Civil War, the Soviet Union, and Communism*, Yale University Press, 2011.
- СДЈБ J. Broz Tito, *Sabrana djela*, ur. P. Damjanović, Komunist, Bigz – Naprijed, Beograd – Zagreb, I–X, 1982.
- III/I–V *Španija 1936–1939: Zbornik sećanja jugoslovenskih dobrovoljaca u Španskom ratu*, I–V, ur. Čedo Kapor, Vojnoizdavački zavod, Beograd 1971.
- III/1989 *Španjolska 1936–1939: Prilozi sa znanstvenog savjetovanja*, ur. Lj. Boban, JAZU – Globus, Zagreb 1989.
- Thomas, I–II H. Thomas, *Španjolski građanski rat*, I–II, Otokar Keršovani, Rijeka 1980.
- UP University Press
- Зборник НОР *Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату југословенских народа*, I–XV, Војноисторијски институт ЈНА, Београд, 1949–1986.

Појмови:

ABHOJ	Антифашистичко вијеће народног ослобођења Југославије
AN	Acción Nacional Национална акција
АП	Аутономна покрајина
CCMA	Comitè Central de Milícies Antifeixistes de Catalunya Централни комитет антифашистичких милиција
CGTU	Confédération générale du travail unitaire Јединствена општа конфедерација радника
CEDA	Confederación Española de Derechas Autónomas Конфедерација аутономних десница
CNT	Confederación Nacional de Trabajo Национална конфедерација рада
CTV	Corpo di Truppe Volontarie Корпус добровољних трупа
DGS	Dirección General de Seguridad Управа опште безбједности
ДС	Демократска странка (Југославије)
ДСИП	Државни секретаријат за иностране послове
FAI	Federación Anarquista Ibérica Федерација иберијских анархиста
FLP	Frente de Liberación Popular Фронт народног ослобођења
FE-JONS	Falange Española de las Juntas de Ofensiva Nacional Sindicalista Шпанска фаланга и Национално-синдикалистичке офанзивне хунте
FFI	Forces françaises de l'Intérieur Француске унутрашње снаге

FNTT	Federación Nacional de Trabajadores de la Tierra Национална федерација земљорадника
ГРУ	Главное разведывательное управление Главна обавјештајна управа (Црвене армије)
ХСС	Хрватска селјачка странка
ИК КИ	Извршни комитет Комунистичке интернационале
IR	Izquierda Republicana Републиканска лјевица
ЈПП	Јединствена радничка партија
ЈНА	Југословенска народна армија
JSU	Juventudes Socialistas Unificadas Јединствена социјалистичка омладина
КП	Комунистичка партија
КПЈ	Комунистичка партија Југославије
КУНМЗ	Коммунистический университет национальных меньшинств Запада Комунистички универзитет националних мањина Запада
MAS	Movimiento Acción Socialista Покрет социјалистичке акције
MG	Ministerio de la Gobernación Министарство управе
МКК	Међународна контролна комисија Коминтерне
МЛШ	Међународна лењинска школа
МОИ	Main-d'œuvre immigrée Организација емигрантских радника
МОПР	Международная организация помощи борцам революции Међународна организација за помоћ борцима револуције (Црвена помоћ)
НКВД	Народный комиссариат внутренних дел Народни комесаријат унутрашњих послова
НОБ	Народноослободилачка борба

НОП	Народноослободилачки покрет
НОР	Народноослободилачки рат
НОВЈ	Народноослободилачка војска Југославије
ОМС	Отдел международной связи Одјел за међународне везе (Коминтерне)
OVRA	Organizzazione per la Vigilanza e la Repressione dell'Antifascismo Организација за праћење и сузбијање антифашизма
ОЗН	Одјелјење за заштиту народа
PCE	Partido Comunista de España Комунистичка партија Шпаније
ПО	Партизански одред
POUM	Partido Obrero de Unificación Marxista Радничка партија марксистичког уједињења
PS	Partido Sindicalista Синдикалистичка партија
PSOE	Partido Socialista Obrero Español Социјалистичка радничка партија Шпаније
PSUC	Partido Socialista Unificado de Catalunya Јединствена социјалистичка партија Каталоније
ПТБ	Противтенковска батерија
ПВБ	Противваздушна батерија
СДК	Селјачко-демократска коалиција
СДС	Самостална демократска странка
SIM	Servicio de Información Militar Војна обавјештајна служба
СКОЈ	Савез комунистичке омладине Југославије
СКЈ	Савез комуниста Југославије
ССРН	Социјалистички савез радног народа
СУБНОР	Савез удружења бораца Народноослободилачког рата

СЗ	Савез земљорадника
UGT	Unión General de Trabajadores Општи раднички савез
UME	Unión Militar Española Шпанска војна унија
UR	Unión Republicana Републичанска унија
УРСС	Уједињени раднички синдикални савез Југославије
ВКПб	Всесоюзную Коммунистическую партию (большеви́ков) Свесавезна комунистичка партија (большевика)
ВМРО	Внатрешна македонска револуционерна организација Унутрашња македонска револуционарна организација
ЗАВНОБиХ	Земаљско антифашистичко вијеће народног ослобођења Босне и Херцеговине
ЗАВНОХ	Земаљско антифашистичко вијеће народног ослобођења Хрватске

Увод

Шпански грађански рат који је вођен од 1936. до 1939. године представља један од најважнијих догађаја у историји савремене епохе у глобалном простору. Разумије се, требало би да будемо свјесни како је ова пропозиција несумњиво евроцентрична, са дјелимичном дозом бијеле привилегије: бивша колонијална сила постаје поприште свјетске историје, чиме добија значај несразмјеран ономе што наступа послије – Другом свјетском рату – али и ономе што се у блиским временским интервалима дешава у другим дијеловима свијета, ван европског континента. Према неким рачуницама, сви ратови, насилни политички сукоби и оружана репресија у 20. вијеку однијели су близу 150 милиона живота.¹ Тиме, Шпански грађански рат са максималних 600 хиљада жртава не представља ни пола процента оних који су усмрћени у трајању претходног стољећа. Ради успоређе, узмимо рат и револуцију у Мексику који су трајали цијелу деценију, од 1910. до 1920. године. Шпанија је у свом рату изгубила око 2% становништва. Мексико је у свом изгубио преко 10% а у апсолутним бројкама три до четири пута више. Зашто су, онда, многе историјске драме и трагедије као што је мексичка остале ван домета онога што представља опште поимање свјетске историје, док је шпанска иза себе оставила толику количину историографске, литерарне и умјетничке продукције којом, наводно,² парира и самом Другом свјетском рату? Евроцентризам и колонијална матрица су битни фактори, али они нису довољни да објасне несразмјеру. Кључ је у нечему другом.

Шпанија је почетком 1930-их година постала поприште једног сукоба који је у себи носио универзалистичке претензије. Није посреди само сучељавање експанзивних и реактивних политика великих сила са једне стране, као и масован одзив великог броја страних добровољаца са друге, него и материјализација вишеструких сукоба између

¹ M. Leitenberg, "Deaths in Wars and Conflicts in the 20th Century", Cornell University: Peace Studies Program Ocasional Paper, Number 29, 3rd edition, 2003, 2005, 2006.

² Према неким процјенама, на тему Шпанског грађанског рата објављено је око 20 хиљада књишких наслова; M. Seidman, "The Spanish Civil War: A Unique Conflict?", N. Townson, *Is Spain Different? A comparative look at the 19th and 20th centuries*, Sussex Academic Press, 2015, 122.

различитих идеологија. Оне су у тренутку датог историјског пресека, кроз спремност на жртву својих носиоца и актера, проживљавале врхунац волунтаристичког набоја. Штавише, ово је био једини сукоб у историји 20. вијека који је на свом попришту готово равномјерно – бар у смислу њихове видљивости, али и стварне, практичне испољености – имао сва четири идеолошка поља, како их распознајемо према политичком компасу Ханса Јиргена Ајзенка (Hans Jürgen Eysenck), са осовинама радикално—конзервативно (лијево—десно) и ауторитарно—слободарски (диктаторски—демократски).³ Не постоји поље на овом компасу које је у Шпанији остало упражњено.

Прво, сам рат био је резултат агресивног успона конзервативног ауторитаризма, не само у Шпанији, него у читавом свијету. Средина тридесетих година представљала је врхунац фашистичких система. Са једне стране, ови режими успјели су успоставити привид унутрашње стабилности након суочавања са глобалном економском кризом с почетка деценије, док су, са друге стране, ушли у фазу империјалне експанзије која и даље није подразумијевала оно што ће се касније називати “тоталним ратом”. Побуна реакционарних кругова и грађански рат у Шпанији текли су упоредо са насилном експанзијом Италије и Јапана, као и милитаризацијом Њемачке, која се припремала за конфлрацију још већих размјера.

Друго, иста економска криза која је погодила земље са тржишном капиталистичком привредом, отворила је простор за раст угледа Совјетског Савеза у очима “обичних људи”. Повољни статистички показатељи о расту совјетске привреде које је пласирала званична Москва, претицали су гласове о негативним странама стаљинизма. Истовремено, расле су и комунистичке партије, чланице московске Треће (комунистичке) интернационале — Коминтерне. Њихово тадашње преусмјеравање на примарно антифашистичку политику омогућило им је да уз себе вежу широк спектар радикализоване лијеве интелигенције и значајне дијелове грађанства, што ће у шпанском контексту доћи до посебног изражаја.

Треће, у самој Шпанији средином тридесетих година свој врхунац доживљавају организације анархистичког и револуционарно-синдикалистичког карактера, као и мање, независне марксистичке партије. Почетак рата уједно је отворио јединствен и радикалан револуционарни процес под директним и најјачим утицајима који су долазили управо из овог политичког поља. Шпанска револуција остала је и даље непоновљен историјски примјер анархистичког експеримента масовних размјера.

³ H. J. Eysenck, *Sense and Nonsense in Psychology*, Penguin Books, Baltimore 1956, 281.

Четврто, значајно мјесто на политичкој сцени заузимало је и широко поље странака које су будућност видјеле у оквиру парламентарног демократског система са гарантованим правом приватног власништва над средствима за производњу. Иако је легитимитет либерално-капиталистичког естаблишмента пољуљан услед финансијског колапса 1929. и пратећих рецесије и депресије, значајна гласачка подршка унутар парламентарних демократија дата је оним политичким пројектима који су предвиђали поправљање и социјално освијештено прилагођавање постојећег система. Главни примјери таквих рјешења су “Њу дил” (New Deal) у Америци и Матињонски споразум (Accords de Matignon) у Француској.

Свака од четири полтичке сфере имала је своје актере у шпанском конфликту. Још важније, свако друштво које је са стране посматрало тај конфликт било је подијељено по истим линијама, иако су, истини за вољу, поља била несразмјерна, а линије урезане у различитим дубинама. Другим ријечима, овај конфликт био је универзалан, док се у Шпанији материјализовао у оружани сукоб. Његов језик, поруке, визије и манифестације биле су разумљиве у сваком подијељеном друштву, па тако и у југословенском. Овим, коначно долазимо и до основне теме овог текста.

Суштински говорећи, универзалност шпанског конфликта једини је начин на који можемо објаснити чињеницу да је око 1.850 Југословена отишло у страну земљу да би се борило у рату у којем је сваки трећи добровољац изгубио живот. Преломни тренутак свјетске историје повукао је мноштво младића (и мањи број дјевојака) на бојишта у далекој земљи која је и њима и њиховим прецима била скоро сасвим непозната. Прихватањем универзалистичких принципа антифашистичке борбе чије су мотиве црпили у сопственим срединама, а у којој су затим срасли са шпанским окружењем, преламајући политичку и културолошку катарзу, ови добровољци су усвојили нови идентитет и, у коначници, успоставили дубоке везе које су надживјеле читаву генерацију. Овај текст првенствено говори о њима, али њихову борбу посматра кроз шири контекст кључних елемената глобалне, југословенске и, наравно, совјетске политике и друштвене динамике.

Конкретно, овај рад има за циљ да реконструише ангажовање Југословена у Шпанском грађанском рату, и то чини из два угла. Један угао посматра директне учеснике рата. Пошто су они већином, мада не искључиво, били комунисти и њихови симпатизери, историјат њиховог учешћа нужно је узет као нераздвојан, саставни дио историје ширег комунистичког покрета, тачније, Комунистичке партије Југославије (КПЈ), Коминтерне и Совјетског Савеза. Рат у Шпанији поклопио се са изразито бурним

периодом у историји КПЈ. Разумије се, њен аганжман у овом рату зависио је од њених специфичних околности, док је њена даља субина на један изузетно значајан начин обликована тим ратом. Радило се о двосмјерној комуникацији субјекта и објекта историје. Такође, рат Југословена у Шпанији посматра се као подухват емиграције, економске и политичке. Осим што су борци у највећем броју били економски емигранти, политички актив који је руководио акцијом, а из којег се у почетку црпио командни кадар, био је углавном емигрантски, стациониран на релацијама Москве, Прага, Беча и Париза.

Други угао узима у обзир Југославију као тоталитет у њеном односу према рату у Шпанији. Са једне стране, ову земљу посматрамо као одскочну даску из које су отишли многи до тада анонимни појединци, да би положили, или бар ризиковали своје животе у борби која је била дефинисана ширим антифашистичким одређењима. Зашто су отишли, уједно је питање и о самом југословенском друштву. Са друге стране, овдје Југославију посматрамо и као скуп различитих актера — државни апарат, политичари, политичке странке, штампани медији, грађанство и јавно мнијење. Гледајући у њих, постављамо питања о томе како су они гледали и реаговали на рат у далекој земљи и како је овај рат повратно утицао на њих и њихова гледишта, држања, понашање и политичка стајалишта. На крају покушавамо дати одговор, иако сасвим непретенциозно и прегледно, на једно епилошко питање о посљедицама рата и трајности свих ових историјских елемената у тоталитету дужег, генерацијског трајања, кроз релације између ветерана, нове државе и друштва у Југославији, републиканске емиграције и званичне Шпаније под генералом Франком.

* * *

“У Шпанији је потоком текла крв последњих година”, писао је очевидац Милош Црњански; али додаје: “Над Шпанијом ће се пролити сад река мастила.”⁴ Рат који је почео у лето 1936. водио се над писаћим машинама и у штампаријама, једнако као и у рововима. Као што ћемо видјети, и сам Црњански је, бар на тај начин, био учесник овог крвавог конфликта. Када се рат завршио тоталним поразом Шпанске Републике, сукоб се наставио водити мислима, пером и говором. Пабло Неруда (Pablo Neruda), чилеански надреалиста и марксиста, писао је како је “шпанска крв”, послужићемо се парафразом

⁴ М. Црњански, “Мој шпански род”, *XX век*, Београд, I/7, 1938, 221.

Борислава Лалића, “опила свет”, а да је од ње “треперила поезија целе једне епохе”.⁵ Стога су и прва жива остварења, која су заувјек обиљежила наше сјећање на Шпански грађански рат, поред неколико маркантних ратних репортажа и раних студија,⁶ била управо књижевна и мемоарска. Међу њима, већ од првих година, посебно фигурирају романи “Нада” (L’Espoir, 1937) Андреа Малроа (André Malraux),⁷ “За ким звоно звони” (For Whom the Bell Tolls, 1940) Ернеста Хемингвеја (Ernest Hemingway),⁸ као и мемоарско-политички трактат “Каталонији у част” (Homage to Catalonia, 1938) Џорџа Орвела (George Orwell).⁹

Историја историографије о рату у Шпанији већ је описана на другим мјестима,¹⁰ и њу је овдје непотребно понављати. Обавезно је рећи, додуше, како се овај текст у његовим најопштијим дијеловима шпанске историје базирао како на старијим тако и на новијим историографским остварењима. Међу ауторима коришћених дјела – чак и ако нису на сваком мјесту нотирани – можемо издвојити и даље корисног Хјуа Томаса (Hugh Thomas),¹¹ недавно на српски преведене Пјера Бруеа (Pierre Broué) и Емила Темима (Emile Temime),¹² али и новије написе Пола Престона (Paul Preston),¹³ Ентонија Бивора (Antony Beevor),¹⁴ Хелен Грејем (Helen Graham)¹⁵ и Хулијана Касанове (Julian Casanova).¹⁶ Наравно, коришћена је и друга литература која се бави посебним темама новије шпанске, европске, југословенске и совјетске историје, што ће се моћи видјети из даљег читања. За совјетску улогу, важни су написи Данијела Ковалског (Daniel Kowalsky),¹⁷ Стенлија Пејна (Stanley Payne)¹⁸ и, свакако, Бориса Володарског (Boris Volodarsky), који је објавио незамјењиву историју улоге НКВД-а у Шпанији.¹⁹ Потребно

⁵ B. Lalić, *Čudo se dogodilo u Španiji*, Zagreb 1979, 7-8.

⁶ На примјер: G. Brennan, *The Spanish Labyrinth*, Cambridge 1960.

⁷ A. Malraux, *Nada*, Beograd 1957.

⁸ E. Hemingway, *За ким звоно звони*, Нови Сад 1952.

⁹ G. Orwell, *Kataloniji u čast*, Zagreb – Rijeka 1983.

¹⁰ На примјер: В. Вуклиш, “Историографија, сјећање и Шпански грађански рат: свијет и Југославија”, *Годишњак за друштвену историју*, Београд, 3/2012, 105-123.

¹¹ H. Thomas, *Španjolski građanski rat*, I–II, Rijeka 1980.

¹² P. Brue, E. Temim, *Revolucija i građanski rat u Španiji*, Beograd 2012; овдје коришћено према енглеској верзији: P. Broué, E. Temime, *The Revolution and the Civil War in Spain*, Chicago 2008.

¹³ P. Preston, *The Coming of the Spanish Civil War*, Routledge, 2004; такође: P. Preston, *A People Betrayed: A History of Corruption, Political Incompetence and Social Division in Modern Spain 1874–2018*, London 2020; P. Preston, *The Spanish Civil War: Reaction, Revolution and Revenge*, London 2006.

¹⁴ A. Beevor, *The Battle for Spain: The Spanish Civil War 1936–1939*, Penguin Books, 2006.

¹⁵ H. Graham, *The Spanish Republic at War, 1936–1939*, Cambridge UP, 2002.

¹⁶ J. Casanova, *The Spanish Republic and Civil War*, Cambridge UP, 2010.

¹⁷ D. L. Kowalsky, *The Soviet Union and the Spanish Republic*, Madison 2001; D. Kowalsky, “Operation X: Soviet Russia and the Spanish Civil War”, *Bulletin of Spanish Studies*, XCI/1–2, 2014, 159-178; D. Kowalsky, “Unión Soviética y las Brigadas Internacionales”, *Ayer*, 56/4, 2004, 93-120.

¹⁸ S. Payne, *The Spanish Civil War, the Soviet Union, and Communism*, Yale UP, 2011.

¹⁹ B. Volodarsky, *Stalin’s Agent: The Life and Death of Alexander Orlov*, Oxford UP, 2015.

је посебно нагласити и дјела о историји Интернационалних бригада — Интербригада, или појединих народности у Шпанском грађанском рату. Свакако, међу њима сигурно највећи научни допринос има студија Ремија Скутелског (Remy Skoutelsky) о учешћу Француза у овом рату,²⁰ а можемо нотирати и књиге Ричарда Баксела (Richard Baxell) о британском,²¹ односно популарне, мада конкурентске наративе Сесила Ебија (Cecil Eby)²² и Питера Керола (Peter Carroll)²³ о америчким добровољцима. Нису заобиђена ни старија дјела учесника, као што су, на примјер, књиге Луиђија Лонга (Luigi Longo)²⁴ и Лудвига Рена (Ludwig Renn),²⁵ између осталих.

Када говоримо о ушећу Југословена у Шпанском грађанском рату, литература је са једне стране заиста обимна,²⁶ али, са друге стране, њен обим се у највећој мјери своди на мемоарску литературу и публицистику. Наравно, мемоари су, као што ћемо видјети, извор од посебног значаја и велике вриједности. Што се тиче историографске експозиције, њен обим је изузетно мали, што је ово истраживање учинило изузетно сложеним. Не рачунајући краће уводне текстове у мемоарским публикацијама или документарним зборницима,²⁷ први покушај систематичне обраде југословенског учешћа у рату представља полумемоарски текст Стевана Белића о стварању батаљона “Ђаковић” (1964),²⁸ који је касније израстао у монографију “На бојним пољима Шпаније” (1970).²⁹ Сличан покушај експозиције исти је аутор начинио и за велики мемоарски зборник “Шпанија 1936–1939” (1971).³⁰

Од 1980-их година, у тему обраде југословенског учешћа у овом рату све су се чешће укључивали историчари. Деценија је почела биографијом Владимира Ћопића, највише рангираног Југословена у Интербригадама, коју је написао Иван Очак (1980).³¹ Затим се појавила монографија “Шпањолски борци Сиска и Баније” (1985) Ђуре Гајдека,³² као и биографски лексикон “Наши шпањолски добровољци” (1988), о борцима

²⁰ R. Skoutelsky, *L'espoir guidait leurs pas*, Paris 1998.

²¹ R. Baxell, *British Volunteers in the Spanish Civil War*, London – New York 2004.

²² C. Eby, *Comrades and Commissars*, Penn State UP, 2007.

²³ P. N. Carroll, *The Odyssey of the Abraham Lincoln Brigade*, Stanford 1994.

²⁴ L. Longo, *Internacionalne brigade u Španjolskoj*, Zagreb 1967.

²⁵ L. Renn, *Španski rat*, Sarajevo 1959.

²⁶ Види: V. Vukliš, *Sjećanje na Španiju*, Banjaluka 2013.

²⁷ Види: *Naši Španci: zbornik fotografija i dokumenata o učešću jugoslovenskih dobrovoljaca u Španskom ratu 1936–1939*, Ljubljana 1961; *Krv i život za slobodu: slike iz života i borbe studenata iz Jugoslavije u Španiji*, Beograd, 1969.

²⁸ S. Belić, “Stvaranje bataljona ‘Ђаковић’...”, *Prilozi za istoriju socijalizma*, I, Beograd 1964, 307-335.

²⁹ S. Belić, *Na bojnim poljima Španije*, Beograd 1970.

³⁰ S. Belić Dudek, “Jugosloveni u Španskom građanskom ratu”, III/I, 219-285.

³¹ I. Očak, *Vojnik revolucije: život i rad Vladimira Čopića*, Zagreb 1980.

³² Ђ. Gajdek, *Španjolski borci Siska i Banije*, Sisak 1985.

из Јулијске Крајине, Истре и Хрватског Приморја, којег су уредили Марино Будицин и Михаел Соболевски.³³ Значајан је и текст Станиславе Копривице-Оштрић (1987), који представља прегледну и статистичку анализу структуре југословенског контингента, на основу тада доступних архивских извора.³⁴ Вриједи споменути и биографију Благоја Паровића, једну од најважнијих “шпанских” личности међу Југословенима, која је настала на основу докторске дисертације Ђорђа Пиљевића (1988),³⁵ али је објављена знатно касније (2001).³⁶ Поводом 50. годишњице од почетка рата, у Загребу је одржан научни скуп, иза којег је објављен обиман зборник научних радова, “Шпањолска 1936–1939” (1989).³⁷ Од посебног научног квалитета су радови који се односе на акције регрутовања добровољаца у Краљевини Југославији, на првом мјесту текст Тонђија Шитина.³⁸ За овим зборником објављена је и монографија “Шпањолски грађански рат и КПЈ” (1990) Саве Пешића, али је она дала релативно слабе аналитичке резултате, ограничавајући се на тек донекле користан преглед догађаја и кључних личности.³⁹ Нажалост, био је то посљедњи чин већег научног интересовања за дужи низ година. Промјеном научних интересовања у дезинтегрисаној Југославији и прекидом рута истраживања услед ратних дејстава током 1990-их година, Шпанија се изгубила из видокруга наново сужене научне перспективе.⁴⁰

Што се тиче новије литературе, на првом мјесту можемо издвојити истраживања Вјерана Павлаковића. Он је објавио више чланака који се баве шпанским питањима, а на посебном мјесту стоји књига “The Battle for Spain is Ours” (2014), која је настала на основу одбрањене докторске дисертације. Ова књига проблематизује дешавања у Хрватској (тачније, у Савској и Приморској бановини, са већим фокусом на Савску) касних 1930-их година, у контексту Шпанског грађанског рата. Павлаковић обрађује теме јавног мнијења, штампе и политике (режимске, опозиционе и комунистичке), док истовремено покушава дати јаснији преглед учешћа добровољаца са тог подручја, како у рату у Шпанији, тако и у њиховој настављеној борби кроз Други свјетски рат и

³³ *Naši španjolski dobrovoljci*, Rijeka 1988.

³⁴ S. Koprivica-Oštrić, “Jugoslavenski dobrovoljci...”, *ČSP*, 19/2, 1987, 1-26.

³⁵ Ђ. Piljević, *Revolucionarni rad i politička misao Blagoja Parovića*, Doktorska disertacija, Fakultet političkih nauka, Beograd, 1988.

³⁶ Ђ. Пиљевић, *Човек идеја и акције*, Београд 2001.

³⁷ *Španjolska 1936–1939: prilozi sa znanstvenog savjetovanja*, ur. Lj. Boban, JAZU, Zagreb 1989.

³⁸ T. Šitin, “Organizacija punkta za prihvata španjolskih dobrovoljaca i problemi njihova odlaska iz Dalmacije 1937. godine”, *III/1989*, 315-344.

³⁹ S. Pešić, *Španjolski građanski rat i KPJ*, Rijeka 1990.

⁴⁰ V. Vukliš, *Sjećanje na Španiju*, Banjaluka 2013, 44.

социјалистичку Југославију.⁴¹ Разумије се, Павлаковићева књига била је од великог значаја и од користи за ово истраживање. Поред тога, Павлаковић је објавио и једну прегледну брошуру на тему југословенског учешћа у Шпанском грађанском рату. Она има ограничен обим, али и у том обиму показује солидан научни квалитет.⁴²

Поред Павлаковићевих истраживања, потребно је споменути још два рада о Краљевини Југославији у њеном односу према рату на другој страни Европе. Први озбиљнији рад о том питању написао је Миливој Бешлин (2014), који проблематизује систематску репресију према антифашистичкој кампањи у корист Шпанске Републике и третира Стојадиновићев режим као инхерентно наклоњен конзервативним диктатурама.⁴³ На нешто другачијем трагу, новији рад Растка Ломпара и Јасне Поповић (2019), на исту тему идентификује процес постепеног помијерања са инхерентно неутралних позиција, на позиције које се гледају као безбједносно и политички опортуне.⁴⁴ Нешто новије продукције било је и у Словенији, гдје је објављен зборник шест радова о Словенцима у Шпанском грађанском рату (2010). Зборник садржи текстове Августа Лешника, Боже Репе, Андрејке Новакович, Марине Роси, Таје Крамбергер и Марка Пупинија. Два се рада баве Словенцима, два Јулијанцима а два су рада општег типа.⁴⁵ Лешник је објавио и неколико других текстова у оквиру ових тема, а његов конкретан допринос је формирање проширеног списка имена југословенских учесника рата.⁴⁶

Међу ауторима свакако вриједи издвојити Олгу Манојловић-Пинтар, која је написала одличне радове о судбинама шпанских бораца након рата у Шпанији. На посебном мјесту је књига “Последња битка” (2019), о суочавању већ остарјелих ветерана са бирократизованим врхом Савеза комуниста Југославије.⁴⁷ Такође, ту је и њен текст о југословенским интербригадистима у окупираној Француској (2019),⁴⁸ као и њен допринос књизи “Борци без граница” (2020), у којој она пише дијелове који се односе на

⁴¹ V. Pavlaković, *The Battle for Spain is Ours*, Zagreb 2014.

⁴² V. Pavlaković, *Jugoslaveni u Španjolskom građanskom ratu*, RLS, Beograd 2017.

⁴³ M. Bešlin, “Kraljevina Jugoslavija u borbi protiv antifašizma 1936–1939”, *Preispitivanje prošlosti i istorijski revizionizam*, прир. М. Petrović, RLS, Beograd 2014, 199–222.

⁴⁴ Р. Ломпар, Ј. Поповић, “Политика Краљевине Југославије према Шпанском грађанском рату...”, *Српска политичка мисао*, Београд, 63/1, 2019, 321–339.

⁴⁵ *Slovinci v španski državljanski vojni*, Koper 2010.

⁴⁶ Види: А. Лешник, “Крв и живот за слободу: југословенски интербригадисти у Шпанији, 1936–1939”, *Војно-историјски гласник*, Београд, 1–2/2007, 21–48.

⁴⁷ О. Манојловић-Пинтар, *Последња битка: шпански борци и југословенска криза осамдесетих*, Београд 2019.

⁴⁸ О. Манојловић-Пинтар, “Југословенски интербригадисти у Француској током Другог светског рата”, *Традиција и трансформација: Транснационална искуства југословенске историје*, II, ИНИС, Београд 2019, 123–152.

Југословене.⁴⁹ Свакако, потребно је исто тако поменути историчара Стефана Гужвицу, који је поред посебног рада о преношењу унутарпартиских проблема у КПЈ након пада Горкића на шпанско поприште (2019),⁵⁰ објавио и књигу “Прије Тита: Фракцијске борбе у КПЈ, 1936–1940” (2020).⁵¹ Осим што је његов рад био од велике користи за ово истраживање, Гужвица је доказао како је готово немогуће бавити се југословенским учешћем у овом рату, а да се притом темељно не познаје историја КПЈ, Коминтерне, комунистичког покрета и Совјетског Савеза. Уз њега, за совјетски контекст вриједи поменути и Алексеја Тимофејева, чија се истраживања на битан начин дотичу шпанских бораца.⁵²

Поред Павлаковићеве, постоји још једна докторска дисертација која је писана на тему Југословена и Шпанског грађанског рата. Њу је у Паризу одбранио Ерве Лемел (Hervé Lemesle), под преведеним насловом: “Ангажовани Југословени у 20. вијеку: Путање добровољаца Републиканске Шпаније” (2011). Овај обиман рад садржи преко 1.200 страница текста, прилога и пратећих материјала, укључујући списак од 1.910 имена које Лемел узима као југословенске учеснике рата. Суштински, овдје се не ради о класичној историји, него о просопографској анализи — увезивању биографија појединаца, кроз временско-просторни и дијахронички приступ, у шире, политичке и егзистенцијалне токове.⁵³ С тим у вези, Лемел не узима рат у Шпанији као тематски централно поље, него као детерминирајућу, али опет само једну у низу етапа у животима и колективној биографији оних који су тај рат преживјели. Од хиљаду страница главног текста, око 10% се односи на Шпанију *en bloc*, док се њена прича даље проводи кроз остале временске периоде и контексте. На тај начин, наше су дисертације суштински различите. Оне су добрим дијелом базиране на истим изворима, али се ти извори често посматрају и користе на различите начине.

* * *

⁴⁹ R. Gidea, I. Tames, *Fighters Across Frontiers*, Manchester 2020; посебно поглавља: “For your freedom and ours!: transnational experiences in the Spanish Civil War, 1936–39”, 12-30; “The *Spanish matrix*: transnational catalyst of Europe’s anti-Nazi resistance”, 31-48; “Transnational guerrillas in the ‘shatter zones’ of the Balkans and Eastern Front”, 155-179; “Afterlives and memories”, 214-239.

⁵⁰ S. Gužvica, “The Spanish inquisition: factional struggles among the Yugoslav interbrigadistas”, *Istorija 20. veka*, Beograd, 1/2019, 53-74.

⁵¹ S. Gužvica, *Before Tito: The Communist Party of Yugoslavia during the Great Purge (1936–1940)*, Tallinn 2020; постоји и нови превод: S. Gužvica, *Prije Tita: Frakcijske borbe u Komunističkoj partiji Jugoslavije 1936–1940*, Srednja Europa, Zagreb 2020.

⁵² Види: А. Тимофејев, *Руси и Други светски рат у Југославију*, Београд 2010.

⁵³ H. Lemesle, *Des Yougoslaves engagés au XXe siècle: itinéraires de volontaires yougoslaves en Espagne républicaine*, Thèse de doctorat, Université de Paris I, Décembre 2011.

Овај рад настаје на основу комбиноване изворне базе. Од објављених материјала коришћена су средства пропаганде и информисања, укључујући штампу, брошуре и часописе. Главни материјали те врсте су они које је издавала КПЈ или њени активисти у Шпанији, превасходно новине “Димитровац” (Мадрид) и “Пролетер” (Беч, Париз). Такође, коришћена је и штампа која је излазила у Југославији, у највећој мјери новине “Политика”, “Време”, “Правда” (Београд), “Јутро” (Љубљана), “Хрватски дневник”, “Хрватска стража” (Загреб) и друге. Што се тиче посебних публикација, њих је објављен немали број, а оне су на одговарајућим мјестима у овом тексту описане и анализиране као средства пропаганде.

Важна изворна основа налази се у мемоарској грађи, објављеној и необјављеној. Анализа “шпанске” мемоаристике може се пронаћи на другом мјесту,⁵⁴ тако да је овдје довољно напоменути како је обим мемоарске грађе заиста велики. Након усамљене књиге Божицара Масларића (1952),⁵⁵ серија је почела објављивањем мемоара Вељка Ковачевића “У рововима Шпаније” (1958),⁵⁶ а наставила се зборницима сјећања на словенском, српскохрватском и македонском језику наредних година,⁵⁷ да би затим прешла у редован прилив нових публикација, књигама Грге Јанкеса (1960),⁵⁸ Ивана Хариша (1960),⁵⁹ Марка Перића (1963),⁶⁰ Виктора Јерихе (1971),⁶¹ Мирка Марковића (1973),⁶² Ивана Крефта (1975),⁶³ Пека Дапчевића (1981)⁶⁴ и Алеша Беблера (1982).⁶⁵ Најава нешто слободнијих дискурзивних тонова дошла је са књигом Гојка Николиша (1981),⁶⁶ а њу су пратили постсоцијалистички мемоари Светислава Ђорђевића (1994),⁶⁷ Лазара Удовичког (1997),⁶⁸ Милојка Теофиловића (2001),⁶⁹ Гвида Нонвејеа (2004),⁷⁰ као

⁵⁴ Види: V. Vukliš, *Sjećanje na Španiju*, Banjaluka 2013.

⁵⁵ B. Maslarić, *Moskva – Madrid – Moskva*, Zagreb 1952.

⁵⁶ V. Kovačević, *U rovovima Španije*, Sarajevo 1958.

⁵⁷ *Bili smo v Španiji: Spomini slovenskih prostovoljcev*, Ljubljana 1960; *Jugosloveni u Španiji*, Sarajevo 1959; *Na španskoj zemlji: sećanja na učesnici vo španskoj građanskoj vojni*, Скопје 1961.

⁵⁸ G. Jankes, *Zapisi ilegalca*, Rad, Beograd 1960.

⁵⁹ I. Hariš Gromovnik, *Diverzant*, Beograd 1960.

⁶⁰ M. Perić Velimir, *Doživljaji jednog Španca*, Zagreb 1963.

⁶¹ V. Jerić Kovačević, *Fantje z vseh koncev sveta*, Ljubljana 1971.

⁶² M. Marković, *Dani nezaboravni: uspomene jednog interbrigadiste iz Španije*, Цетиње 1973.

⁶³ I. Kreft, *Teh pedeset let: spomini*, Ljubljana 1975.

⁶⁴ П. Дапчевић, *Од Пиринеја до Цетиња*, Београд 1981.

⁶⁵ A. Bebler, *Kako sam hitao: sećanja*, Beograd 1982.

⁶⁶ G. Nikoliš, *Korijen, stablo, ravnina: memoari*, Zagreb 1981.

⁶⁷ С. Ђорђевић Лопачов, *Сећања*, Београд 1994.

⁶⁸ L. Udovički, *Španije moje mladosti: pismo mojoj deci*, Beograd 1997.

⁶⁹ M. Teofilović, *Kopnom i morem po belom svetu*, Beograd 2001.

⁷⁰ G. Nonveiller, *Sećanja jednog građanina dvadesetog stoleća*, I–II, Beograd 2004.

и допуњено издање Мирка Марковића (1997).⁷¹ Да мемоари “Шпанаца” нису мртва проза, доказује и не тако давна публикација књиге Гојка Берића, “Збогом 20. стољеће: Сјећања Иве Вејводе” (2013).⁷² Неочекиван и нов извор представља историјски роман Квентина Герлана (Quentin Guerlain) (2017), који говори о шпанској епопеји његовог оца Ивана Рујевчића, обавјештајног официра, настао на основу Рујевчићевих казивања, научне литературе и архивске грађе.⁷³

Ако би било потребно издвојити одређене мемоарске публикације, онда се несумњиво мора поменути велики зборник “Шпанија 1936–1939” (1971). Објављен у пет томова на преко 2.800 страница, овај зборник садржи прилоге и сјећања 220 шпанских бораца и сарадника, илустрације, репринте докумената и друге материјале.⁷⁴ Међу важније публикације спадају и мемоари Родољуба Чолаковића (1968, 1972), који доносе важне детаље о историји КПЈ и југословенском учешћу у Шпанском грађанском рату.⁷⁵ Што се тиче необјављене мемоарске грађе, она се чува у виду ауторских текстова, рукописа, интервјуа и изјава шпанских бораца. Док се изјаве, као краћа биографска форма, углавном могу пронаћи у досијейима које је водило или Удружење југословенских добровољаца Шпанске републиканске војске (даље у тексту: Удружење шпанских бораца),⁷⁶ или некадашњи Архив Централног комитета Савеза комуниста Југославије (СКЈ),⁷⁷ дуже рукописе и ауторске текстови могуће је пронаћи у збиркама мемоарске грађе и личним фондовима. На посебном мјесту издвајамо, као изузетно корисне, рукопис Стевана Белића,⁷⁸ једног од политичких комесара батаљона “Ђаковић”, односно текстове Влајка Беговића,⁷⁹ који је био обавјештајни официр XV интернационалне бригаде и шеф Контролног одјела, то јест контраобавјештајне службе Интербригада.

Што се тиче архивске грађе као такве, за потребе овог истраживања извршен је увид у преко педесет фондова и збирки. Наравно, нису сви материјали искоришћени за ову прилику, тако да у попису извора нису ни наведене све консултоване цјелине. Истраживање је проведено у четрнаест институција, непосредно или путем приступа

⁷¹ М. Марковић, *Одабрани пут*, Подгорица 1997.

⁷² G. Berić, *Zbogom XX. stoljeće: Sjećanja Ive Vejvode*, Zagreb 2013.

⁷³ Q. Guerlain, *Nom de Guerre: Ivan*, Novato 2017. Иако се ради о роману, у сврху коришћења овог текста, аутор је контактиран са питањима о документарној поузданости појединих елемената који су изнесени у књизи. Овдје су коришћене оне тврдње које је Рујевчић заиста изрекао.

⁷⁴ *Španija 1936–1939: Zbornik sećanja jugoslovenskih dobrovoljaca u Španskom ratu*, I–V, ur. Čedo Kapor, Vojnoizdavački zavod, Beograd 1971; V. Vukliš, *Sjećanje na Španiju*, Banjaluka 2013, 41.

⁷⁵ Р. Чолаковић, *Казивање о једном покољењу*, II, Сарајево 1968; III, Сарајево 1972.

⁷⁶ АЈ, 684, кутије 39-46, досијеа шпанских бораца.

⁷⁷ АЈ, 724, VIII, досијеа шпанских бораца.

⁷⁸ АЈ, 516, 2175/III, S. Belić, “Španski građanski rat”.

⁷⁹ ИАБ, 2821, кут. 4, V. Begović, “Rat u Španiji”.

дигиталном материјалу. Док је највише фондова прегледано у Архиву Југославије, највећа коришћена цјелина је фонд Интербригада, који се чува у Руском државном архиву друштвенополитичке историје у Москви. За анализу југословенског учешћа у Шпанском грађанском рату, тај фонд је вјероватно и најважнији. У њему се налазе материјали Комесаријата и служби базе у Албасети, затим грађа оперативних јединица и кадровски списи. Последњи су од посебног значаја, јер се у њима чувају персоналне карактеристике за више од 1.200 Југословена, од којих су неке прилично детаљне. Највећи сет ових карактеристика састављен је у Москви током 1941. године,⁸⁰ а обично га називамо “московски списак”. Ове карактеристике су писали италијански комуниста Едуардо Д’Онофрио (Eduardo D’Onofrio), шеф Комисије за странце при Комунистичкој партији Шпаније (PCE – Partido Comunista de España), и Вељко Влаховић, црногорски комуниста и студент из Прага, који је после рата упућен на рад у Коминтерну. Ту су и важне цјелине које се именом односе на Југословене, посебно архивска јединица са преписком Драготина Густинчића, шефа Службе поште и цензуре у бази Интербригада.⁸¹ Дио грађе овог фонда је копиран, па се уз додатне материјале чува у склопу збирке “Шпанија”, данас у Архиву Југославије.⁸² Користан текст из ове збирке је дневник команданта Ћопића, који је преведен и објављен.⁸³ Једна од чешће коришћених цјелина у овом раду су изјаве дате пред Контролном комисијом у Паризу, која је током 1938–1939. вршила провјере држања чланова КПЈ у Шпанији, што је данас незамјењив извор за историју унутарпартијских односа.⁸⁴

Наравно, изузетно је битна и документација КПЈ, посебно преписка њених руководиоца, извјештаји и протоколи састанака Политбироа, која се у оригиналу чува у склопу фонда Извршног комитета Коминтерне.⁸⁵ Њен већи дио је копиран у неколико наврата током 1950-их и 1960-их,⁸⁶ па се данас чува у Архиву Југославије,⁸⁷ а дјелимично је објављен у “Сабраним дјелима” Ј. Б. Тита.⁸⁸ Поред тога, извјештаји, карактеристике и други персонални материјали могу се пронаћи у досијеима у склопу фонда Извршног

⁸⁰ РГАСПИ, 545–6, дел. 1525-1531, “Списки с биографијама и карактеристикама...”; Lemesle, 33.

⁸¹ РГАСПИ, 545–2–80, “Переписка секретаря балканского комитета интербригад Д. Густинчића...”

⁸² АЈ, 724 (збирка Шпанија).

⁸³ “Dnevnik potpukovnika Vladimira Čorića...”, III/II, 249-298.

⁸⁴ АЈ, 724, I–B/10, Контролна комисија.

⁸⁵ РГАСПИ, 495, посебно: оп. 11, “Секретариат секретаря ИК КИ В. Пика”.

⁸⁶ М. Босић, “Историјски извори за историју Савеза комуниста Југославије до 1941. године”, *Архивски преглед*, Београд, 2/1969, 33-48.

⁸⁷ АЈ, 790/1 (збирка КПЈ – Коминтерна).

⁸⁸ J. Broz Tito, *Sabrana djela*, ur. P. Damjanović, Beograd – Zagreb, I–X, 1982.

комитета, али је за ову прилику аутору био доступан само мањи дио од онога што је планирано за преглед.⁸⁹

Што се тиче истраживања која се односе на Краљевину Југославију, прегледани су фондови и збирке који су настали радом централних органа Краљевине Југославије, као и министарстава и дипломатских канцеларија, укључујући фонд Посланства у Мадриду. Прегледана је и документација која је настала радом банских управа у Загребу, Сарајеву, Новом Саду, Бањалуци и Цетињу, док је за накнадна истраживања потребно прегледати преостале, у Сплиту и Љубљани, као и Управу града Београда.⁹⁰ Прегледани су и дијелови фондова анархистичких организација у Шпанији. Они се данас чувају у Међународном институту за друштвену историју у Амстердаму. Ту су пронађени корисни материјали, који допуњавају сазнања о појединим Југословенима који су узели учешћа у рату на тој страни републиканске коалиције. За каснији период, после 1939. године, коришћена је грађа подфондова Централног комитета Савеза комуниста Југославије, посебно Међународне комисије ССРН–СКЈ, као и грађа настала радом Политичког одјељења Министарства иностраних послова ФНРЈ–СФРЈ, која се чува у Дипломатском архиву МИП Србије.

Интернационална тема као што је ова произвела је и вавилонску кулу извора. Коришћена литература и грађа писане су углавном на француском, шпанском, руском и српскохрватском језику. Велики дио литературе је, наравно, на енглеском, као и нешто мања количина архивске грађе. Такође, један дио архивских материјала писан је на њемачком, италијанском и бугарском. Углавном се ради о машински куцаним текстовима, али постоје и рукописни документи. Поред ових језика, у литератури се нашло и неколико наслова на словеначком и македонском и по један или два наслова на каталонском, пољском и чешком.

* * *

Дисертација која је пред вама има примарно квалитативну оријентацију. Она не покушава да ријеша клиометријско питање о броју добровољаца и да донесе нову базу података за допуну статистичких показатеља. Два су разлога. Прво, прерада, ревизија и

⁸⁹ Новембарска посјета Москви 2021. одложена је због мјера пандемије и затварања читаоница, да би мартовска посјета 2022. била одложена због рата у Украјини, до када је текст већ био завршен. За сада остаје нада да ће се план остварити током сређивања и допуне рукописа за публикацију.

⁹⁰ Фонд Моравске бановине није сачуван, док грађа Вардарске бановине није од већег значаја.

допуна списка може се радити само систематичним путем, провјером једне по једне особе са постојећих спискова. Верификацију сваког имена требало би тражити потврдом у изворима, а спискове уредити јединственом методологијом, са новом структуром која узима у обзир временске промјене и мобилност. Тек тако, били би у могућности да направимо не само релевантне статистике, него и пресеке стања у свакој појединој етапи грађанског рата. Друго, иако су постојећи статистички прегледи мањкави, они су довољно добри да би се из њих могли извући закључци потребни за квалитативну анализу и заокружен историјски наратив.

Са коликим бројем добровољаца баратамо у овом раду? За сада, држимо се необавезне цифре од око 1.850 Југословена, узимајући у обзир да бројка може бити већа, али да није искључено како би се оправдано могла и смањити. Наиме, од првобитног броја с којим је располагала Кадровска служба Интербригада у новембру 1937. године, 1.106 Југословена,⁹¹ списак је у неколико наврата допуњаван. Такозвана “Шпанска статистика”, настала у Кадровском одјелу РСЕ и обрађена у Москви мјесеца јула 1941. године, садржи број од 1.192 Југословена.⁹² На основу тога, заокружена цифра од 1.200 добровољаца пренијела се у званичне извјештаје КПЈ, па је Тито исту изнио на Петој земаљској конференцији у Загребу 1940. године.⁹³ Број се одржао неколико деценија, док Удружење шпанских бораца није добило на увид копије материјала из Москве. На основу нових података, 1966. године Влајко Беговић је израдио допуњен списак од око 1.600 имена који је упућен члановима Удружења на увид и коментаре. Као саставни дио пројекта издавања зборника “Шпанија 1936–1939”, истраживачу Ристи Миљковићу је повјерен задатак ревизије постојећих спискова. Он је верификовао 1.575 имена. Даљим радом редакције зборника, списак је проширен на 1.664 имена, да би нешто касније било додато још једно име.⁹⁴

Као што је већ речено, два су истраживача, независно један од другог, допунили “званични” списак. Док је Лешник стао на бројци од 1.912 лица,⁹⁵ Лемел је дошао, скоро идентично, до 1.910, а затим је наставио рад на допуњавању. Проблем који се већ постављао током израде старих спискова, а још се више поставља са новим, односи се на питање методологије и критерија. Шта би требало да чини списак Југословена? Да ли

⁹¹ Р. Чолаковић, *Казивање о једном покољењу*, III, Сарајево 1972, 288.

⁹² РГАСПИ, 545–6–1522, “Volontaires Yougoslaves en Espagne Républicaine”.

⁹³ СДЈБ, V, 25, Извјештај о организационом питању, 1940.

⁹⁴ “Uz spisak španskih boraca...”, III/V, 501-502; ИАБ, 2821, кут. 2, спискови; R. Miljković, *Jugosloveni — bivši dobrovoljci španske republikanske vojske*, Београд 1970.

⁹⁵ А. Лешник, “Крв и живот за слободу...”, *Војно-историјски гласник*, Београд, 1–2/2007, 35.

су то сви они који су рођени на територији Краљевине Југославије, или пак рођени на територијама које ће постати социјалистичка Југославија? Да ли постоји “етнички” принцип, посматрање Југословена као заједнице нација, и ако постоји, онда, које нације узимамо у обзир? Зато, ако у ове спискове укључујемо не само економске емигранте из Америке, него и Југословене рођене у Америци, на основу чега можемо у исти списак ставити Италијане из Истре? Узимајући ове проблеме у обзир, приликом одређивања предмета овог рада заобишло се питање ревизије и састављања новог списка, јер такав посао захтјева тимски, пројектни задатак, много додатног времена и другачији начин читања доступних извора.

Стога је овај рад, као што је већ речено, усмјерен на квалитативно и наративно. Методолошка посвећеност дата је реконструкцији до сада пречесто непрецизне војне историје, што подразумијева правилну идентификацију јединица, датума, локација и особа. Радило се и на основној обради личности које нису биле Југословени, а које су имале значајнију улогу за југословенско учешће. Колико год је било могуће, те особе нису остављене у псеудонимима, него је њихов идентитет провјерен. Исто тако, пажња је посвећена “туђим” документарним или мемоарским траговима о Југословенима. Другим ријечима, узимана је у обзир не само перцепција Југословена, него и других о њима. Свакако, значан дио текста посвећен је исцртавању ширег, шпанског и глобалног контекста, јер је индивидуалне приче немогуће разумјети ван правилног схватања њиховог окружења. Коначно, рад је писан у сталној тежњи да се одржи равнотежа између општег, личног, војног, друштвеног, политичког, психолошког и афективног. Држало се и до жеље да доприноси буду вишестрани — да југословенским учешћем боље разумијемо Шпански грађански рат, а да историјатом овог рата допринесемо разумијевању југословенске прошлости и будућности.

* * *

Структура овог рада је сљедећа: текст је подијељен у осам поглавља, при чему прво служи као историјски увод, док посљедње служи као прегледни епилог, праћен краћим закључком. Прво поглавље, “Далеки хоризонти”, даје преглед историје односа Јужних Словена и народа на Иберијском полуострву. Краћим експозеом покривен је период од доласка Сефарда на Балкан, преко хабсбуршко-османске ере, до остваривања културних контаката у 19. вијеку. Ту се третира и узајамна перцепција, како кроз скромне написе у штампи, тако и кроз остварења првих путописаца с почетка 20. вијека.

Детаљнији је опис дипломатских и трговинских веза током прве половине стољећа, све до избијања рата у 1936. године. Наставак овог поглавља доноси преглед шпанске историје од пада империје поткрај 19. вијека до стварања Републике. Ту се у фокус ставља политичка и друштвена историја, са посебним освртом на друштвене класе, раднички покрет и политичке странке, које је важно разумјети као субјекте ратне предисторије. Коначно, овдје је описан почетак рата и његово трајање до укључења странаца у сукоб.

Друго поглавље, “Интервенција и солидарност”, хронолошки покрива вријеме од интервенције страних сила у шпанском конфликту до завршетка прве битке за Мадрид у новембру 1936. године. Овдје се проблематизује питање страних учесника, њихових мотива, као и уласка Италије и Њемачке у овај рат. Такође, даје се историјска перспектива Совјетског Савеза, Коминтерне и комунистичког покрета, са циљем разумијевања улоге шпанских комуниста. Уз радничке милиције, описују се и први југословенски добровољци у рату. Поглавље потом обрађује историју КПЈ, њено укључење у шпанску кампању и оснивање пункта у Паризу. Овдје се посебно обрађује и одлазак првих група политичких емиграната из Совјетског Савеза.

Треће поглавље, “Југословенско предратиште”, почиње описом позиције режима Милана Стојадиновића а наставља се анализом јавног мнијења, превенствено, писања штампе. Такође, обрађује се рад дипломатске службе Краљевине Југославије, односно Посланства у Мадриду. Највећи дио овог поглавља посвећен је организацији пунктова за слање добровољаца из Југославије у Шпанију, а детаљно је описана пропала акција слања већег броја људи бродом који је руководство КПЈ унајмило у Француској. Овим дијелом текста могуће је пратити постепено помијерање позиција Стојадиновићеве владе са декларативне неутралности према репресивном моделу дјеловања, којим се најављује приближавање државе фашистичком блоку.

Четврто поглавље, “Иберијски ровови”, третира југословенско учешће у рату у Шпанији од нове 1937. године. Хронолошки, оно покрива период битака око Малаге, Хараме и Гвадалахаре, до прољећа исте године. Поглавље почиње анализом мотива, социјалне позадине и политичких профила добровољаца. Посебно се обрађују мотиви оних који из Совјетског Савеза одлазе у тренутку јачања Стаљиновог терора, као и начин на који је овај процес дотакнуо Шпанску Републику. Овдје се обрађује и улазак Југословена у службе базе Интербригада у Албасети. Доста је простора посвећено и питању груписања Југословена у двије јединице, батаљонима “Димитров” и “Ђаковић”, раду Благоја Паровића као представника КПЈ и покретању новина “Димитровац”.

Пето поглавље, “Сумња и повјерење”, хронолошки покрива нешто шири период, мада тежиште остаје на љету 1937. године, са посебним освртом, што се војне историје тиче, на пад сјеверне зоне и битку за Брунете. Овдје се описује однос Југословена према унутрашњем расцјепу у Републици, третира питање Југословена међу шпанским анархистима и даје преглед југословенских бораца по различитим родовима војске и јединицама. Посебно је обрађено питање рада контраобавјештајних служби, док се уз њега третира и проблематика репресије.

Шесто поглавље, “Магла и повлачење”, почиње са падом Милана Горкића, дотадашњег генералног секретара КПЈ, у љето 1937. године. Ово поглавље највише је посвећено политичкој историји која се наставља у тоновима посљедица овог догађаја, посебно из перспективе Божицара Масларића, тада Паровићевог наследица на мјесту представника КПЈ у Шпанији. Поред описа историје санитета и рада Југословена у тој служби, у овом поглављу је обрађен и дужи одмор југословенских јединица у Арагону током зиме 1937–1938. године. Што се тиче војне историје, она почиње Сарагоском операцијом у августу 1937. а завршава се повлачењем интернационалаца у јесен 1938. године. Коначни пораз Републике кратко је описан у наредном поглављу.

Седмо поглавље, “Неутрална диктатура?”, наставља причу о појачавању цензуре у Краљевини Југославији, односно окретању земље ка блоку фашистичких држава. На ове процесе је везана репортерска и обавјештајна мисија Милоша Црњанског у Франковој, националистичкој Шпанији, као и посјета опозиционог политичара Драгољуба Јовановића, вође “лијевих” земљорадника, Шпанској Републици. Ово поглавље такође третира следеће теме: публикације и пропаганда политичке левнице током 1937–1938, пропаганда Католичке цркве и хрватких десничара, однос Влатка Мачека, вође највеће опозиционе странке, према рату у Шпанији, питање ратовања југословенских десничара на страни генерала Франка и питање народнофронтоске и националне пропаганде КПЈ. Најважније, ово поглавље разматра однос режима према рату у Шпанији све до његовог завршетка, што се односи на развој службених ставова, трговину са зараћеним странама, питање дипломатских представништава и проблем коначног признања “Националне” Шпаније.

Посљедње поглавље текста, под насловом “Ратна емиграција”, односи се на све оно што долази након завршетка Шпанског грађанског рата. Хронолошки, ради се о три различите фазе: период до почетка окупације Југославије, вријеме Другог свјетског рата и послеријатна епоха. Неколико актера дјелује кроз ове етапе: ветерани Шпанског рата, републиканска емиграција и неколико државних формација — двије Југославије,

окупациони режими и Франкова Шпанија. Наравно, овај дио текста се односи на посљедице рата у њиховом дугом трајању, без претензије да реконструише тоталитет ових комбинованих историја. Посебне теме о борби и животу шпанских бораца кроз логоре, заробљеништво, бјегства, глобални конфликт и касније, у социјалистичкој Југославији, као и однос те земље према сукобљеним Шпанцима, могле би да буду посебне дисертације — двије, ако не и три. Зато је било неопходно поставити основно истраживачко питање које претходни наратив о рату увезује са оним што долази послје. То питање гласи: како су искуства овог рата посредовала и утицала у одлукама и дјеловању свих наведених актера? Уз покушај да се на ово питање да задовољавајућ одговор, било је потребно дати макар рудиментарни преглед чињеница. На самом крају остало је неодговорено питање: да ли су поражени у том рату искупили свој пораз, или су нови порази били тежи од њиховог искупљења?

Далеки хоризонти

Октобар 1937. године разбуктио се југом Шпаније у руменилу ране јесени. Погледом из аута на пустом асфалтном друму, ништа у датим призорима не би изгледало као да већ цијелу годину около бјесни тежак рат. Ништа, уколико тим истим друмом путници не би залутали на погрешну страну фронта. Наравно, возач је знао цесте и пречице, а чинило му се и да вози важне госте. Нису били Руси, додуше, него Југословени, што му је било потребно подробније објаснити, можда на његово благо разочарење. Али они нису марили. Уживали су у ванредно лијепим призорима правог виногорја, прошараног маслињацима, плохама ораница, ливада и шумарака, путујући од Албасете у Ла Манчи, прије него што ће прећи мали превој код Санта Елене у Андалузији, да би продужили преко Андухара даље на исток, ка тремеђи са Екстремадуром.

Сва тројица су били комунисти, али су тада играли различите улоге. Божидар Масларић, Славонац и ветеран српске војске у Великом рату, већ је осам мјесеци био командант једног шпанског батаљона. Родољуб Чолаковић, Србин из Семберије, политички затвореник са дужим стажом и прекаљени професионални револуционар, дошао је у двомјесечну партијску мисију обиласка својих сународника. Мало прије њега, ту је стигао и Аугуст Цесарец, прослављени хрватски писац из Загреба. И он је дошао у обилазак, али у сврху писања ратног путописа. “Вријеме нам је брзо пролазило”, сјећао се Чолаковић, “јер су Масларић и Цесарец неуморно и занимљиво причали.” Први је износио многе појединости из свог дугог војевања, које је почело диверзантским акцијама у Екстремадури, док је Цесарец надахнуто лутао од текућег рата излетима у далеку прошлост ове необчне земље.

“Чак је негдје ишчачкао да су се наши земљаци, махом са Јадранске обале, још прије хиљаду година тукли на овом тлу. Доведени као робље, примили су ислам и истакли се као добри ратници, па су чак једно вријеме имали извјесног утицаја на двору арапских калифа, баш као некада јаничари из других наших крајева у Цариграду. Примијетили смо му — не би требало баш много помињати те

догађаје, јер му, ако је прича истинита, испада да су наши земљаци тада били најамници освајача. Цесарец се слагао с нама да им улога није била хвале вриједна, али данас су, са истих обала, дошли људи другог кова у Шпанију, пробијајући се на просто невјероватан начин преко мора, преко неколико граница, често пјешнице, некад као ‘слијепи путници’. За њега у овом подсјећању није битно шта су радили на шпанском тлу неки наши земљаци, бачени овамо злим вјетровима, него чињеница да су некад са Јадранске обале дотјеривани као робље, а данас, са те исте обале, дошао је, на примјер, потомак сењских ускока Владо Ћопић и командује бригадом интернационалних добровољаца у рату за слободу свијета. Вијекови, значи, нису протекли узалуд.”⁹⁶

Нашу тему би, стога, можда требало започети баш у протеклим вијековима, и то питањем о претходним везама између далеких обала. Наравно, тешко би било рећи да су историјске везе између југословенских и иберијских народа све до 20. вијека на било који начин биле интензивне. Штавише, тешко је говорити о везама у континуираном смислу. Али оне су нам свакако важне да би се разумјеле потоње перцепције. Јер сваком одласку у Шпанију претходило је поимање дестинације, а оно се усвајало кроз колективне предоцбе, које су неминовно историјске.

На трагу првих веза, ове двије територије и њихови житељи, у најближим тачкама удаљени значајних 1.300 км, потпадали су, у неколико наврата, под исте цивилизацијске кругове, дотакнути прво античким Римом, а потом хришћанством. У различитим периодима, дијелови оба ова европска крајишта обухваћени су исламским свијетом, с тим да је пад исламске цивилизације у Хиспанији текао упоредо са растом и ширењем Османског царства кроз Балкан. Управо у то вријеме долази до упечатљивог, иако једностраног историјског повезивања. Када су шпански католички владари 1492. године потукли муслимански Султанат Гренаду и тиме коначно завршили “Реконкисту” (Reconquista) – вишевијековно потискивање некада моћне исламске цивилизације у Иберији – убрзо су донијели и Декрет из Алхамбре, којим су са шпанске територије протјерали не само муслимане него и Јевреје. Више десетина хиљада шпанских Јевреја, званих Сефарди, населили су се на Балкан, тада под влашћу Османлија. Насљедник Мехмеда II Фатиха Освајача, султан Бајазит II, позвао је Сефарде да се доселе у његове градове, почев од Солуна, знајући да они са собом доносе непроцјењива знања доктора, занатлија, трговаца и научника, од којих су неки већ обитавали на султанском двору у Истанбулу. Ширећи своје заједнице даље кроз Балкан – а које ће до средине 20. вијека

⁹⁶ Р. Чолаковић, *Казивање о једном покољењу*, III, Сарајево 1972, 220-221.

бројати скоро 200 хиљада људи – Сефарди су се измијешали са јужнословенским становништвом, проносећи миленијумску традицију коју су донијели са Иберијског полуострва: вјеру, знања, обичаје и свој јудеохиспански језик звани ладино.⁹⁷ Тешко је не примијетити да је симболика наше прве трајне везе са Шпанијом, посредована прогоном, била управо егзил и емиграција. Дозволићемо себи мало поетске слободе и рећи како непуних пет вијекова касније поједини потомци Сефарда,⁹⁸ одрасли на шпанским романсама и успаванкама,⁹⁹ одлазе у домовину својих прародитеља, у борбу против остатака истог оног прозелитског *ancien régime* који им је протјерао претке, да би у тој неравноравној борби и сами били поражени и протјерани.

Вријеме смјена цивилизација на два потконтинента обиљежено је и успоном капиталистичког начина привређивања који је ношен развојем бродарства, односно ширењем трговине, али и домета ратних флота и колонијалних освајања. Чвршће трговачке везе Дубровчана и Далматинаца са Шпанијом успостављене су у позном средњем вијеку, од када је тамо отпремано дрво и жито, а допремана вуна. Током 16. стољећа шпански политички утицај направио је упориште и унутар саме Дубровачке Републике, док су Дубровчани отворили неколико конзуларних канцеларија у главним шпанским лукама.¹⁰⁰ На туристичкој мапи Црногорског приморја данас је позната “Шпањола”, тврђава изнад старог града Херцег Новог (Castelnuovo) кога су током рата Свете лиге са Турцима 1538. освојили управо Шпанци. Током годину дана прије него што ће Нови поново пасти под Турке, његов гарнизон чинило је око 3.500 припадника “*tercio español*”, елитних постројби без премца у Европи.¹⁰¹ Краљевином Шпанијом је те године владао цар Карло V Хабсбуршки, који је уједно владао Хрватском, Словенијом, Далмацијом и Банатом. Шпанија и дијелови југословенских земаља тада су последњи пут у историји били дио једне наднационалне државе, која се после Карлове смрти раздијелила на двије хабсбуршке куће: медитеранску у Мадриду и средњоевропску у Бечу. Из овог времена упамћено је име браће Охмућевић, четворице синова босанских избјеглица у Стону, који су ступили у шпанску морнарицу. Један од њих, Петар, фалсификујући њихово племићко поријекло, напредовао је у служби и постао адмирал

⁹⁷ Види: K. Vidaković Petrov, *Kultura španskih Jevreja na jugoslovenskom tlu: XVI–XX vek*, Београд 2001.

⁹⁸ M. Perić, “Jevreji iz Jugoslavije – španski borci”, *Zbornik*, Јеврејски историјски музеј, III, *Studije i građa o učešću Jevreja u NOR*, Београд 1975, 1-43.

⁹⁹ V. Todorović Lerer, “U Španiju...”, III/I, 488.

¹⁰⁰ Н. Фејић, *Шпанци у Дубровнику у средњем веку*, Београд 1988; Ј. Тадић, *Шпанија и Дубровник у XVI в.*, Српска књижевна задруга, Београд 1932.

¹⁰¹ L. Arsenal, F. Prado, *Rincones de historia española*, EDAF, 2008, 24-34.

ескадре под Филипом II, добивши и витешку титулу реда Св. Јакова од Галиције.¹⁰² Забиљежене су и друге приморске породице које су у Шпанији и њеним колонијама направиле богатство и каријеру.¹⁰³ У свом врхунцу средином 16. вијека, Шпанија је за житеље Јадрана била привлачна дестинација.

Два вијека касније, у вријеме појаве још једне мигрантске струје која је житеље Хиспаније довела на Балкан, околности су биле знатно другачије. Када је мадридска кућа Хабсбурга изгубила Шпанију и Напуљ, присталице збачене владарске породице мигрирале су у Беч. Остало је записано како су 1735. године 74 шпанске породице насељене у Панчево, одакле су размјештане даље у унутрашњост Баната. Израђен је и план да се изгради “Нова Барселона”, шпански градић надомак Бечкерека, али је напуштен због куге и новог рата са Турцима, послије чега се већина Шпанаца повукла у Будим. Посебно је упамћен један потомак, Карлос Дијаз де Окс Торелас, рођен у Осијеку 1749. године, који је постао државни управник свиларства у обновљеним жупанијама.¹⁰⁴

Та мигрантска струја хабсбуршких лојалиста била је знак да је са Шпанијом као највећом свјетском силом заиста завршено. Њено опадање и назадовање потврђено је почетком 19. вијека, када је била приморана борити се за независност, истовремено губећи већину својих колонија. Са падом трговинске размјене и политичке моћи, нестабилна и унутра разрована Шпанија није се бавила “источним питањем”, нити су се “источњаци” на њу више угледали — осим културно. Нови контакти успостављени су средином стољећа кроз литерарну размјену. Дијелови Сервантесовог романа “Дон Кихот” објављени су 1862. у Београду, што је био први њихов превод на један јужнословенски језик, да би интегрално издање изашло 1895–1896. у преводу Ђорђа Поповића Даничара, који је за ту потребу научио шпански. У Народном позоришту у Београду играли су шпанске драме већ од прве сезоне, 1868. године.¹⁰⁵ На словеначки језик 1864. преведен је роман “Дружина Алваредова”, а 1869. на хрватском је објављен теолошки трактат Хајмеа Балмеса (Jaime Balmes у Ургја).¹⁰⁶

¹⁰² “Како је шпански адмирал...”, *Време*, Београд, 21. 6. 1934, 6.

¹⁰³ *Правда*, Београд, 16. 2. 1939, 12, предавање проф. Јорја Тадића на Коларчевом универзитету.

¹⁰⁴ Ф. Милекер, *Покушај насељавања Шпанаца у Банат*, Панчево 2012.

¹⁰⁵ М. Перишић, “Краљевина Србија и Краљевина Шпанија: Културне везе и успостављање дипломатских односа у контексту европских утицаја на српско друштво у 19. и почетком 20. века”, М. Перишић, Љ. Шкодрић, Ј. Рељић, *Краљевина Србија и Краљевина Шпанија: документа*, Београд 2017, 21-23.

¹⁰⁶ М. Telećan, “Contribución a la bibliografía de traducciones de literatura hispánica en Yugoslavia”, *Studia Romanica et Anglica Zagrabienia: Revue publiée par les Sections romane, italienne et anglaise de la Faculté des Lettres de l'Université de Zagreb*, no. 33–36, Zagreb 1972, 809.

Упркос културним контактима, индикативан је неповољан начин на који је јужнословенска штампа писала о шпанском друштву и политици. Загребачке “Новине хорватско-славонско-далматинске” описивале су Шпанију као земљу којом крстаре хорде разбојника, пљачкаша и бивших “гериљероса”.¹⁰⁷ Православни лист “Сион” у Шпанији је видио главну заштитницу папства, иницијатора инквизиције,¹⁰⁸ док је “Тежак”, лист Српског пољопривредног друштва, ту земљу описивао као некадашњу ризницу “природнога богатства и плодности” која је постала “сама себи тешка од сиротиње”.¹⁰⁹ Чак “и нове државе јевропске, и наша малена и нејака отаџбина, узмакле су у многим чем од Шпаније”.¹¹⁰ Када је 1868. године у њој наступила побуна против апсолутизма, новине “Земунски гласник” поздравиле су изгледну побједу “либералног начела над поповско-апсолутним”, што би требало довести до тога да “Шпанија стане у ред сретних слободних народа, у чему јој је досад сопствена њена влада сметала”. Тадашња југословенска перцепција шпанске историје могла би се сажети овим пасусом:

“Шпанија која је негда светско господарство имала западе с почетком нашег века у тако материјално и духовно сиромаштво, да никаквог уплива имала није и ако је по њеном положају створена да јој глава буде. По простору земаља што их у старом и новом свету захвата може се Шпанија и сада још бројати међу те велике државе, али не у велике силе. — Па и ако Шпанија као голема држава заузимље толико простора опет зато оста равнодушна за Европу... [и] највећи удео у тој кривици имају светски [свјетовни] и духовни поглавари због себичних и саможивих намера својих; кроз векове задржаваху они народ затворен од уплива либералне цивилизације; сваку појаву слободног мишљења угушиваху они одмах у своме народу и ласкајући сујети деспотизма још из малена нападаху младе духове науком својих скучених начела.”¹¹¹

Шпанија је служила као примјер назадног и затвореног друштва, у којем се клер множи,¹¹² док учитељи пропадају.¹¹³ Извјесни “Ј. С.”, критикујући издање “Мисли” В. П. Побједоносцева у преводу архимандрита Нићифора Дучића као одраз “таме и глупости”, говори како је управо Шпанија, “пропала и никаква”, најбољи “доказ до чега доводи један народ систематско туцање у главу”.¹¹⁴

¹⁰⁷ *Novine horvatsko-slavonsko-dalmatinske*, Zagreb, 26. 3. 1845, 99.

¹⁰⁸ *Сион*, Београд, 31. 12. 1875, 722.

¹⁰⁹ *Тежак*, Београд, бр. 6, јун 1886, 322.

¹¹⁰ *Учитељ*, Београд, год. 16, св. 1–10, 1. 5. 1897, 830.

¹¹¹ *Земунски гласник*, Земун, бр. 17, 23. 2. 1869, 147.

¹¹² *Мале новине*, Београд, год. 18, бр. 34, 3. 2. 1903, 3.

¹¹³ *Учитељ*, Београд, год. 19, септембар 1899, 49.

¹¹⁴ *Звезда*, Београд, бр. 80, 9. 9. 1899, 639.

Заиста, Шпанци су и сами себе доживљавали затвореним. Каталонски пјесник с краја 19. вијека, Жуан Маргал (Joan Maragall i Gorgina) писао је за Шпанију како је она од остатка свијета удаљена као засебна планета, док се њени људи чине потпуно заборављеним на свијету.¹¹⁵ Ипак, промјене које су донијеле челичне пароброде, електричну енергију и телекомуникације, а са њима и електронски трансфер фотографије, продужиле су домете и нагризале свачију изолацију. У Шпанију су се првих деценија 20. вијека запутили и наши путописци, међу њима први Светозар Зорић, инжењер и професор машинства, који је у десет наставака на 93 странице “Српског књижевног гласника” 1904–1905. објавио своје доживљаје андалужанских градова Аликантеа и Севиле.¹¹⁶ Зорић је тиме најавио и друге путописце – Јована Дучића, Растка Петровића, Иву Андрића, Милоша Црњанског, Мирка Ковачића, Францеа Бевка и Ота Бихаљи Мерино – али и друге, анонимне путнике намјернике, трговце, морнаре, пустолове, умјетнике и научнике. Међу посљедњима вриједи споменути Калмија Баруха, сарајевског Сефарда, који је у Бечу докторирао на тему ладина. Био је једини балкански стипендиста Владе Краљевине Шпаније тога времена. Постдокторску годину 1928–1929. провео је на Шпанском центру за историјске студије у Мадриду. Као врстан хиспаниста, бавио се преводњем дјела са шпанског на језике народа Југославије.¹¹⁷

Први значајнији записи обрнутог смјера – шпански о нама – настали су недуго затим.¹¹⁸ Већ 1907. излази путопис Висентеа Бласка Ибањеса (Vicente Blasco Ibáñez), који на путу за Истанбул борави у Београду.¹¹⁹ Ибањесову донекле оријентализирајућу слику прате нешто другачији тонови настали у драматичним годинама Првог свјетског рата. Анхела Граупера (Ángela Graupera y Gil), каталонска списатељица, феминисткиња и пацифиста, боравила је у Србији од августа 1914. до марта 1915. године као болничарка у мисији Црвеног крста Француске, да би се поново вратила у јесен исте године. Из Србије је слала репортаже – својеврсне ратне хронике проткане дубоким импресијама – које су излазиле у листу “Las Noticias”. Са њеним извјештајима из Србије, који су

¹¹⁵ Broué—Temime, 8.

¹¹⁶ В. Дицков, “Шпанија у Српском књижевном гласнику: прилози из путописне прозе”, *Свет у књижевности – књижевност у свету*, II, Филозофски факултет Ниш, 2014, 120-133.

¹¹⁷ Види нпр. К. Baruh, *Izabrana djela*, Svjetlost, Sarajevo 1972.

¹¹⁸ Свакако је занимљиво да је у Барселони 1878. објављен путопис о југоисточној Европи, али аутор није био Шпанац, него Француз; види: S. Leboš, “Analiza putopisa ‘Sjećanje na putovanje u zemlju Slavena s juga’ (Recuerdos de un viaje al país de los Esclavos del Sur) autora Georgesa Perrota”, *Studia Ethnologica Croatica*, vol. 19, Zagreb 2007, 151-170.

¹¹⁹ V. B. Ibáñez, *Oriente (Viajes)*, Valencia 1919, 113-120 посебно; такође: M. Sekulić, “Viaje al Oriente: Vicente Blasco Ibáñez y la experiencia del Otro”, *Facta Universitatis*, vol. 17, no. 2, Niš 2019, 177-186.

накнадно сакупљени и објављени у књишком формату, сматра се да је Граупера била први шпански ратни репортер.¹²⁰

Што се тиче званичних контаката између Шпаније са једне, и независне Србије као “југословенског Пијемонта” са друге стране, они су започети 1880. првим разговорима посланика двије земље у Паризу. Двије године касније, краљица Изабела одликовала је краља Милана Обреновића, да би се двоје владара састало у Бечу 1885. године. Прва Трговинска конвенција потписана је 1908. године. Шпанија је 1910. именovala Мануела Мултиједа Кортину за првог посланика у Београду на нерезиденцијалној основи, док је Србија годину дана касније именovala Алехандра Лакура за првог почасног конзула. Иако тиме нису били успостављени званични дипломатски односи, са почетком Првог свјетског рата неутрална Шпанија је на себе преузела обавезе дипломатске заштите интереса Краљевине Србије и њених држављана у Аустроугарској монархији.¹²¹ Најдаље се отишло током тзв. Бањалучког велеиздајничког процеса, закљученог 22. априла 1916. пресудом у првом степену против групе истакнутих босанскохерцеговачких Срба оптужених за субверзивни рад против Монархије, од којих је 16 осуђено на смрт. Уз Ватикан и амерички Конгрес, бурбонски краљ Шпаније Алфонсо XIII у више наврата је апеловао на званични Беч да преиначи казне. Притисци из католичких кругова имали су знатан ефекат. Неколико дана након другостепене пресуде, 15. фебруара 1917. цар Карло укинуо је изречене смртне казне.¹²² Ослобођена Бањалука ће главну градску променаду, до тада познату као Господска улица (Herrengasse), преименовати у Улицу Краља Алфонса XIII.¹²³ У међувремену, понукани добрим односима и редовним контактима, октобра 1916. године Краљевина Шпанија и Влада Србије у егзилу успоставиле су званичне дипломатске односе предајом акредитивних писама од стране Драгомира М. Јанковића, првог србијанског посланика у Мадриду.¹²⁴

¹²⁰ Á. Graupera, *El gran crimen: Lo que yo he visto en la guerra*, La Revista Blanca, Barcelona 1935; ново издање: Barcelona 2019; D. Onate, J. M. Reyes, “Àngela Graupera, primera corresponsal de guerra catalana: La infermera i escriptora va enviar 104 cròniques a ‘Las Noticias’ des de la Gran Guerra”, *El País*, Madrid, 28. 2. 2019; M. Ibarz, “Ya puede usted leer a Àngela Graupera”, *El País*, Madrid, 11. 3. 2020.

¹²¹ М. Перишић, Љ. Шкодрић, Ј. Релјић, *Краљевина Србија и Краљевина Шпанија: документа*, Београд 2017, passim.

¹²² Ђ. Микић, “Veleizdajnički procesi u austrougarskoj politici u Bosni i Hercegovini”, *Veleizdajnički proces u Banjaluci*, Banjaluka 1987, 76-81; J. Pirjevec, “Banjalučki veleizdajnički proces i Vatikan”, исто, 83-86; М. Томашевић, *Бањалучки велеиздајнички процес*, Бањалука 2011, 33-35, 41-49.

¹²³ АЈ, 334, 94, 303, passim, 1923. Овај назив остаје на снази до окупације 1941. године, да би иста улица током социјалистичке Југославије понијела име народног хероја Веселина Маслеше. Име Алфонса XIII враћено је након 1992. као назив јединог бочног наставка главне градске променаде.

¹²⁴ *Краљевина Србија и Краљевина Шпанија: документа*, прир. М. Перишић, Љ. Шкодрић, Ј. Релјић, Београд 2017, passim.

Током првих мјесеци након окончања ратних сукоба, шпанске амбасаде штитиле су интересе Београда све док нису успостављени редовни дипломатски канали. Тако, на примјер, Стојан Протић 12. јуна 1919. тражи од Посланства у Мадриду да дејствује код Владе Шпаније да би се заштитила филијала Српске банке из Загреба у Пешти, чији су премјештај у Београд спријечиле “бољшевичке власти” Беле Куна и “тамо поставиле свог комесара”.¹²⁵ Никола Пашић је, међутим, почетком 1921. стопирао коришћење шпанских услуга јер је њихов конзулат у Трсту испоставио рачун за трошкове из претходне године.¹²⁶ У то вријеме долази и до обнове, или боље рећи успостављања трговинских односа између Краљевине Шпаније и нове Краљевине СХС, чему су претходиле понуде појединаца из шпанских пословних кругова, упућене Министарству иностраних послова са молбама за наименовање почасних конзула, чија је улога имала превасходно пословни карактер. Тако, на примјер, 25. априла 1919. поздраве и молбу са понудом за почасно конзулство упућује “храброј српској нацији”, која ће преко париских мировних договора добити “нове територије са лукама на јадранској обали”, извјесни Маркес де ла Вега де Сагра, партнер у брокерско-бродарској фирми “Мек Ферсон” (Daniel Mac Pherson & Co.) из Кадиса.¹²⁷ Истовремено су кренули и упити са друге стране, упућени Краљевском посланству у Мадрид, путем којих су се југословенски трговци интересовали за робу из Шпаније и Марока, као што су маслиново уље, плута, паприке, рижа, рижино коријење, кожа, платно, какао и чоколада, коју су углавном набављали у Барселони.¹²⁸

Како се убрзо показало, значајна ратна веза посустала је пред новим нормирањем спољне политике у међуратном свијету. Шпанија и Краљевина СХС биле су једна другој ниско на лjestвици дипломатских приоритета. Након опозива посланика Јанковића, мјесто је остављено упражњено, па је од августа 1919. до марта 1920. радом Посланства руководио је отправник послова Јован Дучић. Нови посланик Анте Пијус Тресић Павичић жалио се на ситуацију Николи Пашићу у писму од 21. јануара 1921. ријечима: “Посланство се налази без паре у каси.” Индикативно је било то што Посланство није било финансијски у стању да прати остале амбасаде у Сан Себастијан, краљевску резиденцију током љетних мјесеци. Када су накнадно нађена средства, она су покривала боравак самог посланика, без двојице службеника. Павичић иронично примјећује како

¹²⁵ АЈ, 384, кут. 1, допис од 21. 5. 1919, без броја.

¹²⁶ АЈ, 334, бр. 101–572.

¹²⁷ АЈ, 384, кут. 1, допис од 25. 4. 1919, без броја.

¹²⁸ АЈ, 384, кут. 1, акта из 1919, *passim*; АЈ, 65, 795.

новца за ову ставку сада нема, а било га је у вријеме избјеглиштва на Крфу. Отежан рад посљедично се одразио и на послове који су се односили на Португал и почасне конзулате у Латинској Америци, а који су спадали у дјелокруг Посланства у Мадриду.¹²⁹ Од 1922. године, одласком Павичића и Дучића,¹³⁰ посланством управља нови отправник Ђорђе Настасијевић. За њим се смјењују отправници Мире Бранковић, Иван Герасимовић и Момчило Јуришић, да би тек 1927. на мјесто посланика био именован Јосип Смодлака,¹³¹ политичар, правник и касније вијећник ЗАВНОХ-а и АВНОЈ-а. Он ту формално остаје до почетка 1929, с тим да је будући нобеловац Иво Андрић отправљао послове у Мадриду од јула 1928. до марта 1929, када је на мјесто посланика враћен Драгомир Јанковић.¹³²

На другој страни, Краљевина Шпанија је у Београду имала шест посланика и отправника послова: Кристобал Фернандез (Cristóbal Fernández Vallín, 1919–1921),¹³³ Хосе Хил Делгадо (José Gil Delgado y Olazábal, 1921–1924), Хосе Ромеро (José Romero y Dusmet, 1924), Франциско де Асис (Francisco de Asís y Bonastre, 1924–1925) и Хосе де Ландечо (José de Landecho y Allendesalazar, 1925–1926). Посљедњи, Фернандо Алкала Галиано (Fernando Alcalá-Galiano y Smith, 1926–1936), гроф од Торихоса, покрио је и читав период Републике, скоро до избијања грађанског рата.¹³⁴ Такође, Шпанци су отворили шест конзуларних канцеларија: у Београду, Љубљани, Сарајеву, Сплиту, Загребу и Сушаку.¹³⁵

Од почетка 1920-их регистрован је и већи број југословенских радника који у Шпанији, најчешће безуспјешно, траже посао.¹³⁶ Притом, главни проблем у односима током те деценије био је трговински, настао због повећања шпанских тарифа на увезену робу чији су законски акти надјачали све претходне уговоре. То је довело у проблем југословенске извознике дрвета и пољопривредних производа, који су већ ушли на шпанско тржиште. Олакшање су донијели нови билатерални споразуми, Конвенција о трговини и пловидби из 1929. године,¹³⁷ као и Уговор о мирењу, судском расправљању

¹²⁹ АЈ, 334, 303, *passim*.

¹³⁰ У ово вријеме настао је Дучићев путопис који је касније прештампан у књизи *Градови и химере*; види: Ј. Дучић, “Писмо из Шпаније”, *Српски књижевни гласник*, год. X, бр. 6, Београд 1923, 415-429.

¹³¹ АЈ, 334, 303, *passim*.

¹³² М. Милошевић, *Дипломатски списи Иве Андрића*, Андрићград – Вишеград 2020, 31.

¹³³ Види: АЈ, 334, 355.

¹³⁴ “Embajadores de España en Yugoslavia”, Es.Wikipedia, прист. 30. 11. 2020.

¹³⁵ АЈ, 65, 795, *passim*.

¹³⁶ АЈ, 14, бр. 38– 855, допис Исељеничког комесаријата КСХС, 18. 5. 1923.

¹³⁷ АЈ, 65, 795, *passim*.

и арбитражи из 1930. године.¹³⁸ Ипак, не би се могло говорити о посебном значају југословенског тржишта за шпанске фирме, јер је 1934. године Југославија у шпанском увозу имала 0,48%, а у извозу тек 0,10% удјела.¹³⁹ Што се тиче Југословена, бројке су биле тек незнатно веће: Шпанија је исте године узимала 1,54% југословенског извоза, а давала је 0,43% увоза у Југославију.¹⁴⁰ Пословна страна дипломатије покривана је стварањем Шпанско-југословенског комитета при Министарству трговине са др Првиславом Вајзенбергером као делегатом у Шпанији,¹⁴¹ као и дјелатностима почасних конзула. Поред Барселоне, гдје је конзулат радио још од успоставе односа, те Лас Палмаса на Канарским острвима, нису успјела именовања конзула у Билбау, који је био важна транзитна лука на путу за Британију, као ни у Валенсији, за коју су били везани интереси југословенских извозника дрвета,¹⁴² а којима ће запријетити уговор нове Републике Шпаније и СССР-а с прољећа 1931. о повлаштеној набавци петројела и дрвене грађе,¹⁴³ као и јака конкуренција Сједињених Држава, Шведске и Финске.¹⁴⁴

Што се тиче других сфера односа, југословенска страна није показала претјеран интерес да подржи чехословачку иницијативу за стварање “Шпанско-словенског одбора”, нити је – по свему судећи – послушала свог посланика који је предлагао јачу туристичку промоцију, са брошурама по узору на западне земље.¹⁴⁵ Ништа боље не илуструје низак дипломатски приоритет Шпаније до чињеница да је од 1933. до 1935. југословенско посланство у Мадриду било затворено.

У вријеме дипломатске неактивности у Шпанији највише су трпили, ријечима привредника, њихови трговински интереси, и они су први поздравили обнову посланства у новембру 1935. године. Колико је нови краљевски посланик, Станоје Пеливановић, био пословно оријентисан, види се из чињенице да је на путу за Шпанију прво дошао у Загреб на службени састанак са Трговинско-индустријском комором. Као главни проблем апострофирана је дотадашња немогућност утицаја на промет посредован валутама са нестабилним курсом. Иако је салдо ишао у југословенску корист, настајали су губици.¹⁴⁶ Најактивнији међу трговцима били су извозници дрвета, који су

¹³⁸ Д. Матић, “Дипломатски односи између Шпаније и Југославије (1975–1980)”, Мастер рад, Филозофски факултет Београд, септембар 2019, 7.

¹³⁹ АЈ, 384, кут. 3, извјештај о економској размјени, јануар 1936.

¹⁴⁰ Р. Vajsenberger, *Pred obnovom naših privrednih odnosa sa Španijom*, Beograd 1939, 22-23.

¹⁴¹ “Југославија и Шпанија пред новим трговинским односима”, *Правда*, Београд, 15. 11. 1933, 2.

¹⁴² АЈ, 384, кут. 2, 1927–1931, 1935, *passim*.

¹⁴³ АЈ, 384, кут. 2, повјерљива преписка, 1931.

¹⁴⁴ АЈ, 384, кут. 3, извјештај о економској размјени, јануар 1936.

¹⁴⁵ АЈ, 384, кут. 2, “Шпанско-словенски одбор”, 1931.

¹⁴⁶ АЈ, 65, 68; АЈ, 384, 1935–1936, *passim*.

од новог посланства и Министарства иностраних послова тражили да се регулише бржа ликвидација исплата, а које су касиле и по пола године, да се установе конзулати у Валенсији и Севиљи и да се онај у Барселони доведе у ред.¹⁴⁷ Југословенски извоз вршен је већ дуже од једне деценије путем сталне линије друштва “Оцеанија” из Сушака, с којом је био у вези почасни конзул у Лас Палмасу, Иван Кружић Турина. Ову линију субвенционисала је држава,¹⁴⁸ али је, према гласинама пласираним од стране Шпанско-југословенског трговинског друштва у Барселони (Mercantil Hispano Yugoslava S. A. Barcelona) основаног почетком 1935. године, проблематично било њено заступништво у Шпанији. Истим је наводно руководио Еугенио Грољер, италијански држављанин “у служби фашизма”, који је ометао шпански транспорт у корист италијанских интереса. Фирма је такође оптужена да није прилагодила своје бродове за кварљиву робу. “Оцеанија” је одбацила ове оптужбе, тврдећи да Грољер није њен упосленик,¹⁴⁹ након чега су послови несметано настављени. Крајем 1935. отворена је и линија сплитске шпедиције “Еуген Матковић”.

Круна Пеливановићевог рада био је Трговински споразум између двије земље од 15. маја 1936. године, постигнут након вишедневних преговора делегација у Мадриду, у којима су Југословени тежили заштитити интересе извозника дрвета и свјежих јаја као примарних артикала, а Шпанци постићи повољнији платни аранжман којим смањују своје девизне исплате са 50%, договорене аранжманом од јануара 1934, на 20%. Криза ликвидности и дефицит у Шпанији нотирани су југословенским извјештајима. Према споразуму, главни шпански извозни артикли били су рижа, цитруси и памучно предиво. Пеливановић је планирао и формирање заједничке трговинске коморе.¹⁵⁰ Рат који је недуго затим избио на иберијском тлу, пореметио је пословне планове, али није сасвим прекинуо трговинску размјену.

Што се тиче политичких односа у вријеме након пада монархије у Шпанији, ни они нису били од посебне важности, с тим да је званична Југославија, као монархистичка диктатура, у видљивом отклону посматрала иберијске промјене. Када је створена Република у априлу 1931, шпански министар иностраних послова тражио је од тадашњег посланика Драгомира Јанковића, хитно признање “новог стања”, “да не би наступио прекид у одржавању срдчних односа до којих му је стало”, при чему истиче “мирни и

¹⁴⁷ Што се тиче контакта за шпанске увознике, југословенски трговци дрветом препоручили су Висентеа Труљолса (Vicente Trullols Canals) из Валенсије.

¹⁴⁸ AJ, 384, кут. 3, 1935–1936, passim; AJ, 65, 68.

¹⁴⁹ AJ, 65, 68, бр. 8–306 и 8–323.

¹⁵⁰ AJ, 384, кут. 3, акта из 1936, passim; AJ, 65, 795, 1936, passim.

морални начин којим је народ по свом сувереном праву дао себи Владу” демократског карактера. Званични Београд је сачекао признање од стране “монархистичких држава са севера”, да би и сам тако поступио.¹⁵¹

Перцепција о далекој земљи измијењена је у преустроју југословенске политичке сцене, из које су продирали углавном конзервативни ставови, изрицани од званичних извјештаја, преко штампе, до путописа. Милош Црњански, описујући мјесец дана које је провео у “новој” Шпанији, упознавајући градове, села и људе, значајан простор у текстовима посветио је разговорима са премијером Мануелом Асањом (Manuel Azaña Díaz), вођом лијевих републиканаца, који је за Црњанског, како он јасно каже, “потпуно противне политичке идеологије”.¹⁵² Док су лијеви и прорепубликански гласови били у мањини, нарација се углавном кретала од одмјерене и помирљиве, какву видимо у разговорима са послаником Галианом,¹⁵³ до оних који су у републиканским снагама видјели своје главне непријатеље, “масонерију и марксисте”.¹⁵⁴ Ипак, пролом континенталних размјера који је настао избијањем побуне, рата и револуције у Шпанији, радикално је измијенио и југословенску перцепцију о земљи за коју се до тада говорило “само о њеном романтичном декору”.¹⁵⁵ Од тада, појачали су се ангажовани гласови, не само оних који су бранили принципе демократског легалитета, него све више и оних које је у иберијске ровове повукла универзалност заједничке антифашистичке борбе. Та универзалност дефинисала је и узајамну перцепцију у наредним деценијама.

* * *

Универзални карактер иберијског сукоба, који је распламсао машту и узаврео крв читаве једне генерације, ипак није могао да затоми нити да заобиђе све оно што је тај сукоб чинило управо таквим — шпанским. Судар који се оправдано тумачи као агресивно укрштање либерализма, фашизма, етатизма и револуционарног социјализма — истовремено идеолошко колико и класно — израстајући из процеса дугог трајања који су носили карактеристичне печате хиспанског поднебља, његове културе и друштвеног наслеђа, одиграо се у неограниченим предјелима специфичне иберијске стварности. Тражећи референтну тачку управо у првом шпанском запису Иве Андрића (1933),

¹⁵¹ АЈ, 384, кут. 3, повјерљива преписка 1931.

¹⁵² М. Crnjanski, *Putopisi*, Nolit, Beograd 1983, 368.

¹⁵³ “Шпански посланик Гроф од Торихоса...”, *Правда*, Београд, 9. 5. 1934, 2.

¹⁵⁴ “Odlučan sukob u Španjolskoj”, *Hrvatska straža*, Zagreb, 3. 5. 1935.

¹⁵⁵ “U Španiji”, *Naša stvarnost*, Beograd, 1–2, септембар-октобар 1936, 51.

намјерно избјегавамо синтагме о границама и оквирима историјског, које, мада научно уобичајене, нису изражајно довољне да би дочарале *consubstantialis* иберијског рата у европском конфликту. Познавајући овај рат и услове који су га произвели, тешко се отети истом утиску: “Ако хоћете да поред и мимо оног што је заједничко Шпанији и осталој Европи потражите, у машти, предео специфичне шпанске стварности, треба да извршите једну смелу пројекцију у нереално. Са крајње тачке оног што остала Европа зове реалност замислите повучену, у продужењу, праву линију. Докле? Немогућно је казати докле, јер ми странци не можемо да јој догледамо краја, а шпански дух често и сам себе изненађује и, у много случајева, не воли реч граница.”¹⁵⁶

И сама шпанска моћ се некада чинила неограниченом. Крајем 15. вијека, Колумбовим открићем Новог свијета у њено име, постављене су основе империје која ће кроз једно стољеће у Европи номинално удруживати Иберијско полуострво, јужну Италију, Хабсбуршку Низоземску и низ мањих посједа, а ван ње острвске територије које су гравитирале око Филипина, као и америчку дијагоналу која ће се евентуално протегнути од Огњене земље до Аљаске. Али у самим темељима империје лежали су коријени њене стагнације. Апсолутистичка монархија изграђена је поврх крунских територија које нису биле удружене у јединствен државни организам са заједничким тржиштем и законима. Константни ратови у име католичке експанзије и противреформације, као и интерни конфликти са аутономним регијама исцрпили су некада жив економски простор западног Медитерана. Огромне количине сребра и злата које су се сливале из Америке финансирале су ратне дугове Хабсбурга које су држали европски банкари, задржавајући се у локалној економији тек толико да створе инфлацију. Меркантилна заштита производње вуне уназадила је пољопривреду, а шпанска мануфактура била је недовољна да задовољи потражњу за разном робом, како на полуострву, тако и у растућим колонијама. Док се новац одливао у конкурентске државе, империју су побунама напустили Португал и калвинистичка Низоземска. Највећу интерну експанзију доживјела је Католичка црква, којој је држава гарантовала неповредивост феудалног посједа, заузврат добијајући дио убраног прихода.¹⁵⁷

Као што је, парадоксално, прилив племенитих метала осиромашео Шпанију, тако су њено тјерање преко Пиринеја и губитак осталих европских посједа, Фландрије,

¹⁵⁶ I. Andrić, “Španska stvarnost i prvi koraci u njoj”, *Staze, lica, predeli*, Sarajevo 1977, 202; запис штампан под истим насловом у: *Политика*, Београд, 6–9. 1. 1934, 5.

¹⁵⁷ За општу историју Шпаније у преводу, види: Ф. Б. Алварес, Х. Хил Пећароман, *Историја Шпаније*, Београд 2003; Н. Самарџић, *Историја Шпаније*, Плато, Београд 2003; за 16. вијек, види: J. Casey, *Early Modern Spain: A Social History*, London – New York, 2002.

Напуља и Гибралтара, кроз Рат за шпанско наслеђе (1701–1714) изазвали својеврсно унутрашње рефокусирање. Долазак династије Бурбона омогућио је стабилизацију кроз реформе. Укидањем унутрашњих трговинских баријера и монопола на размјену са колонијама, олакшан је развој каталонске индустрије предива, са Барселоном као напредним грађанским центром. Бурбонске реформе омогућиле су богаћење шпанске елите – старе велепосједничке и нове грађанске – на рачун колонија и нижих слојева, али и централизацију управе у Мадриду и концентрацију моћи у Ескоријалу, краљевској резиденцији.¹⁵⁸ Међутим, као у претходној епохи, нова изворишта моћи уједно су поткопавала њене сопствене темеље. Повратак Шпаније на европско ратиште у врхунцу наполенске ере, било је окидач догађаја који су империју довели до рушења. Збацивање Наполеоновог савезника Карла IV изазвало је француску окупацију, а затим и побуну од 2. маја 1808. коју су пратиле репресалије. Док су се обједињени слојеви шпанске матице борили против стране окупације локалним хунтама (*juntas*) и вођењем герилске борбе (*guerilla*), већина Латинске Америке отиснула се у независност. У неуспјелом покушају очувања империје током борбе против Француза, жртвован је апсолутизам: Скупштина у Кадису 1812. донијела је први шпански Устав.

Историја Шпаније 19. вијека била је историја европске борбе између уставности и апсолутизма са шпанским карактеристикама. У кратким цртама, она почиње повратком Фердинанда VII на престо и укидањем Устава. Побуна експедиционих трупа у Кадису мобилисаних за рат у латинској Америци под генералом Рафаелом дел Риегом (*Rafael del Riego y Flórez*) наметнула је повратак уставности у “Либералном трогођу” (*Trienio liberal*, 1820–1823). Апсолутна власт краља враћена је француском војном интервенцијом и трајала је до Фердинандове смрти 1833. године. Главне фазе и интерпункције шпанске историје до краја вијека могу се свести на следеће: коначно укидање Инквизиције (1834), власт Изабеле II (1833–1868), повратак уставне монархије (1837), карлистички ратови (1833–1840, 1847–1849, 1872–1876), “Прогресивно двоогође” (*Bienio progresista*, 1854–1856) и нестабилни период након “Славне револуције” (*Sexenio Democrático*, 1868–1874). Посљедња четврт 19. вијека обиљежена је “Бурбонском рестаурацијом”. Започета војним пучем, окончала је краткотрајну Прву Републику (1873–1874) и потиснула њене прогресивне тенденције.¹⁵⁹

¹⁵⁸ R. Herr, *The Eighteenth-century Revolution in Spain*, Princeton UP, 1958.

¹⁵⁹ C. J. Esdaile, *Spain in the Liberal Age*, Wiley–Blackwell, 2000, 21–143.

Комбинација историјских структура дугог трајања и нових околности скројених политичким консензусом елита створили су посебне услове у којима је почела историја 20. вијека. У тим условима, које су Југословени доживјели првим литерарно описаним контактима са шпанским тлом, рођене су генерације учесника будућег рата. Један од њих, Влајко Беговић, описујући савремену Шпанију деценијама касније, био је свјестан тежине историјске вертикале: “У свакој земљи је у садашњици присутна и прошлост, али ретко у којој земљи у толико мери као у Шпанији. Далека прошлост и садашњица ту живе заједно, мешају се и сукобљавају”.¹⁶⁰

* * *

Период “Бурбонске рестаурације” обухватио је краљевање Алфонса XII (1874–1898) и Алфонса XIII (1898–1931). Облик власти уређен је Уставом из 1876. године. Уведени су мушко право гласа и парламент који је законодавну моћ дијелио са монархом. Суштина система описана је синтагмом “мирног обрта” (*el turno pacífico*): договореним ротацијама власти либералних и конзервативних политичара. Испод структура државе, лежала је превласт “касика” (*casique*), локалних моћника који су неформалним полугама намијештали резултате избора. У то вријеме Шпанију је сустигао дефинитиван пад њене прекоморске империје. Побуне на Куби и Филипинима кулминирале су ратом са Сједињеним Америчким Државама 1898. и губитком ових територија. Једино преостало колонијално присуство било је везано за афричко сусједство. Поред територије Западне Сахаре, Шпанија је успоставила контролу над уским појасом земље у сјеверном Мароку, од Сеуте до Мелиље, кога је с муком отела од берберских племена. Тежак војни пораз доживјела је и Бици код Ануала током Рифског рата (1921–1926), који је свршен у корист Шпаније тек заједничком интервенцијом са Француском, у чијем се посједу налазио остали, већи дио Марока.¹⁶¹ Социјални и финансијски трошак изазван ратним авантурама увећао је економску дестабилизацију која је наступила окончањем Првог свјетског рата. Као неутрална земља, Шпанија је остварила одређен бољитак током његовог трајања, да би у мирним годинама била поновно изгурана са реинтегрисаног свјетског тржишта, на којем није била способна да

¹⁶⁰ V. Begović, *Španija i frankizam*, Komunist, Beograd 1977, 5-6.

¹⁶¹ C. J. Esdaile, *Spain in the Liberal Age*, Wiley–Blackwell, 2000, 144-228.

се такмичи са развијеним привредним силама.¹⁶² Дестабилизација је охрабрила генерала Прима де Риверу (Miguel Primo de Rivera y Orbaneja) да 13. септембра 1923. изведе пуч, “pronunciamiento” (проглас), подржан од стране краља Алфонса, који је распустио парламент и генерала именовао предсједником Владе без мандата.

Током овог периода Шпанија пролази кроз период спорог економског развоја са одређеним структуралним пројменама. Пред крај 1920-их година, од 24 милиона становника, девет милиона чини радно активно становништво, од чега пола пољопривредно. Што се тиче индустрије, највише је радника било у текстилној, 300 хиљада, посебно у Каталонији, 270 хиљада у грађевинској, 200 хиљада у прехранбеној, 120 хиљада у металургији, посебно у Баскији, уз 100 хиљада рудара у оближњој Астурији, као и 60 хиљада транспортних радника.¹⁶³ Неписменост је била изузетно висока, падајући са 47% на 27% у периоду 1910–1930. Поред неповољног планинског терена, недовољне путне повезаности и слабог квалитета угља, проблеми инхерентни шпанској привреди били су системског поријекла. Са једне стране, укидање феудалних односа под условима који су одговарали велепосједницима, нити је довело до консолидације сељачке породице као у Француској, нити је изазвало егзодус у правцу индустријских центара као у Енгелској. Сав напредак у пољопривреди током овог времена постигнут је примјеном нових технологија – иригације и биохемијских средстава – којима је повећана производња наранџи, маслиновог уља и риже. Са друге стране, глобално некомпатибилна монетарна политика, неинвентиван буџет, трошење новца на војску, администрацију и јавни дуг, уз невољност елита да прихвате адекватан порески терет, остављали су мала средства за усмјерен развој. Јавни радови започети у вријеме Прима де Ривере – изградња школа, путева, брана и хидроцентрала, канала за наводњавање и електропреносне мреже – умјесто да служе апсорбовању штете, стимулацији потрошње и редукцији незапослености, прекинути су 1929. колапсом глобалног финансијског система.

Структуру власништва у Шпанији одликовала је изразита коцентрација. Почетком 1930-их, два милиона сељака – близу десетине становништва – нису имали земљу, док је 50 хиљада насљедника некадашњих феудалних латифундија – 0,2% становништва – држало пола шпанског земљишта. Ван овог просјека, однос је био још екстремнији у Андалузији и Екстремадури, а сјеверне крајеве Шпаније као што су

¹⁶² J. Simpson, “Economic development in Spain, 1850–1936”, *Economic History Review*, vol. 50, number 2, 1997, 354; Broué—Temime, 33.

¹⁶³ Thomas, I, 58.

Астурија, Баскија, Навара и Каталонија, прекривали су мали посједи са различитим степеном породичног богатства, које је за већину било тек изнад границе сиромаштва. Док су се мали посједници борили за економску независност, већина сељака били су пољопривредни најамници, којима су велепосједници плаћали изразито ниске наднице. У градовима, концентрација је вршена експанзијом финансијског капитала: 1921. директори седам највећих банака сједили су у управним одборима укупно 274 фирме. Нова финансијска олигархија била је везана на различите начине, неријетко и крвно, са велепосједничком. Гроф од Романонеса, често навођен као примјер, био је уједно политичар, велепосједник у регији Гвадалахаре, највећи рентијер у Мадриду, велики дионичар у рудницима Пенароје и акционар у неколико банака.¹⁶⁴

Кључан елемент друштвенополитичке трансформације лежао је у урбанизацији и урбаној експанзији. Упркос релативно ниској стопи раста и развоја, градови су се у периоду 1900–1930. удвостручили: Барселона тада постаје први милионски град у Шпанији, убрзо праћена Мадридом. Маса сељака, које су прешле из мањих у веће средине, ослободиле су се утицаја локалних пароха и “касика”, сусрећући се истовремено са егалитарним, наднационалним политичким проповиједима и њиховим практичним манифестацијама у отпору моћницима земље и капитала. Супротно њима, национализам као такав усвојен је од стране конзервативних елита тек у касним годинама 19. вијека, његовим подређивањем идеологији политичког католицизма, који је био стварни *spiritus movens* “шпањолства” у свом старом, империјалном облику.¹⁶⁵ Суочена са револуционарним идејама, конзервативна визија Шпаније гравитирала је око суштински реакционарног односа према друштву као цјелини: патријархална традиција, католичка вјера и приватно власништво против масонерије, либерализма, марксизма и анархије.

Доминантни субјекат “убрзавања историје” на Пиринејском полуострву био је раднички покрет, а његов главни облик био је анархосиндикализам.¹⁶⁶ До преваге анархизма међу организованим радништвом Шпаније долази у комбинацији различитих фактора. Бакуњинова агитација након цијепања Прве интернационале 1873. нашла је овдје плодно тле, посебно међу сиромашним сеоским пролетаријатом Андалузије, али и међу младом индустријском радничком класом у медитеранском приобаљу. Ширењу

¹⁶⁴ J. Simpson, “Economic development in Spain, 1850–1936”, *Economic History Review*, 50/2, 1997, 348–356; Broué—Temime, 34–36, 40; Thomas, I, 85–87.

¹⁶⁵ H. Á. Junco, “The Debate Over the Nation”, *Is Spain Different?*, ed. N. Townson, Sussex UP, 2015, 32–34; Casanova, 11.

¹⁶⁶ V. Vukliš, *Sjećanje na Španiju*, Banjaluka 2013, 9.

анархистичких идеја дао је допринос и федералиста Пи и Маргал (Francesc Pi i Margall), председник краткотрајне Прве Републике, слѣдбеник Пјера Жосефа Прудона. У специфично хиспанском миљеу, домицилни федерализам и антиклерикализам појачани су идејама антиетатизма, узајамне помоћи и директне акције, а затим продубљени циљем “слободарског комунизма” (comunismo libertario), који би се базирао на колективној радничкој контроли над земљом и средствима за производњу. Такође, утицаји који су долазили из кругова француског синдикализма почетком 20. вијека, дали су младом шпанском покрету изразито модернистички карактер, стварајући културу колективизма у растућем индустријском миљеу: 1910. године основана је Национална конфедерација рада (CNT – Confederación Nacional del Trabajo), шпанска централа анархосиндикализма.¹⁶⁷

Кроз борбену пропаганду и организацију масовних штрајкова 1917. и 1919. године, CNT, са највише 20 хиљада почетних чланова, расте на 700 хиљада људи, како у урбаним, тако и у руралним подручјима. Уз штрајкове, у периоду “бољшевичког трогођа” 1918–1920. (trienio bolchevique), на југу земље долази и до побуна “брасероса” (bracero), сеоских пролетера.¹⁶⁸ Појачана синдикална активност праћена је репресијом. Индустријски моћници формирали су оружане банде “пистолероса” које су убијале љевичарске активисте. Одговарајући истом мјером, анархисти стварају борбене групе чији је први задатак био одбрана од “бијелог терора”, док је други био револуционарна реторзија. Својим пљачкама трезора и покушајима атентата на краља, посебно се истакла група “Солидарни” (Los Solidarios), која је ушла у анале уличних легенди.¹⁶⁹ Политичко насиље је 1921. смртним исходом дохватио и премијера Датона (Eduardo Dato e Iradier), па и не чуди што је за једнострани манир београдског радикалног листа “Застава”, Шпанија постала “највише земља анархистичког терора”.¹⁷⁰

Упркос вишеструком расту, CNT остаје вјеран принципима, градећи масовну организацију без плаћених функционера, али се дијели у стратешким питањима. Као анархистичко-синдикалистички конгломерат, он је у себи садржавао два екстрема: са једне стране “анархокомунизам” – изразито антиетатистичку струју која је била против сваке врсте колаборације, не презајући од насиља – и са друге стране “чисти синдикализам”, сведен на циљ слободарског социјализма са дозвољеним средствима

¹⁶⁷ M. Bookchin, *The Spanish Anarchists: The Heroic Years 1868–1936*, Harper Colophon Books, 1978, 12-157.

¹⁶⁸ P. Preston, “The agrarian war in the south”, *Revolution and War in Spain 1931–1939*, ed. P. Preston, Routledge, London – New York, 1984, 161-164.

¹⁶⁹ Broué—Temime, 55-59; M. Bookchin, *The Spanish Anarchists*, HCB, 1978, 89-202.

¹⁷⁰ *Застава*, Београд, 8. 7. 1921, 2.

синдикалне борбе уз могућност “политичке интервенције” унутар постојећег система. Прва тенденција удружила се 1927. године у Федерацију иберијских анархиста (FAI – Federación Anarquista Ibérica), идеолошко језгро “чистог анархизма” унутар ширег синдикалистичког покрета. Међу проминентним лицима FAI били су и припадници “Солидарних”: Бунавентура Дурути (José Buenaventura Durruti Dumange), Франциско Аскасо (Francisco Ascaso Abadía) и Хуан Гарсија Оливер (Juan García Oliver). Друга тенденција, “посибилистичка”, иако присутна у синдикалној централи, није нужно била утицајнија, али је долазила до изражаја у одређеним тренуцима критичним за покрет. Њени лидери били су Жоан Пеиро (Joan Peiró i Belis), Анхел Пестања (Ángel Pestaña Nuñez) и Хуан Лопес (Juan López Sánchez).¹⁷¹

Анархизам, наравно, није остао усамљен у радничком покрету Шпаније. Нуклеус прве партије на социјалистичкој и марксистичкој линији зачет је 1879. оснивањем онога што је и данас познато под именом Социјалистичке радничке партије (PSOE – Partido Socialista Obrero Español). Затим, 1888, основан је Општи раднички савез (UGT – Unión General de Trabajadores), синдикална централа под контролом социјалиста, са почетном базом међу металцима у Билбау и типографима у Мадриду. Стрпљивим радом кроз “народне домове” (casas del pueblo) које су PSOE и UGT користили за описмењавање и едукацију радника, социјалисти су се временом проширили, често на рачун анархиста, готово свугдје осим у Каталонији: 1930. године CNT је бројао пола милиона, а UGT 250 хиљада чланова.¹⁷² Своју прву већу подјелу PSOE је преживела када и остале чланице Друге интернационале: цијепањем на питању да ли подржати бољшевизам и сврстати се уз Трећу интернационалу. Уска превага одричног одговора значила је и одлазак одређеног броја чланова према комунистичкој опцији. Друга подјела, у суштини стратешка, дошла је у вријеме диктатуре Прима де Ривере. Надгласавајући Индалесија Пријета (Indalecio Prieto Tuero), једног од лидера PSOE и блиског сарадника опозиционих републиканских кругова, Франциско Ларго Кабаљеро (Francisco Largo Caballero), шеф UGT, ушао је у владу диктатуре са циљем развијања механизма привредне арбитраже, што је свакако поштедило његову организацију претходно трпљене репресије и омогућило им даљу експанзију.¹⁷³ Подјела између двојице социјалистичких лидера остаће увијек присутна, с тим да ће у наредним годинама добити значајно другачији садржај.

¹⁷¹ Broué—Temime, 55-59; M. Bookchin, *The Spanish Anarchists*, HCB, 1978, 204-235.

¹⁷² P. Preston, *The Coming of the Spanish Civil War*, Routledge, 2004, 20, 30.

¹⁷³ Broué—Temime, 60-61; Thomas, I, 57-58.

Један од ранијих догађаја који су апострофирали дубоку кризу система рестаурације била је “Трагична седмица” (Semana Trágica) 1909. у Барселони, у којој је дошло до спонтане побуне народа против регрутације за поход у Мароку: док су полиција и жандармерија (Guardia Civil) убиле најмање стотину цивила, демонстранти су запалили 80 вјерских и других објеката Католичке цркве.¹⁷⁴ Власти су искористиле нереде, извршивши судско убиство анархисте Франциска Ферера (Francesc Ferrer i Guàrdia), ствараоца “модерне школе”. Вријеме обиљежено побуном прожето је и духом културног отпора “Генерације ‘98”, реномираног умјетничког покрета у који спадају Унамуно (Miguel de Unamuno у Југо) и Мачадо (Antonio Machado).

Диктатура Прима де Ривере, уведена да би устabiliла монархију, евентуално је довела до кључног уједињења већине антимонархиста у јединствен блок који је привукао и значајан број конзервативних политичара за које је режим постао отуђен. Још важније, одбијање све гласнијих захтјева да власт врати у Кортес (Cortes), шпански парламент, изазвали су серију неуспјелих завјера и пучева који су Прима де Риверу коначно натјерали на оставку. Дана 17. августа 1930. у Сан Себастијану склопљен је пакт и створен револуционарни комитет који је удружио разнородне политичке опције: радикале Алехандра Лерукса (Alejandro Lerroux García), Републиканску акцију Мануела Асање, радикалсоцијалисте Алборноса (Álvaro de Albornoz у Liminiana), десне републиканце Алкале Саморе (Niceto Alcalá-Zamora), галицијске републиканце Касареса Кироге (Santiago Casares у Quiroga), каталонске аутономисте Компаниса (Lluís Companys i Jover) и социјалисте. Након фијаска “меке диктатуре” (dictablanda) генерала Беренгера (Dámaso Berenguer) који је угушио побуну војника у Арагону, расписани су локални избори за 12. април 1931. Пораз монархиста, иако формално на општинском нивоу, узет је као плебисцит: краљ је напустио земљу, масе су славиле на улицама уз “Марсељезу” и стару републиканску “Ријегову химну” (Himno de Riego), а Алкала Самора је 14. априла формирао Привремену владу Републике.¹⁷⁵

Прва републиканска Влада је путем декрета успјела расточити механизам “касика” и припремити изборе који су заказани за 28. јуни. Нови изборни закон

¹⁷⁴ Види на примјер: *Red Barcelona: Social protest and labour mobilization in the twentieth century*, ed. A. Smith, Routledge, London – New York, 2002, 6-8, 38.

¹⁷⁵ Casanova, 9-10, 12-23; P. Preston, *The Coming of the Spanish Civil War*, Routledge, 2004, 27-37.

фаворизовао је веће страначке блокове, па је републиканско-социјалистичка коалиција освојила велики број мјеста у Кортесу. PSOE је добила највише мандата, праћена Леруковим радикалима који су заузели позицију центра, да би на даљој десници, и даље стратешки неодређеној, повјерење добио тек мањи број посланика, углавном из нове Националне акције (AN – Acción Nacional) клерикалца Анхела Ерепе (Ángel Herrera Orta). Композиција парламента диктирала је и смјер за ново уставно уређење, које је саткано од принципа секуларног друштва и социјалне правде. Не слажући се са Уставом који је усвојен 9. децембра 1931, Алкала Самора дао је оставку, након чега га је Кортес изабрао за предсједника Републике. Мандат за формирање Владе добио је Асања, антиклерикални интелектуалац и пацифиста, предсједник мадридског Атенеа. Одбијајући Леруков услов за владу без социјалиста, власт је формирао заједно са PSOE. Иако без радикала, комотна већина социјалиста, лијевих републиканаца и радикалсоцијалиста омогућила је скоро двије године стабилне власти.¹⁷⁶

Први судар Република је имала са моћном Католичком црквом, која се већ у првим данима огласила против тог “монструозног” стања. Отпор који је црква пружала Републици није изненађивао никога. Осим што је била један од стубова монархије, она је и сама била сопственик наслједства из феудалног доба са 11 хиљада земљишних посједа, огромним финансијским средствима, инвестицијама у привреди и армијом од 80 хиљада свештеника. Иако је имала активне заступнике интереса у Кортесу који су гласно оспоравали било које мјере које су је погађале, црква је имала и широку лепезу противника, непријатељски расположених антиклерикалаца, посебно међу градским становништвом из радничких и средњих слојева. Први већи инцидент под Републиком десио се 10–11. маја, када је један политички мотивисан улични сукоб у Мадриду прерастао у паљење црквених зграда, мада у знатно мањој мјери него током “Трагичне седмице”.

Штитећи *status quo* у претходном систему, црква се у новом постепено али видно помицала ка реакционарним позијама, грчевито се противећи реформама које су нагризале њену готово неограничену моћ. Поред уставних норми о секуларном карактеру државе, грађанског брака и развода, укидања државне синекуре за свештенике, те забране рада Језуитског реда, као посебан проблем истакла се законска мјера са планом укидања општих школа под црквеном управом у року од двије и по године, којих је у Шпанији било скоро 5 хиљада. План за укидање потакао је Владу да

¹⁷⁶ Casanova, 28-36; Thomas, I, 52-56.

пored постојећих 30 хиљада јавних школа у наредних неколико година отвори нових 10 хиљада,¹⁷⁷ упркос мањку наставног кадра. Овај проблем нотирао је и Црњански током својих разговора са Асањом 1933, питајући се откуда ће премијер “направити седамдесет хиљада учитеља и професора”, чак “ако и претпоставимо да ће сазидати школске зграде”.¹⁷⁸ Стога и не чуди да је баш по питању цркве и њеног положаја у друштву настала најдубља подјела међу поданицима Републике, која је, угрубо, била мање католичка на југу и на источној обали, међу мушкарцима и сиромашнијима, а више католичка на сјеверу, међу женама и богатијима. За једне, Република је била симбол слободе, “La niña bonita” (лијепа дјевојка), шпанска верзија француске “Marianne”, а за друге је постала атеистички “режим терора” (régimen de terror). Поданицима који су у врло малом броју ишли на недељне мисе – према различитим изворима, у Андалузији 1%, Новој Кастиљи 5%, те цијелој Шпанији не више од 20% – католички политички кругови нису могли управљати кроз “радикалну демократију”, него су се окупили око позива на промјене по корпоративистичкој линији.¹⁷⁹

Други сет важних раформи односио се на војску. Шпанска армија била је реликт колонијалног доба. Иако према свом портфолију губитничка, она је заједно са црквом била примаран ослонац старог режима. Бројала је 118.000 војника и 21.000 официра, са једним генералом на 100 људи. Једна трећина њених ефектива била је стационирана у Шпанском Мароку, са додатних 4.000 страних легионара и 9.500 мароканских “регулара” (Regulares). Осим бројем тешких митраљеза, није се могла похвалити за опремљеност, авијацију, механизацију нити артиљерију. Другим ријечима, била је спремна да угуши сваку домаћу побуну, али не и да се носи са било којом страном војском. Поред захвата над оружаним снагама којима су карабињери (гранична полиција) пребачени у надлежност Министарства финансија, војни капелани распуштени, те формиран гардисти (Guardia de Asalto) као нови полицијски одреди за одржавање реда у градовима – за шта се жандармерија сматрала неадекватном – главна реформа тицала се прекобројног официрског кадра. Прихватајући понуду Асање као првог министра војног током Привремене владе, скоро 40% официра и генерала

¹⁷⁷ Broué—Temime, 37-38; Casanova, 25-27, 40-42, 65-72.

¹⁷⁸ М. Crnjanski, *Putopisi*, Nolit, Beograd 1983, 372, 377.

¹⁷⁹ Beevor, 25; F. Lennon, “The Church’s crusade against the Republic”, *Revolution and War in Spain 1936–1939*, ed. P. Preston, London – New York, 1984, 2002, 37-38, 52-53; Casanova, 65; F. Peiró (1936), цитирано као коментар у: М. Orešković Krtija, *Autobiografija*, Alfa, Zagreb 1976, 171.

пензионисано је уз задржана примања. Супротно жељеном ефекту, већина либерално оријентисаних старјешина напустила је војску, остављајући иза себе легло конзервативизма, невољно заклето на вјерност Републици.¹⁸⁰

Остале реформе, ништа мање важне, тичале су се питања аутономије, радних односа и аграра. Каталонска аутономија под Генералидадом, њеном владом, усвојена је у септембру 1932. након дуже расправе. Аутономија Баскије, међутим, дата је тек у рату, док галицијска никада није ни дошла на дневни ред. Већу пажњу и више времена заокупљала су привредна питања. У домену радних односа, Кортес је усвојио закон предложен од Министарства рада под Ларгом Кабаљером којим су у привредним предузећима уведени мјешовити савјети радника и послодаваца (*jurados mixtos*). Ови савјети, којима су предсјевали представници Министарства, одобравали су уговоре о раду и надзирали њихово провођење. Новим законима уведена је обавезна предност у запошљавању мјештана, плаћено одсуство, одштете за повреде и пензионо осигурање. Што се тиче аграрне реформе, омогућена је узурпација необрађених земљишних вишкова на велепосједима, чиме би дириговали пољопривредни синдикати. Међу њима је најбрже расла, готово десетоструко, пољопривредна подружница UGT, Национална федерација земљорадника (FNTT – *Federación Nacional de Trabajadores de la Tierra*), која је убрзо достигла 400 хиљада чланова.¹⁸¹ У наредној фази предвиђен је обавезан откуп земљишних вишкова под посебним условима, што је изазвало отпор странака деснице. Иако је реформа била принципијелно пријетећа за интересе велепосједника, њен практични биланс био је изузетно скроман: у двије и по године, једва седам хиљада сељака добило је око 45 хиљада хектара земље. Ради поређења, највећи велепосједник, Војвода од Мединаселија, држао је 200 хиљада хектара земље.¹⁸²

Један од видова отпора Републици долазио је одоздо, углавном из редова анархиста и CNT. Са једне стране, Кабаљерове реформе, осим што су помогле расту UGT на милион чланова, дале су истом значајан утицај у запошљавању, што је даље отуђило CNT и изазвало трзавице између двије синдикалне централе. Са друге стране, подјеле су се продубиле унутар самог покрета. Принципијелно сагласни у отклону према Републици као новој врсти буржоаске организације власти, али под тешким утиском крвавог гушења штрајка у Севилји кога је маја 1931. у оружаном правцу усмјерила FAI, “умјерени” синдикалисти издали су “Манифест тридесеторице” (*Manifiesto de los Treinta*

¹⁸⁰ Casanova, 38; Broué—Temime, 38-39; Beevor, 22; Thomas, I, 94-98.

¹⁸¹ P. Preston, *The Coming of the Spanish Civil War*, Routledge, 2004, 78.

¹⁸² Casanova, 43-48; Broué—Temime, 34-35, 46-48; Thomas, I, 87-90.

– отуда “треинтистас”), осуђујући, како су је назвали, “катастрофалну” концепцију којом се оружана побуна претпостављала изградњи револуционарне организационе форме. Осим што овај апел није саслушан те су многи потписници – укључујући Пестању и Пеироа – искључени, FAI је ушао у радикалнију фазу “револуционарне гимнастике” кроз серију “устанака” у којима су заузимања мања насеља и у њима проглашаван “слободарски комунизам”. Овакви изоловани “устанци” најчешће су завршавали полицијском репресијом са смртним исходом. Након побуне у селу Касас Вјехас код Кадиса, жардармерија је извршила стравичан покољ, убивши двадесетдвоје људи. Посљедице су биле видљиве и у самој организацији: CNT је прошао кроз благи пад броја чланова, “треинтистас” су се одвојили у “опозиционе синдикате” са неких 60 хиљада радника, а Пестања је отишао корак даље и основао Синдикалистичку партију (PS – Partido Sindicalista).¹⁸³

Покољ у Касас Вјехасу дубоко је потресао шпанску јавност, али он није био једини насилан сукоб потлачених са државом. Убиства штрајкача у фабрикама и на селу дешавала су се нерјетко, најчешће без “устанка” или “побуне” као повода. Ипак, немири који су потресали Републику, нису имали директан дестабилизирајући ефекат нити су доводили у питање њен опстанак. Стварна опасност дошла је с друге стране. Немири одоздо, у комбинацији са секуларним и социјалним реформама одозго, довели су до релативно брзог окупљања деснице, у чијим су се круговима већ ковали планови за промјеном поретка. Прво, велики шатор створен је 28. фебруара 1933. око Ерерине AN, оснивањем Конфедерације аутономних десница (CEDA – Confederación Española de Derechas Autónomas), чију је стратегију дефинисао Хил Роблес (José María Gil-Robles y Quiñones). Друго, екстремна десница, поред одавно активних карлиста, слѣдбеника друге лозе бурбонских претендента са базом у Навари, формирала је и нове таборе: монархистичку Шпанску обнову (Renovación Española) под вођством Калва Сотела (José Calvo Sotelo) и фалангисте под вођством диктаторовог сина, Хосе Антонија Прима де Ривере (José Antonio Primo de Rivera). Њихова мала организација се спојила са “национал-синдикалистима” Мануела Хедиље (Manuel Hedilla Larrey) у јединствену “Шпанску фалангу” (FE-JONS – Falange Española de las Juntas de Ofensiva Nacional Sindicalista). Треће, удружења послодаваца, привредника и велепосједника започела су агресивну пропаганду против реформи аграра и радних односа. Четврто, у војсци се

¹⁸³ Casanova, 44, 48-63; M. Bookchin, *The Spanish Anarchists*, HCB, 1978, 240-251; J. Casanova, *Anarchism, the Republic and Civil War in Spain, 1931-1939*, Routledge, 2005, 53-72; Thomas, I, 77-81, 102-104.

крајем 1933. у тајности окупила конзервативна група официра и формирала Шпанску војну унију (UME – Unión Militar Española). Колика је опасност заправо долазила из војних кругова видјело се приликом пропалог покушаја пуча генерала Хосе Санхурха (José Sanjurjo y Sacanell), конанданта жандармерије, 10. августа 1932. у Севиљи.¹⁸⁴

Неповратна криза Асањине Владе настала је у љето 1933, од када је предсједник Самора посезао за формалним разлозима за њено обарање. Алехандро Лерукс је добио мандат у септембру, састављајући Владу радикала и републиканаца. Хронологија политичких догађаја показивала је далекосежан и бесповратан обрт: искључена из власти, PSOE раскида коалицију, Кортес не даје повјерење Леруксу, а радикал Дијео Мартинес Барио (Diego Martínez Barrio) не успијева вратити социјалисте за преговарачки сто. На изборима расписаним за 19. новембар 1933. удружена десница користи предности истог изборног закона и осваја далеко највише скупштинских мандата, праћена центром око радикала који благо расту, затим социјалистима који су имали благи пад гласова и појединачно друго мјесто али и преполовљен број мандата, те низом осталих, старих или нових странака, које су добиле мањи број мјеста у Кортесу. Десница је у овом циклусу имала благу предност међу новим, женским гласачима, док је на пад љевичарског гласа утицала јака анархистичка кампања за изборну апстиненцију. Самора је мандатирао Лерукса да састави “чисто републиканску Владу”, што он чини, уз условну подршку CEDA. Везањем деснице уз власт започело је такозвано “црно двогође” (bienio negro). Међу првим корективним потезима било је укидање спорних одредби о цркви, којима је стопирана школска реформа. Због заокрета удесно, посебно видљивог по амнестији учесницима Санхурховог пуча, радикали су се почели осипати. Странку је напустио и Мартинес Барио, повлачећи за собом петину посланика. Слабијих позиција, Лерукс је 4. октобра 1934. формирао нову Владу у коју је ушла и CEDA.¹⁸⁵

Инерцијом претходног правца кретања, већ у првој седмици након избора, CNT покреће нови “устанак” који је заказан за 9. децембар 1933. Власти су, међутим, предухитриле овај покрет, па је након мјестимичких бјекстава из затвора, оружаних сукоба, окупација села и неколико фабрика, углавном у Арагону, читава ствар свршена за четири дана, са многим активистима иза решетака.¹⁸⁶ Иронично, у тренутку када су анархисти тиме завршили “устанички” циклус и ушли у фазу преиспитивања,

¹⁸⁴ Casanova, 54, 64-84; Broué—Temime, 42-44; Thomas, I, 100-101.

¹⁸⁵ Casanova, 76-77, 85-94, 98-100, 104-105; Thomas, I, 104-107, 124.

¹⁸⁶ Casanova, 95-96; M. Bookchin, *The Spanish Anarchists*, HCB, 1978, 256-257.

социјалисти су се нагло помјерили улијево. Искључен из власти, Ларго Кабаљеро се окренуо револуционарном концепту. Уласком CEDA у владу, социјалисти и каталонски љевичари покрећу већ припремљен план за побуну која је моделирана према тридесетпрвој. Уз штрајкове у неколико већих градова, каталонски Генералидад под Компанисом прекинуо је односе са Владом у Мадриду и прогласио “каталонску државу у шпанској федерацији”. Читав овај покрет скршен је релативно брзо, осим у Астурији, гдје је дошло до масовне оружане побуне. Одред рудара и лијевих организација потукли су, након вишедневних борби, “регулари” и легионари из Марока, који су у том налету убили преко хиљаду људи.¹⁸⁷

Улазак CEDA у Владу и кршење отпора убрзало је антиреформску офанзиву и репресију. Ухапшено је више хиљада људи, укључујући многе “коловође крвавих октобарских догађаја”,¹⁸⁸ како ће их назвати београдска режимска штампа, међу њима Компанис и Ларго Кабаљеро. Затворен је накратко и Асања, те многи анархисти, иако у побуну најчешће нису ни узели учешћа. У наредним корацима, Кортес је забранио покретање штрајкова без дозволе власти. Суспендована је аутономија Каталоније. Мјешовити савјети сведени су на форму, док су индустријалци повећавали радно вријеме, смањивали наднице и слободније отпуштали синдикалне активисте. Новим законом заустављена је и аграрна реформа. Пат позиција наступила је након избијања скандала у које су били умијешани водећи људи из редова радикала. Одбијајући да Хил Роблесу да мандат за састав нове Владе, Самора је задужио техничког премијера да припреми нове изборе за 16. фебруар 1936.¹⁸⁹

Астуријски устанак, осим што је осјећањем зебње испунио шпанску буржоазију, указао је на нова усмјерења и престојавања унутар шпанске левеце, која ће кроз даље промјене значајно утицати на сам почетак грађанског рата. Период “црног двогођа” из релативне анонимности извукао је двије лењинистичке организације, Комунистичку партију Шпаније (PCE – Partido Comunista de España) и Радничку партију марксистичког уједињења (POUM – Partido Obrero de Unificación Marxista). Прва, PCE, створена је 1921. уједињењем одметничких фракција из социјалистичког покрета које су се определијиле за Коминтерну. До рата је била минорна и није играла важнију улогу у радничком покрету Шпаније. Подређена политици Москве и њеним промјенама, тешко се прилагођавала локалним приликама, стварајући тек неколико мањинских упоришта у

¹⁸⁷ Casanova, 98-99, 102-103, 105-110; Thomas, I, 112-117, 124-131.

¹⁸⁸ “Шпанија ублажује санкције...”, *Време*, Београд, 7. 12. 1934, 3.

¹⁸⁹ Casanova, 113-123; Thomas, I, 132-136.

Малаги, Кадису, Севиљи – гдје је 1933. добила повјерење за једини мандат – и међу астуријским рударима. Њено руководство чинили су, поред осталих, Хосе Диас (José Díaz Ramos), Хесус Ернандес (Jesús Hernández Tomás), Висенте Урибе (Vicente Uribe Galdeano), Педро Чека (Pedro Fernández Checa), Антонио Михе (Antonio Mije García) и Долорес Ибарури Пасионарија (Isidora Dolores Ibárruri Gómez). Друга, POUM, створена је 1935. уједињењем двије организације које су се идентификовале са различитим крилима унутарпартијске опозиције Стаљину у Совјетском Савезу. Једну је водио Жуакин Маурин (Joaquín Maurín Juliá), некада проминентни активиста CNT, који је дио чланства превео у PCE, а затим их извео у засебну организацију. Другу групу довео је Андреу Нин (Andreu Nin Pérez), некада лични секретар Лава Троцког, главног Стаљиновог опонента до протјеривања из Совјетског Савеза 1929. године. Упркос томе, POUM није била “троцкистичка” партија, како је често називана, али је усвојила антистаљинску линију и критички се држала према совјетском режиму.¹⁹⁰

Управо је Мауриновом иницијативом створена “Радничка алијанса”, која их је кроз стратешке преговоре повезала са “лијевим” социјалистима Ларга Кабаљера, троцкистима, “треинтистас” и “рабасирима”, каталонским сеоским малопосједницима. Без узајамног повјерења другдје, “Алијанса” је била успјешан изузетак само у Астурији, гдје је привукла сву радничку лјевицу, укључујући и CNT. Са закашњењем се прикључила и PCE која је, тачно пред “устанак”, по налогу Коминтерне напустила стратегију конфронтације са социјалистима и отворила се за сарадњу и “акционо јединство”.¹⁹¹ Важна промјена утицала је и на садржај радикализације “лијевог” крила PSOE: Ларго Кабаљеро је у затвору, иако у позним годинама, по први пут у животу читао “класике марксизма”. Разочаран у реформизам, под утицајем Лењинове “Државе и револуције” и партијских интелектуалаца као што је Хулио Алварес дел Вајо (Julio Álvarez del Vayo), Ларго Кабаљеро се окренуо револуцији и определијелио за измирење са анархистима и комунистима.¹⁹²

Наизглед парадоксално, фрактура унутар PSOE довела је до најширег окупљања републиканских и лијевих снага у Шпанији. Иако обојица радикализовани догађајима из јесени 1934, иако обојица за социјализам, Прието и Ларго Кабаљеро имали су другачији приступ. Убијеђени реформиста и демократа, Прието је вјеровао да Републику може спасити само обновљена и широка социјалистичко-републиканска коалиција.

¹⁹⁰ Broué—Temime, 55, 68-72; Thomas, I, 123-125; Payne, 74-75, 96-100.

¹⁹¹ P. Preston, *The Coming of the Spanish Civil War*, Routledge, 2004, 153-154, 156-157, 174-175.

¹⁹² Broué—Temime, 62-64; Thomas, I, 132.

Саговорнике је нашао у Асањи и Мартинес Барију, који су своје блокове слѣдбеника реконституисали у двије нове странке: Републиканску лѣвицу (IR – Izquierda Republicana) и Републиканску унију (UR – Unión Republicana). Са друге стране, тражећи противтежу републиканцима у коалицији чије је формирање била апсолутна нужност, Ларго Кабаљеро је инсистирао на укључењу марксистичких партија, које је на тај начин тежио везати за себе, док су оне саме имале за циљ да изврше инфилтрацију и преотимање већих организација. Управо такву судбину доживила је социјалистичка омладина, која је под Сантијагом Кариљом (Santiago José Carrillo Solares) већ ушла у процес “бољшевизације”. Мањинске подршке у руководству PSOE, али ојачаних позиција унутар UGT, Ларго Кабаљеро је издејствовао компромисно рјешење: марксистичка лѣвица ће подржати коалицију, али ће за програм потпуно одговарати републиканци, без социјалистичког учешћа у власти.¹⁹³

Важно је имати у виду, уосталом, да је на Седмом конгресу Коминтерне августа 1935. усвојена нова стратешка линија, антифашистичка, која је чланицама налагала улазак у широке коалиције странака лијево од центра. Таква коалиција, названа Народни фронт, формирана је у Француској, гдје се већ припремала за наредне изборе. Истоимени шпански пандан, “Frente Popular”, основан је 15. јануара 1936. споразумом IR, UR, PSOE, PCE, POUM и PS кога су подржавали UGT, Компанисова “Esquerra” и галицијски аутономисти. Осим великог организационог окупљања, предност је била и у једноставаном програму који је, иако ноторно умјерен, предвиђао потпуну амнестију за политичке осуђенике. Са масом активиста иза решетака, анархисти су по први пут одустали од апстиненцијске кампање. Њихова неформална подршка може објаснити “вишак” гласова који су донијели превагу у иначе рекордној изборној излазности: 16. фебруара 1936. гласало је 72% бирача и дало 4,65 милиона гласова Народном фронту, 4,50 милиона гласова десној коалицији око CEDA, те пола милиона гласова центру сачињеном од радикала, баскијских националиста и каталонске конзервативне “Лиге”. Лѣвица је побиједила у Каталонији, Левантеу, Андалузији, Екстремадури и Астурији, а однијела превагу Галицији. Десница је тријумфовала у Навари и Леону, побиједила у Старој Кастиљи, док су гласови Арагона и Нове Кастиље били преполовљени. Осим у Баскији, центар је фактички поражен, а радикали више нису могли имати значајну политичку улогу. Када су гласови преведени у посланичка мјеста, поновљена је

¹⁹³ P. Preston, *The Coming of the Spanish Civil War*, Routledge, 2004, 211-238; S. Juliá, “The origins of the Spanish Popular Front”, *The French and Spanish Popular Fronts: Comparative Perspectives*, ed. M. S. Alexander, H. Graham, Cambridge UP, 2002, 31-37.

озакоњена несразмјера: Народни фронт са 263, Национални фронт са 156 и центар са 54 мјеста у Кортесу. Појединачно, најјаче странке су биле PSOE, IR и CEDA, свака са преко осамдесет посланика. Међу “екстремима” најбоље је прошла PCE, добивши тек 17 мјеста, мање од тога монархистичка “Renovación”, док фашистичка FE-JONS у Кортес није ни ушла.¹⁹⁴

Период између избора и рата имао је све одлике историјског “згушњавања”, у коме су се догађаји смјењивали великом брзином. Владу је убрзо након избора формирао Асања, да би у мају он био изабран за новог председника Републике. Нову републиканску Владу саставио је Касарес Кирога, на коју је Ларго Кабаљеро, држећи PSOE подаље од одговорних позиција власти, слободније вршио вербални притисак. Дошло је до уједињења подмладака PCE и PSOE у Јединствену социјалистичку омладину (JSU – Juventudes Socialistas Unificadas) под вођством Кариља. На запрепашћење мадридске елите, JSU је у великој првوماјској процесији дефиловала униформисана, подигнутих песница, под слоганима “Радничке Владе” и “Црвене армије”. У Каталонији, поново аутономној, договорено је сједињење комунистичких и социјалистичких организација, из чега ће крајем јула 1936. настати Јединствена социјалистичка партија Каталоније (PSUC – Partit Socialista Unificat de Catalunya) под руководством “лијевог” социјалисте Жуана Коморере (Joan Comorera i Soler).¹⁹⁵ Што се тиче анархиста и CNT, на конгресу у Сарагоси почетком маја, представљајући 559 хиљада чланова, делегати су потврдили измирење и повратак “умјереног” крила. Уз критику претходне “устаничке” фазе, конгрес је предвидио “конструктивну припрему” за будућу реализацију “слободарског комунизма”.¹⁹⁶

Иако више површна него суштинска, “бољшевизација” једног дијела политичког простора унијела је немир у редове деснице. Али она сама није била довољна да изазове реакцију. Ни поновна активација радничке класе у борби за своја права није нужно имала карактер неповратне дестабилизације. Ниво индустријског конфликта није био драстично већи у поређењу са првим двогодиштем Републике, иако је, истини за вољу, аграрни проблем примјетно помакнут са мртве тачке. Акцијом FNTT, уз формална одобрења власти, наступила је масовна окупација латифундија, највише у Екстремадури. У ово вријеме прерасподијељено је до седам пута више земље него у годинама првог

¹⁹⁴ Casanova, 123-126; Thomas, I, 138-141; Broué—Temime, 76-77.

¹⁹⁵ Broué—Temime, 78-82; Casanova, 137.

¹⁹⁶ M. Bookchin, *The Spanish Anarchists*, HCB, 1978, 289-295.

Асањиног мандата.¹⁹⁷ Ипак, догађаји као што су насилне провале затвора прије формалне амнестије, нови талас штрајкова и немира након више од годину дана привидног и присилног мира, те политичка реторика подјеле појачане евокацијом насиља,¹⁹⁸ по свом ефекту били су изразито интензивни. Оно што је имало највећу афективну тежину била су све чешћа политичка убиства и оружани сукоби на улицама између фалангиста и љевичара. Десница је кривицу у потпуности стављала на другу страну, иако је било јасно да је FE-JONS имала више него запажену улогу. Посебно се истичу убиства судија који су пресуђивали фалангистима, међу њима и младом вођи, Хосе Антонију, који је осуђен на казну затвора.¹⁹⁹ И као што ће даљи догађаји показати, управо су појединачна убиства имала највећи мобилизирајући ефекат.

* * *

Што се тиче југословенске визуре, свакако је за примијетити како је предузимљиви краљевски посланик у Мадриду, Станоје Пеливановић, 29. маја 1936. од званичног Београда тражио дозволу и средства да купи аутомобил како би могао обилазити окружење и сам посвједочити критичним дешавањима као што су сукоби жандармерије и сељака. Он не може нормално да путује Мадридом јер, како каже, чести су штрајкови транспортних радника.²⁰⁰ Судаћи по његовим анализама, морамо ипак да примјетимо како је Пеливановић остао у конзервативној чахури. Први мјесечни извјештај за 1936. рекапитулира програме блокова и предизборну пропаганду: он претпоставља да је “републикански режим” доживио “потпуни слом”, “што је уосталом и разумљиво, јер су Република и Шпанија два инкопатибилна појма”. Док се кројио програм Народног фронта, како јавља посланик, “социјалисти и комунисти поставили су захтев о национализацији земље и Народне банке, као и о демилитаризацији полиције, на што републиканске странке нису хтеле пристати”. Предвиђао је да “десница, која води борбу против марксизма”, “има много изгледа на победу”. Њен пораз доживио је као “опште изненађење” које је објаснио “једнообразном формацијом” лијевог блока за кога су, због обећања амнестије, из “сентименталних разлога” гласале католкиње. Пеливановић свакако није гријешио што је у својим извјештајима обраћао значајну

¹⁹⁷ Casanova, 130-131.

¹⁹⁸ E. G. Calleja, “The symbolism of violence during the Second Republic in Spain, 1931–1936”, *The Splintering of Spain: Cultural History and the Spanish Civil War, 1936–1939*, ed. M. Richards, C. Elham, Cambridge UP, 2005, 27-32.

¹⁹⁹ Casanova, 133-134; Broué—Temime, 93-95.

²⁰⁰ AJ, 384, кут. 4, пов. 815/1936.

пажњу на радикализацију љевичарске реторике, посебно под крилом Ларга Кабаљера, пошто је исту било тешко не примијетити. Но, он је у цјелокупном овом усмјерењу видио уплив Коминтерне, која је, наводно, давала инструкције за ескалацију насиља. Пеливановићев политички извјештај за мјесец јун у највећој мјери представља преглед оптужби деснице на рачун власти и љевике, којима се ставља на терет терор, насиље, неред и “систематско изазивање” штрајкова.²⁰¹

Наравно, цифре које је Пеливановић преузео из скупштинског обраћања Хила Роблеса,²⁰² свакако су биле претјеране и једностране, а на њих је додао непостојећих “више хиљада жртава” политичког насиља. Поред тога, он није правио разлику између “лијевих” социјалиста и РСЕ, називајући и једне и друге “комунистима”, док је разлика најважнија управо због улоге Коминтерне, која над првима није имала никакву контролу, док је другима налагала суздржаност. Како је још у августу 1935. примијетио “лијеви” социјалиста Луис Аракистран (Luis Araquistáin Quevedo), њена политика народних фронтова, реализована у Француској и Шпанији, дефинисана је тако да испуни спољнополитичку тежњу Москве за европским владама лијевог центра,²⁰³ које би биле противтежа агресивном наступању нацистичке Њемачке. Вјероватно уплашена ремилитаризацијом Рајне, Коминтерна је у априлу 1936. од РСЕ тражила смањење тензија, избјегавање револуционарне реторике, отпор ексцесима других љевичарских организација и очување Народног фронта под вођством републиканаца у легалним оквирима постојећег поретка.²⁰⁴ Такође, анархисти су ушли у знатно мирнију фазу дјеловања,²⁰⁵ у којој је масовни штрајк мадридских грађевинских радника, као и пратећи сукоб са UGT,²⁰⁶ био релативан изузетак, док је Барселона, њихова синдикална база, проживљавала релативно мирно прољеће. Стога, поставља се питање у којој је мјери општа ситуација заправо била надамак социјалне револуције. Десничарска реторика о “комунистичкој опасности” правдала је супротно дјеловање, али није нужно била одраз стварности. По свему судећи, посланик Пеливановић је својим извјештајима упућеним Београду упијао страх свог углађеног окружења у централном Мадриду, које је посматрало ескалацију штрајка грађевинских радника, слушало о политичким

²⁰¹ Н. Петровић, *Извештаји Министарства спољних послова Краљевине Југославије*, VII: 1936, Београд 2012, 62-64, 110-111, 175-178, 326-329.

²⁰² *Diario de las Sesiones de Cortes: Congreso de los diputados – Comenzaron el 16 de marzo de 1936*, Madrid 1936, III, 1374; Thomas, I, 31.

²⁰³ P. Preston, *The Coming of the Spanish Civil War*, Routledge, 2004, 229.

²⁰⁴ Payne, 93-95.

²⁰⁵ J. Casanova, *Anarchism, the Republic and Civil War in Spain, 1931-1939*, Routledge, 2005, 94-97.

²⁰⁶ Broué—Temime, 93-95.

убиствима и свједочио симболичком крштењу којим је Ларго Кабаљеро слијева проглашен “шпанским Лењином”, док је Асања сдесна прозван “шпанским Керенским”. Али то је сасвим разумљиво. Тог љета, “специфична шпанска стварност”, да се поново послужимо Андрићевом синтагмом, била је ствар перспективе, истовремено афективне колико и егзистенцијалне.

* * *

Готово ништаван ефекат реформе оружаних снага дефинитивно је поништен када је Хил Роблес преузео Министарство рата. Тада су на високе позиције враћени сви десничарски официри који ће у наредном периоду играти пресудне улоге: Хоакин Фанхул (Joaquín Fanjul Goñi) постао је подминистар војни, Емилио Мола (Emilio Mola у Vidal) заповједник војске у Мароку, Мануел Ходед (Manuel Goded Llopis) инспектор авијације, а Франциско Франко (Francisco Franco Bahamonde) – који је командовао гушењем астуријске побуне – начелник Генералштаба. Први шапати о плановима за пуч могли су се чути крајем 1935. године, а наредни одмах након избора, када је нова Влада започела премјештаје сумњивих генерала: Франко је упучћен на Канарска острва, Ходед на Балеаре а Мола у Памплону. Генерали су се састали 8. марта 1936. у Мадриду, гдје су сковали завјеру о преузимању власти. За “директора” побуне одредили су генерала Молу, који је добио задатак да шири завјереничку мрежу. Осим приласка кључних људи из војног врха, важан фактор за успјех било је привлачење наварских карлиста, који су располагали са неколико хиљада наоружаних “црвених беретки”, чланова њихове паравојне формације “Requetés”. Генерали су могли рачунати и на “плаве кошуље”, оружано крило фалангиста. Спајање разнородне деснице омогућено је неодређеним формулама за организацију будуће власти, чији би карактер требало да буде “аполитичан”, односно ни републикански ни монархистички. За будућег “шефа хунте” одређен је генерал Санхурхо, који би функцију преузео по доласку из емиграције. Покрет су помогли и људи из крајње парламентарне деснице, као и одређен број богаташа, укључујући и највећег магната, Хуана Марча (Juan Alberto March Ordinas). Марч је обезбиједио новац за изнајмљивање британског авиона којим би генерал Франко са Канара слетио у побуњени Мароко и преузео команду над ударним дијелом оружаних снага. Ипак, све до одређеног тренутка није постојала критична маса међу војним и политичким кадром за несметану реализацију планова, док је коначан датум стално

одлаган услед константних ротација командног људства којима је Влада покушавала одагнати упорне гласине о долазећем пучу.²⁰⁷

Тренутак опредјељења неодлучних наступио је 13. јула. Дан раније, фалангисти су убили поручника мадриских гардиста, социјалисту Хосеа Кастиља (José Castillo). Његове колеге одлучиле су се на ванзаконску освету. У наредној ноћи ухапсили су Калва Сотела, који је тих дана пред Кортесом оптужио Кастиља за насиље над фалангистима. Сотелово тијело, изрешетано мечама, пронађено је на гробљу неколико сати касније. Сахране Кастиља и Сотела, одржане истог дана, изгледале су као параде пред коначни обрачун.

Приватни британски авион, који је из Лондона полетио 11. јула, слетио је на Канаре три дана касније. Увече 17. јула 1936. у Мелиљи, легионари и преобраћени гардисти преузели су контролу над градом и убили неколико радника-љевичара и војника који су пружали отпор. Потпукованик Сеги (Juan Seguí Almuzara) дао је знак другим гарнизонима у Шпанском Мароку, који су наредног дана успоставили потпуну контролу. Успут је скршен покушај генералног штрајка и отпор авијатичара у Теутану, гдје је Франко слетио 19. јула. Истог јутра Касарес Кирога је поднио оставку. Вијести о ширењу побуне на сам континент устанком официра у Малаги и Севиљи 18. јула, није убиједила министре да послушају Ларга Кабаљера и предају оружје члановима синдиката. Асања се прво одлучио на покушај компромиса: 19. јула именовао је Мартинеса Барија за новог премијера, који би у нову владу уврстио и представнике десно настројених републиканаца. Док су се мадридске улице напуниле масама које су захтијевале пушке, покушаји телефонских преговора са Молом су пропали. Владу је истог дана преузео лијеви републиканац Хосе Хирал (José Giral y Pereira), који је потписао декрет о распуштању војске и подјели оружја синдикатима и републиканским странкама. Из редова “наоружаног народа” у наредним данима формиране су радничке милиције под дирекцијом различитих антифашистичких организација, док је дио војске који је остао лојалан укључен у нове формације.

Неуједначен развој војног устанка, коме се приклонила половина официрског и војног кадра, учврстио је антифашистички отпор у већим подручјима земље. Први пресјек стања није изгледао изузетно повољно за пучисте. Побуна је одмах успјела у Мароку и изразито конзервативним рејонима сјевера, Навари, Старој Кастиљи и Леону, гдје је сав отпор пучу веома брзо скршен. Важан фактор било је држање полицијских

²⁰⁷ Casanova, 119, 122, 127, 140-141; Broué—Temime, 86-91.

формација, чије је приклањање једној или другој страни често одлучило исход борби побуњених гарнизона. Док су уз Владу остали карабиниери а гардисти у великој већини, жандармерија је у благој предности прелазила побуњеницима. Други фактори били су и држање цивилних гувернера, способност локалних команданата, јачина синдиката, наоружање њихових чланова, а некада и проста срећа.

Кључан успјех за побуну било је успостављање контроле над Алхерикасом и Кадисом, обалским градовима насупрот Марока, из кога је очекивано искрцавање ударних трупа. Упркос јачини синдикалних организација у Андалузији, официри су искористили фактор изненађења и жестоким ударцима овладали Кордобом, Уелвом, Гранадом и Севиљом, у којој је Кјепо де Љано (Gonzalo Queipo de Llano y Sierra) извршио први масовни покољ у име побуне. Велики, готово изненађујући успјеси, била су заузећа Сарагосе и Овиједа. Први град је био тврђава CNT, ријечима Јосипа Смодлаке “можда и најцрвенији град у западној Европи”,²⁰⁸ а други социјалистичко упориште. Но, вјештим манипулацијама, пропагандном преваром и прецизним ударцима, радници и синдикати су били поражени. Остатак Астурије остао је у републиканским рукама, док се војна побуна прелила кроз читав Арагон. Сличан успјех постигнут је и у Галицији.

Тежак пораз националистички генерали су претрпили у готово свим градовима приобаља, Каталоније и Нове Кастиље. Уз тешке жртве, радници Барселоне, већином анархисти, уз помоћ гардиста, жандара и дијела војске, скршили су побуну и ухватили генерала Ходеда. Мадридски радници су широм града подигли барикаде, док се војска затворила у касарну Монтања, гдје ће бити потпуно потучена. Одмах након побједе, мадридски UGT, CNT и друге организације формирали су мјешовите “колоне” милиција и лојалних трупа које су упућене у контраофанзиву: према Сијери, да би се зауставило наступање Моле из Бургоса, на Толедо, гдје су се побуњеници забарикадирани у средњовјековну тврђаву Алкасар, и на исток, гдје преотимају Алкалу де Енарес, Гвадалахару, Куенку и друга мјеста. Сличан поход покренуле су милиције из Каталоније које ће прећи ријеку Ебро и ослободити источни дио Арагона на путу према Теруелу, Сарагоси и Уески, као и милиције са Левантеа које су поразиле побуну у Албасети. Републиканци су успјели преотети и Бадахос, град на португалској граници, чиме су два побуњена сектора била пресјечена. Побуњеници су такође поражени на сјеверној обали, гдје су Баски остали на страни Републике. Неуспјех су доживјели и у Малаги. Нерјешена

²⁰⁸ J. Smodlaka, *Svjetski rat na tlu Španije*, Zagreb 1936, 15.

ситуација продужила се једино у Валенсији, чији се одсјечени гарнизон није отворено побунио, али није ни стао на страну Републике.²⁰⁹

Како се Шпанија подијелила на два дијела, распад војних снага и оружана моћ радничке класе у републиканској зони довели су до својеврсног “повлачења” државног апарата из друштвеног ткива. Редовну државну организацију замијенило је двовлашће номиланог ауторитета Републике са једне, и оружаног ауторитета антифашистичких организација са друге стране. Провизорни комитети који су свугдје преузимали власт обично су састављани у пропорцији локалне величине организација Народног фронта односно анархиста, што је уједно утицало и на позадинске процесе.

Снажно присуство анархизма у Каталонији откочило је процес социјалне револуције уз ограничену трансформацију политичке власти. Анархистички милитанти Барселоне, иако су за тренутак држали сву власт у својим рукама, затекли су се са дојучерашњим ривалима и представницима непријатељског државног апарата на истој страни барикада. Умјесто да “укину државу” и да је замијене структуром већ створених револуционарних комитета, определијели су се за компромисно рјешење. Поред формално нетакнутог Генералидада, као врховно тијело за организацију одбране и позадине у Каталонији формиран је 21. јула Централни комитет антифашистичких милиција (CCMA – Comitè Central de Milícies Antifeixistes de Catalunya). Од 15 чланова CCMA, пет су били анархисти (CNT, FAI), пет марксисти (UGT, PSUC, POUM), а пет представници грађанског антифашизма. Каталонска позадина, посебно Барселона, обиљежена је симболима револуционарних промјена: црвено-црне и црвене заставе, објекти окупирани од стране синдиката, наоружани радници у комбинезонима на улицама, одсуство “грађанског” свијета, “народни судови” и спаљене цркве. Фабрике и предузећа стављени су под надзорну или управну контролу радничких колектива. Сличан процес захватио је и село, у различитим облицима колективног привређивања које је коегзистирало са индивидуалним газдинствима, при чему се најдаље отишло у Арагону. Покрет “колоне” каталонских радничких милиција, доминантно анархистичких, које су од националиста преотеле источни дио регије, остављале су иза себе ново уређење позадине, са готово три четвртине земље под сеоским колективима.²¹⁰

У другим дијеловима Републике, друштвена трансформација била је мањег интензитета. Захваљујући ауторитету PSOE и UGT, Хиралов кабинет очувао је

²⁰⁹ Broué—Temime, 98-118; Beevor, 55-70, 77; Thomas, I, 171-211.

²¹⁰ Broué—Temime, 127-133, 150-170; Casanova, 239-247; J. Casanova, *Anarchism, the Republic and Civil War in Spain, 1931-1939*, Routledge, 2005, 101-108, 111-115.

легитимитет у Мадриду, да би у наредним седмицама радио на постепеном враћању контроле, обнављајући нарушени апарат. Упркос ратној ситуацији, главни град је сачувао главне обресе “нормалности”, представљајући се као појавна супротност Барселони: уз милиционере су патролирали гардисти и војници, цркве су биле затворене али не и спаљене, док је привреда показивала мало знакова експропријације. Остатак републиканске Шпаније егзистирао је између ове двије крајности, са паралелним системима власти, регуларним формацијама и милицијама, приватном и “подржављеном” привредом и другим супротностима и противрјечностима. Изузетак у новом унутрашњем поретку Републике била је Баскија, гдје је буржоаски друштвени поредак у потпуности очуван.²¹¹

Двије заједничке карактеристике обиљежиле су обе Шпаније, и републиканску и националистичку. Прва је била масовно насиље. Оно је започето са убиствима официра и војника који су пружили отпор завјери. Борбе су праћене масакрима заробљеника, а за њима су наступила и масовна убијања људи према идеолошкој и класној линији. Националисти су одмах покренули “чишћење” земље од “црвених”: страдали су раднички активисти, републиканци, антиклерикалци, интелектуалци и умјетници, међу потоњима и пјесник Лорка (Federico García Lorca). Љевичари, најчешће анархисти али не само они, одговорили су “свођењем рачуна” са бившим газдама, велепосједницима, официрима и фашистима. Убијен је и Хосе Антонио, вођа фалангиста који се у вријеме побуне затекао у затвору на републиканској територији. Цркви, која је од првог метка подржала пуч – мада и у томе са изузетком Баскије – одговорено је бруталном осветом у којој је спаљено мноштво цркава и вјерских објеката и убијено неколико хиљада свештеника. Не постоји сагласност око бројева, али је извјесно да је ван борби угашено најмање 150 хиљада живота, при чему је “бијели” терор, усмјерен на шире слојеве и продужен након рата, однио два до три пута више живота од “црвеног” терора, који је, иако интензиван, био уперен на ужи слој виших класа – готово искључиво на мушкарце – и завршен је већ у првим мјесецима након побуне. За разлику од националистичке зоне у којој је репресија настављена у систематском маниру, насиље у “црвеном” сектору успоравано је и на крају заудано залагањем органа државне власти и свих лијевих и радничких организација.²¹²

²¹¹ Broué—Temime, 121-123, 134-139; Thomas, I, 234-249.

²¹² Casanova, 181-211; Broué—Temime, 124-127; Thomas, I, 212-227.

Друга заједничка карактеристика за обје стране шпанског фронта, ништа мање важна, била је међународно учешће. Већ од првих седмица рата, стране државе, организације и појединци, укључивали су се на различите начине у шпански конфликт, дајући му одлике интернационалног сукоба. Страна помоћ и долазак добровољаца, ријечима Жан Ришар Блоха (Jean-Richard Bloch), “утискују коначно неизбрисив печат овој авантури и подижу је на степен основних догађаја светске историје”.²¹³ На том печату биће видљив и карактеристичан југословенски траг.

²¹³ J. R. Bloch, *Španija: Reportaža kroz građanski rat*, Nolit, Beograd 1936, 153.

Интервенција и солидарност

“Над Шпанијом небо без облака” (*En toda España, cielo despejado*) била је јавка за почетак побуне, која је ујутро 18. јуна изречена са Радио Сеуте. Деценијама касније, пратећи трендове шпанске емигрантске, прорепубликанске али и совјетске литературе, југословенски су писци одржавали живом причу о почетку рата као резултату завјере међународног фашизма. “Тако је, према мрачном плану, као у криминалистичким романима”, изговорена лозинка била “знак почетка генералске побуне над народом”.²¹⁴ Сагледавајући шпански кроз призму свјетског рата, историју су читавали уназад, па су војну побуну тумачили као посљедицу међународне завјере и договора скованих у Берлину и Риму, при чему је она сама постала увод у глобални сукоб. Они који ће похитати у помоћ Републици били су, према сопственој визији, први борци на свјетском фронту против нацифашистичке експанзије.²¹⁵

Свакако није неразумљива ретроспективна импресија Воје Тодоровића Лерера, по којој је Република била “изабрана” од стране “међународне реакције” да буде мета интервенције.²¹⁶ Свијет у коме је Лерер донио одлуку да иде у Шпанију био је скучен надилазећом пријетњом милитаристичких режима. У очима посматрача заглављених у сужавајућем обручу, све је указивало на то да је предвечерје шпанског конфликта било позорница интернационалне зајвере. Уосталом, није мањкало написа који су на томе инсистирали. “Пролетер”, централни орган КПЈ, пренио је већ у новембру 1936. тврдње о томе да је њемачка агентура припремила побуну, коју је Санхурхо планирао у Берлину, док је Франко обећао компензацију предајом Марока.²¹⁷ Потоњи написи о тобоже откривеним документима и доказима завјере преносили су се у совјетској литератури,²¹⁸ да би се потом репродуковали и у Југославији. Тако на примјер, Стеван Белић Дудек

²¹⁴ N. Marinković, *La Pasionaria*, Beograd 1980, 54.

²¹⁵ V. Vukliš, *Sjećanje na Španiju*, Banjaluka 2013, 59-61.

²¹⁶ V. Todorović Lerer, “Španija i Beogradski univerzitet”, III/V, 252.

²¹⁷ “Hitler – ubojica španjolskog naroda”, *Proleter*, XII/8, novembar 1936, 10.

²¹⁸ На примјер: В. П. Потёмкин, *История дипломатии*, том III, *Дипломатия в период подготовки Второй Мировой войны (1919–1939 гг.)*, Москва – Ленинград 1945, 575-577.

пише да је план фашистичке побуне разрађен “у заједници са Хитлеровим официрима”.²¹⁹ Ипак, ово читање историје уназад, осим што је чињенично неосновано, заправо занемарује тежину којом су шпански догађаји, у обрнутом и природном смјеру, притиснули точак кретања свјетске политике. Рат на Пиринејском полуострву није толико разоткривао обресе једног већ измијењеног свијета, колико их је сам утискивао на свијет подложен радикалним промјенама. Његов је долазак на три начина пореметио нови глобални еквilibријум. Прво, доводећи до италијанско-њемачког зближавања, друго, откривајући пукотине демократског запада, и треће, враћајући Совјетски Савез у нову фазу агресивне изолације и борбеног ишчекивања.²²⁰

Историографска дискусија већ је оспорила тезе о међународној фашистичкој завјери.²²¹ Прије свега, предвечерје рата у Шпанији још није познавало нацифашистичку “Осовину”. Иако идеолошки на истом крају спектра, Хитлер и Мусолини су се у самом зачетку међусобних односа спотакли о значајно стратешко неслагање у погледу њиховог аустријског међупростора. До затезања односа дошло је 1934. неуспјелим покушајем нациста да изврше пуч у Бечу атентатом на премијера, италијанског савезника, клерофашисту Енгелберта Долфуса. Први знаци могућег приближавања, тражења и препознавања заједничких интереса, били су видљиви током наредне године, што је свакако понукано билатералним споразумима званичног Париза о узајамној војној помоћи са Москвом и Прагом. Коначно, неефикасност међународних санкција над Италијом због њене агресије у Етиопији, охрабрила је Хитлера да изврши ремилитаризацију Рајнске области у марту 1936, која је проведена без јасне реакције “Антанте”.²²² И док је аустријско питање остављено по страни, шпанско је питање отворило ново поље империјалних перспектива.

Војна побуна која се из Марока прелила на континент, поцијепала је оружане снаге неуједначеним браздама и по чиновима и по родовима. Половина официрског кадра која је пришла побуни, успоставила је контролу над 120 од укупно 250 хиљада припадника оружаних снага. Уз пасивност другог дијела војске, раднички отпор можда не би био пресудна сметања, да побуњници на челу копнених снага нису остали без потребне помоћи морнарице, у којој је покушај пуча неславно пропао. Морнари на

²¹⁹ S. Belić, *Na bojnim poljima Španije*, Beograd 1970, 24; такође види: M. Orešković Krtija, *Autobiografija*, Zagreb 1978, 173, 178; A. Ravbar, *Zakaj je padla Španska Republika*, Ljubljana 1971, 150; S. Pešić, *Španjolski građanski rat i KPJ*, Rijeka 1990, 39-40, 59; T. Indić, *Savremena Španija*, Beograd 1982, 55; итд.

²²⁰ Broué—Temime, 231; A. Митровић, *Време нетрпељивих*, Beograd 1998, 329.

²²¹ Види на примјер: “Was the generals’ uprising of 18-19 July 1936 an international fascist conspiracy?”, K. W. Estes, D. Kowalski, *History in Dispute*, vol. 18: *The Spanish Civil War*, Gale 2005, 52-56.

²²² R. H. Whealey, *Hitler and Spain*, UP of Kentucky, 1989, 9-10, 150-151.

ратним бродовима, политички боље организовани од својих колега у пјешадији, сазнали су за почетак побуне захваљујући интервенцији њихових другова у Министарству морнарице. На бродовима који су из Картахене испловили према Мелиљи и Сеути, гдје је требало да преузму колонијалне јединице, дошло је до отпора: морнари убијају завјереничке официре, преузимају контролу над бродовима и празне топове на афричке луке.²²³ Ударне трупе, сачињене од Мароканаца и легионара, остале су тако заглављене са погрешне стране Алборанског мора. У тим условима, вође побуне били су приморани тражити спољну помоћ.

Претходни контакти шпанске деснице са фашистичким режимима одржавани су кроз Мусолинијеву политичку и новчану подршку монархистима и “Фаланги”. Наводно је у првој половини 1936. дошло до контаката извјесних вођа шпанске деснице са утицајнијим људима у Риму и Берлину, у погледу могућих набавки војног материјала. Ипак, индикативна је чињеница да су Мола и Франко, тражећи помоћ, одвојено контактирали Берлин тек након избијања побуне. Поруке о припремама пуча слате су у Рим у више наврата током почетка мјесеца јула, али оне, по свему судећи, нису изазвале тражену реакцију. Прва делегација која је стигла у Берлин 25. јула сачињена је од двојице шпанских официра и двојице њемачких бизнисмена базираних у Шпанском Мароку. Њемачки двојац је сам понудио своје услуге Франку, да би током мисије убиједио Хитлера у изгледан успјех официрског пуча. Дан касније, Херман Геринг је установио “Sonderstab W” који би координисао њемачку помоћ, а већ 29. јула у Теутан је стигло двадесет транспортера “Јункерс 52” и шест “Хајнкелових” борбених авиона са посадама. Истовремене интервенције према Риму коначно су дале резултате када је Мусолини, понукан контактима са Нијемцима и новчаним гаранцијама магната Хуана Марча, пристао помоћи побуњенике. Тако је, упоредо са њемачким, упућен и ескадрон италијанских бомбардера са двије ловачке летјелице. Заједничким снагама започело је провођење првог зрачног моста у историји ратовања, а пребацивање трупа морем поново је успостављено интервенцијом њемачке флоте која је блокирала даљу акцију “црвених” бродова.²²⁴

Пребачена из Марока, колонијална војска је затим упућена у два правца, један под пуковником Варелом (José Enrique Varela Iglesias) у мисију спајања андалужанских гарнизона, а други на сјевер, уз португалску границу и даље према Мадриду, чиме је

²²³ Beevor, 71-73, 79; Casanova, 157; Broué—Temime, 109-110, 173; Thomas, I, 201-202, 261-264.

²²⁴ R. H. Whealey, *Hitler and Spain*, UP of Kentucky, 1989, 5-7, 9-13; Broué—Temime, 42, 177; Casanova, 158-159; Beevor, 73, 117-118; Thomas, I, 270-271, 278-281.

руководио пуковник Јагуе (Juan Yagüe y Blanco). Он је за само неколико дана, кршећи отпор локалних милиција, прешао 300 километара и ушао у Мериду, на пола пута до Мадрида, поново спајајући двије побуњене зоне. Са руте је скренуо само да би преотео Бадахос, гдје су његове трупе средином августа извршиле стравичан масовни покољ. Затим је наставио према циљу и почетком септембра заузео Талаверу, једино преостало веће мјесто на мадридској цести. У свим овим налетима, комбинација искусне моторизоване војске у бочним нападима и у садејству са њемачком авијацијом, коју је Хитлер у међувремену овластио да врши борбена дејства, била је довољна да распрши масован али слабо организован отпор радничке милиције, која није била спремна да се суочи са вишеструко опремљенијим трупама на отвореном терену.²²⁵

Наставак кампање, условљен претходним развојем ситуације, добио је политичке импликације. Већ 20. јула генерал Санхурхо, при повратку из свог португалског изгнанства, погинуо је у авионској несрећи. Разнородан и политички диференциран покрет са још недефинисаним циљевима, остао је без номиналног вође. На сјеверу се издвајао Мола, који је брзим потезима успио повезати побуњена подручја од Галисије до Арагона, осигурати Сарагосу и одсјећи Баскију од француске границе, што је постигао заузећем Ируна. На југу, Франко је водио ударне колонијалне трупе, без којих је побједа овог покрета била готово незамислива. Идеолошки неодређен али безобзирно амбициозан, током боравка у Севиљи одлучио се на два кључна политичка потеза: усвојио је црвено-жуту монархистичку заставу као знамен свог “крсташког похода”, а главнину своје војске, која се налазила на отвореном путу ка Мадриду, окренуо је према Толеду. Тамо су “црвени” мјесец дана опсједали тврђаву Алказар, тада у функцији војне академије, коју је бранило око хиљаду побуњеника, углавном жандара и фалагиста. Историјска расправа о практичним посљедицама овог чина, превасходно у погледу времена добијеног за организацију одбране Мадрида, остала је незавршена, али једно је остало сигурно: Франко је ослобођењем древне краљевске резиденције, иначе стратешки безначајне, пред осталим саучесницима у побуни стекао огроман симболички и политички капитал. Уновчио га је крајем септембра, када је проглашен за “генералисимуса” (*generalísimo*), врховног команданта Шпаније. Првог дана октобра, нови Технички државни савјет (*Junta Técnica del Estado*), или Хунта, *de facto* влада у Бургосу, именовала га је за новог шефа државе.²²⁶

²²⁵ Beevor, 117-121; Broué—Temime, 178-182; Casanova, 177; M. Alpert, *The Republican Army in the Spanish Civil War, 1936–1939*, Cambridge UP, 2013, 51-53.

²²⁶ Beevor, 95-97, 121-123, 142-144; Casanova, 159-161; Thomas, I, 291-298, 302, 319-332.

Након што је отворила магацине и омогућила масован отпор, званична власт у Мадриду окренула се властима у Паризу, које су сматрали политичким и стратешким савезницима. Наиме, маја 1936. коалиција Народног фронта освојила је већину на француским парламентарним изборима. Владу је саставио Леон Блум (André Léon Blum), пацифиста, интелектуалац и припадник Социјалистичке партије, а у њу су ушли министри из редова партија лијевог центра – социјалисти и радикали – уз подршку комуниста. Блумова влада и народнофронтовска скупштинска већина реализовали су цијели пакет реформи које су донијеле ново радничко законодавство (плаћени одмор, повећање надница и ограничено радно вријеме), тржишне контроле, субвенције за пољопривреду, државне инвестиције за мале обртнике, прогресивно опорезивање као и национализацију војне индустрије. Првобитни успјеси, међутим, нису обезбиједили стабилност коалиционе власти. Избијање рата у Шпанији довешће до прве у низу криза Блумове владе, које су додатно појачаване притисцима политичке деснице и економским контра-мјерама индустријско-финансијске олигархије.

Премијер Хирал је већ 19. јула упутио телеграм Блumu којим је тражио помоћ у наоружању. Недуго затим, пренесена је и наруџба за испоруку 20 бомбардера модела “Потез 540” уз већу количину оружја и муниције. Имајући у виду важеће трговинске споразуме, Блум и дио његовог кабинета били су спремни позитивно одговорити на овај захтјев. Међутим, војни аташе Амбасаде Републике Шпаније у Паризу прешао је на страну побуњеника. Детаље преговора пренио је десничарској штампи, која је изазвала расцјеп у јавном мнијењу Француске и тиме покренула лавину јавних и закулисних расправа о потреби, оправданости и политичким импликацијама могућег оружаног снабдијевања Републике. Политички диференциран кабинет још је дубље подијељен реакцијама појединих министара који су Блumu ставили до знања како за ову операцију он неће имати подршку. Кључно је било суштинско неслагање Велике Британије, чији политички врх, на челу са премијером Стенлијем Болдвином и шефом дипломатије Ентонијем Идном, није могао пристати на пружање помоћи “црвенима”. Британска конзервативна политика била је усмјерена ка два циља на западном Медитерану: заштити својих инвестиција у шпанским рудницима и проналажењу заједничког језика са Мусолинијем. Лондон је стао на став стриктне неутралности и сугерисао је Паризу да учини исто.

Почетком августа, било је јасно да националисти имају пуну подршку Хитлера, Мусолинија и португалског диктатора Салазара, док се на страну Републике отворено ставио једино Мексико, чија је влада доставила тек скромну помоћ од 20 хиљада

“Маузер” пушака, којима су одмах наоружани милиционери на мадридском сектору. Совјетски Савез је и даље мистериозно ћутао, тек у траговима најављујући могућност ангажовања. Француски солидарни сентимент, оличен у Блumu, био је закочен разним притисцима. Да би зауставио друге у намјерама у којима је сам био спријечен, Блум је предложио увођење “неинтервенције”, односно активног немијешања у шпански конфликт. Притисак на друге земље вршио је уз енглеску подршку, да би 13. августа затворио границу на Пиринејима. Коначно, након вишедневног натезања, званични Берлин је 17. августа пристао на париске приједлоге, праћен потврдом из Рима четири дана касније. Евентуално, 25 земаља представљено је пред новоформираним Комитетом за немијешање, који се први пут састао у Лондону 9. септембра.²²⁷

Идеја о “неинтервенцији” подразумијевала је блокаду слања војне опреме, људства и друге врсте ратне помоћи сукобљеним странама у Шпанији. Од самог почетка било је спорно на шта би се блокада односила и како би се проводила. Неоспорно је, међутим, било њено флагрантно кршење. Док су се договори формализовали, помоћ коју су националистима пружали Италијани и Нијемци уведена је у интензивнију фазу. До средине новембра, када су Хитлер и Мусолони званично признали Хунту у Бургосу као легитимну владу, створена је њемачка “Легија кондор”, која је првобитно бројала близу четири хиљаде пилота, савјетника и техничара и око стотину ловаца и бомбардера. Кроз шпанску службу проћи ће готово 19 хиљада Нијемаца, а њихових 600 авиона избаћиће око 2.500 тона бомби. Задовољавајући се могућим поразом Републике као природног француског савезника, дипломатским и обавјештајним добицима, као и неограниченим могућностима за тестирање нових оружја, Хитлер је препустио иницијативу свом новом италијанском партнеру, који ће до фебруара 1937. појачати своје војно присуство у укупном броју од 78 хиљада борбених трупа и савјетника, уз пратеће оружје и машинерију. Званични Рим, међутим, из своје позамашне војне и финансијске инвестиције неће извући поравнање рачуна на економском плану, док ће на политичком остати ускраћен за битнији резултат, осим пријатељски наклоњеног режима на западном Медитерану. Са своје стране, Нијемци су осигурали економско присуство кроз новоуспостављене мјешовите фирме “HISMA” и “ROWAK”. Упркос потешкоћама које је постављала Хунта у Бургосу, Нијемци су извршили инвестицијски и кадровски продор у рудокопе и експорт племенитих метала, пријекo потребних нацистичкој ратној

²²⁷ Broué—Temime, 325-338; Casanova, 172-174, 213-216; R. H. Whealey, *Hitler and Spain*, UP of Kentucky, 1989, 14-19; Thomas, I, 267, 271-273; Beevor, 131-140.

индустрији. Свакако најважнија посљедица заједничког агажмана Италије и Њемачке било је потписивање општег протокола о сарадњи 23. октобра у Берлину, чиме је озваничено стварање војно-политичког савеза, кога ће Мусолини говором од 1. новембра назвати “Осовином”.²²⁸

* * *

Да би у потпуности разумјели улогу “свјетског комунизма” у даљем развоју шпанског конфликта, потребно је сагледати комплексну структуру која је стајала иза ове синтагме. Први на линији фронта били су шпански комунисти, обједињени у двије организације, PCE и PSUC. Изнад њих стајала је Коминтерна, која је од 1919. године окупљала све комунистичке партије које су се слагале са њеним програмом и које су биле укључене у њен централизован систем. Иза Коминтерне стајао је Совјетски Савез, који је поред идеолошких обзира “прве земље социјализма”, имао свој државни, политички и економски резон. Историчар Исак Дојчер инсистирао је на незаобилазној рефлексивности политичког живота Совјетског Савеза спрам Коминтерне и њених партија—чланица.²²⁹ Све промјене у совјетској унутрашњој и вањској оријентацији одражавале су се на политичку линију Коминтерне, па су и све комунистичке партије, упркос сопственој историјској субјективности, биле на одређен начин подређене комплексној динамици која је изнутра и споља обликовала совјетску политику.

Према аутентичној периодизацији, “први период” Коминтерне маркиран је револуционарним пресингом у времену завршетка Првог свјетског рата, побједи Октобарске револуције у Русији и стварања совјетских република кратког даха широм централне Европе. “Други период” одразио је мирно доба опстанка младе совјетске државе, њеног експеримента са унутрашњим тржиштем, покушајем реинтеграције у свјетску економију, као и стабилизације глобалног капитализма. Док су комунистичке партије у том периоду сарађивале са реформистичким и социјалистичким партијама, Совјетски Савез је пролазио кроз турбуленцију политичких борби унутар Свесавезне комунистичке партије (бољшевика) (ВКПб). “Трећи период” наступио је 1928. године као посљедица Стаљиновог успона и његове побједи над унутарпартијском опозицијом. Након Лењинове смрти, Стаљин је градио привремене савезе са међусобно посвађаним

²²⁸ Broué—Temime, 353-364; Casanova, 216-218, 225-227; R. H. Whealey, *Hitler and Spain*, UP of Kentucky, 1989, passim; Beevor, 136; у југословенској литератури: D. Lukač, “Трећи Rajh i грађански rat u Španiji”, III/1989, 48-56; E. Milak, “Italijanski fašizam i Španski грађански rat”, III/1989, 57-61; Thomas, I, 282-284.

²²⁹ I. Deutscher, *Staljin: politička biografija*, Zagreb 1977, 345.

конкурентима, да би их једног за другим потиснуо: Троцког у сарадњи са Григоријем Зиновјевим и Михаилом Бухарином, затим Зиновјева уз помоћ Бухарина, а потом самог Бухарина, усвајајући поједине, претходно одбачене позиције противника, које су тек тада, тобоже, постале исправне. Стаљинова политика с краја деценије отворила је циклус интензивне индустријализације и агресивне колективизације, што је праћено потпуном диктатуром унутар ВКПб и формалном елиминацијом свих опозиционих фракција. Конфликтна политика у земљи комплементирана је новом политичком линијом Коминтерне, која је претходно очишћена од сарадника опозиције, а затим отиснута у фазу екстремне револуционарне реторике и прекидања односа са социјалистима, који су напрасно проглашени главним непријатељима радничке класе. Радикални набој појачан је утиском да је Коминтерна, услед колапса финансијског тржишта крајем 1929. године, предвидјела крах глобалног капитализма.

Догматску политику “трећег периода” прекинуле су њене посљедице. За разлику од претходних етапа, нова је наметнута споља, нужним прилагођавањем глобалним околностима које су тражиле промјене у вањској оријентацији Совјетског Савеза. Катастрофалан пораз радничког покрета у Њемачкој, гдје је сукоб комуниста и социјалиста омогућио нацистима да освоје власт, указивао је на потребу за дубуким корекцијама. Узнемирана Хитлеровим обећањима о уништењу бољшевизма, Москва се окренула политици колективне сигурности. Препознајући заједничку угроженост од новог режима у Берлину, почетком маја 1935. године Француска и Совјетски Савез су склопиле пакт о узајамној војној помоћи, коме се затим прикључила и једнако угрожена Чехословачка. Нова реторика совјетске дипломатије о “пријатељима мира” тражила је прилагођавање реторике комунистичких партија. Томе је свакако ишла у прилог и чињеница да је ривалски и донедавно непријатељски настројен дио покрета, окупљен у социјалистичким партијама и синдикатима, тражио начине измирења и сарадње пред растућом опасности организованог фашизма. Грађански рат на улицама аустријских градова и улични сукоби у Паризу фебруара 1934. године означили су коначну прекретницу. Љевица је прво удружена повратком комуниста у синдикате и стварањем пактова “акционог јединства”. Стратегија “јединственог фронта”, пратећи међудржавно приближавање, у Француској је затим проширена на концепт демократске коалиције свих партија лијево од центра које су се залагале за одбрану мира, демократије и

националне независности.²³⁰ Умјесто борбе “класе против класе”, француски комунисти су усвојили имиџ “нових јакобинаца”. Масовно обиљежавање “Дана Бастиље” 14. јула 1935. које су заједно организовали комунисти, социјалисти и радикали, закључено је акламативним полагањем заклетве о одбрани “демократских слобода које је освојио француски народ”. Овај догађај праћен је формирањем коалиције Народног фронта, која ће наредне године узети у већину у Парламенту Француске.²³¹

Нову политичку линију Коминтерна је озваничила на Седмом конгресу, који је одржан у Москви од 25. јула до 20. августа 1935. године. Коминтерна је тада добила нови Извршни комитет (ИК КИ) и Секретаријат на челу са бугарским комунистом Георгијем Димитровим, прослављеним суђењем и затварањем у нацистичкој Њемачкој, који је био водећи пропонент напуштања политике “трећег периода”. Димитров је сажео ново усмјерење пропозицијом како је “радним масама у низу капиталистичких земаља дошло до тога да бира конкретно, на данашњи дан, не између пролетерске диктатуре и буржоаске демократије”, него “буржоаска демократија, или фашизам”. Комунистичким партијама је задато да раде на формирању “народних фронтава” у складу са конкретним околностима у њиховим земљама.²³² Нови концепт “одбране демократије” комплементиран је Стаљиновом формулом о “мирној коегзистенцији” капитализма и социјализма.²³³

Само по себи је онда разумљиво да су избијање рата и револуције у Шпанији дочекани у Москви са двоструком стрепњом. Док је могућност успоставе фашистичког режима у француском залеђу изазвала очекивану забринутост, револуционарни процес који се одвијао унутар Републике реметио је покушаје политичког детанта. Са друге стране, антифашистички обзири Коминтерне и политички углед совјетског режима, којима је наци-фашистичка интервенција упутила јасан изазов, били су довољан мотив да се Републици помогне. Званични Кремљ није одговорио на Хиралов телеграмски захтјев за набавку наоружања и муниције од 25. јула, али је Народни комесаријат вањске трговине прије тога добио налог да по повољним цијенама одобри све наруџбе погонског горива за Републику. Ово је праћено и другим мјерама економске помоћи: 3. августа организоване су масовне демонстрације солидарности у совјетским градовима, иза чега

²³⁰ V. Vukliš, “Zaokret Kominterne prema narodnom frontu...”, *Гласник Удружења архивских радника Републике Српске*, Бањалука, 3/2011, 182-188; V. Vukliš, *Сјећање на Шпанију*, Бањалука 2013, 48.

²³¹ J. Colton, “The Formation of the French Popular Front, 1934–36”, M. S. Alexander, H. Graham, *The French and Spanish Popular Fronts: Comparative Perspectives*, Cambridge UP 2002, 17-23.

²³² Материјали Седмог конгреса: *Комунистичка интернационала: стенограми и документи конгреса*, XI–XII, Горњи Милановац 1983.

²³³ “Interview between J. Stalin and Roy Howard”, J. V. Stalin, *Works*, XIV, London 1978, 133-147.

је покренуто сакупљање прилога које ће поставити историјски рекорд у међународним хуманитарним акцијама.²³⁴

Док се службена Москва у војном погледу држала по страни, Коминтерна је покренула политичку кампању. Она је, као што ћемо видјети у наставку, одржавала присуство у Шпанији преко партијске линије, путем сталних представника, који су убрзо појачани новим емисарима. Упоредо са демонстрацијама, 3. августа засједао је Секретаријат ИК КИ који је усвојио закључак о организацији слања помоћи у новцу, храни, лијековима и медицинском особљу.²³⁵ Коминтерна је покренула и своју пропагандну машинерију чији је западноевропски стационар водио њемачки новинар и комуниста Вили Минценберг (Wilhelm Willi Münzenberg). Поводом Шпаније, он је у Паризу 13. августа сазвао Свјетски комитет против фашизма и рата, из чега је формирана Међународна информациона и координациона комисија за помоћ Шпанској Републици. Коминтернин “црвени крст”, Међународна организација црвене помоћи (Црвена помоћ, МОПР – Международная организация помощи борцам революции), основала је крајем мјесеца у Паризу Међународни комитет за помоћ народу Шпаније (Comité International d’Aide au Peuple Espagnol).²³⁶

Од раног августа отпремане су на шпански фронт екипе совјетских извјештача и сниматеља. Први је стигао дописник “Правде” Михаил Кољцов а за њим Иља Еренбург испред “Известије”. Еренбургове репортаже остаће међу читанијим остварењима о рату у Шпанији. Четврт вијека касније, југословенски комуниста Родољуб Чолаковић записаће у свом дневнику да је Еренбургова “крвљу писана књига”, за њега најбоље од свега што је о том рату читао.²³⁷ За писцима су дошли кинематографи Роман Кармен и Борис Макасејев, чији ће се журнали за три недјеље наћи у совјетским биоскопима. Убрзо је ударен и формални печат: неколико дана након што је совјетски шеф дипломатије Максим Литвинов потписао приступање Споразуму о неинтервенцији, у Мадрид је крајем августа стигла и прва совјетска дипломатска мисија у Шпанији. Уз амбасадора Марсела Розенберга, дошла је свита сачињена од службеника, економских

²³⁴ D. Kowalsky, “Operation X: Soviet Russia and the Spanish Civil War”, *Bulletin of Spanish Studies*, XCI/1–2, 2014, 160, 175; Beevor, 139; Thomas, I, 268–269.

²³⁵ РГАСПИ, 495–18–1105, фол. 1–2, протокол ИК КИ, 3. 8. 1936; такође: D. Kowalsky, “Unión Soviética y las Brigadas Internacionales”, *Ayer*, 56/4, 2004, 102.

²³⁶ Thomas, I, 270, 284–285; R. D. Richardson, *Comintern Army*, Lexington 1982, 9–12; H. Gruber, “Willi Münzenberg: propagandist for and against the Comintern”, *International Review of Social History*, 10/2, Cambridge UP, 1965, 188–210.

²³⁷ З. Антонић, *Родољуб Чолаковић у свјетлу свог дневника*, Београд 1991, 54.

савјетника и војних аташеа.²³⁸ Током овог периода, у паралелним токовима тајних канала организована је помоћ у набавци и кријумчарењу оружја према Републици, што је изгледа повјерено западноевропском одјелу Главне обавјештајне управе (ГРУ – Главное разведывательное управление) Црвене армије.²³⁹

Како је осовинска интервенција подражила совјетско учешће, оно је заузврат давало савршен изговор за кршење принципа неинтервенције и саботажу његовог провођења. Комитет за немијешање, састављен од амбасадора европских земаља у Лондону, углавном је служио као позорница за узајамно оптуживање о кршењу договорених постулата. Биће потребно више од пола године да би се установиле конкретне мјере контроле граница и обала, које су подијељене у зоне и додијељене у надзор међународним инспекторима и чланицама Комитета. Обзиром на чињенично стање, фарса је била термин којим се обично оцјењивала суштина његовог рада. Поред врдања држава потписница, посебан изазов представљала је контрола приватних предузетника, чији су интереси значајно нагињали Франку.²⁴⁰ Уз већ поменуте мексичке пошилике, прва инострана помоћ у наоружању коју је добила Република био је мањи контингент француских авиона – тринаест ловаца “Девоатина” (Dewoitine) и четири “Потеза 540” – тајно достављених преко приватних посредника, без наоружања и муниције. Овом малом ескадрилом, названом “Шпанија” (Espagne), пилотирала је група авантуриста предвођених писцем Андреом Малроом.²⁴¹

* * *

Комплексна међународна ситуација поставила је тешке задатке пред РСЕ и PSUC. Било је потребно навијирати између револуционарних околности у земљи и глобалних потреба совјетске политике, која је вршила непрекидан утицај на вођење шпанском и каталонском секцијом. Коминтерна је своје присуство у Шпанији већ одржавала преко емисара Викторија Кодовиле (Victorio Codovilla), а затим појачала доласком Палмира Тољатија (Ерколи) (Palmiro Togliatti Ercoli), члана ИК КИ, и Ерне

²³⁸ D. Kowalsky, “Operation X: Soviet Russia and the Spanish Civil War”, *Bulletin of Spanish Studies*, XCI/1–2, 2014, 161–165; Casanova, 220–222; D. Kowalsky, “Unión Soviética y las Brigadas Internacionales”, *Ayer*, 56/4, 2004, 97–100.

²³⁹ Тадашњи назив ове агенције гласи “Разведывательное управление” (РУ, Разведупр), али је уобичајена употреба каснијег имена. R. D. Richardson, *Comintern Army*, Lexington 1982, 13. Изгледа да је руководство Коминтерне било упознато с овим активностима; I. Banac, *The Diary of Georgi Dimitrov 1933–1949*, New Haven & London 2003, 28.

²⁴⁰ Casanova, 233; Thomas, I, 304–312, 325; Broué—Temime, 334–335, 337–342; Beevor, 138.

²⁴¹ Thomas, I, 277–278, 287–288; види и: A. Malro, *Nada*, Beograd 1957.

Гереа (Ernő Gerő), нових представника Коминтерне пред РСЕ, односно PSUC, који су већ у јулу 1936. присуствовали састанцима Политбироа шпанске партије.²⁴² Као што смо видјели, пред само избијање рата Москва је налагала РСЕ да измијени своју револуционарну реторику и да је прилагоди легалистичким формулама. Тај задатак је утолико постао тежи када је Шпанија ушла у радикалан револуционарни процес, независно од РСЕ–PSUC. Било је потребно очувати имиџ марксистичке партије, уз истовремено признавање примата умјереним републиканцима и критику радикалног дјеловања анархиста и поумиста. Коначну формулу којом се камуфлирала ова контрадикција прописао је Тољати: “Борба против остатака феудализма, аристократије, краљевских официра, црквених главешина, против фашистичког поробљавања”, ујединила је шпански народ, али не у борбу против капитализма, него у “национално-револуционарни рат” који Шпанију спасава од пада под јарам њемачко-италијанског фашизма; борба за ослобођење Баска, Каталонаца и Галицијана од кастиљанске хегемоније, борба против унутрашње и спољне реакције, уједно је борба за рјешавање “задатака буржоаско-демократске револуције” из које израста “нова врста демократске републике”.²⁴³ Тољати је својим тезама дефинисао политичко дјеловање шпанских комуниста,²⁴⁴ чији су захтјеви све више бивали усаглашени са умјереним снагама, републиканцима, аутономистима и “десним” социјалистима: одбрана Републике умјесто револуције, аграрна реформа и заштита малих сеоских посједника умјесто колективизације, државни надзор над капиталом умјесто социјализације и војска умјесто милиција.

За провођење овог програма комунисти су ускоро добили највишу платформу. Услјед пада Ируна и Талавере, Хирал је 3. септембра дао оставку. Упркос жељама Москве, чисто републиканска влада није имала реалну перспективу обнове ауторитета централе власти. Њена претходна, готово рубна егзистенција, охрабривала је идеје о интерном пучу иза кога би, према визијама радикално лијевих елемената, CNT и UGT стали на чело *de facto* радничке државе. Ипак, свеprisутни страх од могућег пораза изњедрио је, као компромисно рјешење, нови кабинет Ларга Кабаљера. Легалисти су управо њему понудили мјесто премијера, сигурни у то да ће га држати под контролом, а

²⁴² Х. Ернандес, *Републиканска Шпанија и СССР*, Београд 1953, 42-48; Thomas, I, 269-270.

²⁴³ Тољатијеве тезе у енглеском издању: М. Ercoli, *The Spanish Revolution*, Workers Library Publishers, New York 1936; југословенска редакција: М. Erkoli, “Osobenosti Španske revolucije”, *Klasna borba*, 1–2/1937, jun 1937, 105-119; Рауне, 93-95, 119-123, 143.

²⁴⁴ Претходећи Тољатију, нешто краће формулације изнијела је: Долорес (Пасионариа), “Что происходит в Испании?”, *Коммунистический интернационал*, Москва, 14/1936, 56-57.

он је заузврат тражио дијелење одговорности у форми концентрационе владе. РСЕ је 8. септембра јавила у Москву како они нису успјели избјећи рјешење по коме Ларго Кабаљеро постаје премијер, а они министри. Ернандес и Урибе, преузимајући ресоре образовања и пољопривреде, постали су први комунистички чланови једне државне владе у западној хемисфери.²⁴⁵

Животно питање које се постављало на дневни ред било је питање уређења војних ефектива и стварања јединствене армије и војне команде. Не може бити сумње у херојство милиција приликом заустављања побуне и покретања првих контраофанзива. Организација масе радника и мноштва појединачних лојалиста из распуштених снага реда – укупне цифре прелазе 100 хиљада људи – захтијевала је не само умјешност политичких вођа него и револуционарни елан бораца. Но, управо је у револуционарној суштини већине ових формација лежала и њихова антимилитаристичка специфичност, која ће представљати посебан изазов за даље вођење рата. Дурутијева колона, која је 24. јула кренула према Сарагоси са 3 хиљаде људи и успут расла, није била класична војна организација. Сваких десет војника чинило је вод, свака стотина била је центурија, а у њима су се бирали команданти, који су чинили ратни комитет колоне. Комитет је одобравао одлуке техничког савјета у коме су били професионални официри. Слично је било стање у свим анархистичким колонама, које ће располагати са трећином људских ефектива Републике током прве ратне јесени.²⁴⁶

Опште околности су, међутим, биле искључиво отежавајуће. Међу првим извјештајима совјетских аташеа упозорено је да милиционери у неким колонама располажу са једном пушком на три човјека и једним митраљезом на скоро 200 људи. Оружје се слабо одржавало, недостајало је униформи, а муниције је било у толико различитих калибара да би снабдијевање било отежано чак и када би пуњења било на претек. Било је више него очигледно да Шпанци немају никаквог ратног искуства, изузев војника у колонијалним јединицама под Франком. Малобројни официри међу милиционерима жалили су се што добровољци беспотребно пуцају из пушака на авионе, напуштају положаје ради јела и спавања, не копају ровове и генерално не слушају наређења. Хроничан недостатак дисциплине појачаван је инсистирањем на демократским формама и неповјерењем према додијелим или придруженим војним

²⁴⁵ Beevor, 144-145; Payne, 137; Broué—Temime, 192-200; Casanova, 246-248; I. Banac, *The Diary of Georgi Dimitrov 1933–1949*, New Haven & London 2003, 28.

²⁴⁶ M. Alpert, *The Republican Army in the Spanish Civil War*, Cambridge UP, 2013, 38, 50.

професионалцима.²⁴⁷ Истина, избори команданата који су провођени у анархистичким милицијама одоздо на горе, били су често ограничени на етапе између борбених операција. Дурути се залагао за комбиновани концепт у коме се командни делегати бирају, али током борби и беспоговорно слушају. Тиме се револуционарни принцип мирио са потребама рата.²⁴⁸

Упркос елану, успјеси непријатеља учинили су да одступања од војне норме изгледају као ризична игра. Стајући на линију одбране демократије и одбацујући револуционарни пресинг, комунисти су инсистирали на контра-принципима класичног војног устројства. У томе су уживали сагласност не само умјереног дијела коалиције, него и Хираловог кабинета, који је већ почетком августа учинио први корак ка стварању нове армије, оснивањем четири добровољачка батаљона под својом командом. Поштујући легитимитет и редосљед државних јединица, комунисти су им придружили пету, састављену од припадника своје мадридске милиције. Тако је настао убрзо прослављени “Пети пук” (Quinto Regimiento), којим је заповиједао Енрике Листер (Enrique Lister Forján). Као ђак совјетске војне школе, Листер је од “Петог пука” направио јединицу узорног изгледа. Са стандарном војном структуром, класичним старјешинством и униформном појавом, јединица је постала привлачна за многе офицере, који ће често тражити прјемјештај, а она ће сама постати школа за комунистичке кадрове, који ће постепено улазити у команде нових јединица. До средине октобра “Пети пук” је нарастао на 25 хиљада људи, што је чинило најважнију војну формацију у централној и јужној ратној зони. У свом раду, Листер је имао кључну помоћ Виторија Видалија (Vittorio Vidali), италијанског комунисте и колеге са Фрунзеове војне академије у Москви, који је у Шпанији још од маја 1936. боравио под алијасом Карлос Контрерас (Carlos Contreras). Видали је стицајем околности постао први човјек Коминтерне који је у Шпанији радио по војној линији.²⁴⁹

Примицање фронта Мадриду отријезнило је многе противнике милитаризације, па и новог премијера. Тек основане командне структуре централне оперативне зоне поставиле су као услов за исплату плата обавезу да свака јединица мора бити устројена по армијским принципима. Прописано је образовање мјешовитих бригада (brigadas mixtas), састављених од четири батаљона пјешадије те сервисних и помоћних јединица

²⁴⁷ Beevor, 123-126; M. Alpert, *The Republican Army in the Spanish Civil War*, Cambridge UP, 2013, 29-30, 52-53.

²⁴⁸ J. Peirats, *CNT en la revolución española*, Cali 1988, I, 209.

²⁴⁹ Broué—Temime, 146, 233; Thomas, I, 257-258; Beevor, 127; M. Alpert, *The Republican Army in the Spanish Civil War*, Cambridge UP, 2013, 31-32, 45-46.

артиљерије или коњице. Два дана након објаве указа о стварању Народне армије (Ejército Popular), 18. октобра формирано је првих шест мјешовитих бригада, од којих три добијају команданте из редова РСЕ. Њих ће пратити оснивање дивизија а нешто касније и корпуса. Такође, према моделу комунистичких трупа, уведена је позиција комесара, “политичког представника владе” у једници, и њој надређена институција Војног комесаријата. Пошто су и кључне анархистичке вође прихватиле концепт централне команде, један од посљедњих покушаја “непомирљивих” да зауставе процес милитаризације одиграо се у протестима валенсијске “Челичне колоне” (Columna de Hierro) током октобра. Избило је и неколико оружаних инцидената, са једним већим на улицама Валенсије, гдје су анархисти извукли дебљи крај. Као и све остале јединице, “Челична колона” је интегрисана у Армију и преименована у 83. бригаду.²⁵⁰ Упркос отпору, заговорници обнове државног поретка створили су регуларну војску, кроз коју ће до краја рата проћи укупно 264 мјешовите бригаде, од чега седам посебно названих Интернационалне бригаде – Интербригаде.

* * *

Посланство Краљевине Југославије у Мадриду 3. априла 1936. извјестило је Београд да “услед пораста комунистичких тенденција и могућих озбиљнијих нереда у Шпанији, многи наши поданици, првенствено из Француске, прелазе овамо верујући да ће овде наћи повољније услове за живот”.²⁵¹ Два мјесеца касније, Пеливановић поново јавља да “у последње време долази... велики број наших држављана који овде траже посао”. Најчешће су то људи протјерани преко Пиринеја или морнари који су се искрцали без папира, а пошто је у Шпанији “велика незапосленост”, обраћали су се Посланству молбом за репатрирање и новчану помоћ.²⁵² Неколико таквих покушаја репатријације блокирано је стране посада југословенских бродова, који нису хтјели примати људе без новца.²⁵³ По свему судећи, у тренутку избијања рата у Шпанији, извјесно је да се вјероватно троцифрен, мада и даље неутврђен број југословенских

²⁵⁰ M. Alpert, *The Republican Army in the Spanish Civil War*, Cambridge UP, 2013, 35-36, 59-61, 73-77; Broué—Temime, 219-223, 227; детаљније о “Челичној колони”: A. Paz, *Story of the Iron Column: Militant Anarchism in the Spanish Civil War*, Oakland – Edinburgh 2011.

²⁵¹ AJ, 384, кут. 4, пов. 591/1936.

²⁵² AJ, 384, кут. 4, пов. 877/1936. Један случај, отегнут због чекања потврде о завичајности, претворио се у физички обрачун и напад на Пеливановића; AJ, 384, кут. 5, пов. 845/1936.

²⁵³ AJ, 384, кут. 4, а. 316/1936, а. 481/1936

држављана нашао “заглављен” на Пиринејском полуострву. Док се највећи број њих покушавао извући, значајна мањина се придружила одбрани Републике.

Југословенску статистику, која је знала за 20 добровољаца које је рат затекао на лицу мјеста,²⁵⁴ Лемел је проширио на 38 лица.²⁵⁵ Ревизија и допуне на основу нових извора упућују на то да је извјесна цифра присутних у Шпанији прије 19. јула 1936. вјероватно око 40–45 лица, што је до 2,5% укупног броја југословенских добровољаца. Симптоматична је чињеница да се током посљедњих мјесеци мира, међу десетинама људи који се југословенским дипломатским канцеларијама у Шпанији обраћају молбама за репатријацију, налазе и они који ће, остајући у Шпанији, узети учешћа у рату. Међу њима је био и Фрањо Бура из Карловца, рођен у Врднику на Фрушкој гори, који се још 22. јануара 1936. обратио Посланству са молбом за нови пасош и материјалну помоћ. Према његовој изјави, Југославију је напустио 1930, радио је у Аустрији, Њемачкој и Француској, а затим пола године у Барселони. Када је остао без посла, покушао се вратити у домовину, али га капетан “Тимока”, брода “Оцеаније”, није примио. Провјером је утврђено да је у Карловцу био “беспрекорног моралног и политичког понашања”, па му се без сметње могла издати путна исправа.²⁵⁶ Ипак, московски списак преноси његову тврдњу да је био члан КПЈ од њеног оснивања до 1924, да је као такав хапшен три пута, а да је тек 25. јула 1936. стигао у Шпанију. Борио се у једној од каталонских милиција, затим у 21. и 90. бригади, а тек у каснијој фази рата у међународним јединицама.²⁵⁷

Међу Југословенима у Шпанији затекао се тог љета и Антун Силов. Према изјави коју је 28. маја 1936. дао Посланству у Мадриду, Силов је радио у Барселони, Кадису и Валенсији, да би изгубио поморску књижицу и не могао наћи другог посла.²⁵⁸ Он је касније изјавио како је у Шпанију пошао из Марсеја тек 19. јула “по директиви” КП Француске, док московски списак његов долазак ставља четири дана касније, али из Алжира. У сваком случају, одмах је ступио у милицију – можда под UGT јер се водио као њихов члан – а касније је био војник у 46. и 183. бригади, да би се након рата домогао Велике Британије.²⁵⁹ Документа репатријације откривају и основне биографске податке и фотографију Милана Новаковића, морнара и механичара рођеног 1912. у Силбашу

²⁵⁴ S. Koprivica-Oštrić, “Jugoslavenski dobrovoljci u jedinicama španjolske republikanske vojske 1936–1939”, *ČSP*, 19/2, 1987, 8.

²⁵⁵ Lemesle, 385, “Tableau 52: Le rythme mensuel des arrivées”.

²⁵⁶ AJ, 384, кут. 5, пас. бр. 242/1936.

²⁵⁷ РГАСПИ, 545–6–1525, бр. 152.

²⁵⁸ AJ, 384, кут. 5, пас. бр. 811/1936.

²⁵⁹ РГАСПИ, 545–6–1530, бр. 971; AJ, 724, VIII, А. Силов; AJ, 684, кут. 45.

(Бачка), за кога се до сада једино знало да је погинуо на мадридском фронту у првом полугодишту рата.²⁶⁰ Заједно са Буром и Силовим, Новаковића сада можемо преквалификовати у групу добровољаца које је побуна затекла у Шпанији.

Истога дана, 4. јуна 1936, пасаван је добио и Ладислав Хорват, морнар, рођен у Мацинцу код Вараждина, стар 25 година,²⁶¹ који је деценијама касније словио за “првог добровољца” међу Југословенима. За Хорвата је убрзо разглашено да је погинуо на фронту код Уеске,²⁶² што је оповргнуто каснијим истраживањима, којима је утврђено да је он прошао демобилизацију. Талијанска полиција пресрела је писмо које је 1939. упутио мајци у Ријеку, гдје су живјели од његове ране младости и гдје је пришао радничком покрету.²⁶³ Остаје отворено питање који су разлози зашто су неки од будућих добровољаца одустали од репатријације: да ли су били спријечени да се укрцају, или су се неки од њих предомислили, ако су уопште имали намјеру одласка. Како било, бродарска фирма из Валенсије ни почетком јула није могла потврдити испловљавање Новаковића, иако им се јавио, као ни Хорвата и других лица, а чије су документе имали код себе.²⁶⁴ Мјесец дана касније, Хорвата затичемо на улицама Барселоне.

Каталонија је тог љета врвила од странца. Барселона је под покровитељством централне, регионалне и градске власти, уз подршку и учешће шпанских и француских синдиката и спортских друштава, била домаћин “Народне олимпијаде”, лијеве алтернативе Љетним олимпијским играма које су заказане за почетак августа у Берлину. Припремама овог догађаја и вибрантној атмосфери каталонске престонице, свједочио је музиколог Војислав Вучковић, који је стекао утисак да се “револуционарна психоза” неосјетно пренијела и на многобројне госте “који код својих кућа можда друкчије мисле (ако смеју да мисле) него овде”.²⁶⁵ Отварање “Спартакијаде”, како је популарно названа, било је предвиђено управо за 19. јули, а град је тим поводом походило шест хиљада спортиста у 23 делегације и око 20 хиљада посјетилаца. На прве звуке пушака и детонација већина је отишла, али одређен број антифашистички опредјељених гостију остао је и придружио се отпору. Око 200 страних спортиста ушли су у радничке

²⁶⁰ АЈ, 384, кут. 5, пас. no. 849/1936; РГАСПИ, 545–6–1529, бр. 784; III/V, 551.

²⁶¹ АЈ, 384, кут. 5, пас. no. 850/1936.

²⁶² О. Bihali Merin, *Španija između smrti i rađanja*, Beograd 1956, 208; “Radislav Horvat poginuo kod Hueska u Španiji”, *Proleter*, XII/6, septembar 1936, 12; III/V, 526; R. Miljković, *Jugosloveni – bivši dobrovoljci španske republikanske vojske*, Beograd 1970, 25–26.

²⁶³ *Naši španjolski dobrovoljci*, Rijeka 1988, 140–142.

²⁶⁴ АЈ, 384, кут. 5, а. no. 967/1936, пас. бр. 991/1936, а. бр. 1021/1936, а. бр. 1101/1936.

²⁶⁵ V. Vučković, “Utisci iz Barselone”, *Naša stvarnost*, Beograd, 1–2, septembar-oktobar 1936, 57–61.

милиције.²⁶⁶ Онима који су се затекли у Шпанији, прикључују се у првим данима борби стотине странаца који прелазе границу на Пиринејима.

Укупан број странаца који је до краја 1936. служио у милицијама и даље је непознат, али најмање процјене се крећу око једне хиљаде. Десетине њих, посебно Француза, бранили су Ирун, а затим су се преко границе завратили у Каталонију. Стотине њих који су стизали у Барселону, идеолошки разнородни и неријетко неодређени, придруживали су се оним милицијама које су биле спремне да их приме. Анархисти и симпатизери либертерских идеја могли су се јавити у Педраблес касарну. Били би уврштени у међународне групе колона “Аскасо” и “Дурути”, а у мањем броју улазили су и у колону “Земља и слобода” (Tierra y Libertad). Они који су били независног марксистичког усмјерења, често блиски троцкизму, дошли би у Хотел “Фалкон” (Falcón), или у преименовану касарну “Лењин” гдје би ушли у истоимену POUM-ову колону. Комунисти и њихови симпатизери примани су кроз “Карл Маркс” касарну у колону која је носила исти назив, а неријетко би их испитивали о њиховој политичкој позадини у Хотелу “Колон” (Colón), ратном сједишту PSUC. Ако нису могли доказати своју ортодоксију, тражили би мјесто међу другим партијама, које су проводиле нешто лабавије провјере. Прве стране групе под контролом комуниста биле су центурије “Париска комуна” (Commune de Paris, француска и белгијска), “Гастоне Соци” (Gastone Sozzi, италијанска) и “Телман” (Thaelmann, њемачка, названа по комунисти Ернсту Телману). Формиране су и нешто мање јединице, обично величине чете или вода, као што су “Том Ман” (Tom Mann, енглеска), “Ракоши” (мађарска), и “Домбровски” (Dombrowski, пољско-балканска).²⁶⁷

Колико је познато, нико од југословенских држављана није дошао у Барселону поводом “Народне олимпијаде”,²⁶⁸ али су зато позната имена оних који су учествовали у борбама и који су се потом прикључили милицијама. Ревизијом постојећих спискова и критичком анализом доступних података могуће је утврдити минималан број од око 70 Југословена који су се до оснивања Интербригада борили у редовима радничких

²⁶⁶ R. Rain, “The Pioneers of International Defense of the Republic: The Athletes of Barcelona’s Popular Olympiad”, R. Rain, J. M. Thomas, *Spain 1936: Year Zero*, Sussex Academic Press, 2018, 34-50; IISG, CNT, C83.9, “Foreigners in Barcelona”.

²⁶⁷ R. D. Richardson, *Comintern Army*, Lexington 1982, 24-29; *The International Brigades in Spain 1936–39*, Osprey 1994, 5; Beevor, 126; Thomas, I, 288-289; A. Durgan, “With the POUM: International volunteers on the Aragon Front (1936–1937)”, *Revista Internacional de Guerra Civil (1936–1939)*, 2018/8, 131-161.

²⁶⁸ Наводно се за овај догађај пријавило неколико чланова СКОЈ-а, али они нису стигли до Барселоне; А. Ravbar, *Zakaj je padla Španska Republika*, Ljubljana 1971, 589. Вјероватно је нетачна тврдња да је таквих ипак било; нпр. S. Belić Dudek, “Југословени у Šпанском грађанском рату”, III/I, 219; S. Belić, *Na bojnim poljima Španije*, Beograd 1970, 34.

милиција. Уз њих можемо споменути и најмање једанаест Италијана који су рођени у граничним крајевима под Италијом (Истра, Кварнер и Задар) као и једног Италијана рођеног у Шибенику.²⁶⁹ Међу првим борцима били су Иван Лукин и Ладислав Хорват. Лукин је поживио и оставио детаљно свједочанство о јулским данима у Барселони. Његова животна прича слична је многим судбинама људи из сиромашних крајева југословенског Јадрана. Рођен на отоку Ижу, отишао је у почетком 1936. у Бордо, гдје је радио као докер. Ухапсила га је француска полиција због дијелења синдикалне литературе у неријетке дане када посла није било. Илегално прешавши границу, дошао је у Билбао и пријавио се канцеларији Црвене помоћи, са препоруком Синдиката лучких радника и чланском картом Друштва пријатеља Совјетског Савеза. Иако су му нашли посао, другови су га упутили у Барселону, гдје би у знатно фреквентнијој луци био од веће користи у синдикалном раду. Евентуално се повезао са емигрантским центром КПЈ у Паризу, одакле је добијао партијску штампу коју је дијелио морнарима са бродова “Оцеаније”, који су међу стотинама других редовно пристајали.

Историјски догађаји повукли су га у ситне сате иза поноћи 18. на 19. јули. Походећи Народни дом са Хорватом, гдје су пили касну кафу и слушали најновије вијести, у маси наоружаних активиста чули су и саопштење о побуну генерала Ходеда и почетку уличних борби. Са масом људи ишли су по граду тражећи оружје, па се придружују гомили која је подизала уличне барикаде према лучкој касарни Атрансанас (Atarazanas). Синдикати су већ претходног дана преузели иницијативу. Милитанти CNT су уз помоћ симпатизера у оружаним снагама испразнили истурене оружарнице, а покупљено је и оружје са војних бродова у луци. Докери UGT су знали за већу испоруку динамита, кога су заплијенили и преко ноћи од њега импровизовали експлозивне направе. Када је војска у зору 19. јула ступила у маршеве кроз град, била је разбијена и натјерана назад у касарне. Чишћењем улица током дана настављена је опсада војних упоришта, па је и на Лукинову барикаду стигао камион са пушкама. Југословенски двојац придружио се борцима на заплијењеном патролном броду са кога је по војним положајима отворена артиљеријска ватра. Након серије напада, падом зграда касарне и капетаније током наредног дана, радници и лојалисти су заузели посљедња упоришта.

²⁶⁹ Утврђено ревизијом података из: Lemesle, 406-408, 1150-1213; *Naši španjolski dobrovoljci*, Rijeka 1988, passim; *La Spagna in nostro cuore*, Milano 1996, passim; РГАСПИ, 545–6, дел. 1525–1531, passim; AJ, 724, I–C/12; AJ, 724, VIII, passim.

“Сретни смо. Веселимо се побједи и пјевамо ‘Интернационалу’, ‘Младу гарду’, ‘На барикаде’ и друге борбене пјесме.²⁷⁰ Ладислава Хорвата и мене шпански другови моле да отпјевамо једну југославенску радничку пјесму. Нас двојица запјевамо: ‘Моћне су радничке груди, моћни нек’ буде нам лик, братство, слобода свих људи борбени бит ће нам клик...’ Пјевамо, веселимо се. Народ нас грли. Неописиво је задовољство маса. Капетан нашег малог ратног брода маса је на рукама носила по главном булевару Рамбли...”

Пред касарном Антрасанас, последњим упориштем, погинуо је Франциско Аскасо, најпознатије име међу 600 мртвих и готово 4 хиљаде рањених.²⁷¹ По завршетку борби, Лукин и Хорват су упућени у Народни дом гдје су добили чланске карте тек формираног PSUC. Сврстали су их у чету од 25 људи која са свега 7 пушака, уз масу милиционера, одлази испраћена уличним манифестацијама на пут према западу, у покрету колоне и у њиховој борби кроз Каталонију и Арагон. Лукин се након краће болести вратио на арагонски фронт, гдје је остао скоро годину дана, када је распоређен у Интербригаде.²⁷² Хорват је остао у колони “Карл Маркс” а 25. новембра унапријеђен је у поручника. Кроз Интербригаде сигурно није прошао. Дубоку старост ће дочекати у Паризу, незапослен и сиромашан.²⁷³

Још један емигрант, словеначки учитељ и социјалдемократа Антон Ројц, у Барселони се прикључио PSUC–UGT колони “Лопес–Тиенда” (López–Tienda), познатој и под именом “Слобода” (Libertad). Ројц је са дијелом ове колоне узео учешћа у вјероватно најамбициознијем ратном подухвату радничких милиција. Под командом официра авијације Албета Баја (Alberto Bayo), који ће двије деценије касније бити инструктор герилцима Фидела Кастра на Куби, експедиција од 8 хиљада милиционера из Каталоније, искрчала се 16. августа на острво Мајорку, у покушају да је преотму од побуњеника. Услед техничке надмоћи гарнизона и кључне помоћи пристигле италијанске армаде, експедиција је била натјерана на повлачење. Са двије међународне центурије, “Гастоне Соци” и “Париска комуна”, колона је средином септембра упућена на мадридски фронт. Сам Ројц је касније радио као преводилац, а био је ухапшен,

²⁷⁰ “На барикаде” (A las barricadas) је била химна CNT–FAI.

²⁷¹ Детаљније о борбама у Барселони: Beevor, 67-70; Broué—Temime, 110-113.

²⁷² I. Lukin, “Julski dani 1936. u Barseloni”, III/II, 121-135. Необично, у претходној, необјављеној изјави је тврдио је да је Хорвата упознао тек након борби; AJ, 724, X–2, изјава И. Лукина.

²⁷³ *Naši španjolski dobrovoljci*, Rijeka 1988, 142.

наводно, због интрига “анархистичких елемената”. Пуштен је у прољеће и пребачен у 122. бригаду, насталу из милиције PSUC.²⁷⁴

Као Хорват, Лукин и Ројц, нешто више од половине Југословена прикључило се милицијама социјалистичких или комунистичких организација, док се само тројица вежу за милиције POUM-а: Фрањо Чагаљ, Антон (Антонио) Сокович и његов имењак Лакович. Према литератури, Чагаљ, Имочанин који је дошао из Белгије, наводно је био капетан код поумиста и убрзо је прешао у Интербригаде.²⁷⁵ Пошто о Соковичу не знамо ништа осим већ поменутог,²⁷⁶ могуће је да се не ради о имењацима, него да су он и Лакович иста особа. Лакович је рођен 1908. у Добердобу (Doberdò del Lago), словеначком мјесту у Јулијској крајини. Неколико година пред рат емигрирао је у Југославију, гдје се пријавио за рад у иностранству. Побуна га је затекла у Орану, одакле се убрзо пребацио у Шпанију. Пријавио се у Међународну центурију “Лењин”, у којој је служило и 30-ак британских љевичара који су у Шпанију дошли преко Независне радничке партије. Историјат ове групе прослављен је фамозним мемоарима Џорџа Орвела, који се такође у њеним редовима борио на арагонском фронту.²⁷⁷ Лакович је због болести напустио фронт, али је враћен по захтјеву команданта колоне као штабски радник. Учланио се у CNT, а према оцјени коју је имао FAI, био је симпатизер либертерских идеја, односно анархизма.²⁷⁸ Када је враћен у Италију, осуђен је на три године затвора. По ослобођењу и завршетку рата настанио се у Љубљани.²⁷⁹

Како су готово сви они који долазе у Шпанију нужно прошли кроз Каталонију, било је природно да се немали број Југословена прикључио милицијама CNT–FAI. Анализом већ поменутих спискова и података, видимо да је најмање 29 Југословена прошло кроз ове јединице током 1936. године. Наравно, нису сви међу њима били анархисти. Док за многе појединце не можемо знати да ли су имали јасније одређење осим ширег антифашистичког, за неке пак знамо да су били, ако не чланови једне од комунистичких партија, онда бар идејни комунисти, који су се некако нашли у милицији

²⁷⁴ РГАСПИ, 545–6–1530, бр. 934; Beevor, 126; G. Berger Mulattieri, *Les Milícies Antifeixistes de Catalunya 21 de juliol – 31 de desembre de 1936*, Tesi doctoral, Universitat de Barcelona, Maig de 2017, 164–166.

²⁷⁵ S. Belić Dudek, “Jugosloveni u Španskom građanskom ratu”, III/I, 222; III/V, 515. Ове би информације требало узимати с резервом. Сачувано је писмо извјесног Фрање који се потписао као Франциско Каголи (Francisco Cagoli) с краја 1936. и послано у Барселону из италијанске групације у колони “Аскасо” на арагонском фронту. IISG, FAI, PE-64B.1, “Dossier... con cartas para milicianos del Grupo Internacional”.

²⁷⁶ *Naši španjolski dobrovoljci*, Rijeka 1988, 382; *La Spagna in nostro cuore*, Milano 1996, 536.

²⁷⁷ Види: G. Orwell, *Kataloniji u čast*, Zagreb 1983.

²⁷⁸ IISG, FAI, PE-39.3, “Dossier Comitato anarchico italiano”, карактеристика, 3. 11. 1938.

²⁷⁹ *La Spagna in nostro cuore*, Milano 1996, 259.

CNT-а. Такав је случај и са Францом Розманом,²⁸⁰ будућим партизанским командантом Словеније. Најмање десет добровољаца у њиховим милицијама били су ближи другим политичким струјама и већина ће их првом приликом прећи у Интербригаде. За неке, међутим, остају отворена питања. Антон Селес, тесар из Илирске Бистрице, који је са женом Аном живио је у Орану гдје је био увезан са шпанским радницима, дошао је у Барселону када су се у граду водиле посљедње борбе: “Свака странка имала је свој пункт за регрутацију и своје људе који су настојали да прикупе што више регрута. Чим би у град стигла нова група људи за војску, представници странака су се сјатили око њих и врбовали их. Шпањолци су се лако опредјељивали, јер су отприје припадали својим партијама.” Селес тврди да је покушао заобићи партије, но, како га у морнарицу нису примили, он улази у “републиканску” колону “Аскасо”.²⁸¹ Проблем са Селесовим сјећањима је отворено питање о његовој искрености. Да ли је био анархиста? Не знамо. Касније ће тврдити да је тада био комуниста, али постоји претпоставка да су му током боравка у логору послје рата најближи контакти били анархисти.²⁸² Негативан однос југословенских комуниста према анархизму,²⁸³ као и потоња опаска да су се добровољци јављали разним јединицама због “непознавања прилика”,²⁸⁴ сигурно није охрабривала искренија изјашњења, поготово ако су људи у међувремену мијењали ставове. Узмимо за примјер Тому Ливерића, који је касније тврдио да је из колоне “Аскасо” прешао у Интербригаде, иако московска карактеристика изричито каже да у Интербригадама никада није био.²⁸⁵ Његова тврдња је вјероватно нетачна, али остаје отворено питање зашто је изречена.

Анархиста је ипак било. Слободнијим покушајем идентификације, рачунајући не само оне који су се учланили у CNT и оне који су се изјашњавали као анархисти или симпатизери,²⁸⁶ него и оне за које постоји основана сумња да су им током рата били политички блиски, могли би условно тврдити да у ову категорију спада око 25 Југословена. Шест ће их доћи накнадно, током 1937, а сви остали, осим поменутог Лаковича, били су у неком периоду до краја 1936. у анархистичким милицијама. Њихово постојање посљедица је мало познатих али дубоких утицаја идеја Прудона, Бакуњина и Кропоткина, које су на југословенском тлу биле присутне више од пола вијека. Пресудна

²⁸⁰ РГАСПИ, 545–6–1530, бр. 939.

²⁸¹ A. i A. Seles, “Od Orana do Sen Mera”, III/V, 41.

²⁸² *La Spagna in nostro cuore*, Milano 1996, 428.

²⁸³ V. Vukliš, *Sjećanje na Španiju*, Banjaluka 2013, 93-109.

²⁸⁴ S. Belić Dudek, “Jugosloveni u Španskom građanskom ratu”, III/I, 222.

²⁸⁵ AJ, 724, VIII, Т. Ливерић; РГАСПИ, 545–6–1527, бр. 612.

²⁸⁶ Најмање четрнаест Југословена је тврдило, или се за њих тврдило, да су били чланови CNT.

превага марксистичког социјализма, која је довела до формирања јаких социјалдемократских партија а потом и јединствене партије комуниста, оставила је анархизам на нивоу индивидуалних мислилаца или омањих иницијатива које су се манифестовале кроз краткотрајне листове, поједине штрајкачке акције и посредоване утицаје.²⁸⁷ И управо због одсуства чвршће организационе позадине, тешко је са сигурношћу тврдити који је био прецизнији број оних који су стигли до Шпаније, пошто су сви путовали у сопственој режији, без евиденције и са мало остављених трагова. Што се тиче оних које познајемо или на које сумњамо, одговором на питање одакле су дошли, свакако оправдавамо утврђену мисао да су најјачи утицаји организованог, класног анархизма, продирали са Апенинског полуострва у Јулијску крајину, Истру и Кварнер, а донекле у Словенију, Приморје и Далмацију.²⁸⁸ Двије трећине југословенских добровољаца које сврставамо међу анархисте воде поријекло из тих крајева.²⁸⁹

Најпознатији анархиста међу југословенским добровољцима свакако је Никола Турчиновић. Одрастао је међу анархистима родног Ровиња, а дио живота провео је у Буенос Аиресу, гдје је ушао у покрет. Када је протјеран из Француске, са пријатељем, шпанским емигрантом, прешао је у Шпанију која је тек постала република. Био је изразито активан у CNT у Барселони: хапшен је, затваран, протјериван, поново хапшен и поново протјериван. Рат је дочекао илегално боравећи у Валенсији, одакле га је FAI упутио у колону “Аскасо”. Према неким изворима, показао се као врстан борац на фронту код Уеске, у бици за Монте Пеладо, 28. августа. На челу шпанске јединице спасио је од опкољавања италијанску центурију, која је под командом Карла Розелија (Carlo Rosselli) имала своје ватрено крштење. Турчиновић је нешто касније повучен у позадину, гдје је обављао “специјалне задатке” за CNT.²⁹⁰

Из Розелијеве идеолошки мјешовите центурије убрзо се издвојио батаљон “Матеоти” и прешао у Интербригаде.²⁹¹ Анархисти су остали у колони “Аскасо”, међу

²⁸⁷ Прудон и Бакуњин имали су извјесног утицаја на претече српског социјализма а Кропоткина су читали Гаврило Принцип и другови. Средњоевропски анархисти су утицали на словеначку и хрватску социјалну мисао, док су бугарски анархисти били блиски македонским револуционарима. Неколико листова овог усмјерења излазило је у Београду. Детаљније: L. Perović, *Srpski socijalisti 19. veka*, I–II, Beograd 1985; L. Pejić, *Historija klasičnog anarhizma u Hrvatskoj*, Zagreb 2016; V. Dedijer, *Sarajevo 1914*, Beograd 1966; T. Indić, “Razvoj anarhističkih ideja na tlu jugoslavenskih zemalja”, masa-hr.org, прист. 5. 7. 2021.

²⁸⁸ Југословенски радници у Трсту дошли су у контакт са анархизмом кроз организацију “Терминал”. У Сплиту су организоване демонстрације поводом убиства Франциска Ферера, а ту је 1912. регистрован Фудбалски клуб “Анарх”. Изгледа да су у Пули, Ровињу и Лабину дјеловале групације анархиста унутар радничког покрета. L. Pejić, *Historija klasičnog anarhizma u Hrvatskoj*, Zagreb 2016 100–115.

²⁸⁹ Уз њих можемо поменути и шест анархиста које би требало идентификовати као Италијане, од којих је пет рођено у Истри а један у Задру.

²⁹⁰ *Naši španjolski dobrovoljci*, Rijeka 1988, 336–340.

²⁹¹ S. G. Pugliese, *Carlo Rosselli*, Cambridge – London 1999, 205–209.

њима и Турчиновићеви земљаци из Пуле, Антон Бенковић и Алојз Луиђи Крижај, као и један Италијан из Задра, Карло Бенуси. Бенковић је радио у неколико земаља, а у Шпанију је дошао пред рат. Француска полиција га је водила у евиденцији анархиста. Касније је распоређен у 77. бригаду а затим у радни батаљон за фортификације. Био је члан Синдиката металургије CNT. Док је Бенковић приликом повратка у земљу ухапшен и затворен у италијански логор, иза чега је његова даља субина непозната,²⁹² анархиста Крижај, који је дошао из Тулуза као економски емигрант, погинуо је на арагонском фронту. Потоњи опис његове личности прожет је романтичним слободарским заносом, обликован у визију ратника–пролетера који несебично пада у беспопштедној борби са надмоћним непријатељем. Крижај је био...

“...весео, добар и храбар до тачке несмотрености. Када је ушао у [жељезничку] станицу у Алмудевару, током окршаја од 24. новембра 1936, остао је у окружењу са неколико другова, који су, као и он сам, били неустрашиви и презриви према опасности. Пошто им се приближио тенк, након што је потрошио муницију, он је изашао на врата и стао пред тенк, са мандолином у руци, живахно пјевајући. Митраљески рафал је прекинуо пјесму. Пао је изрешетан мецима, узвикујући ‘Живјела анархија’ [Viva la Anarquía].”²⁹³

Прије него што ће “Истра”, загребачко гласило југословенских емиграната из Италије, извијестити о смрти Крижаја,²⁹⁴ југословенска полиција је већ знала да се међу анархистичким борцима на арагонском фронту налазе и поданици Краљевине. За прво име сазнала је када је пресрела писмо које је 23. септембра упућено преко Барселоне у Пољану, адресирано на тројицу браће.

“Драга браћо, ја сам жив и здрав... [што] желим и вама на исти начин и цијелој обитељи. Ја нисам вам писао има много времена, могуће да ћете који од вас мислити да сам вас заборавио, ето видите да вас нисам још заборавио. Ако останем овога пута жив, ја ћу вам све потанко писати кад се ослободим сасвим од фашистичне и буржоаске тираније. Ја се налазим у боју проти издајницима и разбојника [у одбрани] радничке класе и хоћу да се борим до задње капи крви. Који од вас браће ће казати да сам дивљи али бедаст, да се борим у туђој земљи али за туђу државу. Ја немам државе ни домовине и гдје год се налазим треба да се борим. За сада ништа више. Поздрав цијелој обитељи и пишите да ли сте још живи и ако је шта нова.”

²⁹² *Naši španjolski dobrovoljci*, Rijeka 1988, 22-21; IISG, FAI, PE-39.3, “Dossier Comitato anarchico italiano”.

²⁹³ IISG, FAI, PE-39.3, “Dossier Comitato anarchico italiano”.

²⁹⁴ *Naši španjolski dobrovoljci*, Rijeka 1988, 68-70.

Анте Лушница завршио је писмо браћи анархистичким поздравом “Здравље и анархија” (Salud y Anarquía). Рођен 1903. у мјесту Пољана код Прека, које са отока Угљана гледа на Задар, отишао је 1922. да ради као морнар у Француској.²⁹⁵ Његово име забиљежено је и на списку странаца у колони “Дурути”.²⁹⁶ Лушница је преживио рат, интернацију, рад у Немачкој, а вратио се у Југославију 1943. преко Париза и Ријеке, одмах након пада Италије. Распоређен је у 13. ударну приморско-горанску дивизију, под командом шпанског ветерана Вељка Ковачевића. Према сопственом свједочењу, он је као “синдикалиста” отишао у Шпанију већ 21. јула, чим је избила за њега већ очекивана револуција. Учланио се у CNT, ушао у колону “Дурути”, а ту је биран као делегат на командно мјесто у рангу поручника, изгледа у саставу транспортног одјела колоне. Тврдио је како га је лично Дурути похвалио након што је са својим водом одбранио полуокружене положаје у Арагону.²⁹⁷

Посебно мјесто међу анархистима заузима и Миодраг Гардић из Лебана. Иако је прошао кроз миље континенталних либертера са београдске калдрме, он је постао анархиста тек касније, када је дошао у контакт са италијанским покретом. До 1914. године био је новинар и члан редакције дневника “Стража” Крсте Цицварића, који је говорио за једног од пионира анархизма у Србији. Цицварић ће отићи радикално удесно, док ће се Гардић тек развијати у супротном правцу. Мобилисан је у Првом свјетском рату и одликован за учешће у бици на Церу у саставу “Гвозденог пука”. Демобилисан је на Солунском фронту због болести, одакле је отишао у Италију на даље школовање. Тамо је усвојио радикално лијеву оријентацију, због чега је затворен и по завршетку рата протјеран у Шпанију. Другови из Италије су га препоручили у CNT. Побуна националиста га је затекла у Валенсији, гдје је, као већ формирана личност са својих 45 година, радио као преводилац и живио са супругом анархисткињом и њиховом кћерком. Одмах је ушао у мјешовиту али већински анархистичку колону “Торес–Бенедито” (Torres–Benedito). Већ 24. августа теже је рањен у главу на фронту према Теруелу. Када се опоравио, биран је за предсједника Синдиката филмске индустрије CNT за Валенсију и Леванте. Избјеглиштво и пад Француске 1940. су их раздвојили као породицу: супруга је отишла са кћерком у Аргентину, а он је протјеран у Југославију. Био је непознат

²⁹⁵ AJ, 724, X–1A/3, распис Среског начелства у Преку, 30. 10. 1936; расписи бановина: АБХ, КБУДБ, пов. ДЗ 626/1936; МВНС, ЗД, бр. 10099.

²⁹⁶ ISG, CNT, 63D.II.1, “Listas de miembros con informaciones...”, 2.

²⁹⁷ AJ, 724, VIII, А. Лушница; AJ, 684, кут. 42.

полицији па се запослио као пописивач електричне потрошње у Београду. Покрет отпора је помагао колико је био у могућности. Привођен је 1943, а након рата је живио од инвалиднине, радећи разне послове.²⁹⁸

Аутентичну особеност ове личности потврдиће Федерико Мињана (Federico Martínez Miñana), посланик IR, који је деценијама касније био дипломатски изасланик републиканске емиграције код власти у Београду. Сјећао га се, како је рекао, још из валенсијских кафана. Гардић је кратко вријеме радио управо за републиканску мисију,²⁹⁹ да би се касније издржавао предајући шпански и португалски дјевојкама из дипломатских кругова у Београду. Одбио је понуде шпанских пријатеља да му нађу бољи посао, по свему судећи намјештење у државној управи, правдајући се да он као анархиста не може да ради за “овај режим”, иако је, како је рекао, “то добар режим”, кога је он спреман и “оружјем бранити”, али не и радити за њега.³⁰⁰ Ипак, Гардић је стварао, све до смрти 1963. године. За њим су остали објављени преводи шпанских дјела: избор из савремене лирике, Лоркине “Моћ гитаре”, “Неверна жена”, “Јерма” и “Песме”, “Мртви заповедају” Бласка Ибањеса и други текстови.

* * *

Гардићева етичка дилема о револуционарном режиму у Југославији била би немогућа да једнако тешке дилеме, цијелих десет година раније, нису биле постављене пред његове комунистичке сународнике. Изазови који су израсли из комплексних околности средином ‘30-их година, нису били ништа мањи за КПЈ него за било коју другу комунистичку партију. Начин на који је те изазове рјешавала, одредили су путању југословенске партије у наредној деценији. Долазак грађанског рата и револуције у Шпанији, осим што је увећао постојеће изазове и дилеме, такође је отворио нова поља и перспективе.

Инспирирана Октобарском револуцијом и основана одмах иза Коминтерне, КПЈ је од самог почетка била везана за судбину међународног комунистичког покрета. Из почетног револуционарног полета, као масовна партија која је остварила завидне резултате на општим и локалним изборима 1920. године, КПЈ је сатјерана у илегалност јаким репресивним ударом државе. Наредну деценију провела је прилагођавајући се

²⁹⁸ АЈ, 724, VIII, G/1, М. Гардић.

²⁹⁹ ДАМИП, ПА, 1946, Шпанија, фасц. 79, дос. 6, извјештај А. Абинуна, 10. 10. 1946.

³⁰⁰ ДАМИП, ПА, 1946, Шпанија, фасц. 108, дос. 8, забиљешка А. Абинуна, 2. 5. 1947.

условима илегалности, у дуготрајној фракцијској борби која се водила око два стопљена питања: стратешког и националног. Док се радикална “лијева” фракција у КПЈ залагала за федерализацију Југославије, сматрајући да ће повезивање са националним интересима неспрских маса убрзати револуцију, умјерена “десна” фракција је вјеровала да је револуција предалеко и да није опортуно расипати енергију кроз националне покрете, већ да би требало радити на јачању легалних форми рада уз реформску сарадњу кроз синдикате. Преко Коминтерне, у сукоб се умијешао лично Стаљин, и на основу Лењиновог права народа на самоопредјељење, одредио нови однос према Југославији, која би као “версајска творевина” требало да буде разбијена на самосталне државе. Почетком “трећег периода”, ова је пропозиција доведена у догматску крајност: комунистичким партијама у “средње развијеним земљама”, гдје “буржоаско-демократске реформе” нису довршене, одређено је да се вежу за покрете “националних револуционара”, у циљу стварања такозване “демократске диктатуре пролетаријата и сељаштва”. Пошто су, оцјеном Коминтерне, у ту категорији сврстане Шпанија и Југославија, РСЕ и КПЈ су имале сличне шематске задатке.³⁰¹ Обје су их извршиле очајно: РСЕ је остала изолована због свог секташког односа према младој Републици, а КПЈ је поново настрадала у судару са државом, овај пут покушајем да на увођење краљеве Шестојануарске диктатуре 1929. године одговори “устанком”. Њене оружане чарке приликом хапшења, обично су завршавале убиствима комуниста. Тако су настрадали организациони секретар Ђуро Ђаковић, секретари Савеза комунистичке омладине (СКОЈ), њих седам заредом, десетине других активиста, а више стотина их је изведено пред Суд за заштиту државе и осуђено на дуже затворске казне.

Некада масовна партија од 65 хиљада чланова, забраном је сведена на око 2.200 људи пред увођење диктатуре, да би у новом колу репресије сачувала једва 300–400 активиста.³⁰² Од њене најниже тачке с краја 1932. године, почела је фаза сталне консолидације, која ће до шпанских догађаја већ бити увелико проведена. Два су човјека била кључна за нову фазу развоја: Јосип Броз Тито и Милан Горкић. За Броза се прочуло 1928. када је као секретар загребачке партијске организације иступио са захтјевом да се окончају фракцијске борбе, што је у неку руку имитирало тадашње догађаје у ВКПб. Евентуална реализација овог захтјева ипак није значила да су “лијеве” или “десне” фракцијске позиције биле превазиђене, већ да је партија устројена под јединственим

³⁰¹ Види: J. Degras, *The Communist International 1919–1943*, II, London 1971, 505-506; резолуције Шестог конгреса Коминтерне о Југославији: *Klasna borba*, III/8, јуни 1928.

³⁰² *Историја СКЈ*, Београд 1985, 71, 105, 119.

руководством, без могућности опозиције прописаном ставу, који је махом нагињао “улијево”, у складу са пропозицијама “трећег периода”. Партијом су тада управљали млађи радикали, Јован Малишић Мартиновић и Антун Маврак, док су стари фракционаши углавном били скрајнути.

Но, секташка фаза је убрзо окончана. Тито, осуђен 1929, изашао је из затвора 1934, отишао у Беч и тамо затекао Горкића у функцији секретара КПЈ. Рођен у Сарајеву као Јосип Чижински, Горкић је живио у Москви читаву деценију, гдје је уживао заштиту шефова Коминтерне. Као нови секретар партије, Горкић је постепено напуштао политику “трећег периода”, антиципирајући промјене у општем усмјерењу. Прво је охрабрио повратак активиста у синдикате и друге легалне организације. Затим је окончао илузије о могућем “преузимању” такозваних национално-револуционарних покрета из руку фашиста као што су Анте Павелић и Ванчо Михајлов. Напротив, успостављен је контакт са демократском опозицијом у Краљевини Југославији преко оних људи који су били спремни за разговор. Коначно, дошло је до постепене обнове и повезивања партијских организација у земљи и до успостављања комуникација са руководством, које се углавном налазило у Бечу.

Привремену централу чинили су Горкић, под псеудонимом Сомер, и двојица револуционара који ће евентуално постати највише рангирани војни и политички руководиоци међу Југословенима у Шпанији: Благоје Паровић Шмит и Владимир Ћопић Сењко. Као обућарски радник из Невесиња, Паровић је претходно радио са Брозом у загребачкој организацији, да би 1934. дјеловао при обнови партије у земљи. Сењанин Ћопић био је познати оснивач и руководиоца КПЈ, једно вријеме представник пред ИК КИ и инструктор при КП Чехословачке. Он се наметнуо као главни Горкићев критичар. На Четвртој земаљској конференцији одржаној у Љубљани децембра 1934, изабран је стални Политбиро у саставу: Горкић, Паровић, Тито, Камило Хорватин и Адолф Мук. Међу свим овим људима, Горкић је само которског комунисту Мука, званог Зехнер, могао сматрати човјеком од повјерења, док је са осталима био у коректним, али посве равноправним односима.³⁰³

Линију “народног фронта слободе” КПЈ је формулисала до средине 1935, прво кроз мартовску резолуцију, а потом Паровићевим рефератом на Сплитском пленуму јуна 1935. године. Нова стратегија је исцртана пред Седми конгрес Коминтерне и предвиђала је слjedeће тачке: “уништење шестојануарског режима”, коалициона влада демократске

³⁰³ S. Gužvica, *Before Tito*, Tallinn 2020, 41-46; I. Očak, *Gorkić: Život, rad i pogibija*, Zagreb 1988, 151-245.

опозиције, радничко законодавство и нова уставотворна скупштина. Посебно, тражила се “равноправност међу народима Југославије”, док је захтјев за њеним разбијањем дефинитивно напуштен.³⁰⁴

Док је КПЈ мијењала линију, Краљевина Југославија је прошла кроз одређене промјене. Након једне деценије ограниченог парламентаризма и пет година крунске диктатуре, држава је после избора од 5. маја 1935. прерасла у својеврстан хибридни режим. Иза краља Александра, убијеног атентатом у Марсеју 9. октобра 1934, остао је малолетни Петар II, Краљевско намјесништво под кнезом Павлом и нестабилна влада Југословенске националне странке. Са мандатом Намјесништва да промијени курс у земљи, Милан Стојадиновић је повукао већину чланства владајуће странке, већи број српских “младорадикала”, као и Словенску народну странку католичког клерикалца Антона Корошеца, цијепајући истовремено опозициони блок из кога је извукао Југословенску муслиманску организацију, да би од њих створио Југословенску радикалну заједницу, односно “Јерезу”, нови политички конгломерат режима. И док су хрватски политички кругови од врха до базе и од леве до деснице, са изузетком режимских кадрова, остали ван власти, поредак је почивао на централистичком троуглу Београда, Љубљане и Сарајева.³⁰⁵ Јесени 1936, комунисти су власт “Јерезе” крстили као диктатуру србијанских банкара, босанских бегова и словеначких попова.³⁰⁶

Опозицију режиму чинили су Хрватска сељачка странка (ХСС) Влатка Мачека, типична средњоевропска аграрна странка тога времена, која је еволуирала од масовног покрета ка партији широког спектра, експлоатишући заједно хрватско национално и сељачко социјално питање. Са њом у завезу била је Српска демократска странка (СДС) Светозара Прибићевића, доминантна међу “пречанским” Србима у Хрватској, а заједно су твориле Сељачко-демократску коалицију (СДК). На истоку земље дјеловала је Демократска странка (ДС) Љубе Давидовића, повезана са либералним политичарима широм Југославије, а значајног утицаја међу српским сељаштвом Србије и Босанске Крајине имао је Савез земљорадника (СЗ) Јована Јовановића Пижона. Сви заједно чинили су Удружену опозицију. Са изузетком мале Југословенске републиканске странке, реформска левница није имала своју странку, него је дјеловала кроз неколико платформских група унутар и ван постојећих партија, као што су социјалисти Живка

³⁰⁴ *Историјски архив КПЈ*, II, Београд 1950, 346-379.

³⁰⁵ Види: Т. Stojkov, *Vlada Milana Stojadinovića*, ISI, Београд 1985.

³⁰⁶ “Značaj opštinskih izbora u Srbiji”, *Proleter*, бр. XII/6, septembar 1936, 5.

Топаловића,³⁰⁷ лијеви демократи Ивана Рибара, лијеви земљорадници Драгољуба Јовановића и њима сродни политичари у СДК. Покушаји приближавања КПЈ опозиционом блоку вршени су контактима са овим групама и одржавањем веза кроз новоосновани легални параван, Јединствену радничку партију (ЈРП). Ипак, гурање Удружене опозиције у правцу југословенског “народног фронта” дало је тек скромне резултате, највише у Словенији и Војводини, јер вође великих странака нису биле заинтересоване за озбиљнију сарадњу са КПЈ.

Без обзира, партија се до тада могла практично сматрати обновљеном: у јесен 1935. бројала је 3.800 чланова у земљи и неколико стотина активиста у емиграцији.³⁰⁸ Иако није реализовала изборне планове и савезе, КПЈ је успоставила контакт са важнијим јавним радницима и опозиционим политичарима. Иво Банац с правом износи оцјену да је Горкић “по својим одликама био човјек Народне fronte”, који се сасвим природно уклопио у задато усмјерење.³⁰⁹ Мада малобројни, комунисти су од средине ‘30-их година постали важан фактор, присутни у свим организацијама и друштвима у којима су настојали створити упориште. Њихов је утицај нарастао у синдикатима, фискултурним и спортским клубовима, сељачким савезима, студентским и другим удружењима, чак и у оним иза којих су стајале друге странке. Били су видљиви и масовни зборови које су комунисти организовали у сарадњи са опозиционом левичом у љето 1936: на Белведеру код Цетиња, гдје је полиција убила шест демонстраната, затим у Цељу и највећи у Крагујевцу. На збору у Јагодини маја 1936. могли су се видјети транспаренти подршке народним фронтима Француске и Шпаније.³¹⁰

Значајна помијерања са мртве тачке довела су до нових изазова. Јула 1936. године, када су погледи свијета били уперени у Шпанију, КПЈ је била заокупљена другим проблемима. Претходног октобра започео је нови циклус репресије који је потрајао цијелу годину. Готово хиљаду активиста било је привредено, међу њима Земаљски биро и скоро сви чланови свих покрајинских комитета. Планирани повратак Политбироа у земљу био је одложен. Дошло је до прекида веза. Контакт са Словенијом, упркос близини Беча, обновљен је тек почетком 1937. године.³¹¹ Из неких дијелова земље стизале су вијести о стравичном терору. Најинтензивнија репресија провођена је

³⁰⁷ Социјалистичка партија Југославије забрањена је 1929. и није поново регистрована. Социјалисти су дјеловали кроз синдикате, радничке коморе, штампу, а на изборе су излазили на листама опозиције.

³⁰⁸ *Историја СКЈ*, Београд 1985, 142-143.

³⁰⁹ I. Banac, *Sa Staljinom protiv Tita*, Zagreb 1990, 73.

³¹⁰ Ž. Đorđević, “Slobodarski Kragujevac za Španiju”, III/V, 273.

³¹¹ AJ, 790/1, 1931/1, Горкић за Черномодрика и Пика, 2. 1. 1937.

у Црној Гори: прве партијске ургенције за слање људи из Југославије у Шпанију биће упућене управо у име оних активиста који су се након црногорских провала скривали по шумама или склонили у Албанију.³¹² Због овакве ситуације реаговали су Горкићеви противници: на Априлском пленуму у Бечу наступили су са оштром критиком, посебно Ћопић и Стјепан Цвијић, обојица бивши “лијеви” фракционаши, што се видјело и у садржају њихове критике. Главне су се замјерке односиле на “лошу хигијену” (слабу конспирацију) и на каскање за опозицијом, с којом би требало радити “одоздо”, фронтском сарадњом међу чланством, а не само “одозго”, преговорима са њеним вођама. Ћопић је биран у нови Политбиро у којем је Горкић, уз подршку Мука, једино могао рачунати на сарадњу са Титом, који је тада радио у Москви.³¹³

Управо је “априлском” руководству допала дужност да реагује на шпанске догађаје: 6. јула, двије седмице уочи побуне, Централни комитет је донио закључак да се Ћопић обрати књижевнику Мирославу Крлежи, с приједлогом да он организује кампању у корист Народног фронта Шпаније. Такође је одлучено да Цвијић напише окружницу “о мјерама за заштиту демократије у Шпанији”.³¹⁴ Горкић се тек вратио из Париза, гдје је разговарао са француским комунистима о перспективама “народног фронта” у Југославији, организацији тамошњег Конгреса мира и техничким питањима. Дочекала га је одлука да он и Ћопић отпутују у Москву, гдје је ИК КИ требало да разматра ток и закључке Априлског пленума.³¹⁵ Пошто се шпанска криза преточила у рат, Цвијић је написао проглас “У помоћ шпанолској демократији!” који је објављен у августовском броју “Пролетера”, централног гласила КПЈ. Прогласом је позвано чланство да шаље телеграме подршке “шпанолској влади и другу Ларгу Кабаљеру”. Један такав телеграм Централни комитет је упутио већ 31. јула у РСЕ:

“Радничка класа свију земаља Југославије са дивљењем прати јуначку борбу шпанолског народа против фашистичких изрода, који хоће повратити крваву диктатуру капиталиста и велепосједника на шпанолским народом и потчинити га интересима међународног фашизма. Радничка класа земаља Југославије придружује се међународној акцији солидарности пролетаријата и пријатеља слободе цијелог свијета, која ће помоћи вашу борбу. Доље међународни фашизам! Живи слобода шпанолског народа!”³¹⁶

³¹² АЈ, 790/1, 1936/372, Мук за Павловића, 2. 11. 1936; види и: РГАСПИ, 495–11–315, *passim*; АОИРПП, РП, IV 5–1 (36); “Stojadinovićeve strahovlada u Crnoj Gori”, *Proleter*, XII/4–5, jul–avgust 1936, 2.

³¹³ S. Gužvica, *Before Tito*, Tallinn 2020, 56–59; *Историјски архив КПЈ*, II, Београд 1950, 382–390.

³¹⁴ I. Očak, *Braća Cvijići*, Zagreb 1982, 421–422.

³¹⁵ N. Jovanović, “Milan Gorkić (prilozi za biografiju)”, *Istorija 20. veka*, I/1, Beograd 1983, 50.

³¹⁶ “U pomoć španjolskoj demokraciji!”, *Proleter*, XII/4–5, jul–avgust 1936, 2.

Горкић је отпутовао у Москву 26. јула,³¹⁷ а Ћопић је остао у Бечу и чекао позив да му се придружи. Неких мјесец дана раније, по први пут након цијелих 11 година, боравио је у Југославији.³¹⁸ И прије избијања рата, Шпанија је већ закупила пажњу љевичара у земљи. Ћопић је гостовао неколико дана у Крлежином дому у Загребу, гдје се састајао са људима блиским партији. Крлежа се сјећао њихових живих разговора о збивањима на Иберијском полуострву:

“Био сам на ту цијелу шпањолску револуцију бијесан. Субјективно. Није важно што сам ја био бијесан, или не. Тамо су се догодили неки политички атентати, терористички у посљедњем финишу прије него што је Франко почео... Побили су неколико представника те такозване деснице.³¹⁹ А она цијела... република ишла ми је на нерве, као једна декоративна Шпањолска. А они атентати један, други, трећи, редом су ишли, који су били уље на ватру. Као да их је ђаво инспирирао за те ствари да изазову катастрофу. Јер су били глупи... Он се слагао са мном. Изазиваш на концу ситуацију која је евидентна да си слаб а изазиваш.”³²⁰

Осјетивши да га полиција није заборавила, у обручу честих хапшења, Ћопић се убрзо вратио у Беч. Умјесто њега, на партијском задатку у Загребу затекао се 20. јула Родољуб Чолаковић Руди. Путујући трамвајем, угледао је насловницу “Политике” и вијест о побуни која га је “узбудила и узнемирила”. Налазио се са Павлом Грегорићем, који ће, игром случаја, у шпанској причи заузети значајно мјесто. Детаљи о успјесима мадридских радника су их умирили и охрабрили, па није још слутио “какво је крваво коло тамо започето”.³²¹ Осјећај узбуђености сустигао је и Ћопића у Бечу. Надахнут, он се 8. августа обратио писмом Срећку Шиловићу, познатом љекару лијеве оријентације, с којим се недавно састајао код Крлеже:

“Драги пријатељу! Када сам се посљедњи пут с тобом растајао, нисам вјеровао да ће се твоја предвиђања о великим потресима у најскорије вријеме тако брзо обистинити. А оно што се догађа данас у отаџбини Дон Карлоса већ је само по

³¹⁷ N. Bondarev, *Misterija Tito: Moskovske godine*, Beograd 2012, 180.

³¹⁸ Није сасвим јасно када је Ћопић боравио у Југославији. Чолаковић тврди да су се у Бечу срели током јуна, када се он спремао на полазак у земљу, из које се Ћопић тек вратио. Забуну уноси Горкићево писмо од 6. 7. које каже да је Ћопић на путу, мада ово не мора нужно да се односи на Југославију. Р. Чолаковић, *Казивање о једном покољењу*, II, Сарајево 1968, 532, 613; I. Оџак, *Vojnik revolucije: život i rad Vladimira Ćorića*, Zagreb 1980, 274. Рекао бих да Ћопић борави у земљи између 5. и 15. 6. 1936.

³¹⁹ Подсјетимо се, политичка убиства, али обострана, почела су већ у марту 1936; P. Preston, *The Coming of the Spanish Civil War*, Routledge, London – New York, 1994, 246-256.

³²⁰ Према снимљеној изјави: I. Оџак, *Vojnik revolucije: život i rad Vladimira Ćorića*, Zagreb 1980, 278.

³²¹ Р. Чолаковић, *Казивање о једном покољењу*, II, Сарајево 1968, 594-595.

себи огроман догађај, а још више, ако се узме у обзир да тај догађај може изазвати свеопћу конфлаграцију. Стрепим при помисли да до тога може доћи, јер 1914–18 није била ништа у поређењу с тим што би та конфлаграција значила за човјечанство. Дође ми да изађем на улицу и да зовем људе да се тргну из ове летаргије у којој се налазе. И мени је необично жао што се у ово дивно и тужно вријеме налазим у туђини далеко од својих на које би хтио утицати. А треба радити, борити се. Можда од тога што ћемо ми сви, пријатељи слободе, учинити у најближих 3–4 недеље зависи судбина човјечанства. А у том случају вриједи и енергију 30–40 недеља сложити у те 3–4. Осјећам тешку грижњу савјести што су људи код нас тако равнодушни када се ради о бити или не бити пиринејске слободе, и сматрам за своју дужност на те и оне који имају више разумијевања и љубави за слободу – па макар и слободу других. Ударајте у звона, зовите у помоћ оним дивним борцима ибарским! Поговори са Фрицом [Крлежом] и кажи му да очекујем од њега да он покрене акцију. Било би добро да се започне једном брошуром коју би могао написати Фриц или негов богодани пријатељ (у ту сврху шаљем ти материјал).³²² Можда би се могло уприличити предавање... Шаљите поздраве једнима и протесте другима. Сакупљајте помоћ...”³²³

Интелектуалци су се заиста ангажовали. До почетка новембра сакупљали су се парафи за писмо подршке Народном фронту Шпаније. Са адресом “Југославија – Загреб – Београд – Љубљана”, писмо је носило 98 потписа познатих имена медицине, књижевности, архитектуре, новинарства, адвокатуре, као и професора универзитета, политичара, па и бивших министара. Међу потписницима су се нашли и Антун Аугустинчић, Рудолф Бићанић, Драго Иблер, Младен Ивековић, Густав Крклец, Тоне Селишкар, Лепосава Петковић, Даница Зечевић... Ту су били и познати љевичари: Крлежа, Богданов и Радован Зоговић.³²⁴ Многе засигурно није било тешко наговорити. Ако су се угледали на свјетске трендове, могли су примијетити како је кампања у корист Републике умногоме заснована на ангажману људи њиховог профила. Међу таквима било је и оних који су популарно названи “сапутници” (fellow travelers): прогресивни интелектуалци који нису били комунисти, али су им били блиски, бар у односу према фашизму. Ерик Хобсбаум (Eric Hobsbawm) аргументује да су у борби против фашизма средином 1930-их мобилисани “прије свих других, са највише страсти, западни интелектуалци”.³²⁵ За Републику – или за револуцију у позадини – ангажовала су се позната свјетска имена: Ромен Ролан (Romain Rolland), Фрида Кало (Frida Kahlo), Стивен

³²² Односи се на Васу Богданова, историчара.

³²³ АЈ, 790/1, 1936/275, Топић за Шиловића, 8. 8. 1936.

³²⁴ “Pozdrav intelektualaca Jugoslavije...”, III/V, 271-272; АЈ, 970/1, 1936/397.

³²⁵ E. Hobsbawm, “Intellectuals in the Spanish Civil War”, orwellfoundation.com, прист. 10. 4. 2021.

Спендер (Stephen Spender), Пол Елијар (Paul Éluard), Пабло Пикасо (Pablo Picasso), Андре Бретон (André Robert Breton) и многи други. Немали број њих, као Ернест Хемингвеј, Пабло Неруда и Антоан де Сен Егзипери (Antoine de Saint-Exupéry), отишли су на лице мјеста, док су поједини узели оружје.³²⁶ Стога није необично што се и значајан број југословенских јавних личности макар декларативно изјаснио за Републику. Када је успостављен пункт за слање добровољаца, Крлежа је донирао свој новац, којим се могао покрити трошак за нека 3–4 путника.³²⁷ Иван Очак с правом наглашава да су потписи јавних радника били резултат Ћопићевог неуморног рада,³²⁸ који је, безуспјешно чекајући визу за одлазак у Москву, током прва два мјесеца практично руководио шпанском кампањом.

Пет дана након што је Секретаријат ИК КИ дефинисао мјере помоћи, КПЈ је подузела прве конкретне кораке: 8. августа 1936. упућена је организацијама у земљи окружница Централног комитета, којом се у основим цртама објашњавала борба у Шпанији. Скренута је пажња на писање домаће штампе, превасходно Корошчевог листа “Словенац” (Slovenec), кога у лошем односу према Републици, у “тој јефтиној смицалици”, понекад прати и “неки демократски лист”, као што је Мачеков “Хрватски дневник”. Предложен је план акције који подразумијева организацију зборова и предавања, сакупљања помоћи путем посебних одбора, издавање прогласа и брошура, те критику писања штампе на коју се хтјело утицати.³²⁹

“Хрватски дневник” и листови ХСС-а били су честа мета у покушајима да се утиче на промјену уредничког става, јер се управо преко теме рата у Шпанији, као конкретног примјера комунистичке линије “одбране демократије”, покушало допријети до Мачека. Нешто касније, упућено му је и протестно писмо,³³⁰ што је Ћопић већ 20. августа сугерисао предсједнику ЈРП, др Божидару Ацији: “Треба организовати читаву кампању. То може да буде у форми телефонских позива у редакцију, писање протестних писама... Срамота је за хрватски народ да главно гласило његовог покрета тако пише о борби шпанског народа, против шачице паразита, централиста и угњетача слободе Каталонаца, Баска итд. То треба да буде лајтмотив свију акција.”³³¹ Један од главних

³²⁶ Thomas, I, 273-275; Beevor, 245-250.

³²⁷ М. Orešković Krntija, *Autobiografija*, Zagreb 1976, 197.

³²⁸ I. Očak, *Vojnik revolucije: život i rad Vladimira Čopića*, Zagreb 1980, 292.

³²⁹ Објављено у: III/V, 451-453; AJ, 790/1, 1936/278. Објављена је и нешто краћа инструкција чланству да у “свим радионицама, фабрикама, школама” организују “комитете за одбрану и помоћ шпанског народа” који би сакупљали прилоге и организовали зборове подршке; “Pomozite španjolski narod u borbi za slobodu i mir”, *Proleter*, XII/4–5, jul–avgust 1936, 10.

³³⁰ AJ, 790/1, 1936/413, отворено писмо Мачеку, новембар 1936.

³³¹ AJ, 790/1, 1936/295, Ћопић за Ацију, 20. 8. 1936.

елемената кампање, који је уједно уперен ка унутрашњим питањима Југославије, био је управо примјер Баска и Каталонаца који се у оквиру демократске републике и под народнофронтском владом боре за своју националну аутономију, примјер који би превасходно требало да послужи Хрватима у њиховој борби за федерализацију земље. Већина чланака о рату који су изашли у “Пролетеру” освртали су се на ово питање, уједно критикујући клерикалне и хрватске шовинистичке, тачније крижарске, усташке и франковачке листове.³³² Ћопић је већ поменутиим писмом Шиловића такође замолио да он и Крлежа реагују против писања “Хрватског дневника”, које је такво “као да га Франко плаћа”. Када би “бар писали као Пол[итика]!”, додао је,³³³ алудирајући на сасвим другачији став главног београдског дневника. Као што ћемо видјети у наставку, знатан дио југословенске јавности изражавао је позитиван однос према Републици, што је, уосталом, био одраз ставова једног дијела демократске опозиције.

Супротно Мачеку, жељу за уједињењем око лијевог програма исказао је његов коалициони партнер, Светозар Прибићевић, бивши министар полиције који је некада забранио рад КПЈ, а сада жестоки опозиционар који је са том истом партијом, по француском узору, тражио заједнички језик. У неколико наврата, Горкић и Ћопић су разговарали са Прибићевићем, али је тешка болест омела његове замисли о повратку из емиграције.³³⁴ Вођа Срба “пречана” умро је 15. септембра. Комеморација која је приређена у Загребу искоришћена је да би се изговорило и неколико ријечи о Шпанији, када су присутни подигнули песнице.³³⁵

Комунисти, наравно, нису само гледали како да утичу на туђе медије, него су ангажовали и своје. Увећавајући своје присуство у земљи од 1935. године, КПЈ је имала на располагању увећан легални и пропагандни апарат. Према једној анализи, она је издавала преко легалних посредника, или вршила директан уреднички утицај на 28 серијских публикација.³³⁶ Најважнији легални лист био је загребачки “Радник”, који је до августа 1936. имао тираж од 10 хиљада примјерака, док је због његове појаве тираж социјалистичких “Радничких новина” пао на двије.³³⁷ Пола године касније, “Радник” ће достићи тираж од 12 хиљада.³³⁸ Када је питању Шпанија, Горкић је већ крајем октобра

³³² На примјер: “Hrvatski dnevnik i borba u Španiji”, *Proleter*, XII/7, oktobar 1936, 5.

³³³ АЈ, 790/1, 1936/275, Ћопић за Шиловића, 8. 8. 1936.

³³⁴ N. Jovanović, “Milan Gokrić (prilozi za biografiju)”, *Istorija 20. veka*, I/1, Beograd 1983, 50; I. Očak, *Vojnik revolucije: Život i rad Vladimira Čopića*, Zagreb 1980, 267.

³³⁵ АЈ, 790/1, 1936/357, извјештај за ЦК, 23. 10. 1936.

³³⁶ РГАСПИ, 495–11–17, фол. 179–182, анализа легалног рада, 22. 10. 1936.

³³⁷ I. Očak, *Vojnik revolucije: život i rad Vladimira Čopića*, Zagreb 1980, 283.

³³⁸ РГАСПИ, 495–11–334, фол. 94, Горкић за Гржетића, 26. 3. 1937.

примијетио да је писање листова добро, али да изостаје конкретизација подршке коју је исправно приписао цензури.³³⁹ Поред публикација, употребљени су и други легални капацитети: Централни одбор Уједињеног радничког синдикалног савеза Југославије (УРСС), гдје су комунисти вршили све већи утицај, упутио је распис подружницама којим се позивало на акцију сакупљања помоћи, а исто је учинио Иницијативни одбор ЈРП.³⁴⁰ Ћопић је Ацији сугерисао оштру борбу “против писања реакционарне штампе”, посебно у инсистирању “да се у Шпанији не ради о борби диктатуре пролетаријата већ о борби шпањолског радништва, сељаштва, либералне буржоазије и народне интелигенције за обрану демократије и републиканске Шпаније од фашистичко-монархистичке, феудалне, клерикалне и хегемонистичке реакције”. Поново је нагласио да би требало држати предавања и сакупљати помоћ, јер “нема напредног човјека који неће жртвовати за то пар динара”.³⁴¹

Важни носиоци кампање били су омладинци. Истина, СКОЈ је тада пролазио кроз својеврстан организациони хаос, настао услед наглог одмицања од претходне секташке зачухурености, пребрзог “отварања” ћелија и њихове трансформације у шире, фронтоске форме окупљања омладине, која је, посматрајући “одозго”, изгледала као самораспуштање.³⁴² Упркос томе – или можда баш због тога – дошло је до бујања фронтоских организација младих, посебно међу студентима. Скојевци су оснивали антиратна друштва,³⁴³ као што је Културно удружење студената пацифиста у Загребу. Средином 1936. одржани су скупови припремних одбора за Свјетски омладински конгрес који је сазван за почетак септембра 1936. у Женеви.³⁴⁴ Леци који су дијељени широм земље позивали су омладинска и друга удружења да се приључе мировној акцији.³⁴⁵ Тим поводом, централни југословенски конгрес одржан је Загребу крајем јула, а њиме је, поред Скендера Куленовића и Ратка Митровића, касније познатих партизанских личности, предсједавао Фрањо Пушкарић,³⁴⁶ вођа свеучилишне омладине ХСС, који је убрзо затим отишао у Шпанију као добровољац. Намножили су се и

³³⁹ РГАСПИ, 495–11–317, фол. 67, Горкић за Тита и Мука, 25. 10. 1936.

³⁴⁰ I. Očak, *Vojnik revolucije: život i rad Vladimira Čopića*, Zagreb 1980, 283.

³⁴¹ АЈ, 790/1, 1936/295, Ћопић за Ацију, 20. 8. 1936.

³⁴² *Историја СКЈ*, Београд 1985, 137-139; M. Vasić, *SKOJ 1929–1941*, Beograd 1979, 55-60.

³⁴³ M. Vasić, *Revolucionarni omladinski pokret u Jugoslaviji 1929–1941*, Beograd 1977, 415-436..

³⁴⁴ V. Rajčević, “Studentski pokret 1919–1941”, *Spomenica u povodu proslave 300-godišnjice Sveučilišta u Zagrebu*, I, Zagreb 1968, 495-496.

³⁴⁵ АОИРПП, РП, II 2–3 (36), летак “Свима омладинцима и пријатељима омладине”.

³⁴⁶ РГАСПИ, 495–11–321, фол. 9, дневни ред Земаљске конференције.

омладински листови, који су често писали о шпанским бојиштима.³⁴⁷ Када је Шпанија дошла на дневни ред, она је постала централна тема антиратне кампање. Горкић је у једној инструкцији инсистирао на томе да се акције у корист Републике доводе у везу са “акцијама у корист мира”.³⁴⁸ Одбрана Републике постала је својеврсни “рат против рата” и фашистичке експанзије.

* * *

Док је Горкић у Москви обављао припремне састанке и учествовао у изради реферата, у Бечу је 15. августа одржана сједница “крњег” Политбироа, и то двојице “априлских” чланова, Ћопића и Мука,³⁴⁹ и два будућа члана, Чолаковића и Сретена Жујовића. Закључено је да “привремени руководећи колектив” до повратка чланова из Москве чине Мук, Жујовић и Чолаковић, да он напише окружницу о Шпанији, а да се за наредни број “Пролетера” припреме три текста о рату.³⁵⁰ Ови текстови су: превод одломака из студије о економско-социјалним узроцима конфликта,³⁵¹ апел “У помоћ шпанолском народу” иза којег стоји Чолаковић,³⁵² и један непотписан критички осврт на писање домаће реакционарне штампе,³⁵³ кога је највјероватније писао Ћопић, јер садржи кључне тезе из његовог писма Адији. Слична критика писања мачековског “Хрватског дневника” објављена је и у наредном броју, уз хипотетско питање о томе како би се овај лист поставио да се сутра против демократске власти у Југославији удруже бивши предсједници диктаторских влада, Богољуб Јевтић и Петар Живковић, уз четнике и патријарха Варнаву, и да притом добију помоћ Хитлера.³⁵⁴ То је био једини чланак о Шпанији у октобарском броју, исто тако вјероватно Ћопићев.

И док је кампања била у повоју, дошло је до промјена у самом врху КПЈ. Москва није била задовољна претходним дешавањима. Током августа, септембра и октобра 1936. одржан је низ сједница и консултација у Секретаријату Вилхелма Пика (Wilhelm

³⁴⁷ Два легална студентска листа на Загребачком свеучилишту, “Глас омладине” и “Нови студент”, да их узмемо као примјер, писали су са отвореном подршком за Републику која се “упорно бори... с дивним несаломљивим моралом”; V. Rajčević, “Revolucionarni studenti Zagrebačkog sveučilišta...”, III/1989, 225.

³⁴⁸ III/V, 458, инструкција секретара ЦК, 18. 9. 1936; AJ, 790/1, 1936/330.

³⁴⁹ Крајем јуна дошло је до хапшења неколико руководећих кадрова у Бечу. Мук и Ћопић нису били у тој групи, док су се Чолаковић и Жујовић тек вратили из земље. Р. Чолаковић, *Казивање о једном покољењу*, II, Сарајево 1968, 616.

³⁵⁰ AJ, 790/1, 1936/287, протокол Политбироа, 15. 8. 1936.

³⁵¹ “Ekonomsko-socijalni uzroci građanskog rata u Španiji”, *Proleter*, XII/6, septembar 1936, 3.

³⁵² “U pomoć španjolskom narodu!”, *Proleter*, XII/6, septembar 1936, 10.

³⁵³ “Naša reakcionarna štampa i događaji u Španiji”, *Proleter*, XII/6, septembar 1936, 8.

³⁵⁴ “Hrvatski dnevnik i borba u Španiji”, *Proleter*, XII/7, oktobar 1936, 5-6.

Pieck), који је био задужен за рад балканских партија, овај пут уз учешће Међународне контролне комисије (МКК) и појединих чланова ИК КИ. Горкићу је замјерено што је сазвао пленум без знања ИК КИ, што је попустио пред критичарима и што је са њима ушао у “трули компромис”. То је видљиво у резолуцијама, које, према ИК КИ, морају бити изнова написане тако да: поставе “на прво мјесто” критику вањске политике Стојадиновићеве владе, која се постепено окреће реваншистичким државама, посебно Њемачкој; друго, да се јасније и недвосмислено изјасне против разбијања Југославије и за њено демократско и федеративно преуређење и за сазивање уставотворне скупштине на тој основи; треће, да предвиде изградњу “народног фронта” и “одозго” (коалицијом) и “одоздо” (акционим јединством на терену). Притом, “фашистичким” не треба више називати “Јерезин” режим, него само стварне фашисте: Југословенску народну странку (“борбаши”) Светислава Хођере, “Збор” Димитрија Љотића, остатке бивше владајуће странке под Јевтићем и Живковићем, српске четнике, бугарско-македонске терористе у ВМРО под Михајловим и усташко-франковачке групе Анте Павелића.

На овим савјетовањима узели су учешћа Горкић, Тито и Паровић, уз десетак других комуниста–емиграната. Њопић из непознатих разлога није добио визу, а он и Стјепан Цвијић су потвргнути оштрој контра-критици и елиминисани из комбинација за руководство. Почетком новембра утврђен је коначни састав Политбироа: чланови Тито, Чолаковић, Жујовић, синдикалац Франц Лескошек и Горкић као генерални секретар. Горкић је требало да остане у емиграцији због сталне везе са ИК КИ преко представника Ивана Гржетића Флајшера, иначе његовог блиског сарадника, а за остале је планирано да иду на рад у земљу. Тито је боравио у Совјетском Савезу још од фебруара 1935, углавном у Москви, гдје је највећи дио времена радио у Коминтерни, за Кадровско одјељење и Балкански секретаријат, преко којег је укључен у делегацију КПЈ на Седмом конгресу, да би затим радио за партијско представништво при ИК КИ. Њему је одређено да са Муком, тада у функцији благајника, разради “помоћ и акцију солидарности за Шпанију”. Овај задатак стављен је на прво мјесто, док су се остали задаци односили на борбу са “контрареволуционарним и троцкистичким елементима”, рад на организацији и усмјеравању радничких штрајкова, стварање “јединственог” и “народног фронта”, партијску консолидацију и формирање подређених комунистичких партија Хрватске и Словеније – што је предвиђено према старој, а кориговано према новој линији – уз сузбијање сепаратистичких тенденција, које су дошле до изражаја у словеначкој организацији. Титу је посебно стављено у дужност да је “одговоран за функционисање

руководства” у Југославији, које је имало обавезу да оствари консензус у одлучивању са секретаром Горкићем.³⁵⁵

Јесења савјетовања у Москви очувала су и утврдила Горкићев положај, али су такође погурале Тита на одговорнију позицију, што је југословенска историографија исправно оцијенила као “почетак његовог битног утицаја на развитак југословенског револуционарног покрета”.³⁵⁶ Горкић и Тито су током августа и септембра предузели наредне кораке за шпанску кампању. Уз интерни критички осврт на претходне текстове у “Пролетеру”,³⁵⁷ написали су серију чланака за наредни, незакључени новембарски број,³⁵⁸ којег је Политбиро на састанку у Бечу 9. октобра с правом назвао “шпанским бројем”. Уважавајући примједбе, на истом састанку је додатно одлучено да се писање и издавање брошура појача, а да се догађаји у Шпанији све више повезују “с нашом судбином” и са мировном кампањом у земљи.³⁵⁹

Тито је 17. октобра напустио Москву и отишао за Беч, гдје је Ћопићу и Цвијићу саопштио московске одлуке, означавајући крај опозиције Горкићу. Ћопић је добио налог да отпутује у Праг и тамо да чека нова задужења, на шта се иницијално побунио “јер је мислио да му Зехнер [Мук] хоће подвалити”, али је ипак послушао.³⁶⁰ Поштујући партијску дисциплину и не износећи своје ставове у јавност, последњи покушај отпора пружио је жалбом у ИК КИ. Њен садржај није сачуван, али коментар на њу јесте: признато му је да је грешка што није добио прилику да и он буде у Москви, а што би требало испитати, затим, да су неке његове примједбе на рад КПЈ тачне, али да је он ипак задржао антијугословенски став,³⁶¹ што му је посебно замјерано. Цвијић је, са друге стране, све мирно прихватио а затим отишао у Москву, гдје је чекао нове задатке. Игром случаја, обојица ће добити шпанска задужења: Ћопић ће отићи у рат, а Цвијић ће врбовати добровољце међу емиграцијом у Сједињеним Државама.³⁶²

³⁵⁵ Види: S. Gužvica, *Before Tito*, Tallinn 2020, 60-62; N. Bondarev, *Misterija Tito: Moskovske godine*, Beograd 2013, 179-188; извори: РГАСПИ, 495–11–286; *Историјски архив КПЈ*, II, Београд 1950, 395-402; додатно у литератури: I. Očak, *Braća Cvijići*, Zagreb 1982, 423-425.

³⁵⁶ *Историја СКЈ*, Београд 1985, 145-146.

³⁵⁷ M. Vesović, “Štampa KPJ i rat u Španiji”, III/1989, 187.

³⁵⁸ AJ, 790/1, 1936/340, Горкић за Мука, 28. 9. 1936.

³⁵⁹ AJ, 790/1, 1936/348, протокол Политбироа, 9. 10. 1936.

³⁶⁰ СДЈБ, III, 27, Тито за Гржетића, 23. 10. 1936; исто, 262-264.

³⁶¹ Тито је из Беча јавио Гржетићу како је добио извјештаје из Загреба о тенденцији да се створи посебна хрватска легална радничка партија, намјесто ЈРП, и да “тој психози је подлегао и Јанда”, то јест Ћопић. Тито је “устао најенергичније против тога” и дао упутства за рад по новој линији. СДЈБ, III, 40, Тито за Гржетића, 5. 11. 1936; AJ, 790/1, 1936/381.

³⁶² S. Gužvica, *Before Tito*, Tallinn 2020, 63-64; I. Očak, *Braća Cvijići*, Zagreb 1982, 425-427; I. Očak, *Vojnik revolucije: život i rad Vladimira Čopića*, Zagreb 1980, 296.

Нова прекретница на шпанским бојиштима наступила је одлуком Стаљина да поред иностране војне линије ангажује и државну. Међутим, комплексна међународна ситуација налагала је провођење совјетског војног ангажмана у потпуној тајности, тако да не уплаши потенцијалне западне савезнике, или да испровоцира Хитлерову јачу реакцију.³⁶³ Коминтерна је била згодан посредник за прве увиђаје са терена. Већ знамо да је била војно присутна у Мадриду преко Видалија. Нови кадрови долазили су од друге половине августа. То су Витал Гајман (Vital Gayman), изасланик КП Француске, и Манфред Штерн (Manfred Stern), страни оперативац ГРУ и референт при Секретаријату ИК КИ. Обојица обилазе “Пети пук”, фактички као војни савјетници. Обавјештајну мисију обављао је и Луиђи Лонго (Luigi Longo), псеудонима Гало (Gallo), функционер Коминтерне.³⁶⁴ Политбиро ВКПб дискутовао је 28. августа о могућности организације једног “међународног корпуса”, а изгледа да је ова идеја дошла, сасвим очекивано, од КП Француске.³⁶⁵ Но, далеко важнија била је одлука Стаљина о директном војном мијешању у шпански конфликт. Данијел Ковалски (Daniel Kowalsky) упозорава да је Стаљину, дуже од било ког другог страног актера, требало цијелих осам недјеља да одлучи. Коначно, 14. септембра, покренута је “Операција X”, совјетски војни ангажман у Шпанији који је провођен у потпуној тајности.³⁶⁶

Војну претходницу Совјета, мимо људи из Коминтерне, чинили су формални чланови дипломатске мисије: генерал Јан Берзин, бивши шеф ГРУ, пјешадијски генерал Владимир Горијев, поморски капетан Николај Кузњецов, ваздухопловни аташе Борис Свјешников, а са њима и полицијски мајор НКВД-а, познатији под псеудонимом Александар Орлов, који је задужен за контраобавјештајне послове. Постоје тврдње да су се већ до средине септембра појавили поједини пилоти, али прва пошиљка оружја стигла је 4. октобра бродом у Картахену, праћена већим контингентом 15. октобра. Поморске пошиљке материјала поновиће се 64 пута током рата. Са 3.500 километара удаљености, оне ће довести око хиљаду пилота и тенковских посада и око 600 војних савјетника и службеника. Квалитет и ефекти ове помоћи имају помијешане оцјене. Са једне стране, Република је током кључних јесењих дана добила 50 супериорних “Т-26” тенкова, а до

³⁶³ I. Deutscher, *Stalin: political biography*, Zagreb 1977, 367-368.

³⁶⁴ РГАСПИ, 545-2-32, V. Gaymann, “La base des Brigades Internationales”, 8.

³⁶⁵ I. Banac, *The Diary of Georgi Dimitrov 1933-1949*, New Haven & London 2003, 27; Payne, 142.

³⁶⁶ D. Kowalsky, “Operation X: Soviet Russia and the Spanish Civil War”, *Bulletin of Spanish Studies*, XCI/1-2, 2014, 174.

краја рата стигло их је још око 300, са око 700 солидних авиона и стотињак комада других возила. Са друге стране, лакше оружје, намијењено пјешадији, било је углавном лошег квалитета, застарјело и различитог поријекла и калибра. Све од наведеног Шпанија је платила златним резервама,³⁶⁷ али је повратни ефекат ове економске трансакције био политички: РСЕ је на основу готово ексклузивне совјетске помоћи стицала огроман утицај, јачајући коалицију легалиста, насупрот револуционарног табора радикалне левеице.

Наступајући као партије реда, РСЕ и PSUC су фактички постале заштитнице средњих слојева, службеника, официра и пољопривредних малопосједника који нису жељели ући у колективе. Од 38 хиљада чланова почетком рата, РСЕ расте на 200 хиљада до краја године.³⁶⁸ Вријеме владе Ларга Кабаљера означило је повлачење револуционарног процеса и његово формално уоквиривање у задате границе. На раскораку између либертерских идеала и ратне ситуације, након дужих и бурних дискусија, CNT–FAI прихвата етатистичку колаборацију: 26. септембра CNT улази у нови каталонски Генералидад под републиканцем Тарадељасом (Josep Tarradellas i Joan), добивши три министарства, док Андреу Нин испред POUM-а преузима ресор правде. ССМА је распуштен заједно са локалним комитетима. Коначно, 4. новембра у владу Ларга Кабаљера улазе четири министра из реда CNT, међу њима и Гарсија Оливер, некадашњи “солидарни”, као министар правде.³⁶⁹

* * *

Приликом слања страних кадрова, Совјети су углавном рачунали са људима који су прошли неку врсту војне обуке. Коминтерна је водила предмете војног садржаја у својим образовним установама као што су Комунистички универзитет националних мањина Запада (КУНМЗ, 1921–1936) и Међународна лењинска школа (МЛШ, 1926–

³⁶⁷ Првих 40 од 707 тона злата Република је продала Француској за наоружање које је набављено прије увођења “неинтервенције”. По савјету министра финансија Хуана Негрина (Juan Negrín López), “десног” социјалисте, остатак је премјештен у безбједнију и удаљену Картагену. Одатле је 510 тона на четири трговачка брода отпловило у Совјетски Савез, гдје је служило за финансирање совјетске војне операције. Око једне трећине тог злата остало је у Москви, а остатак је отишао у француске банке. Неслагања постоје, али Ковалски сматра да је Република за своје злато добила поштenu размјенску вриједност. D. Kowalsky, “Operation X: Soviet Russia and the Spanish Civil War”, *Bulletin of Spanish Studies*, XCI/1–2, 2014, 167-171; види такође: Casanova, 220, 222, 228-231; Thomas, I, 308; Payne, 133-135, 154-157, 342-343; R. D. Richardson, *Comintern Army*, Lexington 1982, 12.

³⁶⁸ Broué—Temime, 157; Beevor 150; Payne, 175-176.

³⁶⁹ Casanova 248-250; Broué—Temime, 201-208; Thomas, I, 333-334, II, 10-11; детаљније о анархистима: J. Casanova, *Anarchism, the Republic, and Civil War in Spain: 1931–1939*, Routledge, 2004, 116-122.

1938), које су похађали многи Југословени. Поред тога, организовани су и посебни течајеви и тренинг–екскурзије. До половине ‘30-их на томе је директно радио ГРУ, а посебну “партизанску академију” за питомце Коминтерне у околини Москве водио је Карољ Свечевски Валтер (Karol Swierczewski Walter), ускоро прослављени “шпански” командант. “Војну линију” затим је преузело Каровско одјељење ИК КИ, док је посебне обуке конспирације и “технике” водио Одјел за међународне везе (ОМС – Отдел международных связей), својеврсна обавјештајна служба Коминтерне. Иако поприлично минимизирано, кроз објављена сјећања, необјављене мемоарске записе и персоналну документацију шпанских бораца провјеђавају детаљи о војним обукама.³⁷⁰ Влајко Беговић описује како је као постдипломац на КУНМЗ вођен у “дуге ноћне маршове са војном опремом и са маскама на лицу, понекад и на температури испод минус двадесет степени”.³⁷¹ Изучавали су војну тактику, топографију и пјешадијско наоружање.³⁷² Цирил Ушај похађао је тромјесечни артиљеријски курс у Сумију код Харкова.³⁷³ Стеван Белић је изведен пред комисију Кадровског одјела у којој је био и Горкић, а која га је испитивала о његовој војничкој наобразби. Пошто је прошао “специјални војни курс” волонтерске паравојне организације Осоавиахим у московском предграђу Кусково, речено му је да се потруди да у Шпанији добије команду јединице, бар вода.³⁷⁴ Карло Мразовић је поред КУНМЗ и постдипломских студија (такозвана аспирантура) наводно завршио и војну академију. Тврдио је да је тада добио чин потпуковника.³⁷⁵ Како напомиње Алексеј Тимофејев, један странац је тај чин могао добити само у НКВД или ГРУ.³⁷⁶ Уз нужну резерву, ипак, морамо држати и до могућности да се радило о некој врсти школских “чинова”. Тако Алекса Демнијевски Бауман једном изјављује да је “на пракси положио испит за команданта дивизије”,³⁷⁷ а сигурно није командовао никаквом дивизијом. Чолаковић се сјећао комичне епизоде са Иреном Шиловић, која га је поносно обавијестила како је у Шпанију отишао њен зет, “генерал” Малишић Мартиновић, бивши руководилац КПЈ.³⁷⁸ Пола године касније, након првих проба стечених знања, Горкићева порука Гржетићу оправдава скепсу: “Сви се наши жале на слабу војну обуку.

³⁷⁰ Види: А. Тимофејев, *Руси и Други светски рат у Југославији*, Београд 2010, 176-189, 193-196.

³⁷¹ АЈ, 516, 2047/2, V. Begović, “Boravak u Sovjetskom Savezu”, 25-26.

³⁷² I. Gošnjak, “Iz Sovjetskog Saveza u republikansku Španiju”, III/I, 303.

³⁷³ C. Ušaj, “Od Montalbana do Sagunta”, III/III, 454.

³⁷⁴ S. Belić Dudek, “Put do Španije”, III/I, 343; АЈ, 516, 2175/II, 168.

³⁷⁵ АЈ, 516, 2020, К. Мразовић, “Сећања”, 3.

³⁷⁶ А. Тимофејев, *Руси и Други светски рат у Југославији*, Београд 2010, 189.

³⁷⁷ АЈ, 724, I–B/10, 23, изјава С. Баумана.

³⁷⁸ Р. Чолаковић, *Казивање о једном покољењу*, III, Сарајево 1972, 29.

Реци тамо то. Оно што су научили у лагерима – то је све игарија. Ништа им то није користило. Треба војна обука да од сада постане један од најглавнијих предмета.”³⁷⁹

Предухитривши Горкићеву жалбу, последња “совјетска” група, која ће бити упућена у марту 1937, имала је нешто озбиљнију припрему. Око нове године, будући путници су окупљени, одведени у Рјазань и смјештени у једну стару касарну. Добили су униформе и проведени су кроз војну обуку за Шпанију, са циљем да их оспособе за руковођење четом или батаљоном. Три недјеље су провели у логоровању, када су изучавали партизанско и улично ратовање.³⁸⁰ Курс је трајао скоро два мјесеца. Радило се од пет ујутро до десет увече, све у војном режиму. Пријеподне су извођене вјежбе и маршеви, уз пливање и скијање, а послјеподне војна теорија, уз детаљно упознавање пјешадијског наоружања. У тој групи били су Иван Гошњак, Јован Малишић Мартиновић, Светислав Ђорђевић Лопачов, Димитрије Георгијевић Старик, Милан Благојевић, Фрањо Огулинац и Благоје Паровић.³⁸¹

Ко је први стигао из Совјетског Савеза и када? Деценијама касније, тврдњу да је Шпанију походио у првој петорки износи Јосип Копинич Вокшин: “У Шпањолску нас је послала Коминтерна као војне стручњаке... Био сам међу првом петорицом странаца који су тамо стигли. Са мном су била још двојица Југословена: Божидар Масларић, неки Фајн [Роман Филипчев], затим један Нијемац и један Мађар. Франков напад почео је у јулу, а ми смо у Мадриду били већ у августу, дакле, само мјесец дана касније.” Копинич тврди да је тада упућен у Картахену на мјесто управника бродоградилишта.³⁸² Прије Копинича, тврдњу да је упућен у августу изнио је Никола Ковачевић.³⁸³ Но, обје њихове тврдње, бар што се датума тиче, не налазе потврду у изворима.

Иначе, за Божидара Масларића и Романа Филипчева се зна да су учествовали у савјетовањима у Секретаријату Вилхелма Пика. Присуствовали су састанцима до 10. септембра, а са њима је и Драготин Густинчић.³⁸⁴ Доступни извори упућују на тачне датуме за оне људе за које знамо да су дошли међу првима. Филипчев, Масларић и Копинич су прешли границу заједно, вјероватно 30. септембра,³⁸⁵ а изгледа да је Никола Ковачевић стигао дан касније.³⁸⁶ Међу првима вјероватно долази и Лајош Чеби (Lajos

³⁷⁹ РГАСПИ, 495–11–334, фол. 88, Горкић за Гржетића, 17. 3. 1937.

³⁸⁰ I. Gošnjak, “Iz Sovjetskog Saveza u republikansku Španiju”, III/I, 303.

³⁸¹ С. Ђорђевић Лопачов, *Сећања*, Београд 1994, 82–85; АЈ, 516, 2228, Д. Георгијевић.

³⁸² V. Cenčić, *Enigma Kopinić*, Zagreb 1983, I, 47–48.

³⁸³ АЈ, 724, VIII, Н. Ковачевић.

³⁸⁴ СДЈБ, III, 261–262; I. Očak, *Vojnik revolucije: život i rad Vladimira Čopića*, Zagreb 1980, 293.

³⁸⁵ РГАСПИ, 495–277–182, фол. 157, 167, изјава Р. Филипчева, 9. 8. 1939; такође: РГАСПИ, 545–6–1535, фол. 1; РГАСПИ, 545–6–1525, бр. 1114.

³⁸⁶ III/V, 535; РГАСПИ, 545–6–1529, бр. 774.

Csebi), војвођански Мађар.³⁸⁷ Јулио Вареско стиже 5. октобра, а Томо Пезер и Карло Секулић наводно 6. октобра.³⁸⁸ Тек 10. истог мјесеца долазе Јосип Абрамовић, Стеван Белић Дудек, Виктор Јазбиншек, Виктор Колеша, Иван Пухарић, Вељко Рибар и Стјепан Керел, а у року од десет дана ту су и Густинчић, Јоже Саксида, Блаж Узелац, Светозар Јовановић и Милун Божовић.³⁸⁹ За Карела Хатца (Karel Hatz), Мађара из Војводине, тврди се у литератури да је стигао већ 6. септембра, иако извори наводе октобар.³⁹⁰ Такође, за Антона Укмара постоји тврдња да је стигао у Барселону у августу као агент НКВД-а,³⁹¹ иако Белић пише како се повезују у Паризу приликом путовања, одакле настављају заједно.³⁹² Упитни су и датум и начин доласка Марвина и Романа Албина, наводно 23. септембар из Совјетског Савеза, иако је извјесно да они као Горичани долазе из Француске посредством КП Италије, директно у италијанску центурију.³⁹³ У том смислу имамо случај Драгутина Симеонија: он је у септембру упучен из Москве на располагање КПЈ да би се вратио у Југославију, али се у Паризу јавио да иде у Шпанију, па је неколико дана радио на врбовању међу емигрантима.³⁹⁴ Када се сви спискови критички прочисте, види се да су први “совјетски” кадрови међу Југословенима дошли тек крајем септембра, што је и логично, обзиром на почетак совјетског аганжмана. Од око 500 политичких емиграната у Совјетском Савезу, њих 84 отишло је у Шпанију,³⁹⁵ од чега двије трећине до краја 1936. године.

Чим је, дакле, донесена одлука о совјетској војној интервенцији, међу првима из Москве шаљу и југословенске путнике, који ће углавном носити шпанске псеудониме: Масларић – Бруно Феликс, Копинич – Рамон Валдес, Филипчев – Арнолд Фајн, Ковачевић – Никита Мендес, а вјероватно уз њих и Хатц – Хосе Морено. Прије кретања били су дужни потписати изјаве, као што је учинио Филипчев, да ничим неће одати да

³⁸⁷ АЈ, 648, кут. 42, М. Kalafatić, “Učesće u španskoj revoluciji...”, 8.

³⁸⁸ РГАСПИ, 545–6–1525, бр. 1120; N. Šarac, “Julio Varesko”, III/V, 148-151; III/V, 554, 562.

³⁸⁹ Узелац не долази 1. него 15. тог мјесеца; III/V, 571; РГАСПИ, 545–6–1526, бр. 327. За остале видјети спискове и карактеристике.

³⁹⁰ III/V, 526; РГАСПИ, 545–6–1536, фол. 35.

³⁹¹ III/V, 570; Lemesle, 387.

³⁹² S. Belić Dudek, “Put do Španije”, III/I, 348-349; такође: *La Spagna in nostro cuore*, Milano 1996, 472. Нејасно је тумачење податка из Укмаровог московског досијеа, по коме се у Шпанију “запутио” 2. 9. 1936, док му је препоруку за PSUC написао Ђузепе Доза Фурина (Giuseppe Dozza Furini), 10. 10. 1936; M. Rossi, “Da Mosca alla difesa della Repubblica: Emigranti politici italiani e sloveni della Venezia Giulia dall’URSS alla guerra di Spagna”, *Slovenici v španski državljanski vojni*, Koper 2010, 82-83. Препорука је сигурно написана у Паризу, пошто Доза није у Шпанији. Поред тога, и службена карактеристика каже да је стигао у октобру; РГАСПИ, 545–6–520, фол. 49.

³⁹³ III/V, 544; *La Spagna in nostro cuore*, Milano 1996, 295; АЈ, 724, VIII, А. Марвин.

³⁹⁴ АЈ, 274, X–2, Д. Симеони, изјава, 1.

³⁹⁵ S. Gužvica, *Before Tito*, Tallinn 2020, 64; S. Koprivica-Oštrić, “Jugoslavenski dobrovoljci u jedinicama...”, *ČSP*, 19/2, 1987, 8.

су били у Коминтерни или боравили у Совјетском Савезу.³⁹⁶ Масларић је радио на КУНМЗ као предавач, а био је и директор некакве “техничке школе”, што би се могло односити на војне науке. Као Србин из Срема, стекао је војничко искуство солунског добровољца у Првом свјетском рату, а врло је извјесно да је прошао кроз војну обуку у Совјетском Савезу. Његов полазак је сличио многим наредним. Позван је пред комисију која му је постављала разна питања. Када је упитан да ли жели да иде у Шпанију, рекао је да жели. Предао је све кључеве, оставио ствари и покушао избрисати “спољашње трагове дугогодишњег боравка у Москви”. То је, како и сам признаје, било скоро па немогуће,³⁹⁷ а ипак неопходно.

Матија Урадин је касније претресан на француској граници јер се већ по одјећи видјело одакле долази.³⁹⁸ Иван Гошњак је у Штокхолму купио друге ствари јер је све у коферу било совјетске производње, што је било очигледно чак и без етикета. Купио је и пицаму, јер који туриста путује без пицаме.³⁹⁹ Влајко Беговић сликовито описује путнике који сједе у првој класи а једу храну из хартије. Под утиском совјетске штампе, бојали су се прогона и шпијунаже, а многи су мислили да их неко прати. И заиста, били су “праћени”, али од људи који су ишли у истом правцу. Тако су будући командант и начелник штаба бригаде, један за другог мислили да га овај други прати, узалуд бјежећи један од другог. Када је Беговићев контингент “незнанаца” стигао у Париз, дошло је до збрке приликом дочека, па су појединци сами почели да лутају. Али их није било тешко наћи ни у тако великом граду, јер су једино они носили жуте кожне ципеле са ђоном од бијеле гуме.⁴⁰⁰

Упоредо са Масларићем отпутовао је и његов школски колега Филипчев, такође стар 41 годину, учесник грађанског рата у Русији.⁴⁰¹ Масларић је лажни аустријски пасош добио је од НКВД-а. Путовао је возом преко Хесинкија до Абоа, лађом за Штокхолм, поново возом до Малмеа, а одатле авионом у Париз. На том лету, од 25 путника, било је њих 20 из Москве. Сви су путовали на исту дестинацију и сви су се правили да се не познају. Први се проблем појавио принудним слијетањем у Хамбург због кvara. Полиција је током поправке авиона узела путовнице, али се ништа није десило. Неколико дана је боравио у Паризу а затим је у групи од 5–6 Балканаца упућен

³⁹⁶ РГАСПИ, 495–277–182, фол. 61–62, изјава Р. Филипчева, 19. 9. 1936.

³⁹⁷ АЈ, 516, 1489/4, Б. Масларић, 2–4; В. Maslarić, *Moskva – Madrid – Moskva*, Zagreb 1952, 59–60.

³⁹⁸ АЈ, 274, X–2, Урадин (Борић), изјава, 1.

³⁹⁹ I. Gošnjak, “Iz Sovjetskog Saveza u republikansku Španiju”, III/I, 303.

⁴⁰⁰ V. Begović, “Iz Moskve u Španiju”, III/I, 366–368.

⁴⁰¹ РГАСПИ, 495–277–182, фол. 94, биографија Кадровске комисије, 9. 5. 1938.

даље. Други проблем настаје преласком у Шпанију. На граници, у каталонском мјесту Порбу, анархисти су их пустили тек након дужег натезања. Пријатељски настројен службеник у Барселони упутио га је у Хотел “Колон”. “Када смо изишли из полиције, Барселона је била сва искићена црно-црвеним заставама. Реткост је била комунистичка застава са српом и чекићем. Тако је вањско лице Барселоне говорило да је овде претежан политички утисак анархиста.” Након разговора са Коморером, Масларић је у “Колону” добио шпанске документе на име Бруно Феликс.⁴⁰²

Са жељезничке станице у Мадриду запутио се директно у сједиште РСЕ. “Иако су над њим надлетале топовске гранате,⁴⁰³ а у неким његовим деловима звиждали и пушчани меци, Мадрид је на мене оставио пријатнији утисак него Барселона, јер сам овде видео знатно више комунистичких застава,⁴⁰⁴ него у Барселони.” Упознао је Хосе Дијаса и Пасионарију, а преводилац му је био Гере. Послије ручка упутили су га у штаб “Петог пука”, гдје је срео Видалија, Вилхелма Цајзера Гомеза и Штерна под надимком Клебер. Пар дана касније, док се “балканско-подунавска” група окупила, ставили су их на располагање Педру Мартинезу Картону (Pedro Martínez Cartón), руководиоцу РСЕ, који је покушавао организовати герилске групе на пасивном фронту у Екстремадури.⁴⁰⁵ Несумњиво, Совјети су били у позицији да сугеришу примјену партизанског ратовања. ГРУ је иначе била задужена за припремање партизанског рата, а у Шпанију је послала и ту врсту специјалиста, којима је стављено у задатак стварање “мањих самосталних јединица” за “специјалне намјене”.⁴⁰⁶ Судаћи по неким изворима, постојала је сагласност унутар РСЕ о потреби развоја гериле, али при самом војном врху Републике није било подршке.⁴⁰⁷ Тешкоће и релативни неуспјех развоја герилске борбе донекле потврђује и ретроспективни Копиничев извјештај за ОМС.⁴⁰⁸ Тек током наредне године, под инструктором И. Г. Стариновим биће развијена школа за диверзанте из које ће израсти посебна герилска јединица Народне армије, а кроз коју ће, сасвим успјешно, проћи и

⁴⁰² В. Maslarić, *Moskva – Madrid – Moskva*, Zagreb 1952, 60-66.

⁴⁰³ Филипчев тврди да су у Мадрид стигли 4. октобра 1936, па је извјесно да Масларић драматизује своје сјећање, јер у то вријеме опсада још није почела, а непријатељ је удаљен 50–60 километара; РГАСПИ, 495–277–182, фол. 157, изјава Р. Филипчева, 9. 8. 1939.

⁴⁰⁴ Са друге стране, Белић се чудио ситуацији у Мадриду, гдје су “на све стране цветали слободна трговина и приватан капитал”, а “ни по чему се није могла закључити да је рат”. S. Belić, *Na bojnim poljima Španije*, Beograd 1970, 48-49.

⁴⁰⁵ В. Maslarić, *Moskva – Madrid – Moskva*, Zagreb 1952, 66-68; R. Radosh, et al., *Spain Betrayed: The Soviet Union in the Spanish Civil War*, Yale UP, 2001, 296.

⁴⁰⁶ А. Тимофејев, *Руси и Други светски рат у Југославију*, Београд 2010, 166-167.

⁴⁰⁷ М. Alpert, *The Republican Army in the Spanish Civil War*, Cambridge UP, 2013, 70.

⁴⁰⁸ Види: А. Тимофејев, *Руси и Други светски рат у Југославију*, Београд 2010, 197.

неколико нових југословенских полазника.⁴⁰⁹ Свакако није незанимљиво и без значаја чињеница да се у штабу “Петог пука” водио разговор између генерала Гомеза и Белићеве групе о могућности организације атентата на Франка. Ствар се на крају свела на политичку дискусију о томе “да ли би то с гледишта марксизма-лењинизма био исправан поступак” или би се ту ипак радило о “индивидуалном терору”.⁴¹⁰

Међу седам људи који су упућени у Екстремадуру били су Масларић, Филипчев, Копинич и Пухарић. Придружили су им се пар дана касније Вареско, Јазбиншек, Ковачевић и Пезер. Прва акција била је покушај ноћног заробљавања топова, 10–11. октобра, на положајима пред Медељином код Мериде, која је по Масларићу пропала јер их је одала пуцњава из позадине, а према Филипчеву, због тога што је Масларић и Копинич нису добро припремили. Другу акцију обавили су без милиционера, рушењем пруге између Пенароје и Асуаге. Према Копиничевом сјећању, група је под вођством Масларића, са два коњичка ескадрона, успјешно минирала и дио пруге код Дон Бенедита, што је вјероватно пруга која повезује Севиљу са Мадридом преко Мериде, Касереса и Толеда. Бавили су се и тјерањем стоке у позадину са напуштених имања. Десетак километара сјеверније, код села Виљар де Рена, Масларић и Јазбиншек су рањени. Ово се десило 5. новембра 1936, док су већ трајали окршаји око Мадрида. Детаље преносе Јазбиншекова писма, која описују акцију рушења моста преко ријеке Гвадијане, недалеко од мјеста:

“За нас је прелазак фронта и пребацивање у позадину франкиста била играчка. Командант [Масларић] нам је био изразито хладнокрван и храбар човек... Наш пример су следили и 25 Шпанаца из наше дружине... Мост је био порушен, а приликом повлачења опколили су нас Мароканци. Наш положај је био тежак. Са свих страна опкољени, а далеко од наших положаја и чинило нам се да се нећемо извући... Зато смо били спремни на све, само не на предају. Гађали смо мало, јер нам је недостајало муниције... Наш командант, који је био рањен у ногу, а ја то нисам знао, наредио ми је да останем са тројицом и продужим са гађањем да бих задржао Мароканце, а он је извршио напад са циљем да пробије обруч. Мароканци нису приметили овај маневар и обруч је био пробијен... Тек када ми је утрнула лева рука видео сам да ми је у рукаву пуно крви. Метак је пробио руку изнад зглоба...”⁴¹¹

⁴⁰⁹ А. Тимофејев, *Руси и Други светски рат у Југославији*, Београд 2010, 199-204.

⁴¹⁰ S. Belić, *Na bojnim poljima Španije*, Београд 1970, 48.

⁴¹¹ D. Jončić, Č. Janjić, “Bili smo piloti Gloriose”, III/V, 128-129.

Масларићев извјештај, међутим, изричито каже да мост није срушен, а да су окружени јер су због команданта друге јединице залутали током ноћи.⁴¹² Рањеног Масларића је изнио један Мексиканац. Остао је у болници до краја године.⁴¹³ У међувремену, док се група заосталих “Московљана” – Белић, Узелац, Рибар и Божовић – у Мадриду спремила да се придружи јужној герили, путеви су били одсјечени. Саопштено им је 21. октобра да се упућују у Албасете, гдје је већ трајала организација штаба и јединица међународних добровољаца.⁴¹⁴

Наиме, на сједници ИК КИ од 18. септембра донесена је званична одлука о покретању регрутације војно способних радника у свим земљама.⁴¹⁵ Ово је била прва одлука те врсте,⁴¹⁶ и она се везала на одлуку о покретању “Операције X”, која је донесена четири дана раније. Све претходне активности које се односе на одласке добровољаца из редова комунистичких партија биле су резултат иницијатива које су долазиле одоздо. Француска партија, као најближа, била је притиснута захтјевима емигрантских организација, посебно италијанских и њемачких лијевих милитаната, да им омогући путовање преко Пиринеја. Отуда француски и други комунисти и љевичари одлазе у одбрану Ируна, а затим улазе у каталонске радничке милиције и стварају своје центурије. Тек са одлукама донесеним у Москви средином септембра, подухват добија нови карактер и много крупније размјере.⁴¹⁷

Прва хиљада страних добровољаца била је кампањом масовне регрутације до краја октобра учетворостручена новим придошлицама. Наредни мјесец дође их још више, а до краја рата укупан број добровољаца ближио се бројки од 35 хиљада људи. Изузев њиховог допремања, КП Француске била је задужена за већину оперативних задатака: пријем, смјештај, провјеру, преглед и отпремање. Уложен је велики труд да се разнородна лавина младића која се сливала на Париз и Марсеј представи као спонтана

⁴¹² Као команданта друге групе Масларић наводи “друга Курта” што је вјероватно скраћено од Курталаце, псеудоним Ивана Пухарића. РГАСПИ, 545–6–1531, бр. 1056.

⁴¹³ В. Maslarić, *Moskva – Madrid – Moskva*, Zagreb 1952, 68-71; AJ, 790/1, 1939/33, Б. М. Андреев, “Докладная записка о работе в Испании”, 31. 8. 1939, 1-2; S. Belić, *Na bojnim poljima Španije*, Beograd 1970, 49; V. Senčić, *Enigma Kopinić*, Zagreb 1983, I, 48-49; РГАСПИ, 495–277–182, фол. 157-158, 167-168, изјава Р. Филипчева, 9. 8. 1939; AJ, 274, X–2, “База и делегација”, Т. Пезер, 7-8.

⁴¹⁴ S. Belić, *Na bojnim poljima Španije*, Beograd 1970, 49, 52.

⁴¹⁵ РГАСПИ, 495–18–1135, фол. 1-2, протокол ИК КИ, 18. 9. 1936; такође: D. Kowalsky, “Unión Soviética y las Brigadas Internacionales”, *Ayer*, 56/4, 2004, 101.

⁴¹⁶ Реми Скутелски упозорава да никаква слична одлука није донесена на заједничком састанку шефова Коминтерне и Профинтерне, који је наводно одржан у Прагу 26. 7. 1936. године. Историчари су једни од других преписивали причу, али она није поткријељена изворима. R. Skoutelsky, “The Comintern and the International Brigades”, *The Volunteer*, ALBA, New York, XXIV/2, March 2002, 9.

⁴¹⁷ R. Skoutelsky, “The Comintern and the International Brigades”, *The Volunteer*, ALBA, New York, XXIV/2, March 2002, 10-11. Тројица Истријана су пали у одбрани Ируна; Lemesle, 384.

манифестација антифашистичке солидарности, без икаквог уплива Коминтерне. Док се лавина усмјеравала преко границе, нужан међукорак било је обезбјеђивање пристанка врха Републике, који је добијен тек након једномјесечних преговора. Детаљи су слабо познати, али је сигурно да анархисти и “лијеви” социјалисти нису били загријани за стварање нове “легије”, у којој би највећи утицај очигледно био комунистички.⁴¹⁸ Уз помоћ “Петог пука”, отворена су врата бивше жандармеријске касарне у Албасети, 170 километара од Валенсије ка унутрашњости, која је протеклог лjeta освојена походом левантских милиционера.

* * *

Што се тиче организације одлазака људства мимо совјетских канала, Централни комитет КПЈ је сасвим рано реаговао на вијести о стварању добровољачких јединица које из Француске полазе преко шпанске границе. Крње “априлско” руководство у Бечу упутило је већ 11. августа 1936. инструкцију Емигрантском комитету (Емком), који је био стациониран у Паризу. Обзиром на то да се “према непровјереним информацијама штампе у Француској” организују добровољачке јединице, “у случају да то одговара истини”, наложено је Емкому да формира “легију за помоћ шпањолској демократији”, да “наши људи [не] оду помијешани са другим народностима”.⁴¹⁹ Наравно, ако се узме у обзир и даље релативно мањи број полазака из Француске до тог тренутка, овај је позив био донекле преурађен, али је показао иницијативу и спремност на акцију прије званичног одобрења. Кроз мјесец дана, умјесто “легија”, тражиће се искључиво људи са војном позадином. Двојица млађих кадрова који су тада стигли у Париз, а који су претходно исказали жељу да иду у Шпанију, морали су, “с обзиром на квалификације које се тамо траже”, сачекати потврду.⁴²⁰

Ипак, Емком је био добра адреса за прву реакцију, пошто је био оријентисан на велику економску емиграцију Југословена у западној Европи и Америци, а ослањао се на значајан број југословенских комуниста који су живјели у Француској. Чинили су га, колико је познато, Живојин Павловић Владо,⁴²¹ Љубо Илић Громов, Алберт Хлебец

⁴¹⁸ На примјер: D. Abad de Santillan, *Por qué perdimos la guerra*, Buenos Aires 1940, 211-215.

⁴¹⁹ АЈ, 790/1, 1936/283, ЦК за Емком, 11. 8. 1936.

⁴²⁰ АЈ, 790/1, 1936/321, Мук за Павловића, 6. 9. 1936.

⁴²¹ Писмо о сакупљању добровољаца од 11. августа упућено је на Емком. Павловићев биограф Слободан Гавриловић износи тврдњу, на основу тог писма, како Павловић “први ради на томе и то успешно”, иако ће проћи цијела два мјесеца до његовог првог извјештаја о поласку 12 људи, због чега питање првенства изгледа беспредметно. Улога Павловића као потоњег дисидента је заиста неоправдано испуштена, али је

Жером и Зора Николић. Југословенску подсекцију КП Француске водили су Сергије Димитријевић као секретар, те Зденко Рајх и Љубомир Кујудић, а међу студентима активно су радили Радивоје Увалић и Мирон Демић. Током љета стигао је и члан Централног комитета КПЈ, Иван Крндељ. Услови за рад на линији Париз–Брисел свакако су били лакши од оних на релацији Беч–Праг, па су партијски послови постепено премјештани: штампање “Пролетера” пресељено је од јула 1936. из Прага у Брисел, док је за финално уређивање био задужен Емком, а посебно Павловић. Тада је основана и “Емигрантска библиотека” са богатом едицијом издања. Дио послова обављан је преко књижаре “Хоризонти” (Horizons) у Улици Ешод (Echaude, 12) на Сен Жермену (Шести арондисман), коју је отворио и водио Павловић.⁴²²

Када је “отворена сезона” за регрутацију, као најближи шпанској граници, први је прорадио париски пункт. Мук је 7. октобра писао Гржетићу како Павловић јавља да је у Паризу “формирана чета ‘Ђуро Ђаковић’, [и] кренула је за југ [са] дванаест људи”.⁴²³ Вјероватно се ради о првој групи, коју је 1. октобра повео Илић, члан Емкома.⁴²⁴ Одмах затим отпремљена је и сљедећа група од десет добровољаца.⁴²⁵ Павловић је 22. октобра извијестио да “нове наше групе људи су отишле” за Шпанију, “до сада 24 човјека, нових 20 одлазе сутра”.⁴²⁶ Неколико дана касније, Павловић јавља Горкићу и Гржетићу да је из Париза “на зимски спорт на Пиринеје” отишло још “око 50 наших” и да се труде да “намире стотину”.⁴²⁷

Судећи по изворима, Павловић је био задужен за комуникацију са централом КПЈ и за безбједан прихват људи уз помоћ јавки и намијењених локација, што није био једноставан посао. Било је потребно одређено вријеме да се пракса усталили. Истим писмом, Павловић је тражио да се поведе рачуна о “питомцима” које шаљу из Москве,

потребно наћи мјеру када се оцјењује њена стварна тежина. Упореди: С. Гавриловић, *Живојин Павловић између догме и критике*, Београд 2001, 107, 142, 145.

⁴²² Илић је уређивао лист “Глас иселјеника” а Павловић лист “Против Главњаче”, који је био посвећен “бијелом терору” у Југославији. С тим у вези, Павловић је водио и организацију “патроната”, сакупљања помоћи за жртве репресије. Емком је у августу 1936. установио “администрацију”, која је уређивала “Пролетер” и “Емигрантску библиотеку”. С. Гавриловић, *Живојин Павловић између догме и критике*, Београд 2001, 103-161; С. Гавриловић, *Архивска грађа о Живојину Павловићу*, Ужице 2001; С. Димитријевић “У Француској 1934–1939”, *Наше стварање*, Лесковац, 3–4/2015, 204-277; М. Kolar Dimitrijević, *Ivan Krdelj: radnički tribun*, Zagreb 1988, 173; о штампању “Пролетера”: АЈ, 790/1, 1936/241; исто 1936/271; исто, 1936/280; *Proleter 1929–1942*, Београд 1968, X. “Пролетер” тада излази у тиражу од 3.000, а нешто касније већ 5.200 примјерака.

⁴²³ РГАСПИ, 495–11–317, фол. 44, Мук за Гржетића, 7. 10. 1936; АЈ, 790/1, 1936/345.

⁴²⁴ S. Dimitrijević, “Акција за formiranje Internacionalnih brigada...”, III/V, 317.

⁴²⁵ РГАСПИ, 495–11–317, фол. 62, Мук за Гржетића, 13. 10. 1936; АЈ, 790/1, 1936/352.

⁴²⁶ АЈ, 790/1, 1936/355, Павловић за Политбиро, 22. 10. 1936.

⁴²⁷ АЈ, 790/1, 1936/359, Павловић за Горкића и Гржетића.

јер је један потрошио сав џепарац и тако завршио на улици.⁴²⁸ Горкић је напоменуо како су људи који долазе генерално упознати са процедурама и знају како би се требало понашати,⁴²⁹ што је за већину било тачно, али је сличну примједбу упутио и Тито из Беча. Осим што је нагласио како би се требало “посветити више пажње људима како да дођу до мене”, тражио је да се боље ради и са новцем, јер је из својих средстава морао издржавати Алексу Демнијевског Баумана,⁴³⁰ коме су у Москви дали тек толико да плати карте.⁴³¹ У сваком случају, прва јесења путовања већ су показала како се у Паризу лакше дише. Док је Тито препоручувао да се у Бечу не нагомилавају “туристи”,⁴³² прибојавајући се поновљених потешкоћа са новцем и аустријском полицијом, париски пункт је несметано радио под окриљем механизма моћне КП Француске. Током октобра већ су одређене локације за јавке и ноћења и успостављене везе за провјере и даља путовања. Наложено је да се путници убудуће јављају у Хотел “Централ”, Улица Саблијер (Sabliere, 35) у градском кварту Монпарнас,⁴³³ који ће и током наредне године служити као преноћиште за иберијске путнике.⁴³⁴

Који је био резултат рада париског пункта? Ако је до краја октобра преко истог упућено око стотину људи, а знамо да је из Француске и Белгије до тада отишло око 150 уз можда још 30–35 који су прошли кроз Париз, тамошњи активисти могли су се похвалити како је већина путника отпутовала преко њих или уз њихову помоћ. Поред Павловића, несумњиво важну, можда и важнију улогу имао је Сергије Димитријевић, који је одржавао везе између Централног комитета КП Француске и југословенских организација. Био је уједно и секретар Југословенске интерсиндикалне групе при француској синдикалној централни, у чијем се сједишту у Десетом арондисману налазио један од пунктова за шпанску акцију.⁴³⁵ Још важније, Димитријевић је од септембра 1936. до фебруара 1937. био југословенски представник у тајном организационом комитету за помоћ и регрутацију. Комитет је водио Андре Марти (André Marty), стари

⁴²⁸ АЈ, 790/1, 1936/359, Павловић за Горкића и Гржетића.

⁴²⁹ АЈ, 790/1, 1936/378, Горкић за Милана (вјероватно Павловић), 4. 11. 1936.

⁴³⁰ Бауман је изгледа требало да иде на рад у земљу, али је канал за прелаз у Југославију пропао, па је он, уз сагласност руководства, пошао за Шпанију; G. Vlahov, “Aleksa Demnjevski – Bauman”, III/V, 106.

⁴³¹ СДЈБ, III, 43–44, Тито за Гржетића, 5. 11. 1936; АЈ, 790/1, 1936/381.

⁴³² СДЈБ, III, 28, Тито за Гржетића, 23. 10. 1936; АЈ, 790/1, 1936/358.

⁴³³ АЈ, 790/1, 1936/359, Павловић за Горкића и Гржетића.

⁴³⁴ Карло Мразовић је добио ту адресу, али погрешно написану, тако да је изгубио дан у лутању, али је срећом наишао на Крндеља; K. Mrazović Ortega, “Greška u javci”, III/V, 361–363; такође: V. Todorović Lerer, “U Španiju...”, III/I, 494; O. Kreačić, “Od Karavanka do Pirineja”, III/I, 532; V. Kovačević, *U rovovima Španije*, Titograd 1976, 22, 29.

⁴³⁵ Радило се о згради у Улици Гронж-у-Бел (Granges-aux-Belles, 33), што је била локација дотадашње комунистичке Јединствене опште конфедерације радника (скраћено CGTU), која се током 1936. спојила са социјалистичком Општом конфедерацијом радника (CGT).

комуниста прослављен побуном француских морнара на Црном мору који су одбили да ратују против младе Совјетске Русије. Мартијев комитет је обезбјеђивао новац, везе, јавке и љекарске прегледе, док су националне организације водиле своје прихватне центре. Димитријевић, који је на отпремању радио до краја љета 1937, водио је евиденцију у посебној књизи у коју је уписано око 350–400 лица. Такође је формирао групе за пут, одређивао вође и давао новац и јавке за прихват у Перпињану, пред шпанском границом. Свако вече пратио је групе на станицу на ноћни воз.⁴³⁶

Велики посао урађен је у организацији и отпремању економске емиграције из Француске и Белгије, из којих ће укупно отићи преко 400, односно 170 добровољаца. Тадашњи број југословенских емиграната у Француској кретао се око 30 хиљада душа, већином радника, углавном рудара и немали број студената.⁴³⁷ Шире подручје Париза била је адреса за најмање стотину шпанских бораца. Као стални или привремени дом за највећу групу добровољаца, гледано по мјесту становања, Париз је био њихово највеће извориште, остављајући Москву на другом мјесту. Такође, ка Паризу су гравитирале рударске колоније источне и сјеверне Француске. Послије Илићеве групе, наредни полазе рудари из Па-д-Калеа под Флоријаном Пахлером а за њима радници из париских предграђа које је окупио Љубомир Кујунџић.⁴³⁸ До почетка 1937. власти у Југославији су сазнале за врбовање иселјеника, које би требало упозорити на “рђаве посљедице”, јер у случају рањавања или смрти они остављају “своје породице без икакве оштете на милост и немилост судбини”.⁴³⁹ Наравно, многе је режим већ могао сматрати за “непоправљиве”. Међу таквима је Блаж Бота, активиста, радник париског метроа, кога је француска полиција ранила приликом штрајкачких демонстрација. Бота је лијечен у притворској болници а затим протјеран. Безуспјешно, јер се илегално вратио, па је поново хапшен, а након скривања одлучио се на пут преко Пиринеја.⁴⁴⁰ Према потоњем извјештају, у Француској чак долази до извјесног застоја у раду неких организација јер у Шпанију одлазе управо најактивнији кадрови.⁴⁴¹

Париски пункт није ипак захватао удаљеније дијелове Француске, гдје су се југословенски путници ослањали директно на локалне организације, или су сами, као на југу, користили близину границе. Павле Вукомановић Стипе отишао је из Нансија преко

⁴³⁶ S. Dimitrijević, “Акција за formiranje Internacionalnih brigada...”, III/V, 314-317, 319.

⁴³⁷ M. Kolar-Dimitrijević, “Sudjelovanje jugoslavenske ekonomske...”, III/1989, 159; Lemesle, 328-329, 385.

⁴³⁸ S. Dimitrijević, “Акција за formiranje Internacionalnih brigada...”, III/V, 317-318.

⁴³⁹ АБХ, КБУДБ, пов. ДЗ 588/1937.

⁴⁴⁰ P. Vrdoljak, V. Konta, “Livnjaci u Španskom građanskom ratu”, III/V, 188.

⁴⁴¹ АЈ, 507, Емиграција у Француској, I/35, реферат И. Марића, 19. 5. 1938.

регионалног комитета КП Француске, ноћним аутобусом до прве станице а онда даље возом.⁴⁴² Групи младих радника из Тулона помогли су другови у Марсеју, уступајући им смјештај, док се нису укрцали на републикански брод. Било је довољно да кажу да су Шпанци који се враћају у домовину, на шта их је службеник уз осмијех пустио на палубу. Чак су прошли и контролу француске полиције, која их је убјеђивала да се “не враћају” у ратом захваћену земљу.⁴⁴³

Што се тиче Белгије, у њој је живјело око 5.500 Југословена, од чега половина мушких радника, највише Словенаца, рудара у белгијском Лимбургу. Према извјештају с којим је располагала дипломатска мисија у Бриселу, обиљежених комуниста није било јер је странцима у Белгији забрањено да праве комунистичка удружења, па ризикују да буду протјерани.⁴⁴⁴ Познато је, међутим, да је комуниста ипак било и да су активно дјеловали. Улогу сличну Димитријевићевој у Паризу у Бриселу је имао Урош Кулић Роксо, који је радио као члан комитета за помоћ а на терену је врбовао људство. Да би имао више времена, пребацио се у “самосталне мајсторе”, а “у ствари [је] крпио”.⁴⁴⁵ При радничком удружењу “Слога” радио је Маријан Крајачић, који ће отићи преко Пиринеја,⁴⁴⁶ као и Ливњак Станко Брешић, који се на полазак одлучио јер је запао у очи полицији.⁴⁴⁷ Највише добровољаца отишло је управо је из рударских подручја око Лимбурга и Лијежа.⁴⁴⁸ Рудар Иван Фориш је ухапшен у децембру 1936. због дијелења летака, али није био протјеран јер из земље није стигла потврда да је комуниста, па је након пуштања отишао у Шпанију.⁴⁴⁹ Групу лијешких рудара окупио је и повео комуниста Никола Кујунџић.⁴⁵⁰

Из приложеног је видљиво да је фокус југословенске војне помоћи до краја 1936. године био је усмјерен према ангажовању емигрантских заједница. Што се тиче Југославије, почетак кампање је очигледно био фокусиран на јавну подршку, али не и на врбовање добровољаца. Горкић је 19. септембра из Москве упутио инструкције организацијама у земљи, наглашавајући да је “данас борба у Шпанији најкрупнији и

⁴⁴² P. Vukomanović Stipe, “Sa Devetim mitraljeskim bataljonom...”, III/II, 201.

⁴⁴³ M. Ročervina, “Brodom od Marselja do Barselone”, III/I, 353-357.

⁴⁴⁴ Сазнали су да је међу 400 словеначких рудара у холандском дијелу Лимбурга долазио Хлебце, који је девет мјесеци издавао посебан лист; AJ, 392, кут. 5, извјештаји о Југословенима у Белгији и Холандији.

⁴⁴⁵ AJ, 516, 2212, U. Kulić Roksandić (Rokso), “Sjećanja iz revolucionarnog rada”, 71-75.

⁴⁴⁶ S. Dimitrijević, “Akcija za formiranje Internacionalnih brigada...”, III/V, 318.

⁴⁴⁷ P. Vrdoljak, V. Konta, “Livnjaci u Španskom građanskom ratu”, III/V, 190-191.

⁴⁴⁸ Lemesle, 344; U. Kulić, “Jugoslovenski iseljenici iz Belgije za Španiju”, III/V, 368.

⁴⁴⁹ I. Foriš, “Iz Belgije u Španiju”, III/V, 45.

⁴⁵⁰ I. Stanić, “Smrt na cesti”, III/II, 210; U. Kulić, “Jugoslovenski iseljenici iz Belgije za Španiju”, III/V, 368; D. Perkušić, “Odazvao sam se pozivu Nikole Kujundžića”, III/II, 400-401.

најважнији међународни догађај” и да од “исхода те борбе зависи не само даљњи ток цјелокупног међународног положаја у Европи у најближе вријеме него у многим погледу и развитаку унутар појединих европских земаља... укључујући и Југославију”. Ове инструкције предвиђају провођење агитације против агената фашистичких земаља и шпанских националиста, евентуалне трговинске размјене и упућивања бродова у њихове луке, као и пристајања званичног Београда уз “неинтервенцију”. У погледу активности пружања конкретне помоћи Републици, Горкић је предвидио јачање јавне подршке и сакупљања материјалне помоћи кроз предузећа, синдикате и удружења. Понављајући претходне инструкције, Горкић је такође инсистирао, слично Топићу, да се посебна пажња посвети писању “реакционарних листова” као што су “Словенац” и “Хрватска стража”, и да се, уколико је могуће, ангажује Крлежа као полемичар. Са друге стране, он упућује на “наше” у “Политици”, која се тада, као што ћемо видјети, повољно изражавала о Републици. Што се тиче плана “о другим врстама ефективне помоћи (врбовање лијечника, инжињера, пилота... и других војних специјалиста у добровољачке одреде Шп[анске] републике)⁴⁵¹ известиће вас доносиоц [инструкција] усмено”, с тим да “треба одмах предузимати конкретне кораке”.⁴⁵² Другим ријечима, регрутација ће се вршити, али само по директно саопштеном плану.

Сумирајући резултате активности, Мук је 13. октобра извјестио Гржетића да је у Краљевини покренута акција која се огледа у слању писама подршке, сакупљању прилога и критици писања домаће штампе, мада је обим ове капапање, по његовом мишљењу, и даље био незадовољавајући. Што се тиче добровољаца, “врбовање у земљи није подузимато, јер до пред кратко [вријеме] одбијали су пријем”. Но, Мук је напоменуо да и када врбовање почне, број свеједно “неће бити велик из разлога који си можеш замислити”,⁴⁵³ што би се вјероватно односило на репресију, забране као и на већи број активиста по затворима. На основу извјештаја из земље, знало се за посљедње ширење “неке заразне болести”, то јест хапшења у Загребу и пада партијске организације у Бањалуци,⁴⁵⁴ којом ће се затворити једногодишњи циклус полицијских провала. Стога су за највећи, мада ипак скроман успјех, узимане манифестације солидарности које је

⁴⁵¹ Сличан апел поновљен је јавно: “У помоћ шпанјолском народу”, *Proleter*, XII/8, novembar 1936, 4-6.

⁴⁵² АЈ, 790/1, 1936/330; објављено: III/V, 453-459.

⁴⁵³ РГАСПИ, 495-11-317, фол. 62, Мук за Гржетића, 13. 10. 1936.

⁴⁵⁴ СДЈБ, III, 39, Тито за Гржетића, 5. 11. 1936; АЈ, 790/1, 1936/381.

организовала сплитска партијска организација, сакупивши за десет дана око 15 хиљада динара.⁴⁵⁵

* * *

Дешавања у Шпанији свакако су имала знатног утицаја на даља промишљања о приступу југословенском питању: Горкић је концепт првог нацрта нове политичке резолуције КПЈ с краја августа започео поређењем између Југославије и Шпаније,⁴⁵⁶ које ће затим преформулисати за увод чланка “Чему нас учи Шпанија”.⁴⁵⁷ Пратеће тезе из текста већ је изложио у септембарским инструкцијама, којима је тражио од комуниста у земљи да приликом извлачења поука избјегавају вјештачке аналогije, шеме и механичка уопштавања, истовремено дајући кључ за њихово формирање. Тај кључ је управо национални: “Најважније поуке”, пише Горкић, “треба извући по националном питању”. Посебно, да само “народни фронт” може дати “угњетеним народима и мањинама пуну слободу”, што “треба нарочито у Хрватској популарисати”. “Шуровање са иностраним имп[еријалистичким] државама”, напротив, “доводи до издајства интереса властите домовине”, а то би требало посебно понављати у борби против усташа који су, за разлику од комуниста, издајници, завјереници, “разорни елементи” и “рушиоци закона”.⁴⁵⁸

Новембарско издање “Пролетера” било је прожето овим контурама. Поред поменутог Горкићевог чланка,⁴⁵⁹ изашло је још пет текстова, од којих је три написао Тито: “За побједу над фашизмом”,⁴⁶⁰ “Католици и догађаји у Шпањолској”,⁴⁶¹ и “Против блокаде Шпаније”.⁴⁶² Суштинске оцјене рата понављале су ставове који су затим дефинисани кроз Тољатијеве тезе, а њега су свакако могли чути на јесењим предавањима у Москви које је држао пред активима политичких емиграната.⁴⁶³

⁴⁵⁵ АЈ, 790/1, 1936/354, Мук за Павловића, 18. 10. 1936; “15.000 dinara sakupljeno u Splitu za...”, *Proleter*, XII/8, novembar 1936, 6.

⁴⁵⁶ РГАСПИ, 495–11–286, фол. 85-105, “Material zum Entwurf...”

⁴⁵⁷ Референт ИК КИ, Владимир Поптомов (Громов), написао је у својој анализи штампе КПЈ од 13. 10. 1936. да се не слаже са поређењем у непотписаном септембарском чланку “Појачајмо борбу за мир” (*Proleter*, XII/6, septembar 1936, 2-3), у којем Корошец постаје Роблес а Живковић генерал Франко, јер су по њему претјерана; РГАСПИ, 495–11–286, фол. 200. Упркос томе, Горкић је поновио слична поређења у новембарском броју.

⁴⁵⁸ Објављено: III/V, 457; АЈ, 790/1, 1936/330.

⁴⁵⁹ “Čemu nas uči Španija”, *Proleter*, XII/8, novembar 1936, 1-2.

⁴⁶⁰ “Za pobjedu nad fašizmom”, *Proleter*, XII/8, novembar 1936, 3-4.

⁴⁶¹ “Katolici i događaji u Španjolskoj”, *Proleter*, XII/8, novembar 1936, 6-8.

⁴⁶² “Protiv blokade Španije”, *Proleter*, XII/8, novembar 1936, 8-10.

⁴⁶³ I. Gošnjak, “Iz Sovjetskog Saveza u republikansku Španiju”, III/I, 302.

Што се тиче домаћег терена, видљив је финални додир у промјени тона: није се више говорило о “земљама Југославије”, него је Југославија третирана као јединствена, а замишљена као демократска, “федерална држава”, евентуално република по узору на Шпанију. Нова линија је најсадржајније сročена Титовим “Писмом за Србију”, које је писано као одговор на питања Маслеше о усмјеравању легалног партијског дјеловања.⁴⁶⁴ Истог дана када је Тито упутио своје тезе, 2. новембра 1936, националисти су дошли на 30 километара од центра Мадрида. Можда није потпуна историјска случајност да је управо у дане почетка опсаде главног града Републике коначно разрађена нова, “јакобинска” линија очувања, федерализације, демократизације и одбране Југославије. Пошто би њено разбијање служило једино интересима фашистички сила, Југославија постаје брана фашистичкој експанзији и гаранција националних слобода њених народа, уколико она, разумије се, буде изнутра прогресивно преуређена. Свакако не може бити сумње у то да су антифашистичка стратегија Коминтерне и совјетски спољнополитички интерес *наложили* утврђивање новог става о Југославији. Али није неоправдано да се запитамо, ипак, колико је визија шпанске демократске Републике, вишенационалне, секуларне, прогресивне и народнофронтске, оне којој су југословенски комунисти хитали у одбрану, *инспирисала* визију нове, демократске и федералне Југославије, чији су концептуални обриси исцртавани у данима између првих демонстрација солидарности у совјетским градовима и доласка првих совјетских тенкова у Мадрид.

* * *

Док су југословенски “Московљани” стигли из Мадрида и Екстремадуре у нову базу, Албасета је већ била претворена у војнички Вавилон. Шарене су биле колоне придошлица: старци и младићи, функционери и скитнице, радници и незапослени. Неки су дошли са пуном планинарском опремом, а неки су изгледали као да су изашли у јутарњу шетњу.⁴⁶⁵ Вавилонска кула која се свакодневно повећавала за више стотина придошлица, у акутном недостку основних ствари, брзо би се претворила у хаос да није било неколико кључних елемената. Прво, 22. октобра дата је званична сагласност врха Републике за оснивање међународних јединица. Друго, људи који су носили читав

⁴⁶⁴ Осим визије седам федералних једница недјелјиве Југославије, која би се тако вратила на “фабричке поставке” из 1918. године, ово је писмо упамћено по формули: “Нема демократије без националне слободе (ово треба понављати београдском дијелу УО [Удружене опозиције]) и нема националне слободе без демократије (ово опет у Загребу).” СДЈБ, III, 32-38; АЈ, 790/1, 1936/374.

⁴⁶⁵ V. Begović, “Iz Moskve u Španiju”, III/I, 368.

пројекат, упућени су једни на друге партијским и коминтерновским везама. Коначно, добровољци који су хрлили преко границе, углавном су били понесени борбеним заносом. Упркос шаренилу масе, волонтерска дисциплина надомјестила је недостатак војничког дрила у формативним данима Интернационалних бригада.

Првобитну организацију предузео је Лонго уз помоћ кадрова РСЕ. Први већи транспорт дошао је 13. октобра бродом “Барселона” (Ciudad de Barcelona), који је из Марсеја искрцао 700 добровољаца у Аликанте, одакле возом стижу у Албасету. Њих је водио италијански комуниста Ђузепе ди Виторио (Giuseppe Di Vittorio), алијаса Марио Николети. Готово истовремено, стигао је контингент од 600 добровољаца копном преко пограничног мјеста Фигерас, гдје је PSUC организовао пунктове за пријем. Њих је водио француски комуниста Жан Мари Франсоа (Jean-Marie François), ветеран Великог рата. Интербригадама је управљало колективно руководство. Поред Андре Мартија као номиналног челника, политички сектор водио је Лонго, који је могао рачунати на помоћ својих партијских колега Видалија и Тољатија. Базу је организовао ратни ветеран Гајман, псеудонима мајор Видал, а улогу њеног комесара добио је Болеслав Кржикалски, алијас Стефан Вишњевски. Што се тиче главних војних стручњака, уз Свечевског – Валтера, Цајзера – Гомеза и Штерна – Клебера, долазе Мате Залка (Máté Zalka) – Лукач и Јанош Галич (János Gálcz) – Гал, емигранти који су у Совјетском Савезу стекли официрске чинове Црвене армије.⁴⁶⁶

Пошто жандармеријске касарне, јавне зграде па ни бивша арена за кориде нису биле довољно велике, база се убрзо проширила и на околна мјеста.⁴⁶⁷ Како је упамтио Беговић, све је “ишло доста споро и није било сјајно организовано, али види се да нека организација постоји”.⁴⁶⁸ Прво су очишћене и организоване касарне и спаваонице. Затим су формиране привремене службе, нужне за нормално функционисање војних јединица, укључујући амбуланту, снабдијевање, кухињу и пошту. Гаражне радионице покренули су француски аутомеханичари. Приступило се импровизованој обради људства. Добровољци су пописивани и посебно је обраћана пажња на то да ли је неко служио војску, учествовао у рату, да ли је знао руковати митраљезом или артиљеријом и да ли међу људима има официра, кухара, љекара или писара. Вршена је и проста политичка провјера, не би ли се бар донекле одстранили могући уљези или бескорисни

⁴⁶⁶ R. Skoutelsky, “The Comintern and the International Brigades”, *The Volunteer*, ALBA, New York, XXIV/2, March 2002, 9-13; РГАСПИ, 545–2–32, V. Gaymann, “La base des Brigades Internationales”, 1-3.

⁴⁶⁷ V. Begović, “Internacionalne brigade”, III/I, 151.

⁴⁶⁸ V. Begović, “Iz Moskve u Španiju”, III/I, 368.

авантуристи. Првобитне униформе обезбиједила је КП Француске: каки јакна, смеђе сомотне хлаче стегнуте око глежњева, беретка, ћебе, стари шљем, порција и чизме. Иако многи нису видјели оружје до поласка на фронт, убрзо су организоване обуке, које су у почетку трајале 15 часова.⁴⁶⁹ Кроз пункт у Фигерасу прошла је и једна од првих група из Француске под Данилом Раушевићем, коју су један Шпанац и неко за кога се мислило да је Рус провели кроз основне инструкције и показни тренинг.⁴⁷⁰

Пошто су пристизали већ измијешани контингенти, због развоја ситуације око Мадрида није се могло чекати на формирање чисто националних чета. Колико је год било могуће, људи су груписани у нове јединице, а организацијски се импровизовало. Да би се ствари поједноставиле, Словенима је командовано на руском, Романима на француском, а свима осталима на енглеском или њемачком.⁴⁷¹ Групе већ формиране у Каталонији а затим упућене на арагонски или мадридски фронт, преусмјерене су у Албасету гдје су распоређене у одговарајуће батаљоне. Од 20. октобра формирана су четири: 1. батаљон “Едгар Андре” (Edgar André) – већином њемачки, назван по члану КП Њемачке који је тек погубљен по изреченој смртној пресуди; 2. батаљон “Париска комуна” – већински француски; 3. батаљон “Гарибалди” – италијански; 4. батаљон “Домбровски” – углавном пољски. Генерал Клебер је декретом од 25. октобра уведен у команду прве међународне мјешовите бригаде. Уврштена у номенклатуру Народне армије, прва је постала XI (интернационална) бригада (интербригада), док је за наредне резервисан редосљед бројева од XII до XV. Три батаљона са око 2.100 људи ушли су у састав XI интербригаде. Батаљон “Гарибалди” причуван је за наредну, а придружиће му се и већински њемачки батаљон “Телман”.⁴⁷²

Пратећи главне кадровике, из Мадрида су 22. октобра стигли Белић, Узелац, Рибар и Божовић.⁴⁷³ Шест дана касније, придружили су им се Филипчев, Вареско и Ковачевић из Екстремадуре.⁴⁷⁴ Због недостатних извора, немогуће је изнијети прецизну тврдњу, али је извјесно да се у Албасети до почетка новембра окупило најмање 250, а највише 350 Југословена, од чега око 30 “совјетских” кадрова.⁴⁷⁵ Оквирни распоред минималног броја пјешадинаца изгледао би овако: у XI интербригади у три батаљона —

⁴⁶⁹ РГАСПИ, 545–2–32, V. Gaymann, “La base des Brigades Internationales”, 3-5, 11; R. D. Richardson, *Comintern Army*, Lexington 1982, 50-55; L. Longo, *Internacionalne brigade u Španjolskoj*, Zagreb 1967, 46-60.

⁴⁷⁰ АЈ, 724, X–2, Б. Атков, 1.

⁴⁷¹ S. Belić, “Stvaranje bataljona ‘Đaković’ u Španiji”, *Prilozi za istoriju socijalizma*, I, Beograd 1964, 309.

⁴⁷² РГАСПИ, 545–2–32, V. Gaymann, “La base des Brigades Internationales”, 14, 20, 33.

⁴⁷³ S. Belić, *Na bojnim poljima Španije*, Beograd 1970, 52.

⁴⁷⁴ РГАСПИ, 495–277–182, фол. 158, изјава Р. Филипчева, 9. 8. 1939

⁴⁷⁵ Упореди: Lemesle, 410; S. Belić Dudek, “Jugosloveni u Španskom građanskom ratu”, III/I, 227.

45 Југословена у “Едгар Андреу”, 15 у “Париској комуни” и 60 у “Домбровском”; у резерви — 40 Југословена у батаљону “Гарибалди” и 50 у “Телману”.

Из “совјетске” групе, један дио остао је на различитим задужењима у бази, док је други дио ушао у борбене јединице и бригадне штабове. Мања група Југословена, углавном емиграната из Француске, сврстана је у батаљон “Париска комуна”. Петар Миловановић Пјер постављен је за комесара чете.⁴⁷⁶ Нешто већа била је група у “Гарибалдију”, углавном Хрвати и Словенци из крајева под Италијом. Неки од њих су дошли као прекаљени комунистички милитанти.⁴⁷⁷ Албин и Роман Марвин су нешто касније постављени за команданте чета.⁴⁷⁸ Веће групе, донекле подједнаке, ушле су у остале батаљоне у којима су формиране посебне балканске чете. Највише Југословена било је у “Домбровском”, гдје су Илић, Варсеко и Владимир Мајдер Курт били четни комесари.⁴⁷⁹ Балканска чета у “Едгар Андреу” основана је 25. октобра, а њом је командовао Михаљи Салваји (Mihaly Szalvai), звани Чапајев. Од 36 људи у чети образован је југословенски вод “Ђуро Ђаковић”. За команданта је гласањем, због његовог ратног искуства, изабран Вељко Рибар. Наводно су му њемачки другови понудили команду батаљона, али је он то одбио као превелик задатак, тражећи да га упуте међу Југословене. За комесара је биран Милун Божовић, а за интенданта Ганчо Хаципанзов. Формативни период Интербригада није се много разликовао у том погледу од радничких милиција. Док се главна команда унапријед профилисала кроз организационе послове, оперативни кадар је биран међу људством, обично узимајући у обзир политички сениоритет и војно искуство. Бригада је 29. октобра распоређена у неколико мјеста сјеверно од Албасете. Вод “Ђаковић” се смјестио у Мадригерасу. Наредних дана добили су импровизоване униформе, мексичке пушке, по 150 метака, ашове и нешто шљемова. Од осталог наоружања имали су само један тешки митраљез, један лаки, и понешто ручних бомби. Ионако недовољна обука била је посебно изазовна за економске емигранате, који нису служили војску. Стигли су у Ваљекас 6. новембра и ту преноћили, а сутра су одржали митинг поводом годишњице Октобарске револуције, када је усвојен Калеов приједлог да њихов њемачко-балкански батаљон понесе име Едгар Андреа.⁴⁸⁰

⁴⁷⁶ P. Milovanović Pjer, “Pariz, 1936 – Pariz, 1945”, III/V, 51.

⁴⁷⁷ Види на примјер: AJ, 724, VIII, A. Лауренчић.

⁴⁷⁸ A. López, *Il battaglione Garibaldi: cronologia*, AICVAS: “Quaderno” no. 7, Roma, maggio 1990, 72; *Bili smo v Španiji*, Ljubljana 1960, 122.

⁴⁷⁹ РГАСПИ, 545–6–1525, бр. 1120; 545–6–1526, бр. 388; 545–6–1528, бр. 576.

⁴⁸⁰ S. Belić, *Na bojnim poljima Španije*, Beograd 1970, 52-54; AJ, 724, X–2, “11. brigada”, 1-3; AJ, 724, X–2, Б. Атков, 1; V. Ribar, “Iz bataljona ‘Edgar Andre’ u bazu Internacionalnih brigada”, III/II, 357; РГАСПИ, 545–2–

Националисти су већ почетком новембра били наомак Мадрида. Пошто је још у августу њихов сјеверни продор кроз Сијера де Гвадараму одбијен, остао им је јужни правац од Толеда. Одатле, планирали су да избјегну пролаз кроз југоисточна радничка предграђа, па су извели југозападни волеј кроз слабо насељено подручје. Продирући 7. новембра кроз Каса дел Кампо, велики парк и старо краљевске ловиште западно од центра Мадрида, националисти су избили на мостове на ријеци Манзанарес. Упркос протестима анархистичких министара, Ларго Кабаљеро је донио одлуку да се Влада пресели у Валенсију. Власт је предата новом Савјету одбране Мадрида на челу са генералом Хосе Мијахом (José Míaja Menant). Највише утицаја у овом тијелу имала је РСЕ, док је одбраном руководио конзервативни али лојални поручник Висенте Рохо (Vicente Rojo Lluh), помогнут совјетским генералом Горијевим.⁴⁸¹

Националисте није зауставио ни успјешан, први контранапад совјетских тенкова код Сесење 29. октобра, јер Листерова пјешадија није била у стању задржати терен. За тенковима су се 3. новембра појавили и совјетски пилоти у авионима “И15” и “И16”, које су Шпанци прозвали “ћато” (chato, по пласнотом носу) и “моска” (mosca, муха). Њима је командовао генерал-лајтнант Јаков Смушкевич, алијаса генерал Даглас. Појава совјетских авиона на небу изазвала је заразно узбуђење којем се нису могли отети ни “пословни” пролазници. Као дописник Централног пресбироа, Првислав Вајсенбергер се по други пут затекао у Шпанији. Од те јесени па до прољећа наредне године остао је у Посланству и радио као аташе за информисање.⁴⁸² Упутио је 7. новембра Јовану Гашићу, Стојадиновићевом шефу кабинета, опис доживљаја из прве руке:

“Док вам ово пишем, у мојој непосредној близини – станујем преко пута Министарства унутрашњих послова, код Пуерта дел сол, која се толико данас спомиње у штампи – воде се борбе између владиних и побуњеничких авиона, а чује се непрестана тутњава владиних топова из улица у близини и експлозија противничких граната. Призори су уистину величанствени, а нарочито акробације ловачких авиона. Сада ми је тек јасно, како и зашто се Шпанци толико одушевљавају са коридама. Нико не избегава погибел. Напротив: овако, што више, тражи боље место да види отворену борбу, нешто попут корида у Памплони, на главном тргу, где маса води борбу са биковима, а без обзира на правила туристичке зананости и уметности!”⁴⁸³

32, V. Gaymann, “La base des Brigades Internationales”, 20-32; N. Jurković, “U 11. internacionalnoj brigadi”, III/II, 247.

⁴⁸¹ Broué—Temime, 241-245; Beevor, 166-170, 175; Payne, 180-182.

⁴⁸² AJ, 384, кут. 7, VI – Др П. Вајсенбергер, 1937.

⁴⁸³ AJ, 37, кут. 31, јед. 225 – Шпанија, фол. 31-76.

Мадриђане је изнова обузела ратна грозница. Док су локални анархисти славили одлазак централне власти, комунисти су посљедњи пут у рату оживели дах револуционарне реторике, којом су покушали, са знатним успјехом, мобилисати становништво. Цивили су копали ровове и правили грудобране. Синдикати су провели масовну мобилизацију чланства. Прилагођавајући француску крилатицу са Вердена, Пасионарија је сковала лозинку мадридског отпора: “Неће проћи!” (¡No pasarán!). Грозница, помијешана са страхом, изазвала је посљедњи, велики талас терора који је прогутао готово двије хиљаде мадридских затвореника и осумњичених за припадност “петој колони”.⁴⁸⁴ Уљем на ватру, Мадрид је постао мета бомбашког масакра: 4. новембра почела су гађања цивилних мета, а 16. у ноћи под рушевинама је остало неколико хиљада жртава. Како су гардисти отишли са владом, потпуну контролу над градом преузеле су “чеке”,⁴⁸⁵ параполицијске формације које су организовали анархисти и комунисти.⁴⁸⁶

На улице Мадрида ступила је 8. новембра XI интербригада, у савршеном маршу “челичних” Нијемаца, прекаљених милитаната, чија је појава пружила симболички контраст пилотима “Легије кондор”, који су из неба већ терорисали становништво. Са њима су наступили и Југословени. Дочек је, по ријечима учесника, било незаборавно искуство.⁴⁸⁷ “Народ нас је поздрављао, бацао на нас цвеће, нудио анис, грапу (ракију) и вино.” XI интербригада је заузела позиције на источној обали Манзанареса, под Каса дел Кампом код Француског моста и Универзитетског града, који се протезао надомак сјеверног руба централне градске зоне. Пуковник Варела је на том мјесту планирао извршити пробој. Мијаха је то предвидио и на том мјесту концентрисао тежиште одбране. Бригада је ступила у борбу 9. новембра ујутро. Вод “Ђаковић”, који је прво био у резерви, послан је из Западног парка (Parque del Oeste) газом преко ријеке код Француског моста, али их је један митраљез покосио, тако да се повлачењу вратило тек 18 људи – половина вода. Како се испоставило, погинуло их је четворица, а остали су нашли пут назад током ноћи. XI интербригада је изгубила трећину људи, али је јаким отпором пред Каса дел Кампом током ноћи зауставила продор Мароканаца. Сутрадан је

⁴⁸⁴ Термин је сковао Мола, несмотрено изјављујући како ће четири колоне националиста дочекати пета колона Мадриђана, која је тобоже спремна дићи се на устанак против “црвених”.

⁴⁸⁵ “Чека” је руска скраћеница за “Изванредну комисију”, прву верзију совјетске политичке полиције, што је термин који су сасвим неиронично користили не само комунисти, него и шпански анархисти.

⁴⁸⁶ Broué—Temime, 245-248, 251-252; Beevor, 166-170, 174-175; Casanova, 197-199.

⁴⁸⁷ N. Jurković, “U 11. internacionalnoj brigadi”, III/II, 247.

балканска чета – већ спала са 150 на 110 бораца – повучена у оближњи Архитектонски факултет. Ту их је обишла Пасионарија и одржала “ватрени говор”. Иако шпански још нису проговорили, лако су разумјели суштину. Са положаја на ријеци одмијенила их је Дурутијева група од 1.400 анархиста. Они су дошли из Арагона 14. новембра и, како извори кажу, тражили за себе најтежи сектор: управо се ту 15. новембра сручио најжешћи напад, када су националисти направили упориште на Универзитету.⁴⁸⁸

У међувремену, око 1.500 страних добровољаца остало је у Албасети и околини. Њихов број се удвостручио у року од десет дана, а ту је било и око 400 позадинаца који су вршили разне задатке у бази. Након “Гарибалдија” и “Телмана”, формиран је франко-белгијски батаљон “Андре Марти”.⁴⁸⁹ XII интербригада конституисана је 7. новембра и одмах је упућена у Мадрид. Команду је добио генерал Лукач, а позицију политичког комесара преузео је Лонго.⁴⁹⁰ Лукач је у штабу оставио Јосипа Абрамовића као оперативног официра, али је он током борби преузео команду вода.⁴⁹¹ Уз њемачке борце који су преживјели поход у Арагону, у састав “Телмана”, под командом писца Лудвига Рена, уврштени су и Балканци, чија је чета била сачињена углавном од Југословена. Њихов је број у новој бригади већ сустигао број сународника који су претходних дана отишли за Мадрид. Четом је командовао Бугарин Стаматов. За њеног комесара одређен је Адам Штумбергер звани Романић, југословенски кадар из Совјетског Савеза. Док је први батаљон формиран у прописном маниру, друга два су брзински склепана и упућена на фронт без цјеловите структуре и команде. Једва састављена, XII интербригада стигла је у Сан Мартин де ла Вега, 30 километара јужно од центра, гдје су их већ другог дана бомбама засули авиони. Одатле је, са три нове шпанске бригаде, 12. новембра ушла у контраофанзиву према Хетафеу, на Серо де лос Анхелес. Рен је у ходу схватио да у балканској чети влада “најгора језичка збрка”, пошто су се наредбе са француског преводиле на српски а онда на мађарски. Она је запела на положају пред самостаном под Марањосом, прилијепљена уз земљу, гдје је провела ноћ, не јавивши другима. Повукла се не схватајући да се налази пред циљем, због чега је Стаматов био изрибан.⁴⁹²

⁴⁸⁸ S. Belić, *Na bojnim poljima Španije*, Beograd 1970, 57-59; V. Ribar, “Iz bataljona ‘Edgar Andre’ u bazu Internacionalnih brigada”, III/II, 358-359; T. Miškovski, “Prvi borbeni put Balkanske čete”, III/II, 187-192; Broué—Temime, 249-250; Beevor, 178-180.

⁴⁸⁹ Јанез Грамц и Антон Ракар били су једини у овом батаљону: AJ, 724, X-2, J. Gramc, “Moji doživljaji v Španiji”, 1-4; A. Rakar, “Dva puta u Španjolskoj”, III/V, 31-32.

⁴⁹⁰ РГАСПИ, 545-2-32, V. Gaymann, “La base des Brigades Internationales”, 33-41.

⁴⁹¹ AJ, 724, X-2/2, J. Abramović, “Moj život kao revolucionera”, 10-11.

⁴⁹² L. Renn, *Španski rat*, Sarajevo 1959, 62-95; Ć. Dropuljić, “U borbama na Kasa del Campo i Harami”, III/II, 173-174; L. Longo, *Internacionalne brigade u Španjolskoj*, Zagreb 1967, 81-82, 86; AJ, 724, X-2, J. Kozole, “Spomini iz španske revolucije”, 1-4; *Bili smo v Španiji*, Ljubljana 1960, 111-114.

Балканске чете у батаљонима “Едгар Андре” и “Домбровский” добиле су нове положаје на сјеверном боку Каса дел Кампо, од Моста Сан Фернандо до Умере, 17. новембра.⁴⁹³ Батаљон “Домбровский” је првобитно помагао Листеру јужно од града, од Виљаверде у борби за Карабанчел, да би се онда придружио главнини. Иза нових положаја, Југословене XI бригаде, улогорене око сеоских кућа током предаха, срео је публициста Ото Бихали Мерин:

“У југословенској групи певане су домовинске и љубавне песме. Сео сам уз њих. Један млади Дубровчанин је писао писмо. Бацио сам поглед, преко његових рамена: ‘И када се човек бори, не умиру му осећања у срцу. Пре неколико дана, тонули смо у глибу. Ровови су били пуни воде, а ноћу сам се мрзнуо. Али сам мислио на оно због чега сам овде и био сам срећан. Сада сије сунце и песме ми буде чежњу.’”⁴⁹⁴

Претходног дана, у покушају да продре у парк опкољавањем из правца Умере, Рибарова и Белићева балканска чета преноћила је у једној згради заједно са непријатељем, не знајући да су толико близу. Бригада је затим упућена у контранапад кроз Универзитет, гдје су под кишом тенковских граната, авионских бомби и метака погинули Хадипанзов и још неколико бораца. “Едгар Андре” је држао положај у Енолошком институту до 19. новембра, када их је одмијенио “Домбровский”. Наредног дана, Илићева група добровољаца из Француске је опкољена. Непријатељ им се привукао јер су се њихови саборци из Пољске и Мађарске напили и заспали. Рањен, Илић се једва извукао.⁴⁹⁵ Коначно, XII интербригада се прикључила борбама за Универзитет 18. новембра, а 22. извршила је контранапад са сјеверног бока. Док је постигла циљ, била је сведена на половину здравог људства.⁴⁹⁶ Борбе су се водиле зграду по зграду, спрат по спрат. Техничку и ватрену надмоћ непријатеља осјетили су и Југословени балканске чете батаљона “Телман”.

“Засут камењем, малтером и прашином, једва сам се одвукао... Гледали смо преко зида како тенкови тукући из митраљеза иду према нама... Из кућа око нас, које су биле у диму и пламену, искакали су борци и пребацивали се преко

⁴⁹³ R. G. Colodny, *The Struggle for Madrid*, New York 1958, 73.

⁴⁹⁴ О. Bihali Merin, *Španija između smrti i rađanja*, Beograd 1956, 217. Овдје се вјероватно ради о Ивану Борском, члану КП Белгије, који је убрзо затим, 18. 11. погинуо у борби за Паласете на Каса дел Кампо; РГАСПИ, 545–6–1525, бр. 120.

⁴⁹⁵ AJ, 724, X–2, “11. brigada”, 9; J. Abramović, “Moj život...”, 11; AJ, 724, VIII, ЈБ. Илић; Thomas, II, 16.

⁴⁹⁶ V. Ribar, “Iz bataljona ‘Edgar Andre’ u bazu Internacionalnih brigada”, III/II, 359–361; Broué—Temime, 250–251; L. Renn, *Španski rat*, Sarajevo 1959, 95–108; S. Belić, *Na bojnim poljima Španije*, Beograd 1970, 59–65; L. Longo, *Internacionalne brigade u Španjolskoj*, Zagreb 1967, 95–103.

широког друма... Кујунџић [Анте] се налазио на ко два метра од мене. Кад га погледах примијетих како сједи с пушком у руци и главом наслоњеном на зид... Пушчано зрно погодило га је посред чела. Положио сам га поред зида, покрио ћебетом и одмах наставио да гађам.”⁴⁹⁷

По каснијим причама, Рибар је, као командир југословенског вода, “првих дана био плашљив”,⁴⁹⁸ мада би потоње изјаве тада већ прекаљених ратника можда требало узимати са зрном соли. Мадрид је представљао ватрено крштење за готово све и једног борца. Страх је био незаобилазан и свеприсутан осјећај који је могао бити надвладан једино адреналином првог сусрета са извјесном смрћу. “Адаме, готови смо”, викнуо је Илија Станић, један од “Телмановаца”, када је пред њих искрсао тенк. “Иди у... увијек си био плашљив!”, одговорио му је Адам Ћурчић.

“Плашљив! У мени је одјекнуло као да ме ошамарио. Можда због тога, можда због жеље да се покажем, зграбио сам митраљез, прескочио тарабу и скотрљао се преко цесте на другу страну. Котрљајући се видио сам како рафал буши цесту. Прашина и каменчићи одскакивали су као вода када у њу падају крупне капи кише. Помислио сам на часак да ће митраљез окренути за мном, али се у том страшном тренутку одиграло нешто друго: Адам, Милан и Мате скочили су један за другим преко тарабе и пали насред цесте, један другом до ногу. Утрчали су равно у рафал и остали покошени.”⁴⁹⁹

Уз велике губитке, фронт у граду је успјешно стабилизван и до краја рата се неће помијерати. Три батаљона са балканским четама смјењивали су се на положајима до почетка децембра, када су повучени у позадину. Током акутне фазе битке за Мадрид, од 7. новембра до 7. децембра, вјероватно је око 250–300 Југословена упућено са, односно, у двије бригаде. Упркос захтјевима штабова,⁵⁰⁰ појачања током трајања борби нису нужно сустижала губитке, а остао је траг да је 25. новембра отпремљен тек један батаљон попуна за обје бригаде,⁵⁰¹ што Лонго прецизира на бројку од око 700 људи.⁵⁰² Извори дозвољавају претпоставку да је најмање 100 Југословена пало у овим борбама, уз неколико десетина у накнадним операцијама око града током децембра и јануара.⁵⁰³

⁴⁹⁷ Ћ. Dropuljić, “U borbama na Kasa del Campo i Harami”, Ш/II, 175.

⁴⁹⁸ АЈ, 724, I–B/10, Контролна комисија, 8, изјава М. Видаковића.

⁴⁹⁹ I. Stanić, “Smrt na cesti”, Ш/II, 210–211. Адам је погрешно наведен као Адем.

⁵⁰⁰ Према извјештају Ханса Калеа, батаљон “Едгар Андре” је током 12 дана борбе имао 40 мртвих и 120 рањених, па је тражио попуне од 230 људи, укључујући 80 Мађара и Југословена. РГАСПИ, 545–2–145, фол. 7–8, Кале за Мартија, 22. 11. 1936.

⁵⁰¹ АЈ, 724, II–C/26, “Rapport sommaire sur la Base...”, 2.

⁵⁰² L. Longo, *Internacionalne brigade u Španjolskoj*, Zagreb 1967, 121.

⁵⁰³ Упореди: S. Belić, *Na bojnim poljima Španije*, Beograd 1970, 55; Lemesle, 410, 476.

Квантитативно, Југословени су чинили 5–10% оперативних снага двије међународне бригаде, које су обухватале, у сличном односу, 5–10% војног људства Републике под Савјетом одбране. Ипак, иако малобројне, у квалитативном смислу, двије међународне бригаде су држале најтежи сектор фронта, па је њихов значај несразмјерно већи од њихове релативно скромне бројчане снаге.

Суштински, Каса дел Кампо и Универзитетски град представљали су бојиште првог таласа југословенских добровољаца, који су у огромној већини били економски емигранти из Француске и Белгије, неријетко анонимни, са мало остављених трагова о себи. Иако звучи примамљиво, Мадрид се не може назвати великом школом кадрова будућег југословенског партизанског покрета. Незнатан је број првобораца из 1941. који су се могли похвалити искуством пакла мадридских улица: за сада бројимо тек осморицу. Ипак, у овом гротлу најтежег окршаја, издржавајући најгоре, малобројни југословенски добровољци стали су на линију разграничења која је свијет дијелила на два дијела. Док су они својим примјером позивали земљаке да им се придруже, та је линија са Манзанареса убрзо дошла и до Југославије.

Југословенско предратиште

Љето 1936. године Краљевина Југославија је дочекала на раскршћу, растрзана између непрестане унутрашње кризе и радикалних престројавања у међудржавним односима. Све до смрти краља Александра, његова је земља била бастион версајског поретка са ослоном на Француску, чијом је иницијативом у фебруару 1934. склопљен савез између Југославије, Румуније, Грчке и Турске. Улога тада створеног Балканског пакта била је брана од јачања Њемачке. Стара функција “Мале Антанте”, савеза Југославије са Чехословачком и Румунијом у виду “санитарног кордона” на истоку против ширења болшевијизма, полако је попуштала услед постепеног везивања Совјетског Савеза за Француску и Чехословачку, које је расло пропорционално узајамним страховањима од Хитлеровог агресивног ревизионизма. До напуштања Александрове концепције и нових промјена у спољној политици Београда дошло је под кнезом Павлом, који је био под пресудним утицајем десних конзервативаца у Британији и њихове тежње за усмјерењем нацистичке експанзије на исток, против Совејта. У складу с тим, већ по доласку на мјесто премијера и шефа дипломатије, Стојадиновић је упозоравао да ће Југославија, у евентуалности рата између Француске и Њемачке, остати неутрална.⁵⁰⁴ Француски покушаји с почетка 1937. да “Малу Антанту” веже директно за себе остали су без успјеха, у чему је свакако одмогао и хладан британски став. Избјегавајући макар индиректно сигурносно повезивање са Москвом, кнез Павле је земљу постепено удаљавао од Париза и Прага, којима се Стојадиновић правдао страхом од заједничке одмазде Италије и Њемачке.⁵⁰⁵

Основне одреднице у вођењу спољне политике, које је Стојадиновић у свакој прилици понављао као мантру, биле су неутралност и немијешање.⁵⁰⁶ Стога је

⁵⁰⁴ I. Božić, S. Ćirković, M. Ekmečić, V. Dedijer, *Istorija Jugoslavije*, Beograd 1972, 410.

⁵⁰⁵ V. Vinaver, *Svetska ekonomska kriza u Podunavlju i nemački prodor 1929–1935*, ISI, Beograd 1987, 285; D. Lukač, *Treći Rajh i zemlje Jugoistočne Evrope*, I, Beograd 1982, passim; V. Vinaver, *Jugoslavija i Francuska između dva rata*, ISI, Beograd 1985, 323–330; T. Stojkov, “Čehoslovačko-francuska aktivnost protiv Stojadinovića”, *ČSP*, 1/1979, 54–55.

⁵⁰⁶ M. Stojadinović, *Ni rat ni pakt: Jugoslavija između dva rata*, Buenos Aires 1963, 363.

разумљиво да је иницијатива за неинтервенцију у Шпанији дочекана објеручке. Премијер се већ 22. августа у писму упућеном француском амбасадору Роберу Дампијеу (Robert de Dampierre) обавезао на потшовање позиција неутралности и немијешања, односно на блокаду слања војне помоћи у виду добровољаца и ратног материјала. Овај случај, напоменуо је Стојадиновић, сматраће се изузетком, и неће представљати преседан по коме се убудуће не може помоћи једној легалној влади у њеној борби против оружане побуне.⁵⁰⁷ Министарски савјет је дан касније објавио *communiqué*, чиме је озваничено приступање Југославије политици неинтервенције,⁵⁰⁸ што је потврђено и укључивањем у рад Комитета за немијешање.⁵⁰⁹

Почетни, рефлексни однос према рату у Шпанији одређен је и линијама подјеле у самој земљи. Власт су, са једне стране, чинили српски радикали и муслимански прваци, који према једној бившој католичкој империји нису гајили сентименталне обзире. Са друге стране, дио власти обнашали су и словеначки католици. Ван владајуће коалиције стајао је широк идеолошки дијапазон: умјерени демократи, аграрни љевичари, комунисти, антиклерикалци, фашисти свих нација и аутономисти свих боја. Свако од њих постављао се према вијестима из далеке земље у складу са сопственим предубјеђењима. У таквим околностима, југословенска јавност је дочекала рат у Шпанији без иједне доминантне предрасуде која би се наметала као службена истина. Током раних мјесеци рата, антикомунистичке позиције владајућих кругова и већег дијела политичког естаблишмента мијешале су се са вијестима са релативно једноставном поруком: против легалне владе састављене од умјерених републиканаца подигла се завјереничка официрска клика. Сав простор између тих редова тек је требало попунити.

Што се тиче режимске штампе, односно “Јерезиних” органа као што су београдска “Самоуправа” и загребачки “Гласник”, изношен је став о опасном карактеру дешавања у Шпанији, на која се никако не би требало угледати. “Самоуправа” је 13. октобра пренијела говор министра Мехмеда Спахе који најављује одбрану поретка од болшевизма, а чији се резултати могу видјети управо на Иберијском полуострву. Исте

⁵⁰⁷ АЈ, 334, бр. 19–4, писмо М. Стојадиновића, 22. 8. 1936. Зашто је ово случај “изузетних околности” и због чега баш тај случај не би требало да представља преседан, није објашњено, мада је могуће да је Стојадиновић имао у виду опасност војног пуча код куће, можда од стране генерала Петра Живковића, вође преосталог дијела ЈНС, с којим је нетом прије ушао у сукоб.

⁵⁰⁸ АЈ, 334, бр. 19–115, коминике за штампу, 23. 8. 1936.

⁵⁰⁹ Југославију је пред овим тијелом представљао, уз отправника послова Војислава Радовановића, амбасадор у Лондону, Славко Грујић. Након његове смрти 23. марта 1937. ту је функцију преузео Владимир Миловановић, да би у љето дошао и нови амбасадор, Драгомир Касидолац. АЈ, 334, ПО 19, јед. 51, Лондонски комитет.

новине писале су о том сукобу у тону трагедије подијељеног народа и сломљене државе, која је потпала под безумне експерименте неодговорних екстремиста.⁵¹⁰ Суштина првобитне поруке режимских медија била је пластично јасна: у Југославији нема мјеста ни за фашизам ни за комунизам.

Осим различитости идеолошких гледишта, рат није увијек био тумачен кроз ову дихотомију. Узимајући у обзир цјелокупну штампу у Југославији током првих мјесеци рата, не може се стећи утисак како је тадашњи читалац био изложен једностраном извјештавању. Наравно, варијабилност је лежала у домету одређених медија, њиховом тиражу, доступности и утицају оних субјеката који су стајали иза наслова, а који су углавном одређивали идејне позиције пренесених порука. Неријетко је било и преношења обостраних гледишта, које је зависило од прихваћених извора информација. Водећи словеначки листови били су у почетку углавном неутрални.⁵¹¹ Такође, штампа под утицајем ХСС-а, водеће загребачке новине као што су “Хрватски дневник”, “Јутарњи лист” и “Обзор”, користиле су изворишта са обје стране и нису улазиле у детаљну анализу догађаја. Вредносни ставови вођа ХСС-а који су провејавали кроз њих били су слични ставовима режима о нужном дистанцирању од “екстремних” позиција који се проламају кроз шпански конфликт.⁵¹² Сличан је био и приступ београдске “Правде”,⁵¹³ дневника блиског режиму. Она ће до краја године изнијети оцјену да се овај рат “претворио у једну генералну пробу другог европског рата”.⁵¹⁴ И други су износили слична упозорења. Београдска “Народна одбрана” је у својим чланцима изразито есенцијалистичким тоновима описала ратне догађаје као последицу узавреле мјешавине “латинске” и “маварске крви” из којих су се изродиле “марксистичка тиранија” и диктатура утопије. Порука је била та да се овај сукоб мора локализовати и тиме сачувати континент “од општег пожара”. Нешто касније, и “Српски књижевни гласник” је желио распршити све сумње у далекосежност рата у Шпанији, упозоравајући како исти врло лако “може изазвати и рат у Европи”.⁵¹⁵

⁵¹⁰ V. Pavlaković, *The Battle for Spain is Ours*, Zagreb 2014, 67, 71-72.

⁵¹¹ На примјер: “Iz položaja na bojišnih še vedno ni jasno kdo bo rešil...”, *Slovenski dom*, Ljubljana, 31. 7. 1936, 1; “Španija postaja nevaren...”, *Mariborski večernik jutro*, Maribor, 31. 7. 1936, 1; “Novi uspehi vladnih čet”, *Slovenski narod*, Ljubljana, 22. 8. 1936, 1.

⁵¹² V. Pavlaković, *The Battle for Spain is Ours*, Zagreb 2014, 86-88.

⁵¹³ На примјер: “Влада је послала знатна појачања својим...”, *Правда*, Београд, 8. 9. 1936, 1; “Совјетска Русија...”, *Правда*, Београд, 23. 10. 1936, 1-2; “Битка за Мадрид...”, *Правда*, Београд, 19. 11. 1936, 2.

⁵¹⁴ “Закони рата сукобљени на шпанском тлу”, *Правда*, Београд, 29. 12. 1936, 1.

⁵¹⁵ *Народна одбрана*, Београд, 9. и 16. 8. 1936, према: О. Milosavljević, *Savremenici fašizma*, Beograd 2010, I, 425-427; “Рат није неопходан”, *Српски књижевни гласник*, Београд, 1. 1. 1937, 69-71.

Ипак, значајан дио штампе наступио је навијачки, заузимањем једне стране, или је бар фаворизовао једностране изворе информација. “Југословенске новине”, орган ЈНС у Загребу, од почетка су подржавале десни наратив о изазивању рата од стране комуниста и о масовним зверствима “црвених” иза којих стоји Москва.⁵¹⁶ Слично њима је наступао и Королчев лист “Словенац”, који је за догађаје у Шпанији кривио “међународни ненародни болшевизам”.⁵¹⁷ “Хрватска стража”, клерикални загребачки лист, износио је изразито једностране ставове у корист националиста, а против “масонско-марксистичке” Републике која је окривљена за масовне покоље.⁵¹⁸ Исти ће током читавог рата пред југословенском јавношћу наступати као водећи неформални гласоговорник Франковог покрета. Сарајевски “Католички тједник” је такође писао о “варварству” левеце.⁵¹⁹ Скопски “Вардар” се позивао на радијске извјештаје из Ла Корунје при тврдњи да је “један совјетски генерал” преузео команду над “црвеном милицијом у Шпанији”.⁵²⁰ Шибенска “Трибина” упозоравала је како шпански официри не би могли постићи дотадашње успјехе а да нису имали значајну народну подршку, што негира “наша марксистички расположена штампа”.⁵²¹ Љотићева “Отаџбина” страховала је од побједе комуниста, по њима главних криваца за крвопролиће, уздајући се у “пробуђени народ” и генерала Франка.⁵²² Супротно њима, бањалучка “Отаџбина”, орган СДС, афирмативно је пренијела говор Мануела Асање који осуђује фашизам и позива земље демократије на солидарност.⁵²³ И друга штампа повезана са СДС-ом износила је сличне ставове од самог почетка конфликта, као што је случај са “Вараџдинским новостима”, које пишу о рату као сукобу реакционарног поробљавања и прогресивне демократије.⁵²⁴ Исто гласило је инсистирало како “не ваља данас лицемјерно превртати очима” и “упирати прстом” на тобоже комунистичку владу у Мадриду, него се запитати “тко је довео шпанолски народ у овакво стање”. Реторички, наравно, јер је одговор за њих био јасан: инквизиција, Алфонсо XIII, Примо де Ривера и клерикалци.⁵²⁵ Корак

⁵¹⁶ V. Pavlaković, *The Battle for Spain is Ours*, Zagreb 2014, 71-72.

⁵¹⁷ J. Prunk, A. Vidovič-Miklavčič, “Španska državljanska vojna kot dejavnik diferencijacije političnega življenja v Sloveniji”, III/1989, 234-235.

⁵¹⁸ На примјер: “Njemačka o Španjolskoj...”, *Hrvatska straža*, Zagreb, 30. 12. 1936; види и: V. Pavlaković, *The Battle for Spain is Ours*, Zagreb 2014, 122.

⁵¹⁹ “Nepomirljive opreke”, *Katolički tjednik*, Sarajevo, 23. 7. 1936.

⁵²⁰ “Један совјетски генерал...”, *Вардар*, Скопље, 3. 9. 1936.

⁵²¹ “Diktatura desnice ili ljevice”, *Tribina*, Šibenik, 20. 8. 1936.

⁵²² “Самоуништење Шпаније”, *Отаџбина*, Београд, 20. 8. 1936, према: O. Milosavljević, *Savremenici fašizma*, Beograd 2010, I, 427-428.

⁵²³ “Rat u Španiji i njegovo značenje”, *Отаџбина*, Бањалука, 21. 11. 1936, 4.

⁵²⁴ “Pozadina sadašnjih događaja...”, *Varaždinske novosti*, Varaždin, 13. 8. 1936, 1; такође: V. Pavlaković, *The Battle for Spain is Ours*, Zagreb 2014, 90, 97-100.

⁵²⁵ “Prilike u svijetu: demokracija, fašizam, komunizam”, *Varaždinske novosti*, Varaždin, 17. 9. 1936, 1.

улијево, видљив је и јасан прорепубликански став социјалдемократске штампе која се идентификовала са PSOE и истицала пожртвовање радничке класе у антифашистичкој борби за спас демократског поретка. Први број “Слободне ријечи”, њиховог новог загребачког гласила, упоредио је значај текућих догађаја у Шпанији са Француском буржоаском револуцијом.⁵²⁶

Посебно је занимљива чињеница да се у водећим насловима југословенске штампе, укључујући и одређене прорежимске листове, може примијетити распон мишљења која се протежу од покушаја објективног извјештавања до гласова симпатија за републиканску ствар. Ово донекле важи за “Јутро”,⁵²⁷ најчитанији љубљански лист, иначе гласило словеначких младолиберала. Парадоксално, јер се радило о новини са политичким одређењем југословенског унитаризма и изразитог антикомунизма. Сличан парадокс, али у још већој мјери, односи се и на београдски дневник “Време”, такође антикомунистички настројен лист који је стајао у уској спрези са режимом. Већ приликом убиства Калва Сотела, “Време” је на насловној страни донијело анализу којом се злочин осуђује, његова идеологија одбацује, али у контексту историјског јаза за кога су одговорни они са друге стране: “Неразумно и злочин[ачк]о ослањање на силу великаша довело је дотле да решење проблема може да се изведе само преко потока крви”, а Сотело је тек први принос “бачен на жртвеник његових далеких предака, који сем својих интереса ништа друго нису видели и који су веровали да ће силом вечно моћи да зауздавају масе које траже исто право на живот као што га имају они”.⁵²⁸ Наравно, “Време” је од самог почетка посматрало сукобљене стране као екстреме који желе да “наметну своје апсолутистичке системе”,⁵²⁹ али рат није тумачен као резултат коминтерновске завјере, него као сукоб са коријенима који су дубоко у шпанском тлу. Када је Ирун пао, он је пао “после херојске одбране”, након које “Мароканци врше покољ избеглица”.⁵³⁰ Током завршнице битке за Мадрид, шпански дописник “Времена” говорио је о неуспјеху “малаксаших” националиста којима се супротставила “народна милиција” ојачаног морала, појачана “антифашистичким елементима” из иностранства, чему националисти покушавају доскочити бомбардовањима која изазивају “хиљаде жртава”.⁵³¹ Исти дописник ће крајем године потврдити став како овај рат не би више ни

⁵²⁶ V. Pavlaković, *The Battle for Spain is Ours*, Zagreb 2014, 178-179.

⁵²⁷ “Obleganje Madrida”, *Jutro*, Ljubljana, 16. 11. 1936, 1; “Kočljiv položaj generala Franca”, *Jutro*, Ljubljana, 23. 11. 1936, 1; “Preokret v španski državljanski vojni”, *Jutro*, Ljubljana, 30. 11. 1936, 1.

⁵²⁸ “Ново време”, *Време*, Београд, 15. 7. 1936, 1.

⁵²⁹ “Шпанија у превирању”, *Време*, Београд, 18. 7. 1936, 3.

⁵³⁰ “Ирун је најзад пао”, *Време*, Београд, 5. 9. 1936, 1.

⁵³¹ “Мадрид под бомбама и гранатама...”, *Време*, Београд, 15. 12. 1936, 3.

трајао да националистима нису прискочиле у помоћ “ауторитарне државе”, јер су милиције “прожете републиканским духом и представљају далеко већи део шпанског народа него што је то случај са присталицама генерала”.⁵³²

Посебну позицију заузимао је водећи југословенски дневник “Политика”. Према свједочењу Владимира Дедијера, у “Политици” су тада дјеловале опречне политичке струје. Такозвану “либералну” струју предводио је Владислав С. Рибникар, директор, мањински власник и синовац оснивача. Уз њега су били уредници Радоје Јосимовић и Душан Тимотијевић, као и новинари Живојин Балугџић, главни уводничар за спољну политику, социјалиста по убјеђењу, и Михаило Петровић, дугогодишњи дописник из Париза, по опредјељењу републиканац.⁵³³ Са њима је била повезана група новинара комуниста, међу њима и Живорад Жикица Јовановић из Ваљева, који је касније отишао у Шпанију као добровољац. Понављајући Горкића, Тито је крајем октобра упутио инструкцију покрајинским комитетима да искористе везе у демократски настројеној “буржоаској штампи” као што је управо “Политика”, са циљем покретања кампање за одбрану Републике.⁵³⁴ Супротну струју представљали су конзервативци повезани са режимом преко Јована Тановића, уредника и сувласника листа, касније ратног директора недићевског “Новог времена”. Повољни текстови о републиканској Шпанији били су један од разлога за трвење. Из почетка се истицао Балугџић, који је својим анализама подржавао Републику и оштро осуђивао војну побуну и фашистичку интервенцију.⁵³⁵

По наговору Маслеше, иначе сарадника “Политике”, Дедијер у тајном договору са Рибникаром предузима путовање у Шпанију у својству ратног репортера. Он тамо борави током прве половине новембра, да би се 21. вратио у Београд. Том приликом обишао је Барселону и Валенсију, а у Паризу се сусрео са Рајхом и Павловићем, коме је предао партијску пошту, а од њега преузео коверте са писмима и новцем које ће донијети Маселши. Пошто се за његово путовање у међувремену сазнало, Тановић је “направио сцену” Рибникару, али је смирен интервенцијом других сувласника који су га убјеђивали

⁵³² “Битка око Мадрида...”, *Време*, Београд, 31. 12. 1936, 3.

⁵³³ Види: J. Zupanc, “Žurnalista koga je i Politika zaboravila”, *Danas*, Beograd, online издање: danas.rs, 31. 5. 2019, прист. 1. 10. 2020; Петровићев први извјештаји о рату: “И поред неколико победа...”, *Политика*, Београд, 29. 7. 1936, 1; “Сваки дан који прође...”, *Политика*, Београд, 15. 8. 1936, 1; “Хоће ли шпанска влада успети да сачува дисциплину у разним...”, *Политика*, Београд, 26. 8. 1936, 1.

⁵³⁴ СДЈБ, III, 30, инструкција Тита, 23. 10. 1936; АЈ, 790/1, 1936/356.

⁵³⁵ Анализе Живојина Балугџића: “Непријатељи народног напретка”, *Политика*, Београд, 30. 7. 1936, 1; “Версаљски уговор на умору”, *Политика*, Београд, 2. 8. 1936, 1; “У Шпанији су уставом...”, *Политика*, Београд, 6. 8. 1936, 1; “Међународни значај сукоба...”, *Политика*, Београд, 13. 8. 1936, 1; “Тежње и успеси народног фронта у Француској”, *Политика*, Београд, 23. 8. 1936, 1; “Наоружање Немачке”, *Политика*, Београд, 30. 8. 1936, 1; “Рат рату...”, *Политика*, Београд, 20. 9. 1936, 1-2; и друге.

да ће чланци бити добри и “да ће их публика гутати”. Дедијер се договорио са Тимотијевићем и Јоксимовићем да у почетку бира “што невиније теме”. Њихов представник на цензури у Централном пресбироу “напео је све снаге” како би прошао први чланак, интервју са каталонским предсједником Луисом Компанисом, планиран за 25. новембар. Цензори, међутим, нису могли знати да је Дедијер у наставку серије, која је излазила све до 15. фебруара 1937,⁵³⁶ провукао и Тољатијеве тезе о “буржоаско-демократској револуцији” у Шпанији, које је добио од Милована Ђиласа, свог пријатеља и члана КПЈ.⁵³⁷

Утисак о нешто лабавијем режиму извјештавања добија се и прегледом самосталних публикација о рату у Шпанији које су објављене током првог ратног полугодишта. Поред писања у “Политици”, Михаило Петровић је објавио и брошуру “Револуција у Шпанији”. Пратећи дужу историјску анализу, Петровић је поставио двоструки закључак: први, ретроспективни, да је до рата дошло зато што Народни фронт није одлучније спровео радикалне мјере “које би удариле глогов колац у груди шпанском фашизму и свим реакционарним силама које стоје иза њега”; и други, проспективни, којим се поставља питање да ли ће демократске земље имати довољно зрелости и смјелости да зауставе фашистичко надирање.⁵³⁸

Једна од занимљивијих је брошура “Шпанија: јуче, данас, сутра”, коју је већ у септембру издала београдска кућа “Брамес”, односно новинар Бранислав Месаровић. Написана у тако раној фази конфликта, у њој се није могло наћи ништа претјерано информативно о самим ратним дешавањима, али је суштински аргумент текста, поткријеplен пристojном и донекле прецизном историјском ерудицијом, давао за право Републици као легалном демократском и народном бићу које се брани од “најстрашнијег мрачњаштва које се да замислити”. Аутор на самом почетку наглашава како “никаква бољшевичка опасност није ни постојала у Шпанији”. Побуњени официри и припадници више класе “једноставно бољшевизмом називају сваку ма и најмању повреду њихових

⁵³⁶ Чланци Владимира Дедијера: “Борба коју водимо у Каталонији и Шпанији против фашизма само је једна епизода у процесу велике борбе за слободу и демократију у целом свету, рекао је претседник Каталоније...”, *Политика*, Београд, 25. 11. 1936, 4; “Главни циљ...”, *Политика*, Београд, 29. 11. 1936, 4; “Како је извршен...”, *Политика*, Београд, 1. 12. 1936, 4; “Рад на просвети...”, *Политика*, Београд, 6. 12. 1936, 6; “Зашто се Баски боре...”, *Политика*, Београд, 9. 12. 1936, 6; “Да ли се у Каталонији одиграва совјетска или грађанско-демократска револуција?”, *Политика*, Београд, 14. 12. 1936, 4; “У Валенсији, привременој престоници...”, *Политика*, Београд, 27. 12. 1936, 4; “Зашто се сељачке масе...”, *Политика*, Београд, 3. 1. 1937, 5; “Генерал Франко тражи...”, *Политика*, Београд, 15. 2. 1937, 5.

⁵³⁷ V. Dedijer, “Španija i dnevni list ‘Politika’ 1936–1937”, III/V, 382–385; V. Dedijer, *Josip Broz Tito: Prilozi za biografiju*, Београд 1953, 235. Двије године касније ову “подвалу” је открила Љотићева “Отаџбина”.

⁵³⁸ М. Петровић, *Револуција у Шпанији*, Београд 1936.

средњовековних привилегија”, због чега су били спремни устати и против “сасвим умерених друштвених реформи”.⁵³⁹ Недуго затим објављен је чланак,⁵⁴⁰ а потом и брошура Јосипа Смодлаке, бившег посланика у Мадриду и самим тим једног “од најпозванијих наших писаца, да нам каже свој суд о садањој трагедији шпанског народа”. Названа “Свјетски рат на тлу Шпаније” и штампана у загребачкој “Графици”, ова је брошура започета још оштријом аргументацијом:

“Лењиново пророчанство да ће, од свих европских земаља, Шпанија прва поћи путем Русије, није било празна фраза. Оно је налазило стварног ослона у великој сличности прилика које су до револуције владале у обје те земље. У једној као и другој било је на страни привилегованих, једна охола, несавремена династија, једно богато, беспослено племство, које је презирало масе, једна црква са заосталим свећенством које је било савезник тлачења народа, док је језгро средњег сталежа сачињавала малобројна либерална интелигенција без додира са пуком. На другој страни пак биле су широке народне масе, које су у Шпанији као и у Русији биле одијељене од господе једним понором атавистичке мржње, и у својој већини неуке, запуштене и лишене сваке социјалне заштите...”

Иако не гаји симпатије за револуцију, Смодлака сматра да се рат у Шпанији распламсао “више иницијативом реакције него револуционарних елемената”. Грешка Републике била је та што аграрну реформу није од почетка провела одлучно, чиме би сељачке масе везала за себе. Народни фронт, умјесто да постави бескомпромисне вође са оштрим планом промјена, истакла је владу интелектуалаца и пацифиста, који су подлегли вишестраним притисцима, терору и фашистичкој завјери. Упркос Франковом обећању социјалне правде, Смодлака сматра да побједа националиста носи повратак на старо: уназађену земљу под теретом беспослене аристократије, унакажену терором фанатичног свештенства, у незатомљеној глади милионских маса шпанске сиротиње. Против “овакове старе Шпаније удружили су се на лијевој страни сви који желе својој земљи више правде, више слободе, више благостања” и “достојније живљење шпанског сељака и радника”. Смодлака рат у Шпанији види као дио непрекинутог Великог рата, који је у овој фази узео форму превентивне офанзиве “за угушење социјализма и нове демократије, који су се међусобно измирили пред заједничком опасности”, а то се тиче “цијелога свијета, као и свакога појединог између нас”.⁵⁴¹ Коначно, можда најбољи примјер у овој серији публикација је објављивање књиге “Шпанија: репортажа кроз

⁵³⁹ B. Knez, *Španija: Juče, danas, sutra*, Brameš, Beograd 1936, 4-6 и passim.

⁵⁴⁰ *Nova riječ*, Zagreb, 1. 11. 1936, према: V. Pavlaković, *The Battle for Spain is Ours*, Zagreb 2014, 90.

⁵⁴¹ J. Smodlaka, *Svjetski rat na tlu Španije*, Zagreb 1936, passim.

грађански рат” француског комунисте Жан Ришар Блоха (Jean-Richard Bloch). Овај недвосмислено навијачки текст издао је крајем 1936. београдски Нолит.⁵⁴²

Повољна околност за релативно слободнији однос у јавности било је и даље недефинисано схватање карактера једног ипак удаљеног рата. Различита су мишљења допирала до званичног Београда. Са једне стране, ни Вајсенбергер, утиском који је 7. новембра 1936. пренесен писмом Стојадиновићу, није сматрао да је посреди конфликт универзалне суштине и европских димензија, него “само једна епизода у животу Шпаније, једна типично шпанска појава” из које се не може извући “прогноза и поука за будућност”.⁵⁴³ Са друге стране, посланик Пеливановић је већ у трећем мјесецу рата видео његов “трансцендентални” значај. По њему, рат је “губећи локални добио општи европски карактер”, да би се из сукоба “између демократије и фашизма”, доласком Ларга Кабаљера на мјесто премијера, изродио у “социјалну борбу између два друштвена поретка, између болшевизма и анархизма са једне и капитализма са друге стране”.⁵⁴⁴ Истина, убјеђење о “црвеној Шпанији” већ је заживило у владајућим круговима у Југославији, што је видљиво и у режимској штампи. Бојазан кнеза Павла да ће пораз побуњеника Шпанију претворити у “предстражу комунизма”, базирана на информацијама које му је из Енглеске слао заједнички пријатељ са Франком, принц Алфонсо од Галијере,⁵⁴⁵ појачана је у новембру вијестима из Истанбула о проласку совјетских бродова кроз Дарданеле. Упркос томе, шпански сукоб је посматран у осјећању безбједне даљине која се и даље чинила непремостивом. Разговарајући са британским послаником у Београду, Стојадиновић је изјавио “да његова влада, с обзиром на удаљеност Југославије од подручја сукоба, гледа на развој догађања у Шпанији са приличном равнодушношћу и нема намјеру да одступи од стриктне неутралности”.⁵⁴⁶ Сudeћи по свим дешавањима у првим мјесецима рата, оправдано је рећи да постојећа страховања и даље нису израсла у фатализам, нити је антипатија претворена у значајнију активност.

Ипак, неки су изражавали забрнутост. Бан Савске бановине Виктор Ружић жалио се писмом Стојадиновићу 5. септембра 1936. на учестале штрајкове у којима се “комунистички елементи” позивају на међународне примјере борби радника за своја

⁵⁴² J. R. Bloch, *Španija: Reportaža kroz građanski rat*, Nolit, Beograd 1936.

⁵⁴³ AJ, 37, кут. 31, јед. 225 – Шпанија, фол. 31–76.

⁵⁴⁴ Н. Петровић, *Извештаји Министарства спољних послова Краљевине Југославије*, VII: 1936, Београд 2012, 538-539.

⁵⁴⁵ V. Pavlaković, *The Battle for Spain is Ours*, Zagreb, 2014, 61-62; N. Balfour, S. Mackay, *Paul of Yugoslavia: Britain's Malign Friend*, London 1980, 147-148.

⁵⁴⁶ Ž. Avramovski, *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, II, Beograd 1986, 446.

права.⁵⁴⁷ “Нарочито грађански рат у Шпанији и жртве тамошњег радног свијета у класној борби дају за то много материјала, а тај им лиферује наша домаћа штампа”. Као примјер наводи насловницу “Времена” са великом фотографијом “хиљаде и хиљаде радника” које су, како гласи новинска легенда, “одушевљено кренуле добровољно у борбу против фашиста”.⁵⁴⁸ Стога инсистира како би требало редакцијама “скренути пажњу на потребу да се начин приказивања борбе у Шпанији измјени”.⁵⁴⁹ Да је банова опаска имала основе потврђује сјећање Гојка Николиша, београдског дипломца медицине из Сјеничка код Вргинмоста, који је тада служио војску у Нишу. Затечен крајем јула на допусту у Загребу, био је обузет утисцима:

“И данас је заузета цијела прва страница... Народна милиција чисти гнијезда побуњеника. Јуриш владиних снага на касарну Монтања... Новине су грабљене и читане већ на улицама. Раднички добровољачки батаљони! Та вијест је имала за моје срце сасвим адекватну таласну дужину. Дубоко утиснута у мени, одзвањала је као рефрен... И тада, негдје у доњој Илици, на тротоару, управо поред војних касарни, мој друг Златко Пинтар и ја закључисмо: то је оно наше, наш пут, наша будућност.”⁵⁵⁰

Јавне симпатије за Републику изгубиле су у визури режима бенигни карактер у оном тренутку када су иза њих почеле низати практичне појаве: акције солидарности, одласци у рат и промовисање шпанских догађаја као матрице за политичко дјеловање. Како се, на тај начин, почело осјећати приближавање једног иначе удаљеног рата, осјетиле су се и прве назнаке репресије. Већ 16. октобра проведена је цензура шест бројева, а недуго затим и потпуна забрана излагања загребачких “Радничких новина”, социјалистичког листа, због тога што су, како се наводи, оне вршиле претјерану агитацију радништва, служећи се примјерима борбе у Шпанији.⁵⁵¹ Дешавања на Иберијском полуострву појачавала су већ постојећа страховања, која су постепено еволуирала у реакцију. Чехословачки војни аташе у Београду извјестио је наредне године како кнез Павле живи у сталној психози страха од болшевизма и да у сваком незадовољству и немиру маса види комунистичку опасност. Такво његово расположење, како је наглашено у извјештају, појачано је управо због Шпаније.⁵⁵²

⁵⁴⁷ Израз “своја права” бан Ружић је ставио под наводне знаке.

⁵⁴⁸ “Јучерање бомбардовање Мадрида...”, *Време*, Београд, 2. 9. 1936, 1.

⁵⁴⁹ АЈ, 37, кут. 50, јед. 314, фол. 50–516.

⁵⁵⁰ G. Nikoliš, *Korijen, stablo, pavetina: memoari*, Zagreb 1981, 133.

⁵⁵¹ V. Pavlaković, *The Battle for Spain is Ours*, Zagreb 2014, 68–69; HDA, 1361, кут. 18, бр. 1534.

⁵⁵² T. Stojkov, “Čehoslovačko-francuska aktivnost protiv Stojadinovića”, *ČSP*, 1/1979, 53–54.

Док је југословенска јавност на даљину упијала прве вијести са шпанских фронтова, покушавајући свему дати смисао и значење, непосредна искуства оружаног конфликта и револуције задесиле су југословенску дипломатску мисију. Током читавог трајања рата, Посланство Краљевине Југославије остало је у Мадриду, на истој адреси, у богаташком кварту Ел Висо дистрикта Саламанка,⁵⁵³ Улица Лопес де Ојос број 18, недалеко од зграде Владе (Gobierno Civil) и три километра источно од Француског моста. Посланство је располагало са двојицом домара и аутомобилом марке “Nash”, купљеним управо током критичних дана лета 1936. и регистрованим почетком августа.⁵⁵⁴ Како југословенска мисија није имала ни прилику нити навику боравка у Сан Себастијану током љетних мјесеци, она се 18. јула затекла у Мадриду, за разлику од, рецимо, француског представништва, које је седмицама остало заглављено у бившој љетној резиденцији шпанских краљева.⁵⁵⁵

Поред Пеливановића и Вајсенбергера, у Посланству су радили Јосип Мацан, секретар, и Арман Урошевић, помоћни експедитор.⁵⁵⁶ Пеливановић је од новембра 1936. до средине маја 1937. био у Београду, а Шпанију је коначно напустио 23. августа 1937. године. У његовом одсуству, Посланством је као отправник послова руководио Мацан, службеник дугог стажа родом из Пазина.⁵⁵⁷ Све ово вријеме активан је био и Генерални конзулат у Барселони. Крајем јула 1937. умјесто Жоржа Панажота (Georges Panajoth) за почасног генералног конзула именован је Жосе Дура (José Dura у Bou).⁵⁵⁸ Након бомбардовања Барселоне 17–18. марта 1938. у којем су погинули и неки страни дипломати, Дура је премјестио Конзулат у обалско мјесто Калдес.⁵⁵⁹ Упркос ратним неприликама, сви чланови југословенског дипломатског кора остали су неповријеђени.

Прву забиљежену “непријатност” Пеливановић је доживио 10. септембра 1936. када је домар Антонио Томас одбио да му отвори врата, говорећи како он више не може

⁵⁵³ Као такав, овај дистрикт је најмање бомбардован; Beevor, 181.

⁵⁵⁴ АЈ, 384, кут. 4, а. бр. 1185/1936.

⁵⁵⁵ J. R. Bloch, *Španija: Reportaža kroz građanski rat*, Nolit, Beograd 1936, 61-62. Нешто касније, када се у Валенсију заједно са Кабаљеровим кабинетом премјестио амбасадор СССР-а уз отправнике послова осам земаља, у Мадриду је остало четири званичника у рангу амбасадора и шеснаест дипломатских представништава, међу њима и југословенско. АЈ, 384, кут. 7, пов. 714/1937.

⁵⁵⁶ АЈ, 384, кут. 4, пов. 1349/1936.

⁵⁵⁷ АЈ, 384, кут. 5, а. бр. 1364/1936; кут. 6, примопредаја касе; кут. 7, VI – С. Пеливановић, 1937; кут. 8, а. бр. 103/1938; Н. Петровић, *Извештаји Министарства спољних послова Краљевине Југославије*, VII: 1936, Београд 2012, 60.

⁵⁵⁸ АЈ, 384, кут. 6, пов. 808/1937.

⁵⁵⁹ АЈ, 384, кут. 8, а. бр. 441/1938.

бити на услузи и располагању. Захтјев да оде такође је одбио, објашњавајући како он нема свој стан, на шта му је речено да он не може тако поступати са једном страном амбасадом, “чак ни као члан CNT”, што је вјероватно и био. Полиција је успјешно интервенисала тек након више учесталих позива, а Посланство је замолило власти у Мадриду да онемогуће Томасов повратак у зграду.⁵⁶⁰ Остајући без једног од два домара, а “с обзиром на анархију која је ове завладала и потребу да увек неко буде у згради”, мисија је запослила “свог ранијег послужитеља” који је за њу радио 13 година.⁵⁶¹ Свакако, било је проблема и са оружаним органима републиканске власти, бар оним полузваничним. Тада је забиљежен и случај Жоржа Лукина (Geroges Loukine), југословенског држављанина и представника једног француског пословног друштва у Мадриду, кога је милиција подвргла претресу и саслушању. Одговор је био једноставан и у складу са ситуацијом: Лукин је пуштен, није сумњив и није му се ништа десило.⁵⁶² Из страха од могућих проблема Посланство је “утишало” своје активности. На шифровану инструкцију из Београда да се парастос за годишњицу убиства краља Александра одржи без извјештавања мјесних власти и страних представника одговорено је да је исти “немогуће одржати јер [су] све цркве затворене а свештеници поубијани или сакривени”.⁵⁶³ Ипак, онолико колико је то било могуће у ратним условима, службене власти су радиле на нормализацији дипломатског живота. Регионални уред за трговину у Мадриду обезбиједио је од средине септембра снабдијевање страних амбасада намирницама, међу њима и југословенску,⁵⁶⁴ а временом је обновљен и систем физичког осигурања дипломатских лица и њихове имовине. Сачуван је и траг да је одређен број азиланата нашао уточиште и код југословенске мисије, гдје ће остати до априла 1938. године.⁵⁶⁵

Како су ствари стајале, не би се могло рећи да Посланство у Мадриду није имало посла када је у питању брига и информасање о југословенским држављанима, чак и када изузимемо оне који су били учесници рата. Напротив, службена кореспонденција нам открива један сасвим непознат микросвијет југословенске дијаспоре на Иберијском полуострву која је, по свему судећи, кроз три деценије од времена првих путописаца

⁵⁶⁰ АЈ, 384, кут. 4, р. по. 1331/1936.

⁵⁶¹ Пошто је било “немогуће овде наћи поверљиво лице, јер су сви само анархисти и комунисти”, мјесто се могло попунити једино провјереним старим радником. АЈ, 384, кут. 7, а. бр. 1582/1936.

⁵⁶² АЈ, 384, кут. 5, р. по. 1325/1936; кут. 7, пас. бр. 10/1937. Лукин се убрзо одселио.

⁵⁶³ АЈ, 384, кут. 4, пов. 1428/1936.

⁵⁶⁴ АЈ, 384, кут. 4, а. бр. 1973/1936.

⁵⁶⁵ АЈ, 384, кут. 8, р. по. 844/1938.

нарасла на можда пар стотина, ако не и више стотина особа.⁵⁶⁶ Регистровани примјери ових судбина су разноврсни. Београђанка Новка Мандушић, удовица, интересовала се писмом од 25. јула 1936. за свог сина кога је рат затекао у Барселони као представника “Шипада”.⁵⁶⁷ Средином августа стигао је и службени упит о једној држављанки, мисионарки у Самостану “Светог срца” у Мадриду, кога су “растерали црвени гардисти”.⁵⁶⁸ Ристо и Петра Васиљевић из Сребреника тражили су 26. октобра 1936. нове путне исправе да би напустили Шпанију, јер им је старе одузела милиција у Валенсији а онда изгубила.⁵⁶⁹ Мјесеца јула 1937, конзулу у Барселони јавио се Мостарац Илија Милошевић и тражио пасош и репатрирање. Он се фебруара 1936. из Орана искрцао у Аликанте, гдје му је капетан брода “Трипковић” одузео документа. Запослио се као телефонски оператер, прво у Барселони, а током рата у републиканском подручју Арагона, наглашавајући да је искључиво радио за цивилне телекомуникације.⁵⁷⁰ Неколико година пред рат у Шпанију се доселила и студенткиња Ана Банац. Када су почели сукоби, о њој се распитивао њен брат. Како се испоставило, Банац је радила као болничарка надомак Мадрида и још једном се јавила Посланству у мају 1937. да би продужила пасош у сврху путовања у Француску. Накнадно се сазнало да је она била војна болничарка у Валенсији и Албасети, да њен муж Мигел дел Кастиљо де Лима (Miguel del Castillo de Lima) служи као љекар у Франковој војсци, а да су пред рат добили ванбрачно дијете, сина Јоакима Лењина.⁵⁷¹

Занимљив је случај са Малагом, гдје се поред мање групе добровољаца – о којој ће бити нешто више ријечи у наставку – затекао и већи број југословенских цивила. Град је бомбардован 22. августа 1936, и према информацијама које ће нешто касније стићи у Конзулат у Барселони, “од једне бомбе” погинуло је 17 југословенских држављана. Уз потврду званичних докумената локалних власти, исказом Анђела Трајковића из Честе код Ниша, у том налету страдало је четири члана његове породице.⁵⁷² На исту адресу стигле су притужбе још двије породице из Честе, Костић и многочлане Радивојевић, као и студента Бранислава Радојевића из Уба. Сви су тражили нове папире, јер су им стари изгорили у бомбардовању Малаге. Радивојевићи су се уједно жалили на свакодневна

⁵⁶⁶ Посланство је само у периоду од 21. 9. до 20. 12. 1936. овјерило 278 пасошких аката, продужило 42 југословенска пасоша, издало 11 нових и визирало 40 шпанских. АЈ, 334, бр. 94–1100.

⁵⁶⁷ АЈ, 384, кут. 4, а. бр. 1173/1936.

⁵⁶⁸ АЈ, 384, кут. 5, пов. бр. 1227/1936.

⁵⁶⁹ АЈ, 384, кут. 5, пас. бр. 1620/1936.

⁵⁷⁰ АЈ, 384, кут. 7, пас. бр. 663/1937.

⁵⁷¹ АЈ, 384, кут. 7, пас. бр. 1681/1936, пас. бр. 375–5/1937.

⁵⁷² АЈ, 384, кут. 4, Конзулат у Барселони бр. 114/1936.

узнемиравања у Барселони због недостатка документације и сви су жељели што прије напустити Шпанију.⁵⁷³ Судаћи по садржају изјава, значајан дио југословенске дијаспоре били су Роми, међу којима су неки рођени у Шпанији.

Поред питања заштите држављана, једно од горућих тема била је заштита југословенских пословних интереса. Мањи проблем представљали су нередовни и промијењени односи унутар шпанских предузећа: у једном случају с почетка 1937, одсуство чланова одбора повјерилаца једне фирме из Барселоне онемогућило је наплату потраживања из стечајне масе од стране југословенског трговачког партнера.⁵⁷⁴ Већи проблем била је дестабилизација поморских рута и ремећење уговорених трговинских трансакција. Посланство је 21. августа 1936. пренијело Министарству иностраних послова објаву званичног Мадрида да су сва пристаништа која су под контролом побуњеника, као и она на Балеарима, Канарима и у Мароку, оглашена “за ратну зону”, услед чега ће лојалистичка морнарица спрјечавати пристајање страних трговачких бродова са циљем блокаде снабдијевања.⁵⁷⁵ Касније, као члан Комитета за немијешање, званични Београд је прихватио и постављене услове контроле и прописао начин рада и опхођења југословенских посада трговачке флоте, што је подразумијевало долазак у контролне луке ради инспекције товара.⁵⁷⁶ Мада је Вајсенбергер доцније писао о успјешној продаји стоке директним споразумом са Мадридском општином, која је проведена уочи опсаде у октобру 1936. поморским транспортом у луку Аликанте,⁵⁷⁷ већина других извора указују на озбиљне проблеме и велике губитке. Извјесно је да је од 15 хиљада грла, за колико је преговарано, продато тек 2.500,⁵⁷⁸ док су други послови углавном одлагани или пропадали. Иван Кружић Турина, почасни конзул на Канарима, јавио је из Барселоне поткрај 1936. како су “сада послови доста комплицирани, за не рећи и скоро немогући”. Посао који је претходно договорен у Загребу “са овдашњим трговцима стоке” није се могао провести, па је он продужио на Канаре.⁵⁷⁹

Највећи трговински аранжман између двије земље који је затачен ратом била је продаја 12 хиљада полусандука свјежих јаја, који су већ ушли у луке Ируна, Барселоне и Валенсије, од чега их је 2 хиљаде достављено купцима прије избијања

⁵⁷³ АЈ, 384, кут. 5, без броја, примљено 30. 11. 1936; кут. 7, *passim*.

⁵⁷⁴ АЈ, 384, кут. 6, пов. бр. 93/1937.

⁵⁷⁵ АЈ, 384, кут. 4, пов. бр. 1264/1936.

⁵⁷⁶ АЈ, 384, кут. 6, *passim*.

⁵⁷⁷ P. Weissenberger, “España en la encrucijada a fines de noviembre de 1936 vista por un observador croata”, *Studia Croatica*, Buenos Aires, XV, vol. 54-55, Julio–Diciembre 1974, *online* верзија.

⁵⁷⁸ АЈ, 384, кут. 3, списи о продаји говеда, *passim*.

⁵⁷⁹ АЈ, 384, кут. 5, пас. бр. 1736/1936.

непријатељстава, док је један дио пошиљки потпао под реквизиције у лучким и царинским складиштима. Неколико дана након “почетка немира”, вјероватно конзуларним интервенцијама, преостали дио робе адекватно је спремљен у хладњаче и тако сачуван од пропадања. Реквизиције су настављене упркос протестима, али су “прехрамбени уреди” почели издавати неку врсту званичних потврда. Опуномоћени заступници у Барселони, гдје се налазила већина ове робе, морали су прихватити услове продаје у органициним количинама са исплатама у песетама по цијенама које су важиле 18. јула. Југословенско Удружење извозника јаја изразило је бојазан о могућности девалвације шпанске валуте, при чему ће претходне исплате обавезно морати проћи ревалоризацију и тако бити усклађене са и даље важећим међудржавним платним аранжманом. На сличне потешкоће наишли су и експортери дрвета. Један од радничких синдиката у Аликантеу, вјероватно UGT, секвестрирао је складиште дрвене грађе у најму сушачког извозника “Фагинеа”, у којој је било готово милион кубних метара дрвета тржишне вриједности 870 хиљада динара,⁵⁸⁰ а нешто касније извршена је и принудна продаја скоро 100 хиљада кубних метара грађевинског дрвета “Нашичке” из Загреба, које се налазило у њиховом складишту у Валенсији.⁵⁸¹

Посланство у Мадриду је крајем децембра 1936. испоставило званичницима Републике прецизну информацију о количини реквириране и затечене робе са њеном динарском противвриједности. Одговор је убрзо стигао од шпанског Министарства трговине, које је признало тражене износе, али је одбило њихово извршење у страним валутама. Дозвољавала се само исплата у песетама или покретање клириншког поступка.⁵⁸² Судаћи по дописима, отправник послова у Мадриду сагласио се управо са клирингом као најбољим начином поравнања рачуна, с обзиром на то да они шпански артикли који интересују југословенске увознике, са изузетком банаана, нису потпали под забрану извоза. Напоменуо је марта 1937. како “у валенсијском пристаништу има увек доста енглеских, шведских, норвешких, данских и руских бродова”, што значи да би могло без проблема бити и југословенских.⁵⁸³ Ипак, значајнији промет није регистрован. “Оцеанија” је неколико мјесеци касније одбила сасвим повољну понуду чехословачких

⁵⁸⁰ АЈ, 384, кут. 6, предмети робне размјене, *passim*. Један од послова продаје јаја завршен је у Барселони у мају 1937. посредством Кружића Турине и уплатом у песетама на рачун отворен у име продаваоца. АЈ, 384, кут. 9, а. бр. 992/1937, а. бр. 49/1938.

⁵⁸¹ АЈ, 384, кут. 9, пов. бр. 764/1938.

⁵⁸² Клиринг (clearing) у међународној трговини подразумијева савјешње и поништавање финансијских потраживања између двије земље у складу са билансом робне размјене. Ако је тржишна вриједност увезених и извезених роба између земаља једнака, клирингом се бришу међудржавна новчана потраживања, док се унутрашња рјешавају посебним платним аранжманима.

⁵⁸³ АЈ, 384, кут. 6, предмети робне размјене, *passim*.

представника да за њих изврши превоз купљене жељезне руде, правдајући се чињеницом да је пристаниште код Алмерије преблизу фронту, а да су тарифе осигурања бродова за пут у ратну зону једноставно превисоке.⁵⁸⁴ Када рат буде завршен, југословенска страна пријављиваће потраживања која су на клириншким чековима износила преко три милиона пезета робе са шпанског тржишта. Нешто већи били су ненаплаћени новчани износи пезета, а у швајцарским францима близу једног милиона. Поред банака, тражиоци су били новосадски “Јулије Франк”, врбашка Фабрика уља “Војводина”, сарајевски “Шипад”, забошка Текстилна индустрија “Милан Прпић”, вараждински “Јурај Ехл” и сушачка Творница папира “Смит и Мејнер”.⁵⁸⁵

* * *

Док је немали број Југословена тражио начине да се из Шпаније врати назад у домовину, код већег броја житеља Југославије јавиле су се жеље за путовањем у супротном правцу. Ипак, те жеље нису испрва биле остварене у оној мјери у којој је то био случај са југословенском емиграцијом. Судећи по Лемеловом списку, у Шпанију је у времену од избијања рата до објаве законске забране одласка закључно са фебруаром 1937. директно из Југославије стигло не више од 70 добровољаца. Ако томе, рачунајући на дуготрајна путовања, додамо и цифре из наредна три мјесеца, ради се о 20–25% од укупног броја око 440 бораца који ће у Шпанију отићи из земље. Овакав ритам обрнуто је пропорционалан одласцима југословенских емиграната у Шпанију. Док њихов број закључно са првом годином рата јењава, број одлазака из Југославије расте у другој години рата, па на период од јула 1937. отпада 60–70%, или око двије трећине истих.⁵⁸⁶ Разлог за овакву пропорцију може се објаснити чињеницом да су копнени путници од Југославије до Француске морали илегално прећи 2–3 границе, што је било тешко радити у сопственој режији, па је било потребно одређено вријеме за успоставу и стабилизацију организованих илегалних и полулегалних рута.

Добра илустрација овог проблема је путовање Станка Семича Дакија, који одлази из земље користећи допуст током служења војног рока. Он 7. новембра илегално прелази границу на теретном вагону за Аустрију, у којој бива ухапшен. Пуштају га након неколико седмица инсистирања да је “војни бјегунац” који путује у Париз, а не у Шпанију, при чему је уз пасаван добио инструкције куда да се непримјетно убаци у

⁵⁸⁴ АЈ, 384, кут. 7, пов. бр. 826/1937.

⁵⁸⁵ АЈ, 384, кут. 11, досије IV–2, 1939.

⁵⁸⁶ Lemesle, 279, 385, табеларни распореди.

Швајцарску, што му тек у трећем покушају полази за руком. Након дугих пјешачења, скривања, хватања, притвора, протјеривања и враћања, Семич 25. марта 1937. стиже у Француску, гдје је поново ухапшен и враћен у Швицарску. Он тек у Базелу хвата везу за организовано слање људства у Шпанију, па поново преко Француске, овај пут са објезбјеђеним групним вођењем и смјештајем, прелази Пиринеје средином маја 1937. године.⁵⁸⁷ Сличан сценарио, мада знатно брже, прошао је и Коста Нађ, такође војни бјегунац, који није чекао партијску везу за пасош, него се упутио самостално ка Бечу гдје би ухватио тамошњу везу. Шверцери су га пребацили у аустријски Шентил, одакле је аутобусом стигао у Грац па даље возом за Беч. Тамо, међутим, није нашао никога, па је отпутовао до швајцарске границе, пред којом је убрзо ухапшен и смјештен у притвор у аустријском мјесту Блуденс. Пошто се одлучио на вишедневни штрајк глађу, шеф полиције га је пустио јер није хтио “правити скандал”. Након три неуспјешна покушаја да пјешке пређе границу, у намјери је успио помоћу једног Југословена који је предложио прелазак на теретном возу. Са отеченом ногом коју је угануо приликом скока из воза, три дана је провео у шуми. Једва опорављени, након седам дана пјешачења и учесталих бјежања од полиције, повезали су се са локалним комунистима у Базелу који су им обезбиједили смјештај, храну и превоз до Француске.⁵⁸⁸

Зато у почетним мјесецима, прије пооштравања поморских контрола, одређен број Југословена користи морске руте. Међу њима су најчешће приморци, лучки радници или морнари, који су се добро сналазили у улози слијепих путника, као на примјер тројка из Сушака – Љубо Фућак, Иван Турк и Карло Златић – који се непримјетно укрцавају на норвешки брод са дрвеном грађом за Алжир, одакле преко шпанског конзулата плове у Аликанте, па прелазе у Валенсију гдје се укључују у 82. шпанску бригаду.⁵⁸⁹ Неки се укрцавају потплаћујући капетане, као што је то нешто касније учинио Ћирил Лучев у Шибенику. Он одатле плови у Валенсију, из које га шаљу у Албасету да организује официрску кухињу.⁵⁹⁰ На један брод у сплитској луци, ноћу се увукао Мирко Кржељ. Затрпавајући се дубоко у комори за угаљ, ровећи голим рукама

⁵⁸⁷ S. Semič Daki, “Iz jugoslovanske vojske v revolucionarno Španijo”, *Bili smo v Španiji: Spomini slovenskih prostovoljcev*, Ljubljana 1960, 60-80.

⁵⁸⁸ K. Nađ, “U borbi za slobodu Španije”, *Jugosloveni u Španiji*, Sarajevo 1959, 185-190; дуже путовање копном подузима и Јоже Бајт: АЈ, 724, X-2, изјава Ј. Бајта; такође, без партијске везе, Стане Бобнар: АЈ, 724, X-2, изјава С. Бобнара, 4-11; слично: АЈ, 724, X-2, изјава С. Фишића; слично: Ј. Husinec, “Put za republikansku Španiju”, Ш/I, 458-468; F. Prevc, “Ipak sam stigao”, Ш/I, 514-516.

⁵⁸⁹ Lj. Fućak, “Do Španije i nazad u Jugoslaviju”, Ш/V, 53-55; АЈ, 724, X-2, изјава И. Турка.

⁵⁹⁰ Č. Lučev, “Kutlaču sam zamijenio puškom”, Ш/V, 58; РГАСПИ, 545-6-1527, бр. 618.

кроз црну масу, у њој је запрепаштен напицао друга тијела.⁵⁹¹ Међу том групом слијепих путника нашао се и Недељко Бренковић, загребачки радник родом из Пуле, који се на полазак одлучио “без икаквог наговарања”, већ “углавном зато, што сам читао новине”. Након што су откривени и враћени на обалу, они тек из другог покушаја испловљавају из Дубровника. Поново откривени и искрцани у тунишкој луци Сафакис, ухапшени су од француских власти које су их послале у Марсеј, гдје су, након још једног саслушања, случајно ухватили везу међу талијанским емигрантима.⁵⁹²

Први случај групног одласка морем вјероватно је пут петорке – Далматинци Дује Башић, Арсен Бартл, Иво Стевиновић, Мирко Радачић и Сарајлија Менто Папо – изведен крајем јула или почетком августа 1936. преко везе са једним шпанским трговинским представништвом. Група се у Сплиту илегално укрцала на брод “Вис” и стигла у Аликанте.⁵⁹³ Посланство у Мадриду забиљежило је вјероватно други случај групног одласка из Југославије, који је такође подузет морским путем. Оно је добило информацију да су се 3. октобра 1936. у Аликантеу без редовних путних исправа искрцали петорица Југословена: Шиме Пеша, Младен Живковић, Рудолф Дујмовић, Анте Милић и Миленко Виличић. Након истраге, из Сплита је јављено да су мајке Милића и Виличића пријавиле њихов одлазак, да их капетан брода “Суд” није примијетио на вријеме и да их није могао вратити назад јер их је са брода испратила републиканска милиција. Ова петорка се заправо сакрила у потпалубље “Океанијиног” теретног брода којим су превожена иста она грла стоке која су продата и намијењена граду Мадриду. Потоње ратно учешће прве четворице је потврђено, док је тада малољетни Виличић, иначе Сплићанин рођен у Чилеу, остао непознат. Младен Живковић се касније сјећао овог путовања, тврдећи да су он и Пеша пошли сами, а да су тражећи воду набасали на осталу тројицу. Команда брода их је открила релативно рано и хтјела искрцати на Вису, али су од тога спашени интервенцијом морнара. Када су коначно стигли у Аликанте, капетан је пустио Живковића и Пешу, пошто су имали

⁵⁹¹ “Као дете са обале сналазио сам се веома брзо, јер сам распоред на бродовима познавао готово као риву на којој сам одрастао... Хитро сам претрчао ‘бисани простор’ и дошао до бочног отвора на средини брода. Било је то складиште за угаљ, које је дан раније било напуњено. Знао сам да палуба брода лежи на попречним гредама и да се међупростори никада не могу попунити. Само... требало је начинити гнездо и уједно затрти сваки траг...” М. Krželj, “Jedan od puteva do španskih bojišta”, III/I, 393-409.

⁵⁹² AJ, 724, X-2, изјава Н. Бренковића, 1-7.

⁵⁹³ М. Ćurin, N. Kujundžić, “Dalmatinci u Španjolskom nacionalnooslobodilačkom ratu 1936–1939. godine”, III/1989, 346. Аутори спомињу и Анту Мијача, али то име се не налази ни на једном списку добровољаца. Можда се ради о замјени са Антом Милићем, који одлази са наредном групом. Такође, види изјаву Дује Башића: AJ, 724, VIII, Д. Башић.

поморске књижице, али је милиција са брода испратила и остале.⁵⁹⁴ Од ратовања је убрзо одустао Дујмовић, Мостарац стар 21 годину, који се већ 17. новембра пријавио Посланству у Мадриду у сврху репатријације. Иако му је пасаван издат, младић се убрзо вратио на ратиште. Изгледа да је инсистирање Београда на политичкој позадини добровољаца блокирало репатријације ове врсте. Управо је по овом предмету 5. децембра 1936. изречена инструкција да “комунистима не можете указивати вашу благонаклоност”.⁵⁹⁵ Дујмовић се вратио на фронт, а потоњи кадровски списак га биљежи као недисциплинованог борца који се дружио са “провокацијом”, картао и био неколико пута хапшен. Након лакшег рањавања распоређен је на дужности санитета, а његова даља судбина је непозната.⁵⁹⁶ Важно је напоменути, свакако, да је ово био један од ријетких случајева легалне репатријације у покушају.

Пратећи дешавања на линији Лондон–Париз и јасан став Стојадиновића о стриктној неутралности, Министарство унутрашњих послова послало је 13. августа 1936. циркуларно тумачење да се свако сакупљање прилога за Шпанију сматра мијешањем у унутрашње ствари те земље. С тим у вези, Управа града Београда наредила је Богдану Крекићу, секретару УРСС, да обустави акцију сакупљања прилога за шпанске раднике у висини једне чланарине, која је покренута 5. августа. Пошто се радило о административној забрани, наглашено је како не постоји основа за кажњавање учесника,⁵⁹⁷ али је да је могуће одузимати сакупљене прилоге. Одмах иза Дринске бановине,⁵⁹⁸ Савска бановина је 18. августа издала наредбу о забрани сакупљања помоћи,⁵⁹⁹ а исто је урадила и Дравска бановина 5. септембра 1936.⁶⁰⁰ Недуго затим, власти су провеле и прве заплијене пропагандног материјала из иностранства, билтене Међународне синдикалне федерације којима се позивало на акције солидарности са радницима Републике.⁶⁰¹ Пресретане су и публикације које су долазиле из Шпаније, на примјер есперантски лист “Popola Fronto”, упућен појединим есперантистима и синдикалцима, брошура “Помозимо Мадриду” шпанског Министарства информисања,

⁵⁹⁴ М. Uradin, “Мјере полиције у спрјецавању одласка”, III/I, 435. Рат је преживио и Пеша, који је касније дао краће свједочење: АЈ, 724, X–2, изјава III. Пеше.

⁵⁹⁵ АЈ, 384, кут. 5, а. бр. 1458/1936, пас. бр. 1581/1936, пов. бр. 1634/1936.

⁵⁹⁶ РГАСПИ, 545–6–1526, бр. 270; АЈ, 724, I–C/12.

⁵⁹⁷ НДА, 1360, кут. 1, бр. 25, распис Савске бановине, 28. 8. 1936.

⁵⁹⁸ АБХ, КБУДБ, пов. ДЗ 6703/1937, пов. ДЗ 4144/1936, пов. ДЗ 4210/1936.

⁵⁹⁹ М. Uradin, “Мјере полиције у спрјецавању одласка”, III/I, 432–433.

⁶⁰⁰ АЈ, 724, X–1A/2, распис Дравске бановине, 5. 9. 1936.

⁶⁰¹ АБХ, КБУДБ, пов. ДЗ 5862/1936, пов. ДЗ 6587/1936.

достављана “на адресе виђенијих јавних радника”, као и информативне билтене Генералидада Каталоније који су слати редакцијама штампе.⁶⁰²

Административне блокаде сакупљања помоћи, пресретање пропагандног материјала и појединачна реаговања на писање домаће штампе, праћена су кружењем службених информација о учешћу југословенских држављана у ратним збивањима. Први подаци о појединим добровољцима или мањим групама слати су између органа власти од јесени 1936. године. Обавјештајни карактер ових података добио је нову димензију када су почеле стизати вијести о борбеним формацијама са југословенским предзнаком. Министарство унутрашњих послова је 9. децембра 1936. упутило распис, на основу обавјештења дипломатске мисије у Мадриду, да је у Шпанији “од наших држављана” формирана Југословенска чета и да нови контингент добровољаца пристиже из Белгије. Успут се сазнало за имена десетак њених наводних припадника.⁶⁰³ Централни пресбиро је крајем мјесеца из емигрантске штампе добио потврду да је ова чета формирана, уз додатак нових имена и пренесену претпоставку да “сада у Шпанији има и до 500” југословенских бораца.⁶⁰⁴ Од тог тренутка почиње систематизација сакупљених података. Распис Одјељења за државну заштиту од 16. јануара 1937. наводи имена 30 људи за које је познато да се налазе у трупима “валенсијске владе” и тражи даље податке за њих.⁶⁰⁵ Почетни спискови су ширени и допуњавани, па ће за годину дана достићи троцифрен број имена са широким распоном података. До средине 1938. власти ће располагати комбинованим списковима са 562 имена.⁶⁰⁶

Иако је било јасно да су Француска и Белгија главне регрутне станице, већ почетком јануара 1937. власти су изразиле бојазан да ће се ова операција пренијети и у саму земљу.⁶⁰⁷ Осим што је већ било јасно да акцију воде комунисти, новија сазнања указивала су на појаву групних путовања у којима су учествовали и људи који нису припадали КПЈ.⁶⁰⁸ Другим ријечима, примијећено је да акција врбовања бораца за Републику продире и међу “обичне” грађане, раднике и сељаке. С тим у вези, прва ограничења за путовање у Шпанију, прописана још у августу у складу са првобитним

⁶⁰² *Ayuda a Madrid*, Ministerio de propaganda, Madrid 1936; HDA, 1361, кут. 24, бр. 1939; АБХ, КБУДБ, пов. ДЗ 310/1937, пов. ДЗ 740/1937, пов. ДЗ 951/1937, пов. ДЗ 1497/1937.

⁶⁰³ АБХ, КБУДБ, пов. ДЗ 6700/1936, пов. ДЗ 212/1937; HDA, 1360, кут. 1, бр. 1.

⁶⁰⁴ АЈ, 38, кут. 1337, исјечак: *Slobodna misao*, Toronto, 28. 12. 1936.

⁶⁰⁵ АБХ, КБУДБ, пов. ДЗ 313/1937.

⁶⁰⁶ АБХ, КБУДБ, пов. ДЗ 6201/1937, пов. ДЗ 4732/1938; АЈ, 724, X–1B/2; HDA, 1360, кут. 3, бр. 30, 31, 32.

⁶⁰⁷ HDA, 1360, кут. 1, бр. 25, *passim*; АБХ, КБУДБ, пов. ДЗ 6703/1937; V. Pavlaković, *The Battle for Spain is Ours*, Zagreb, 2014, 63–64; Ћ. Капор, “Пolicija u potjeri za španskim borcima”, III/V, 333.

⁶⁰⁸ На примјер, средином јануара 1937. примјећен је полазак групе од 13 људи из Босне, већином из Ливна; АБХ, КБУДБ, пов. ДЗ 262/1937 и пов. ДЗ 3738/1938.

мјерама, била су почетком године додатно пооштрена новим уредбама.⁶⁰⁹ Интерне окружнице упозоравале су и на неке посредне адресе у Франциској преко којих је стизала пошта из Шпаније.⁶¹⁰ Почетком фебруара власти су сазнале и за одлазак веће групе Југословена који су студирали у Прагу,⁶¹¹ а примијећено је и кретање особа на које се сумњало да раде на организацији врбовања добровољаца.⁶¹²

Појачавање репресивних мјера убрзо је добило и међународно формализовану основу. На 15. сједници Комитета за немијешање од 16. фебруара донесена је одлука о забрани учешћа страних држављана у шпанском конфликту као и њиховог врбовања, која је ступила на снагу 21. фебруара.⁶¹³ Службени Београд је овакву одлуку спремно прихватио: већ 25. фебруара Министарски савјет је усвојио Стојадиновићев приједлог о увођењу забране регрутовања добровољаца за рат у Шпанији.⁶¹⁴ Задужено за провођење закључака, Корошчево Министарство унутрашњих послова је 3. марта донијело Наредбу, објављену дан касније, којом је уведена забрана врбовања и одласка, казна за учешће у рату у Шпанији одузимањем држављанства – што је већ прописано у два закона одредбама о служби у страној војсци – али и забрана прикупљања новчаних средстава и других добровољних прилога “за било коју сукобљену страну”, те новчана казна за овај прекршај. Наложено је надлежним управама да се од тог дана у новоиздате пасоше отисне печат са ознаком “Не важи за Шпанију”.⁶¹⁵

Пратећи нове мјере, експозеом о спољној политици пред Народном скупштином почетком марта, Стојадиновић је поновио и потврдио став о стриктној неутралности.⁶¹⁶ Међутим, са формализацијом и појачавањем репресије коинцидирала је реоријентација вањске политике и све веће приближавање силама “Осовине”. Раст утицаја нацистичке Њемачке примјетан је већ од смрти краља Александра, а текао је кроз интензивирање економске размјене, културне пропаганде и повољне службене комуникације. Званични Београд је њемачки уплив у Аустрији прихватао као мање зло, јер су тиме распршени

⁶⁰⁹ V. Pavlaković, *The Battle for Spain is Ours*, Zagreb, 2014, 63-64.

⁶¹⁰ На примјер: HDA, 145, кут. 535, пов. ДЗ 9134/1937; HDA, 1360, кут. 1, бр. 25, *passim*; АБХ, КБУДБ, пов. ДЗ 1297/1937.

⁶¹¹ Ђ. Карор, “Policija u potjeri za španskim borcima”, Ш/V, 333-334; АБХ, КБУДБ, пов. ДЗ 541/1937, пов. ДЗ 3738/1937, пов. ДЗ 796/1937.

⁶¹² На примјер: АБХ, КБУДБ, пов. ДЗ 606/1937, пов. ДЗ 694/1937.

⁶¹³ АЈ, 334, бр. 19–234, “Stenographic notes of the Fifteenth Meeting...”, 13.

⁶¹⁴ АЈ, 334, бр. 19–62, предмет од 25. 2. 1937.

⁶¹⁵ АЈ, 14, кут. 38, јед. 139, бр. 1018, Наредба МУП од 3. 3. 1937; *Службене новине Краљевине Југославије*, Београд, бр. 49, 4. 3. 1937, 1; М. Bešlin, “Kraljevina Jugoslavija u borbi protiv antifašizma 1936–1939”, *Preispitivanje prošlosti i istorijski revizionizam*, прir. М. Petrović, RLS, Београд 2014, 205; V. Pavlaković, *The Battle for Spain is Ours*, Zagreb, 2014, 64-65.

⁶¹⁶ “Претседник владе и министар...”, *Политика*, Београд, 5. 3. 1937, 2.

стари страхови од хабсбуршке рестаурације. Нормализација односа са Италијом наступила је по окончању рата у Абисинији, што је праћено Мусолинијевим изјавама наклоности и покретањем трговинских преговора у јесен 1936. године. Конкретизација новог политичког усмјерења ка измирењу са традиционалним противницима дошла је потисивањем уговора о “вјечном пријатељству” са Бугарском 24. јануара 1937. и закључењем сета споразума са Италијом 25. марта, након чега је Галеацо Ћано, италијански министар вањских послова, посјетио Југославију. Услиједила је посјета министра Хермана Геринга Словенији и званични долазак њемачког шефа дипломатије Константина фон Нојрата у Београд 7–9. јуна 1937. године.⁶¹⁷

Наравно, уплив Италије и Њемачке у шпанском сукобу већ тада је био неупитан. Гледајући у супротну страну, југословенске власти су републиканске добровољце, тада већ отписане, бивше држављане који су се борили против фашистичке интервенције, препознавале и као сопствене непријатеље, опасне противнике друштвеног поретка. Симптопатичан је извјештај који је Министарство унутрашњих послова 1. марта 1937. упутило подређеним органима цивилне и полицијске управе. Наиме, једна “поуздана особа” која је пословно обилазила шпанске луке, у том је “вавилону” видјела разне “барабе и скитнице”. Иако је напоменуто да се овакви типови могу наћи на обје стране фронта, посебно је наглашено да капетани наших бродова у лукама Републике сусрећу људе међу којима има “велики број Југословена, разних кримиланих типова, даље комуниста, сепаратиста, терориста, као и већи број бивших или отпуштених подофицира било сухоzemне војске било наше ратне морнарице”. Многи од њих, тврди се у извјештају, већ су заузели “лепа места”. Доушник је чуо неколико имена: Арсен Бартл, запослен у поштанској цензури у Валенсији,⁶¹⁸ затим “неки студент Бранко” који је наводно “повјереник војне власти” у том граду, одакле путује по иностранству и врбује добровољце,⁶¹⁹ као и Фрањо Лацмановић, столар из Шибеника, тобоже “страх Југословена у Валенсији”, војни обавјештајац чији хапс нико не преживи. Он наводно обилази југословенске бродове, са њих потјера “несрећнике” и шаље их на фронт, гдје више не могу назад, јер су “црвени” иза њихових леђа поставили машинске пушке.⁶²⁰

⁶¹⁷ D. Lukač, *Treći Rajh i zemlje Jugoistočne Evrope*, Beograd 1982, II; Ž. Avramovski, *Balkanske zemlje i velike sile 1935–1937*, Beograd 1968; E. Milak, *Jugoslavija i Italija 1931–1937*, Beograd 1987; Ž. Avramovski, *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, II, Beograd 1986, 422, 438–439, 442, 519–520, 544–562.

⁶¹⁸ Ово је била тачна информација; РГАСПИ, 545–6–1525, бр. 60. Бартл је већ поменут међу првом групом која је морем отишла из Сплита у августу 1936.

⁶¹⁹ На основу постојећих података идентитет такве особе није било могуће утврдити.

⁶²⁰ АЈ, 724, X–1А/6, распис МУП, 1. 3. 1937; исто: НДА, 1360, кут. 1, бр. 10. Узгред, мјесец дана раније до Париза је стигла гласина супротног смисла, да је уз седам добровољаца са једног пароброда “Оцеаније” у

Колико је ова прича граничила са фантазијом открива нам Лацмановићева аутентична кадровска карактеристика, из које се види да је он лакше рањен у борбама за Мадрид, да би у вријеме писања доушничког извјештаја, далеко од валенсијских докова, учествовао у окршају на ријеци Харами као припадник противваздушне батерије “Готвалд”. Лацмановић не само да није био обавјештајац, него је као ванпартијац оцијењен као осредњи и политички неписмен кадар.⁶²¹ Илустративно је, међутим, како су мјешавине стварних имена, полуинформација и кафанских прича ушле у службене циркуларе, којима се проблем добровољаца све мање третирао као осјетљиво политичко питање, а све више као питање сузбијања криминала, односно антидржавне комунистичке активности. Једва мјесец дана од поштравања мјера, власти су све добровољце без изузетка отписали као непоправљиве припаднике комунистичког покрета, за којег су се определијели простим чином одласка у Шпанију.⁶²²

* * *

Једно је, ипак, било тачно: југословенски комунисти су подузели амбициозну операцију регрутовања добровољаца. Идеја о великом транспорту постепено се развила у комплексан план који је, по свему судећи, скован од стране Горкића и његових најближих сарадника током посљедњих седмица боравка Централног комитета у Бечу, поткрај 1936. године. Горкић је стигао из Москве 19. новембра.⁶²³ Вјероватно понукан причама и гласинама о поморским путовањима добровољаца из југословенских лука, али исто тако охрабрен дотадашњим одсуством јачег репресивног одговора државе, Горкић је усвојио идеју о сакупљању већег броја људи који би се са неколико тачака на обали упутили у Шпанију организованим поморским транспортом. Тешко се отети помисли да му је идеју сугерисао управо Мук, дајући одушка својој бокелској машти. Док су се детаљи о могућем начину пловидбе и даље разрађивали, приступило се организацији регрутовања добровољаца у Југославији. Политбиро је одржао своју прву сједницу у новом саставу у Бечу 8. децембра. Том приликом донесене су двије важне одлуке. Прво, због све јачих притисака југословенских и аустријских власти, Централни комитет се пресељава у Париз. Друго, уз потврду московских закључка да Тито буде

барселонску луку добровољно изашла и сва посада, па је капетан морао тражити да му фирма допреми нове морнаре. РГАСПИ, 495–11–334, фол. 46–47, Горкић за Гржетића, 7. 2. 1937; АЈ, 790/1, 1937/12.

⁶²¹ РГАСПИ, 545–6–1527, бр. 583. Лацмановић је дао и краћу изјаву о свом путу до Аликантеа гдје је у почетку био одређен за мјесто војног инструктора; М. Uradin, “Мјере полиције...”, III/1, 435.

⁶²² V. Pavlaković, *The Battle for Spain is Ours*, Zagreb 2014, 242; АБХ, КБУДБ, пов. ДЗ 1655/1937.

⁶²³ N. Jovanović, “Milan Gorkić (prilozi za biografiju)”, *Istorija 20. veka*, I/1, Beograd 1983, 51.

упућен у земљу на организациони рад и да са Муком води кампању за Шпанију, додата је и одлука да он на себе преузме задатак организације “туризма”, односно врбовања и сакупљања људства за Интербригаде.⁶²⁴

Први пут након двије године, Тито одлази у Југославију. Он стиже средином децембра, са налогом да обиђе Словенију, Хрватску, Далмацију и Србију. У Љубљани се краће задржава, гдје успијева успоставити контакт са словеначким руководством и пренијети усмене налоге за организацију “шпанских послова”. Касније ће напоменути како му је “туризам одузео много времена”, али су резултати брзо стигли: тада је установљен организациони одбор за слање добровољаца из Словеније,⁶²⁵ а чинило га је неколико чланова КПЈ, између осталих Тоне Шуштершич и Славко Жиданек, док је Даринка Жиданек обављала курирске задатке.⁶²⁶ На “шпанским пословима” радили су и неки чланови новог покрајинског руководства, Миха Маринко, Пепца Мачек као и Жеже Бутинар, за кога се накнадно испоставило да је био полицијски доушник.⁶²⁷ Стигавши затим у Загреб, Тито је затекао извјестан организациони неред као последицу претходних полицијских провала, али и неповјерење кадрова према Централном комитету. У таквим околностима он није затекао руководеће људе, али је успио одржати *ad hoc* консултације са појединим активистима. Значајну логистичку помоћ добио је од публицисте Стеве Галогаче.⁶²⁸ Преко њега, посао организације кључног, загребачког пункта, повјерио је комунисти Павлу Грегорићу Брзом.⁶²⁹ Није ишао у Београд, него се у Загребу састао са једним представником србијанске организације – вјероватно Николом Груловићем – кога је задужио за врбовање добровољаца.⁶³⁰ Тито је затим отишао у Сплит 27. децембра, на адресу добијену од Мука и Горкића, гдје се састао са зубаром Филипом Чулићем, у његовом стану, као и са Јосипом Треурсићем, бившим секретаром Покрајинског комитета, који се ту затекао. Њима је такође дао усмени налог да започну врбовање за Шпанију. Приликом ове посјете Тито се није састао ни са

⁶²⁴ I. Očak, *Gorkić: život, rad i pogibija*, Zagreb 1988, 250; СДЈБ, III, 264; АЈ, 790/1, 1936/392.

⁶²⁵ СДЈБ, III, 58-59, извјештај Тита, 9. 4. 1937; исто, IV, 74-75, извјештај Тита, 2. 9. 1938.

⁶²⁶ I. Kreft, “Pomoć KPJ španskomu ljudstvu”, *Bili smo v Španiji*, Ljubljana 1960, 48.

⁶²⁷ АЈ, 734, X-3A/1, “Извјештај ЦК СК Словеније...”, 1-2; АЈ, 724, X-2, “Организација одласка...”, изјава П. Жауцера, 3; T. Kramberger, “Naporni itinerarij Španske državljanske vojne”, *Slovenci v Španski državljanski vojni: Zbornik referatov znansvenega simpozija*, Koper 2010, 118-120; види и: I. Kreft, *Spomini in spopadi*, I, Ljubljana 1982, 291-295, 301-302, 327-328.

⁶²⁸ СДЈБ, III, 59, извјештај Тита, 9. 4. 1937; исто, 66, извјештај Тита, 14. 4. 1937.

⁶²⁹ Детаљније о загребачком пункту у наставку.

⁶³⁰ СДЈБ, III, 265, хронологија.

далматинским покрајинским руководством, јер су се водећи кадрови скривали од полиције.⁶³¹

Недуго затим, Тито је напустио земљу и пред нову годину отишао у Праг гдје се састао са Горкићем. Према његовом каснијем извјештају, том приликом му је генерални секретар саопштио да ће за потребе превоза бити изнајмљен један брод, а да ће тим бродом као добар познавалац мора и као непосредни руководиоца операције путовати Адолф Мук. Такође му је рекао да ће у сврху паралелног тока врбовања добровољаца у Београд бити упућена докторка Браина Рудин Фос, звана Марлена,⁶³² са којом се тих дана такође састао. Муж ове летонске комунисткиње био је Алфред Бергман, југословенски оперативац ОМС. Он је већ по тој линији радио на слању добровољаца, а почетком децембра упућен је на рад у Праг и Париз, дочим је за Рудин Фос било планирано да иде у Шпанију у својству болничарке. Док је обављала курирски задатак у Прагу, Горкић јој је саопштио да је њен нови задатак врбовање добровољаца у земљи. Крајем децембра, Рудин Фос је ушла у Југославију са легалним пасошем и отпутовала у Београд. Као и Тито, затекла је посљедично стање полицијске провале, у коме успијева доћи до Ненада Поповића Мирона, руководиоца “технике” Обласног комитета, али не и до капетана Милетића, авијатичара, који је био под полицијском присмотром. Упознала се и са Љубом Вушовићем, црногорским професором вечерње школе у Београду, који се прихватио задатка врбовања добровољаца. Рудин Фос му је саопштила тада њој познате детаље и најавила новчану помоћ за активности, док се он обавезао да ће покренути партијске канале, са фокусом на Црну Гору, гдје би сваки члан партије требало да окупи по шест људи. Вушовић је у Београду ангажовао Милоша Требињца, који је са још два или три сарадника формирао самостални пункт, одакле је преко везе у Бечу отпремио неколико војно способних појединаца из Србије и Војводине. Рудин Фос је затим отпутовала у Праг, да би се 8. јануара 1937. вратила у Београд, гдје је Вушовићу предала новац и јавке.⁶³³

Што се тиче конкретних детаља плана, било је већ тада одређено да се за потребе транспорта добровољаца из Југославије изнајми један француски брод, који би испловио из Марсеја, покупио добровољце на локацијама недалеко од јадранске обале а затим

⁶³¹ Т. Šitin, “Organizacija punkta za prihvata španjolskih dobrovoljaca i problemi njihova odlaska iz Dalmacije 1937. godine”, III/1989, 322-323; М. Ćurin, N. Kujundžić, “Dalmatinci u Španjolskom...”, III/1989, 346; СДЈБ, IV, 75-76, извјештај Тита, 2. 9. 1938.

⁶³² СДЈБ, III, 265-266, хронологија; СДЈБ, IV, 76, Титов извјештај, 2. 9. 1938; М. Ćurin, N. Kujundžić, “Dalmatinci u Španskom...”, III/1989, 346.

⁶³³ В. Rudin Fos, “Pripreme za odlazak brodom La Kors”, III/I, 437-438; АЈ, 790/1, 1939/24, изјава Б. Рудин Фос; АЈ, 724, X-2, “Организација одласка...”, изјава Љ. Вушовића, 3.

умакао у правцу међународних вода и Отрантских врата. Непознато је у којој је мјери Коминтерна била директно укључена у операцију, али постоје индиције да се радило о самосталном подухвату, изузев техничке помоћи и посредовања Француза. Наиме, Горкић је почетком јануара 1937. јавио Гржетићу да су у извођењу “два велика транспорта”, о чему ће писати детаљније када ствар буде готова.⁶³⁴ Чолаковићево сјећање је сагласно са овом пропозицијом: Горкић му је тада саопштио план и нагласио како ће то бити “јединствен подухват” који “ће нам... повратити углед који смо поприлично изгубили због бечких свађа”.⁶³⁵ Требало је то да буде, надао се Горкић, пријатно изненађење за Москву.

Формализујући ствар, Политбиро је 12. јануара 1937. одржао своју прву сједницу у Паризу, на којој су присуствовали Мук, Горкић и Чолаковић. Тада је одлучено да се Павловић примарно фокусира на издаваштво и растерети шпанских послова, а њима ће се даље позабавити Крндељ и Горкић уз помоћ Чолаковића, који је добио задатак да мобилише емигрантски актив, “проведе план акције” и организује картотеку. Мук је предложен за представника КПЈ при Интербригадама,⁶³⁶ пошто је свакако планирано да у Шпанију стигне бродом пуним добровољаца.

Иначе није јасно о која је “два велика транспорта” писао Горкић, али свакако није искључено да су разматране могућности паралелног превоза. Вушовић тврди да је првобитна идеја централе била та да се “овдје нађе неки брод”. Са тим циљем он је путовао у Сплит, гдје се повезао са Чулићем. Овај, међутим, није успио пронаћи вољног саговорника. Једини власник брода који би пристао на мисију тражио је новчани полог у вриједности брода, што је била сума коју просто нису имали на располагању.⁶³⁷ Но, вриједи узгред напоменути да се упоредо са припремама за поморски транспорт десила провала за коју се веже један још амбициознији план. Наиме, четири морнара ратне флоте на челу са Драгутином Карлом Ројцом из Бањалуке ухапшени су 15. фебруара 1937. у Шибенику, а још два морнара приведени су из њихове матичне базе у Тивту неколико дана касније. Ројц, поднаредник машинац на броду “Неретва”, будући партизански командант који ће погинути 1942. у борби са четницима, теретио се да је од октобра 1936. до половине фебруара 1937. сакупљао и растурао комунистичку

⁶³⁴ РГАСПИ, 495–11–334, фол. 25–26, Горкић за Гржетића, 2. 1. 1937. Мјесец дана касније, он му поново спомиње “једну велику експедицију”; исто, фол. 73, Горкић за Гржетића, 9. 2. 1937. Живојин Павловић је тврдио како је само Политбиро знао за ову акцију; С. Гавриловић, *Живојин Павловић и Биланс совјетског термидора*, Београд 2008, 208.

⁶³⁵ Р. Чолаковић, *Казивање о једном покољењу*, III, Сарајево 1972, 21.

⁶³⁶ РГАСПИ, 495–11–334, фол. 33, протокол Политбироа од 12. 1. 1937; исто: АЈ, 710/1, 1937/5.

⁶³⁷ АЈ, 724, X–2, “Организација одласка...”, изјава Љ. Вушовића, 5.

литературу. Група је након дужег притвора осуђена на затворске казне и одузимање војничких части. Осим што је међу већим бројем материјала пронађена и једна књига о рату у Шпанији, овај нам догађај можда и не би био занимљив нити од значаја за шпански контекст, да нам потоња свједочења не додају важан детаљ. Наиме, према казивању Душана Требовца, Ројцовог друга из дјетињства који је с њим служио у морнарици, група морнара комуниста требало је током вјежбе ескадре да преузме једну од четири подморнице и да њом крене у Шпанију. Дан пред покрет, извршене су преметичане и хапшења због комунистичке литературе, па је овај план пропао.⁶³⁸ Пошто у партијској документацији нема трага о овом плану, могуће је да је прича накнадно измаштана, али је исто тако могуће да је план скован у уском кругу морнара. У том смислу, самостална је била и замисао Бошка Петровића – студента права и полазника пилотског курса Школе резервних официра у Новом Саду – да украде један војни авион и да са њим одлети у Шпанију, што се ипак “показало као неизводљиво”.⁶³⁹

Пратећи налоге, Тито је почетком јануара стигао у Југославију са двоструким задатком: да би окончао критичну ситуацију у појединим дијеловима партијске и скојевске организације – посебно у Словенији и у Загребу – а затим извршио потребне приреме за провођење операције транспорта. Поред неколико мањих савјетовања о партијским пословима, за провођење шпанског плана састао се у Загребу са Стеваном Лилићем Антоном, шефом “Централне технике” КПЈ, који је био упућен у Сплит да би изгладио ситуацију насталу приликом Титовог претходног доласка. Према Лилићевом извјештају, Далматинци су, услед неспоразума, “у почетку посумњали у Титуса”, што је довело до “недовољне сарадње” између партије и човјека којег је Тито одредио за операцију.⁶⁴⁰ Ово се, наиме, односило на Чулића. Далматинском организацијом управљао је од априла 1936. у својству повјереника, а затим и секретара Покрајинског комитета, Хенрик Знидарчић.⁶⁴¹ Он се касније питао откуд Титу људи као што су Чулић и Треурсић, пошто нису били дио ужег круга. Штавише, он је за Титов долазак сазнао сасвим случајно двије седмице касније. Средином јануара, Тито је по Лилићу позвао Знидарчића у Загреб, гдје га је, како каже, “добро изгрдио и онда погладио и о свему смо

⁶³⁸ АРСБЛ, 559, Картотека: “Ројц Драгутин”, казивање Душана Требовца, 25. 6. 1979; АРСБЛ, 207, бр. 847, пресуда Босанског дивизијског војног суда, 14. 5. 1938. Ову причу потврђује и Карлов отац: АРСБЛ, 209, 1–22, недатирано сјећање Рудолфа Ројца; такође: АРСБЛ, 329, дос. 163. Остало је нејасно која је подморница била у плану за покрет. Требовац каже “Осветник”, а Рудолф Ројц тврди да је то “Храбри”, мада гријеши када каже да је Карло на њој служио. Краћа службена информација: АОИРПП, РП, V 1–2 (37), “Билтен” Одјељења за државну заштиту за март 1937, 3.

⁶³⁹ Ћ. Јанјић, “Bili smo piloti Gloriose”, Ш/V, 136–137.

⁶⁴⁰ РГАСПИ, 495–11–334, фол. 75–76, писмо Лилића, 3. 2. 1937.

⁶⁴¹ АЈ, 790/1, 1937/114, извјештај Знидарчића, 9. 12. 1937.

се добро договорили”.⁶⁴² Знидарчић му је том приликом објаснио да је Чулић погрешна личност за овај посао и да Титова веза с њим “није за партију никаква легитимација, него само може да побуди неповјерење”. Ово потврђује и активиста Ловро Боровчић Курир: “Сјећам се да је том приликом било примједби на то што се друг [Тито] из ЦК КПЈ, који је дошао у Сплит по задатку организације слања шпанских добровољаца, обратио... Чулићу (зубару) и Бепу Треурсићу, а мимоишао Покрајински комитет. С обзиром на то да је Чулић био, због извјесних разлога, неактиван, одлучено је да се Комитет у потпуности ангажује око те акције.”⁶⁴³ Титово објашњење је, међутим, било једноставно: Чулић је одабран управо да би се у случају пропасти акције избјегло хапшење руководећег кадра. Но, дозволио је могућност да се, у договору са Лилићем, Чулић смијени, али до тога није дошло јер је он већ започео врбовање.⁶⁴⁴

Према Чулићевом сјећању, наводно је већ приликом Титове прве посјете договором њих двојице детаљно разрађен план акције, којим су одређена сабиралишта уз обалу, курирске везе, начини пребацивања као и план санирања штете у случају провале.⁶⁴⁵ Међутим, ову тврдњу оспорава Знидарчић, који је објашњавао да су он и Лилић направили план за укрцавање. Тај план је укључио читав Покрајински комитет и појединцима је било наложено сакупљање људи са одређеног терена. Примарна мјеста врбовања била су Шибеник, Трогир, Сплит, Хвар, Омиш, Макарска, Сињ и Ливно, а тим људима придружили би се добровољци сакупљени на континенту преко Љубљане и Загреба. Извори нису сагласни око сваког детаља, али је извјесно да је цијело људство требало да буде у највећој тајности распоређено у неколико обалних тачака одакле би се на изнајмљеним моторним трабакулама одвезли до француског брода који би чекао у пролазу између Шолте и Брача, 15 километара јужно од Сплита. Мјеста укрцавања била су: Долац у Шибенику, јужна тачка Чиова код Трогира, Пољуд у Слиту, Стобреч под Мосором надомак Сплита и село Писак између Омиша и Макарске, док би се мања група Хварана пребацила директно са свог отока.⁶⁴⁶ По преузимању добровољаца, брод би се затим запутио према одређеној тачки на мору, 6 километара од мјеста Чањ између Будве и Бара. Тамо би их чекали људи на исти начин сакупљени и организовани од стране

⁶⁴² СДЈБ, III, 51-52, Тито за ЦК, крај јануара 1937; АЈ, 790/1, 1937/25.

⁶⁴³ L. Borovčić Kurir, “Neuspjeh kod Splita”, III/V, 224.

⁶⁴⁴ АЈ, 790/1, 1937/115, извјештај Х. Знидарчића, 11. 12. 1937; репринт: III/V, 460-463.

⁶⁴⁵ T. Šitin, “Organizacija punkta za prihvata...”, III/1989, 322-323.

⁶⁴⁶ M. Ćurin, N. Kujundžić, “Dalmatinci u Španjolskom...”, III/1989, 348; АЈ, 790/1, 1937/115, извјештај Х. Знидарчића, 11. 12. 1937; репринт: III/V, 460-463; L. Borovčić Kurir, “Neuspjeh kod Splita”, III/V, 224; G. Bergam, “Pokušaji odlaska u Španiju”, *Četrdeset godina: zbornik sećanja aktivista jugoslovenskog revolucionarnog radničkog pokreta*, IV-2, Beograd 1960, 129.

Покрајинског комитета за Црну Гору и Боку, који је вршио тајно врбовање од Дубровника до Улциња и кроз унутрашњост, преко Подгорице, Цетиња, Никшића па у мањем обиму све до Пећи.⁶⁴⁷

До почетка фебруара Тито је извјештавао Централни комитет да је акција у току. Док су у Љубљани и у Загребу очекивали да ће сакупити по 50 људи спремних за полазак, у међувремену су отишли појединци копненим путем према Паризу. Ипак, опште околности наметале су цијели низ проблема. Дешавала су се и хапшења и њему “пред носом”, па је извјештавао у Париз да је ситуација “сада врло шкакљива особито када се ради о кретању и становима”.⁶⁴⁸ У стегнутом полицијском обручу, активисти који су се ангажовали на овом послу жалиће се на низ проблема. Вушовић се једном приликом жалио због одлагања акције, кашњења курира, помијерања рокова и тежег непоштовања конспирације, напомињући да ће за евентуалну пропаст акције сносити одговорност Централни комитет, а не људи на терену. Слично њему, Знидарчић се жалио због недовољног познавања детаља општег плана, као и због чињенице да није предвиђена директна радио веза копна са бродом.⁶⁴⁹ Сентимент донекле преноси и сам Тито у писму од 6. фебруара којим пита: “Шта је са спортом? Овдје [ће] људи да побјесне од чекања на утакмицу. Нарочито су се Словенци на то спремили.”⁶⁵⁰

Завршивши први дио мисије у земљи, Рудин Фос је отишла у Беч, гдје је од Лилића сазнала за још једно одлагање, пошто преговори око изнајмљивања брода и даље нису били готови. Почетком фебруара стигла је у Париз, одакле је заједно са Горкићем и Муком отпутовала у Марсеј. Са њима је путовао и Антон Франовић, комуниста из Доброте код Котора, иначе проблематична веза Горкића са Далмацијом,⁶⁵¹ који је био одређен да плови заједно са Муком.⁶⁵² Иако је контакт за изнајмљивање брода добијен од КП Француске, а коначно склапање посла плаћено значајном сумом новца из касе КПЈ,⁶⁵³ капетан се изгледа премишљао, па је било потребно да га Горкић и Мук додатно убјеђују и чaste поклонима и вечерама. Када је капетан коначно пристао, Југословени

⁶⁴⁷ В. Јовановић, “Partija organizuje odlazak”, III/V, 214.

⁶⁴⁸ СДЈБ, III, 51-52, Тито за ЦК, крај јануара 1937; АЈ, 790/1, 1937/25.

⁶⁴⁹ АЈ, 724, X-2, “Организација одласка...”, изјава Љ. Вушовића; АЈ, 790/1, 1939/24, изјава Б. Рудин Фос; Т. Šitin, “Organizacija punkta za prihvatanje...”, III/1989, 327; АЈ, 790/1, 1937/115, извјештај Х. Знидарчића, 11. 12. 1937; репринт: III/V, 460-463.

⁶⁵⁰ СДЈБ, III, 54, Тито за ЦК, 6. 2. 1937; АЈ, 790/1, 1937/20.

⁶⁵¹ Види: АЈ, 790/1, 1937/114, извјештај Знидарчића, 11. 12. 1937.

⁶⁵² АЈ, 790/1, 1939/24, изјава Б. Рудин Фос.

⁶⁵³ Не постоји јединствена тврдња о томе колико је ово коштало, а цифре француских франака крећу се од 200 до 700 хиљада; Т. Šitin, “Organizacija punkta za prihvatanje...”, III/1989, 326; Ђ. Batrićević, “Neuspjela akcija prebacivanja crnogorskih dobrovoljaca u Španiju 1937. godine i njene posljedice”, III/1989, 264.

су имали на располагању “Корзику” (La Corse), оронули, стари трговачки пароброд, носивости 663 тоне са 15 чланова посаде, на кога су могли смјестити чак 500 путника за Шпанију. Приликом плаћања утаначени су датуми за укрцавања: 28. фебруар и 1. март на далматинској и 2. и 3. март на црногорској обали. Уз двоструке дане за обје локације, одређено је да “Корзика”, чекајући на трабакуле, даје свјетлосне сигнале да је у квару, да се обавља поправка и да помоћ није потребна. Рудин Фос је добила додатни новац и податке о укрцавању које је одмах понијела у земљу. Возом је стигла до Трста, одакле је 20. фебруара допловила до Сплита гдје се нашла са Лилићем, а затим аутобусом продужила у Дубровник гдје је три дана касније пронашла Вушовића. Након што је обојици пренијела новац и све информације које је знала, вратила се у Сплит гдје је требало да се укључи у наставак акције.⁶⁵⁴ У међувремену, брод је испловио из Марсеја и упутио се у корзиканску луку Ажаксо.

Као што се види из плана, мрежа за ову акцију заузела је значајну површину, али је исто тако заобишла већи број организација. Са једне стране, узимајући Војводину као примјер, видимо да је и ту крајем 1936. дошло до низа провала, па је појединачним члановима остављено као могућност да се сами сналазе.⁶⁵⁵ Приморској мобилизацији одазвали су се тек појединци, као што је Бранко Црњански из Оцака у Бачкој, који ће сам стићи до Сплита.⁶⁵⁶ Са друге стране, ова операција је укључила толики број људи због чега је тајност представљала посебан изазов. Данас нам је тешко разлучити да ли су и до које мјере учесници заиста прекршили правила конспирације. Милован Ђилас, црногорски комуниста на раду у Београду, свједочиће двије деценије касније да су неки чланови партије, сељаци из околине Колашина, ишли пјешке према Будви и говорили жандарима како “иду у Шпанију”.⁶⁵⁷ Тито ће у каснијем, ретроспективном извјештају тврдити како се током састанка у Прагу посвађао са Горкићем, противећи се плану да Рудин Фос обавља јавну и широку популаризацију врбовања.⁶⁵⁸ Да је заиста постојао шири концепт рада потврђује нам и свједочење Вушовића, коме је Рудин Фос пренијела

⁶⁵⁴ АЈ, 790/1, 1939/24, изјава Б. Рудин Фос; В. Rudin-Fos, “Pripreme za odlazak brodom La Kors”, III/I, 436-438; Т. Šitin, “Organizacija punkta za prihvatanje...”, III/1989, 326; подаци о броду: АОИРПП, РП, V 2a-7 (37), извјештај Команде мјеста Будва, 4. 3. 1937.

⁶⁵⁵ R. Pualić, “Kako smo u svome selu doživljavali borbe u dalekoj Španiji”, III/V, 301.

⁶⁵⁶ АВНС, 126, II, 18249/1937.

⁶⁵⁷ V. Dedijer, *Novi prilozii za biografiju Josipa Broza Tita*, Zagreb 1980, 237-238. Према Ђиласу, Рудин Фос је са њим ступила у контакт и тражила да је повеже са Вушовићем као Муковим старим пријатељем. Ђилас је упозорио да је “Вушовић доста неозбиљан човјек”, на шта му је Рудин Фос одбрусила да се директива мора спровести. Имајући то у виду, она је касније писала како је Вушовић био “озбиљан младић”; В. Rudin Fos, “Pripreme za odlazak brodom La Kors”, III/I, 438. Са своје стране, Вушовић је нагласио да се он и Ђилас нису подносили; АЈ, 724, X-2, “Организација одласка...”, изјава Љ. Вушовића, 4.

⁶⁵⁸ СДЈБ, IV, 76, Титов извјештај о раду, 2. 9. 1938.

управо такве инструкции.⁶⁵⁹ Но, да ли се Тито томе заиста успротивио, не можемо са сигурношћу знати. Његов извјештај је писан у вријеме када је било опортуно тада већ збаченог Горкића окривити за све пропусте. На сличном трагу, Рудин Фос је касније тврдила да је и Бергман ушао у неслагање са Горкићем, сматрајући да КПЈ није била у стању безбједно провести акцију оваквих размјера. Узимајући у обзир све доступне изворе, Тончи Шитин износи теорију да је у мимоходу дошло до промјене приступа: умјесто полулегалне мобилизације за коју се мислило да власти на њу неће одлучно реаговати, након искустава Тита и Рудин Фос који су једва успијевали пронаћи јавке и контакте, руководство ипак затвара обруч.⁶⁶⁰ Док се план транспорта кристалисао, врбовање је сужено кроз тајне партијске канале. Уосталом, и сам Вушовић наглашава да је почетна идеја била таква “да то буде једна полулегална акција, да се да масовни карактер и да се упознају извесни напредни људи”. Међутим, како нико од некомуниста, без обзира на симпатије, није хтио радити на врбовању, ствар се убрзо свела на чланове партије, што је праћено и одговарајућом директивом.⁶⁶¹

Данас не можемо јасно рећи да ли је дошло до пропуста због којих је ствар откривена унапријед, или је обим акције њу једноставно учинио исувише видљивом током завршног извођења. Доступни докази за сада упућују на комбиновану пропозицију: власти су око двије седмице унапријед имале општу назнаку о могућем укрцавању добровољаца, без познавања детаља, док је свему пресудила гломазност подухвата који је зависио од превеликог броја варијабилних ставки. Три године касније, у тешкој свађи са КПЈ, Живојин Павловић ће тврдити да је нетом пред провођење акције био приватном везом из земље упозорен да полиција зна за читаву ствар: “Одмах сам ставио до знања текст писма које сам добио из Београда. На седници истог [Политбироа] нико није хтео да схвати сву озбиљност ове опомене. Напротив, један од чланова изјавио је да сам ја ‘паничар’ и да без обзира на све то треба продужити ову акцију. То није био ни Горкић, ни Мук, већ један од оних који данас оптужују Горкића као јединог кривца.”⁶⁶² Истина, Павловић јесте присуствовао сједници Политбироа од 24. фебруара, заједно са Горкићем, Крндељем, Чолаковићем и Хлебецом,⁶⁶³ којима је поднио извјештај о раду администрације и “Емигрантске библиотеке”.⁶⁶⁴ Иако не постоји никаква потврда

⁶⁵⁹ АЈ, 724, X-2, “Организација одласка...”, изјава Љ. Вушовића, 2.

⁶⁶⁰ Т. Šitin, “Organizacija punkta za prihvatanje...”, III/1989, 324-325, 410.

⁶⁶¹ АЈ, 724, X-2, “Организација одласка...”, изјава Љ. Вушовића, 2, 7-8.

⁶⁶² С. Гавриловић, *Живојин Павловић и Биланс совјетског термидора*, Београд 2008, 208.

⁶⁶³ Павловићеви читаоци обично помисле да се овдје ради о Титу, иако он уопште није долазио у Париз током припрема акције “Корзика”. Приређивач је одлучио да не нагласи ову чињеницу.

⁶⁶⁴ АЈ, 790/1, 1937/21; С. Гавриловић, *Архивска грађа о Живојину Павловићу*, Ужице 2001, 97-98.

његове тврдње, остали докази дозвољавају да је била могућа. У литератури је дуго времена доминирао утисак како у документацији полицијских и управних органа о броду “Корзика” није пронађен нити један запис до тренутка када је ухваћен.⁶⁶⁵ Ипак, постоје извори који указују на то да су власти бар неколико дана унапријед сазнале да ће се одиграти акција те врсте. Према “Билтену” Одјељења за државну заштиту, благовремено је стигло обавјештење “да би се извесна група добровољаца са подручја Зетске и Приморске бановине имала илегално отпремити једним страним бродом за Шпанију”.⁶⁶⁶

За читаву причу кључна су два извора. Први је извјештај Приморске бановине о мјерама предузетим приликом заустављања акције.⁶⁶⁷ Према овом документу, власти нису рачунале са масовним пребацивањем добровољаца морем, очекујући покушаје већег транспорта копном, преко Загребa, због чега нису благовремено предузете мјере морске блокаде. Ипак, државне службе су већ до 27. фебруара биле сигурне да ће се десити управо оно што донедавно нису ни очекивали: укрцавање добровољаца на један страни брод у близини Сплита. Тада је почела потрага за државним бродом који би се ставио у функцију блокирања транспорта. Банска управа је у последњи тренутак набавила угаљ за “Опленац”, пароброд сплитске испоставе финансијске полиције, који је стављен у погон тек 2. марта. Остали бродови, они у посједу Дирекције поморског саобраћаја, били су у квару, док је Команда ратне морнарице у Дивуљама била у прилици издвојити један моторни брод. Тек 1. марта отпочело је морнаричко извиђање са копнених станица и уз помоћ једног хидроавиона. Стога не чуди ни опаска бана Јаблановића како је ова акција “у задњи час спречена”.⁶⁶⁸ Други кључан документ је извјештај Команде мјеста у Будви, која ће на читаву ствар ставити тачку. Према овом документу, Команда жандармерије за Боку Которску издала је 17. фебруара повјерљив извјештај којим упозорава како “извесна лица врбују добровољце из Црне Горе за комунистичку владу у Шпанији који се имају укрцати на једну француску лађу на морској пучини у међупростору Будве и Улциња”, гдје би добровољци стигли са договореног мјеста на обали помоћу моторне трабакуле.⁶⁶⁹ Другим ријечима, власти

⁶⁶⁵ B. Jovanović, “Partija organizuje odlazak”, III/V, 216.

⁶⁶⁶ АОИРПП, РП, V 1–2 (37), “Билтен” Одјељења за државну заштиту за март 1937, 4.

⁶⁶⁷ Пошто Тончи Шитин у свом тексту наводи да је користио ауторску фотокопију документа, о његовом садржају зависимо искључиво од ауторске интерпретације и дјелимичног цитирања.

⁶⁶⁸ T. Šitin, “Organizacija punkta za prihvata...”, III/1989, 340–341.

⁶⁶⁹ АОИРПП, РП, V 2а–7 (37), извјештај Команде мјеста Будва, 4. 3. 1937.

нису знале све детаље, али су сазнале довољно да би могле препознати ситуацију и – уколико их околности послуже – на вријеме реаговати.

Поткрај фебруара, након два мјесеца припрема,⁶⁷⁰ цјелокупни људски механизам коначно је стављен у погон. Окупљање на средњем Јадрану повукло је неколико група из унутрашњости које су у Загребу смјештене на воз за Сплит. Мјесни комитет у Сиску упутио је пет људи.⁶⁷¹ Осам људи из Ливна на челу са Војином Зиројевићем казали су својима да иду у шверц. Дуван кога су понијели успут им је заплијенила финансијска полиција, али су они свеједно стигли до обале.⁶⁷² Иван Мраковичић, радник ресторана у Загребу и синдикални повјереник, стављен је у “тројку” за пут на море. Било им је наложено да путују без јављања икоме а да у возу међу собом не комуницирају. Како је касније сазнао, у истом транспорту било је мноштво младића који су путовали на исту дестинацију.⁶⁷³ Словеначку групу од око петнаест људи на челу са Станетом Бобнаром отпремила је Пепца Кардељ. Све људе који су се запутили у Сплит дочекала је спремна мрежа активиста. Словенце је на станици сачекао Славко Жиданек који их је одмах повео према локацији за укрцавање, на којој ће чекати Боровчић са групом из Загреба и других мјеста.⁶⁷⁴ Неки од њих су дошли дан раније, а згодна околност за окупљање и пролазак већег броја људи кроз град била је фудбалска утакмица “Бате” и “Сплита”. Путници у Шпанију били су спремни да се представе као “навијачи”, за случај да их легитимише полиција, која је иначе била заузета мотрењем на синдикалну игранку која се у граду одржавала у исто вријеме. Док је Сплит “врвио од састанака и приредби”, партијски активисти су несметано прихватили, смјештали, окупљали и проводили своје госте. Цјелокупном операцијом за тај дио обале водио је Знидрачић, док је Боровчић био задужен за организацију ствари у Сплиту. Како је најтежи а кључни задатак било изнајмљивање моторних трабакула, том је послу посвећено највише времена. Два дана пред полазак чинило се да је све спремно. “Корзика” је већ испловила из Ажаксоа, гдје је направила паузу, па су вође група добиле коначне инструкције.⁶⁷⁵

⁶⁷⁰ АОИРПП, МГ, VIII 1г–2, сјећања Н. Ђурановића; L. Borovčić Kurir, “Neuspjeh kod Splita”, III/V, 224.

⁶⁷¹ S. Rukavina, “Pokušaji odlaska u Španiju”, *Četrdeset godina*, IV–2, Beograd 1960, 131.

⁶⁷² P. Vrdoljak, V. Konta, “Trabakule nisu stigle”, III/V, 229-230.

⁶⁷³ I. Mrakovčić, “Neostvarena želja”, III/I, 450.

⁶⁷⁴ P. Kardelj, “Opština Polje u pružanju pomoći španskom narodu”, III/V, 298-299; S. Bobnar, “Odšel sem v Španijo”, *Bili smo v Španiji*, Ljubljana 1960, 80-83; V. Jeriha Kovačev, *Fantje z vseh koncev sveta*, Ljubljana 1971, 7-16; T. Šitin, “Organizacija punkta za prihvat...”, III/1989, 329.

⁶⁷⁵ L. Borovčić Kurir, “Neuspjeh kod Splita”, III/V, 225-226; AJ, 790/1, 1937/115, извјештај Х. Знидарчића, 11. 12. 1937; репринт: III/V, 460-463; M. Ćurin, N. Kujundžić, “Dalmatinci u Španjolskom...”, III/1989, 347-348.

Не можемо са сигурношћу знати колики се број добровољаца упутио на зборна мјеста, али се чини, по свему судећи, да је његов распон између 180 и 200 људи. Прва група која се отиснула на море ту недјељу, 28. фебруара, сачињена је од педесетак Шибенчана на челу са Марком Билаћем. Када су кренули, задувао је страховито јак југо, који их је приморао да се искрцају у Гребаштици код Примоштена. Наставили су пјешке према Сплиту али их је код села Марине похватала полиција. Представљајући се као “навијачи”, убрзо су пуштени. Чулић, који је био задужен за укрцавање неколико мањих група Макарана, Омишана, Сињана и Ливњана у Писаку, показао се недорастао задатку. Осим што је упао у апатију па га се морало лагати да ће по њих заправо доћи француски војни брод, испоставило се да није пронашао чамац за укрцавање. Рудин Фос, умјесто да иде у Црну Гору, пристала је да надгледа Чулића. Дан пред полазак, за његову је групу пронађен нови трабакулаш у Макаарској, с тим да је неко морао отићи по њега и навигирати до мјеста укрцавања. Но, када је у недјељу задувао југо, Чулић је отказао и са Марленом отишао за Сплит, оставивши раштркане групе без информација и веза. Они који били присутни приликом отказивања, протестовали су и тражили да их се упути на друге барке. Истог дана, због југа нису могли заплвити ни Трогирани са Чиова предвођени Треурсићем, нити двије веће групе у Сплиту под Вјеком Марићем и Боровчићем. Сутрадан, 2. марта, када се вријеме тек мало поправило, испоставило се да Треурсић нема брода. Група Солињана која се првог дана окупила на Чиову и чекала сатима по олуји, током ноћи се сакрила по трогирским црквама. Када су кренули према станици за Солин, појавила се жандармерија која је на њих отворила ватру, на шта су они одговорили каменицама, продуживши пругом пјешке.⁶⁷⁶ Марићу, који је био задужен за испловљавање са Пољуда, власник трабакуле је другог дана отказао. Док је полиција започела привођења сумњивих лица по граду, Марић се са својом групом и придонелим Треурсићем упутио према Строжанцу да би се прикључили Боровчићевој групи Сплићана, Солињана и континенталаца. Неки од њих су провели олујну ноћ под отвореним небом испод Мосора.

Након дужег убјеђивања са власником броднице, укрцавање се због и даље јаког југа морало обавити 10 километара јужније, гдје се на трабакулу једва смјестило свих 156 пребројаних путника. Препуна трабакула је стигла на одредиште око 1 иза поноћи. Како се испоставило, “Корзика” је прву ноћ због олује била усидрена код Старог Града на Хвару, да би другу ноћ чекала на договореном мјесту до 22 часа увече, а затим

⁶⁷⁶ АЈ, 516, 2432, изјава М. Грубишића.

продужила на југ.⁶⁷⁷ Након неколико сати чекања на немирном мору, трабакула је зором искрцала људе у Ували маслина на Брачу. Група се притајила и поставила страже, док су Треурсић и власник барке отишли у Сплит да би пронашли Знидарчића, који ће им дати налог да откажу акцију. Око подне, на групу је набасао пастир и обећао да их неће одати, међутим, око 15 часова појавила се већа група полицајаца и жандармерије у стрељачком строју, док се надомак обале указао брод “Опленац”. Прије него што је група у колони укрцана на полицијски пароброд, дата јој је сасвим јасна команда: „Ви сте опкољени са копна и са мора. Знамо све о вама и на најмањи покушај отпора ми ћемо вас све побити, проклети комунистички пси.“⁶⁷⁸

Не знајући за драму која се одвијала у Далмацији, црногорски комунисти су своје задатке проводили према планираној динамици. Цјелокупном операцијом у том дијелу земље руководио је Блажо Јовановић, секретар Покрајинског комитета, док се оперативни рад одвијао преко локалних комитета. Наводно се пријавио толики број људи да су многи били одбијени. Никола Ђурановић, активиста из Вирпазара у чијој су кући одржавани састанци током припрема, сјећао се како је једва добио сагласност да и он иде. Сама операција текла је преко пункта у Подгорици, којим су руководили Владо Божовић, Андрија Мугоша и Периша Вујошевић. Онима који су одабрани за пут у Шпанију речено је да понесу одговарајући опрему, нешто сухе хране и да се не јављају својима пред полазак. Било је обавезно да се строго поштује конспирација. Путници су сврстани у групе са вођама и замјеницима. Сви су се окупљали у Љешкопољу, затим возили до Црмнице аутима седморице чланова партије, одакле су их локални активисти водили пјешке преко Пресјеке а затим спуштали у маслинову увалу надомак плаже код Чања.⁶⁷⁹ Ту је требало да се сакрију и да чекају барку за транспорт.

На зборном мјесту окупило се током 2. марта око 200 добровољаца, већином из Подгорице, Цетиња, Никшића и Бара. Пошто се ни брод, нити унапријед плаћена трабакула нису појавили, одлучено је, у складу са планом, да се ту проведе ноћ. Неки су се смјестили у рибарским колибама. Када се ујутро појавио власник једне колибе, проблем је ријешен тако што су га путници задржали и обећали да ће му платити

⁶⁷⁷ СДЈБ, III, 87-89, извјештај Горкића и Тита, април 1937.

⁶⁷⁸ АЈ, 790/1, 1939/24, изјава Б. Рудин Фос; АЈ, 790/1, 1937/115, извјештај Х. Знидарчића, 11. 12. 1937; репринт: III/V, 460-463; I. Mrakovčić, “Neostvarena želja”, III/I, 450-452; L. Borovčić Kurir, “Neuspjeh kod Splita”, III/V, 224-227; АЈ, 724, X-2, “Успомене народног хероја Станета Бобнара”; М. Ćurin, N. Kujundžić, “Dalmatinci u Španjolskom...”, III/1989, 347-348; T. Šitin, “Organizacija punkta za prihvatanje...”, III/1989, 327-329; “Pokušaji odlaska u Španiju”, *Četrdeset godina*, IV-2, Beograd 1960, 125-135.

⁶⁷⁹ B. Jovanović, “Partija organizuje odlazak”, III/V, 214-215; Đ. Batrićević, “Neuspjela akcija prebacivanja...”, III/1989, 253; АЈ, 724, X-2, “Организација одласка...”, изјава Љ. Вушовића; АОИРПП, МГ, VIII 1г-2, сјећања Н. Ђурановића; А. Mugoša, “Prebacivanje do Čanja”, III/V, 218-219.

дневницу. Међутим, како је неким погрешно речено да не носе превише намирница јер ће их свакако добити на броду, изгладњели појединци су се у мањој групи, супротно јасним инструкцијама, запутили у село Мишиће да се снабдију храном. Ту су их примијетили жандари, који су позвали појачање да би могли извидити ситуацију на обали.⁶⁸⁰

Шта се у то вријеме дешавало са главним актерима? Што се тиче Мука и брода “Корзике”, њих је поново узнемирила олуја, због које су у ноћи 2. на 3. март били приморани привремено усидрити се код Будве.⁶⁸¹ Након фијаска са Чулићем, Марлена се у Сплиту уз Лилићеву сагласност укрцала на путнички брод за Котор, одакле је ујутро 3. марта продужила аутобусом за Петровац. Тамо је ухватила везу и добила цедуљу са најновијим информацијама коју је тог јутра из пристаништа упутио Мук.⁶⁸² Сам Вушовић, који се претходног дана спуштао са путницима из Црмнице, примијетио је како на обали нема ниједног очекиваног пловила. Ујутро се запутио у Петровац да пронађе власника моторне броднице, који му је саопштио да није испловио зато што се “Корзика” ноћас задржала код Будве. Да би распетљао ситуацију, Вушовић је стигао у град око 11 часова, гдје убрзо сазнаје како је брод испловио сат времена раније. Тада је купио још намирница, утрпао их на бродницу и запутио се назад према Чању.⁶⁸³ Док се све ово одвијало, војни командант мјеста у Будви обратио је пажњу на посве чудне информације које су га сустигле у послеподневним часовима, дакле, током самог расплета акције:

“Дана 3. ов[ог] месеца [марта] око 17 часова лучки капетан у Будви г[осподин] Морети који лежи болестан... замолио ме је... да га посетим одмах... Приликом ове посете г[осподин] Морети ме је известио да се источно од острвцета Св. Николе у непосредној близини Будванског пристаништа налази усидрен француски пароброд ‘Ла Корз’, носивости 663 тона припадност луке Марсељ са посадом од 15 људи. Да је поменути пароброд старијег типа и у врло напуштеном и прљавом стању, празан, али са прилично животних намирница које би биле и сувише [велике] за овако малу посаду и овај пут. Да пароброд плови из Ајачија [Ажаксоа] са острва Корзике правцем Сплит наводно ради утовара цемента: имао је исправне и уредне путне исправе, а да се је у близини Будве задржао услед невремена на мору и извесног квара на машини и пумпи. До ових података дошло

⁶⁸⁰ АОИРПП, БТ, П/II 2–2, разговор са С. Ивановићем; S. Ivanović, “Žandarmi su nas iznenadili kod Čanja”, III/V, 221–223; B. Jovanović, “Partija organizuje odlazak”, III/V, 215; АОИРПП, МГ, VIII 1г–2, сјећања Н. Ђурановића.

⁶⁸¹ СДЈБ, III, 87–89, извјештај Горкића и Тита, април 1937; АЈ, 790/1, 1937/152.

⁶⁸² B. Rudin Fos, “Pripreme za odlazak brodom...”, III/I, 441; АЈ, 790/1, 1939/24, изјава Б. Рудин Фос.

⁶⁸³ АЈ, 724, X–2, “Организација одласка...”, изјава Љ. Вушовића.

се је преко једног органа лучке капетаније који је био на броду по званичној дужности.”

Командант је одмах потом упознат са повјерљивим извјештајем среских власти које су обавијештене о могућности да један страни брод са обале утовари оружје и муницију намијењену за “црвене”. Убрзо затим, показан му је и већ поменути распис жандармерије по коме ће један француски брод покупити добровољце са црногорске обале. Команда је у међувремену добила неколико додатних информација, наиме, како је у неколико мјеста пријављен нестанак већег броја омладинаца, како је у Чању примијењена већа група људи, како је локално непознат младић у Будви купио 100 килограма хљеба и утоварио на једну трабакулу, а да се у аутобусу Зетске пловидбе возила једна странкиња која се распитивала о боравку у оближњем Петровцу да би се затим изгубила у мјесту. Коначно, предвече је телефоном са Цетиња јављено како је за француским паробродом расписана потрага из Сплита. Све ово било је довољно да отклони сумњу у то да се пред њима налази тражени брод.⁶⁸⁴

Док су власти повезале конце и тражиле адекватно средство за потјеру, брод је полако подигао сидро и запловио према Петровцу. Иако је успјешно обезбиједио обалу координацијом са органима реда, командант није могао пронаћи начин да сустигне “Корзику”. Тек иза 21 часа један наредник га је обавијестио како је у патроли код Лучке капетаније опазио три официра ратне морнарице. Дошавши до њих, командант је препознао сретну околност: у том тренутку у пристаниште су упловљавале четири торпиљерке које су из Тивта тога дана упућене у вјежбу.⁶⁸⁵ Машиниста који је служио на једној од ових торпиљерки, свједочио је касније како су били изненађени брзом појавом главног официра и наређењем да се припреми бојева муниција. Када је стигао вод војника, торпиљерке су испловиле, да би око поноћи сустигле “Корзику” надомак Петровца, у газу према међународним водама. Брод је пред зору 3. марта спроведен у Зеленику.⁶⁸⁶ У првом покушају претреса, капетан “Корзике” је наводно извукао пиштољ и тражио да се брод прегледа у присуству француског конзуларног представника.⁶⁸⁷ Пошто је тај захтјев испоштован,⁶⁸⁸ приликом претреса пронађени су и ухапшени Мук и Франовић. Иако је за то постојала могућност, они су одбили да се крију. Наравно, Мук

⁶⁸⁴ АОИРПП, РП, V 2а–7 (37), извјештај Команде мјеста Будва, 4. 3. 1937.

⁶⁸⁵ АОИРПП, РП, V 2а–7 (37), извјештај Команде мјеста Будва, 4. 3. 1937.

⁶⁸⁶ I. I. Stanišić, “Hvatanje francuskog broda La Kors”, III/V, 233-234.

⁶⁸⁷ РГАСПИ, 495–11–334, фол. 89, Горкић за Гржетића, 14. 3. 1937; АЈ, 790/1, 1937/31.

⁶⁸⁸ Ђ. Batrićević, “Neuspjela akcija prebacivanja...”, III/1989, 254-255.

је већ био познат полицији, која је од загребачке провале у јесен 1936. знала да је он члан Централног комитета.⁶⁸⁹ Штавише, и сам Горкић је знао да полиција зна за Мука и да се шаљу окружнице са његовом фотографијом.⁶⁹⁰ Док су га изводили из брода, Мук је окупљене поздрављао подигнутом песницом и клицао Шпанији.⁶⁹¹

Ситуација на обали распетљала се већ током претходног дана. Никола Ђурковић, предсједник Општине Рисан, легализовани комуниста који је на линији са Вушовићем вршио врбовање на потезу од Дубровника до Будве, схватајући на вријеме да је операција пропала, завратио је кућама неколико десетина својих људи, чиме су били поштеђени хапшења.⁶⁹² Независно од хватања брода, добровољце у Чању открила је жандармерија. Видјевши их како се приближавају, један број окупљених отишао им је у сусрет, остављајући могућност илегалцима да побјегну у супротном правцу. Пошто је жандармеријски вод био релативно мален а неки међу путницима нису крили да су наоружани, група на обали је игнорисала жандаре и чекала требакулу. Но, када је власник броднице, приближавајући се обали, видио жандармерију, окренуо се у супротном правцу и Вушовића искрцао у оближњој ували. Са групом илегалаца Вушовић се запутио у Црмницу, гдје ће сазнати да је пала и “Њемица”, односно Рудин Фос. Када су власти завршиле чешљање терена, похапшено је преко стотину људи који су у колонама спроведени до затвора у Бару. Тамо су пјевали и примали храну од народа који се окупљао испред зграде. Рудин Фос, ухапшена на стази према Чању, са полицајцима је говорила на њемачком, представљајући се као докторица на службеном путу. У једном тренутку, њу су одвојили и стрпали у марицу која је упућена за Котор. На њено изненађење, у марици је са групом младића био и Вушовић, који је ухапшен у готово филмској завршници ове епизоде: открили су га у Бару док се са Црмничанима припремао Марлену да ослободи из затвора.⁶⁹³

Слична је судбина задесила похапшене у другим дијеливма земље. Са великом групом ухваћених на Брачу, “Опленац” се дуго задржао на мору, да би их тек касно у ноћи 2. марта искрцао у халу сплитске царинарнице. Ово је учињено због очекиваног притиска грађана, који ће се и у касним сатима окупљати испред складишта, доносити

⁶⁸⁹ АБХ, КБУДБ, пов. ДЗ 5952/36; АОИРПП, РП, V 26–98 (36), распис Зетске бановине, 20. 11. 1936.

⁶⁹⁰ АЈ, 790/1, Горкић за Черномодрика и Пика, 2. 1. 1937.

⁶⁹¹ Р. Чолаковић, *Казивање о једном покољењу*, III, Сарајево 1972, 51.

⁶⁹² Ђ. Batrićević, “Neuspjela akcija prebacivanja...”, III/1989, 254; АЈ, 724, X–2, “Организација одласка...”, изјава Љ. Вушовића.

⁶⁹³ АЈ, 724, X–2, “Организација одласка...”, изјава Љ. Вушовића; АЈ, 790/1, 1939/24, изјава Б. Рудин Фос; Ђ. Batrićević, “Neuspjela akcija prebacivanja...”, III/1989, 216; А. Mugoša, “Prebacivanje do Čanja”, III/V, 220; АОИРПП, МГ, VIII 1г–2, сјећања Н. Ђурановића; S. Ivanović, “Žandarmi su nas iznenadili kod Čanja”, III/V, 223; Ђ. Batrićević, “Neuspjela akcija prebacivanja...”, III/1989, 253–255.

храну и протестовати, након чега су притвореници распоређени у друге затворске јединице. Током наредних двије седмице, већина приведених је пуштена, али су многи спровођени у матичне полицијске управе. Загрепчани су пребачени у свој град, гдје их полиција наставља ислеђивати и тући, да би неколико појединаца, након мјесец дана одлежавања, рјешењем било протјерано у родна мјеста. Троје Ливњака ухапшени су при повратку кући, након чега им је изречена судска забрана доласка у Сплит на пет година. Ухапшена је и Пепца Кардељ, која није ништа признала. Слично су се држали готово сви други учесници акције. Пошто нове казнене одредбе још нису биле ступиле на снагу, они су углавном признавали да се јесу запутили у Шпанију, али су се око детаља о врбовању и транспорту правили невјешти.⁶⁹⁴ Уз Боровчића ухапшено је шест осумњичених за организацију транспорта, али су сви након шест недјеља истражног поступка пуштени услед недостатка доказа. Марка Орешковића Крнтију, комунисту из Лике кога је на пут отпремио Грегорић, сплитска полиција није уопште препознала као лице с потјернице. Док су загребачке колеге послале упит, Сплићани су га већ били обрадили и пустили.⁶⁹⁵

Тита је вијест о пропасти акције затекла у Загребу. Први утисак о могућим проблемима изазвао је новински чланак од 1. марта о томе како је “код Шибеника бура провалила једну хридину” у којој је било педесет младића “који су намјеравали отићи у Алжир”. Два јутра касније, у књижару “Нова књига” – сједиште загребачког пункта – бануо је Стево Рукавина, вођа групе из Сиска, који се из Сплита вратио након прве ноћи. Ту је затекао Грегорића и Тита, који су га “зачуђено погледали” када се указао. Преко пута, у излогу “Новости”, појавила се сензационална вијест како је у Далмацији похапшено око 200 људи који су хтјели у иностранство, а наводно их је чекао један страни брод код отока Виса. Тито је 4. марта послао писмо Централном комитету којим је пренио најновије вијести, уз напомену да је из Словеније у експедицију било упућено “100 прворазредних играча”, али да су се “неки брзо вратили” и причали “невјероватне ствари о збрци” у Сплиту.⁶⁹⁶ Наредни извјештај послао је 8. марта, одмах након што је од Лилића добио вијест “о коначном фијаску”, на основу чега је извукао три разлога за

⁶⁹⁴ На примјер: HDA, 1360, кут. 1, бр. 24, саслушања Н. Брнића и З. Штефиновића.

⁶⁹⁵ М. Curin, N. Kujundžić, “Dalmatinci u Španjolskom...”, III/1989, 349; P. Vrdoljak, V. Konta, “Trabakule nisu stigle”, III/V, 230; I. Mrakovčić, “Neostvarena želja”, III/I, 451; P. Kardelj, “Opština Polje u pružanju pomoći španskom narodu”, III/V, 299; L. Borovčić Kurir, “Neuspjeh kod Splita”, III/V, 224, 228; М. Orešković Krtić, *Autobiografija*, Zagreb 1976, 194-195; T. Šitin, “Organizacija punkta za prihvatanje...”, III/1989, 330; F. Prevc, “Ipak sam stigao”, III/I, 514; V. Jeriha Kovačev, *Fantje z vseh koncev sveta*, Ljubljana 1971, 16-27.

⁶⁹⁶ СДЈБ, III, 55, извјештај Тита, 4. 3. 1937; AJ, 790/1, 1937/26; S. Rukavina, “Pokušaji odlaska u Španiju”, *Četrdeset godina*, IV-2, Beograd 1960, 131. Ова бројка је вишеструко увећана, али се можда ради о забуни. Укупан број упућених преко Љубљане и Загреба био је мањи од 40 људи.

неуспјех: “далматинска бирократија, алкавост, а и издаја су посриједи”. Одмах је предузео одговарајуће мјере да би заинтересовао наклоњене утицајне личности, чиме би се читавој акцији дало некомунистичко и антифашистичко обиљежје. Лилићу је наложио “да се губи оданде чим прије”, а затим се и сам, након састанка са Знидарчићем и добијања новог фалсификованог пасоша, смјестио на воз и преко Италије упутио за Француску.⁶⁹⁷

Изгледа да је прве информације од Знидарчића 12. марта у Париз донио Боро Леонтић, симпатизер КПЈ, који је допутовао легално.⁶⁹⁸ Горкић је 14. марта извјестио Москву да је акција пропала и прослиједио је извјештаје Лилића и Тита. Напоменуо је да се то десило “једино ради тога што је на дан кретања дувао јак вјетар југо који већ годинама није био тако јак као те ноћи”. Истина, надодаје, “било је и погрешака, али и поред погрешака акција би успјела, да није било буре те прве ноћи”. Закључком је покушао указати на позитивно исходиште:

“Акција није успјела, али је цијела акција ипак један велики плус за нас. У неким селима јавила се четвртина или трећина свију одраслих мушкараца. Сва је јавност за ту ствар. 250 ухапшених у Сплиту пјевали су цио дан, а свијет им је доносио вина и наранџе. Парт[ијских] провала није било. Сплитска [партијска] организација послје провале издала је летак упућен ‘поштованом грађанству’ у коме у нар[одно]фрон[товском] духу објашњава цијелу ствар.”

Наслућујући подигнуте обрве међународних шефова, Горкић је апеловао на другове да ствар представе као дугорочни успјех, надајући се дозволи за реванш:

“Немојте да спуштате носове код информисања о овој ствари. Ми смо покушали да изведемо једну ствар, коју до сада нико није извео. Ствар није успјела, али то је био стицај околности (бура итд.). Иначе – све говори за то да би ствар успјела. Људи су били на 90% квалификовани у војном погледу. Искрцати су се требали већ формирану јединицу са командирима и комесарима. Ако нам Д[и]м[итрије] Зах[аријевић Мануиљски] даде дозволу преузимамо на себе да ту акцију поново изведемо у року од мјесец дана. Људи из земље то траже. Реакција је оваква: овај пут није успјела, али ће други пут. Власти настоје заташкати ту ствар,⁶⁹⁹ јер је мобилизација у пуном смислу ријечи била масовна. Ми разумије се водимо истрагу, нема ли других разлога неуспјеха осим буре.”⁷⁰⁰

⁶⁹⁷ СДЈБ, III, 56-57, извјештај Тита, 8. 3. 1937; исто, 74-75, 270.

⁶⁹⁸ Т. Šitin, “Organizacija punkta za prihvatanje...”, III/1989, 333.

⁶⁹⁹ Заиста, прорежимски листови нису извјештавали о овим догађајима.

⁷⁰⁰ РГАСПИ, 495–11–334, фол. 89, Горкић за Гржетића, 14. 3. 1937; АЈ, 790/1, 1937/31.

Када је Тито 25. марта коначно стигао у Париз, информације које је донио о раду на политичким и организационим питањима заиста су давале повода за оптимизам: одржани су важни састанци у Љубљани, Загребу и Београду, срећене су прилике у партијским и скојевским организацијама, комунисти су преузимали руководства у синдикатима, а сама провала над “Корзиком” није указивала на дубљи полицијски продор у партију. Истина, Мук и Рудин Фос допали су затвора, али су за њих одмах ангажовани адвокати и покренута је кампања за амнестију.⁷⁰¹ Почетком априла у Београду су дијељени леци под насловом “Спасимо живот Адолфу Муку!” уз потписе студентске омладине радикала и опозиционих странака.⁷⁰² Поврх тога, француски посланик је протествовао властима због полицијске акције над “Корзиком”, што је изазвало непријатан утисак у већ поквареним односима Београда и Париза.⁷⁰³ За судбину Рудин Фос, која је тобоже допутовала да би купила некретнину и отворила дјечје одмаралиште, интересовала се Међународна женска лига за мир, упутивши протесте локалним и централним властима и југословенској мисији у Берну.⁷⁰⁴ Уз кампању и протесте, изгледало је као да ће се из свега извући морална и пропагандна побједа, док се одзив људства врбовању за рат сматрао великим ударцем за режим.

Ипак, постепено слијегање информација појачавало је утиске да ситуација није сасвим сјајна. Убрзо се сазнало да је “ради шпанских ствари” ухапшен и већ поменути Ненад Поповић, веза Покрајинског комитета Србије са централом, иначе премијеров рођак, запослен у Централном пресбируу и редакцији “Времена”.⁷⁰⁵ Политбиро је на сједници 3. априла именовao Тита и Горкића да испитају сав материјал о експедицији и поднесу извјештај,⁷⁰⁶ што су они учинили у року од двије седмице. Њихов се извјештај углавном базира на очигледно штурим материјалима, изјавама другог реда те на основу свједочења једног “одговорног руководиоца брода”, што се вјероватно односи на француског капетана. Наиме, Горкић је претходно јавио у Москву како ће о пропасти експедиције знати више “кад се поврати човјек којег смо доље послали”, што је

⁷⁰¹ РГАСПИ, 495–11–334, фол. 94, Горкић за Гржетића, 26. 3. 1937, исто, фол. 93, Горкић за Гржетића, 20. 3. 1937; СДЈБ, III, 58–75, извјештаји Тита, 9–14. 4. 1937; АЈ, 790/1, 1937/35, 1937/44, 1937/47, 1937/51.

⁷⁰² АБХ, КБУДБ, пов. ДЗ 1903/1937, распис МУП, 17. 4. 1937; АОИРПП, РП, III 2–7 (37), препис летка.

⁷⁰³ Ž. Avramovski, *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, II, Beograd 1986, 550.

⁷⁰⁴ АОИРПП, БТ, 13157–II/I 5–9, допис К. Рагаз, 17. 4. 1937; АОИРПП, МГ, VIII 2–6, елаборат и регеста о радничком покрету у Бококоторском срезу, I, 13.

⁷⁰⁵ РГАСПИ, 495–11–334, фол. 104, Горкић за Гржетића, 8. 4. 1937; СДЈБ, III, 309.

⁷⁰⁶ СДЈБ, III, 178; АЈ, 790/1, 1937/40, протокол сједнице Политбироа, 3. 4. 1937.

вјероватно Лилић, “кад се поврати капетан брода (очекујем га ових дана) и кад дође Титус”, односно Тито.⁷⁰⁷

Сам извјештај, написан средином априла, почиње констатацијом да је “транспорт био углавном добро организован и да је био изводљив”, а да експедиција није успјела из три разлога: због лошег времена, због низа грешки Мука и локалних руководица, те због “недовољне будности у односу на италијанску шпијунажу”. Заправо понављајући Лилићеву теорију,⁷⁰⁸ посљедња ставка била је најдетаљније разрађена у низу хипотеза о могућим пропустима: од развијеног италијанског надзора у Марсеју и у југословенском пограничном подручју, преко чињенице да су неки чланови посаде били Италијани и можда у фашистичкој служби, до тога да се Мук наводно држао неконспиративно током боравка у Ажаксоу, причајући о експедицији за вечером пред непознатим људима. Муку је стављено у кривицу и то што је у Будви сишао с брода, дао непознатом рибару цедуљу са поруком за друга у Петровцу, који се за четири сата успио вратити са писаним одговором, сустижући брод који је већ испловио. Није наодмет, каже се у извјештају, да је овај рибар прво показао поруку полицији, која му је обезбиједила превоз и затим га сачекала да покаже и одговор.⁷⁰⁹ Што се тиче Далматинаца, њима је узето као гријех то што су каснили са другим покушајем укрцавања, када су смјештали већи број људи на једину преосталу барку, због чега су испловили прекасно. Да су се укрцали на вријеме, Горкић и Тито резонују, брод се не би задржавао у црногорском приобаљу нити би улазио у будванску луку. Коначно, као посебан пропуст узета је чињеница да су Мук и Франовић путовали без папира, које су били дужни обезбиједити француски другови, па с тим у вези “треба констатовати и Сомерову грешку”.⁷¹⁰

Извјештај је прихваћен “с примједбама” на сједници Политбироа 16. априла и послан у Москву.⁷¹¹ Суштински гледано, његова основна порука није била нетачна: акција је била солидно планирана али су током реализације чињене грешке, како од стране руководства тако и од људи на терену. Главни контрааргумент даће Знидарчић каснијим извјештајем којим је тврдио да је читава ствар лоше постављена. У накнадној памети, сматрао је да би било боље да је купљен један брод од 350 тона под енглеском

⁷⁰⁷ РГАСПИ, 495–11–334, фол. 93, Горкић за Гржетића, 20. 3. 1937; исто: АЈ, 790/1, 1937/35. Приређивачи “Сабраних дјела” сматрају да је “одговорни руководицац транспорта на броду” Мук, што нема никакву логичку основу, јер Мук није могао давати никакве *ex post facto* информације; СДЈБ, III, 87, 175, 235.

⁷⁰⁸ Лилић у свом првом извјештају с почетка марта тврди да је италијанска шпијунажа у пограничном подручју била главни фактор провале; СДЈБ, III, 226.

⁷⁰⁹ Судећи по садржају доступне грађе, ово се није десило.

⁷¹⁰ СДЈБ, III, 87-89, извјештај Горкића и Тита, април 1937; исто: АЈ, 790/1, 1937/152.

⁷¹¹ СДЈБ, III, 179, протокол Политбироа, 16. 4. 1937; исто: АЈ, 790/1, 1937/52.

заставом, којим се могло “постепено и редовито вршити транспортовање”.⁷¹² Што се тиче хипотеза о италијанској или некој другој шпијунажи, оне остају под знаком питања. Уз неколико гласина о наводним сазнањима унапријед,⁷¹³ из доступних докумената је видљиво да власти нису знале који конкретно француски брод би требало да траже, нити су знале детаље о акцији, што указује на релативно мањи обим информација, које су вјероватно измакле конспирацији током врбовања на терену. Пред коначно хватање брода, власти су такоређи набасале на њега током инспекције по службеној дужности у срећним околностима олује и квара. Најуреним и похапшеним активистима сигурно је изгледало како је реакција била одлучна и благовремена, што је оставило утисак успјешног обавјештајног рада, али они нису знали оно што ми знамо данас, наиме, да се на другој страни одвијала својеврсна комедија. Јер, како другачије описати сцене у којима бан у Сплиту викендом набавља угаљ за пароброд који заправо и не хвата главну мету, него то чини, сасвим случајно, командант мјеста у Будви, након што му лучки капетан саопштава вијест из кревета, а он, на срећу, у последњем тренутку затиче приправну морнарицу, која је ту случајно пристигла на вјежбу? И док је бан Јаблановић, извлачећи поуке, покушао вишим инстанцама указати на катастрофално стање у систему,⁷¹⁴ они који су радили на супротној страни, упркос хапшењима и провалама, стекли су непроцјењиво искуство једне масовне акције. Рад на тајном сакупљању и пребацивању више десетина људи, темпирање покрета, разматрање резервних опција, санирање провала и групна конспирација, били су незамјењив тренинг за оно што ће наступити само неколико година касније.

Настављајући редовне активности, Горкић је поткрај априла апеловао у Москву “да се поведе што јача међународна акција у корист” Мука, Франовића и Рудин Фос, иза којих је, како се дознало у међувремену, полиција ухапсила већи број појединаца. Тих дана, генерални секретар је такође начуо да су се у притвору слабо држали Милош Требињац, који је под притиском наводно теретио Рудин Фос, као и Франовић, који је одао Знидарчића,⁷¹⁵ уз још три члана Покрајинског комитета за Далмацију и дванаест активиста КПЈ. На основу Франовићевог исказа, који је признао да је био партијски инструктор за Далмацију и да је учествовао у организацији покрајинске конференције, против ове групе сплитска полиција је 14. маја поднијела кривичну пријаву. Иако ће

⁷¹² АЈ, 790/1, 1937/115, извјештај Х. Знидарчића, 11. 12. 1937; репринт: III/V, 460-463.

⁷¹³ Т. Šitin, “Organizacija punkta za prihvatanje...”, III/1989, 336.

⁷¹⁴ Види: Т. Šitin, “Organizacija punkta za prihvatanje...”, III/1989, 340-341.

⁷¹⁵ РГАСПИ, 495–11–334, фол. 121, Горкић за Гржетића, 29. 4. 1937; СДЈБ, III, 175, Горкић за Гржетића, 20. 3. 1937; РГАСПИ, 495–11–334, фол. 124-125, Горкић за Гржетића, 7. 5. 1937.

група бити ослобођена услед недостатка доказа,⁷¹⁶ органи реда сакупили су значајан сет информација о раду, структури и људству КПЈ. И заправо, не повезујући конце између учесталих хапшења, Мукови другови из руководства и даље нису схватили да је управо он, као бивши члан Политбироа, који је о партији и њеним кадровима знао више него било који други притвореник, пред полицијом потпуно поклекнуо, одајући себе и своје саборце као нико до тада.

* * *

Како дугорочне посљедице нереализованих планова још нису биле на виду, рад на помоћи Републици настављен је постепеним прилагођавањем на нове, махом теже околности. Док је слање људства у Шпанију тек требало бити постављено на чвршће основе, акције пружања материјалне и пропагандне подршке Републици настављене су упркос појачаним забранама.⁷¹⁷ Као примјер изразите солидарности служио је Сплит, гдје су током јесени 1936. сакупљена значајна средства.⁷¹⁸ Око нове године примијећено је сакупљање помоћи путем организација црвеног крста.⁷¹⁹ Акција је затим ширена кроз синдикате и друга удружења. Приређивале су се чајанке и “другарске вечери” у сврху усмене пропаганде.⁷²⁰ Полиција је почетком 1937. упозоравала како комунисти користе разне начине да би организовали сакупљање помоћи.⁷²¹ Посебну улогу добиле су омладинске фронтовске организације које су током протеклих двије године осниване од стране скојеваца у покушају омасовљавања покрета младих.⁷²² Претходни рад на антиратној пропаганди стављен је у марту 1937. на чвршћу организациону основу Титовом интервенцијом за формирањем привременог скојевског руководства под Ивом Лолом Рибаром, Леом Матесом и Лидијом Шентјурц.⁷²³ Иако је Тито увидио да међу омладином услед недовршене реорганизације влада “приличан каос” који је настао распуштањем мноштва скојевских организација, ново усмјерење већ је давало резултате.

⁷¹⁶ DAST, 503, 1937, кут. 13, фасц. 5; М. Ćurin, N. Kujundžić, “Dalmatinci u Španjolskom...”, III/1989, 350; AJ, 790/1, 1937/114, извјештај Х. Знидарчића, 9. 12. 1937.

⁷¹⁷ Наравно, оне су имале ефекта, па је једним писмом из земље с краја октобра примијећено како рад на сакупљању средстава у Загребу јењава, док је човјек који је радио на томе у међувремену ухапшен. Ипак, наглашено је да се тај рад наставља. AJ, 790/1, 1936/357, извјештај за ЦК, 23. 10. 1936.

⁷¹⁸ Т. Šitin, “Organizacija punkta za prihvata...”, III/1989, 321; види и: AJ, 790/1, 1936/295 и 1936/330.

⁷¹⁹ АОИРПП, РП, V 2а–3 (37), распис Зетске бановине, 2. 2. 1937; “Југославският младежки червене крџст...”, *Нова камбана*, Софија, 19. 11. 1936.

⁷²⁰ AJ, 724, X–2, изјава И. Матејака, 5.

⁷²¹ V. Pavlaković, *The Battle for Spain is Ours*, Zagreb 2014, 182; Ѓ. Kapor, “Policija u potjeri za španskim borcima”, III/V, 344; АОИРПП, РП, V 2а–3 (37), распис Зетске бановине, 2. 2. 1937.

⁷²² М. Vasić, *SKOJ 1929–1941*, Beograd 1979, 55–65.

⁷²³ М. Vasić, *Revolucionarni omladinski pokret u Jugoslaviji 1929–1941*, Beograd 1977, 460.

На Београдском универзитету створен је “Омладински народни фронт слободе”.⁷²⁴ Шпанско питање као централно питање одбране мира и демократских слобода могло се управо кроз овакве форуме ставити пред широку публику. Међу студентима, разговор је започињао састанцима у мензи, током излета у природу или на спортским такмичењима.⁷²⁵ Београдски студенти комунисти израђивали су маркице чијом су продајом сакупљани прилози.⁷²⁶ Студент Миливоје Ковачевић из Ужица приведен је 21. марта 1937. јер је “покушао да растури и распрода извесан број слика, које представљају жртве бомбардовања Мадрида” под насловом “Шта сте учинили да ово спречите?” Изјавио је да је у Београду, гдје је полагао испит, добио 200 комада овог материјала уз молбу да их продаје, да би се сакупљени новац искористио за трошкове Свјетског омладинског конгреса. Том приликом кажњен је новчано и са четири дана затвора, иако није познат полицији, а изјавио је како није знао да је такав рад забрањен.⁷²⁷ Власти су блокирале продају маркица “За шпанску децу”, што је тумачено као сакупљање новчане помоћи “за децу комуниста”.⁷²⁸ Према сјећањима активиста, партијске организације су на разне начине успијевале сакупити значајна средства. Умножавани су разноврсни графички материјали, а усмјена пропаганда, посебно у форми пјесме, ширена је путем приредби и скупова.⁷²⁹ Широм земље од 25. маја до 2. јуна 1937. организована је пропагандна манифестација “Шпанска недеља”, током које су писане паролe и дијељени леци, чије је растурање одмах било забрањивано.⁷³⁰ Иста акција организована је и у Словенији од 19. до 24. јула.⁷³¹ Правећи изузетак у рестрикцијама, полиција себи једино није давала за право да спријечи комеморативне скупове за погинуле добровољце, који су, посебно у Црној Гори, постали својеврсни пропагандни слетови обиљежени политичким говорима, партијским заклетвама и љевичарским декором. Телеграми саучешћа који су читани на овим скуповима били су мали памфлети којима је сумиран живот погинулог у ширем значењу антифашистичке, али и антирежимске борбе.⁷³² Писмо породици погинулог Милуна Божовића послали су

⁷²⁴ СДЈБ, III, 63-65, Титов извјештај, 12. 4. 1937; АЈ, 790/1, 1937/4.

⁷²⁵ Излети су постали честа пропагандна пракса: I. Kreft, *Spomini in spopadi*, I, Ljubljana 1982, 288-289; о спортским догађајима: R. Kušić, “Beogradska omladina i borba u Španiji”, III/V, 287.

⁷²⁶ АЈ, 724, X-2, изјава О. Стишовића, “Допуне за одлазак у Шпанију”, 1.

⁷²⁷ АБХ, КБУДБ, пов. ДЗ 1223/1937, пов. ДЗ 1442/1937.

⁷²⁸ НДА, 1360, кут. 1, бр. 13; АБХ, КБУДБ, пов. ДЗ 3448/1937.

⁷²⁹ G. Jankes, *Zapisi ilegalca*, Beograd 1960, 221; V. Cizel, “Eho sa Gvadalahre”, III/V, 240; D. Kovačević, “Mila Španijo, zemljo herojska...”, III/V, 203-205; E. Čengić, “Jedno sjećanje”, III/V, 290-292.

⁷³⁰ АВНС, 126, II, бр. 37818/1937; НДА, 1361, кут. 25, бр. 1998; РГАСПИ, 495-11-334, фол. 163, Горкић за Гржетића, 29. 5. 1937; НДА, 1360, кут. 1, бр. 11.

⁷³¹ Č. Kapor, “Policija u potjeri za španskim borcima”, III/V, 343.

⁷³² Z. Lakić, “Komemorativni skupovi poginulim španskim borcima iz Crne Gore”, III/1989, 267-275.

12. марта 1938. другови са фронта, са националним шаренилом 283 потписа, а стизали су телеграми појединаца и организација из земље.⁷³³

Тито је у периоду након неуспјеха са “Корзиком” у два наврата боравио у Југославији. У првом наврату, стигао је крајем априла 1937. и остао двије седмице. Том приликом обилази Љубљану, Загреб и Београд, а затим поново одлази у Париз. Вратио се почетком јуна 1937. и остао је у земљи два и по мјесеца, да би средином августа опет отишао пут Париза. Један од разлога за Титов боравак у земљи био је рад на припреми оснивачких конгреса подређених комунистичких партија Словеније и Хрватске, који су одржани априла, односно августа 1937. године. Структурисањем, учвршћивањем и растом КПЈ постављена је основа за стварање пунктова за регрутацију добровољаца и сакупљање помоћи за Републику, што је био други разлог његовог доласка. У земљи је створена мрежа конспиративно повезаних регрутних центара. Поред љубљанског и загребачког, прорадио је и нови београдски пункт који је покривао Србију и одржавао везе са Црном Гором, за чији је рад одговарао Милован Ђилас. Претходно члан комитета на Београдском универзитету, Ђилас је из затвора изашао 1936. након трогодишње робије. Уз помоћ Александра Ранковића, успио је поставити београдску организацију на ноге.⁷³⁴ Тито се током свог боравка у Загребу марта 1937. први пут састао са Ђиласом и са Грегорићем, руководиоцима два најважнија регрутна центра, да би у другој половини године најчешће са њима кореспондирао на тему “туризма”.⁷³⁵

Пошто је партијска структура уходана у “шпанске послове”, ангажоване су и њене везе у масовним организацијама. Новац који се сакупљао кроз синдикате коришћен је и као путна помоћ упућеним добровољцима.⁷³⁶ Поред провјерених кадрова који су најчешће упућивани у Интербригаде онда када је било сигурно да су исувише компромитовани пред органима реда,⁷³⁷ за Шпанију су регрутовани и људи који су претходно показали интерес а чији се политички педигре могао доказати кроз синдикалне или друге организације.⁷³⁸ Некада су вршене додатне провјере уз питања да ли су сигурни у своју одлуку и хоће ли моћи издржати планирано путовање.⁷³⁹ Одласци

⁷³³ АОИРПП, РП, IV 2–7 (38), писма породици М. Божовића; види и: АОИРПП, РП, IV 2–8 (38), писма породици М. Стефановића; АОИРПП, МГ, VIII 1г–2, сјећања Н. Ђурановића, 18.

⁷³⁴ V. Dedijer, *Veliki buntovnik Milovan Đilas*, Beograd 1991, 149-161.

⁷³⁵ Види: СДЈБ, III, 55, 56, 72-74, 103-104, 109-110, 131-132, 140-143, 268-269.

⁷³⁶ M. Uradin, “Mjere policije u spriječavanju odlaska”, III/I, 432.

⁷³⁷ P. Gregorić, “Zagrebački punkt”, III/V, 236; V. Todorović Lerer, “U Španiju...”, III/I, 488; AJ, 516, 1891/3, сјећања В. Т. Лерера, 10. Уз ово, у Црној Гори је одлучено да се не шаљу синови јединци; В. Jovanović, “Partija organizuje odlazak”, III/V, 214.

⁷³⁸ AJ, 724, X–2, изјава И. Матејака, 4; I. Matejak, “Od Zagreba do Pariza”, III/I, 467.

⁷³⁹ V. Kovačević, *U rovovima Španije*, Titograd 1976, 19.

на своју руку нису били пожељни, пошто се кроз успостављене канале вршила провјера људи и њихово евидентирање. Тако су Мујо Кушмић и Суљица Халалкић, бањалучки љевичари, симпатизери КПЈ, крајем марта 1937. сами кренули за Шпанију, без консултације са “искусним друговима из радничког покрета”. Набавили су спортска одијела, гојзерице и опрему, но, када су у Љубљани срели земљака, скојевца Фахрета Дедића, он им је рекао да су “одабрали погрешан начин” и да би требало да се врате и пронађу партијску везу.⁷⁴⁰ Занимљив је и случај са Рудијем Чајавецом, будућим зачетником југословенске партизанске авијације, који се тог прољећа налазио у Паризу. Након распитивања, обратио се Димитријевићу за помоћ да се као школован војни пилот прикључи републиканској армији. Међутим, како га нико од париских кадрова није познавао, одбијен је из страха од могуће инфилтрације и крађе авиона за рачун Франка.⁷⁴¹

Сагледавајући праксу, могло би се рећи да су постојала три начина путовања у Шпанију: легални, полулегални и илегални. Легални начин подразумијевао је одлазак у Француску уз регуларну путну исправу са важећом визом. Пилот Бошко Петровић отишао је у Париз децембра 1936. у својству фудбалера, као играч гостујућег БСК-а.⁷⁴² Одређен број добровољаца формално одлази на рад у Француску, као што је то случај са групом седморице Цриквеничана и Селчана који су у јесен 1937. себи испословали гаранције за посао.⁷⁴³ Већи број Југословена отпутовао је са визом добијеном за посјету Свјетској изложби која се од 25. маја до 25. новембра 1937. одржавала у Паризу. Колективни пасаван издат је групи од 30 београдских студената који су за посјету изложби добили службени позив једног студентског удружења у Француској.⁷⁴⁴ Већ крајем маја Горкић је извјештавао како постоји “огромно расположење” за одлазак и да многи, упркос тешкоћама, одлазе помоћу сопственог пасоша.⁷⁴⁵ Предвиђање државних власти да ће изложба бити коришћена у ове сврхе,⁷⁴⁶ потврђено је средином јула 1937. када је Министарство унутрашњих послова обавијештено да је око педесет држављана отишло легално у Француску а затим прешло Пиринеје. Наложена је додатна пажња

⁷⁴⁰ М. Кушмић, “Trбуhom за kruhom”, *Banjaluka u radničkom pokretu i NOB: zbornik sjećanja*, II, Banjaluka 1985, 421-331-333.

⁷⁴¹ С. Димитријевић, “У Француској 1934–1939: Сећања”, *Наше стварање*, Лесковац, 3–4/2015, 242–243; S. Dimitrijević, “Акција за formiranje Internacionalnih brigada u Francuskoj i odlazak jugoslovenskih dobrovoljaca preko Pariza”, III/V, 320–322.

⁷⁴² Ђ. Јанјић, “Bili smo piloti Gloriose”, III/V, 138.

⁷⁴³ D. Zoričić, “Vi ste kao našao djeca”, III/III, 451.

⁷⁴⁴ O. Stišović, “Od Beograda do Pirineja”, III/I, 480.

⁷⁴⁵ РГАСПИ, 495–11–334, фол. 163, Горкић за Гржетића, 29. 5. 1937.

⁷⁴⁶ АБХ, КБУДБ, пов. ДЗ 4745/1937; Ђ. Капор, “Policija u potjeri za španskim borcima”, III/V, 336–337.

приликом издавања колективних виза, да се истим не би окористили лица “љевичарски обиљежена”.⁷⁴⁷

Други начин одласка, полулегални, такође је подразумијевао пут у Француску, али са кривотвореном исправом на туђе име. У партијској интерној кореспонденцији често се помињу “одијела”, то јест пасоши, који су се добијали на разне начине – преко веза у полицији, штампаријама, из иностранства или из Москве – а затим преправљали и упућивали на даље коришћење.⁷⁴⁸ Једним таквим пасошем, издатим на име чешког поданика рођеног у Бугарској, отишао је крајем године Пашан Чаушевић. Сјећао се да је на “пасош чекао дуго времена”, али је ипак безбједно преко Италије и Француске стигао у Шпанију.⁷⁴⁹ Највећи међу свим пословима израде пасоша повјерен је Чеди Капору, секретару једног рејонског комитета у Београду који је уједно био задужен за партијску “технику”. Он је већ прије велике провале и десетомјесечног затварања у јесен 1936. сковао план да се “техника” позабави фалсификовањем пасоша. Одмах по изласку из затвора илегално се вратио у Београд, гдје је, уз амин градског руководства, приступио реализацији плана. Повезао се са академским сликаром Дидом Демајом и младим графичарима Србом Андрејевићем и Бором Поцковим. Заједно су изнајмили стан и уз помоћ разних веза прикупили материјал, укључујући одштампане табакe из Државне штампарије довољне за око 150 пасоша, пола ћирилицом, пола латиницом. Прибављени су алати, печати, сухи жигови, бројчаници, штамбили и специјални конач за увезивање. Дознали су и редосљеди редних бројева које користе надлежни органи у Београду, Загребу, Ваљеву и Чаковцу, да би пасоши тако имали што је могуће шири круг корисника. Израђен је и калуп за матрице. Можда највећа потешкоћа, иронично, била је у прибављању одговарајућих слова за фамозни обавезни отисак “Не важи за Шпанију”. Током припрема, били су два пута приморани на пресељење, па је први пасош израђен у стану кожарског радника Филипа Фиће Кљајића, будућег комесара Прве пролетерске дивизије. Међутим, како је станодавка намирисала запечену гуму и чула сумњиво лупкање пресе, “техника” је премјештена у стару зграду некадашње Доситејеве “Високе школе” у којој су становали умјетници са својим атељеима. Стан им је уступио симпатизер, вајар Владета Пиперски. Ту је посао приведен крају и завршен коначним резивањем у штампарији Живка Мадаревића. Готове и празне пасоше, уз сухе печате за овјеру фотографија, Демајо је предао београдској, а Капор и Поцков загребачкој

⁷⁴⁷ НДА, 1360, кут. 1. бр. 5, распис Савске бановине, 16. 7. 1937; АЈ, 724, X-1A/10.

⁷⁴⁸ На примјер: РГАСПИ, 495-11-334, фол. 26, 27, 29, 37, 93; СДЈБ, III, 51.

⁷⁴⁹ АЈ, 724, X-2, изјава П. Чаушевића, 1-2.

партијској организацији. Прије њиховог путовања у Загреб, на састанку који је одржан под окриљем вјенчања Диде Демајо и Еле Амули, донијета је одлука да се Капор и Поцков упуте у Шпанију.⁷⁵⁰

Наравно, недостатак довољног броја пасоша и чињеница да су неки појединци били одвећ познати полицији, наметали су и трећи начин одласка, илегални, који је подразумевао незаконит прелазак границе уз коришћење тајних транзитних веза. Пропаст акције “Корзика” указала је на потребу за успостављањем сталних и провјерених рута преко којих би се упућивале мање групе добровољаца. Крајем маја 1937. студент ветерине и агрономије у Загребу, скојевац Јосип Пепо Полак, пренио је свом колеги Павлу Жауцеру, студенту из Селница на Драви, члану КПЈ и Академског клуба “Триглав”, да му је повјерен задатак организације канала за прелазак преко копнене границе.⁷⁵¹ Жауцер је уз помоћ љубљанског студента Павла Јамшека прво установио мариборски канал. Како је полиција касније сазнала, добровољци би, стигавши преко загребачке везе, на аутобуској станици у Марибору пронашли шофера Рудолфа Фраса Рудија. Питали би га “Да ли је поправљен пут за Шент Иљ”, на шта би он одговорио “За ауто јесте, за пјешаке није”. Тада би Руди путнике одвезао до Свечине,⁷⁵² одакле би их Јамшек даље водио са породичног имања које се налазило уз саму границу. Полак је Жауцера повезао са загребачким комунистима Павлом Грегорићем и Ивицом Марушићем, који су му повјерили “цјелокупну организацију одласка добровољаца из Хрватске”, у чему је он носио надимак Крањец. Повезан је и са Славком Петринцем, столарским помоћником из Трешњевке у Загребу, псеудонима Пуковник, који је био задужен за окупљање и смјештај људи, додјелу докумената и упућивање на Крањеца.⁷⁵³

Док је Жауцер био главни оперативац, мозак читаве операције био је загребачки комуниста Павле Грегорић, који се након четири године робије 1936. вратио у Загреб, гдје је са Марушићем отворио књижару “Нова књига” у Гундулићевој улици. Као што је

⁷⁵⁰ Č. Kapor, “Jedan partijski zadatak: pasoši za Španiju”, *Jugosloveni u Španiji*, Sarajevo 1959, 107-118; Č. Kapor, “Pasoši za Španiju”, *Četrdeset godina*, IV-2, Beograd 1960, 135-141; Č. Kapor, “Jedan partijski zadatak”, III/I, 419-428; Б. Поцков Мирко, “Фалсификовани пасоши за добровољците”, *На ипанската земја*, Скопје 1961, 11-21; В. Pockov Mirko, “Izrada pečata, štambilja i pasoša za španske dobrovoljce”, III/I, 454-457; R. Kušić, “Beogradska omladina i borba u Španiji”, III/V, 288-289.

⁷⁵¹ АЈ, 724, X-2, “Организација одласка...”, изјава П. Жауцера; “Polak, Josip (Pepa)”, *Židovski biografski leksikon*, zbl.lzmk.hr, прист. 1. 1. 2021; “Žaucer, Pavle (1914–1986)”, *Slovenska biografija*, SAZU, Ljubljana 2013.

⁷⁵² АЈ, 724, X-1A/30, извјештај Савске бановине, 21. 3. 1938, 3. Првобитно, шифра је гласила “Колико има километара до Свечина”, а одговор “Колико и обратно”. Извјештај грешком помиње возача Рудолфа под презименом Франц.

⁷⁵³ АЈ, 724, X-2, “Организација одласка...”, изјава П. Жауцера, 1-3.

већ напоменуто, Грегорић је преко Стеве Галогаче добио поруку од Тита да организује пункт,⁷⁵⁴ за шта користи просторије књижаре. Мјесецима прије него што је прорадила београдска “техника”, Грегорић је успоставио везу са једним човјеком у пасошком одјелу загребачке полиције, с којим је комуницирао преко студента Полака. Новац за овај посао добијао је преко Галогаче а чувао га је код интернисте др Бене Штајна. Полак је имао и задатак да заказује посјете заинтересованих, како се не би стварала гужва. Некада у јесен 1937. године Полак се морао склонити због полиције, да би га на мјесту главног помоћника на пункту замијенио Људевит Трилник, млади комуниста кога је Грегорић упознао на робији у Сремскомитровачкој казниони.⁷⁵⁵ Тада су са новим пасошима стигли Капор и Поцков. Трилник им је обезбиједио попуну и овјеру исправа, са којима су отишли у Париз.⁷⁵⁶

Жауцеров канал је током јула и августа 1937. пропуштао једном или два пута седмично групе од по 2–5 путника.⁷⁵⁷ Обично су коришћене планинарске легитимације с којима је било дозвољено прећи и до 10 километара на аустријску страну.⁷⁵⁸ Поред Свечине сјеверно од Марибора, успостављени су а затим и чешће коришћени прелази преко Караванки (Karawanks) и Пеце (Petzen) сјеверно од Љубљане. Одатле се јављало на двије везе у Клагенфурту које су даље упућивале на воз према Швајцарској. Новац за путне трошкове уз потребну документацију Жауцер је добијао од Грегорића, његове жене Марине или од Марушића. Лично је сам водио неколико прелазака, а у једном наврату крајем августа провео је групу читавом рутом да би провјерио успутне јавке, приликом чега је био привођен од аустријске и швајцарске полиције. Тада је преко Базела стигао у Париз, гдје се нашао и са Титом, коме је реферисао о току операције. Жауцерови канали су успјешно замијенили већ проваљене руте, а кроз њих је прошло

⁷⁵⁴ У сјећањима каже да је ово било у јесен 1937, што је грешка и заправо се ради о крају 1936. године. Извори потврђују да он већ ради на том послу: *Četrdeset godina*, IV–2, Beograd 1960, 131; III/I, 372, 432, 458; III/V, 224; тако на примјер, Јосипа Хусинеца шаље на пут крајем маја 1937; AJ, 724, X–2, изјава Ј. Хусинеца, 3–4. Кости Нађу, који није хтио чекати пасош јер се свакако бојао хапшења, пред његово већ описано путовање дао је новчану помоћ; K. Nađ, “Trnovitim putevima”, III/I, 372. Види и: HDA, 1031, кут. 4, “Izjava Dra Pavla Gregorića”, 1–2.

⁷⁵⁵ P. Gregorić, “Zagrebački punkt”, III/V, 236–238.

⁷⁵⁶ Č. Kapor, “Jedan partijski zadatak”, III/I, 426.

⁷⁵⁷ На примјер: V. Jeriha Kovačev, *Fantje z vseh koncev sveta*, Ljubljana 1971, 28–34; I. Trpin, “Kao turisti – planinari”, III/I, 499–502; F. Županič, “Policijski telefon br. 191”, III/I, 517; O. Kreačić, “Od Karavanka do Pirineja”, III/I, 252–258; S. Bobnar, “Odšel sem v Španijo”, *Bili smo v Španiji*, Ljubljana 1960, 83–87; F. Prevc, “Z Jesenic na madridsko fronto”, *Bili smo v Španiji*, Ljubljana 1960, 87–89; AJ, 684, кут. 43, Г. Петровић, “Комунистичка активност и учешће у Шпанском грађанском рату”, 5.

⁷⁵⁸ Међу првима, мариборски канал са планинарском легитимацијом искористио је Јосип Хусинец, већ 1. 6. 1937, у групи од пет људи; J. Husinec, “Put za republikansku Španiju”, III/I, 458.

најмање 60 људи.⁷⁵⁹ Сарајлија Ернест Гргић, члан КПЈ, враћен је у Загреб јуна 1937. након неуспјешне и компромитоване јавке у једној мариборској мљекари. Три мјесеца касније, са легитимацијом Планинарског друштва “Рунолист”, Гргић и два сапутника јављају се Рудију који их доводи на границу, одакле бивају преведени на аустријску страну. Додуше, прекограничну везу нису успјели ухватити, због чега су се даље сами сналазили: пред Швајцарску су стигли возом, гдје су потражили помоћ локалних шверцера.⁷⁶⁰

Током октобра 1937. године Управи полиције у Загребу је пошло за руком да открије “нека лица која су овдје судјеловала у врбовању добровољаца”, и то Жауцера и Петринца. Када је ухапшен, Жауцер је изјавио како је “главни руководиоца овим врбовањем” био Гвидо Нонвеје, студент родом из Сплита, од кога је добио задатак да добровољце снабдијева новцем и путним информацијама и да их пребацује преко границе. Жауцер и Петринец су кажњени са по 30 дана затвора и задржавањем у завичајном мјесту. Жауцер је схватио да је полиција располагала са информацијама о његовом претходном привођењу током путовања. Такође је претпоставио и да је дошло до провале преко једног од подметнутих путника, пошто је ухапшен пред Хотелом “Еспленада” приликом предаје новца и пасоша. Како није био у могућности да пориче своју умијешаност, том приликом је “провалио” Нонвејеа, јер је он већ почетком јула са легалним пасошем преко изложбе у Паризу отишао за Шпанију, док са пребацивањем добровољаца није имао никакве везе.⁷⁶¹

Тек пред сам крај 1937. године, загребачка полиција је, очекујући кадровску рокаду у пунктовима након хапшења Жауцера, открила да на врбовању добровољаца ради и “познати комуниста” Грегорић. Полиција га је убрзо затим привела и у претресу пронашла његов рукописни извјештај о неуспјешном слању, односно о повратку шесторице “туриста”, у коме износи мишљење да ће “требати туристе слати са књижицама а не другим путем”.⁷⁶² Другим ријечима, Грегорић је предлагао напуштање илегалних пребацивања и прелазак на фалсификоване пасоше. Одмах затим, наново је ухапшен Жауцер, и то приликом хватања везе на коју га је претходно упутио Грегорић.

⁷⁵⁹ АЈ, 724, X–2, “Организација одласка...”, изјава П. Жауцера, 3-5; СДЈБ, III, 275, хронологија: крај августа 1937.

⁷⁶⁰ АЈ, 724, X–2, изјава. Е. Гргића, 1-3.

⁷⁶¹ АЈ, 724, X–2, “Организација одласка...”, изјава П. Жауцера, 5; АЈ, 724, X–1A/30, извјештај Савске бановине, 21. 3. 1938, 1; G. Nonveiller, *Sećanja jednog građanina dvadesetog stoleća*, Beograd 2004, I, 153-155.

⁷⁶² Грегорић је касније тврдио како је ову цедуљу покушао прогутати приликом хапшења, али да ју је од удараца морао испљунути. Мањи дио садржаја већ сажвакане поруке агент Шопрек је пренио у истражни спис према сјећању; НДА, 1031, кут. 4, “Изјава Дра Павла Грегорића”, 3-4.

Тада се још није знало да је посредник, Људевит Трилник, био полицијски доушник.⁷⁶³ Суочен са детаљним експозеом о свом раду, Жауцер је саслушању попустио и “признао” да га је Нонвеје претходног августа повезао са Грегорићем, који је од њега преузео задатке руковођења пунктом, као и то да су сарађивали све до октобарског хапшења. Признао је и постојање мариборског канала, да би већ почетком фебруара 1938. шофер Руди био ухапшен. Код њега су пронађене илегалне публикације, а он је заузврат провалио Жауцера. И он је кажњен са 30 дана затвора и протјеривање у родно мјесто. Сам Грегорић, иако суочен са исказима, није ништа признао, али је против њега већ покренут кривични поступак због растурања комунистичке литературе. Слична судбина задесила је и Марушића.⁷⁶⁴

Што се тиче Трилника,⁷⁶⁵ када је полиција предочила Грегорићу као доказ фотокопије докумената које је давао Трилнику, он је схватио праву улогу свог сарадника.⁷⁶⁶ Пункт је и након хапшења Грегорића наставио да функционише, али уз учестале саботаже. Полиција је 31. марта 1938. у возу за Париз ухапсила Ристу Лекића, студента права рођеног у Сеоци код Вирпазара, са кривотвореним пасошем на туђе име, који му је дат дан раније у Загребу “од апарата који је под руководством” КПЈ “врбовао добровољце и израђивао путнице за њихово пребацивање у Шпанију”. Против Лекића је већ била расписана потјерница, пошто је организовао демонстрације и оружани сукоб са полицијом приликом бјегства. Са њим су ухапшени и комунисти Анка Буторац и Владо Дапчевић, такође носећи пасоше које им је обезбиједио управо Трилник.⁷⁶⁷ Лекић и Дапчевић били су у групи која се неуспјешно у Чању покушала укрцати на “Корзику”.

* * *

⁷⁶³ Комуниста Војо Тодоровић – рођен у сефардској породици као Самуел Лерер – добио је од Трилника пасош са превише искиданих листова и рупом на првој страни. Наводно је у “техници” нестало хемикалије за брисање тинте, па је лист пробијен сухим брисањем. Аустријску границу је прешао у возу, трудећи се да прстом сакрије рупу, док на њемачкој граници нису ни обраћали пажњу на њега, иначе Јевреја, јер му је сапутник, иначе Србин, својим “семитским изразом” привлачио пажњу дежурног гестаповца. Остало је упитно да ли је пасош грешка технике или намјерна штета Трилника. V. Todorović Lerer, “U Španiju...”, III/1, 489-490; AJ, 516, 1891/3, сјећања В. Т. Лерера, 11, 14-15.

⁷⁶⁴ AJ, 724, X-1A/30, извјештај Савске бановине, 21. 3. 1938, 2-3; СДЈБ, IV, 374; AJ, 724, X-2, “Организација одласка...”, изјава П. Жауцера, 5-6.

⁷⁶⁵ Тито је средином октобра писао Грегорићу, напомињући да ће у погледу “златног младића” и оних који због Шпаније бивају ухапшени, гледати да поведе кампању. Приређивачи “Сабраних дјела” сматрају да је “златни младић” Трилник; СДЈБ, III, 109, 240. Извјесније је, међутим, да Тито заправо мисли на Жауцера, који је тада ухапшен.

⁷⁶⁶ AJ, 506, 1891/3, сјећања В. Тодоровића Лерера, 13. Грегорић даје нешто другачије детаље и оквир, али се већ до краја марта 1938. знало да је Трилник доушник; S. Kržavac, *Robija*, III, Beograd 1979, 279-280; СДЈБ, IV, 43-44, 53-54, 80, 257, 261-262.

⁷⁶⁷ AJ, 724, X-1A/33, истражни спис у предмету Ристе Лекића; АОИРПП, РП, V 2а-33 (37), наредба Управе полиције Цетиње, 2. 9. 1937; СДЈБ, IV, 43-44, Тито за Кухара, 13. 4. 1938; исто, 81, извјештај Тита, 2. 9. 1938; “Stojadinovićeva strahovlada u Crnoj Gori”, *Proleter*, XII/4-5, jul-avgust 1936, 2.

Полицијске провале, промјене општих околности као и помијерање тежишта партијског рада, условиле су пад броја добровољаца са свих дестинација. Док се највећа концентрација одлазака из Југославије поклапала са временом рада Грегорићевих канала и Свјетске изложбе у Паризу, када, током лjeta и јесени 1937, из земље одлази 200–240 добровољаца, у току цијеле наредне године број успјешних одлазака једва ће достићи 50 људи.⁷⁶⁸ Ови подаци узајамна су потврда са Титовим извјештајем с краја новембра, у коме тврди да су успјели слати око 50 људи мјесечно, уз напомену да их је само у претходном мјесецу успут ухапшено 50 и да је даље слање постало веома тешко.⁷⁶⁹ Што се тиче укупног броја одлазака у покушају, њихов број је тешко утврдити. Доступна документација безбједносних органа није dostatна да би сагледали стварни обим ове појаве, док је њен квалитативни карактер проблематичан. Пошто је режим криминализовао комунисте, полицијски записи који се односе на одласке у Шпанију често су оптерећени таквим квалификацијама.⁷⁷⁰ Аутор једног извјештаја из септембра 1937. примјећује како се “врбовање добровољаца за Шпанију обавља... под видом обећања запослења у иностранству”. Примјер групе од 40 радника из Имотског и Ливна, који су у Аустрији промијенили возове, тумачи се као својеврсна превара, иако нити један извор не указује на то да путници за Шпанију нису знали гдје иду и да су тамо ишли невољно. У сваком случају, власти су тражиле да се скреће пажња радницима на ову могућност,⁷⁷¹ мада њу сликовито оповргавају учестали покушаји путовања појединаца или мањих група, које је полиција често заустављала, не само у Југославији, него у свим земљама транзита. На примјер, група од седам мушкараца, југословенских држављана, искрцана је 2. априла 1937. у Напуљу са брода “Љубица Матковић” и упућена назад у земљу.⁷⁷² Ниједан се ни касније није успио домоћи Шпаније. Само од септембра до децембра 1937. аустријске власти су вратиле у Југославију тридесет лица ухапшених у покушају илегалног преласка у Швајцарску.⁷⁷³ Грга Јанкес, бјеловарски комуниста на раду у Србији, тврдио је касније да је преко стотину добровољаца Краљева, Крагујевца, Ужица, Крушевца и Чачка у јулу 1937. било спремно на покрет,

⁷⁶⁸ Lemesle, 385, “Tableau 52: Le rythme mensuel des arrivées”.

⁷⁶⁹ РГАСПИ, 495–11–342, фол. 78, извјештај Тита, 19. 11. 1937; исто: СДЈБ, III, 138.

⁷⁷⁰ На примјер: НДА, 1360, кут. 1, бр. 27, распис Савске бановине, 10. 11. 1937.

⁷⁷¹ АБХ, КБУДБ, пов. ДЗ 4743/1937.

⁷⁷² АБХ, КБУДБ, пов. ДЗ 2655/1937.

⁷⁷³ АЈ, 724, X–1A/30, извјештај Савске бановине, 21. 3. 1938, 1.

али да је полицијска провала зауставила ову акцију.⁷⁷⁴ По свему судећи, можда и није пренаглашена Капорова тврдња да је тек једна четвртина путника из Југославије стигла на одредиште.⁷⁷⁵ “Не претјерујем ни најмање”, каже Чолаковић, “кад данас тврдим да би их било десет пута више да је требало прескочити само једну границу”.⁷⁷⁶

Наравно, упркос великом труду органи реда нису увијек били ефикасни у спречавању одлазака. Многи путници су умакли контроли чак и када је на њих обраћена пажња, док за многе полиција сазнаје тек знатно касније. Студент Силвио Барух се вратио у Сарајево из Прага и средином марта 1937. дао изјаву органима реда како Чехословачку није напуштао, па нису тачни ни подаци да је у Шпанији.⁷⁷⁷ Он је, међутим, после тога заиста отишао у Шпанију, гдје је погинуо наредне године. Студент из Брчког, Велимир Зорић, побјегао је из војске, а док је полиција сазнала да је у Шпанији и ставила га на спискове,⁷⁷⁸ он је већ био међу мртвима. Властима је након привођења и протјеривања умакао и Отмар Креачић звани Култура. Отишао је у борбу о којој је писао хорске рецитације и сценарије радничких приредби за редовно посјећен синдикални дом у Осијеку.⁷⁷⁹

Они који су остајали, настављали су агитацију. Иако изрази јавног расположења за Републику нису увијек нужно били резултат комунистичке пропаганде, онда када су били масовни, јасно је да је управо таква пропаганда имала удјела и да је падала на плодно тле. Према једном полицијском извјештају од 13. марта 1937, у загребачком Кину “Луксор” дошло је до јаког негодовања публике када се током приказивања филмског журнала на платну указао генерал Франко.⁷⁸⁰ На конгресу УРСС за Србију одржаном крајем јуна 1937. синдикални функционер Лука Павићевић поздравио је борце у Шпанији,⁷⁸¹ при чему вриједи нотирати да је он бивши комуниста, давно искључен из КПЈ. Наравно, најгласнија протестна дешавања уперена против нових, проосовинских тенденција спољне политике, несумњиво су припремана од стране партијских и скојевских актива, који су наставили да користе све направљене прилике за ширење штампе и усмене ријечи. Београдски студенти су фебруара 1937, на прву годишњицу

⁷⁷⁴ G. Jankes, *Zapisi ilegalca*, Beograd 1960, 221. За Јанкесом је готово истовремено Управа града Београда наложила расписивање потјернице; АОИРПП, РП, V 26–20 (37).

⁷⁷⁵ Ђ. Карор, “Na frontu solidarnosti prije 50 godina”, III/1989, 10.

⁷⁷⁶ Р. Чолаковић, *Казивње о једном покољењу*, III, Сарајево 1972, 183.

⁷⁷⁷ АБХ, КБУДБ, пов. ДЗ 796/1937.

⁷⁷⁸ АБХ, КБУДБ, пов. ДЗ 536/1937, пов. ДЗ 631/1937.

⁷⁷⁹ О. Креачић, “Od Karavanka do Pirineja”, III/I, 519-520; HDA, 1360, кут. 1, бр. 19.

⁷⁸⁰ HDA, 145, кут. 509, пов. ДЗ 8210/1937, извјештај Управе полиције у Загребу, 13. 3. 1937.

⁷⁸¹ J. Cazi, *Na političkoj liniji Komunističke partije Jugoslavije: URSS i rad komunista u njemu 1935–1940*, Radničke novine, Zagreb 1978, 191.

побједе шпанског Народног фронта, организовали поворку до Амбасаде Републике, гдје су се сукобили са полицијом.⁷⁸² Од прољећа те године, комунисти су покретали уличне протесте против доласка Галеаца Ђана и Константина фон Нојрата, као и антифашистичке скупове подршке приликом посјета чехословачког председника Едуарда Бенеша и француског шефа дипломатија Ивона Делбоса.⁷⁸³ Управо за демонстрације организоване поводом споразума са Италијом, Горкић у писму Гржетићу каже да је то “први пута да нам је успјело извршити један јаван иступ у вези с једним спољно политичким догађајем”, и то без “секташког и љевичарског претјеривања”.⁷⁸⁴ Другим ријечима, КПЈ је коначно успјела изазвати примјетну буку са антифашистичким паролама, што је ишло у прилог и њеној кампањи за одбрану Шпанске Републике. Обрен Стишовић, студент права из Шареника код Ивањице, тврдио је како је организација студената на Београдском универзитету “као цјелина”, са изузетком мањег броја десничара, била на њеној страни. Он је управо од свог студентског удружења добио новац за пут до Париза, што му је обезбиједио Иво Лола Рибар као члан руководства.⁷⁸⁵ До тог времена, већ су били познати студенти добровољци. Њима ће се придружити и секретар партијске организације Београдског универзитета, Ђоко Ковачевић,⁷⁸⁶ док ће за њим бити послано и писмо солидарности са 676 студентских потписа, упућено колегама на фронту уз “пламене поздраве” са жељама за побједу.⁷⁸⁷

Јасан обрис укупне радикализације друштва јавио се оног тренутка када су полицијска убиства – какво је било убиство студента Мирка Срзентића у Београду 1935. године – праћена политичким. Током студентских демонстрација у Београду априла 1936. један “орјунаш” убио је студента љевичара Жарка Мариновића. Прољеће 1937. видјело је уличне сукобе као што су напад франковаца на редакцију “Хрватског дневника” у Загребу и напад скојеваца на Љотићев митинг у Београду.⁷⁸⁸ Недуго затим, франковци су убили Крсту Љубичића, студента права у Загребу, члана љевичарског кружока “Свјетлост”.⁷⁸⁹ Славко Луић ће касније свједочити како је у вријеме избијања

⁷⁸² V. Kovačević, “Španija i Beogradski univerzitet”, III/V, 256-257.

⁷⁸³ T. Stojkov, *Vlada Milana Stojadinovića (1935–1937)*, Beograd 1985, 211.

⁷⁸⁴ РГАСПИ, 495–11–334, фол. 97, Горкић за Гржетића, 5. 4. 1937; АЈ, 790/1, 1937/42.

⁷⁸⁵ АЈ, 724, X–2, изјава О. Стишовића, “Одлазак за Шпанију”, 1-4.

⁷⁸⁶ V. Kovačević, “Španija i Beogradski univerzitet”, III/V, 258.

⁷⁸⁷ *Krv i život za slobodu*, Barcelona 1938, 94-95.

⁷⁸⁸ “Група присталица хрватског...”, *Политика*, Београд, 28. 2. 1937, 4; “Антифашистичка омладина...”, *Политика*, Београд, 1. 3. 1937, 5; РГАСПИ, 495–11–334 фол. 85, Горкић за Гржетића, 5. 3. 1937.

⁷⁸⁹ V. Rajčević, “Studentski pokret 1919–1941”, *Spomenica u povodu proslave 300-godišnjice Sveučilišta u Zagrebu*, I, Zagreb 1968, 496.

рата у Шпанији био политички неопредијељен, а да је један од најважнијих догађаја који су на њега утицали била управо Љубичићева смрт. Тада је “почео више размишљати”, да би се десет мјесеци касније нашао у Интербригадама.⁷⁹⁰

Како су версајски стубови свјетске сигурности од 1936. године један за другим падали, Југославија се постепено претварала у политичко предратиште чији је сукоб све више био одређен односом према фашизму, у чему је шпанска драма добила улогу главног катализатора. Упркос јавним обзирима, режим је све више показивао озбиљне намене десног скретања. Илустративна је и донекле пророчанска карикатура објављена 21. јануара 1937. у загребачкој “Новој ријечи”, која приказује канцеларију главног уредника “Хрватске страже”, Јанка Шимрака. Са сликом Франка на зиду, Шимрак дочекује Стојадиновића, Јевтића, Љотића и Хођеру, поздрављајући их ријечима: “Ево господо, Југославија није могла да нас зближи кроз толико година, а Шпанија нас је ујединила кроз најкраће вријеме”.⁷⁹¹ Насупрот ликовима са карикатуре, значајан дио југословенске јавности био је спреман на супротан, лијеви заокрет. Најављујући трансформацију предратишта са политичког у тотално, немали број југословенских држављана већ је изразио, штавише, показао спремност да узме оружје у руке.

⁷⁹⁰ АЈ, 724, X–2, изјава С. Луића.

⁷⁹¹ “U redakciji Šimrakove Straže”, *Nova riječ*, Zagreb, 21. 1. 1937, 10; такође: V. Pavlaković, *The Battle for Spain is Ours*, Zagreb 2014, 101.

Иберијски ровови

Када се узме у обзир сва опасност и ризик који су суђени или несуђени добровољци свјесно преузимали поласком на дуго путовање, многи остављајући своје породице, намеће се питање њихове мотивације. Одговора може бити колико и различитих људских судбина, али један је заједнички деноминатор за највећи дио њих: емиграција. Југословенски подухват у Шпанији превасходно је рат југословенске емиграције. Из Југославије, као што је речено, долази тек 440 добровољаца. Осталих 1.300–1.400 дошло је из најмање двадесет земаља, од Канаде и Аргентине до Персије и Совјетског Савеза.⁷⁹² Организација која одговара за већи дио путника, КПЈ, организација је под руководством политичких емиграната. Они који су, из којих год разлога, већ напустили домовину, повучени су транснационалним токовима антифашистичке солидарности. Како су аргументовали Роберт Гидеа (Robert Gidea) и Исме Темз (Ismee Tames), такви таласи могли су најлакше понијети оне појединце, мигранте постдепресијске ере, који су “већ били у покрету, ако не и у бјегству”.⁷⁹³ Широки спектар појединачних мотивација – политичких, социјалних и личних – стапао се, за многе, не у први, него у *joш један* скок у непознато.

“Тих дана сам”, присјећа се Иван Хариш своје пловидбе из Аргентине, “на броду много размишљао, покушавао сам да дочарам оно ка чему сам ишао и да оправдам оно од чега сам бежао... Каквих све није било могућности, а ја сам поново изабрао ону стару: све даље и даље у сусрет новом и непознатом. Додуше, Шпанија није била загонетка, ишли смо тамо свесни да ћемо се борити, но и поред тога она није било толико јасна да би се могао одредити цео даљи животни смер.”⁷⁹⁴ Емигранти из Италије, Антон и Јосип Лицул, који су побјегли од регрутације за рат у Абисинији, до одласка у Шпанију

⁷⁹² S. Koprivica-Oštrić, “Jugoslavenski dobrovoljci...”, *ČSP*, 19/2, 1987, 8; Lemesle, 280-282.

⁷⁹³ R. Gidea, I. Tames, *Fighters Across Frontiers*, Manchester 2020, 2-3.

⁷⁹⁴ I. Hariš Gromovnik, *Diverzant*, Beograd 1960, 63.

безуспјешно су се повлачили по Југославији, тражећи посао.⁷⁹⁵ Они који су га имали, некада су баш од њега бјежали, или од њега нису имали много,⁷⁹⁶ а они који су га губили, ишли су да се боре, макар симболички, против бившег газде.⁷⁹⁷ “Колико се сећам себи сам тада говорио: ако погинем у Шпанији бар ћу се осветити овима који су ме истерали на улицу, који ми ускраћују право да живим... животом достојним поштеносног човека. Људи ће ме се сетити јер сам живот дао за нешто ново.” “Преда мном је била Шпанија, а иза мене је остао свет са којим ћу се тек обрачунати, једног дана.”⁷⁹⁸ Ван ових оквира, тешко је разумјети путнике који леже у потпалубљу шпанског брода усидреног у Марсеју, чекајући полазак: “У кабини на лејају изнад мене био је Никола, наш радник који је дошао у Француску, као и хиљаде других, да би помогао жени и деци које је оставио негде у Лици. Те ноћи осетио сам како се у кревету окреће, тешко дише и нервозно устаје. Кад сам га упитао зашто не спава, одговорио је да нестрпљиво чека да сване и да брод једном крене. Рече да се сетио и својих, жене и двоје деце, које је оставио у Лици. Сигурно је да смо о томе и ми остали размишљали.”⁷⁹⁹ Без ове позадине у виду, још је теже разумјети рудара који подржава жељу свог шеснаестогодишњег да се придружи шпанској борби.⁸⁰⁰

Што се тиче мотивације за полазак из Југославије, њене опште околности су нам познате: сиромаштво, класно насиље, незапосленост, политички конзервативизам и полицијски терор. Свакако није спорно да је у међуратном периоду постигнут одређен ниво релативног друштвеног напретка. Ипак, подједнако је неоспорна и тежина социјалних блокада и кочница које су већини житеља Краљевине давале слабе животне перспективе, кроз које су се многи пробијали разним облицима политичке борбе. Из мемоарских записа ветерана можемо ишчитавати два суштинска мотива за полазак из Југославије на далеки пут у Шпанију: љевичарска опредјељења и младалачки бунт. Колико год је одлука о поласку у рат уопште могла да буде лака, за многе чланове КПЈ, посебно оне који су већ били познати полицији, о томе вјероватно није било много размишљања. Грга Јанкес описује свој живот кроз стална узмицања између сигурних склоништа, непрекидана партијским акцијама и полицијским рацијама. Он о својим мотивима и не говори јер су неважни: донијета је одлука да он иде у Париз, гдје између

⁷⁹⁵ A. Licul, “Bekstvo u Jugoslaviju i odlazak u Španiju”, III/I, 390-392; J. Licul, “Pješice preko Austrije i Švicarske”, III/I, 537-538.

⁷⁹⁶ J. Brožičević, “Kao drvosječa iz Francuske”, III/I, 511-513.

⁷⁹⁷ F. Koščić, “Protiv fašizma i Kelija”, III/I, 543-544.

⁷⁹⁸ AJ, 724, X-2, изјава М. Кржеља, 9; М. Krželj, “Jedan od puteva...”, III/I, 409.

⁷⁹⁹ M. Počervina, “Brodom od Marselja do Barselone”, III/I, 356

⁸⁰⁰ S. Salomon, “Teškoće zbog mladosti”, III/I, 429-431.

двije опције за даљи рад он сам бира Шпанију.⁸⁰¹ У донекле другачијим околностима, већ поменути Гвидо Нонвеје, хонорарно запослен на Пољопривредно-шумарском факултету у Београду, одлази не зато што мора, него зато што не жели да тавори у малограђанској средини у којој ни партијска организација не нуди алтернативу.⁸⁰² Није ни Вељко Ковачевић, прелазећи из Цетиња на загребачки студиј филозофије, морао да продужи ка Пиринејима. Једноставно, Шпанија га је “позвала и мобилисала”. Она је “постала мјерило људске савјести”.⁸⁰³

Иза политички свјесног, као битан елементарни мотив разазнаје се и тежа социјална позадина, која је за већи број добровољаца представљала објективну животну околност. Чак и када се не исказује као такав, овај мотив се назире кроз свеукупност мемоарских наратива. Усудићемо се на једну дискурзивну инверзију. Марко Орешковић у својој аутобиографији, написаној убрзо након повратка из Шпаније, унапријед одговара тадашњем хрватском читаоцу на могуће примисли о његовим разлозима за одлазак:

“Неко би могао помислити: будала, отишао добре воље да погине. Има их који су мислили да сам пошао у Шпанију из романтике и авантуризма. Други опет, видећи колико сам се у животу мучио и колико ме власти гађају, помислили су: па да, хтио је да избјегне власти. Али није тачна ниједна од ових претпоставки... Тешко ми је овдје изразити ријечима што сам осјећао када сам читао у новинама о херојским борбама шпањолског радног народа... Зар може поштен човјек скрштених руку гледати како се бомбардују отворени градови, како се пуца у незаштићено становништво...? Зар не би сваки поштен човјек, не само са симпатијама пратио херојски отпор... већ му по својим могућностима и сам помогао?”⁸⁰⁴

Али управо он, сиромашно сељачко дијете, раднички борац и бивши робијаш, својим подвигом обједињује скок из социјалне маргине и бјекство од сталних прогона у једну романтичну авантуру, макар она била дубински политичка и суштински алтруистичка. Другим ријечима, политика и солидарност нису нужно искључивали авантуристички бијег од скученог друштвеног простора, него су се најчешће међусобно прожимали.

⁸⁰¹ G. Jankes, *Zapisi ilegalca*, Rad, Beograd 1960, 209-236, 247-248.

⁸⁰² G. Nonveiller, *Sećanja jednog građanina dvadesetog stoleća*, Beograd 2004, I, 153-154.

⁸⁰³ V. Kovačević, *U rovovima Španije*, Titograd 1976, 13-15.

⁸⁰⁴ M. Orešković Krntija, *Autobiografija*, Zagreb 1976, 161, 182-183.

Оновремени документи као што су приватна писма и записници саслушања суштински потврђују касније написе, али и њихове неисказане тонове. Љубљански стоматолог Виљем Херман саопштиће по повратку, у донекле покајничком свједочењу полицији, како су га при одласку “руководили авантуристички а и лични интереси”, првенствено жеља за медицинском праксом и напредовањем, што му је у земљи ускраћено. Ипак, он потврђује да је “наравно и идеолошки на страни мадридске владе” и да се “сматрао антифашистом”.⁸⁰⁵ Иво Бодловић је писао супруги Андрије Черњине из Сиблаша, јављајући јој да је њен муж “часно погинуо, за слободу и идеју свију нас”, мада је у истом писму додао како је Андрија био “несталан, свађалица и наклоњен авантуристичком животу, који га је свакако и довео” до шпанских ровова.⁸⁰⁶

Авантуризам се не назире тако често као основни мотив или одлика појединих бораца, али он је увијек у одређеној мјери био присутан. Уосталом, идеолошки мотиви нису били једина врста инспирације међу добровољцима, посебно међу онима који су се игром случаја затекли у Шпанији. Иако је тешко пронаћи плаћенике у класичном смислу ријечи, имајући у виду карактер и начин организације антифашистичког отпора, могуће је говорити о једној врсти аполитичног авантуризма који није увијек долазио са моралним скрупулима. Такав је највидљивији у почетној фази рата. Добар примјер је морнар Мате Матишић. Домовину је напустио 1935. и дошао у Француску, одакле га је полиција протјерала у Шпанију. Пјешачио је од Билбаоа до Мадрида, гдје се јавио југословенској дипломатској канцеларији.⁸⁰⁷ Умјесто Валенсије, према којој је добио пасаван да се јави “Оцеанији”, Матишића је рат затекао у Малаги, гдје се првог дана придружио колони “Спартак” (Espártaco). Иако се учланио у PSOE, Матишић није био та врста добровољца. Према сопственој изјави, он се “занимао пљачком многих буржујских домова”, да би након пада Малаге прошао кроз двије шпанске бригаде, а пола године касније прекомандован је у једну од међународних артиљеријских батерија. Карактеристика каже да се показао као добар и храбар борац, али да је био “политички слаб”, лумпенпролетерски тип без идеологије, који је казивао да убудуће неће ратовати а да “не зна за кога”. Сљедећи пут када се нађе у једној револуцији, он ће “награбити злата и побјећи преко границе”.⁸⁰⁸

⁸⁰⁵ АБХ, КБУДБ, пов. ДЗ 1775/1939.

⁸⁰⁶ АВНС, 126, II, бр. 13925/1937.

⁸⁰⁷ АЈ, 384, кут. 5, пас. бр. 984/1936.

⁸⁰⁸ РГАСПИ, 545–6–1528, бр. 674. Након 24 мјесеца на фронту и боравка у француским логорима, умро је 1940. од туберкулозе у Филаделфији; I. Bodlović, “Oni više nisu živi”, III/V, 182-183.

Заједно са Матишићем у Малаги се затекао Милојко Теофиловић. До Шпаније га је довео сплет економских околности и жеља за авантуром. Он се женио неколико пута, радио је на многим бродовима, побјегао је из француске Легије странаца а у Малаги се задржао како би упијао атмосферу у којој “све више мирише на побуну”. Несумњиво, био је у духу авануриста без јасно изграђених назора. Касније, међу Југословенима, Матишић је волио да провоцира друге саборце, говорећи како он и Теофиловић неће бити “Стаљинови питомци”. Ипак, Теофиловић је држао до плебејских осјећања за социјалну правду. Капитализам је сматрао земаљским злом кога је на својој кичми трпио од дјетињства. Био је симпатизер социјалиста и обилазио је локални народни дом, а свједочио је међусобним убијањима активиста CNT и UGT у Малаги, која су заустављена интервенцијама вођа из њихових централа. Посматрао је гушење побуне уз кључну улогу гардиста. Са Матишићем и Миланом Тодоровићем, још једном економском луталицом, пријавио се за фронт, узео учешћа у првим борбама, па је и сам убрзо рањен.⁸⁰⁹

Упркос шаренилу индивидуалних мотивација, најприсутнија два елемента – политички и социјални – често су прожети и исказани заједно. Обрен Стишовић се јавио писмом стрицу и стрини са арагонског фронта, говорећи им првенствено о својим мотивима за одлазак:

“Доста сам муке видио и преживио за ово мало година мог живота. Да то исто и други млађи другови не би доживљавали, ми смо другови из свих земаља света дошли овде да се боримо за бољи живот... Вама ће можда бити чудно да сам дошао чак у Шпанију да се борим, али ја Вас уверавам да је то свеједно, или се борио у Шпанији, Југославији или неком трећем месту, јер је један непријатељ свуда, а победа на једном месту је победа на свим другим местима. Ви сте очекивали од мене друго, да што пре завршим студије и добијем место као многи други. Живот је хтео друго: довео ме у Шпанију да се борим са пушком у руци и да оставим оно за чиме сам пошао, то јест да оставим књигу и перо и да узмем пушку. Јер да сам остао тамо, завршио би школу и остао на улици потуцајући се од немила до недрага јер места не би било пошто би га заузела господска деца, јер је њихова пречина, тако они веле...”⁸¹⁰

⁸⁰⁹ М. Теофиловић, *Копном и morem по белом свету*, Београд 2001, 83-138, 172; такође: М. Теофиловић, “Od Malage do francuske granice”, III/II, 136-145; изјава Посланству у Мадриду 28. маја: АЈ, 384, кут. 5, пас. бр. 808/1936.

⁸¹⁰ АБХ, КБУДБ, пов. ДЗ 6240/1937.

Слично је било писмо Лазара Удовичког, који је родитељима објашњавао ову суштинску дилему: или савијање кичме и продаја савјести за напредовање у државној служби, или борба уздигнуте главе за бољи свијет.⁸¹¹ У цепу Срећка Борића из Подгоре, погинулог у бици Харамид код Мадрида, пронађено је писмо које није стигао послати:

“Драги моји родитељи! Вама су познате моје политичке смјернице, па се зато нећеш, драги оче, чудити кад ти навјестим овај мој корак. Све недаће и мизерије овога времена, као и све зло што са собом повлачи, не може да ишчезне док не нестане узрока свему томе, а то је овај стари и трули друштвени поредак. Ја не могу да стојим скрштених руку док се моји другови и истомишљеници боре за бољу и сретнију будућности, не само Шпаније него и читавог човјечанства.”⁸¹²

Радник Никола Брњић, који је ухваћен у марту 1937. међу групом која се крила на Брачу, рекао је полицији да се у Шпанију запутио због својих политичких убјеђења, а да је уз то незапослен.⁸¹³ Јакша Савић, трамвајски механичар родом из Брђана код Чачка, јавио се мајци писмом из Шпаније од 11. септембра 1937, описујући свој пут из Београда, који је започео срећно, премјештајем из треће у другу класу, а касније и у прву, због кварова на возовима. Првом класом допутовали су скроз до Париза, жалећи што су Загреб и Љубљану проšli ноћу, па их нису поштено ни видјели. Кроз Италију су се “лепо провели”, мада су остали гладни јер је “све страшно скупо”. Швајцарска је оставила утисак дивне, уређене и освијетљене земље, али је Француска била та која је одисала ауром “земље слободе” којом влада Народни фронт. Савићев утисак о Француској уједно алудира и на социјалне мотиве одласка: “Чим смо ступили на француско земљиште та слобода народна видно се примећује, радници и сељаци у пољима поред пруге кад воз наиђе они стану и са дигнутим песницама у вис поздрављају путнике — то је поздрав народног фронта! У Паризу смо се одлично провели. У Француској је боље бити беспослен... радник који ништа не зарађује, него имати у Југославији посао који сам ја имао. Према томе јасно је какав је живот у Француској...”⁸¹⁴ Наравно, била је то наивна перцепција Француске, али је она симптопатична за шира одређења добровољаца и њихове свеprisутне жеље за социјалном правдом.

⁸¹¹ L. Udovički, *Španije moje mladosti*, Beograd 1997, 90.

⁸¹² Писмо се чувало у некадашњем Музеју револуције у Макарској; цитирано у: М. Ћурин, N. Kujundžić, “Dalmatinci u Španjolskom...”, III/1989, 351.

⁸¹³ HDA, 1936, кут. 1, бр. 24, записник саслушања Н. Брњића, Новска, 24. 3. 1937; такође: V. Pavlaković, *The Battle for Spain is Ours*, Zagreb 2014, 70.

⁸¹⁴ АБХ, КБУДБ, пов. ДЗ 5778/1937.

Друштвену разнородност контингента југословенских добровољаца потврђују не само разноврсни историјски извори него и службене статистике. Национално, на првом мјесту били су Хрвати, близу половине (50% по службеној статистици, 45% према проширеној), затим Словенци, близу четвртине (24%), Срби и Црногорци нешто мање од тога (око 22%), а затим и остали: Македонци, Јевреји, Фолксдојчери, Мађари и други.⁸¹⁵ Национална диспропорција према стварном броју становништва хипотетски се може објаснити таквом диспропорцијом у емиграцији.⁸¹⁶ Само током 1930. године у земље западне и централне Европе, из Дравске, Савске и Приморске бановине иселило се 14.034 особе, док је цифра за Дринску, Моравску и Зетску бановину, уз град Београд, тек 1.231.⁸¹⁷ Стога ни близина границе и лука у Југославији није била пресудна: од 160 Далматинаца, њих тек 40 одлази директно из земље.⁸¹⁸ Наравно, далеко највећи дио контингента чине радници, а од тога највећи број, колико је познато, су рудари. Но, чак и као радници, они су већим дијелом потицали из сељачких породица, што је била карактеристика нове генерације радничке класе, било да су остајали у Југославији, било да су отишли у иностранство.⁸¹⁹ Уз пролетере, дошао је и одређен број интелектуалаца, новинара, доктора, инжињера, чиновника, ученика и умјетника.

Од 97 студената, познато је да су 42 били уписани на Београдском универзитету а 36 на Свеучилишту у Загребу. Трећина их је погинула, а они који су преживјели, скоро сви ће учествовати у рату у Југославији. Од тог броја погинуће поново трећина.⁸²⁰ Посебну пажњу привукла је група од 26 прашких студената, који су били окосница напредног покрета међу југословенским полазницима тамошњих високих школа. Студенти-комунисти били су присутни у Прагу дужи низ година. Беговић тамо студирао прије одласка у Совјетски Савез. Новембра 1936, они су преузели контролу над Академским друштвом “Југославија”, око којег су се одвијале активности у том миљеу. За предсједника друштва изабран је Ратко Павловић Ћићко, млади марксиста из Бериља код Прокупља, који је у име студената говорио на сахрани Светозара Прибићевића.⁸²¹

⁸¹⁵ S. Koprivica-Oštrić, “Jugoslavenski dobrovoljci...”, *ČSP*, 19/2, 1987, 14; Lemesle, 63-104.

⁸¹⁶ “Већ по традицији својих предака, ми, Приморци, смо и у годинама између два рата чешће од других одлазили у страни свијет...”; J. Brožićević, “Kao drvosječa iz Francuske”, III/I, 511.

⁸¹⁷ *Statistički godišnjak*, II: 1930, Beograd 1933, 73.

⁸¹⁸ M. Ćurin, N. Kujundžić, “Dalmatinci u Španjolskom...”, III/1989, 350.

⁸¹⁹ S. Koprivica-Oštrić, “Jugoslavenski dobrovoljci...”, *ČSP*, 19/2, 1987, 11-13, 17.

⁸²⁰ M. Vasić, “Revolucionarni pokret studenata Beogradskog univerziteta i Španski građanski rat (1936–1939)”, III/1989, 221; V. Rajčević, “Revolucionarni studenti Zagrebačkog sveučilišta...”, III/1989, 227; Lemesle, 137.

⁸²¹ Z. Gavrić, “Odlazak jugoslovenskih studenata iz Praga”, III/V, 349-361; A. Bohunicka, “Španska poznanstva u Pragu”, III/I, 410-418.

Дио ове “славне дружине”, како је назива Чолаковић,⁸²² поред Ћићка, чинили су Бранко Крсмановић, Вељко Влаховић, Марко Спахић, Мирко Ковачевић, Оскар Данон, Лазар Удовички, Иво Вејвода, Марко Перић, Ахмет Фетахагић и други.⁸²³ Југословенска полиција убрзо је упратила одлазак ове групе.⁸²⁴ Пролазећи кроз Париз, оставили су проглас за “Пролетер”, којег су потписали својим правим именима,⁸²⁵ а њихова писма међу студентима у Београду “штампана су и ширена као најзанимљивија литература”.⁸²⁶ Влаховић је свој кључ од собе прашког дома бацио у Сену: “Пљусак... постао је одједном знамење, симбол, раскрсница у моме животу... ступање на нове, тегобније путеве револуционарне борбе”.⁸²⁷

Кадровском обрадом у завршници рата била је позната политичка припадност за 1.040 бораца, утврђена провјерама и властитим изјавама. Комуниста је било 561, укључујући и мањи број симпатизера. Другим странкама припадао је тек мањи број људи, укупно 22,⁸²⁸ док је за 457 утврђено да не припадају нити једној политичкој организацији. Процентуално, број комуниста и некомуниста стајао је у односу 54% према 46%.⁸²⁹ Притом, потребно је имати у виду да је у Шпанији вршена додатна партијска регрутација. Под утиском антифашистичке борбе, многи су се тек тада опредјељивали за приступање комунистима. Већ од ране фазе рата, дешавало се да непартијци траже да их зову на партијске састанке,⁸³⁰ чиме су отварана врата за пријем нових људи. Ако одузмемо број нових, ратних чланова, проценат комуниста пада са 54% на 50%.⁸³¹ Гледајући Лемелову статистику, од 613 комуниста за које је позната година пријема у партију, видимо да је њих 142 (23%) приступило од почетка 1938. године, док код предратних кадрова већи дио отпада на релативно млађе чланове који су покрету пришли у скоријем времену.⁸³² Другим ријечима, југословенски добровољци у Шпанији нису били дресирани комунистички “оперативци”, него разнородан, мада лијево оријентисан контингент, којим су комунисти доминирали као највећа групација и чији је утицај временом растао.

⁸²² Р. Чолаковић, *Казивање о једном покољењу*, III, Сарајево 1972, 30.

⁸²³ Види: L. Udovički, “Sa drugom grupom iz Praga”, III/I, 377-380.

⁸²⁴ АБХ, КБУДБ, пов. ДЗ 796/1937; такође: исто, пов. ДЗ, 541/1937.

⁸²⁵ “U Španiju, u Španiju!”, *Proleter*, Pariz, XIII/3. maj 1937, 7.

⁸²⁶ V. Kovačević, *U rovovima Španije*, Titograd 1976, 17.

⁸²⁷ V. Vlahović, “Apel iz Pariza”, III/I, 381.

⁸²⁸ Службено: социјалдемократна девет, чланова ХСС осам, СДС-а један и четворица анархиста.

⁸²⁹ S. Koprivica-Oštrić, “Jugoslavenski dobrovoljci...”, *ČSP*, 19/2, 1987, 15.

⁸³⁰ AJ, 516, 2175/III, S. Belić, “Španski građanski rat”, 69.

⁸³¹ S. Koprivica-Oštrić, “Jugoslavenski dobrovoljci...”, *ČSP*, 19/2, 1987, 15.

⁸³² Lemesle, 118-122.

Свакако, Матишићева опаска о “Стаљиновим питомцима” није погрешна. Ту је било не само искусних московских кадрова који су Стаљина видјели уживо, него и оних који су били “стаљинисти” у младалачком заносу, “потпуно несвјесни о чему се заправо ради”. Како је касније за себе признао Иво Вејвода, “стаљинисти” су били “из најдубљег увјерења, које се, по свом фанатизму једино могло мјерити са религиозним фанатизмом”.⁸³³ Али њихов стаљинизам је за њих био “кохезивни фактор”,⁸³⁴ конкретна експресија заједничког прегнућа. Ту су личности које чешће одступају од данашњих културолошких клишеја, него што се уклапају у њих. Скутелски даје примјер Гајмана, сјајног организатора, шефа базе у Албасети, који је више пута устајао против директива партије, а после рата је и напустио.⁸³⁵ Ту су и људи од пера у успону, интелектуалци, који се, услед фашистичке пријетње, стапају са “питомцима” и постају дио покрета. Примјер је и Коча Поповић, већ познато име српског и југословенског надреализма. Као сорбонски студент филозофије, он је у “драматичним околностима” тадашње Француске, у предвечерје свјетског рата, постао комуниста. “Нема више смисла”, рекао је себи, “да пискарам некакве полумразумљиве песме, морам да се покренем”. Управо је ту, у Шпанији, ријечима Предрага Матвејевића, оставио “финесе и подвиге стила”,⁸³⁶ и препустио се колективној дисциплини.

Наравно, било је међу њима и прекаљених милитаната. Око 120 је прошло кроз затворе због политичких преступа. Било је пет чланова Централног комитета КПЈ, око 25 припадника и инструктора виших форума омладинских или партијских организација из Југославије, Италије и других земаља. Дошла су и двојица бивших посланика Народне скупштине Краљевине Југославије.⁸³⁷ Имајући у виду специфичну позицију ових људи, када говоримо о добровољности одласка, оправдано је поздрављивати одређену градацију у термину “добровољац”. Док је одлука потпуно самостална за оне који одлазе као непартијски анонимци, други, које шаље партија, одлазили су најчешће са жељом, али ипак по задатку. Што се тиче “совјетских” кадрова, њима је, ријечима Ивана Гошњака, Коминтерна “потпуно располагала”.⁸³⁸ Они *одлазе*, али су и *упућени*. Ипак, само зато што се упућују, то не значи да њихово путовање није истовремено и

⁸³³ *Za mir i progres u svijetu*, Sarajevo 1999, 105.

⁸³⁴ G. Nikoliš, *Zapisi pod pritiskom*, Beograd 1988, 441-442.

⁸³⁵ R. Skoutelsky, “The Comintern and the International Brigades”, *The Volunteer*, ALBA, New York, XXIV/2, March 2002, 11.

⁸³⁶ A. Nenadović, *Razgovori s Kočom*, Zagreb 1989, 13-15.

⁸³⁷ S. Belić Dudek, “Jugosloveni u Španskom građanskom ratu”, III/I, 220; Lemesle, 170, 194.

⁸³⁸ I. Gošnjak, “Iz Sovjetskog Saveza u republikansku Španiju”, III/I, 303.

добровољно. Ако је вјеровати потоњим освртима, жеља је код неких била двострука: не само отићи у Шпанију, него и *напустити* Совјетски Савез.

* * *

Док су комунистичке партије усмјеравале ток антифашистичких добровољаца у Шпанију и водиле кампању за помоћ Републици, над читавим потухватом лебдила је сјена новог таласа репресије у Совјетском Савезу. Овај талас, који је започео у августу 1936, ставио је антифашистичку интелигенцију пред моралне дилеме, а комунистичке партије у незгодан положај. Наравно, репресија у “првој земљи социјализма” није била новитет. Прогони и суђења опозицији већ су се годинама проводили, кроз цикличне фазе сибирских изгнанстава, покајања и повратака. Поражени опозиционари неријетко су се враћали у релативну близину власти, најчешће они с “десног” крила, некада окупљени око Николаја Бухарина. Многи су, наравно, и настрадали, посебно након убиства Сергеја Кирова, шефа лењинградске ВКПб крајем 1934. године. Међутим, нова фаза је наступила тзв. “Процесом шеснаестиорици” 19–24. августа 1936, када је пред суд изведена група на челу са Григоријем Зиновјевим и Левом Каменевим. Свијет је био шокиран држањем оптужених, који су признавали потпуно невјероватне злочине, од сарадње са страним силама до плана да се уништи совјетски систем а вође поубијају. Сви су осуђени на смрт и стријељани.⁸³⁹

Ни сама КПЈ није била имуна на политичке чистке. Са једне стране, уобичајена и позната била су дисциплинска искључења, уперена против оних који су попустили пред полицијом, или против упорних “фракционаша” који су кажњени због политичких ставова. За највећу интерну ревизију чланства по овој основи био је задужен Паровић током 1933. године, од кога је ИК КИ тражила да искључи четвртину чланова. Са друге стране, неки Југословени постали су мета совјетских органа зато што су подржавали опозицију и самим тим били умијешани у политичка питања ВКПб. Најпознатији примјер је Анте Цилига, који је напустио Совјетски Савез, превазишао антистаљинске и заузео антисовјетске позиције, због чега је сматран непријатељем.⁸⁴⁰ Упуштајући се у шпанску авантуру, партијско руководство је морало одржавати “будност”. Већ у групи која је отишла под руководством Данила Раушевића Шојке појавио се први политички

⁸³⁹ I. Deutscher, *Staljin: politička biografija*, Zagreb 1977, 304-322, 325-328, 359-397.

⁸⁴⁰ S. Gužvica, *Before Tito*, Tallinn 2020, 46-54; о Цилиги: I. Očak, “Dr Ante Ciliga – otpadnik komunizma i staljinske čistke”, *Radovi*, Filozofski fakultet Zagreb, 22/1989, 267-296.

проблем, јер је било покренуто питање искључења Мирона Демића Данила и Шимуна Лалића Јанка (познатији као Дарсула), када у дошли под лупу “њихови поступци и везе са Цилигом и осталима”. Пошто су и они отишли, Мук је предложио да се ствар не разглашава због других добровољаца, да се остави у тајности при Емкому, а да двојац буде под надзором Раушевића.⁸⁴¹ Иако се радило о партијским кадровима, неки од њих су већ имали политички багаж. Обзиром на то да су били сумњичени за “троцкизам”,⁸⁴² одлазак у Шпанију их је поштедио мука с којима би се сусрели да су којим случајем опозвани у Совјетски Савез.⁸⁴³

Квалитативно нови ниво репресије који је наступио августа 1936. изазвао је шок и одбрамбени рефлекс. КПЈ је дисциплиновано поздравила смртне пресуде, а затим уложила много труда да их објасни,⁸⁴⁴ јер многе савезнике, чак ни оне с којима је била потпуно сагласна по питању Шпаније, није могла убиједити у исправност процеса. Тито ће почетком 1937. негодовати: “Мука је с интелектуалцима; они само критикују и филозофирају о процесу и Шпанији, а за остали рад их мало боли глава”.⁸⁴⁵ Но, како је вријеме пролазило, овај проблем се све мање постављао као контенција, а све више као контрадикција. Унутрашњи терор у времену антифашизма – или обрнуто? – изазвао је сукоб у збијеним редовима пред спољном пријетњом. Двије године касније, између шпанског пораза и глобалног конфликта, Тито ће Крлежи приватно признати да су процеси и чистке проблем, али да “у овом часу има важнијих проблема”. Један је био најпречи: “Фашизам је пред вратима, сваки час нас може напасти”.⁸⁴⁶

⁸⁴¹ АЈ, 790/1, 1936/338, Горкић за Мука, 26. 9. 1936; РГАСПИ, 495–11–317, фол. 44, Мук за Гржетића, 7. 10. 1936; исто, фол. 62-63, Мук за Гржетића, 13. 10. 1936.

⁸⁴² “Троцкизам” је био термин који се употребљавао вишезначно. Са једне стране, он се односио на оне комунисте који су у одређеном тренутку подржавали Троцког, Лијеву или Удружену опозицију унутар Совјетског Савеза, односно коресподентне фракције у комунистичким партијама. Са друге стране, термин “троцкизам” или “троцкизерство” су се примјењивали и на све комунисте и марксисте, унутар и ван партија, који су испољавали макар неку карактеристику која се могла тумачити на тај начин, било да се ради о неслагању са општом линијом Коминтерне, слободнијом или критичком интерпретацијом совјетске политике, као и контактима са ренегатима.

⁸⁴³ Што се тиче Лалићевог одласка, Павловић је изнио мишљење да се материјал тек прикупља и да је искључење преурањено. Уосталом, Централни комитет је у свом првом позиву за окупљање добровољаца од 11. августа препоручио да управо он “у томе учествује”. Горкић је на крају пресудио тражећи да се Лалићу поручи како “он своју срамоту може да опере само на првој борбеној линији”. АЈ, 790/1, 1936/355, Павловић за Политбиро, 22. 10. 1936; АЈ, 790/1, 1936/283, ЦК за Емком, 11. 8. 1936; РГАСПИ, 545–2–80, фол. 25, писмо Горкића, јануар 1937.

⁸⁴⁴ “Vrhunac podlosti”, *Proleter*, Pariz, XII/6, septembar 1936, 8; “Tročkističko-zinovjevski fašistički banditi pred narodnim sudom u Moskvi”, *Proleter*, Pariz, XII/7, oktobar 1936, 2-3. Издаване су и посебне брошуре.

⁸⁴⁵ СДЈБ, III, извјештај Тита, јануар 1937; исто: АЈ, 790/1, 1937/25; види такође: Р. Чолаковић, *Казивање о једном покољењу*, II, Сарајево 1968, 674, 681-684; исто, III, Сарајево 1972, 103-104.

⁸⁴⁶ Цитирано у: I. Goldstein, S. Goldstein, *Tito*, Zagreb 2015, 176.

Шта се промијенило у међувремену? Репресија против старог непријатеља, троцкистичке опозиције, и сламање Зиновјева и Каменева, могли су се објашњавати, иако крајње натегнуто, њиховим тобожњим ренегатством и мењшевизмом, односно штрајколомством у одсудним данима Октобарске револуције.⁸⁴⁷ Паралелно и у сличном маниру, политичка борба против анархиста у Шпанији правдана је не само историјским паралелама, него и њиховим бојкотом Народног фронта, што је тумачено као разбијање антифашистичког јединства. Случај са РОУМ-ом био је утолико лакши, што су се они могли повезати, макар политички, са совјетском опозицијом. Међутим, механизам терора у Совјетском Савезу почео се ширити преко граница иза којих су објашњења бивала све тежа. “Процес шеснаесторици” је скренуо пажњу на тобожњу одговорност Бухарина, једног од писаца новог совјетског устава,⁸⁴⁸ који је и даље уживао велику популарност и уређивао главни совјетски дневник “Известия”. Иако је брзом истрагом сумња привремено уклоњена, на “Процесу паралелном антисовјетском центру” јануара 1937. – којим су Карл Радек, такође међу писцима устава, затим Јури Пјатаков и још петнаест особа осуђени – Бухарин је поновно и много теже имплициран.⁸⁴⁹ КПЈ је протеклог септембра тражила најстрожу казну за Војислава Вујовића, југословенског комунисту који је био високо рангирани члан Зиновјевљеве опозиције Стаљину.⁸⁵⁰ Но, када је под нову истрагу дошао Бухарин,⁸⁵¹ Горкићев бивши ментор,⁸⁵² креатор фронтотске политике и гласан пропонент антифашистичког усмјерења,⁸⁵³ Горкићу сигурно није могло да буде свједено. С разлогом, како ће се показати.

Могућност одласка из Совјетског Савеза у Шпанију појавила се управо у вријеме погоршавања унутрашње ситуације, када је расла анксиозност и страх од могуће инфилтрације страних шпијуна кроз међународне организације.⁸⁵⁴ Тај је страх постојао и раније, због чега се свјесно радило на смањењу броја страних емиграната у Совјетском Савезу.⁸⁵⁵ За неких 150 југословенских комуниста у октобру 1936. године КПЈ је тражила дозволу да их упуту на рад у земљу или пошаље у Шпанију. Тада се још није могло знати

⁸⁴⁷ “Fašistički ubojice i njihovi advokati”, *Proleter*, Pariz, XII/8, novembar 1936, 2-12.

⁸⁴⁸ S. Lomb, *Stalin's Constitution*, Routledge, 2018, 17-18.

⁸⁴⁹ S. F. Cohen, *Bukharin and the Bolshevik Revolution*, New York 1975, 368-369.

⁸⁵⁰ S. Gužvica, *Before Tito*, Tallinn 2020, 66-67.

⁸⁵¹ Ово је у Паризу већ било јавно познато; види, на примјер, енглески превод француске брошуре која је објављена у марту 1937: *Why did they 'confess'? A study of the Radek – Piatakov Trial*, Pioneer Publishers, New York 1937.

⁸⁵² I. Očak, *Gorkić: Život, rad i pogibija*, Zagreb 1988, 104-105, 110-112.

⁸⁵³ S. F. Cohen, *Bukharin and the Bolshevik Revolution*, New York 1975, 360-363.

⁸⁵⁴ Види: W. J. Chase, *Enemies Within the Gates? The Comintern and the Stalinist Repression, 1934-1939*, New Haven and London, 2002, 146-216.

⁸⁵⁵ S. Gužvica, *Before Tito*, Tallinn 2020, 68.

да ће најмање 50 људи из ове групе остати, али да ће то по њих имати кобне последице.⁸⁵⁶ Но, неки тврде да су већ тада наслућивали ружан расплет ситуације, па је избијање рата у Шпанији представљало посебно срећну околност. За Мразовића, рат је дошао “као поручен”, али он напомиње да се тада није смјела јавно исказати претјерана жеља за напуштањем Совјетског Савеза, јер би то било сумњиво. Тражила се веза код Гржетића,⁸⁵⁷ коме су другови седмицама опсеђали канцеларију и молили да их препоручи за путовање.⁸⁵⁸ Са друге стране, Масларић се јавио одмах, без устручавања, и он тврди да је међу Југословенима био први.⁸⁵⁹ Белића су позвали на разговор и питали га да ли би ишао у Абисинију. Пошто је то звучало као провјера спремности, рекао је да би, па је касније позван и упитан да ли би ипак у Шпанију. Он тврди, мада не даје разлог зашто тако мисли, да би сигурно био ухапшен да је остао у Совјетском Савезу.⁸⁶⁰

Оваква страховања оправдаће вијести које ће од прољећа 1937. године стизати до Париза, о нездравој атмосфери међу емигрантима, хапшењима и сумњичењу људи за које се не никада не би претпостављала припадност непријатељу. Заиста, неки су шпански пут искористили као прилику за бијег, односно неодобрен повратак у земљу, што је случај са Едвардом Кунштеком, бањалучким комунистом, који је убрзо затим раскинуо са покретом.⁸⁶¹ Ипак, већина оних који се упућују на Пиринејско полуострво, нису гледали на одлазак из Совјетског Савеза као на било какав вид бијега. Неки, штавише, нису били одушевљени одласком, па ће касније испољавати жељу да буду враћени. Ако је пак некеме било драго што одлази, тај се одлазак доживљавао као узмицање од привремено незгодног периода “заоштравања класне борбе”, под којом могу пасти и невине жртве, а од чега не би требало правити причу. Упитан за гласине о несхватљивим хапшењима, Паровић, на путу кроз Париз, просто је замолио Чолаковића да се окану тог разговора, за који је “наша памет кратка”.⁸⁶² Иако збуњеним, за југословенске комунисте НКВД и даље није био “дегенерисана организација бирократа”, како је у свом посљедњем отпору назива ускоро ухапшени Бухарин,⁸⁶³ него

⁸⁵⁶ U. Vujošević Cica, *Nestajali netragom*, Beograd 2019, passim.

⁸⁵⁷ K. Mrazović Ortega, “Greška u javci”, III/I, 360; AJ, 724, X–2, K. Mrazović, “Odlazak za Španiju...”, 1–2.

⁸⁵⁸ M. Vraneš-Protić, “Kanalima Kominterne”, III/I, 384.

⁸⁵⁹ AJ, 516, 1489/5, Б. Масларић, 49.

⁸⁶⁰ S. Belić Dudek, “Put do Španije”, III/I, 342; AJ, 516, 2175/III, S. Belić, “Španski građanski rat”, 1.

⁸⁶¹ АРСБЛ, 209, бр. 2–101, 3–117, 3–125 и 11–30. На Кунштека је сигурно утицала репресија над његовим старим саборцем из Бањалуке, Акифом Шереметом, која је трајала од 1931; U. Vujošević Cica, *Nestajali netragom*, Beograd 2019, 265–266.

⁸⁶² Р. Чолаковић, *Казивање о једном покољењу*, III, Сарајево 1972, 68.

⁸⁶³ S. F. Cohen, *Bukharin and the Bolshevik Revolution*, New York 1975, 370.

“бритки мач револуције”, који можда претјерује у реализацији своје мисије, али без којег се одбрана социјализма не може замислити.

Управо на том трагу размишљао је и Беговић, чији је оригиналан животни пут истовремено илустративан за југословенске комунисте као колективитет. Недуго након доласка у Москву, НКВД га је на превару привео и подвргао истрази. Знали су га од раније, јер су га током студија у Прагу ангажовали као информатора. На саслушању су га оптужили да је агент Светозара Прибићевића и националиста, па ако призна, олакшаће му се, али ако не, онда је непријатељ. Тврдоглаво је инсистирао како су то неистине. Пуштен је након 20 дана уз објашњење да га је лажно потказао неко из руководства КПЈ, што му је, наравно, било забрањено да икоме спомиње. Радећи на КУНМЗ, добијао је понуде уз непријатан притисак НКВД-а да га врбују као сталног сарадника. Да би избјегао такав рад, слабо се дружио и вријеме је проводио учећи. Потом је радио за “Главлит”, као цензор за инострану штампу, али и ту под надзором НКВД-а. Коминтерни се јавио са жељом да га пошаљу у Шпанију. Када је његов полицијски контакт појачао притисак и пријетње, интервенисао је код Димитрова, дотутивши му цедуљу са молбом да се његов случај ријеши.⁸⁶⁴ Но, како ће се показати само неколико мјесеци касније, он је могао напуштати НКВД, али су га они свеједно дочекали у Шпанији и поново узели под своје.

Оминозан блесак првог у низу Московских процеса стизао је и до Републике, гдје је додатно усложио односе и заоштрио страсти. Клице унутрашњег сукоба који вуче коријене из предратног анимозитета међу различитим покретима и странкама, умножене су радикалним неслагањем у погледу политичке и ратне стратегије. Сахрана Бунавентуре Дурутија, палог 20. новембра међу здањима Универзитетског града, била је посљедња искрена манифестација антифашистичког јединства. Но, већ иза његове смрти пласиране су гласине како је убијен пуцњем у леђа, мецима “неконтролисаних”, који су се противили антифашистичкој сарадњи. Таквој пропаганди подлегли су, па је затим и помогли, југословенски комунисти, већ убијеђени да је Дурути био спреман прећи на њихову страну.⁸⁶⁵

Након епизоде са “Челичном колоном”, још већи инцидент избио је када су анархисти зауставили конвој централне владе на путу из Мадрида у Валенсију, и тражили “пропуснице”. Суштински, анархистички активисти осјећали су како њихове

⁸⁶⁴ ИАБ, 2821, кут. 4, V. Begović, “Vrbovanje za rad u NKVD”, 7-23.

⁸⁶⁵ V. Vukliš, *Sjećanje na Španiju*, Banjaluka 2013, 93-95, 100.

организације плаћају највећу цијену политичког компромиса. Оно што су стекли револуцијом, прво је уоквирено законским рјешењима, а затим ограничено постепеном обновом структура државне власти, оружаног апарата и банкарског система. Локални комитети мијењани су представницима централне власти, или су револуционарни органи, као Савјет Арагона, признавани и кооптирани у државни систем. Упоредо са Народном армијом, обнављани су и други органи реда. Министар финансија, “десни” социјалиста Хуан Негрин (Juan Negrín López), који је врло брзо постао један од ближих сарадника РСЕ, до маја 1937. регрутовао је под својом командом близу 40 хиљада карабињера. Укинуте су позадинске милиције и барселонски “комитети за хљеб”. Каталонским декретима о колективизацији омогућена је обнова приватног сектора за предузећа мања од 100 запослених, као и увођење државног надзора у погонима под радничком или комбинованом управом. Сидикализована привреда коју су анархисти изградили у каталонској и арагонској позадини, одилијевала је, упркос колапсу тржишта и финансијском бојкоту од стране Кабаљерове владе и Негриновог кабинета. Притом, велики дио капацитета преоријентисан је у производњу за потребе фронта, што је био посебно изазован подухват, имајући у виду претходно непостојање ратне индустрије. Упркос попуштањима и прилагођавањима, анархисти су оптуживани за саботажу и за угрожавање “демократске републике”.⁸⁶⁶ Бихали Мерин, публициста на линији КПЈ, њихов је систем описао као “запетљани, монструозни апарат”. Осим што он стоји као “јалова шема” наспрам већ оствареног совјетског модела,⁸⁶⁷ борба за било какав револуционарни преображај није на дневном реду. Сваки наговјештај другачијег правца из поља радикалне лјевице који не заговара “очување и учвршћење демократске републике”, проглашаван је провокацијом.⁸⁶⁸

Упркос унутрашњим неслагањима, CNT–FAI је држао курс заједништва, до те мјере да је остао по страни приликом све учесталијих напада на POUM. Они, свакако, себи нису помогли непомирљивим револуционарним ставом, а још мање отвореном критиком Московских процеса, у којој су чак и анархисти били суздржани. Док су Совјети обрачун са анархистима планирали за вријеме “након побједе”, POUM је без много одлагања постао мета. Кампања је почела већ у новембру: протести амбасадора

⁸⁶⁶ Casanova, 243-254; Broué—Temime, 180-181, 213-228; Beevor, 111; A. Castells Duran, “Revolution and Collectivizations in Civil War Barcelona, 1936–9”, A. Smith, *Red Barcelona*, London 2003, 127-141; J. Casanova, *Anarchism, the Republic and the Civil War in Spain: 1931–1939*, Taylor & Francis, 2005, 116-145; J. Degras, *The Communist International 1919–1943*, III, London 1971, 396-400.

⁸⁶⁷ O. Bihali Merin, *Španija između smrti i rađanja*, Beograd 1956, 215.

⁸⁶⁸ “Trockističko-policijska provokacija”, *Proleter*, XIII/1, januar 1937, 7.

Розенберга, појачани ветом РСЕ, онемогућили су улазак представника POUM-а у Савјет одбране Мадрида. Притисак на званичну Барселону довео је до смјене Андреу Нина из каталонског Генералидада. Тек што је дошло до смираја око Мадрида, у самом граду избиле су свађе између анархиста и органа реда, уз неколико жртава. Неред је искоришћен за прву отворену репресију над POUM-ом, чије су мадридске канцеларије затворене заједно са њиховим листом. Односи су се додатно заоштрили са новим процесима у Москви, иза чега је POUM континуирано таргетиран као наводна шпијунска организација, испостава међународне “фашистичко-троцкистичке” агентуре. Од тог тренутка, совјетске обавјештајне службе, посебно НКВД, подузеће велики напор у њиховој дискредитацији и евентуалном уништењу.⁸⁶⁹

Наравно, омањи контингент НКВД-а у Шпанији имао је важну улогу како у инспиративном, тако и у инструктивном смислу, али је затечени репресивни апарат био у својој суштини сасвим домаћи, израстао из партијских “чека”, без којег ни операције са директивним учешћем совјетских оперативаца не би биле могуће. Совјети су у Мадриду затекли развијене параполицијске структуре под контролом градског начелника безбједности и шефа JSU, Сантијага Кариља. Полицијски систем обнављан је под Управом опште безбједности (DGS – Dirección General de Seguridad), која је била подређена Министарству управе (MG – Ministerio de la Gobernación) социјалисте Ангела Галарсе (Ángel Galarza Gago). Новија истраживања су показала да стварни број контингента НКВД-а никада није прешао десет људи, од чега је тек пет имало перманентни статус. Александар Орлов (Лев Лазаревич Никољски, рођен као Лејба Лазаревич Фелдбин) био је службени представник при MG, који ће у прољеће 1937. бити именован за главног резидента у Шпанији. Његов је замјеник капетан НКВД-а Александар Бјелајев (Наум Маркович Белкин), задужен за координацију полицијских тијела са обавјештајним одјељењима Народне армије,⁸⁷⁰ што је, као што ћемо видјети, подразумевало и специјални одјел организован у Албасети.

Нешто веће присуство имала је војна обавјештајна служба, ГРУ, са око 160 оперативаца, службеника и шифраната, чија је дјелатност била углавном фокусирана на војна питања, укључујући асистенцију у стварању обавјештајних одјељења при

⁸⁶⁹ Broué—Temime, 235, 253-254; Beevor, 172; Payne, 183-184, 196-198, 207; D. Kowalsky, “Operation X: Soviet Russia and the Spanish Civil War”, *Bulletin of Spanish Studies*, XCI/1–2, 2014, 172, 174-175; B. Volodarsky, *Stalin’s Agent*, Oxford UP, 2015, 246, *passim*.

⁸⁷⁰ До сада најважнија и најтемељнија студија о раду Орлова и НКВД, с посебним освртом на Шпанију, несумњиво је: B. Volodarsky, *Stalin’s Agent*, Oxford UP, 2015; такође, види: А. Ю. Фёдоров, “НКВД в Гражданской войне в Испании”, I, *Латиноамериканский Исторический Альманах*, Москва, 20/2018, 317-337; исто, II, 21/2019, 207-231.

јединицама армије, аналитичку обраду, сакупљање података о другој страни, посебно о њемачком и талијанском наоружању, као и обуку герилаца. Суштински, совјетско присуство у Шпанији амбициозно је замишљено, али је његова реализација ипак била далекоментна. Осим у релацијама интернационалних веза и сениоритета међу коментерновским кадровима, совјетски војни савјетници нису били у позицији да наређују, што им је изричито било и забрањено.⁸⁷¹

Ипак, совјетска контрола над тенковским посадама, авијацијом и међународним јединицама давала је значајан утицај у одређивању војне стратегије. Главна последица њиховог присуства била је увећана моћ шпанских комуниста, која је у једнакој мјери зависила и од заједничког језика са партнерима у републиканској коалицији. На чело Војног комесаријата постављен је Алварес дел Вајо, формалном афилијацијом човјек Ларга Кабаљера, који се приближио РСЕ. Унутрашњим рокадама, помогао им је да добију што више комесарских именовања.⁸⁷² То је олакшано чињеницом да су управо они најозбиљније схватили важност ове функције,⁸⁷³ као што су, уосталом, били и главни заговорници стварања регуларне војске. Образовањем дивизија и корпуса, комунисти су наставили и успон кроз армијску хијерархију. Закључно са септембром 1937. године РСЕ је држала 79 од 130 виших командних позиција (61%) централне и јужне зоне. Ипак, њихов утицај не би требало пренагласити. Народна армија и даље није била “комунистичка војска”, нити ће то постати. Већина регрута није имала партијску картицу нити једне странке. Према једној интерној анализи, у лјето 1937. комунисти су имали фактичку контролу над 19 бригада, PSOE над 15 а CNT–FAI над девет — од укупних 147.⁸⁷⁴ Доминација међу комесарима и велики број команданата и даље нису представљали политичку контролу над армијом као цјелином.

* * *

Краткотрајан предах у борбама за Мадрид искоришћен је за прву рокаду између двије међународне бригаде: 29. новембра 1936. батаљон “Телман” прешао је у XI интербригаду, чиме је она концентрисала већину њемачких бораца, а обратно, батаљон

⁸⁷¹ B. Volodarsky, *Stalin's Agent*, Oxford UP, 2015, 468.

⁸⁷² D. Kowalsky, “Operation X: Soviet Russia and the Spanish Civil War”, *Bulletin of Spanish Studies*, XCI/1–2, 2014, 174; Payne, 163, 170–171, 211; Broué—Temime, 229–234.

⁸⁷³ M. Alpert, *The Republican Army...*, Cambridge UP, 2013, 180.

⁸⁷⁴ F. Hernández Sánchez, *El PCE en la Guerra Civil*, Tesis doctoral, Universidad Nacional de Educación a Distancia, Madrid 2010, 448–453.

“Домбровский” је прешао у XII бригаду.⁸⁷⁵ Под новим распоредом су дочекали нови фронтални удар. Тражећи начин да околним путем продру у главни град, националисти су 13. децембра покушали заузети цесту за Коруњу сјеверозападно од Мадрида, избијањем до мјеста Лас Росас. Батаљони “Телман” и “Домбровский” имали су већи број мртвих и рањених, док је мања група енглеских добровољаца готово сасвим уништена. Губици су били велики и на другој страни, па се од даљег наступања одустало. Битка је завршена до средине јануара 1937. године, када су у садејству са шпанским јединицама и совјетским тенковима, XI и XII интербригада утврдиле позиције пред Махадахондом. Националисти су успјели пресјећи цесту и свој мадридски клин проширити у пространији фронт, али нису успјели у намјери да град опколе са сјевера. XII бригада је усред операције била враћена са гвадалахарског сектора, гдје је око нове године покушала да заузме високе положаје око Алмадронеса према Сигуенси, сјевероисточно од Мадрида.⁸⁷⁶

Југословени у батаљону “Домбровский” учествовали су у главним борбама за Лас Росас. Нападе су водили Вареско, Мразовић и Белић, који је у ову јединицу прешао директно из болнице. Задржали су га командант бригаде Лукач и Бугари с којима се познавао из Москве, када је тражећи штаб своје бригаде набасао на њихов. Током ових борби погинуо је Вареско, типограф и дугогодишњи раднички активиста из Усоре код Добоја. Погођен је снајпером са торња цркве у Лас Росасу, док је водио извиђачку опходњу. Белић га биљежи као човјека од ауторитета који се старао о својим саборцима. Његову је смрт пратила серија некролога, прва у шпанском циклусу, коју ће потом пласирати партијска и синдикална штампа.⁸⁷⁷

Пошто се редован прилив већег броја добровољаца наставио – између 500 и хиљаду седмично – у међувремену су формиране двије нове интербригаде. Прво је сабрана XIII бригада, састављена из четири батаљона и упућена 20. децембра у Валенсију. Као и претходне, била је национално мјешовита, сачињена од два француска, једног италијанског и једног истински шареног батаљона, који је понио име Василија Ивановича Чапајева, црвеног команданта из грађанског рата у Русији. “Чапајев” је постао пропагандно познат као “батаљон 21 нације”, у кога је уврштена и група од око 45 Југословена.⁸⁷⁸ За команданта је постављен Нијемац Цајзер Гомез, вишегодишњи

⁸⁷⁵ V. Begović, “Internacionalne brigade”, III/I, 157; S. Belić, *Na bojnim poljima Španije*, Beograd 1970, 54; L. Renn, *Španski rat*, Sarajevo 1959, 108-111.

⁸⁷⁶ AJ, 516, 2175/III, S. Belić, “Španski građanski rat”, 36-44; Thomas, II, 22-23.

⁸⁷⁷ AJ, 516, 2175/III, S. Belić, “Španski građanski rat”, 34, 44-46; N. Šarac, “Julio Varesko”, III/V, 148-151.

⁸⁷⁸ I. Dolinšek, “Na frontovima Španjolske”, III/II, 220.

функционер Коминтерне. До краја јануара 1937. борила се испред Теруела, да би затим била упућена дуж јужног фронта, на којем ће остати све до краја јуна.⁸⁷⁹ Истовремено је формирана и XIV бригада под Пољаком Сверчевским Валтером, људством већински француска, чији су батаљони сукцесивно отпремљени на јужни фронт код Лопере и Андухара према Кордоби.⁸⁸⁰

Упоредо са новим јединицама, у Албасети су формиране и све потребне службе, задужене за снабдијевање, санитет, обуку, транспорт, информисање, пошту, цензуру и друге послове. Оформљена је и Кадровска служба базе, која је обављала све послове из тог домена, од регистрације, испитивања и провјере, преко распореда и упућивања, до вођења евиденције. Након двојице краткотрајних шефова, на њено чело дошао је Казимир Циховски Винклер, пољски руководилац, кога ће касније замијенити Георги Михајлов Жељезнов, Бугарин.⁸⁸¹ Послови ове службе, како се и може замислити, нису били нимало једноставни. Беговић, који је прво сврстан у славенску чету XIII бригаде а затим задржан у Каровском одјелу,⁸⁸² присјећа се како је тешко било “проверити и оценити људе на основу анкетног листа, разговора, оскудних података које понекад добијемо од њихових земљака... Они који су стизали... желели су да што пре добију представу о Шпанији, о рату... Ми у Кадровском одељењу били смо први на које наиђу. И док ми испитујемо њих, они испитују нас.”⁸⁸³

Први шеф Кадровске службе, пољски емигрант у Француској, Кисел Гелбер Карнет (Carnet),⁸⁸⁴ уједно задужен за обавјештајне послове, смијењен је од стране Андре Мартија јер је одбио извршити хапшење групе љекара осумњичених за саботажу. Марти је 6. децембра 1936. наложио Роману Филипчеву да у оквиру Кадровске службе оформи посебан Контролни одјел,⁸⁸⁵ чиме је створена посебна контраобавјештајна служба Интербригада. Одјел је организован под непосредним надзором совјетског савјетника Бјелајева, резидента НКВД, о чему свједочи потоњи Мартијев извјештај. Филипчева је на ово мјесто, Мартијевим ријечима, препоручио Бјелајев, позивајући се на Фајново

⁸⁷⁹ L. Longo, *Internacionalne brigade u Španjolskoj*, Zagreb 1967, 129-131; R. D. Richardson, *Comintern Army*, Lexington 1982, 68; A. Kantorowicz, *Tschapaiew: Das Bataillon der 21 Nationen*, Madrid 1938, 382; Lemesle, 410; AJ, 724, II-C/26, “Rapport sommaire sur la Base...”, 2.

⁸⁸⁰ R. Skoutelsky, *L'espoir guidait leurs pas*, Paris 1998, 72.

⁸⁸¹ V. Begović, “Internacionalne brigade”, III/I, 153-154.

⁸⁸² РГАСПИ, 495–277–17, фол. 65, изјава В. Беговића, 10. 2. 1938.

⁸⁸³ V. Begović, “Iz Moskve u Španiju”, III/I, 370-371.

⁸⁸⁴ Maitron, maitron.fr, article no. 92723: Gelber, Kiesel.

⁸⁸⁵ РГАСПИ, 545–6–1536, фол. 11, А. Marty, “Sur le Service de Sûreté Militaire...”, 23. 10. 1939; РГАСПИ, 494–277–182, фол. 158, изјава Р. Филипчева, 9. 8. 1939.

учешће у екстремадурској герили, што је давало “гаранцију храбрости и иницијативе”.⁸⁸⁶ Филиппчев је тако постао први од тројице шефова ове службе. Сва тројица, игром случаја, били су из Југославије.

Службу поште и цензуре организовао је а затим и водио Драготин Густинчић. Ова служба имала је сложене задатке пријема, сортирања и отпремања поште, уз истовремено обављање контроле њеног садржаја и евентуалног пресретања осјетљивих информација и пропаганде. Била је то комплексна структура која је морала радити паралелно са поштама Републике.⁸⁸⁷ Кроз ову службу прошло је 15 Југословена.⁸⁸⁸ Међу њима је Иван Долиншек, који је након изласка из болнице ту распоређен, пошто је знао талијански, њемачки, руски, француски, шпански и есперанто. Да би се очувала тајност боравка добровољаца, пошта се размјењивала са породицама посредним адресама.⁸⁸⁹ Осим два начелника, Кадровска служба и Служба поште и цензуре имале су у љето 1937. апарат од 267 људи. Албасетску базу је тада сервисирало преко двије хиљаде лица са различитим улогама у разним службама, уз још 500 у истуреним одјељењима око Албасете и у другим мјестима широм Републике.⁸⁹⁰ Тако је ова варош од неких 50 хиљада становника, центар нимало гламурозне, донкихотовске Кастиље Ла Манча, постала необично, хибридно стјечиште идеалиста, идеолога и официра, са којима су се измијешали свјетски језици, војнички дрил, бирократска ригидност и књижевнички занос. Кроз њу ће у љето 1937. кратко проћи и Николиш:

“У ствари, Албасете ми се већ на првом кораку представила онаквом каква јесте: сива, очајно сива паланка. И само стицај ратних околности, како то често бива у ратовима, могао је учинити да овај, дотад непознат и непривлачан градић, избије на чело у списку географских имена која су у то вријеме помињана у Шпанији и у свијету. Од његовог првобитног изгледа остале су разумије се, прашњаве улице и куће неугледне архитектуре. Специфичну ратну новост представљали су транспарентни и бучни микрофони по улицама, склоништа у парковима и свјетина која се цијелог дана до касно у ноћ тискала по замраченим улицама и кафанама: свијет домаћи, шпански, и свијет интернационални, разних народности, најразличитијих професија и функција, људи који су својом несебичношћу стварали и проносили славу интернационалних бригада и они други, случајни сапутници и комбинатори који су, како ћу тек касније сазнати, попут лишаја на храсту, од те славе живјети за свој рачун. Незнано мени у томе

⁸⁸⁶ РГАСПИ, 545–6–1535, фол. 63, А. Marty, “Note sur le Capitaine Fein”, 20. 11. 1939.

⁸⁸⁷ РГАСПИ, 545–2–32, V. Gaymann, “La base des Brigades...”, 308–313; види такође: РГАСПИ, 545–2–153, “Службене записки и информације службе пошти штаба...”

⁸⁸⁸ S. Koprivica-Oštrić, “Jugoslavenski dobrovoljci...”, ČSP, 19/2, 1987, 21; Lemesle, 407.

⁸⁸⁹ I. Dolinšek, “Na frontovima Španjolske”, III/II, 223–224.

⁸⁹⁰ РГАСПИ, 545–2–32, V. Gaymann, “La base des Brigades...”, 57–62.

тренутку, улицама Албацете су се мотали и ‘енђуфадоси’ — полусвијет који се на све начине грчевито држао позадине, бавећи се којекаквим пословима и ‘повјерљивим задацима’ само да би избјегао фронт и невоље правог рата.”⁸⁹¹

Југословени који су на овај или онај начин остајали у Албасети, добијали су разна задужења, а неки су, као Филипчев и Густинчић, постали руководиоци. Централним затвором базе управљао је Милан Ћопић Емил, Сењков брат који је дошао из Француске.⁸⁹² Прашки студент Ратко Беловић, алиас Ђорђе Стефановић, једини Југословен у Политичкој секцији, био је задужен за културна и спортска дешавања у бази,⁸⁹³ да би нешто касније прешао у Контролни одјел. Након рањавања, за команданта једне од касарни именован је Драгутин Симеони Ивковић.⁸⁹⁴

Док су се Југословени солидно сналазили у позадини, са фронта су допирали гласови незадовољства расутих сународника. Писмо које су Рибар и Раушевић из XI интербригаде упутили Густинчићу 10. децембра 1936, осим што доноси прве вијести из борби за Мадрид, износи и основни извор проблема бораца на фронту, а то је непостојање јединствене формације за све Југословене. Уз захтјев да се више поради на том питању, предложили су стварање позиције “нашег комесара” који би био задужен за југословенску ствар. Апел Густинчићу био је јасан:

“Од свега најгоре је то, што никако нисмо могли до сад постићи, да сви Југословени буду у једној јединици [...] попуне, које су долазиле из Албасете, слане су свакуда само не к нама. Ја не знам шта си ти тамо и шта радиш, али си могао да се бар толико [...] преко команди о нама да дознаш да ми [...] гинемо под именом и Немаца и Пољака и ко си га зна кога — и да интервенишеш за националну формацију [...] И уопће зашто ти не би бар за неко време преузео функцију нашег комесара, узео све наше ствари у своје руке, обишао нас понекад (бар кад се деси да смо на одмору), учинио шта се може итд. Ми смо и мислили да ћеш ти бити нешто тако, али изгледа ти си рађе узео неке послове у ‘свешпањолском’ [...] штабу – од чега нама није ни топло ни хладно. Шта је са групом мање-више одговорних партијаца, који су остали у Албасети?”⁸⁹⁵

Вјероватно понукани донекле непријатном дистинкцијом “ми на фронту” и “ви у позадини”, већ два дана касније, Мартију су се обратили Густинчић, Филипчев и

⁸⁹¹ G. Nikoliš, *Korijen, stablo, pavetina*, Zagreb 1981, 149-150.

⁸⁹² *Naši španjolski dobrovoljci*, Rijeka 1988, 70-74.

⁸⁹³ РГАСПИ, 545–2–68, фол. 108, “Section politique”, 29. 1. 1937.

⁸⁹⁴ Због овога, кодни назив за Шпанију у партијској документацији био је “код Ивковића”; на примјер: РГАСПИ, 495–11–334, фол. 26, Горкић за Гржетића, 2. 1. 1937.

⁸⁹⁵ РГАСПИ, 545–2–80, фол. 8-9, Раушевић и Рибар за Густинчића, 10. 12. 1936.

Беговић.⁸⁹⁶ Они су представили иницијативу за формирање јединствене чете, односно батаљона, а касније и бригаде, сачињене од Срба, Хрвата и Словенаца. Основни резон односио се на велику економску емиграцију Југословена, према којој би се, стварањем јединствене националне јединице, могло пропагандно дјеловати. Аргументовали су да би тако омања КПЈ добила могућност да ојача своје позиције и увећа своје људство. Ради провођења овог задатка, предложили су стварање привременог комитета у Албасети, сачињеног од једног Србина, Хрвата, Словенца и Бугарина, који би радио у ограниченом капацитету до потврде или другачије одлуке виших партијских форума. За то тијело предложени су Густинчић, Филипчев и Петров.⁸⁹⁷ Свакако, Горкић је писао друговима у Албасети, подржао идеју стварања “наше јединице” и охрабрио их да раде на “окупљању наших људи” и војнополитичком изграђивању,⁸⁹⁸ тако да се њихов приједлог уклапао у дата овлашћења. Већ 25. децембра 1936, “Балкански комитет” – потписујући уз себе Бугарина Кирчова и одсутног Масларића, на чије је политичко и војно ангажовање рачунао и Горкић – обратио се Југословенској подсекцији КП Француске са иницијативом за циљано упућивање југословенских добровољаца за будући “балкански батаљон”.⁸⁹⁹

Предах који је настао након битке за Лас Росас омогућио је Интербригадама да наставе прегруписање људства, које је захватило и Југословене. Извршен је покушај додатне концентрације по националностима. Идеја за формирањем батаљона који би носио име Георгија Димитрова, јавила се међу Југословенима и Бугарима XII бригаде под Лукачем. У сагласности са Беговићем, који је поткрај децембра кратко водио кадровске послове “балканско-балтичко-руске” секције,⁹⁰⁰ Лукач је од Гајмана тражио прекоманду Балканаца у његову бригаду.⁹⁰¹ Иако је Југословенима у XI интербригади јављено да се ради на стварању нове бригаде у којој би се сакупили сви Југословени, они нису хтјели више чекати. Током јануарске паузе пребачени су код веће групе сународника у батаљон “Домбровски”, то јест код Лукача. Обзиром на то да су у већински њемачкој бригади били “врло незадовољни”, осјећајући да преко њихових леђа

⁸⁹⁶ Потписан московским псеудонимом Штерн.

⁸⁹⁷ РГАСПИ, 545–2–78, фол. 4, писмо Мартију, 16. 12. 1936; РГАСПИ, 545–2–78, фол. 56-57. Вјероватно се ради о Петрову Г. Василеву, псеудоним Фердинанда Т. Козовског, члана ВКПб, који је дошао из Москве мјесец дана раније, затим био савјетник у Шестом корпусу, а након рата предсједник Собрања Бугарске; РГАСПИ, 545–6–310, “Статистические данные о болгарских...”, фол. 15.

⁸⁹⁸ РГАСПИ, 545–2–80, фол. 25, писмо Горкића, јануар 1937.

⁸⁹⁹ РГАСПИ, 545–2–80, фол. 12-14, “СВ” за “Sous-Section Yugoslave du PCF”, 25. 12. 1936.

⁹⁰⁰ РГАСПИ, 495–277–17, фол. 65, изјава В. Беговића, 10. 2. 1938.

⁹⁰¹ РГАСПИ, 545–3–155, фол. 7, Лукач за Гајмана, 25. 12. 1936.

“све прелази”, док се Нијемци и Мађари боре за мјеста у штабу, искористили су прву прилику прекоманде, која се указала Лукачевом понудом.⁹⁰²

Тако је у батаљон “Домбровски” из “Телмана” прешло 47 људи, а из “Едгар Андреа” још четворица. Упоредо с њима, стигло је 29 бораца из Албасете и један из батаљона “Марти”. Такође, из балканске чете митраљеског батаљона XIV интербригаде дошло је 26 Југословена на челу са Алексом Демнијевским Бауманом, који је у “мираз” донио стари “Колтов” митраљез,⁹⁰³ какви су добијени из контингента који је наводно купила царска Русија.⁹⁰⁴ Тај батаљон је формиран крајем децембра и у њега су ушле три чете: италијанска, баканска и пољска. Балканском четом командовао је Бауман, који је у Албасету стигао крајем новембра. Батаљон је преузео бугарски комуниста Ранчо Стаматов, а за његовог комесара постављен је Милош Глигоријевић Чернов, такође “совјетски” кадар. Батаљон је упућен на јужни фронт код Андухара. Ватрено крштење је било једно од тежих: добио је задатак да зачепи рупу на фронту коју је пробио непријатељ. Због брзог напредовања одсјечени су и окружени, па су се ноћима морали пробијати назад, тражећи мјесто гдје да пређу Гвадалкивир. Читава италијанска чета је изгинула, а од 600 људи из батаљона, вратило их се тек 200. Пошто су се командант и комесар батаљона међу првима успјели вратити назад,⁹⁰⁵ Баумана са оставили са својом четом да се сналази: након неуспјелог покушаја да се пробију преко моста, ријеку су препливали ноћу, под рафалном палбом. Готово све су побацали у воду, осим дијела оружја и муниције. Фактички, батаљон је жртвован да би се фронт стабилизовао, а за њим су накнадно стигли и остали дијелови XIV бригаде.⁹⁰⁶

Пошто је XIV интербригада пребачена као испомоћ на сектор код Лас Росаса, југословенска група је добила прилику да пређе у XII бригаду. Увећаном балканском четом у батаљону “Домбровски”, под којим се окупило око 120 Југословена, наставио је командовати бугарски комуниста и совјетски кадар Христов П. Димитров. Он је од

⁹⁰² РГАСПИ, 545–2–80, фол. 16–17, Раушевић и Земан за Густинчића, 3. 1. 1937.

⁹⁰³ S. Belić Dudek, “Jugosloveni u Španskom građanskom ratu”, III/I, 237; AJ, 516, 2175/III, S. Belić, “Španski građanski rat”, 46–47; J. Gramc, “Izvršili smo zadatak”, III/II, 240.

⁹⁰⁴ P. Vukomanović Stipe, “Sa devetim mitraljeskim bataljonom...”, III/II, 202.

⁹⁰⁵ Филипчев је касније тврдио да је Глигоријевић побјегао заједно са командантом и оставио борце, који су у паници од окружења побацали опрему у ријеку и у неред у повукли; РГАСПИ, 494–277–182, фол. 166, изјава Р. Филипчева, 9. 8. 1939. Можда баш с тим у вези, карактеристика Стаматова потврђује да је он “начинио низ грешака” током рада у XIV бригади; РГАСПИ, 545–6–314, “Списки с карактеристикама болгарских...”, фол. 18.

⁹⁰⁶ L. Longo, *Internacionalne brigade u Španjolskoj*, Zagreb 1967, 137–143; РГАСПИ, 545–2–32, V. Gaymann, “La base des Brigades...”, 91; G. Vlahov, “Aleksa Demnjevski...”, III/V, 106–108; РГАСПИ, 545–6–1525, бр. 69; А. Демниевски Бауман, “Големата река”, *На шпанската земја*, Скопје 1961, 81–85; P. Vukomanović Stipe, “Sa devetim mitraljeskim bataljonom...”, III/II, 202–204.

подређених упамћен као врло незгодан официр, алкохоличар и егоиста, иако је кадровски оцијењен као одличан и храбар борац. За његовог замјеника, намјесто погинулог Вареска, постављен је Бауман. Мразовића, рањеног последњег дана борби код Лас Росаса, одмијенио је Белић на позицији четног комесара. Батаљон је провео ово вријеме у мјестима око града, Ескоријалу и Арганди, да би током обуке у предграђу Викалваро добио и прве локалне регруте, што је био први случај војничког мијешања Југословена и Шпанаца.⁹⁰⁷

Име генералног секретара Коминтерне, међутим, понијеће друга јединица, чије је формирање текло упоредо са стварањем нове, XV интербригаде. До краја јануара из једне италијанске и двије славенске чете у Маори састављен је нови батаљон. Већину бораца чинили су Славени – Чеси, Пољаци и Југословени, уз нешто Бугара, Мађара и Румуна – а јединица је добила име “Димитров”. Радећи на организовању нове бригаде, Беговић је уврштен у њен штаб, сачињен од Енглеца, Американаца и Француза, који су представљали друге саставне батаљоне.⁹⁰⁸ Батаљон “Димитров” добио је бугарског команданта Ивана П. Иванова, званог Гребенаров, и југословенског комесара Фурмана, то јест Димитрија Станисављевића Крку, кога је у Шпанију упутио Политбиро КПЈ. Југословени су доминирали у једној од чета, којом ће командовати бугарски комуниста Димитар П. Стојанов, док ће комесар бити Лука Вујачић, псеудонима Милан Арсеновић. Ова чета бројала је око 100–120 Југословена.⁹⁰⁹

“Балкански комитет” је тражио од Мартија да се командантима четири бригаде изда наредба да борце из балканских земаља упуте у нови батаљон.⁹¹⁰ По свему судећи, такво нешто није учињено. Лукач није допустио Југословенима да се из “Домбровског” пребаце у нови батаљон, док на њихове упите у штаб Интербригада није одговорено.⁹¹¹ Штавише, Светозар Јовановић, члан Лукачевог штаба, препоручивао је друговима у Албасети да нови балкански батаљон, ако икако могу, упуте у XII интербригаду која већ има “готово штаб Балканаца”. Уосталом, Лукач, који “није од нас далеко као Мађар”, не

⁹⁰⁷ S. Belić Dudek, “Jugosloveni u Španskom građanskom ratu”, III/I, 227-228; AJ, 516, 2175/III, S. Belić, “Španski građanski rat”, 34, 47-48, 50-51; S. Belić, “Stvaranje bataljona ‘Đaković’...”, *Prilozi za istoriju socijalizma*, I, Beograd 1964, 313; РГАСПИ, 545–6–314, “Списки с характеристиками болгарских...”, фол. 20; РГАСПИ, 495–195–2451; потврда за попуне: РГАСПИ, 545–3–145, фол. 8, наредба, 1. 2. 1937.

⁹⁰⁸ V. Begović, “Formiranje 15. internacionalne brigade...”, III/II, 90; ИАБ, 2821, кут. 3, V. Begović, “Rat u Španiji”, 33; РГАСПИ, 545–2–32, V. Gaymann, “La base des Brigades...”, 107.

⁹⁰⁹ S. Belić Dudek, “Jugosloveni u Španskom građanskom ratu”, III/I, 231-232; РГАСПИ, 545–6–314, “Списки с характеристиками болгарских...” AJ, 710/1, 1937/5, протокол Политбироа, 12. 1. 1937.

⁹¹⁰ РГАСПИ, 545–2–80, фол. 27, Густинчић за Мартија, 26. 1. 1937.

⁹¹¹ AJ, 516, 2175/III, S. Belić, “Španski građanski rat”, 51.

жели да се ријешу Балканаца јер су они, по њему, “најбољи борци”.⁹¹² И са других страна Шпаније долазиле су вијести о добром држању југословенских бораца. Из “Чапајева” се јавио Милан Калафатић, који Густинчићу пише да “наши другови се држе јуначки” и да “нашим држањем ми смо заузели достојно место у бригади”, што је “мишљење другова осталих националности, особито другова Нијемаца са којима се налазимо заједно у чети”.⁹¹³ Појединачне појаве “хохштаплера” и оних који гледају како да остану у позадини, нису могле покварити општи утисак.⁹¹⁴ Згодно, послије фијаска са “Корзиком”, Горкић се имао чиме похвалити:

“Даскал [Јанко Јовановић Дреновски] прича да су се наши свагдје изврсно показали. Командири појединих бригада сваки пута када стигне нова партија добровољаца отимају се, да што више наших добију у своје јединице. Нарочито Клебер тражи наше. Најодговорније операције повјеравају се нашим. Наши су добри и у погледу политичком и у погледу војничке спреме и у погледу храбрости. Нека Дебељко [Камило Хорватин] искористи ово на информацији.”⁹¹⁵

Поводом коначног образовања батаљона “Димитров”, Горкић је јавио у Москву како “нашим” не полази за руком да у њу пребаце Масларића, пошто је он “командант (војни) једног цијелог шп[анског] батаљона и изврсно се истакао” па Шпанци “неће да га пусте”.⁹¹⁶ Тачније, Масларића је из болнице – гдје је уз опоравак учио шпански – у 62. мјешовиту (шпанску) бригаду, која је била под контролом UGT и “кабаљериста”, упутила РСЕ. Прво је добио функцију инструктора, а затим и положај команданта батаљона. Проводећи политику милитаризације бригаде, он се бавио организационим сређивањем и обуком људства. Бригада је дејствовала углавном у долини ријеке Тахо. Штаб Масларићевог батаљона смјестио се у село Естрела де ла Хара, што је спријечило даља заробљавања цивила у том крају.⁹¹⁷ Са њим је упућен Иван Пухарић Курталаце, који је такође добио команду батаљона, али је он убрзо пребачен у Интербригаде. Масларић је успјешно ратовао на пространим положајима око ријеке, одакле су плијенили веће количине напуштених залиха маслиновог уља. Два пута је његов батаљон самостално упућен на фронт у Екстремадури током непријатељских офанзива,

⁹¹² РГАСПИ, 545–2–80, фол. 47, Бареш за Беговића, 27. 1. 1937.

⁹¹³ РГАСПИ, 545–2–80, фол. 48, Калафатић за Густинчића, 22. 1. 1937.

⁹¹⁴ Види на примјер: РГАСПИ, 495–11–334, фол. 88, Горкић за Гржетића, 17. 3. 1937.

⁹¹⁵ РГАСПИ, 495–11–334, фол. 90, Горкић за Гржетића, 13. 3. 1937.

⁹¹⁶ РГАСПИ, 495–11–334, фол. 85b, Горкић за Гржетића, 9. 3. 1937; АЈ, 790/1, 1937/29; такође: РГАСПИ, 545–2–80, фол. 42, Густинчић за Мартија, 13. 2. 1937.

⁹¹⁷ В. Maslarić, *Moskva – Madrid – Moskva*, Zagreb 1952, 74.

десет дана у марту и поново на два мјесеца, од јула до септембра.⁹¹⁸ Густинчићу је јавио да му није лоше, иако стално “летим на коњу с једног места на друго”. Ипак, “не могу да подносим оријентални менталитет код шпањолских официра” па зато “и само зато... хтео бих да идем одавде”.⁹¹⁹

Обзиром на добре односе са руководством КПЈ и на његову солидну војничку спрему, упркос својим годинама, Масларић је имао све предиспозиције да буде први човјек међу југословенским официрима и да евентуално постане командант њихове прве веће формације. Ипак, чудне околности су удесиле ствари тако да ће овакву позицију стећи Владимир Ћопић, човјек нешто другачијих атрибута. Додијељен на располагање КП Чехословачке, њен Централни комитет га је упутио у Шпанију.⁹²⁰ Послали су га у својству комесара за политички рад међу Чесима и Словацима. На пропотовању кроз Париз дочекао га је Чолаковић са поздравима генералног секретара, који је свакако хтио избјећи овај неугодан сусрет. И даље љут, Ћопић је у полу-шали рекао како је свака војска у којој је он ратовао изгубила рат, тако да му је нејасно зашто баш њега шаљу да повјерење оправда ратујући. У “својој грандоманској уобразиљи”, како је његово држање окарактерисао Горкић, “утувио си је у главу да је неком страшно опасан и да га тај неко ради тога шаље у смрт”.⁹²¹

Стигавши у Албасету поткрај јануара 1937, Ћопић је одмах укључен у штабску групу за формирање XV интербригаде и 7. фебруара је постављен за њеног комесара.⁹²² Као члан вишенационалног штаба, у почетку је избјегавао дружење са Југословенима. Углавном се држао Чеха, па је чак и са Беговићем говорио чешки.⁹²³ Ожењен Чехињом, тај језик је познавао готово као матерњи, једнако добро као и руски. Говорио је, такође, енглески и њемачки, а убрзо је научио и шпански, што је, уз његов баритон и пјевање оперских арија, остављало посебан утисак на околину.⁹²⁴ Упркос самоиронизирајућем поимању своје ратне способности, Ћопић је иза себе имао искуство Великог рата и Октобарске револуције, као и дугогодишњу каријеру парламентарца и политичког радника међународног формата. Његово именовање уопште није изненадило искусног

⁹¹⁸ АЈ, 790/1, 1939/33, Б. М. Андреев, “Докладная записка о работе...”, 31. 8. 1939, 2-4.

⁹¹⁹ РГАСПИ, 545-2-80, фол. 149, Масларић за Густинчића, 19. 5. 1937.

⁹²⁰ РГАСПИ, 495-277-191, фол. 107, изјава В. Чопића, 9. 9. 1938.

⁹²¹ I. Očak, *Vojnik revolucije*, Zagreb 1980, 303-306; P. Čolaković, *Kazivanje o jednom покољењу*, III, Сарајево 1972, 26-28; на основу Чолаковићевих информација: РГАСПИ, 495-11-334, фол. 27, Гокрић за Гржетића, 21. 1. 1937; исто, фол. 29, Горкић за Гржетића, 25. 1. 1937.

⁹²² I. Očak, *Vojnik revolucije*, Zagreb 1980, 309.

⁹²³ ИАБ, 2821, кут. 3, V. Begović, “Rat u Španiji”, 12.

⁹²⁴ J. Opat, “Vladimir Čopić i Čehoslovačka”, *Život i djelo Vladimira Čopića*, Rijeka 1978, 243; Q. Guerlain, *Nom de Guerre: Ivan*, Novato 2017, 114-115, 411; R. M. Hoff, *Merriman's Diaries: Exegesis*, 2018, 697.

Масларића. Поводом ове вијести, коментарисао је Густинчићу: “Што се тиче Сењка и решења: да не ради у КПЈ, очекивао сам. О томе се говорило још горе”, у Москви. Али, да је “он постао комесар 15. бригаде, то ме не чуди. Он има веза, дуго година је био горе и ми Срби велимо: коме је бог отац, томе је лако бити светац”.⁹²⁵

За XV бригаду било је планирано да буде прва која ће имати довољно времена да прође све потребне обуке и да добије адекватну опрему. Бригада је формирала цјеловит штаб са организационим, обавјештајним и оперативним одјељењем. Беговић је постао шеф њеног “одјељења за опсервацију и информацију”, по узору на “Други биро” (Deuxième bureau) француске армије, који има чисто војну улогу: извиђање и скупљање података. Команду бригаде добио је совјетски мајор Јанош Галич (János Gálícz), звани генерал Гал, Мађар који је заробљен у Русији као аустроугарски војник, гдје се придружио Црвеној армији. “Прилично ограничен и веома уображен човјек”, Гал је био најгори могући сарадник. Заправо, ријеч сарадња није била у његовом вокабулару. Бригада је “моја бригада”, а подређени су ту да слушају. Како Беговић признаје, били су срећни што имају совјетског официра, па су он и Ћопић одлучили да пред њега износе све “стручне војне проблеме”, али да му се не обраћају са другим питањима, поготово политичким.⁹²⁶

Југословенима и њиховим комшијама са европског истока придружили су се Британци, Французи, Белгијанци и Американац. Британски батаљон већ је основан у децембру а затим припојен бригади.⁹²⁷ Од Француза и Белгијанца створен је батаљон “Шести фебруар” (Six Fevrier). Што се тиче Американаца, њихова прва већа група отиснула се иза грегоријанског Божића на палуби прекоокеанске “Нормандије”. Преко француских лука, партијских пунктова и касарни у Барселони, стигли су под пуном опремом у село Виљануева де ла Хара надомак Албасете, гдје су организовани у батаљон “Линколн” (Lincoln). Име је изабрано у складу са народнофронтвском политиком, мада су већину контингента чинили млађи комунисти.⁹²⁸

Иначе, врбовање у Америци вршено је преко фронтвских организација КП Сједињених Држава. Оно је захватило велику економску емиграцију Југословена, из које ће доћи преко 150 добровољаца, уз још двадесетак бораца поријеклом из наших

⁹²⁵ РГАСПИ, 545–2–80, фол. 70–71, Масларић за Густинчића, 9. 3. 1937.

⁹²⁶ ИАБ, 2821, кут. 3, V. Begović, “Rat u Španiji”, 10–11; V. Begović, “Internacionalne brigade”, III/I, 166–167; AJ, 724, X–2, “Informacije” (V. Begović), 1; РГАСПИ, 495–277–17, фол. 65, изјава В. Беговића, 10. 2. 1938.

⁹²⁷ R. Baxell, *British Volunteers in the Spanish Civil War*, London – New York 2004, passim.

⁹²⁸ Детаљније о формирању америчког батаљона: С. Eby, *Comrades and Commissars*, Penn State UP, 2007, 1–45, passim; R. D. Richardson, *Comintern Army*, Lexington 1982, 76.

крајева.⁹²⁹ Мирко Марковић, црногорски комуниста који је из Москве отишао на политички рад у Америку, тврди да је посебну улогу у овом послу имао је Стјепан Цвијић, кога је Коминтерна упутила да би подстакао америчку партију да “убрза рад на слању добровољаца”. Пошто се Марковић несебично ангажовао, Политбиро КП Сједињених Држава је на Цвијићев приједлог одобрио Марковићу одлазак у Шпанију, уз препоруку да постане командант другог америчког батаљона, који би се формирао из следећег контингента добровољаца.⁹³⁰

* * *

Док се нова интербригада још окупљала, националисти су провели заузимање Малаге. Као најјужнија републиканска позиција, територија око Малаге, простирући се обалом, била је окружена непријатељем, а само на ужем појасу земље према Алмерији спојена са Републиком. Општи напад уз прво садејство италијанског СТВ-а почео је 3. фебруара. Град и околину бранили су међусобно посвађани анархисти, социјалисти и остаци гардиста. Трећина укупног људства није била наоружана, док су остали једва имали нешто муниције.⁹³¹ Теофиловић, милиционер социјалистичког “Спартак” који је бранио Малагу на сјеверним положајима код Антекере, сјећа се двосатне артиљеријске туче праћене нападом италијанских тенкова и авиона, пред којим су остали без иједне хаубице. Повлачећи се, наишли су на дуге колоне избјеглица које су се запутиле уз обалу према Алмерији, куда су их гађале двије шпанске крстарице. “Бомбе које су летеле... експлодирале су на висини од једно три до четири метра изнад земље. После сваке експлозије шрапнели су летели на све стране. Ми војници знали смо да се склонимо и сакријемо. Сироти народ то није знао. Било је ту много жена, деце и старца.” Цјелокупан појас земље са Малагом пао је за пет дана. Националисте су коначно зауставили иза Мотрила, правећи засједу за тенкове у долини шећерне трске, наоружани петрол-коктелима.⁹³²

Не одустајући од замисли да заузме Мадрид, Франко је планирао провести операцију одсијецања престонице од остатка републиканске централе зоне. Замишљен је двоструки напад којим би се, са југозападне стране, пресјекла цеста за Валенсију, док

⁹²⁹ J. P. Kraljic, *The Croatian Community in North America and the Spanish Civil War*, MA thesis, Hunter College, City University of New York, 2002, 129-162.

⁹³⁰ I. Očak, *Braća Cvijići*, Zagreb 1982, 428-429; M. Марковић, *Одабрани пут*, Подгорица 1997, 133-135.

⁹³¹ Детаљније: Beevor, 200-201; Broué—Temime, 271-272; Thomas, II, 89-92..

⁹³² M. Teofilović, *Kopnom i morem po belom svetu*, Beograd 2001, 138-140.

би се са сјевероисточне стране мјешовите итало-шпанске трупе спојиле са јужним краком офанзиве у Алкала де Енарес. Но, операција није проведена према плану, јер је италијански транспорт са југа до Старе Кастиље ометен лошим временом. Једнострано нападно преко Хараме започео је 6. фебруара. Националисти су прешли преко узвишења Марањосе, гдје су били положаји “Телмана” претходне јесени, а затим избили на Хараму, узевши десну обалу и узвишења изнад ушћа Мансанареса.⁹³³ Напад је трајао неочекивано споро, али су републиканци свеједно тјерани на узмицање.

Балканска чета “Домбровског” имала је задатак да чува Пуенте Пиндоке, жељезнички мост преко Хараме, са положајима у Касас де Пахарес, напуштеном спахијском имању на коме су се могли снабдијети храном и вином, чекајући напад. Белић је са крова замка посматрао прве налете непријатеља, док је заузимао читаво узвишење на другој обали, од Марањосе, спуштајући се до ушћа Мансанареса у Хараму. На позицији код моста њихову чету одмијенио је франко-белгијски батаљон, а они су пребачени сјеверно, на лијеву, источну обалу Мансанареса.⁹³⁴

“Димитровици” су морали раније прекинути обуку у Махори и кренути на фронт. Како су националисти прелазили ријеку, 11. фебруара увече стигла је XV интербригада и од мјеста Мората де Тахуња развила положаје ка западу. Ћопић и Беговић су зором извршили извиђање. Док је “Линколн” био на путу, Британски батаљон је постављен на лијевом, “Шести фебруар” у средини, а “Димитров” на десном крилу. Потпуковник Асенцио (Carlos Asensio Cabanillas), претходно командант пробоја у Универзитетски град, са Мароканцима је заузео узвишење Пинхарон 12. фебруара и одатле, нападом на цесту која спаја Морату са Сан Мартином, потиснуо Французе. Тако је Британцима избио на бок, због чега се цијела бригада морала помјерити уназад. Британци су том приликом у најбољем случају преполовљени. На десном крилу, гдје су се спајали положаји “Димитрова” и XI бригаде код Пахареса, одбијени су сурови напади, уз знатне губитке на обје стране. “Димитровци” су чак предузели “напад који није био потребан”, па се повукли када су извирили тенкови.⁹³⁵ Борба је трајала даноноћно, по киши и хладноћи, а положаји су се стално помијерали, без трајног заклона и мјеста за спавање.⁹³⁶

⁹³³ Општи описи битке на Хараму: Beevor, 208-215; Thomas, II, 92-98.

⁹³⁴ AJ, 516, 2175/III, S. Belić, “Španski građanski rat”, 52-55; S. Belić, “Stvaranje bataljona ‘Đaković’...”, *Prilozi za istoriju socijalizma*, I, Beograd 1964, 313.

⁹³⁵ ИАБ, 2821, кут. 3, V. Begović, “Rat u Španiji”, 12-15; R. Baxell, *British Volunteers in the Spanish Civil War*, London – New York 2004, 66-77; “Dnevnik potpukovnika Vladimira Čopića...”, III/II, 257.

⁹³⁶ L. Udovički, “U bataljonu ‘Dimitrov’ na Harami”, III/II, 416.

Наставак офанзиве значајно је потрошио обје стране, док је потпуни распад положаја XI интербригаде заустављен тенковским појачањима. Ујутро 13. фебруара, Беговић их је затекао спремне за покрет. Требало је да их доведе до положаја, усмјери и сиђе. “Тенкови су брзо пошли у напад. Командир ми викну да скачем с тенка. Али ја сам остао, заклоњен иза куполе; пошао с њима у напад и још сам извукао револвер. Била је то и мало романтична представа о борби...” Неки су борци потрчали изпред и повикали “Ура!” “Тенкови су гађали из топова. По оклопу мога тенка све више бубње пушчани меци и звижде рикошети. Тешко ми је било држати се на тенку. Подупро сам се ногом о загрејани одвод гасова и ђон чизме ми гори...” Националисти су сасули артиљеријску ватру, пјешадија се повукла, а затим и тенкови. Беговић је скочио и пузао назад до положаја. Како признаје, научио је више лекција тога јутра.⁹³⁷

Два дана без хране и воде, “Димитровце” су 14. фебруара командант и комесар повукли на доручак. Пошто их нико није одмијенио на линији, Гал је био бијесан. Када су се вратили на положај, по њима се сасуо нови напад, који је поново помјерио линију уназад. Рањен је Беговић док је стајао поред Ћопића: метак му је окрзнуо врат, али му је болничар толико стегао рану, да је мислио да се гуши од крви.⁹³⁸ “Димитровци” су 16. фебруара претрпили велике губитке због јаке артиљеријске и митраљеске ватре. Првих дана, маслине су биле скоро једини заклон. Погинуо је командант Гребенаров, па је вођство преузео Карло Пенћенати (Carlo PENCHIENATTI), који ће до 2. марта привремено командовати батаљоном.⁹³⁹ Вељко Влаховић је изнесен са три тешке ране и остао је без ноге.⁹⁴⁰ На положајима под маслинама, извлачећи рањене, “Ћопић је више апеловао него командовао да се вратимо натраг”.⁹⁴¹

“Линколновци” су стигли на фронт пред овај напад. Са позадинских позиција посматрали су кишу авионских бомби која се просипала по терену пред њима. Док су чекали улазак у борбу, добили су новог команданта. На чело је стављен Роберт Хејл Меримен (Robert Hale Merriman), амерички комуниста који је имао најбоље предиспозиције за тај положај: школован резервни официр из радничке породице, асистент у настави на Берклију са једногодишњим искуством КУНМЗ-а. Преузевши команду сектора 15. фебруара, Мијаха је наредио реорганизацију свих јединица на

⁹³⁷ V. Begović, “Formiranje 15. internacionalne brigade...”, III/II, 93-95.

⁹³⁸ ИАБ, 2821, кут. 3, V. Begović, “Rat u Španiji”, 17-18; “Dnevnik potpukovnika Vladimira Čopića...”, III/II, 257.

⁹³⁹ S. Belić Dudek, “Jugosloveni u Španskom građanskom ratu”, III/I, 233; РГАСПИ, 545–3–491, фол. 4-36; “Dnevnik potpukovnika Vladimira Čopića...”, III/II, 258.

⁹⁴⁰ V. Vlahović, “Sličice iz Španije”, III/II, 456-457.

⁹⁴¹ L. Udovički, “U bataljonu ‘Dimitrov’ na Harami”, III/II, 416.

фронту. Током краћег затишја, дошло је до прекоманде: Гал је 15. фебруара постао командант новоформиране 15. дивизије, којој су додијелене XV, 24. и 110. бригада. Ћопић је преузео команду XV бригаде, а на његово упражњено мјесто политичког комесара постављен је Жан Шентрон Бартел (Jean Chaintron Barthel).⁹⁴² Здружено командовање повјерено је Листеру и Хуану Модесту (Juan Guilloto León), командантима дивизија из РСЕ. У међувремену, “Домбровски” је враћен у одбрану терена испред Арганде, сјеверно од положаја других међународних јединица. Њима се XII бригада придружила око 20. фебруара, током првих утврђивања и припрема за контраофанзиву. Том приликом дошло је до сусрета Југословена из њихових највећих тадашњих батаљона, “Димитров” и “Домбровски”.⁹⁴³ Кроз језичку еуфонију радничких химни и мелодија, фронтом се зачула и пјесма “Ој Мораво”.⁹⁴⁴

Фашисти су наставили ноћне нападе све до 20. фебруара. Цијела бригада је кренула на фронт са неких 1.600 људи, од тога око 450 у “Димитрову”. Непрестаним борбама, батаљон је до 21. фебруара спао на 160 здравих људи.⁹⁴⁵ Рањени су командант чете Стојанов и комесар Вујачић, па су их одмијенили командир Матија Видаковић, звани Косталука Рамон, и Панчо Добрев као комесар.⁹⁴⁶ Нешто касније, током затишја поткрај марта и почетком априла, доћи ће и групе са обуке из Рјазања, па ће Гошњак бити замјеник Видаковићу, а Ђорђевић ађутант команданту батаљона.⁹⁴⁷

Киша је престала 21. фебруара, али су настављени контранапади, све до 27. тог мјесеца. Тога дана, покренут је велики напад шпанских јединица, 24. и 69. бригаде. За њима је боком требало да продужи XV бригада, на челу са “Линколном”, који је одмијенио исцрпљене “Димитровце”. “Американци јављају”, пише Ћопић у дневнику, “да 24. бригада није напредовала. Из дивизије се јавља да је... напредовала и питају зашто и они не напредују. Мало затим командант дивизије [Гал] категорички захтјева да амерички батаљон одмах крене напријед и да, по сваку цијену, заузме непријатељске положаје. Јавља да се 24. бригада повлачи. [Шеф штаба] Кл[аус] јавља да се 24. бригада налази иза Американаца.”⁹⁴⁸ Гал је истрајавао у наређењу да се заузме брдо Пинхарон,

⁹⁴² V. Begović, “Internacionalne brigade”, III/I, 164; R. Skoutelsky, *L'espoir guidait leurs pas*, Paris 1998, 77.

⁹⁴³ AJ, 516, 2175/III, S. Belić, “Španski građanski rat”, 52-55; S. Belić, “Stvaranje bataljona ‘Đaković’...”, *Prilozi za istoriju socijalizma*, I, Beograd 1964, 313.

⁹⁴⁴ S. Radunović, “Vukašin Radunović”, III/V, 169.

⁹⁴⁵ “Dnevnik potpukovnika Vladimira Čorića...”, III/II, 255-256; РГАСПИ, 545–3–454, фол. 2, “Estado diario de situación...”, 21. 2. 1937. Аутори обично говоре да су батаљони имали по 600 људи, иако Ћопић јасно каже да је сваки батаљон имао по 430 пушака и 12 митраљеза.

⁹⁴⁶ S. Belić Dudek, “Jugosloveni u Španskom građanskom ratu”, III/I, 233.

⁹⁴⁷ С. Ђорђевић Лопачов, *Сећања*, Београд 1994, 92.

⁹⁴⁸ “Dnevnik potpukovnika Vladimira Čorića...”, III/II, 258.

највиша кота на фронту, чак и када је било очигледно да помоћ у авионима, тенковима и артиљерији неће доћи. Иначе је пријетио да ће за непослух стријељати. “Операција је јако ризикантна, скоро непромишљена... Ћопић упозорава на то, али Гал не повлачи наређење.”⁹⁴⁹ Ћопић је тако добио незгодну улогу да пренесе наредбу и њен пријетећи тон Меримену, коме је метак смрскао раме чим је искочио из рова. Био је то прави покољ. Током ноћи, лежали су мртви на ничијој земљи, уз рањене који су крварили до смрти. Петар Шимрак је пузајући по тлу тражио преживјеле. Наишао је на леш Истријана, свог дугогодишњег друга из Њујорка. “Био је ветеран првог свјетског рата”, а “дознао [сам] да је погинуо кад је настојао да склони рањене другове у заклон који је он сам направио под маслиновим деблом. Како је живио тако је и погинуо, несебично.” Киша и сусњежица обавили су тмурну фебруарску ноћ. Иза првих линија, без шатора, сухе одјеће и хране, провели су ноћ у хладном блату.⁹⁵⁰

Американци су били бијесни, прво на Меримена, који се “лакше” извукао, затим на британског официра Вотиса (Clifford James Wattis), који је под пријетњом пиштољем потјерао људе, па на комесара Стембера (Samuel Stemmer), који је тобоже отишао да потражи храну, али и на команданта Ћопића. Два дана након покоља, 1. марта, “Линколновци” су, као аутентични синдикални активисти, одржали збор и изнијели захтјеве за одмором, обуком и кажњавањем одговорних. Изабрали су и “одбор” који одлази у штаб, гдје добија пристанак на испитивање Вотисове улоге.⁹⁵¹ Американци, међутим, нису знали да је Гал у овом поступку видио “побуну” и дао наређење да “Димитровци” разоружају “Линколн”. “Ми, међутим, водимо преговоре с њима”, каже Беговић, јер “видимо да су то учинили под импресијом догађаја... Гал сада тражи да откријемо ‘троцкисте’ који су организовали побуну и припремимо јавно суђење”, но, “успели смо да нађемо начин да се не упуштамо у овакав посао”.⁹⁵² У коначници, чланови “одбора” су подмићени напредовањима,⁹⁵³ али поједини амерички наративни извори упућују на то да је Ћопић наводно покушао организовати суђење дезертерима, у чему га је спријечио Павлов, совјетски тенковски командант.⁹⁵⁴ Нема докумената који би ово потврдили, док је кредибилитет поменутих извора упитан.⁹⁵⁵ Десило се, међутим,

⁹⁴⁹ ИАБ, 2821, кут. 3, V. Begović, “Rat u Španiji”, 17, 19.

⁹⁵⁰ P. Šimrak, “Susret u rovu”, III/II, 403-404.

⁹⁵¹ P. N. Carroll, *The Odyssey of the Abraham Lincoln Brigade*, Stanford 1994, 112-115.

⁹⁵² ИАБ, 2821, кут. 3, V. Begović, “Rat u Španiji”, 20.

⁹⁵³ P. N. Carroll, *The Odyssey of the Abraham Lincoln Brigade*, Stanford 1994, 114.

⁹⁵⁴ C. Eby, *Between the Bullet and the Lie*, New York, 1969, 66; C. Eby, *Comrades and Commissars*, Penn State UP, 2007, 81-83.

⁹⁵⁵ R. M. Hoff, *Merriman's Diaries: Exegesis*, 2018, 103-104.

суђење Вотису, које је одржано 24. фебруара. Организација је повјерена Беговићу. Судско вијеће чинили су представници батаљона, а Вотис се сам бранио — успјешно, задржавајући чин и позицију штабског официра.⁹⁵⁶

До ових догађаја, већ је било јасно да се фронт не помијера и да је настао позициони рат. Укопавање је оптпочело крајем мјесеца прављењем цик—цак ровова.⁹⁵⁷ “Димитровци” Франц Розман и Синиша Дробац (Милановић) су 2. марта са ничије земље извукли седам мртвих Американаца и њихово оружје, за шта их је похвалио нови командант, Салваји (Чапајев).⁹⁵⁸ Но, на несрећу и љутњу југословенских добровољаца, нису сви показали храброст. Подбацио је управо батаљонски комесар Фурман, о коме борац Марко Спахић каже сљедеће:

“Трећи дан атака на Хараме, пошто нисмо примали храну, послали су ме заједно са Арсеновићем [Луком Вујачићем] да потражимо Фурмана. Нашао сам га на 11 километара за фронтом где једе конзервирано месо и шунку. У узрујању потегао сам пушку на њега, али Арсеновић ме је одбио. Фурман ми је рекао ‘знаш ли ти с ким говориш, знаш ли ти да сам ја био на сваком састанку Коминтерне и мироо спор Симе Марковића’. Ја сам му одговорио: ‘Да ти је сам Стаљин дао то повјерење за мене си пизда’. Истога дана Стефановић [Влајко Беговић] га је послао са камионом да донесе кафу нама на линији, али се вратио са пола пута, када су почели куршуми да лете око њега.”⁹⁵⁹

Да ствар буде гора, Фурман се покушао одбрани интригама против Ћопића. Пошто су се на огласној табли батаљона појавиле карикатуре комесара као кукавице, што је био јасан захтјев бораца за његовим повлачењем, Фурман је за ово окривио команданта бригаде.⁹⁶⁰ До Париза је стигла вијест како је Фурман дошао у сукоб са Ћопићем, али својом кривицом. Горкић даље преноси Гржетићу: “Сви наши тврде да је радио лоше и да се је показао страховица — ето то га је срозало у очима људи”, мада ни сам Ћопић, напомиње, “није у томе анђео”.⁹⁶¹ Густинчић је јавио како су Фурмана

⁹⁵⁶ С. Eby, *Comrades and Commissars*, Penn State UP, 2007, 86-89.

⁹⁵⁷ РГАСПИ, 545—3—471, фол. 40, “A documentary history of the XV...”

⁹⁵⁸ РГАСПИ, 545—3—491, фол. 38, “Report du matin”, 3. 3. 1937.

⁹⁵⁹ АЈ, 724, I—B/10, Контролна комисија, 25, изјава М. Спахића.

⁹⁶⁰ ИАБ, 2821, кут. 10, мишљење В. Беговића о казивањима Д. Станисављевића (Фурмана); исто, кут. 4, В. Беговић, приказ књиге Б. Кркељића, 7. 6. 1979.

⁹⁶¹ РГАСПИ, 495—11—334, фол. 122, Горкић за Гржетића, 29. 4. 1937.

“чешки другови карикирали као кукавицу и тако је постао немогућ на свом мјесту”.⁹⁶² Умјесто њега, за комесара “Димитрова” 14. марта именован је Петар Табаков.⁹⁶³

Случај Фурмана открива мањкавост првобитних механизма вертикалног формирања Интербригада. Филипчев је тај почетни период оцјењивао као вријеме када су многи људи сасвим случајно дошли на руководећих мјеста, некада из простог разлога што су боље знали француски језик.⁹⁶⁴ Партијски сениоритет се иницијално узимао као важан фактор. Али Беговић исправно напомиње да су “борба и животни услови правили нов распоред и давали друге оцене”.⁹⁶⁵ Пракса је постављала ствари на мјесто, или, како потврђује Скутелски, “лична иницијатива, импровизација (помогнута срећом)” и унапређење по заслугама “умјесто политичког конформитета” улазили су у навику.⁹⁶⁶ Ипак, Фурманов случај није био изолован, а лоше кадрирање није сасвим престало, чак и у његовом случају. Исти Марко Спахић, који је свједочио његовом држању на Харамима, тврди да га је касније срео у позадини са чином дивизијског комесара, уз коментар: “Видиш ли да сам ипак нешто”.⁹⁶⁷ Овај случај био је почетак једног обрасца понашања у којем су се посебно истицали поједини “московски” кадрови. Тај образац ће до краја године међу Југословенима изазвати низ проблема и покварених односа.

* * *

Након уласка у пат-позицију на Харамима, националисти су покушали одсјећи Мадрид из супротног правца, са сјевера, продором од Сигуенсе преко вароши Гвадалахаре, до залеђа републиканских положаја према Харамима. Главнину ударних трупа чинили су припадници италијанског СТВ, готово 35 хиљада људи уз помоћ 15 хиљада Шпанаца. У првом налету, 8. марта, пробали су позиције одбране и за два дана, наступајући у два правца, заузели су мјеста Брихуегу и Трихуеке, наставивши даље

⁹⁶² РГАСПИ, 495–11–334, фол. 112, Горкић за Гржетића, 16. 4. 1937. Горкић је тражио да Фурман напише објашњење “зашто је скинут са посла”; РГАСПИ, 545–2–80, фол. 117, Горкић за Густинчића, 19. 4. 1937. Паровић ће касније извјестити како су тврдње о Фурману неоспорне, како су сви “једнодушни да је то тачно”, а да је једини начин да се човјек опере његов повратак на фронт; РГАСПИ, 495–11–334, фол. 131, Горкић за Гржетића, 19. 5. 1937.

⁹⁶³ РГАСПИ, 545–2–71, фол. 147, Бартел за Гала, 14. 3. 1937; о Табакову: РГАСПИ, 545–6–314, “Списки с карактеристикама болгарских...”, фол. 19; Табаков је такође био на војном курсу у Рјазању; С. Ђорђевић Лопачов, *Сећања*, Београд 1994, 92.

⁹⁶⁴ РГАСПИ, 494–277–182, фол. 175, изјава Р. Филипчева, 9. 8. 1939.

⁹⁶⁵ V. Begović, “Iz Moskve u Španiju”, III/I, 371.

⁹⁶⁶ R. Skoutelsky, “The Comintern and the International Brigades”, *The Volunteer*, ALBA, New York, XXIV/2, March 2002, 13.

⁹⁶⁷ АЈ, 724, I–B/10, Контролна комисија, 25, изјава М. Спахића.

према Гвадаларахи.⁹⁶⁸ XV интербригада је остављена на Харами, а на пробијени фронт су упућене XI и XII интербригада.

“Домбровски” се налазио у резерви у Ел Пардоу, гдје су одмарали, бавили се спортом и обилазили другове у мадридским болницама. Тих дана, официри су први пут добили посебне униформе и ознаке на капама. Наређење за покрет стигло у тренутку када су војници пуштени да обиђу град поводом Осмог марта, тако да су, на брзину сакупљени, већ прекосутра били на њима познатом фронту који се формирао пред Брихуегом. “Домбровски” је добио задатак да на десном крилу запосједне позиције западно од главног пута, при чему је балканска чета заузела крајње десно крило. Они су морали покривати празан и огољен простор од око 2–3 километра све до ријеке Тахуње, за шта су добили три тешка митраљеза и довољне количине муниције. Како пише Белић, у току тих десет дана није се спавало, јер је простран терен, иза кога се налазио штаб бригаде, требало држати ноћним стражама. На 900 метара надморске висине, све вријеме падао је снијег и било је мраза. “Терен је био каменит, ровови се нису могли копати”, а “ватра се није смела ложити”. Нервозан, Христов је умало стријељао Јосипа Абрамковића Лудека, интенданта чете, зато што цијели дан није успио довести храну. Умјесто њега је постављен Фрањо Љубичић Муцо, који се много боље снашао на тој позицији.⁹⁶⁹ Док је ова чета држала брисани простор, пред Торихом, на главној рути фашистичког продора, стаде су XI интербригада и друге шпанске јединице, уз лијево крило XII интербригаде. То је уједно био најактивнији дио фронта, гдје је већ 10. марта на цести Брихуега–Ториха дошло до суочавања италијанских фашиста и њихових сународника из батаљона “Тарибалди”. Том приликом је напредовање националиста заустављено. Лукач је 12. марта јавио Рену да је Пољаке и Југославене XII бригаде “напала читава талијанска дивизија с десет тенкова” али да су успјели одољети.⁹⁷⁰ Контраофанзива је покренута истога дана: комбиновано дејство Павловљевих тенкова, републиканске авијације и усклађених јединица под командом Листера, потпуно је уништило фашистичку претходницу а пратеће снаге натјерало на повлачење.

Преко Тахуње, десно од “Домбровског”, налазила се новоформирана 14. дивизија мадридског радника, анархисте Сипријана Мере (Cipriano Mera Sanz). Балканска чета је ступила у контраофанзиву у садејству са овим јединицама 18. марта. Артиљеријска

⁹⁶⁸ Општи опис битке за Гвадалахару: Beevor, 216-221; Thomas, II, 98-104.

⁹⁶⁹ AJ, 516, 2175/III, S. Belić, “Španski građanski rat”, 57-62; S. Belić, “Stvaranje bataljona ‘Đaković’...”, *Prilozi za istoriju socijalizma*, I, Beograd 1964, 313-314.

⁹⁷⁰ L. Renn, *Španski rat*, Sarajevo 1959, 211.

припрема и дејство авиона били су одлично темпирани. Упоредо са тенковима, југословенски борци су, натакнутих бајонета, продрли у талијанске ровове пред Брихуегом и пробадали све редом “као што се то на полигону ради са луткама”.⁹⁷¹ До краја мјесеца, фронт је стабилизovan. Иако није потиснута на почетне позиције, СТВ је претрпела знатне губитке, уз пад морала и кредибилитета, док је Република, након убојитог пораза код Малаге и крваве пат-позиције на Харами, остварила значајну стратешку побједу и показала свијету да је војнички и даље витална.

* * *

Тестирајући своје позиције, “Балкански комитет” је 23. марта тражио од Гајмана да се, поштујући договор са Мартијем, “балкански другови” из болница и сабирних мјеста упућују у батаљон “Димитров”. Умјесто тога, упозоравају, учињена је грешка слањем групе добровољаца у другу јединицу на фронту.⁹⁷² Четири дана касније, добили су одговор: Гајман је без пардона ставио до знања да не признаје “такозвани ‘Балкански комитет’ кога тврдите да представљате”. Из војних и политичких разлога, по којима је већ поступила команда Интербригада, међународни добровољци се неће упућивати у постојеће јединице, него ће се правити нове, мијешањем са шпанским регрутима.⁹⁷³ Занимљиво је, свакако, то што се Густинчић позвао на Мартија, а да се Гајман на ту чињеницу уопште није ни осврнуо. Мартијева ријеч није била посљедња, бар не у погледу војних питања. Беговић је касније примијетио да је Мартијев ауторитет, у почетку веома користан, ослабио, док је он лично почео да смета.⁹⁷⁴ Луиђи Лонго, који је у децембру постао “генерални инспектор” Интербригада под Комесаријатом рата, објашњавао је касније како је Марти од марта 1937. преузео контролу над политичким радом,⁹⁷⁵ што је у поређењу са дефинисаним позицијама других функционера било донекле неодређено. Уосталом, Гајман се у свом конкретном одговору Густинчићу реферисао на стварно стање. Прилив интернационалних добровољаца успоравао је, а Интербригаде су ушле у процес интерграције у Народну армију. Већ 20. фебруара у XV интербригаду упућен је нови шпански батаљон,⁹⁷⁶ а слично се дешавало и у другим

⁹⁷¹ АЈ, 516, 2175/III, S. Belić, “Španski građanski rat”, 62-67; S. Belić, “Stvaranje bataljona ‘Đaković’...”, *Prilozi za istoriju socijalizma*, I, Beograd 1964, 314-315.

⁹⁷² РГАСПИ, 545–2–80, фол. 85, Густинчић за Гајмана, 23. 3. 1937.

⁹⁷³ РГАСПИ, 545–2–78, фол. 18, Видал за Густинчића, 27. 3. 1937.

⁹⁷⁴ ИАБ, 2821, кут. 3, V. Begović, “Rat u Španiji”, 45.

⁹⁷⁵ L. Longo, *Internacionalne brigade u Španjolskoj*, Zagreb 1967, 146, 160.

⁹⁷⁶ АЈ, 724, II–C/26, “Rapport sommaire sur la Base...”, 3.

јединицама.⁹⁷⁷ Балканску чету “Домбровског” су током одмора након Гвадалахаре по други пут попунили шпански регрути.⁹⁷⁸

Масларић је још почетком марта упозоравао да се ствари са Југословенима, па ни сам њим понаособ, неће рјешавати брзо, јер “ту бројке решавају”. “Стара Ласалова још увек вреди: колико силе, толико и права. Ја не знам само, докле ћемо ми бити увек последњи”, додаје он, ламентирајући над потребом за националном југословенском јединицом. “Ако извучемо читаве главе одавде, имаћемо више да причамо о нашим незгодама”.⁹⁷⁹ Један од разлога за све већим инсиситрањем на стварању сопствених јединица – поред практичних војних ралогa – био је извјестан осјећај огорчености због перципираног присвајања заслуга од стране других. Када је завршено заузимање Брихуеге, како догађаје описује Белић, балканска чета “Домбровског” је упућена пјешке под пуном опремом до 10 километара удаљеног села Фуентес де ла Алкарија. То и не би био проблем, да нису чули како се пољске чете превозе камионима.⁹⁸⁰ Па чак и да је овај доживљај био претјеран, чињеница је да се “Домбровски” у извјештајима и записницима називао “пољским батаљоном”, иако су само Југословени чинили близу једне четвртине укупног људства.⁹⁸¹

Мада су Пољаци хваљени као одлични борци с којима су одржавани коректни односи,⁹⁸² Масларић је касније напомињао да је било “натезања између Југословена и Пољака”. Ипак, “највише натезања било [је] између нас и Бугара”.⁹⁸³ Белић свједочи како су неколико пута покушали смијенити Христова са чела балканске чете, али је инсистирање других бугарских официра онемогућило било какву интервенцију.⁹⁸⁴ Када је и Стаматов прешао у штаб XII бригаде,⁹⁸⁵ изгледало је као да се коминтерновска национална хијерархија, према којој бугарски комунисти надзиру југословенске,⁹⁸⁶ репродукује и у Интербригадама, па први не само да прате друге, него им бивају и надређени. Наравно, била је то случајна посљедица балканске концентрације, у коју су Бугари улазили са много бољих позиција, не само у Албасети, гдје ће добити мјесто

⁹⁷⁷ L. Renn, *Španski rat*, Sarajevo 1959, 150.

⁹⁷⁸ AJ, 516, 2175/III, S. Belić, “Španski građanski rat”, 69-70.

⁹⁷⁹ РГАСПИ, 545–2–80, фол. 70, Масларић за Густинчића, 9. 3. 1937.

⁹⁸⁰ AJ, 516, 2175/III, S. Belić, “Španski građanski rat”, 69.

⁹⁸¹ На примјер: РГАСПИ, 545–1–2, фол. 114-115, дискусија комесара “Домбровског”.

⁹⁸² AJ, 516, 1489/5, Б. Масларић, 46; S. Belić, *Na bojnim poljima Španije*, Beograd 1970, 114; Р. Чолаковић, *Казивање о једном покољењу*, III, Сарајево 1972, 273-274.

⁹⁸³ AJ, 516, 1489/4, изјава Б. Масларића, 4.

⁹⁸⁴ AJ, 516, 2175/III, S. Belić, “Španski građanski rat”, 55.

⁹⁸⁵ РГАСПИ, 545–6–314, “Списки с характеристиками болгарских...”, фол. 18.

⁹⁸⁶ S. Gužvica, *Before Tito*, Tallinn 2020, 78.

главног кадровика и комесара базе, него и у самој РСЕ, преко емисара Стојана Минева Степанова. Ненамјерно, они су дали први видљив примјер такозване политике “чувања кадрова”, карактеристичне за многе придошлице из Совјетског Савеза,⁹⁸⁷ који су код Бугара чинили скоро трећину људства, док су међу Југословенима чинили тек око 5%. Диспропорција се одразила и на чинове: чак 44% бугарских добровољаца били су официри, подофицири, политички комесари и радници у позадини,⁹⁸⁸ за разлику од максималних 32% код Југословена.⁹⁸⁹

Са добровољцима из 53 земље, мноштвом језика и културолошким разликама, била је неминовна појава међунационалних проблема унутар Интербригада. Главни извор трвења, као у случајевима на релацији Југословени–Бугари, било је одржавање својеврсног “партијског патриотизма”, посебно ако се узму у обзир политичка дифузија и кадровска диспропорција између појединих националности. Француска партија, иако је представљала најбројнију националну групу, заузета високом политиком у својој земљи, послала је врло мало кадрова из виших ешалона, супротно Нијемцима и Италијанима, који су, избјегли и протјерани из својих земаља, у Шпанију послали своје највише руководиоце и највредније људство.⁹⁹⁰ Стога не чуди да су најчешћа неслагања забиљежена на линији између Француза и Нијемаца,⁹⁹¹ при чему су се и Југословени, као што се могло видјети, жалили на однос њемачких кадрова.⁹⁹²

Ипак, када говоримо о међунационалним односима у општем смислу, немогуће је одмакнути даље од сасвим личних, неријетко изолованих перцепција, које се тешко могу генерализовати. Иако је југословенске самопохвале потребно узимати са зрном соли, импресију Михајла Вранеша, изречену са болничке постеље, да “ове главешине овдје нас Југословене не воле”,⁹⁹³ није лако ни контекстуализовати, а камоли оправдати, па се стиче утисак да она више говори о времену када је написана и објављена, него о времену у коме је наводно изречена. Упркос свему, није могуће говорити о дубљим националним проблемима. Интербригаде су остале изразит примјер међународне солидарности, што није била само пропагандна порука, него и трајан став ветерана који ће се проносити кроз наредне деценије.⁹⁹⁴ Пола вијека касније, Интербригаде су за

⁹⁸⁷ ИАБ, 2821, кут. 3, V. Begović, “Rat u Španiji”, 33.

⁹⁸⁸ РГАСПИ, 545–6–310, “Статистические данные о болгарских...”, фол. 2, 7.

⁹⁸⁹ РГАСПИ, 545–6–1522, “Статистические материалы о югославских...”, фол. 12; Lemesle, 455.

⁹⁹⁰ R. Skoutelsky, “The Comintern and the International Brigades”, *The Volunteer*, ALBA, New York, XXIV/2, March 2002, 10–11.

⁹⁹¹ R. Skoutelsky, *L'espoir guidait leurs pas*, Paris 1998, 223–226.

⁹⁹² Види посебно: АЈ, 724, X–2/86, “Baza i delegacija”, 8–9, изјава Т. Пезера.

⁹⁹³ Т. Vujasinović, *Blagoje Parović: Građa za biografiju*, Sarajevo 1955, 25.

⁹⁹⁴ Види на примјер: R. Skoutelsky, *L'espoir guidait leurs pas*, Paris 1998, 227.

Николиша “стварно биле борбене јединице слободе, посвећене, без икаквог шовинизма, заједничким језиком разног поријекла и гестикулације”.⁹⁹⁵ Калафатић је користио примјер своје XIII бригаде, у којој “веће национално шаренило није се могло ни замислити”. “Отуда је у почетку подсјећало да ће се Интербригаде, због те своје националне разлике, распасти, јер је то све неке подсјећало на Вавилонску кулу.” Но, њих је “чврсто везивала идеологија” интернационализма и антифашизма, иако је било “комуниста који су превише испољавали свој национализам и такви, понекад, кад би дошли на руководећи положај, показивали су се нетактички... То се огледало у неправилној расподјели одела или хране”. Али такве су појаве одмах сузбијане: свог интенданта су смијенили чим је показао наклоност према сународницима.⁹⁹⁶ Зато Беговић и у односу према Бугарима даје одмјерене оцјене, користећи се примјерима добрих доноса, упркос тешкоћама са појединцима.⁹⁹⁷ Природно, како је вријеме пролазило, “закон бројева” је престао да ради против Југословена, који су научили како успјешније да заступају своје колективне интересе. Најважнији кораци у том правцу начињени су укрупњавањем, концентрацијом људства и присвајањем командних позиција и позадинских функција.

* * *

Током накнадних операција у долини Хараме, XII бригада је 5. априла враћена са одмора на тај сектор, код Мората де Тахуња, гдје је смјештен штаб XV бригаде. Белић је, са одобрењем другова из батаљона, отишао на разговор код Ћопића, у нади да ће успјети директно урадити оно што је “Балкански комитет” покушао урадити преко базе, наиме, пребацити људство у “Димитров”. Ћопић, међутим, није хтио да разговара на ту тему, јер га је његов специфичан положај у односу на Политбиро КПЈ држао на дистанци. Он је Белићу искрено рекао како није хтио да се мијеша у југословенске ствари.⁹⁹⁸ Тиме је идеја о концентрацији Југословена у “Димитрову” пропала.

Крајем марта “Домбровски” је смјештен у село Камарма де Еструелас, док је штаб бригаде стациониран у оближњу варош Меко, надамак Алкале де Енарес. У Камарми се

⁹⁹⁵ G. Nikoliš, *Zapisi pod pritiskom*, Beograd 1988, 441-442.

⁹⁹⁶ AJ, 648, кут. 42, М. Kalafatić, “Učešće u španskoj revoluciji...”, 2-3.

⁹⁹⁷ ИАБ, 2821, кут. 4, В. Беговић, приказ књиге Б. Кркељића, 7. 6. 1979.

⁹⁹⁸ S. Belić, “Stvaranje bataljona ‘Đaković’...”, *Prilozi za istoriju socijalizma*, I, Beograd 1964, 317; S. Belić, *Na bojnim poljima Španije*, Beograd 1970, 90. Мирко Марковић је касније писао у ЦК КРЈ да је Ћопић блокирао спајање Југословена; РГАСПИ, 495–277–191, фол. 40, изјава М. Марковића за ЦК, 26. 9. 1937.

налазио велики пољопривредни колектив којим су управљали CNT и UGT. Развијени су срдачни односи са локалцима, који су добили прилику да од “Московљана” чују импресије о колективизацији у Совјетском Савезу.⁹⁹⁹ Белић је предах искористио да би развио нови план: стварање засебног балканског батаљона. Отишао је у Меко да би о томе разговарао са Чебијем, командантом мађарског вода, с којим се споразумио да то питање покрену пред штабом бригаде. Поруку је пренио члан штаба, Светозар Јовановић. На неформалном састанку уз кафу и коњак два дана касније, Лукач је Белићу, са присутним Козовским (Петров) и Карлом Т. Лукановим (Белов), саопштио да је сагласан са приједлогом за формирање балканско-подунавског батаљона, евентуално балканског, па ако може и југословенског. Добио је задатак да са Христовим, који се вратио из болнице, обиђе болнице и базе и проведе пропаганду за окупљање људства.

Бауман је 16. априла преузео чету и повео са батаљоном у Каса дел Кампо, док је двојац отишао у Албасету и узео спискове рањеника. Затим су обишли болнице у Мурсији, Елчи, Аликантеу, Денији, Бениси, Валенсији и другим мјестима, а након тога су дошли у једно мјесто поред Албасете, гдје се налазила нова група Југословена. Пошто су рањеници и новопридошли углавном пристајали, ствар је сматрана завршеном. Белић је од штаба XII бригаде тражио камион и потребне папире. Међутим, како он даље тврди, из Албасете је упућена наредба да се камион заустави а добровољци врате. Белић је позван на одговорност пред “Балканским комитетом”. Наводно су га Густинчић и Филипчев оптужили за дезорганизацију, тражећи да се он строго казни, а да се људство упути у “Димитров”. Он је на све одговорио простом чињеницом да су и они сами већ тражили исту ствар, али да од ње нема ништа. На крају крајева, он за “Балкански комитет” први пут чује. Наводно, Фајн му је пријетећи савјетовао да напусти Албасету.¹⁰⁰⁰

Узимајући у обзир свеукупну ситуацију, била је сасвим очигледна потреба успостављања чвршће партијске организације са већим ауторитетом, која би била у стању да хоризонтално повеже добровољце, да смири духове и да одржава редовну везу са Паризом. “Балкански комитет” очигледно није имао кредибилитет у Албасети, још мање у Мадриду и Валенсији, а изгледа ни пред самим борцима. Изражавајући већ поменуто незадовољство Југословена из “Едгар Андреа” почетком 1937. године, Раушевић је запријетио албасетској групи како ће их они позвати на одговорност “да

⁹⁹⁹ AJ, 516, 2175/III, S. Belić, “Španski građanski rat”, 69-70.

¹⁰⁰⁰ S. Belić, “Stvaranje bataljona ‘Đaković’...”, *Prilozi za istoriju socijalizma*, I, Beograd 1964, 317-319; AJ, 516, 2175/III, S. Belić, “Španski građanski rat”, 79.

пред партијом сваки положи рачуне за своја дјела”.¹⁰⁰¹ Оправдан или не, тон овог писма указивао је на одсуство ауторитета. Без чврстог ослоња, “Балкански комитет” није био у стању чак ни да сакупља податке о погинулим борцима. Густинчић је 21. фебруара Горкићу послао готово бескористан списак од 17 погинулих и шест рањених са датумима из времена битке за Мадрид, углавном придошлица из Француске и Белгије, жалећи се како су информације којима располаже “наш комитет” непотпуне јер другови на фронту немају времена ни могућности да достављају податке.¹⁰⁰² Очигледно, наметала се потреба доласка крупније партијске личности, која би била способна похватати исувише расуте конце, а затим их увезати у јединствен чвор.

Полазећи од себе, Горкић је имао у виду и други проблем. Писмом Гржетићу с почетка априла 1937, он примјећује да постоји опасност од “преношења наших унутарње-партијских гложења на поприште грађанског рата у Шпанији”, пошто је Ћопић, који је послан да ради са Чесима, постао командант бригаде са мноштвом “наших људи”. Он има војни ауторитет, а нерасположен је према Централном комитету, па би ту могло доћи до сукоба и да тако “дође до неке бруке”. Пошто се наши људи “боре као лавови”, наставља Сомер, таква политичка мрља би учинила велику штету. Ипак, његов је приједлог био помирљив: ако је Сењко с правом одређен да буде војни командант, његов се командни ауторитет мора поштовати, док се он мора уздржати од политичке злоупотребе положаја. Ради тога, дошло се до закључка “да је обавезно потребно да што прије један од чланова” Политбироа “иде доле”. Истовремено је одлучено да се Паровић упути у Шпанију у својству партијског представника.¹⁰⁰³

Паровић очигледно није био предвиђен за ову функцију, све док Мук није пао у руке полицији. Из писама се види да су за њега већ били одређени послови у земљи,¹⁰⁰⁴ мада је индикативно његово сврставање групу која је упућена у Рјазањ на војну обуку. Иначе, Паровић није више био члан Политбироа. Смијењен је интервенцијом ИК КИ почетком 1936, када се сазнало за његову љубавну аферу са службеницом совјетске амбасаде у Будимпешти, што се сматрало обостраним нарушавањем конспирације.¹⁰⁰⁵ Остао је члан Централног комитета, али је стављен на располагање Коминтерни. Ствар

¹⁰⁰¹ РГАСПИ, 545–2–80, фол. 16–17, Шојка и Земан за Густинчића, 3. 1. 1937.

¹⁰⁰² РГАСПИ, 495–11–334, фол. 85b–86, Густинчић за Горкића, 21. 2. 1937.

¹⁰⁰³ РГАСПИ, 495–11–334, фол. 97–98, Горкић за Гржетића, 5. 4. 1937. Горкић напомиње да би вјероватно било корисно да и он лично посјети Шпанију на 10–12 дана, с тим да је за тај пут потребна сагласност Москве, која му, међутим, није дата. Политбиро је већ дао сагласност за Горкићеву посјету: АЈ, 790/1, 1937/40, протокол сједнице Политбироа, 3. 4. 1937; Гржетић јавља да му не дају дозволу: РГАСПИ, 495–11–334, фол. 118, Гржетић за Горкића, 24. 4. 1937.

¹⁰⁰⁴ РГАСПИ, 495–11–334, фол. 30, Горкић за Гржетића, 25. 1. 1937.

¹⁰⁰⁵ Р. Чолаковић, *Казивање о једном покољењу*, II, Сарајево 1968, 475–478.

је формализована тако што је Политбиро на сједници од 15. марта именовао Паровића за привременог представника, који би радио “у договору са Густинчићем и Фајном”,¹⁰⁰⁶ чиме се формално признавао њихов политички ауторитет. Звање сталног представника у Шпанији Паровић је добио почетком априла.¹⁰⁰⁷ За њим је 14. априла Лабуд Кусовац, члан Централног комитета, на руке Мартија и Лонга упутио писмо препоруке.¹⁰⁰⁸ Паровић је на путу из Совјетског Савеза прошао кроз Париз почетком мјесеца,¹⁰⁰⁹ да би у Албасету стигао око 10. априла.¹⁰¹⁰

Крајем априла стигло је до Париза обавјештење о ситуацији: “Шмит је стигао и преузео послове. Припрема издавање билтена. Окупио људе. Обишао је главне јединице на фронти.” Паровић је заиста одмах ступио на посао. У рекордном року почео је да рјешава проблеме појединаца: у једном случају интервенисао је за слање новца жени једног “одличног војника” коме је дијете у земљи болесно.¹⁰¹¹ Истовремено је поручио у Париз: “Расположење наших на фронти је одлично, само се сви жале да смо их били запустили. Чекају појачања од тебе. Сви хвале наше људе у сваком погледу и отимају се за њих.”¹⁰¹²

Паровић је објавио проглас добровољцима, обећавајући да ће се залагати “да редовно добијате политичка обавјештења, књиге и новине на матерњем језику; да одржавате чврсту и редовну везу са завичајем и народом, који овдје представљате; да сваки наш земљак буде свјестан и узоран борац Шпањолске народне војске, достојан представник свога завичаја и народа...” Тражио је од бораца да праве и чувају трагове борбе за будуће нараштаје: “Пишите записе и подсјетнике, водите личне дневнике и уписујте најважније епизоде и догађаје из борбе и из народног живота. Сачувајте тај драгоцен материјал и шаљите нама на чување, јер га ми *можемо* сачувати. Пишите са пуним увјерењем да тиме ћете користити нашој заједничкој ствари, а послије наше побједе овдје, олакшати повратак у Југославију.”¹⁰¹³

Већ до краја априла Паровић се премјестио у Мадрид, ближе активном фронту, одакле је директно ступао у контакт са Југословенима XII и XV бригаде. Пошто се Канцеларија за пропаганду и штампу Лонговог Комесаријата већ налазила у Мадриду, а

¹⁰⁰⁶ АЈ, 790/1, 1937/32, протокол сједнице 15. 3. 1937.

¹⁰⁰⁷ АЈ, 790/1, 1937/42, Горкић за Гржетића, 5. 4. 1937; дискусија Д. Плећаша, III/1939, 398.

¹⁰⁰⁸ РГАСПИ, 545–1–11, фол. 21, Кусовац за Мартија и Лонга, 14. 4. 1937.

¹⁰⁰⁹ Р. Чолаковић, *Казивање о једном покољењу*, III, Сарајево 1972, 67–69.

¹⁰¹⁰ Горкић је 19. априла питао Густинчића да ли је Паровић стигао, јер им се још није јавио; РГАСПИ, 545–2–80, фол. 117, Горкић за Густинчића, 19. 4. 1937.

¹⁰¹¹ РГАСПИ, 545–2–80, фол. 122, Паровић за Густинчића, 3. 5. 1937.

¹⁰¹² РГАСПИ, 495–11–334, фол. 122, Горкић за Гржетића, 29. 4. 1937.

¹⁰¹³ В. Parović, “Svim antifašistima, borcima...”, III/II, 524–526; АЈ, 790/1, 1937/78.

и сам Комесаријат се почетком марта 1937. тамо преселио, на адресу у Улици Веласкес (Velasquez) бр. 63,¹⁰¹⁴ имало је савршеног смисла да и Паровић тамо смјести своју операцију. Уосталом, постојала је формална потреба да се он негдје званично постави, јер му је стављено до знања да “официјелно представништво не може да постоји”.¹⁰¹⁵ Отуда и конфузија коју је изазвало Паровићево јадање Ђорђевићу, да се осјећао као “самозванац”.¹⁰¹⁶ Проблем се очигледно вукао, јер је Паровић тражио ургенцију код Винклера, објашњавајући да је и даље “везан и по рукама и по ногама”.¹⁰¹⁷

Упркос проблемима формализације представништва, рекордан је рок био у којем је Паровић успио из штампе избацити први број новина “Димитровац”, званичног гласила батаљона “Димитров”. Непосредну помоћ у обављању послова пружали су му Карло Мразовић, који је тек изашао из завоја,¹⁰¹⁸ и Матија Урадин, на кога се Горкић претходно жалио да се у Албасети “укућнио као неки ћата”,¹⁰¹⁹ па је Паровић тражио да се он упуту у Мадрид.¹⁰²⁰ “Димитровац” је 1. маја угледао свјетло дана. Штампан је на шест страница, а од наредног броја повећао је обим на осам страница, што ће одржати до краја. Укупно је изашло 12 бројева, од тога сви у Мадриду, осим последњег, који је штампан у Барселони. Лист је прављен у мадридској штампарији “Дијана” (Diana), под управом UGT, до које су допирали и митраљески рафали непријатеља.¹⁰²¹ Осим тог већ уобичајеног проблема, “Димитровац” је штампан без дијакритичких слова, а некада се каснило због недостатка средстава и несташице цинка за подлошке.¹⁰²² Текстови су писани на српскохрватском, словеначком, македонском, бугарском, чешком и шпанском језику. Били су релативно кратки, али су покривали широк дијапазон тема, од свјетских догађаја, преко шпанских бојишта, до практичних савјета за обуку војника, прављење грудобрана и копање ровова. Поред Паровића, чланке су у почетку писали Густинчић, Рибар, Мразовић и Ћопић, чешки и бугарски сарадници, а потом се ангажовало још десетак југословенских аутора.

¹⁰¹⁴ РГАСПИ, 545–1–2, фол. 97, ретроспективни извјештај Лонга, 1938.

¹⁰¹⁵ РГАСПИ, 545–2–80, фол. 122–123, Паровић за Густинчића, 3–4. 5. 1937.

¹⁰¹⁶ “Diskusija”, Svetislav Đorđević, Ш/1989, 339; С. Ђорђевић Лопачов, *Сећања*, Београд 1994, 100. Он је тврдио да су проблем биле недобијене акредитације из Париза, мада видимо да их је Кусовац послао Мартију. Хипотетски, могуће је да из Албасете нису прослијеђене у Мадрид, али се овај проблем у сачуваној преписци не помиње.

¹⁰¹⁷ РГАСПИ, 545–2–80, фол. 136, Паровић за Густинчића, 20. 5. 1937.

¹⁰¹⁸ АЈ, 724, X–2, К. Mrazović, “List Dimitrovac”, 2; АЈ, 516, 2020, “Sećanja”, 4.

¹⁰¹⁹ РГАСПИ, 495–11–334, фол. 88, Горкић за Гржетића, 17. 3. 1937.

¹⁰²⁰ РГАСПИ, 545–2–80, фол. 123, 136, Паровић за Густинчића, 4. и 20. 5. 1937.

¹⁰²¹ Види: *Dimitrovac: list bataljona “Dimitrov”*, Fototipsko izdanje, Београд 1968.

¹⁰²² РГАСПИ, 545–2–80, фол. 207, 214, Мразовић за Густинчића, 17. и 23. 7. 1937.

Поред Паровићеве, под Комесаријатом је радило неколико националних редакција. Свака бригада и неколико батаљона су у једном тренутку свог постојања издавали штампане новине, а уз њих је изашло и неколико посебних публикација. Емитоване су и радио емисије. Свака национална редакција добила је један или два термина у седмици. Доласком Паровића, покренута је радио емисија која је емитована сваке сриједи и суботе од 19:40 до 20:00 “на нашем језику”.¹⁰²³ Емисија је затим помјерена у термин од 18:30 до 18:45, док је на посебној станици UGT покренута још једна која је текла свако вече од 19:40 до 19:50.¹⁰²⁴ Гласове су давали Карло Мразовић и нешто касније Вељко Влаховић, након изласка из болнице.¹⁰²⁵ Канцеларије Комесаријата постале су мало окупљалиште за Југословене који су са фронта обилазили Мадрид.¹⁰²⁶ Мјесец дана од његовог доласка, ситуација се толико поправила да је Паровић у Париз могао јавити следеће:

“Још неколико ријечи о нашим у бригади.¹⁰²⁷ Људи иако уморни у одличном су расположењу. Кад се њих тиче ја сам тврдо увјерен да не само ‘No pasaran’, него и да ‘Pasaremos’.¹⁰²⁸ Исто могу рећи углавном о читавој [XV] бригади. Био сам с њима у окопима два дана, разговарао, информисао, примао ‘молбе и жалбе’ или заправо само молбе које ти ниже наводим. Једно неподјељено повјерење у нашу фирму [партију] и њено вођство.”¹⁰²⁹

Што се тиче Ћопића, Паровић је 21. априла јавио како се овај није политички пасивизирао и “положио оружје”, него је и даље “расположен за борбу”. Додао је, ипак, како се нада да ће успјети удесити ствари тако да “вук буде сит и коза читава”.¹⁰³⁰ И заиста, Паровић је три седмице касније јавио, описујући своје разговоре са Ћопићем, да је успио да га омекша: “Показао сам му првомајски број” “Пролетера” са Горкићевим чланком у коме с поносом пише да је “наш земљак, бивши комунистички посланик и заслужни друг Владимир Ћопић, командант једне од интернационалних бригада”.¹⁰³¹ “Још се помало кочи, али се очито види, да му је необично мило, што је то написано. Тим више што сам му ја рекао, да је то директива и за мене овдје и да ћу настојати колико

¹⁰²³ РГАСПИ, 495–11–334, фол. 128, Горкић за Гржетића, 12. 5. 1937.

¹⁰²⁴ РГАСПИ, 495–11–334, фол. 163, Горкић за Гржетића, 29. 5. 1937.

¹⁰²⁵ V. Begović, “Internacionalne brigade”, III/I, 184.

¹⁰²⁶ A. Bebler, “Listići iz dnevnika koga više nema”, III/III, 31.

¹⁰²⁷ Овдје мисли на батаљон “Димитров” и XV бригаду.

¹⁰²⁸ Ми “пролазимо”, то јест побјеђујемо.

¹⁰²⁹ РГАСПИ, 495–11–334, фол. 131, цитирано, Горкић за Гржетића, 19. 5. 1937.

¹⁰³⁰ РГАСПИ, 495–11–334, фол. 122, Горкић за Гржетића, 29. 4. 1937.

¹⁰³¹ “Stjegonoše slobode i napretka”, *Proleter*, Pariz, XIII/5, maj 1937, 13.

год буде могуће да га подупремо...” Притом је најавио да ће слjedeћи број “Димитровца” донијети Ђопићев чланак о Харамима са његовом фотографијом и кратком биографијом.¹⁰³² Тако је и учињено,¹⁰³³ а њега ће даље промовисати и друга партијска штампа. Но, Ђопић се није дао прелако одобровољити. Ако је вјеровати Марковићу, рекао је за Паровића да је он ту као “емисар Горкића”, о коме је наставио давати заједљиве коментаре.¹⁰³⁴ Ироничним обртом, Горкићу је Гржетић ставио замјерку што је Ђопић приказан како јаше коња,¹⁰³⁵ што би било у реду за “Димитровац”, али не и за “Пролетер”, гдје такво нешто изгледа као чисто претјеривање.¹⁰³⁶

Долазак Паровића коинцидирало је са формирањем нове балканске јединице, што се поставило као нови проблем кога је он требало да ријеши. Није сасвим јасан ток дешавања, али брзо је разријешен наводни сукоб између Белића са Филиповим и Густинчићем. Индикативно је да се они више се нису потписивали као “Балкански комитет”. Посљедњи помен истог налази се у Густинчићевом писму Ђопићу, којим он поручује да је дошло до промјене “наше политике у погледу стварања нових јединица” и да “ових дана отпочео је нов курс” па “треба да поправимо прву грешку”. Стога, напомиње, потребно је послати “што више радника у официрску школу”.¹⁰³⁷ Не знамо да ли је проблем био и у томе што је “Балкански комитет” резервисао име Ђуре Ђаковића за једну артиљеријску или противтенковску батерију,¹⁰³⁸ па су Козовски и Луканов предлагали да нови батаљон понесе име Димитра “Деде” Благојева, родоначелника комунизма у Бугарској.¹⁰³⁹ У сваком случају, Белић се након сцене у Албасети – која се дешава око 20–25. априла – вратио у бригаду, гдје му је Лукач просто рекао: “Нека они раде шта хоће, а ми ћемо створити од чете батаљон. Даћемо вам Шпанце да њима попуните своје редове.”¹⁰⁴⁰

Балканска чета, која се тада налазила на положајима у Каса дел Кампо, поткрај априла је издвојена из “Домбровског” и држана је као засебна јединица под штабом бригаде. Ради организације упућена је у село Карабању у позадини харамског фронта. Уз оне који су претходно упућени или прешли, цијела група имала је око 270 људи,

¹⁰³² РГАСПИ, 495–11–334, фол. 131, Горкић за Гржетића, 19. 5. 1937.

¹⁰³³ “Dimitrovci na fronti Harama”, *Dimitrovac*, Madrid, 15. 5. 1937, 1.

¹⁰³⁴ РГАСПИ, 495–277–191, фол. 40, изјава М. Марковића за ЦК, 26. 9. 1937.

¹⁰³⁵ “Internacionalna kolona maršira...”, *Proleter*, Pariz, XIII/7, juni 1937, 10.

¹⁰³⁶ РГАСПИ, 495–11–334, фол. 143, Гржетић за Горкића, 17. 7. 1937.

¹⁰³⁷ РГАСПИ, 545–2–80, фол. 105, Густинчић за Ђопића, 17. 4. 1937.

¹⁰³⁸ РГАСПИ, 545–2–80, фол. 78, “Protokol”, 12. 3. 1937.

¹⁰³⁹ S. Belić, *Na bojnim poljima Španije*, Beograd 1970, 93.

¹⁰⁴⁰ S. Belić, “Stvaranje bataljona ‘Đaković’...”, *Prilozi za istoriju socijalizma*, I, Beograd 1964, 319;

добрим дијелом Југословена.¹⁰⁴¹ Стигли су још четворица бугарских официра. Тада је стигао и Паровић, наводно да укори Белића, али када је упознат са чињеничним стањем – да Југословени из XII бригаде могу отићи “само као дезертери” – одлучио је да га подржи. Његовим залагањем пред штабом XII бригаде, батаљон је, умјесто “Благојева”, добио име “Ђаковић”. Прије одласка, одржао је политичко предавање, а интервенисао је пред штабом и због сукоба Христовог са Белићем, на чију су страну коначно стали и други бугарски официри.¹⁰⁴² Сагледавши ситуацију, Паровић је 4. маја писмом из Мадрида поновио Густинчићу оно што је већ рекао Филипчеву, да је стварање и именовање батаљона “Ђаковић” завршена ствар, и да би било “врашки незгодно” људима сада отказати подршку. Додуше, он нема “много повјерења у солидност њихова командовања батаљона”, па би било добро послати им “два добра командира чета од наших људи”, можда Мразовића, али он “још није довољно здрав за фронт”.¹⁰⁴³ Док се батаљон још налазио у Карабањи, Паровић је имао намјеру да разговара са Лукачем. Судећи по писму Густинчићу, изгледа да је планирао поновити захтјев да се Масларић коначно премјести, конкретно, да постане командант “Ђаковића”, јер се “већ сада показују лоше ствари у вези са к[оман]дом и формирањем” овог батаљона,¹⁰⁴⁴ што се сигурно односи на Христовог.

* * *

У почетној фази рата, до Перпињана су долазили шпански аутобуси и купили добровољце. Било је довољно граничарима рећи да су сви путници Шпанци,¹⁰⁴⁵ мада је већ од краја августа, у неким случајевима, било потребно прелазити пјешке, мимо граничних пунктова.¹⁰⁴⁶ Долазак зиме и погоршана међународна клима пореметиле су редован ток нових долазака. Љубо Илић, који је након рањавања враћен у Француску да ради на врбовању, јавио је у Албасету да је такав рад отежан, штавише, обустављен, па ће се он завратити у Шпанију. У међувремену је успио да окупи готово 300 људи који

¹⁰⁴¹ S. Belić Dudek, “Jugosloveni u Španskom građanskom ratu”, III/I, 237-238; AJ, 516, 2175/III, S. Belić, “Španski građanski rat”, 79-80.

¹⁰⁴² S. Belić, *Na bojnim poljima Španije*, Beograd 1970, 93-94; S. Belić, “Stvaranje bataljona ‘Đaković’...”, *Prilozi za istoriju socijalizma*, I, Beograd 1964, 320-321.

¹⁰⁴³ РГАСПИ, 545–2–80, фол. 123, Паровић за Густинчића, 4. 5. 1937.

¹⁰⁴⁴ РГАСПИ, 545–2–80, фол. 139, Паровић за Густинчића, 11. 5. 1937.

¹⁰⁴⁵ P. Milovanović Pjer, “Pariz, 1936 – Pariz, 1945”, III/V, 51.

¹⁰⁴⁶ P. Vrdolj, “Pariz–Španija – Španija–Livno”, III/V, 37.

чекају рјешење за отпремање,¹⁰⁴⁷ због чега се Густинчић обраћао Мартију за помоћ.¹⁰⁴⁸ Радило се о краћем зимском застоју, иако све до фебруара 1937. није било јачих контрола.¹⁰⁴⁹ Тада је ситуација додатно отежана, пошто је Француска затворила границу, у складу са дискусијама и одлукама Комитета за немијешање.

Ипак, механизам се брзо прилагодио. Несметано су радили париски пунктови за смјештај, љекарске прегледе, исхрану и превоз. Ивана Хариша је већ у марту 1937. повукла “невидљива снага”, којој се као провјерени партијски кадар могао безбрижно препустити: “Све је било одређено, све припремљено, све срачунато. И одмор, и храна, и трошак — нисмо питали ни како, ни одакле, дозвољавали смо једноставно да нас невидљива рука води, не сумњајући и не колебајући се ни једног тренутка. То је био главни разлог што нам је читав Париз остао у тако лепом сећању.”¹⁰⁵⁰ Овај “паук”, како га је назвао Мирко Кржељ,¹⁰⁵¹ разапео је мрежу од пристаништа, преко Париза, све до шпанске границе, гдје је настала и највећа промјена: прелазак се од тада обављао илегално, окупљањем мањих група које су вођене планинарским маршевима кроз Пиринеје. Француски и шпански водичи давали су путницима еспадриле за лакши газ по снијегу и држали строгу дисциплину током кретања између караула. Водича је било разних политичких профила. Гојка Николиша је преко границе превео анархиста из Колоне “Дурути” који је остао без руке у Мадриду.¹⁰⁵² Нешто раније, Ђиро Дропуљић прешао је границу аутобусом којег је возио члан РОУМ-а.¹⁰⁵³

Долазак нових партијских кадрова у Париз током прве половине 1937. омогућио је размах активности и бољу координацију. У складу са јануарским одлукама Политбироа, поред Горкића, преписку са Густинчићем најчешће је обављао Крндељ, који је преко Албасете слао инструкције и за Паровића.¹⁰⁵⁴ Почетком године стигао је из Москве члан Централног комитета, црногорски комуниста Лабуд Кусовац, који је делегиран у Међународни комитет за помоћ Шпанској Републици.¹⁰⁵⁵ Јавке су улгавном ишле на њега.¹⁰⁵⁶ Искоришћена је и поновна посјета Љубе Илића. Југословенске власти

¹⁰⁴⁷ РГАСПИ, 545–2–80, фол. 20, Илић за Густинчића, 6. 1. 1937.

¹⁰⁴⁸ РГАСПИ, 545–2–80, фол. 23, 27, Густинчић за Мартија, 12. и 26. 1. 1937.

¹⁰⁴⁹ Р. Чолаковић, *Казивање о једном покољењу*, III, Сарајево 1972, 24–25.

¹⁰⁵⁰ I. Hariš Gromovnik, *Diverzant*, Beograd 1960, 65.

¹⁰⁵¹ M. Krželj, “Jedan od puteva do španskih bojišta”, III/I, 408.

¹⁰⁵² G. Nikoliš, *Korijen, stablo, pavetina*, Zagreb 1981, 146–149.

¹⁰⁵³ Ć. Dropuljić, “Od Pariza do Albasete”, III/I, 331.

¹⁰⁵⁴ РГАСПИ, 545–2–80, фол. 28–30, преписка; исто, фол. 113, Стари за Густинчића, 14. 4. 1937.

¹⁰⁵⁵ Р. Чолаковић, *Казивање о једном покољењу*, III, Сарајево 1972, 16, 23–24.

¹⁰⁵⁶ На примјер: B. Nešković, “Španija sa trideset godina udaljenosti”, III/V, 7; L. Udovički, “Sa drugom grupom iz Praga”, III/I, 379; G. Nikoliš, “Od Niša do španske karaule”, III/I, 318–320; I. Matejak Doktor, “Od Zagreba do Pariza”, III/I, 468; O. Kreačić, “Od Karavanka do Pirineja”, III/I, 532.

су добиле информацију да је он 11. априла 1937. говорио на малој “политичкој конференцији” у просторијама француског синдиката, којој су присуствовали Увалић, Барух и Кусовац. На овом састанку било је ријечи о југословенским борцима и помоћи Совјетског Савеза, а договорено је се образује посебан одбор за прикупљање средстава за добровољце, кога ће водити Илићева супруга.¹⁰⁵⁷

На сједници Политбироа одржаној 24. априла 1937, разрађене су одлуке за наставак помоћи Републици, укључујући и појачано слање добровољаца. Горкић је задужен за “појачање турист[ичког] рада” уз помоћ Кусовца, док су Тито и Чолаковић добили задатак израде плана “за појачање лег[алне] и полулег[алне] акције солидарности са Шпанијом у земљи”. Планиран је тематски број “Пролетера”, као и појачана пажња и “рад над нашим туристима, нарочито слање литературе и новина”.¹⁰⁵⁸ Од како је штампање “Пролетера” пресељено у Париз и Брисел, што се поклопило с почетком рата, изашло је пет бројева током 1936. и тринаест бројева до краја 1937. године. Било је ту преко педесет чланака и прилога о Шпанији: политичке анализе (Горкић, Тито, Кусовац, Чолаковић), репортаже о добровољцима (Горкић, Густинчић, Масларић), писма са фронта, писма подршке, прогласи и други прилози. На истом састанку Горкић је поднио извјештај о конференцији 17 комунистичких партија која је тек одржана у Паризу.¹⁰⁵⁹ С тим у вези, Гржетићу је поручио следеће:

“На конференцији партија која је недавно одржана по шпанском питању имали смо прилике да разговарамо са представницима ЦК Шпан[ије]. Орг[анизациони] сек[ретар] [шпанске] партије рекао нам је на име ЦК Шпаније да су они ванредно задовољни с нашим људима. Искуство је показало да су наши људи најбољи од свих осталих у Интер[националним] бригадама. Особито је подвукао да су наши људи не само ванредно храбри него и политички најчвршћи и најсигурнији. То нам је званично саопштио у име свога ЦК. Прими то до знања и искористи то.”¹⁰⁶⁰

¹⁰⁵⁷ HDA, 145, кут. 535, дјел. бр. 184/38, распис МУП, 5. 5. 1937.

¹⁰⁵⁸ АЈ, 790/1, 1937/58, протокол Политбироа, 24. 4. 1937.

¹⁰⁵⁹ Југословенске власти знале су да је одржана ова конференција, коју називају “мали конгрес Коминтерне”, а на коме се “пропагирала интервенција у Шпанији”. Упраћено је да на конференцији учествује и Горкић, “шеф једне тајне југословенске комунистичке организације”. HDA, 1368/1, кут. 1, бр. 105, распис МУП, 22. 5. 1937; види и заједничку резолуцију партија: “U pomoć republikanskoj Španiji”, *Proleter*, Pariz, XIII/6, мај 1937, 3-4.

¹⁰⁶⁰ РГАСПИ, 495–11–334, фол. 115, Горкић за Гржетића, 25. 4. 1937.

Горкић је такође јавио да се нада како ће “моћи још 500 комада послати”,¹⁰⁶¹ на оних 800 Југословена, од тога 135 чланова партије,¹⁰⁶² који се већ налазе у Шпанији.¹⁰⁶³ “План 500”, како је у једном документу названа операција са очигледно јасним нумеричким циљем, подразумеивао је да 100 људи буде упућено под маском посјете Свјетској изложби.¹⁰⁶⁴ Наиме, 25. маја 1937. отворена је Свјетска изложба у Паризу (Exposition Internationale des Arts et Techniques dans la Vie Moderne), која је трајала све до 25. новембра. Изложба је регистровала преко 31 милион посјета, повлачећи у себе бујицу Југословена који су цијело љето хрлили у Париз. Одржавање изложбе било је одличан изговор за већи број легалних путовања из земље. Тако су тројица механичара из авио-творница “Икаруса” и “Змаја” купили карте и уредно добили визе. Већ их је у београдском трамвају пресрео партијски радник – који је знао за њихову намјеру – и дао им цедуљу за париску везу. Из хотела којег је обезбиједила агенција “Путник”, нашли су контакте и премјештени су у Хотел “Централ”.¹⁰⁶⁵

Париска изложба је младим Југословенима из земље била незабораван сусрет са модернизованим свијетом. Никола Брњић, који се затекао у групи са аеронаутичким радницима, писао је кући како је “дивна и велика” изложба у Паризу. “Сама изложба заузима ваљда, колико цео Чачак. Нисам целу прегледао али видео сам најглавније павиљоне,” и наравно, “од свих на целој изложби најбољи је и највише посећен павиљон Совјетске Русије”.¹⁰⁶⁶ Њемачки и совјетски павиљони издигли су се на десној обали Сене, један насупрот другом. Био је то симболички сусрет за будућим ратом, у који су се многи већ тада били запутили.

Осим за транспорт путника–добровољаца, изложба је коришћена и за пренос поште за Шпанију. Тако је Милева Шотра Гаћиновић, водећи туристичку групу у Париз, свраћала у књижару “Хоризонти” да преда и преузме пакете.¹⁰⁶⁷ На партијском раду у Паризу задржавани су кадрови који ће се кроз одређено вријеме наћи у шпанским рововима. Након пуштања из судског затвора, у Париз је као “проваљен” дошао Хенрик Знидарчић, гдје је пружао техничку испомоћ за пунктове.¹⁰⁶⁸ Преко Жауцерове линије

¹⁰⁶¹ РГАСПИ, 495–11–334, фол. 121, Горкић за Гржетића, 29. 4. 1937.

¹⁰⁶² РГАСПИ, 495–11–334, фол. 117, Горкић за Гржетића, 26. 4. 1937.

¹⁰⁶³ Овај број се вјероватно односи на чланове КПЈ који су отишли из Југославије.

¹⁰⁶⁴ РГАСПИ, 495–11–336, фол. 75, “Задаће по туризму”, мај 1937.

¹⁰⁶⁵ М. Mirčetić Lala, “Legalno do Pariza”, III/I, 539-542.

¹⁰⁶⁶ АБХ, КБУДБ, пов. ДЗ 5778/1937.

¹⁰⁶⁷ М. Šotra-Gaćinović, “Sličice iz pozadine”, III/V, 247.

¹⁰⁶⁸ V. Kovačević, *U rovovima Španije*, Titograd 1976, 29-30.

стигао је у јулу Марко Орешковић,¹⁰⁶⁹ а наредног мјесеца илегалца Грга Јанкес.¹⁰⁷⁰ Што се тиче Тита, он је од краја марта до краја априла радио на релацији Париз–Праг–Беч. Прву половину маја провео је у земљи, а другу поново у Паризу. Првог јуна отиснуо се на дуже путовање у Југославију.¹⁰⁷¹

* * *

Како је настао позициони рат на Харамима, XV бригада је добила могућност да се опорави. Дугачки ровови и јаче утврде онемогућиле су помијерање позиција, тако да је постигнут договор за уклањање лешева.¹⁰⁷² “Димитров”, који је у критичном тренутку битке спао на трећину људства, до краја марта се вратио на бројку од 350 људи, стотину мање него када је кренуо у борбу. Исти број људи имали су “Шести фебруар” и “Линколн”, који су били у још горој ситуацији током врхунца битке.¹⁰⁷³ Штаб бригаде иселио се из земунице на фронту и ушао у једну кућу у селу Мората де Тахуња, а штаб дивизије смјештен је даље у позадини, према Пералес де Тахуња. Ту је формирана и мала школа, тачније курс за подофицире, гдје се Југословени друже и са анархистима, полазницима из сусједне шпанске бригаде.¹⁰⁷⁴ Тих дана објављено је и једино издање “Наше борбе”, шапирографираног билтена XV бригаде, у југословенској редакцији. У њему је и шаллива прича о “Лази Босанцу”. Као прави “кршни син из Колунића”, он је запосјео парцелу у рову, а “израдио је чак и тапију на њу”, па је никоме другом не да.¹⁰⁷⁵ Власник те рупе изнад Хараме био је Лазар Латиновић, будући амбасадор.

Док су војници, чекајући прољеће киснули у рововима, подбулих образа и мокре одјеће,¹⁰⁷⁶ Гал је одабрао напуштену велепосједничку хацијенду, окружио се подобним људима и наставио да командује на даљину. “Имамо с њим тешкоће”, сјећа се Беговић, “малтретира нас својим хировима. Кад дође официр из штаба бригаде, осмотри га, командује ‘налево круг’, а затим погледа... Ако игде има блата или нешто није у реду врати га натраг у бригаду да то доведе у ред и јави му се. Нарочито му је стало до тога да се чизме цакле”. Незаузет ратом, Гал је одлучио да “развија политичку активност у

¹⁰⁶⁹ М. Orešković Krtija, *Autobiografija*, Zagreb 1976, 196-210.

¹⁰⁷⁰ G. Jankes, *Zapisi ilegalca*, Beograd 1960, 242-249.

¹⁰⁷¹ Види хронологију: СДЈБ, III, 269-275.

¹⁰⁷² V. Begović, “Formiranje 15. internacionalne brigade...”, III/II, 99.

¹⁰⁷³ РГАСПИ, 545–3–454, фол. 9, “Effectifs of the XV brigade”, 21. 3. 1937.

¹⁰⁷⁴ A. Bebler, “Listići iz dnevnika koga više nema”, III/III, 29.

¹⁰⁷⁵ РГАСПИ, 545–3–514, “Фронтная газета 15 бригады...”, фол. 18, “Naša borba”, 18. 3. 1937.

¹⁰⁷⁶ L. Udovički, “U bataljonu ‘Dimitrov’ na Harami”, III/II, 418.

позадини”, што је радио нетактично, пошто су становници углавном били социјалисти и анархисти. Притом је саботирао рад партијске организације дивизије, због чега је Беговић, у сагласности са Ћопићем, упутио жалбу Мадриду. Гал је искритикован, па је постао обазривији. “Слутећи да ја могу бити један од кога су то дознали, поручио ми је да припазим – могао би добити куглу у потиљак.”¹⁰⁷⁷

И док је Гал опеједнут чистоћом – физичком и политичком – Ћопић и штаб XV бригаде морали су се носити са озбиљним проблемом распада дисциплине: “2. март... У Морати организујемо купање. Шофер једног камиона са Енглезима пијан преврће камион у један канал. Има неколико теже рањених. За недисциплиноване образована је једна радна чета.” Три дана касније, “21. [шпански] батаљон се држи веома лоше... неколико пута напуштао положаје...” Поткрај марта, “Дисциплина у батаљонима је веома слаба. Многи лутају по оближњим мјестима (Чинчон, Аранхуес), а многи иду пјешке у Мадрид.” Коњаници пију и картају се. Француски батаљон је “у веома лошим условима”, а неколико њихових “пијанаца представљају се као патрола и имали су неке дискусије са тенкистима”.¹⁰⁷⁸ За разлику од “наших људи”, каже Ђорђевић, Французи су правили честе нереди у позадини.¹⁰⁷⁹ Један њихов подофицир ухапшен због пијанства и скитања у Пералесу. Умјесто да га казни, командант Габријел Фор (Gabriel Fort) послао га је у официрску школу. “Само је једна [од француских] чета примила вакцину против тифуса, а остале су одбиле да је приме.”¹⁰⁸⁰

Након једног бесмисленог, али на срећу трмог напада на коту изнад положаја почетком априла, ситуација се додатно погоршала. Дошло је до скандала у насељу због пијанчења Француза, а замало и до побуне, јер је ухапшен њихов интендант, за којег се наводно испоставило да је “у служби париске полиције”. Током краћег одмора у Алкала де Енарес почетком маја, људи нису добили сламу за спавање. Како је Фор изгубио контролу над “Шестим фебруаром”, Ћопић га је смијенио.¹⁰⁸¹ Изгледа да је дошло до извјесних оспоравања, јер му је Паровић обећавао подршку “уколико је његов положај малко поколебан у вези са трењима са Французима”.¹⁰⁸² Штавише, Паровић је претходно тражио од Филипчава да што прије дође у Мадрид, јер постоји опасност “да скину Ћопића, што би био шамар за читав наш покрет”, а то се послѣје чланка у “Пролетеру”

¹⁰⁷⁷ ИАБ, 2821, кут. 3, V. Begović, “Rat u Španiji”, 21-23.

¹⁰⁷⁸ “Dnevnik potpukovnika Vladimira Čorića...”, III/II, 259.

¹⁰⁷⁹ С. Ђорђевић Лопачов, *Сећања*, Београд 1994, 98.

¹⁰⁸⁰ “Dnevnik potpukovnika Vladimira Čorića...”, III/II, 260.

¹⁰⁸¹ “Dnevnik potpukovnika Vladimira Čorića...”, III/II, 262-264.

¹⁰⁸² РГАСПИ, 495-11-334, фол. 131, Горкић за Гржетића, 19. 5. 1937.

никако “не смије допустити”.¹⁰⁸³ До овога није дошло, али се Ћопић наставио носити са честим изазовима.

Током овог периода, Горкић је начуо и пренио како са Ћопићем “нису задовољни особито”, да “не умије с људима”, да је “укочен” и “административан”.¹⁰⁸⁴ Причало се како ни он није задовољан југословенским борцима. Наводно је изјавио како они воле улудо да гину, за разлику од Чеха, који се “боре паметније”.¹⁰⁸⁵ Притом, криза са “Линколном” створила је ружну перцепцију о Ћопићу код неких америчких бораца. Сесил Еби (Cecil Eby), који базира своју наратију на америчкој оралној грађи, био је под утиском да је Ћопић имао “таленат да буде лагано рањен или на одсуству сваки пут када несрећа закуца на врата”. Еби даје одушка својој књижевној машти, па га назива човјеком са мањком храбрости.¹⁰⁸⁶ Такве приче су понављане кроз читав рат, али многи извори говоре да ова оцјена не стоји. Ћопићево добро и сталожено држање на фронту нотирали су како официри, Беговић, Ђорђевић и надређени странци,¹⁰⁸⁷ тако и војници. Колективне изјаве из 1939. дају о Ћопићу као команданту повољне оцјене, упркос критикама друге врсте. Видаковић је посебно нагласио његову храброст.¹⁰⁸⁸ Према биљешци коју је саставио Сверчевски, касније му надређен као командант дивизије, слабост Ћопићеву представљало је “његово недовољно познавање војне доктрине”, што у условима XV бригаде, која “скоро уопште нема кадрове који су упознати са војном науком”, изазива додатне тешкоће. Ипак, напоменуће Валтер, он “има линију у свом раду – прилично слободну”. Још важније, “у борби је храбар”.¹⁰⁸⁹

Изгледа да је током јуна дошло до покушаја збацивања Ћопића од стране групе окупљене око Херија Хејвуда (Harry Haywood), афроамеричког комунистичког лидера. Овој су се работи одбили прикључити Меримен и Марковић, који је у међувремену стигао у бригаду. Мање због Ћопића, више због себе, активно су се успротивили и Британци.¹⁰⁹⁰ Ћопић у свом дневнику биљежи да је Хејвуд дошао да му “као партијски делегат, изнесе да људи немају повјерења” у њега, “да желе да га замијени други”, и “да

¹⁰⁸³ РГАСПИ, 545–2–80, фол. 135, Паровић за Густинчића, 10. 5. 1937.

¹⁰⁸⁴ РГАСПИ, 495–11–334, фол. 128, Горкић за Гржетића, 12. 5. 1937.

¹⁰⁸⁵ РГАСПИ, 495–277–191, фол. 40, изјава М. Марковића за ЦК, 26. 9. 1937.

¹⁰⁸⁶ Пошто је Ћопић у свој дневник записао да су се многи Американци 27. фебруара “раштркали”, Еби тумачи ријеч као замјену за “дезертирање”, што “није имао храбрости да напише”; С. Eby, *Comrades and Commissars*, Penn State UP, 2007, 67, 84.

¹⁰⁸⁷ ИАБ, 2821, кут. 3, V. Begović, “Rat u Španiji”, 17; С. Ђорђевић Лопачов, *Сећања*, Београд 1994, 93; такође: J. Kraljić, “New Material on Vladimir Copic...”, *The Volunteer*, ALBA, New York, XXI/4, Fall 1999, 9.

¹⁰⁸⁸ АЈ, 724, I–B/10, Контролна комисија, 6, изјава М. Видаковића.

¹⁰⁸⁹ РГАСПИ, 495–277–191, фол. 196, “Характеристика дана т. Сверчевским К. К.”

¹⁰⁹⁰ С. Eby, *Comrades and Commissars*, Penn State UP, 2007, 173–174.

се мора... узимати у обзир мишљење маса”. “Х[ејвуд] је већ раније држао говоре у батаљону роварећи против команданта. Ја сам му рекао да своје мишљење може да изнесе команданту дивизије, али да ће бити ухапшен и послан у Албасету уколико буде покушао да поново организује у батаљону фракционашке састанке...”¹⁰⁹¹ Остало је на томе, а пошто се Хејвуд слабо показао и није заправо уживао ни велико повјерење код Американаца, Ћопић му је ускоро видео леђа.¹⁰⁹² Упркос свим проблемима, годину дана касније владао је утисак да су се односи поправили. Сверчевски је у Ћопићевом јаком ауторитету видео кључан разлог за добро стање у штабу и јединицама: “Његова је велика заслуга у томе да је у условима ранијег јаког англо-америчког антагонизма он успио осигурати такво оздрављење атмосфере у бригади, да се може XV сматрати једном од веома малобројних међународних јединица у којој не постоје проблеми међунационалних односа.”¹⁰⁹³

У међувремену је формиран други амерички батаљон “Вашингтон” (Washington) на чије је чело постављен Марковић. Као и са “Линколном”, за име је поново ускраћен утамничени амерички социјалиста Том Муни (Tom Mooney), као и Маркиз де Лафајет. Уморне “Димитровце” у Морати одмијенили су 15. јуна, али уз неспоразум да ће уз њихове резервне положаје добити и њихово оружје.¹⁰⁹⁴ Нови командант Американаца био је занимљива личност. Марковић је био “совјетски” кадар, предавач на КУНМЗ, синовац Лењиновог сарадника Вукашина Марковића. Бритак и одлучан, показивао је писменост и смисао за ширину. На положајима испред Морате, спријатељио се са Ернестом Хемингвејом, који је дошао да обиђе Американце. Однос им се развио након што су се похватили за ревере, јер је Марковић одговарао за његов живот, док је Хемингвеј имао незајажљиву потребу да осјети чари борбе. Како догађаје описује Марковић, Хемингвеј је задовољио страсти, будећи се зором прије свог домаћина. Ни цијела флаша коњака од претходне ноћи није му сметала да вјешто пружи неколико митраљеских рафала преко фашистичке линије. Своје пријатељство ће наставити на Куби двије године касније, гдје му Хемингвеј узвраћа гостопримство: у лову на сабљарке, дискутоваће о рату и рукопису “За ким звоно звони”, а писац ће му помоћи да објави

¹⁰⁹¹ “Dnevnik potpukovnika Vladimira Čorića...”, III/II, 265. Беговић напомиње да је “Х.” у ствари Џејмс Херис (James Harris), али је то грешка, пошто је Херис већ отишао из бригаде; С. Eby, *Comrades and Commissars*, Penn State UP, 2007, 56.

¹⁰⁹² Р. N. Carroll, *The Odyssey of the Abraham Lincoln Brigade*, Stanford 1994, 133-135.

¹⁰⁹³ РГАСПИ, 495–277–191, фол. 196, “Характеристика дана т. Сверчевским К. К.”

¹⁰⁹⁴ “Dnevnik potpukovnika Vladimira Čorića...”, III/II, 264-265; РГАСПИ, 495–277–191, фол. 112, Марковић за Ћопића, 16. 6. 1937. Ћопић је за неспоразум кривио Гала.

причу о шпанским доживљајима у магазину “Esquire”.¹⁰⁹⁵ И можда је баш та, “мушка” публикација, била симболички пригодна, јер је Марковић несумњиво био женскарош. Мерион Меримен (Marion Merriman), списатељка и супруга команданта “Линколна”, која је тада радила у Албасети, касније ће описивати Марковићева упорна настојања да је “освоји” тако што би је на превару окренуо против мужа.¹⁰⁹⁶ Ова епизода, као и неколико наредних, остављали су утисак интриганта који, како је вријеме показало, није увијек имао среће у бирању стране.

* * *

Све до јесени 1937, контраобавјештајном службом Интербригада руководио је Филипчев. Он је у прољеће преселио канцеларије Контролног одјела из базе у једну заплијењену кућу у центру Албасете.¹⁰⁹⁷ Према званичним подацима, кроз ову службу, под свим њеним називима, прошло је 14 Југословена.¹⁰⁹⁸ Остало је неколико извјештаја и свједочења о раду службе током Фајновог периода. Међу првима долази Мартијев критички извјештај из октобра 1937. године, којим он упозорава да је служба изразито ситна и неквалификована за овакав рад, да није успјела упоставити сталну везу са “безбједносним апаратом” РСЕ, и да због честих кретања међународних јединица није у стању да открије “многе [непријатељске] мреже које раде унутар” Интербригада.¹⁰⁹⁹ Касније, у нешто другачијем контексту, Марти ће дати изразито негативну оцјену Контролног одјела, који је, по њему, био “лоша касарнска полиција која хапси пијанце и закашњеле на прозивци, провокаторе који су свима познати”, али је зато неспособна да открије “организације фашиста и саботера”.¹¹⁰⁰

Филипчев је у јануру 1939. саставио извјештај о раду Контролног одјела током свог мандата, али је тешко разабрати шта је од наведеног истина, а шта претјеривање, поготово у дијеловима који спомињу рад непријатеља кроз анархистичке јединице или уопште рад “троцкиста” као непријатељски. Мада, није сасвим за одбацити тврдња како су разне стране службе имале убачене сараднике који су се користили различитим

¹⁰⁹⁵ М. Марковић, *Дани незаборавни*, Цетиње 1973, 36-74, 171-205. Марковићева приповјетка: J. Mirko, “They paid for their drinks”, *Esquire*, New York, 1. 2. 1940.

¹⁰⁹⁶ M. Merriman, L. Lerude, *American Commander in Spain: Robert Hale Merriman and the Abraham Lincoln Brigade*, University of Nevada Press, 1986, 146-147.

¹⁰⁹⁷ Q. Guerlain, *Nom de Guerre: Ivan*, Novato 2017, 90.

¹⁰⁹⁸ S. Koprivica-Oštrić, “Jugoslavenski dobrovoljci...”, *ČSP*, 19/2, 1987, 21.

¹⁰⁹⁹ R. Skoutelsky, *L'espoir guidait leurs pas*, Paris 1998, 253-254.

¹¹⁰⁰ РГАСПИ, 545–6–1536, фол. 43, “Note sur le Commandant Moreno...”, 24. 10. 1939.

методама: сијањем неповјерења и панике, прављењем веза за бјегство, или уласком у штабове на основу официрског искуства. Супротно Мартију – мада са истом бољком исувише уопштених тврђења – Филипчев инсистира да су они “успјели парализовати и разобличити” такву работу.¹¹⁰¹ Можда би се као основана могла узети средња оцјена Беговића, који ће наслиједити Фајна на том мјесту. Беговић каже да је Фајн био “добар друг, партијски кадар, способан за политички рад”, али да “на овом послу није било лако”, да су задаци “превазилазили његово знање, културу, политичку ширину и посебно његове организационе способности”. Радио је на “стари, занатски начин, начин наших еснафа – хтео је све да решава сам, да све решава усмено”. Није постојала организација рада ни сређена архива. Ипак, нешто се радило, па је Беговић затекао евиденцију са преко три хиљаде имена.¹¹⁰²

Наравно, служба је обављала и низ досадних, ефемерних задатака. Свједок томе је Фајнов ађутант Иван Рујевчић (John Gerlach). Овај хрватски комуниста емигрирао је у Америку као младић. Тамо га је регрутовао Мирко Марковић, његов предавач на КУНМЗ, а Филипчев га је по доласку задржао у Албасети, ставио под своје и дао му оперативна задужења. Поред обиласка јединица и провјере њиховог борбеног морала, добијао је задатке испитивања притворених добровољаца који су ухапшени приликом бјекства са фронта. Обилазио је и болнице у потрази за жртвама саморањавања, провјеравајући да ли су овакве повреде биле намјерне. У оба случаја давао је препоруке за даљи поступак. Уколико је дезертер побјегао под дејством великог страха и за то показивао кајање, обично је препоручивао његов повратак у јединицу. Уколико се радило о нервном растројству, предлаган је рани отпуст. Са онима који су показивали знаке тврдоглавости, поступао је емпатично, покушавајући да их врати на пожељно војничко понашање.¹¹⁰³ Ипак, број ухапшених због разних преступа временом се толико нагомилао, да је у јесен 1937. команда базе подузела мјере ванредне ревизије, па је већина притворених била пуштена.¹¹⁰⁴

Поред службе у позадини, која је фронт покривала теренским извиђањима, при штабовима бригада и дивизија током прољећа 1937. дошло је до формирања сталних контраобавјештајних одјељења. Након што је именован за шефа обавјештајног и опсервацијског одјела XV бригаде у чину поручника, Беговић је током битке на Харам

¹¹⁰¹ *Коминтерн и грађданска война в Испании*, Москва 2001, 399-402, “Записка Файна в ЦК...”

¹¹⁰² ИАБ, 2821, кут. 3, V. Begović, “Rat u Španiji”, 39-40.

¹¹⁰³ Q. Guerlain, *Nom de Guerre: Ivan*, Novato 2017, 50, 61-62, 89-101, 129, 149.

¹¹⁰⁴ R. Skoutelsky, *L'espoir guidait leurs pas*, Paris 1998, 254. Нагомиране у затвору након Фајна потврђује и Беговић; ИАБ, 2821, кут. 3, V. Begović, “Rat u Španiji”, 39.

унапријеђен у капетана. Око почетка априла 1937. у бригади су се појавили совјетски савјетници. Беговић именује четворицу, који су долазили један за другим: “Кирилов”, “Бојарски”, “Сандерс” и “Толин”, док је “главни савјетник” у Мадриду био “пуковник Лоти”. Према нешто каснијем извјештају о раду, Беговић каже да је постао руководиолац контролног одјела бригаде по препоруци савјетника “друга Бандера”. Пошто ниједно име није регистровано у изворима као дио контингента НКВД, а “Лоти” је заправо Давид Оскарович Лвович, Берзинов замјеник,¹¹⁰⁵ сигурно се ради о припадницима ГРУ, која је била задужена за оперативне јединице на фронту. Како је дивизија имала свој одјел, а они су хијерархијски били подређени “Шпанцима у Мадриду” – што се највјероватније односи на команду сектора или корпуса – Совјети су тражили да се извјештаји прво шаљу њима на увид. Пошто се ниједно “важније решење” није смјело “без њих провести”, заправо су они, каже Беговић, “били наши шефови”. Реферисао је команданту бригаде и лично савјетнику или његовом замјенику, којима је на рапорт ишао у Мадрид, док су они повремено навраћали у јединицу. Нешто касније, научиће како да ове посјете учини пријатним, својеврсним одмором од фронта. Пошто су савјетници смјештени у Хотелу “Гејлорд” (Gaylord), он је добијао собу приликом долазака, гдје је могао да се окупа, најједе и поштено наспава.¹¹⁰⁶

Већ је позната у литератури оцјена о Беговићу за коју се тврди да је Ћопићева,¹¹⁰⁷ да “капетан заслужује пуно повјерење” и да је “задужен за службу контрашпијунаже, а у чему је врло вјешт, верзиран”. Релативно позитивну оцјену добио је и Фурман,¹¹⁰⁸ тако да се поставља питање да ли је овај непотписани лист папира уопште Ћопићев. Он јесте нешто касније својеручно описао Беговића: током војних операција, каже, држао се добро, а обавјештајни посао у бригади “није лоше” обављао.¹¹⁰⁹ Сматрао је, међутим, да је Беговић направио пропуст у свом односу према Клаусу, бригадном начелнику штаба. Упамћен од Американаца као Ханс Клаус,¹¹¹⁰ а заправо Клаус Бекер,¹¹¹¹ био је бивши њемачки официр, о коме се неповољно изражавао Видаковић.¹¹¹² Ћопић тврди да се

¹¹⁰⁵ В. Volodarsky, *Stalin's Agent*, Oxford UP, 2015, 219, 522. Беговић каже да је “Лотијево” презиме Граховски, али он није могао знати његово право презиме. Некако је знао да је “после стрељан”, вјероватно путем дојаве. Тачније, Лвович је повучен и ухапшен, а умро је у логору.

¹¹⁰⁶ АЈ, 724, X–2, “Informacije” (V. Begović), 1–2; ИАБ, 2821, кут. 3, V. Begović, “Rat u Španiji”, 25, 38; помен “друга Бандера” у: РГАСПИ, 495–277–17, фол. 65, изјава В. Беговића, 10. 2. 1938.

¹¹⁰⁷ С. Eby, *Comrades and Commissars*, Penn State UP, 2007, 87; I. Očak, *Vojnik revolucije*, Zagreb 1980, 310.

¹¹⁰⁸ АЈ, 724, IV–6/3, “Relación de los suboficiales...”; исто: РГАСПИ, 545–3–453, фол. 160.

¹¹⁰⁹ РГАСПИ, 495–277–191, фол. 117, “Сведения о югославских товарищах...”

¹¹¹⁰ С. Eby, *Comrades and Commissars*, Penn State UP, 2007, 82.

¹¹¹¹ РГАСПИ, 545–6–350, фол. 14, “Becker Klaus”.

¹¹¹² АЈ, 724, I–B/10, Контролна комисија, 6, изјава М. Видаковића.

Беговић преварио мишљењем како је Клаус “почео боље да ради”, док је командант сматрао како његов начелник штаба наставља да га “саботира”.¹¹¹³

Наравно, посао контраобавјештајног официра није био тај да штити команданта бригаде од персоналних неслагања, него да одржава безбједност јединице и сакупља информације, чак и када је то подразумијевало контролу официрског кадра, на чему су посебно инсистирали совјетски савјетници.¹¹¹⁴ Са једне стране, послови су знали бити једнако ефемерни и досадни као и у случајевима којима се понекад бавио Рујевчић. Беговић је обилазио људе током одмора, провјеравао која мјеста походе, тражио оне који су залутали, давао кадровске препоруке, а током борби је преносио информације и наредбе, осматрао људе, обилазио терен и претурао по џеповима лешева непријатеља и сабораца, не би ли пронашао корисне податке.¹¹¹⁵ Са друге стране, обавјештајна служба радила је у четвороструко комплексним околностима грађанског рата, међупартијског сукоба, стране интервенције и совјетских опсесија о унутрашњем непријатељу. Стога, њени задаци били су изузетно тешки, а неријетко и кржави.

¹¹¹³ РГАСПИ, 495–277–191, фол. 117, “Сведения о югославских товарищах...”

¹¹¹⁴ ИАБ, 2821, кут. 3, V. Begović, “Rat u Španiji”, 25.

¹¹¹⁵ Већ поменуто писмо погинулог Срећка Борића нашао је Беговић; ИАБ, 2821, кут. 3, V. Begović, “Rat u Španiji”, 14; види такође: R. M. Hoff, *Merriman's Diaries: Exegesis*, 2018, 230–231, 450–451, 584.

Сумња и повјерење

Пет деценија након рата, Гојко Николиш се присјећао “блажене непомућености” којом је ношен на пут у Шпанију.¹¹¹⁶ Тај је елан био уздрман и прије него што је стигао на одредиште. Пошто је у Паризу упућен на “друга Роберта” (Кусовца), овај му је саопштио да љекара већ има и превише, али да недостаје бораца. Уколико француска партија каже да може ићи и као љекар, онда ће ићи. “Ви, или они, или сви заједно, не будете ли ми омогућили да пређем у Шпанију, ја ћу се онамо пробити сам.” Кусовцу се није свидјела ова сугестија: “Говориш глупости! Мимо нас нико не може тамо. Ако би и успио, ко ће ти у Шпанији вјеровати да ниси агент–троцкиста? Револуција не прима дивље. Страдаћеш!”¹¹¹⁷ Париски сусрет са бирократом, примјећивање унутрашњег сукоба недуго по доласку, уз пратеће мисли о процесима у Москви — све је то изазивало конфузију. Интелектуално и морално сазријевање које је за многе почело у Шпанији тражило је менталну гимнастику и потискивање којим су одржавана пуна плућа за наставак борбе. “И сумња и повјерење”, то је било стање духа шпанских бојишта.¹¹¹⁸

Унутрашњи сукоб у Републици није могао заобићи интербригадисте. Постоје индиције да упућивање XIII бригаде на своју прву ратну дужност није имало стратешку, него политичку позадину. Бригада је 4. децембра 1936. отпремљена у Валенсију, уз објашњење како се очекује италијански десант са Балеара. Пошто се то није догодило, бригада је усмјерена на теруелски фронт, али тек након три недјеље чекања у Валенсији.¹¹¹⁹ Зашто? Серија инцидената за “Челичном колоном” наметала је потребу демонстрације силе у новом сједишту централне владе.¹¹²⁰ Према свједочењу једног данског добровољца, најављено је да ће се батаљон “Едгар Андре” употребити за интервенцију против “анархистичког пуча”, како су названи догађаји у Валенсији. До

¹¹¹⁶ G. Nikoliš, *Zapisi pod pritiskom*, Beograd 1988, 31.

¹¹¹⁷ G. Nikoliš, *Korijen, stablo, pavetina*, Zagreb 1981, 141-142.

¹¹¹⁸ G. Nikoliš, *Zapisi pod pritiskom*, Beograd 1988, 414.

¹¹¹⁹ A. Kantorowicz, *Tschapaiew: Das Bataillon der 21 Nationen*, Madrid 1938, 382.

¹¹²⁰ R. D. Richardson, *Comintern Army*, Lexington 1982, 69-70.

тога није дошло: осим што није било “пуча”, није било ни жеље за таквом работом,¹¹²¹ а већ је покренута милитаризација левантско-теруелског сектора.

Офанзива је започела у ноћи 25–26. децембра 1936, са XIII бригадом у средини, коју је појачао вод руских тенкова, “Челичном колоном” лијево, и колонама “Пеира” (Peira) (22. бригада) и “Торес–Бенедито”, десно од њих. Командант батаљона “Анри Вијеман” (Henri-Vuillemin) пребјегао је франкистима и саопштио им план напада, тако да су јединице XIII бригаде стартале без елемента изненађења.¹¹²² Изведено је укупно седам јуриша. “Чапајев” је стигао на 500 метара сјеверно од центра града, али је био преполовљен.¹¹²³ Балкански вод спао је са 38 на 11 Југословена.¹¹²⁴ Међу погинулима се нашао и Казимир Крушњак, пријевремено пензионисани пјешадијски капетан из Сушака, који је једно вријеме радио у париском “Ситроену”.¹¹²⁵ Он је био командант чете. Приликом јуриша на утврђења, рањен је Иван Долиншек:

“Када су тенкови почели да се окрећу да би се вратили по нову муницију, скочио сам у јарак поред цесте и одмах бацио ручне гранате... Наједном, десна ми рука млитаво клону. Осјетио сам оштар бол и крв поче натапати рукав шињела. Зрно ми је пробило десну мишицу... Када сам погледао лијево, примијетих на дохват руке изнад себе тијело неког интербригадисте. Повучем га за шињел, а он се скотрља право на мене. И он је био погођен тачно у чело. Тако ме покри својим тијелом. Припијен у јарузи, а сприједа заштићен стаблом, слушао сам како зрна ударају по мом мртвом заштитнику. То је трајало готово цијело послијеподне. На срећу, тог децембарског дана било је доста хладно, па ми се крв усирила... Напокон почело је да се смркава... Извукао сам се испод мртвог друга и почео пузити натрашке... Напокон сам у мраку чуо гласове другова. Кад ме је угледао, комесар Калафатић се зачудио: ‘Па ти си још жив, а ми смо те већ отписали’ – рече и потапша ме по рамену.”¹¹²⁶

Пошто напад није успио, окривљени су анархисти за дезертерство и саботажу,¹¹²⁷ иако су овакве оптужбе биле неистините. Уосталом, они су већ унапријед окривљени за *de facto* примирје на фронту, иако су претходни напади на Теруел стали због хроничног

¹¹²¹ Слична намјера у љето 1936. године изазвала је кризу у Центуруји “Телман”: иако дисциплиновани комунисти, њемачки добровољци су одбили да ратују против “других радника”. J. McLellan, *Antifascism and Memory in East Germany*, Oxford 2004, 185.

¹¹²² A. Paz, *The Story of the Iron Column*, Oakland – Edinburgh 2011, 154-156.

¹¹²³ V. Begović, “Internacionalne brigade”, III/I, 189-190.

¹¹²⁴ РГАСПИ, 545–2–80, фол. 48, Калафатић за Густинчића, 22. 1. 1937.

¹¹²⁵ HDA, 1360, кут. 1, бр. 21; *Naši španjolski dobrovoljci*, Rijeka 1988, 184; Lemesle, 1179; види опис битке: I. Bodlović, “Poruka smrtno ranjenog druga”, III/III, 402.

¹¹²⁶ I. Dolinšek, “Na frontovima Španjolske”, III/II, 220.

¹¹²⁷ РККА и Гражданская война в Испании 1936–1939, II, Москва 2020, 531.

недостатка опреме и муниције. У атмосфери помућених односа, забиљежено је да су анархисти провоцирали добровољце XIII бригаде по доласку на фронт. Да би ствар била гора, након офанзиве, ниједна од шпанских јединица их није одмијенила на заузетим положајима. Када су повучени поткрај јануара 1937, осјећали су се као да су гинули низашта. Лошу ситуацију, према извјештају Мартија, погоршао је бригадни комесар Карол Сушанек (Karol Suchanek) својим секташким држањем, што је убрзало дезертирање већег броја Француза након повратка у Валенсију.¹¹²⁸

Као ни потоња сјећања, Калафатићево писмо у Албасету не спомиње никакве посебне проблеме са анархистима током борби. Ипак, неуспјех код Теруела одржао је пропагандни лајтмотив анархистичке саботаже, који се с врха надоле репродуковао и у Интербригадама. Густинчић је 8. фебруара 1937. препоручио Мартију да се уведе обавеза проласка свих писама кроз његову службу, посебно оних који се упућују на шпанске регруте и интегрисане милиционере који већ тада чине посебне јединице у оквиру међународних бригада, наводећи као посебан разлог “дезорганизацију” коју проводи CNT.¹¹²⁹ Нови добровољци који су долазили с почетка 1937. могли су већ чути сав пропагандни бараж.¹¹³⁰

Сукоб између комуниста и Ларга Кабаљера је избио на површину након пада Малаге, што је искоришћено као изговор за појачане притиске. До заоштравања долази током мјесеца априла, усљед неслагања око постављања политичких комесара. Премијер је већ био незадовољан, зато што су комунисти одбили подржати план који је сковао са анархистима, да се у Мароку изазове побуна против Франка. Тај план је посебно сметао Москви, која се бојала репрекусија од стране Француске и Велике Британије, чији би интереси били угрожени могућим ширењем антиколонијалне побуне. Са друге стране, заоштрили су се и мјестимични сукоби између комуниста и анархиста. Посебно напетa ситуација била је у Мадриду, гдје су анархисти оптужили Јосе Карсолу (Jose Carzola), градског шефа безбједности, да самовољно притвара људе из других странака. Он је узвратио затварањем канцеларија “Solidaridad Obrera”, органа CNT. Ларго Кабаљеро је искористио ситуацију и распустио Савјет одбране Мадрида. Са друге стране, у каталонском CNT заживио је страх да стаљинистички обрачун са POUM-ом није пуко ривалство између марксиста, него процес који може имати опасне, ауторитарне импликације. Директан изазов дошао је од стране Генералидада, кроз којег су PSUC и

¹¹²⁸ R. Skoutelsky, *L'espoir guidait leurs pas*, Paris 1998, 71, 218-219.

¹¹²⁹ РГАСПИ, 545–2–80, фол. 39а, “Rapport au Camarade André Marty”, 8. 2. 1937.

¹¹³⁰ На примјер: AJ, 724, X–2, J. Хусинец, “Репортажа о путу за Шпанију”, 7.

“Esquerra” почели показивати мишиће: каталонска влада мартовским актом укинула је позадинске патроле и распустила Савјет сигурности, којим је доминирала FAI, да би затим најавила увођење регрутације. Кап која је прелила чашу било је насилно преузимање граничних прелаза од стране карабињера, који у провођењу наређења убијају неколико анархиста.¹¹³¹

Наредбом републиканског секретара унутрашњих послова, гардисти су 3. маја 1937. покушали истјерати анархисте из барселонске “Телефонике”. Одговорено је рафалима, који су означили почетак “Мајских дана”. Организације CNT–FAI покрећу генерални штрајк, подижу барикаде на улицама и преузимају контролу над готово цијелом Барселоном, осим строгог центра. Компанис одбија захтјеве анархиста и поумиста за смјену Родригеза Саласа (Rodríguez Salas), PSUC-овог комесара за јавну сигурност, а затим тражи помоћ од Валенсије. Док је генерал Посас (Sebastián Pozas Perea) у име централне власти преузео команду над “Источном армијом”, односно дивизијама у Арагону, око 1.500 бораца из јединица CNT и POUM, који су се са фронта запутили у Барселону, враћени су под пријетњом авијације. На суздржаност наговарани од својих вођа – Гарсије Оливера, Федерике Монтсењи (Federica Montseny Mañé) и Абада де Сантиљана (Diego Abad de Santillán) – без стварне жеље да изазову унутрашњи грађански рат, анархисти Барселоне су полако попустили: 6. маја, Генералидад је прихватио позив CNT–FAI за примирје, уз услов да се не проводи репресија. Позиви POUM-а и “Пријатеља Дурутија” (Agrupación de los Amigos de Durruti), радикалне анархистичке групације, да се иде корак даље стварањем “револуционарне хунте”, не само да нису прихваћени од већине анархиста, него су дали изговор за јачи одговор државе: 7. маја у град је стигло око 5 хиљада гардиста и карабињера. Регионални комитет CNT–FAI је позвао на мир и суздржаност, док су поумисти и радикални елементи натјерани на скривање. Иза сукоба је остало око 400 мртвих и хиљаду рањених на обје стране. Током наредних седмица, улиједила су масовна хапшења.¹¹³²

Током и након догађаја, штампа под контролом комуниста бљеснула је у салвама оптужби за издају, фашистичку колаборацију и пучизам, уперених против POUM-а. Анархисти су и даље били превелик залогај, па су оптужени за пуштање и толерисање “инфилтрираних фашиста” који роваре кроз CNT–FAI. Позивима на линч придружио се и “Димитровац”. Други број од 15. маја 1937. доноси чланак “Истријебити гамад”.

¹¹³¹ Ђуро Недвеш је свједочио посљедицама ових догађаја: при првом покушају преласка границе у лјето 1937. године, чули су да анархисти пуцају; AJ, 724, X–2, Ђ. Недвеш, изјава, 5.

¹¹³² Beevor, 155–156, 202, 215, 256–268; Payne, 211–219; Casanova, 257–263.

Непотписани текст вјероватно је написао Паровић, мада је карактеристичан за готово све написе у комунистичкој штампи:

“Нови фронт полушали су да отворе фашистички агенти Франка у Каталонији. Баш у моменат, када су фашисти и интервенти нападали на сјеверном фронту, њихови агенти покушали су са пучем у Барселони. У чему је ствар и смисао тога покушаја? У Каталонији је постојао и слободно дјеловао један одред ‘пете колоне’ троцкистичка организација POUM. Други одред ‘пете колоне’, отворени и скривени фашисти увукли су се у анархистичке организације. Искориштавајући малограђански либерализам и друге заблуде анархиста, они су успјели да створе разгранану терористичку контрареволуционарну организацију унутар и околу анархистичког покрета... Истрагом је утврђено, да су радили у споразуму са агентима Гестапо и талијанске OVRA... Зато радне масе, њихове организације и сва народна штампа у један глас траже: Истријебити издајнике и све одреде пете колоне, па ма како се они називали и ма чијим се перјем китили!”¹¹³³

Поставља се логично питање: да ли је улога Југословена у “Мајским данима” била исцрпљена пропагандним написима? Судећи по већини извора, дешавања у Барселони су сасвим домицилан догађај, непланиран са било чије стране и произведен из трајног сукоба између анархиста и “снага реда”, који кулминира у тренутку наглог суноврата већ нарушене равнотеже моћи. Луиђи Лонго, упркос томе што је осуђивао анархисте и поумисте, инсистирао је како Интербригаде нису ангазоване у завођењу реда,¹¹³⁴ иако је, као што смо видјели, било сличних, нереализованих намјера. Заиста, не постоје релевантни докази о употеби било које међународне јединице у вези са “Мајским данима”. Међутим, ми не можемо искључити могућност ангажовања појединаца или малих група интернационалаца, посебно оних који су већ радили у познаници или у шпанским јединицама. Постоје индиције које нас наводе у том правцу. Пољски троцкиста Мјећислав Бортенштајн (Mieczyslaw Bortenstein), који се са арагонског фронта вратио на рад у Барселону, учествовао је у мајским догађајима на страни POUM-а. У том контексту он спомиње и припаднике Интербригада:

“Држани у незнању, само уз стаљинистичку штампу, комунистичко руководство их је изоловало као да су живјели у запечаћеном контејнеру. Некада их се користило у најодвратније сврхе. Убиства неколико револуционара и неке нечасне провокације била су дјела неколицине политичких комесара из Интернационалних бригада. Током маја 1937. служили су као ударне трупе,

¹¹³³ “Istrijeбити gamad”, *Dimitrovac*, Madrid, 15. 5. 1937, 7.

¹¹³⁴ L. Longo, *Internacionalne brigade u Španjolskoj*, Zagreb 1967, 284.

поуздани војници, зато што су слијепо извршавали оно што се од њих тражило. Неколико гардиста који су 7. маја из Валенсије дошли у Барселону да би ‘успоставили ред’ на уштрб радника из CNT-а и POUM-а, као и неколико тенкиста, говорили су бугарски, њемачки, пољски и српски.”¹¹³⁵

Иако први дио пасуса није сасвим тачан,¹¹³⁶ немамо претјераног разлога да сумњамо у конкретне тврдње на основу онога што је Бортенштајн сам видео и чуо у Барселони. Уосталом, један Југословен, Петар Миловановић Пјер, емигрант и радник из Француске, изричито тврди да је учествовао у догађајима, мада сасвим случајно. Након што је рањен на Харами, са лијечења у Куенки премјештен је у Барселону.

“Тамо сам остао све до 28. априла у генералној болници. Тог дана дошли су анархисти у болницу и дијелили свим анархистима оружје и бомбе. Затим је дошла једна другарица исте ноћи да нас евакуира у партијску болницу ван Барселоне. У исто вријеме подијељени су нам пиштољи и бомбе за најнужнију одбрану. Пуч Барселони почео је 1. маја, а завршио седмог. Пуч се одвијао на следећи начин: послје битке за сједиште Централног комитета [PSUC], којег су анархисти и троцкисти удружени нападали, дошао је комбинирани батаљон са фронта, све интернационалци, и ликвидирао овај пуч.”¹¹³⁷

Иако “пуч” није ликвидирао него је спласнуо, а ред је успостављен доласком полицијских појачања, прича о комбинованој групи интернационалаца који су доведени из разних јединица не звучи немогуће. Наравно, батаљон је превелика формација да из њега ни деценијама каније не би изашло нити једно једино свједочење. Ако су они доведени у Барселону, њихов број је морао бити релативно мали, сразмјеран минималној количини информација о њиховом присуству.¹¹³⁸ Што се тиче југословенских јединица, “Димитров” се вријеме “Мајских дана” налазио на одмору у Алкала де Енарес,¹¹³⁹ а “Ђаковић” и даље у Карабањи. Оба батаљона су, дакле, поприлично далеко. Можемо спекулисати да ли су поједини људи извучени из ових батаљона и упућени у Барселону, мада је потребно одговорно нагласити да за то не постоје никакви докази, па ни индиције.¹¹⁴⁰ “Ја лично сам се бојао”, каже касније Лазар Удовички из “Димитрова”, “да

¹¹³⁵ M. Bortenstein (M. Casanova), “Spain Betrayed: How the Popular Front Opened the Gates to Franco”, *Revolutionary History*, 4/1–2, London 1991.

¹¹³⁶ Ово се односи, као што стоји у ауторској напомени, на убиство Андреу Нина, за које су наводно употребљени њемачки добровољци. Али, као што ћемо видјети у наставку, та прича није тачна.

¹¹³⁷ AJ, 724, X–2, П. Миловановић Пјер, 2–3.

¹¹³⁸ Ако би, рецимо, Беговић можда био логичан избор за овакву мисију, Мериманов дневник га 12. маја ипак смјешта у Валенсију; R. M. Hoff, *Merriman's Diaries: Exegesis*, 2018, 234.

¹¹³⁹ “Dnevnik potpukovnika Vladimira Čopića...”, III/II, 263.

¹¹⁴⁰ Види на примјер: РГАСПИ, 545–3–426; исто, 545–3–491.

ме не окрену ни против каквих троцкиста или анархиста, него да се боримо само против фашиста”.¹¹⁴¹ Нико из ових јединица, међутим, није тврдио да је то од њих тражено.

Док је сукоб државе и анархиста био политичке природе, прогон РОУМ-а уско је везан за Московске процесе и превладавајућу опсесију троцкизмом. Кроз средину 1937. године, поред изградње мреже међународних сарадника, није постојао важнији задатак за мали актив НКВД-а од рада на сламању РОУМ-а. Један дио ове мреже сарадника ангажован је у сврху инфилтрације, извјештавања и других, специјалних задатака.¹¹⁴² Антон Укмар је објавио свједочење о свом боравку у Барселони током “Мајских дана”, у којем износи своје доживљаје атмосфере која је владала у граду. Његове импресије о промјенама које је Барселона доживила у пола године, од револуционарног бастиона до “нормалног” града са буржоазијом и редовима за хљеб, не разликују се много од другдје записаних. Он спомиње и напетост, нешто злосутно, али сасвим скривено, што се, по њему, коначно показује “побуном”. Но, поред препричавања догађаја из пропагандног ракурса, Укмар не говори ни једну ријеч о својој улози.¹¹⁴³

Овдје је нужна једна дигресија: поред контраобавјештајне службе у Албасети под Филипчевим и оперативне службе по бригадама и дивизијама, постојала је трећа линија рада: “чиста” совјетска. “Руси су поред нашег сервиса имали свој посебан сервис... углавном је био руски”, напомиње Беговић. Они су имали своје затворе, којима “обични” обавјештајци нису имали приступа, чак ни шефови из Албасете. Што се тиче Југословена, у том “руском сервису”, колико је он знао, били су Владимир Мајдер Курт, сисачки комуниста из емиграције,¹¹⁴⁴ и Антон Укмар, звани Ђузепе Оген (Giuseppe Oghen), јулијски Словенац.¹¹⁴⁵ За Совјете је радио и Периша Костић, али као њихов држављанин: он тврди да је био задужен за обезбјеђивање поморског транспорта наоружања, односно његовог отпремања конвојима из шпанских лука ка унутрашњости.¹¹⁴⁶

Што се тиче Укмара, Беговићеву тврдњу доказује и потоња карактеристика. Према кадровику Д’Онофрију, Оген ради за “наше пријатеље (Бјелајева итд.)” на линији “борбе против шпијуна и пете колоне”. Он се и налази у Барселони управо “по тој функцији”, како дословно каже запис.¹¹⁴⁷ Шта је тачно радио, за сада не знамо. Сигурно

¹¹⁴¹ L. Udovički, *O Španiji i španskim borbama*, Beograd 1991, 149.

¹¹⁴² B. Volodarsky, *Stalin's Agent*, Oxford UP, 2015, 240-279.

¹¹⁴³ *Bili smo v Španiji*, Ljubljana 1960, 218-220.

¹¹⁴⁴ “Maider, Vladimir (Majder, Kurt)”, *Židovski biografski leksikon*, zbl.lzmk.hr, прист. 1. 6. 2021.

¹¹⁴⁵ AJ, 724, X-2, “Informacije” (V. Begović), 3-4.

¹¹⁴⁶ М. Ковачевић, *Исповест Перише Костића*, Београд 2004, 101-103, 105.

¹¹⁴⁷ РГАСПИ, 545-6-520, фол. 49, “Oghen Giuseppe (Ukmar Antonio)”.

је да поред њега на “руској” обавјештајној линији у Барселони ради још један јулијски Словенац, Алојз Луиђи Лауренчић (“Alfons” Luigi Laurencik), којег Беговић не спомиње, вјероватно јер за њега и не зна.¹¹⁴⁸ Лауренчићеви извјештаји за НКВД били су дио тајне операције киднаповања и ликвидације странаца који су били сумњичени за троцкизам или директну сарадњу са РОУМ-ом.¹¹⁴⁹ Изгледа да је ухваћен од Франкових снага након пада Барселоне и осуђен на смрт због организовања “руске чеке”.¹¹⁵⁰ Ипак, успио је побјећи у Француску.¹¹⁵¹

Занимљиво је, међутим, да се неколико југословенских поданика нашло са друге стране барикада и пратеће репресије. Марија Шнеман из Бачке Паланке, ухапшена је са својим мужем Георгом Штајнмајером јер су у свом стану скривали новинара Петера Блахштајна (Peter Blachstein), њемачког марксисту и члана управе РОУМ-а. Њихов случај је водила шпанска служба безбједности. Блахштајн је преживио, али су Марија и Георг вјероватно убијени.¹¹⁵² Такође, у вези са барселонским догађајима ухапшен је Милан Тржан (Трзан), морнар, Загребчанин који је у Шпанији живио од 1932, био члан CNT-а и наводно мајор у једној њиховој јединици. Знамо да је ослобођен, пошто је након рата интерниран у Француској.¹¹⁵³ Сасвим је извјесно да је ухапшен као припадник поменуте групације која се са фронта запутила у Барселону, што би се дало дедуковати из доступних података.¹¹⁵⁴ Док је случај Шнеман повезан са прогоном РОУМ-а од стране НКВД-а и његових сарадника у шпанском апарату, случај Тржана је посљедица интерног оружаног конфликта у коме он отворено учествује, па самим тим и редовне полицијске акције. Стога се први случај завршава трагично, док је други закључен његовим ослобађањем, што се и дешава са највећим бројем приведених анархиста након “Мајских дана”.

¹¹⁴⁸ Костић тврди да је на обуци у “школи” НКВД-а у Москви упознао једног Алојза и једног Мајера (вјероватно Мајдера); М. Ковачевић, *Извјест Перуше Костића*, Београд 2004, 94.

¹¹⁴⁹ В. Volodarsky, *Stalin's Agent*, Oxford UP, 2015, 247-254.

¹¹⁵⁰ АЈ, 384, кут. 11, No. 172/1939, извјештај Конзулата у Барселони, 13. 7. 1939.

¹¹⁵¹ АЈ, 724, VIII, А. Лауренчић. Наравно, он свој рад за НКВД не спомиње.

¹¹⁵² РГАСПИ, 545–6–1531, бр. 1052; такође: Lemesle, 467. Код Лемела, међу ухапшеним поумистима се наводи Никола Сундеревић. Иако је кадровски тако заведен, он није Југословен, него руски емигрант, Зундеревић, који је радио за CNT; види: IISG, CNT, C16.1; такође: D. Porter, *Vision on Fire: Emma Goldman on the Spanish Revolution*, Oakland – Edinburgh 2006, 156.

¹¹⁵³ РГАСПИ, 545–6–1531, бр. 1089.

¹¹⁵⁴ Извор спомиње да је био мајор у 47. бригади, али тај податак не одговара, јер она није анархистичка бригада, и није се борила тамо гдје се Тржан наводно борио: у експедицији на Мајорку и на арагонском фронту. Судећи по томе, вјероватно је био припадник колоне “Црвено и црно” (Roja y Negra), која је 28. априла 1937. милитаризована у 127. бригаду у склопу 28. дивизије (бивша колона “Аскасо”). Управо је та јединица била заустављена код Лериде, када се 5. маја запутила у Барселону; Casanova, 261-262.

Иако је највећи број југословенских добровољаца који су се борили у милицијама током 1936. године прешао у Интербригаде, Тржанов случај илуструје чињеницу да је одређен број њих остао уз анархисте. Занимљив је пут словеначког комунисте Алојза Микенауера, који се у јесен 1936. прикључио колони “Дурути”. Послије рата је тврдио да је био “инфилтриран” међу анархисте,¹¹⁵⁵ али ова тврдња нема основе. Микенауер је од једног италијанског анархистичког комитета у Паризу добио потврду да је “симпатизер либертера”, с којом је дошао у колону “Дурути”.¹¹⁵⁶ Заправо, он је био искључен из КПЈ, али је наставио да ради по линији МОПР у Белгији. Пошто му другови нису дали сагласност да иде у Шпанију, он је нашао анархистичку везу и са њом је дошао до CNT-а. До краја рата остао је у 119. бригади њихове 26. дивизије, гдје је био митраљески инструктор у чину поручника. Са дијагнозом реуме и на штакама, након лијечења враћен је у Француску, гдје се борио за повратак у партију. За неовлашћени одлазак му је замјерано, али је имао подршку неколико другова и солидне карактеристике из Шпаније.¹¹⁵⁷

Поред оних који остају, неколико Југословена се придружило анархистима током 1937. године. Међу њима је и Петар Коцијанчић (Pietro Canziani) из Умага, једини који је био у Колони “Земља и слобода”.¹¹⁵⁸ Анархистички примарни извори откривају и два нова имена: Звонимир Синдичић из Сушака, стар 34 године, борац колоне “Дурути”,¹¹⁵⁹ и Петар Пиетро (Pietro) Цетин из Монфалконеа, који је радио у позадини.¹¹⁶⁰ Наводно, међу анархистима је и енигматична личност Бранислава Радојевића из Мионице.¹¹⁶¹ За Мату Главичића из Пуле није сасвим сигурно, пошто су извори противрјечни, мада документи FAI-ја говоре да је “сигурно био анархиста”.¹¹⁶² Необичан је случај Вилка Пресбургера, сиромашног трговачког путника из Загреба, који је полицији познат као проблематичан. Он је из батаљона “Ракоши” прешао у колону “Дурути”, а онда се вратио у Интербригаде. Са њима је погинуо у борби. CNT га је водио као члана, па његово

¹¹⁵⁵ *Bili smo v Španiji*, Ljubljana 1960, 101-106; AJ, 724, X-2, A. Mikenauer.

¹¹⁵⁶ IISG, CNT, PE-1B.2, “Documentos de control de milicianos extranjeros...”

¹¹⁵⁷ РГАСПИ, 545-6-1528, бр. 700; РГАСПИ, 545-5-1523, фол. 102; РГАСПИ, 545-2-80, фол. 337, Микенауер за Густинчића, 25. 11. 1937; AJ, 724, I-B/10, Контролна комисија, 9, 20.

¹¹⁵⁸ *Naši španjolski dobrovoljci*, Rijeka 1988, 62; *La Spagna in nostro cuore*, Milano 1996, 140.

¹¹⁵⁹ IISG, CNT, 63D.II.1, “Listas de miembros con informaciones personales...”

¹¹⁶⁰ IISG, CNT, 63D.II.1, “Listas de miembros con informaciones personales...”

¹¹⁶¹ M. Radanović, “Dida de Majo (1906-1964)”, *Zbornik*, JIM, Beograd, 9/2009, 422.

¹¹⁶² IISG, FAI, PE-39.3, “Dossier Comitato anarchico italiano”; *Naši španjolski dobrovoljci*, Rijeka 1988, 120-123; *La Spagna in nostro cuore*, Milano 1996, 231.

шетање није сасвим јасно.¹¹⁶³ Можда је имао дисциплинарних проблема, због којих је прешао у анархисте да би код њих нашао заштиту, а онда се вратио. Двосмјерни случајеви прелазака из јединице у јединицу ради заштите нису били ријетки, како објашњава Беговић,¹¹⁶⁴ али су случајеви код Југословена остали непознати. У супротном правцу, југословенске јединице ће од прољећа 1937. добијати све више анархистичких попуна и прекоманди, укључујући и неколицину Југословена који су се изјашњавали као анархисти.

Још један примјер доласка међу анархисте 1937. године покрива импресиван пут од фашистичког заробљеништва до устанка у Црној Гори 1941. године. Шпиро Видовић, студент из Трубјеле, укрцао се кришом на брод у Дубровнику. Уз себе је имао документ – што ће полиција накнадно сазнати – коју му је потписао предсједник Општине Рисан, Никола Ђурковић, исти онај који је помагао окупљање добровољаца за “Корзику”. Два пута је откривен, и два пута је скакао са брода: прво надомак Бретање, а други пут уз алжирску обалу. Пошто није имао куд, пријавио се у Франкову војску, с намјером да пребјегне. Приликом преласка линије био је рањен. Изгледа да је ступио у анархистичку јединицу, али није баш јасно да ли је у њој остао до краја рата, пошто су забиљежене и тврдње да је припадао једној диверзантској јединици. Када се вратио у Југославију, тражио је да се прикључи покрету отпора. Партијска организација Никшића задужила је Неду Божиновић да обави разговор. Она је запамтила да је његов брат с њим већ дошао у конфликт “због његових анархистичких схватања”, а “та схватања изражавао је и 1941. године”. Примљен у покрет, “постепено је престао” да их испољава. Заробљен је 1942. и стријелан од Нијемаца као партизан, припадник 5. црногорске бригаде НОВЈ.¹¹⁶⁵

Док је Микенауер био комуниста, остали су углавном били идеолошки анархисти. Поред већ поменутих Турчиновића, Лаковића и Гардића, позадинску функцију за CNT–FAI обавља и Салко Зеле из Стоца. Уколико је његовој фантастичној причи за вјеровати, Зеле је рат дочекао у Коруњи као лучки радник и члан CNT. Пошто је у Галицији брзо скршен сав отпор, Зеле је рањен у ногу и ухваћен међу друговима са оружјем у руци. Од извршења смртне пресуде спасила га је интервенција француског генералног конзула, који се залагао за поштеду заробљених странаца, па је након 36 дана

¹¹⁶³ IISG, CNT, 63D.II.1, “Listas de miembros...”; РГАСПИ, 545–6–1523, фол. 21, списак погинулих, 5. 11. 1937; РГАСПИ, 545–6–1529, бр. 884; HDA, 1360, кут. 1, бр. 22, Управа полиције у Загребу, 8. 3. 1937.

¹¹⁶⁴ AJ, 724, X–2, “Informacije” (V. Begović), 3.

¹¹⁶⁵ AJ, 724, VIII, III. Видовић, досије, изјаве и прилози. Периша Костић тврди да је пронашао Видовића како чамцем прелази на територију Републике, а да су га затим упутили у Интербригаде; М. Ковачевић, *Извест Перише Костића*, Београд 2004, 103–104.

затвора депортован у Француску. Из ње, завратио се у Барселону и у касарни Педраблес прикључио колони “Дурути”. Ту је упознао Микенауера који је руководио обукама. Зеле је у Бурхарлосу укључен у међународну групу колоне “Дурути”, у којој је срео Анту Луштицу и Хинка Вајнбергера. Повучен је са фронта када га је гелер авионске бомбе погодио у кољено. Након опоравка поткрај 1937. године, Регионални комитет FAI делегирао га је у један фабрички комитет у Барселони, гдје су рађена оклопљавања возила и поправке оружја. Два мјесеца касније, упућен је на један брод под британском заставом да “пратим терет брода и да шаљем извјештаје”. Када се вратио у Југославију, полиција га је морала пустити јер му учешће у рату нису могли доказати. Након окупације, потказан је, затворен и отпремљен у њемачки радни логор, гдје је дочекао слом фашизма.¹¹⁶⁶

Упркос појединачним случајевима, тешко је процијенити колико су пропагандног и политичког трага Југословени оставили на сам покрет. Извори су непотпуни. Тако, на примјер, на међународном савјетовању анархиста у Барселони средином јуна 1937. године није било Југословена.¹¹⁶⁷ Један интерни извјештај у CNT-у из средине јула описује садржаје иностраних издања инфомационог билтена, њих девет, који покривају језике и земље у којима постоје организације либертерског карактера. Свакако, међу њима се налази и билтен за Бугарску, земљу у којој тада дјелује једна од важнијих анархистичких групација. Билтен на бугарском, каже извјештај, истовремено “служи за све балканске земље”, а сваке двије недјеље, једна, двије или три странице садрже чланке на грчком и словеначком језику, док се примјерци новине убацују на Балкан уз помоћ грчких моранара.¹¹⁶⁸

Што се тиче међународно познатих анархиста, у Шпанију је директно из Југославије отишао њемачки политички емигрант Хелмут Клозе, који је пет година живио и радио у Сарајеву као туристички водич. Пошто је примијећен да поштом прима анархистичку литературу, Клозе није чекао наредни информативни разговор, него је илегално преко Италије и Француске умакао иза Пиринеја, гдје се придружио њемачкој анархистичкој центруји. Из Порбуа се јавио својим њемачким пријатељима у Сарајеву, што је дало повода полицији да помније осмотри политичко држање ове мале групе

¹¹⁶⁶ AJ, 684, кут. 46, Салко Зеле, досије: анкета и биографија.

¹¹⁶⁷ IISG, CNT, 103E.2, “Acta de la tercera sesión...”, 15. 6. 1937.

¹¹⁶⁸ IISG, CNT, 103E.1, “Informe para el secretario...”, 13. 7. 1937. Претрагом тринаест бројева, међутим, није пронађен нити један чланак који није на бугарском, што би морало да значи да је ова продукција у најбољем случају била заиста минимална. На списковима циљаних за поштанско слање анархистичких билтена, нашла се и адреса извјесног Макса Голоба (Max Golob) у Чаковцу. IISG, CNT, 103D.2, “Lista de sindicatos que deben visitar los extranjeros...”

емиграната. Клозе је распоређен у пограничну центурију, па је након њеног распуштања радио за један сеоски колектив. Ухапшен је током репресивног таласа у љето 1937. године, а у затвору је остао све до децембра наредне године.¹¹⁶⁹

Упркос заједничкој борби, односи нису били братски. Упорна пропаганда против анархизма имала је великог ефекта међу страним добровољцима, потово ако су и они сами имали лоша искуства, посредована обостраним неповјерењем. Кусовац је у теоријском гласилу КПЈ “Класна борба”, недуго након “Мајских дана” разрадио тезу како анархисти “пропагирају принудну колективизацију земље” и како су “већ сада за уништење новца и за ‘организовану недисциплину’”.¹¹⁷⁰ Стално су се преносиле приче о анархистима који са фашистима играју фудбал на ничијој земљи. Једну такву понавља и Јоже Петелин. Он се са њима сусрео на андалужанском фронту, одакле доноси карикатурну, готово невјероватну причу о ратовању из дивана и фотеља.¹¹⁷¹ Чолаковић ће првог дана у Шпанији добити сличне импресије: сједећи на тераси кафане у Фигерасу, питаће свог водича откуд толико младих мушкараца који “сједе у дубокој позадини, пијуцкају, флертују”. Одговором је сазнао да “сва та млада господа” имају чланске карте FAI, па своје ратне обавезе схватају онако како се њима допада. Док борбе трају, они “укидају сваку власти, осим своје, разбијачке, авантуристичке”, “урлају против дисциплине” и разбијају јединство. Његов сабесједник је, наравно, некада био анархиста па “добро познаје ту средину”, у којој, објашњава, има доста честитих људи, али наивних, а уз њих мноштво пробисвјета и криминалаца. Познате приче о “ексцесима”, фудбалу, “неактивном” арагонском фронту и јулској Барселони у којој анархисти “на лицу мјеста стријељају”, поновио му је Масларић, с којим се убрзо затим сусрео.¹¹⁷²

Док једни понављају тада научене тропе, други су искрено критични: када је Вељку Ковачевићу дат задатак да пренесе поруку команданту сусједне, анархистичке бригаде, он је отишао знајући да су се о њима “преносиле разне приче” – фудбалске утакмице, убиство Дурутија и недисциплина – али када је стигао, примљен је срдечно. Од “очекиване анархије ништа нијесам могао видјети”.¹¹⁷³ Двојаки су били утисци Удовичког, који је од краја маја 1938. преузео команду над једним герислким одредом код Куенке. Прво је дошао у неслагање са петнаестак анархиста којима се није допадао

¹¹⁶⁹ АБХ, КБУДБ, пов. ДЗ 2802/37; читав предмет објављен у: V. Vukliš, “Sarajevski dosije Helmuta Klozea: 1933–1937”, *Prilozi*, Institut za istoriju, Sarajevo, 44/2015, 181-205; додатно: D. Porter, *Vision on Fire: Emma Goldman on the Spanish Revolution*, Oakland – Edinburgh 2006, 156.

¹¹⁷⁰ “Čemu nas uči borba španjolskog naroda”, *Klasna borba*, Pariz, 1–2, juni 1937, 136.

¹¹⁷¹ AJ, 724, X–2, K. Ivan, “Moji spomini iz Španije”, 7-10.

¹¹⁷² Р. Чолаковић, *Казивање о једном покољењу*, III, Сарајево 1972, 171-172, 267-269, 315.

¹¹⁷³ V. Kovačević, *U rovovima Španije*, Titograd 1976, 135-136.

његов програм обуке, па су они упућени другдје. Међути, контакти са Сипријаном Мером, који му је дао један задатак на непријатељској коти, били су сасвим продуктивни.¹¹⁷⁴

* * *

Затварањем француске границе започело је успоравање ритма доласка добровољаца. Од званичног, укупног броја људства с којим је располагала команда, 32.256 припадника Интербригада, скоро 19 хиљада људи стигло је до краја марта 1937, дакле у првих девет мјесеци рата, док је у наредних годину дана, до краја априла 1938. године, дошло преосталих 13 хиљада.¹¹⁷⁵ Несразмјера ритма најизраженија је у највећој националној групи, француској: три четвртине оних за које је познато вријеме доласка, стижу већ до првог прољећа.¹¹⁷⁶ Овакав ритам подудара се и са оним Југословенима који долазе из Француске и других земаља, али, као што смо видјели, он не важи за доласке из саме Југославије, гдје темпо полазака највише пулсира управо током љета и јесени 1937. године. Када гледамо било коју статистику, видимо да је, према појединачним мјесецима, највише Југословена дошло у Шпанију у октобру 1936. године, око 150 људи. Нешто блажи ритам одржава се током наредних четири мјесеца – од новембра 1936. до фебруара 1937. – са распоном од 50 до 90 људи мјесечно, праћен блажим падом у марту и априлу. Ритам затим поново расте и траје све до октобра 1937: у том периоду у Шпанију стиже око 50 добровољаца мјесечно. Након тога, до прољећа 1938. године, стизаће мање групе људи.¹¹⁷⁷

Што се тиче бројева по националностима, могуће је дати само оквирне цифре, мада су у сваком случају Французи на првом мјесту. Њихов је званичан број од 8.962 људи Реми Скутелски успио довести на 10.577, од чега 9.903 у Интербригадама.¹¹⁷⁸ Другу по реду групу вјероватно чине Пољаци, званично 3.110 људи,¹¹⁷⁹ мада пољска историографија говори и о већим цифрама, око 4.500–5.000.¹¹⁸⁰ Слични су распони за Италијане и Нијемце. Првих је било између три и четири хиљаде, а других можда и више,

¹¹⁷⁴ L. Udovički, *Španija moje mladosti*, Beograd 1997, 114-120.

¹¹⁷⁵ РГАСПИ, 545–2–108, фол. 208, табела, стање до 31. 7. 1938.

¹¹⁷⁶ R. Skoutelsky, *L'espoir guidait leurs pas*, Paris 1998, 332-334.

¹¹⁷⁷ Lemesle, 385-386; S. Koprivica-Oštrić, "Jugoslavenski dobrovoljci...", *ČSP*, 19/2, 1987, 9.

¹¹⁷⁸ R. Skoutelsky, *L'espoir guidait leurs pas*, Paris 1998, 332.

¹¹⁷⁹ Званични бројеви: РГАСПИ, 545–2–108, фол. 208, табела, стање до 31. 7. 1938.

¹¹⁸⁰ J. Pietrzak, "Polscy uczestnicy hiszpańskiej wojny domowej", *Acta Universitatis Lodzensis: Folia Historica*, 97/2016, 65-86.

чак двоструко од 2.217 званичних. Американаца и Канађана је дошло заједно око 2.900, с тим да су из ове цифре могућа преклапања са списковима којима се присваја емиграција у Сјеверној Америци.¹¹⁸¹ Чешки историчари говоре о извјесних 2.000 људи који су отишли из Чехословачке.¹¹⁸² Што се тиче Британаца, званични број од 1.842 бораца помјерен је између 2.300–2.500,¹¹⁸³ док је белгијски број непромијењен, око 1.700. Службена статистика команде Интербригада је солидно подбачен број од 1.192 Југословена сврстала у групу од 2.095 “Балканаца”, који на том списку стоје шести по реду међу народностима. Који год број да узмемо од изворног минимума, преко некада званичних 1.665, до новијих спискова који премашују 1.900 имена, он је сигурно мањи од претходно поменутих националности, са могућим изузетком Белгијанаца, али је већи од свих осталих народних група, међу којима би требало издвојити Мађаре, Холанђане, Бугаре, Швајцарце, балтичке и латиноамеричке нације, Аустријанце, Скандинавце, Грке и мањи број Португалаца. Иако интербригадиста никада у једном тренутку није било више од 15 хиљада, извјестан укупни број страних бораца на републиканској страни пребације цифру од 40 хиљада.

Разлике између појединих националности испољавале су се не само у командном кадру и политичкој структури бораца, него и у њиховој свакодневици на фронту. То је већ било видљиво приликом првих укопавања и преласка за позициони рат. Влајко Беговић је упратио понашање различитих националности у рововима и у позадини:

“Балканци су се најбоље прилагодили условима, организовали су живот у рововима: читају, играју шах, издају зидне новине, крпе се и боре против прљавштине и вашију. Када на смену оду на реку, они се окупају, оперу рубље, очисте вашке, окрпе се, један другог обрију и ошишају. Американци и Енглези, научени у животу на комфор, тешко су се сналазили у овим условима. Капитулирали су пред прљавштином и вашима. Кад оду на реку, врате се скоро исти онакви као што су и отишли. Цивилизација их је размазила, па се тешко сналазе у овим примитивним и тешким условима.”¹¹⁸⁴

Они Југословени који су пропустили формативни период Интербригада око времена битке за Мадрид, доласком у Шпанију улазили су у војску устројеног режима.

¹¹⁸¹ За Југословене, Истријане и Јулијанце у Сједињеним Државама, види: J. P. Kraljic, *The Croatian Community in North America and the Spanish Civil War*, MA thesis, Hunter College, City University of New York, 2002.

¹¹⁸² Z. Maršálek, E. Voráček, *Interbrigadisté, Československo a španělská občanská válka: Neznámé kapitoly z historie československé účasti v občanské válce ve Španělsku 1936–1939*, Praha 2017, 28-29.

¹¹⁸³ R. Baxell, *British Volunteers in the Spanish Civil War*, Routledge 2004, 9, 18.

¹¹⁸⁴ V. Begović, “Formiranje 15. internacionalne brigade...”, III/II, 101.

Приликом формалног именовања на мјесто комесара, Белић је поставио питање потврде његовог избора гласањем, што се команданту Христову нимало није допало, јер “нема шта да се о томе гласа и пита воља чете”.¹¹⁸⁵ Беговић добро примјећује да су интербригадисти били “великим делом политички изграђени људи, али ненавикли на војну дисциплину”. Суштински антимилитаристичке идеје о “револуционарној армији”, посебно изражене код добровољаца са глобалног запада, разбиле су се о непоклебљив став водећи кадрова о потреби изградње армије, у којој су односи другачији “него у партијским и синдикалним организацијама”.¹¹⁸⁶ Док је закључена одбрана Мадрида, вријеме избора у Интербригадама увелико је прошло. Оне су постепено попримале све карактеристике регуларне војске, не само формалне него и материјалне. Када је стигао на Хараму, Ђорђевић је у “Димитрову” покушао укинути већ уведену “руску” праксу одвојеног кухања за војнике и офицере, због чега му је приговорено из штаба бригаде.¹¹⁸⁷ Али пракса није била руска него шпанска, која се даљом интеграцијом у Народну армију само продубила. Разлике су се видјеле и на платама: поткрај рата, на врху платног списка батаљона “Ђаковић” стајао је један комесар са 1.345 пезета и три капетана са 1.081 пезета плате. Степен испод, био је 21 поручник, међу њима и Милан Божић, који су примали 830 пезета, док је 414 војника примало 2,6 пута мање од њих, а чак 4,3 пута мање од комесара, дакле 310 пезета.¹¹⁸⁸

Посебна одлика која је одвајала Народну армију од осталих стајаћих војски на свијету била је функција политичког комесара.¹¹⁸⁹ Р. Д. Ричардсон је аргуменовао да су два основна задатка комесара били афективно условљавање политичке и одржавање војничке дисциплине.¹¹⁹⁰ Ипак, Скутелски упозорава да су за оне људе који су прешли неколико граница знајући зашто су дошли да се боре, политички говори били сасвим сувишни. Одржавање дисциплине и елана зависило је од одржавања повољних услова за живот у касарнама и на положају, тако да је дјеловање комесара често узимало обратан смјер: умјесто да држе монологе војницима, постајали су њихови гласоговорници.¹¹⁹¹ И заиста, дуге политичке бесједе, да не говоримо о теоријским предавањима, након дугих маршева били су заморна и сувишна оптерећења која нису

¹¹⁸⁵ АЈ, 516, 2175/III, S. Belić, “Španski građanski rat”, 47.

¹¹⁸⁶ Begović, “Internacionalne brigade”, III/I, 185; R. D. Richardson, *Comintern Army*, Lexington 1982, 130.

¹¹⁸⁷ С. Ђорђевић Лопачов, *Сећања*, Београд 1994, 92.

¹¹⁸⁸ РГАСПИ, 545–3–535, фол. 71, “Liquidación de los habres...”, 1938.

¹¹⁸⁹ Функција политичког комесара у Црвеној армији враћена је у мају 1937.

¹¹⁹⁰ R. D. Richardson, *Comintern Army*, Lexington 1982, 124.

¹¹⁹¹ R. Skoutelsky, “The Comintern and the International Brigades”, *The Volunteer*, ALBA, New York, XXIV/2, March 2002, 11.

могла замијенити сан, купање и топли оброк. Ако већ постоји слободно вријеме, оно се радије употребљавало за писање писама и за унапређење неопходних војних знања и вјештина, као и шпанског језика.¹¹⁹² Како касније приповиједа Вељко Ковачевић: “Послије ровова срести се са дијалектиком није баш ни пријатна ни привлачна ствар, не само за оне са малим школским образовањем него и за интелектуалце. Такву подјелу фронт је готово избрисао. Он често одвикне и од најобичнијих свакодневних навика, а камоли од филозофије.”¹¹⁹³

Упркос томе, остаје као очигледно да чак ни комунисти нису били начисто са циљевима борбе. На састанку актива комуниста батаљона “Домбровски”, након дуже расправе о карактеру рата у Шпанији, са потпуно супротним позицијама које су учесници заступали, донесен је закључак да се “питања карактера револуције не дотичемо већ да се руководимо ставовима да је то антифашистички рат против домаће рекације и против стране интервенције”.¹¹⁹⁴ Било је још мање за очекивати да ће симпатизери и ванпартијски љевичари имати истанчан, а камоли јединствен став о циљевима борбе.¹¹⁹⁵ Судаћи по примарним изворима, стиче се утисак да је састанцима партијских актива по јединицама требало да се избруси и уобличи јединствен став који би се потом пласирао кроз усмену и штампану пропаганду, за шта су управо били задужени политички комесари, односно партијске ћелије по јединицама.

Контрасти се неријетко срећу. Случано или намјерно народнофронтовски ставови понављали су пропагандне тропе, накалемљене на Стаљинову формулу да је борба за одбрану демократске републике у Шпанији “дјело цијелог прогресивног човјечанства”.¹¹⁹⁶ Ипак, многи долазе повучени конкретнијим идејама пролетерске револуције.¹¹⁹⁷ Удовички ће касније експлицитно рећи да је међу добровољцима “одбрана демократије” била схваћена као привремена политичка стратегија коју диктирају међународне околности.¹¹⁹⁸ Нимало нејасно, Иван Матајчић из Фужина, писао је својој жени како он није дошао да разгледа љепоте Шпаније, него да “пошаљем топовски поздрав Франку и његовим фашистима”, јер “сада је дошло вријеме за борбу

¹¹⁹² Када је Контролна комисија у Паризу питала 26 ветерана шта су читали током боравка у Шпанији, 11 је казало да су уопште нешто узели у руке, док је од тога само шест навело конкретно аутора или наслов; AJ, 724, I-B/10, Контролна комисија, *passim*.

¹¹⁹³ V. Kovačević, *U rovovima Španije*, Titograd 1976, 187-188.

¹¹⁹⁴ AJ, 516, 2175/III, S. Belić, “Španski građanski rat”, 48-49.

¹¹⁹⁵ Види: S. Nelson, “Fragmenti iz Španije”, III/II, 421-428.

¹¹⁹⁶ “Djelo svega naprednog čovječanstva”, *Proleter*, Pariz, XII/9, decembar 1936, 1.

¹¹⁹⁷ G. Nikoliš, *Zapisi pod pritiskom*, Beograd 1988, 246.

¹¹⁹⁸ L. Udovički, *O Španiji i španskim borcima*, Beograd 1991, 149.

противу те неправде и вражјег фашизма и капитализма”.¹¹⁹⁹ На питање Бориса Аткава зашто је на фронт понио граматику шпанског језика, млади борац одговара како ће шпански народ “брзо побиједити, почеће да гради социјализам”, а “како му могу помоћи кад не знам језик?”¹²⁰⁰

Како год да су замишљали ову борбу, југословенски добровољци су је водили у име Шпанаца, народа са којим су се неминовно саживили. Бар што се тиче Југословена, извори не региструју оне типичне проблеме који се јављају приликом мијешања стране војске и домаћег, цивилног становништва. Било је затегнутих ситуација због политичких прилика, поготово у селима у којима доминирају анархисти, али нису забиљежени већи инциденти. Неспоразума је било: Ђорђевић описује како су мјештани у селу Амбите, источно од Мадрида, мислили за да је дошао легионарски “терцио”. Односи су брзо раскрављени добрим понашањем и дијељењем кухане хране.¹²⁰¹ За примјерено војничко држање сигурно је помагала и чврста рука: Марковићево наређење да се стријеља један Американац – зато што се пијан устремио на једну “љепушкасту црнокосу дјевојку” а онда се опирао хапшењу – претворила се у “манифестацију љубави Шпанаца према интернационалцима”, јер су мјештани, шокирани наређењем, дошли да моле за његов живот.¹²⁰²

Управо у том периоду, током боровка у позадини харамског фронта, “Димитровци” су се по први пут поближе могли упознати са шпанским становништвом. Близу фронта, у густим насељима окружени маслинацима, живјели су пољопривредници, занатлије и мали трговци. О њима Беговић биљежи следеће:

“Куће су им скромно намештене, чисте и уредне. Једу мало и скромно. Углавном се хране као код нас у Далмацији – хлеб, уље, маслине, поврће, воће и вино. Никада и нигде нисам видео у једном народу сабрано толико људских врлина и тако лепо испољено, скромно достојанство човека. Воле да говоре индиректно, с алегоријама и користећи обилно богатство својих пословица. Њихов начин говора подсећа ме увек на ‘Дон Кихота’. Њихово политичко мишљење није оформљено и јасно формулисано. И комунисти и социјалисти и анархисти базирају своје мишљење на својим, народним и моралним и друштвеним схватањима и изражавају га својим једноставним језиком. Нема јаче подељености међу присталицама разних партија. Пре свега је важно лично поштење,

¹¹⁹⁹ HDA, 145, кут. 535, пов. ДЗ 184/1938, писма И. Матајчића, прилог.

¹²⁰⁰ В. Атков, “Са пушком и граматиком шпанског језика”, III/II, 232.

¹²⁰¹ С. Ђорђевић Лопачов, *Сећања*, Београд 1994, 99-100.

¹²⁰² М. Марковић, *Одабрани пут*, Подгорица 1997, 161-162.

коректност и људски однос. Заволели смо брзо овај народ и били смо поносни што га помажемо у његовој борби.”¹²⁰³

Није мали број записаних свједочења и сјећања о срдачним односима Југословена и шпанских цивила, који су их примали са пријатељством и пажњом.¹²⁰⁴ Након рањавања и опоравка, Теофиловић је радио набавку намирница за једну болницу. Обилазио је једно у брдима забачено село које рат није много дотакао, па су с њим први пут видјели једног страног војника. Одушевљено су га угошћавали сваки пут и приређивали њему и његовим шпанским пратоцима вечеру, музику и преноћиште.¹²⁰⁵ Да ли је зближавање било неминовно због карактерних паралела? Николиш на томе базира свој лични доживљај: “Од првих додира, па до краја рата и до дан данас носим непромијењено увјерење о врлинама Шпанаца: поштење, понос, искреност и чедност. Ја сам се међу Шпанцима, тада и доцније, увијек осјећао као међу ‘својима’, више својима него међу припадницима било које друге нације. Штавише, карактером су ми ближи него просјечни припадници неких југословенских нација.”¹²⁰⁶ Спој је нађен и у историјским паралелама сиромашних народа са европске периферије, уз ненадмашан утисак о несебичној жртви једних за друге.

* * *

Од концентрације с почетка 1937, југословенске добровољце можемо пратити у двије главне јединице, батаљонима “Димитров” и “Ђаковић”, уз нешто мањи број људи у батаљонима “Линколн” и “Чапајев”, односно у штабовима међународних бригада. Док ће кроз пјешадију проћи највећи број људи, најмање хиљаду, Југословене можемо пронаћи и у другим родовима војске, посебно у артиљерији, али и у позадини, на разним функцијама и задужењима. Наравно, многе је позиције тешко квантификовати. Док је службени број позадинских радника 111 – укључујући све службе базе, болничко особље, преводиоце, ратну индустрију и санитетске официре – извјестан број оних који су у једном тренутку, најчешће након рањавања, имали неборбено задужење, можда је и двоструко већи.¹²⁰⁷ Једини донекле поуздан пресјек који се налази у документарним

¹²⁰³ ИАБ, 2821, кут. 3, V. Begović, “Rat u Španiji”, 22-23.

¹²⁰⁴ V. Vukliš, *Sjećanje na Španiju*, Banjaluka 2013, 81.

¹²⁰⁵ M. Teofilović, *Kopnom i morem po belom svetu*, Beograd 2001, 154-155.

¹²⁰⁶ G. Nikoliš, *Korijen, stablo, pavetina*, Zagreb 1981, 154-155.

¹²⁰⁷ S. Koprivica-Oštrić, “Jugoslavenski dobrovoljci...”, *ČSP*, 19/2, 1987, 21, 23; Lemesle, 406-407.

изворима потиче из саме завршнице рата. Тада је пописано преосталих 5.134 страних добровољаца: од цијелих 395 (7,7%) Југословена, 257 (65%) је остало у борбеним јединицама, а 138 (35%) у позадини, укључујући базу, службе и болнице.¹²⁰⁸ Од ових 257, њих 203 груписани су у три батаљона,¹²⁰⁹ а остали у мањим бројкама другдје.¹²¹⁰ Наравно, овај распоред није нужно репрезентативан за читав рат, а поготово за артиљерију, која је у међувремену изгубила највећи дио опреме, али он даје крајњи резултат кадровских кретања кроз цијели претходни период. Важно је нагласити да се око 100–130 људи налазило у другим јединицама, ван интернационалних — мјешовите бригаде, штабови дивизија и корпуса, герилске, тенковске и ваздушне јединице. Посебно се издваја 27. дивизија Народне армије, гдје је службено забиљежено присуство 12 Југословена.¹²¹¹ Ова јединица формирана је из каталонске колоне “Карлос Маркс” (Carlos Marx), под командом PSUC-ових Хосе дел Барија (José del Barrio Navarro) и Мануела Трубе (Manuel Trueba Mirones).

Неколико “совјетских” кадрова радило је у функцији војних инструктора за шпанске јединице: Јован Мартиновић Малишић је био инструктор управо у 27. дивизији; Милош Благојевић у 107. бригади у Екстремадури; Фрањо Огулинац у двије левантске бригаде, 110. и 60. (анархистичка); Ћирил Брезовац је прошао кроз четири дивизије. Њих четворица су дошли са обуке у Рјазању, па су одмах распоређени на дужности. Но, како се није могло очекивати да “совјетски” кадрови попуне официрска мјеста, било је потребно изградити кадар из постојећег људства. У ту сврху, команда базе у Албасети одлучила је да Посорубио, село удаљено 150 километара рема Мадриду, буде мјесто за формирање официрске школе Интербригада. Она је основана у фебруару 1937. године. Планирани курс трајао је осам недјеља. Институција је радила кроз пет “језичких” одјељења, а једно је било “словенско”.¹²¹² Прву групу су чинили поткованији кадрови: Благојевић, Брезовац, Видаковић, Илић, а са њима и Михајло Вранеш Протић, који је упућен за инструктора у 123. и 124. бригади. За њима, школу ће похађати Лазар Удовички, Лазар Латиновић, Франц Розман, Боро Леонтић, Јоже Репинц, Ратко Павловић Ћићко, Бранко Крсмановић, Едо Јардас, Иван Рукавина, Отмар Креачић, Данило Лекић, Макс Баће, Мојсије Стефановић, Петар Стокић, Франц Превц, Обрен

¹²⁰⁸ О санитету и Југословенкама у Шпанији, детаљније у наредном поглављу.

¹²⁰⁹ Батаљони “Димитров”, “Ђаковић” и нови “Дивизионари”. Детаљније у наредном поглављу.

¹²¹⁰ РГАСПИ, 545–2–108, фол. 209, табела, стање до 31. 7. 1938.

¹²¹¹ S. Koprivica-Oštrić, “Jugoslavenski dobrovoljci...”, *ČSP*, 19/2, 1987, 22; Lemesle, 406-407.

¹²¹² Begović, “Internacionalne brigade”, III/I, 174.

СТИШОВИЋ, Душан Кведер, Иван Матејак, Елијас Енгл и Радивој Николић.¹²¹³ Комбинацијом школовања и напредовања кроз заслуге, већи број Југословена стекли су официрске чинове, службено 148, међу којима два потпуковника (Ћопић, једини командант бригаде, и Малишић), осам мајора,¹²¹⁴ 35 капетана и 103 поручника. Уз њих, било је 133 подофицира и 48 комесара, од тога двојица бригадних.¹²¹⁵

Пошто су преводиоци за Русе били преко потребни,¹²¹⁶ најмање 24 Југословена добили су то задужење. Али не само за Русе: Ћопић је од Густинчића тражио да се преко Кадровске службе обезбиједи један полиглота за Гала.¹²¹⁷ Пребачен из цензорске службе у једну шпанску противавионску јединицу као преводилац совјетском савјетнику, Долиншек је морао савладати њему непознату терминологију, да би чак и као верзиран говорник био од некакве користи.¹²¹⁸ Рибар, док је још био у XI бригади, добио је функцију преводиоца команданту Рену.¹²¹⁹ Овај није био задовољан не само његовим језичким знањем, него ни терминолошким и спознајним, јер му се чинило да “никад у свом животу није имао посла с војском”,¹²²⁰ иако су Агнера саборци сматрали војно-теоријски поткованим,¹²²¹ због чега је и био први командант југословенског вода. Након Гвадалахаре, Рибар је нашао друго запослење: премјештен је у базу, гдје постаје шеф Историјске комисије Интербригада, која је радила у склопу Кадровског одјела. Била је задужена за сакупљање података и писање историјских текстова.¹²²² Обрнуто, Же Репинц је пребачен из службе цензуре, гдје је запошљавано све више рањеника. Прво је упућен у Посорубио, а онда као преводилац код совјетских савјетника.¹²²³

* * *

¹²¹³ L. Udovički, *Španija moje mladosti*, Beograd 1997, 105; M. Vraneš Protić, “Kao instruktor za naoružanje...”, III/II, 344-345; S. Belić Dudek, “U jedinicama internacionalnih brigada”, III/II, 79; J. Repinc, “Bio sam prevodilac kod sovjetskih...”, III/II, 408; I. Matejak Doktor, “Stradanje treće čete”, III/III, 446.

¹²¹⁴ Влајко Беговић, Стеван Белић, Алекса Демнијевски Бауман, Карел Хатц, Љубо Илић, Божидар Масларић, Никола Ковачевић и анархиста Милан Тржан.

¹²¹⁵ S. Koprivica-Oštrić, “Jugoslavenski dobrovoljci...”, *ČSP*, 19/2, 1987, 22; веће цифре: Lemesle, 455-457.

¹²¹⁶ D. Kowalsky, “Operation X: Soviet Russia and the Spanish Civil War”, *Bulletin of Spanish Studies*, XCI/1-2, 2014, 167.

¹²¹⁷ РГАСПИ, 545-2-80, фол. 69, Ћопић за Густинчића, 10. 3. 1937.

¹²¹⁸ I. Dolinšek, “Na frontovima Španjolske”, III/II, 224.

¹²¹⁹ РГАСПИ, 495-11-334, фол. 88, Горкић за Гржетића, 17. 3. 1937.

¹²²⁰ L. Renn, *Španski rat*, Sarajevo 1959, 121.

¹²²¹ AJ, 724, I-B/10, Контролна комисија, 20, изјава П. Гашпарца.

¹²²² V. Ribar, “Iz bataljona ‘Edgar Andre’ u bazu...”, III/II, 361-362

¹²²³ J. Repinc, “Bio sam prevodilac kod sovjetskih instruktora”, III/II, 408-410.

Када су искрцани први совјетски тенкови, планирано је да совјетски инструктори изврше обуку шпанских посада. Међутим, пошто се брзо стезао обруч око Мадрида, прве тенковске јединице упућене на фронт биле су нужно мјешовите. Умјесто савјетничке, совјетски тенкисти су неплански добили борбену улогу. Како су шпански кадрови обучавани, тако је број совјетских чланова посада постепено опадао. Првобитно, њихова улога била је од значаја за извођење операција: прво код Сесење пред Мадридом крајем октобра 1936, а затим у садејству са XII интербригадом код Лас Росаса. Са наученим лекцијама, висока стопа губитака са Хараме (скоро $\frac{3}{4}$ уништених или оштећених) смањена је током битке на Гвадалахари, као и у офанзиви на Брунети (око $\frac{1}{3}$ губитака),¹²²⁴ која ће бити покренута почетком јула 1937. године.

Што се тиче међународних добровољаца међу тенкистима, њих није било много, тек око 200 људи. Југословена је било дванаест, од којих су четворица или петорица погинули, углавном на Хараме и Брунети.¹²²⁵ Највише је котирао Ђуро Бировљев, који је прошао искуство сјеверног фронта,¹²²⁶ гдје је био распоређен у тенкисте, да би се преко Бордоа и Париза вратио у Шпанију. Одмах је упућен у Арчену код Мурсије, гдје се налазила тенковска школа са обуком за совјетске моделе “БТ–7” и “Т–26”. Релативно брзо се прилагодио са старог “Реноа” и његових 6 км/х на моделе који су развијали десет пута већу брзину. Обука је трајала четири мјесеца, а потом је и сам уврштен међу инструкторе. Током марта 1938. у Дамијелу формирана је II тенковска бригада у коју је уврштен као капетан. Каже да је развио одличне односе са совјетским савјетницима. Поново је, као на сјеверу, добио команду над тенковском четом.¹²²⁷

Већи је број Југословена у Шпанији који су служили у артиљерији: службено их је евидентирано 131, а Лемел износи 261 име оних који су у једном тренутку рата прошли кроз овај род.¹²²⁸ Међународне артиљеријске јединице организоване су у Алманси, Албасети, Мурсији, Лорки и Чинчиљи. Артиљерија је углавном била лошег квалитета, различитог поријекла, калибра од 105 до 155 мм. Тек са доласком новијих совјетских топова 75 мм и противтенковских хаубица 45 мм, артиљерија је имала поузданију опрему. За одбрану од авиона користили су мање хаубице и тешке митраљезе, посебно

¹²²⁴ D. Kowalsky, “Unión Soviética y las Brigadas Internacionales”, *Ayer*, 56/4, 2004, 106-107.

¹²²⁵ V. Begović, “Internacionalne brigade”, III/I, 173; S. Koprivica-Oštrić, “Jugoslavenski dobrovoljci...”, *ČSP*, 19/2, 1987, 21; Lemesle, 457, *passim*.

¹²²⁶ Детаљније о Бировљеву и сјеверном фронту у наставку.

¹²²⁷ Ђ. Birovljev, “Sa severa na jug Španije”, III/II, 316-317.

¹²²⁸ S. Koprivica-Oštrić, “Jugoslavenski dobrovoljci...”, *ČSP*, 19/2, 1987, 21; Lemesle, 411-413. О артиљерији и њеним југословенским припадницима, види: V. Begović, “Internacionalne brigade”, III/I, 167-172; S. Belić Dudek, “Jugosloveni u Španskom građanskom ratu”, III/I, 264-273. Сви наведени општи подаци о артиљерији поријеклом су из ових радова, уколико није посебно назначено.

швајцарски “Ерликон” (Oerlikon) 20 мм. Дивизиони пољске артиљерије најчешће се додијеливани армијским корпусима и дивизијама. Прве четири пољске батерије које су организоване у Алманси током новембра и децембра 1936. звале су се “Карл Либнехт”, “Ернст Телман”, “Антонио Грамши” и “Роза Луксембург”, а припојене су XIII, односно XIV бригади. Као и прве интербригаде, биле су национално мјештовите, али у првој фази, колико је познато, биле су без Југословена. Ове батерије реорганизоване су неколико мјесеци касније у II дивизион артиљерије “Шкода”, назван по топовима којима су били опремљени.

I дивизион формиран је већ у јануару 1937. године, а крајем јуна оснива се и тзв. “Славенски” (Esclavo) дивизион тешке артиљерије са три батерије: “Коларов” (балканска), “Гловацки” (пољска) и “Мајки” (чешка). “Коларов” је првобитно бројао осам Југословена, али је у току цијелог рата кроз батерију прошло њих око 40. Јесени 1937. забиљежено је 23, од тога 11 Хрвата, девет Словенаца и три Србина.¹²²⁹ “Славенски” дивизион учествовао је у бици код Брунете а затим је помјерен на јужни фронт, гдје остаје до краја рата. Били су опремљени пола вијека старим топовима, тако да је њихов допринос у бици за Брунете био прилично слаб. Функцију комесара најдужи период обнашао је Димитрије Георгијевић Старик, стари “совјетски” кадар.¹²³⁰

II дивизион је почетком 1938. припојен 45. дивизији, у којој се тада концентрисала већина Југословена. Начелник штаба дивизиона био је Коча Поповић, а његов помоћник за осматрање Срећко Манола. Коча Поповић ће преузети команду у мају 1938. године, али ће га убрзо због болести замијенити Манола. Батеријом “Либнехт”, у којој су били већином Југословени и Шпанци, заповиједао је Роберт Домањи. Демобилизацију странаца у јесен 1938. дивизион је дочекао са 194 добровољаца, од којих 22 Југословена.¹²³¹

Постојале су и двије међународне противаздушне батерије (ПВБ), “Клемент Готвалд” и “Георги Димитров”. Прва, већински чехословачка, кретала се фронтovima, а један од њених комесара био је Иво Јакшић, прашки студент који је стигао у љето 1937. године. Друга, мјешовита, углавном је штитила Мадрид. Током 1937. године формирано је и шест међународних противтенковских батерија (ПТБ), које су обично сврставане уз међународне бригаде. Једна је била југословенска: добила је име ПТБ “Петко Милетић”, по црногорском комунисти затвореном у Сремској Митровици. Издвајање кадра

¹²²⁹ РГАСПИ, 545–2–80, фол. 308, допис М. Первине, 1937.

¹²³⁰ D. Georgijević, “Od Albasete do Kadese de Buje”, III/III, 182–191; I. Foriš, “Iz Belgije u Španiju”, III/V, 46.

¹²³¹ AJ, 724, VI–A/2, “Relación de personal...”, 13. 10. 1938.

извршено је у Мадригерасу мјесеца јуна 1937. године. Пошто су добијени нови совјетски топови 45 мм, било је нужно да не падну непријатељу у руке. Зато су пажљиво бирани млађи људи провјерене издржљивости и храбрости. Углавном су били комунисти. ПТБ “Милетић” добила је 37 људи, од тога 24 Југословена.¹²³² Међу њима је и неколико прашких студената техничких наука, који имали образовну подлогу за артиљерију. Замјеник команданта ПТБ “Милетић” постао је Мирко Ковачевић, а за команданте два од три одјељења постављени су Лазар Латиновић и Бранко Крсмановић, који је уједно био секретар партијске ћелије. До септембра 1937, Латиновић и Крсмановић ће бити командант и комесар батерије.

* * *

Герилско ратовање је, као што смо видјели, почело у Екстремадури, али је та етапа брзо завршена, док су борци распоређени на друге дужности. Један од њих, Јосип Копинич, убрзо је помјерен у поморске послове. Копинич је тек завршио МЛШ, служио је морнарицу у Краљевини Југославији, а несумњиво је похађао совјетску војну обуку. Одређено вријеме провео је у Картахени као управник бродоградилишта, гдје је, по сопственој тврдњи, преким судом стао у крај саботажама инжињера и пословођа. Према извјештају за ОМС, на фронту је обучавао Шпанце, вршио мање, ноћне диверзије на пруге у Франковом залеђу и обављао извиђање и саслушавање избјеглица. Одбрану Мадрида провео је у штабу “Петог пука”. Одатле је упућен у морнарицу, у којој служи на подморницама до августа 1938. године.¹²³³ Он је био један од ријетких Југословена који су имали директне везе са војном морнарицом, иако их је најмање 30–40 служило на трговачким бродовима или радило у лукама прије рата.

Кроз диверзантске јединице прошло је око 25–30 Југословена.¹²³⁴ Нова етапа започела је у јануару 1937. године, када су совјетски савјетници Гајману предложили формирање “партизантских” група. Услјед бирократских блокада, реализација је дуго трајала. Прва група формирана је у Хаену. Имала је око 150 интернационалаца – Југословена, Финаца, Нијемаца, Пољака – и већи броја чланова РСЕ. Команду прве чете

¹²³² Ј. Ђаић, “Jugoslovenska protivtenkovska baterija na centralnom...”, III/III, 69; L. Latinović, “Neka sećanja iz Španije”, *Jugoslaveni u Španiji*, Sarajevo 1959, 148-150; РГАСПИ, 545–6–80, фол. 194, Крсмановић за Густинчића, 12. 7. 1937.

¹²³³ А. Тимофејев, *Руси и Други светски рат у Југославији*, Београд 2010, 186-187; V. Cenčić, *Enigma Kopinič*, Zagreb 1983, I, 23-43, 48-52; такође: А. Timofejev, “Jugoslovenski komunisti na obuci u Rusiji između dva svetska rata”, у: N. Bondarev, *Misterija Tito: moskovske godine*, Beograd 2013, 254-256.

¹²³⁴ S. Koprivica-Oštrić, “Jugoslavenski dobrovoljci...”, *ČSP*, 19/2, 1987, 21; Lemesle, 406.

добрио је Љубо Илић, који се у 10. фебруара вратио из Париза. Обуке су трајале неколико мјесеци, а Илић је постављен за команданта једног од два герилска одреда.¹²³⁵ Из ових група евентуално ће израсти четири диверзантске бригаде, свака са по четири одреда. Током љета 1937. ове јединице су груписане у нови Четрнаести (диверзантски) корпус, са близу три хиљаде бораца, под командом Домингра Унгрије (Domingo Ungería Navarro).¹²³⁶

Несумњиво, неименовани совјетски савјетник је Иља Г. Старинов, кога је Берзин задужио за стварање и припремање диверзантских група.¹²³⁷ Обуку у Хаену похађао је Иван Хариш, који је током свог лутања кроз Латинску Америку окусио чари диверзантске борбе: помажући устанак сељака у Еквадору, успио је демолирати пругу и тако изазвати излијетање воза са војницима. Животни позив усавршио је под надзором Старинова. Обзиром на таленат и брзо учење, прво је задржан да обучава полазнике, а затим је упућен у Виљануева де Кордова, гдје је ступио у акцију као командир диверзантске чете. Прво дејство било је саботажа хидроелектране код Гранаде, а одмах за њим и уништење возне композиције, са наводно 120 мртвих.¹²³⁸ Старинов је био одушевљен учеником: “Дубоко иза непријатељских линија, био је активан самозатајни Хуан Пекењо [Иван Хариш]; његова група је уништила непријатељски ешалон са људством на скоро шездесет километара од линије фронта. Саботажа је оркестрирана са таквом смирености и вјештином да нико жив није изашао из рушевина.”¹²³⁹ Услиједиле су и друге акције: мостови, канали, телефонске комуникације и електрична инфраструктура.

Нису сви југословени диверзанти били скупа, него су дјеловали у различитим одредима или четама. Заједно налазимо Лазара Удовичког и Стеву Крајачића, Ивана Хариша и Петра Вукелића, те Душана Поповића и Тому Чачића. Диверзанти су често премјештани, али су најчешће дјеловали на централном и јужном сектору. Неки су прешли из диверзаната у друге службе. Љубо Илић је остао до краја, па је поново рањен,¹²⁴⁰ а диверзантима је из Посорубија дошао и Периша Костић, који такође бива рањен.¹²⁴¹ Беговић напомиње да је обавјештајна служба преко Совјета лиферовала људе

¹²³⁵ РГАСПИ, 545–2–32, V. Gaymann, “La base des Brigades...”, 191-193; РГАСПИ, 545–6–1526, бр. 388.

¹²³⁶ Begović, “Internacionalne brigade”, III/I, 173; S. Belić Dudek, “Jugosloveni u Španskom...”, III/I, 275.

¹²³⁷ А. Тимофејев, *Руси и Други светски рат у Југославији*, Београд 2010, 199-204.

¹²³⁸ I. Hariš Gromovnik, *Diverzant*, Beograd 1960, 40-43, 67-85.

¹²³⁹ И. Г. Старинов, *Записки диверсанта*, I, Москва 1997, гл. “Под Мадридом и Сарагосой”.

¹²⁴⁰ D. Popović, “Gerilsko-diverzantske jedinice”, III/II, 332-338; B. Atkov, “Gerilci devete gvalalaharske grupe”, III/II, 388-398; S. Belić Dudek, “Jugosloveni u Španskom...”, III/I, 275.

¹²⁴¹ М. Ковачевић, *Исповест Перише Костића*, Београд 2004, 113-114.

за ове групе, јер су они морали бити провјерени. Совјети су из тих група извлачили одабране људе за посебну диверзантску школу у Тибидабу код Барселоне, али међу њима није било Југословена.¹²⁴²

* * *

Истога дана када је изашао чланак “Истријебити гамад”, одржана је сједница владе у Валенсији, на којој је дошло до инцидента. Хосе Дијас је тражио забрану POUM-а, чему су се успротивили премијер и четворо министара анархиста, оптужујући заузврат PCE–PSUC да су намјерно испровоцирали сукоб у Барселони. Министри из реда PCE су напустили сједницу, а за њима и остали — Негрин, Алварес дел Вајо, Ирухо и Хирал. Одбијен од Асање да формира владу по свом надођењу, Ларго Кабаљеро је дао оставку. На његово мјесто дошао је Хуан Негрин. Образовао је кабинет Народног фронта, без анархиста, у коме је PCE задржала два иста министарства. Негрин је задржао ресор финансија, док су његове страначке колеге Пријето и Сугасагоитија (Julián Zugazagoitia Mendieta) добили одбрану и унутрашње послове. Првог дана мандата, нова влада затворила је новине “La Batalla”, орган POUM-а. Мјесец дана касније, POUM је потпуно забрањен. Политичко сламање независних марксиста и потискивање анархиста није било испуњавање совјетских жеља, него аутентичан израз реформског крила PSOE и вођа демократских партија, који нису презали ни од ауторитарних метода са циљем обнове либералног поретка. Суштински, Негрин ће током цијелог рата радити на изградњи, ријечима Хулијана Касанове, “демократске и дисциплиноване алтернативе”, која би преокренула француску и британску неутралну политику. Иако није био човјек у рукама комуниста, због свог ауторитарног приступа и несаломљиве одлучност да ратује до краја, у чему је имао највећу сагласност са PCE, његова је власт неоправдано посматрана из опозиционих кругова као “комунистичка диктатура”.¹²⁴³

Ствари су, међутим, биле доста комплексније: “Медени мјесец је готов, и знаци ‘карактерних’ разлика сада се појављују. Владајућа породица далеко је од правих одлика: пријатељства, љубави, мира. Током јула [1937.] два пута смо се нашли надомак експлозије, надомак кризе владе. Наша партија је била приморана прогутати горке пилуле и постићи компромис...” Овим ријечима почињао је извјештај Степанова у

¹²⁴² AJ, 724, X–2, “Informacije” (V. Begović), 8–10.

¹²⁴³ Casanova, 263–237, 317; такође: Beevor, 270–272.

Москву, који, оцјењујући веће могућности за рад РСЕ унутар нове власти, упозорава како на том плану ипак није задовољен ни основни минимум. Није прошло ни мјесец и по дана нове владе, а већ је било јасно да јединство и заједничка политика не постоје. Стојећи у средини, Негрин је покушавао да нађе баланс. Као главни кривац за проблеме идентификован је министар одбране, Пријето, који је прописао забрану партијског прозелитизма и кочио потврђивање већег броја комунистичких комесара у Народној армији — за њих главног извора кадрова, снаге и политичког престижа.¹²⁴⁴ Са једне стране, услед успјешног рушења Кабаљера, руководство РСЕ је стекло утисак, штавише, умислило, како је упозоравао Тољати, да је моћније него што јесте, иако је ово рушење изведено уз кључну улогу “пријетиста”.¹²⁴⁵ Са друге стране, позиција шпанских комуниста отежана је врхунцем репресивног таласа Стаљиновог терора, који је тог лjeta дотакнуо и Шпанију.

НКВД је 22. јуна киднаповао Андреу Нина, који је шест дана раније ухапшен од шпанске полиције и смјештен у једну кућу у Алкала де Енарес. Није, како је то често понављано и како је касније писао Хесус Ернандес,¹²⁴⁶ Нин одведен од њемачких интербригадиста који су глумили нацисте и његово “ослобађање”. Киднаповало га је шест људи, оперативаца и сарадника НКДВ-а. Извели су га на превару из шпанског притвора, гдје је чекао наставак истраге, а затим су га убили. Када одговори на питања о нестанку Нина нису добијени, смијењен је тек постављени шеф DGS-а, Ортега (Antonio Ortega Gutiérrez), с којим је РСЕ ту позицију држала први и последњи пут.¹²⁴⁷ Док се ово дешавало, Кусовац је амплификовао пропаганду Мадрида и Валенсије:

“Са своје стране троцкисти, верни агенти Гестапо, раде све за разбијање народног фронта, тражећи излажење радничких организација из народног фронта и цепајући на тај начин савез с републиканским партијама народног фронта. Контрареволуционарни троцкисти су у Мадриду, за време ноћног бомбардовања били неколико партијских функционера и припремали убиство секретара партије Хосе Дијаса, Пасионарије, Ларго Кабаљеро и Асање.”¹²⁴⁸

Годину дана касније, приређено је суђење вођама POUM-а, са сличним тезама у оптужници. Наравно, Валенсија није Москва, па ни суђење није било представа: иако су

¹²⁴⁴ R. Radosh, et. al, *Spain Betrayed: The Soviet Union in the Spanish Civil War*, New Haven 2001, 220.

¹²⁴⁵ R. Radosh, et. al, *Spain Betrayed: The Soviet Union in the Spanish Civil War*, New Haven 2001, 389.

¹²⁴⁶ X. Ернандес, *Републиканска Шпанија и СССР*, Београд 1953, 152-155.

¹²⁴⁷ B. Volodarsky, *Stalin's Agent*, Oxford UP, 2015, 280-291.

¹²⁴⁸ “Čemu nas uči borba španjolskog naroda”, *Klasna borba*, Pariz, 1–2, juni 1937, 136.

поумисти осуђени за “побуну против законите владе”, теорије о њиховим фашистичким везама су одбачене уз подсмјех.¹²⁴⁹ До тада, цијела ова ствар је одавно била закључена и неважна. Већ са убиством Нина, Совјети су били једном ногом ван Шпаније. Не дијелећи Негринова надања у заокрет британске политике, посматрали су постепени расплет који ће годину дана касније довести до Минхенског споразума и удовољавања Хитлерових жеља. Совјетски бродови постали су мета учесталих напада италијанских подморница, тако да се наставак снабдијевања од октобра 1937. пребацио на шпедитерске бродове под француском заставом и контролом тамошње партије. Обим помоћи драстично је опао.¹²⁵⁰

Коначно, убиство Андреу Нина пратило је монтирано судско убиство совјетског маршала Михаила Тухачевског, након тајног суђења групи лажно оптужених високих официра. Совјетско узмицање из Шпаније, упоредо са врхунцем терора, повукло је немали број људи, не само назад у домовину, него и у њихову смрт. Већ у фебруару 1937. амбасадор Розенберг је опозван. Умјесто њега именован је Леон Гајкис. Он је повучен у јуну а већ у августу убијен. Иста несрећа задесила је Розенберга четири мјесеца касније. Владимир Антонов Овсејенко, некада припадник “Лијеве опозиције”, повучен је са функције генералног конзула у Барселони, а недуго затим убијен. Нешто касније, слична судбина ће пасти и на репортера Кољцова. Тако ће проћи немали број припадника совјетског контингента у Шпанији, укључујући и неке коминтерновске кадрове. Већ током јуна 1937. опозван је Берзин, представник ГРУ. Наредне године нашао је смрт у чисткама, а за њим и Горијев, Смушкевич (Даглас), Штерн (Клебер) и други високи официри.¹²⁵¹

* * *

Врхунац унутрашњег сукоба одигравао се упоредо са Франковим стратешким заокретом. Одустајући од фронталног напада на Мадрид, он се окренуо изолованој и војнички слабијој сјеверној зони Републике, чијом би елиминацијом ослободио снаге потребне за вођење тежих операција у централним подручјима. Сјеверна зона била је не само одвојена од Републике, него и разједињена на двије самосталне цјелине. Док су

¹²⁴⁹ V. Alba, S. Schwartz, *A History of the POUM...*, London – New York, 1988, 267-272.

¹²⁵⁰ D. Kowalsky, “Operation X: Soviet Russia and the Spanish Civil War”, *Bulletin of Spanish Studies*, XCI/1–2, 2014, 172-173; Payne, 193, 240-241.

¹²⁵¹ D. L. Kowalsky, *The Soviet Union and the Spanish Republic*, Madison 2001, 433.

Астурија и Сантандер одржавали своје револуционарно уређење, засновано на сарадњи радничких организација и политичке левнице, Баскија је функционисала као *de facto* самостална буржоаска република под руководством баскијских националиста, са својом националном војском и владом, на челу са предсједиком Агиреом (José Antonio Aguirre у Lecube). Фронт у Баскији дијелила је баскијска национална армија са милицијама UGT и CNT, које су углавном окупљале мигранте–раднике из других дијелова Шпаније. Нумерички надмоћне трупе Франка и Моле, помогнуте СТВ-ом и “Легијом Кондор”, започеле су напад на Баскију 31. марта. Офанзива је вођена са истока према западу. Након тешких борби око “Жељезног прстена”, утврђених позиција око Билбаоа, главни град је пао 19. јуна.¹²⁵²

До сада су идентификована само четворица Југословена који су се борили на сјеверном фронту, иако их је по једном свједочењу било најмање 15.¹²⁵³ Међу њима је био и Ђуро Бировљев, који је у Билбао стигао ноћном пловидбом из Француске 2. септембра 1936. са групом странаца и са неколико другова с којима је допутовао из Аргентине. Баскија је оставила пријатан утисак на њега, упркос необично промјењивом времену, али је случаним ступањем у милицију CNT био разочаран. Очекивајући прекаљене јединице, затекао је масу коју је доживио као потпуно неорганизовану, без формација и командних структура, гдје се једино тачно знао распоред obroка у касарни. Није било ни војне ни политичке обуке. Дочекао је ескалацију конфликта између анархиста и комуниста, код којих је одмах прешао. Упућен је у канцеларије PCE, тачније, до њеног регионалног шефа Хесуса Ларањага (Jesús Larrañaga Churruga), који је обављао функцију војног комесара за Баскију.¹²⁵⁴ Ларањага је пребацио Бировљева у свој новоформирани батаљон. Већином шпански, батаљон је имао и одређен број страних добровољаца, највише Чеха. Упућени на фронт према Виторији, свједочили су једној од фамозних фудбалских утакмица анархиста са непријатељем, које су се играле на ничијој земљи. Ови први, разочаравајући утисци, касније ће се поправити. Бировљев је на овом положају добио команду чете.¹²⁵⁵

Иако одсјечен копненим окружењем и поморском блокадом, сјеверни сектор је добио мањи дио директне совјетске помоћи: два ескадрона “Татоса”, 30 тенкова и нешто артиљеријског и другог наоружања са муницијом. Присутан је био и мањи број

¹²⁵² Детаљније о кампањи у Баскији: Beevor, 223-237.

¹²⁵³ Lemesle, 448-449; V. Milošević, “Na severnom frontu”, III/II, 323.

¹²⁵⁴ Бировљев га погрешно памти под именом Хосела ла Рањага; види: “Larrañaga Churruga, Jesús”, Auñamendi Eusko Entziklopedia, aunamendi.eusko-ikaskuntza.eus, прист. 30. 9. 2021.

¹²⁵⁵ Ђ. Birovljev, “Sa severa na jug Španije”, III/II, 307-310; AJ, 724, X-2, Ђ. Бировљев, 23. 6. 1955.

совјетских војних савјетника.¹²⁵⁶ Интернационалци су током октобра 1936. пребачени у тенковске јединице, јер се сматрало да су технички поткованији и да ће се лакше споразумијевати са совјетским официрима. Бировљев је тако упућен у Сантандер и сврстан у групу од око 40 људи, углавном међународну, која је, по његовом утиску, већином била комунистичка. Добили су старе “Реноове” тенкове из Великог рата. Бировљев је постављен за командира тенковске чете и учествовао је у нападу на Овиједо, који је проведен током децембра 1936, са циљем растерећења одбране Мадрида. Након неколико мјесеци борби у Астурији, враћен је са тенковима да брани Билбао. Након пада Баскије, повукли су се према Сантандеру и тамо организовали одбрану.¹²⁵⁷ Бировљев је напуштањем Ларањагиног батаљона мимоишао сународника Војислава Милошевића, који је претходно обучаван у касарни РСЕ – гдје је упознао и совјетског савјетника по имену Горев¹²⁵⁸ – а затим уврштен у ту јединицу. Рањен је приликом повлачења из Баскије.¹²⁵⁹

Да би растеретила сјеверни фронт, команда Народне армије покренула је 31. маја офанзиву од Мадрида према Ла Гранхи и Сеговији, која ће трајати до 6. јуна. Ова, касније позната као Битка на Гвадарами, послужила је за позадину радње Хемингвејевог романа. Офанзиву су извеле двије дивизије: 35. под Сверчевским, који је команду XIV интербригаде предао Жилу Димону (Jules Dumont), организатору центурије “Париска комуна”, и 34. под командом Галана (José María Galán). Укратко, офанзива преко 1.428 метара високог врха Кабеса Гранде прошла је још горе по XIV бригаду него њена јужна авантура. Без адекватне артиљеријске помоћи, грешком засута бомбама републиканских авиона, бригада је беспотребно изгубила готово 900 људи, уз накнадна стријељања због непослуха.¹²⁶⁰ До тога времена, у XIV бригади било је врло мало Југословена. Прва и посљедња већа група прешла је након битке код Андухара, тако да је са почетних 33,¹²⁶¹ до краја рата спала је на једног, службено,¹²⁶² мада знамо за двојицу. Један је већ поменути Петар Миловановић Пјер, који је пропустио битку на Гвадарами. Други је Петар Јовановић, радник који се 1930. одселио из Бањалуке у Француску, пријавио у Легију странаца а затим из ње побјегао, да би новембра 1936. из Марсеја отишао у Шпанију. Преживљавајући све битке XIV бригаде, а затим и учешће у француском

¹²⁵⁶ Детаљније: Beevor, 226-227.

¹²⁵⁷ Ђ. Bировљев, “Sa severa na jug Španije”, III/II, 310-312.

¹²⁵⁸ Податак је тачан: *РККА и Гражданская война в Испании 1936–1939*, I, Москва 2019, 486.

¹²⁵⁹ V. Milošević, “Na severnom frontu”, III/II, 319-324.

¹²⁶⁰ Детаљније: Beevor, 275-277.

¹²⁶¹ S. Koprivica-Oštrić, “Jugoslavenski dobrovoljci...”, *ČSP*, 19/2, 1987, 21.

¹²⁶² РГАСПИ, 545–2–108, фол. 208, “Voluntarios extranjeros...”

покрету отпора у Другом свјетском рату, вратио се у Југославију 1977. године. Већ помало заборављен матерњи језик – поред којег је говорио француски, шпански, арапски, руски и пољски – и његова дубока старост онемогућиле су један детаљнији мемоарски запис о “потоцима крви” које је пролила његова бригада.¹²⁶³ Узалуд, како се показало, јер овај напад није одвратио Франка од сјеверне зоне.

Како продор према Сеговији није успио, покренута је нова, брзинска офанзива у Арагону. За ову прилику са мадридског фронта доведена је нова, 45. дивизија, коју је преузео Лукач. Дивизија је у свом саставу имала XII бригаду и из ње израсла CL (150.) интербригаду. Нова бригада је фомирана поткрај маја из батаљона “Домбровски” и “Андре Марти”, уз образовање два нова, пољског “Палафокс” и мађарског “Ракоши”.¹²⁶⁴ Тако је XII бригада остала већински италијанско-шпанска, док је батаљон “Ђаковић” стајао директно подређен штабу Лукачеве дивизије. Око 25. маја извршен је покрет.¹²⁶⁵ Све јединице су дошле у јужни Арагон, а “Ђаковић” је смјештен у мјесто Рокетес код Тортосе, вароши на Ебру недалеко од морске обале.¹²⁶⁶

Овдје је извршен избор, односно потврда командног кадра: командант Христов, замјеник Бауман и комесар Белић. Мјесец дана касније, за комесара помоћних служби постављен је Слободан Данко Митров, члан КПЈ, који је преко Грчке, Бугарске, Румуније и Аустрије без партијских веза успио доћи до Марсеја, одакле је пребачен у Шпанију почетком године. Из “Телмана” је прешао у нови батаљон у Карабањи.¹²⁶⁷ Од четири чете, једном је командовао Жарко Манојловић са замјеником Мирком Хорватом. Обзиром на ситуацију у Каталонији и Арагону, било је потребно обављати минуциозан политички рад. Држана су предавања о “Мајским данима”, паду владе Ларга Кабаљера, интервенцији, немијешању и раду Друштва народа. Такође, анализирали су ситуацију у Југославији, посебно обрађујући писмо партијских робијаша из Сремске Митровице.¹²⁶⁸

¹²⁶³ J. Babić, “Put oko svijeta za 17.555 dana”, *Arena*, Zagreb, 11. 7. 1979; АБХ, ЛФЧК, II–3, списи о Петру Јовановићу; такође: В. Вуклиш, “Непознати ‘шпанац’ Петар Јовановић из Бањалуке”, *Гласник удружења архивских радника Републике Српске*, Бањалука, 5/2013, 329–340.

¹²⁶⁴ R. Skoutelsky, *L’espoir guidait leurs pas*, Paris 1998, 95.

¹²⁶⁵ Види хронологије “Домбровског” и XII бригаде: РГАСПИ, 545–3–158, фол. 28–30. Док је “Ђаковић” у Карабањи, главнина 45. дивизије налази се на гвадалахарском сектору (Валдеаверо и Сифуентес).

¹²⁶⁶ У литератури постоји тврдња да су ове јединице доведене у Тортосу да би одатле продужиле даље за Барселону током “Мајских дана”, међутим, архивски извори то не потврђују. Остао је траг да су батаљони “Домбровски” и “Гарибалди” имали одређених проблема са локалцима у Пуигу код Валенсије, али се то све дешава од 25. маја, не раније. R. D. Richardson, *Comintern Army*, Lexington 1982, 106; види: РГАСПИ, 545–3–145, фол. 101; исто, 545–3–189, фол. 3. Алба и Шварц погрешно тумаче извор, тврдећи да је спријечен евентуални покољ у Тортоси; V. Alba, S. Schwartz, *A History of the POUM...*, London – New York, 1988, 196.

¹²⁶⁷ РГАСПИ, 545–6–1528, бр. 741; РГАСПИ, 545–3–32, фол. 117, “Relación y filiación de los comisarios...”.

¹²⁶⁸ “Carta de los presos políticos en Yugoslavia”, *Dimitrovac*, Madrid, 15. 5. 1937, 9; репринт: *Krv i život za slobodu*, Beograd 1982, 79–80.

Издавали су и зидне новине “Ђаковац”. Бавили су се и спортом и обилазили локалне биоскопе и приредбе. Током маршева и на фронту, уз југословенске и шпанске, најчешће су пјевали пјесме из “Пути за живот” (Путевка в жизнь, 1931), совјетског филма о штићеницима дома за напуштене дјечаке.¹²⁶⁹

Посебан проблем, међутим, биле су шпанске популе са којима је дошао “један број анархиста”. Они су одмах изјавили да “не желе да се боре под комунистичком заставом”, на шта су се интернационалци правили невјешти, говорећи да се “Ђаковић” бори искључиво под заставом Републике. Проблему је приступљено инсистирањем да се у шпанска унутрашња питања не желе мијешати, мада је одржаван утисак да се иза CNT-а, како је већ говорено у пропаганди, вјешто крије “пета колона”. Ако је вјеровати Белићу, повјерење је успостављано добрим држањем Југословена, посебно команданта Манојловића, заједничком борбом на фронту, као и пажљивим избором четних комесара, који су боље познавали политичке прилике. Нешто касније, за комесаре чета у којима је било највише анархиста постављени су Никола Кујунџић и један шпански анархиста “који је био под нашим утицајем”.¹²⁷⁰ Белић не именује ову личност, али се вјероватно ради о Баудиљу Балазеу Субиратсу (Baudilio Balaseu Subirats). Он је на приједлог Белића 20. септембра постављен за комесара прве чете, када је у другој чети та дужност повјерена Сави Медану, секретару КПЈ за Мостар који је недавно стигао из Југославије.¹²⁷¹

Након двије седмице боравка код Тортосе, извршен је покрет ка сектору према Уески. Тактички непромишљена операција изведена је 12. јуна пјешадијским јуришом преко отвореног терена, који је с релативном лакоћом одбијен митраљеским рафалима и артиљеријском палбом из добро укопаних положаја. Једна граната је погодила комби у којем се налазио Лукач и неколико чланова штаба. Лукач и његов возач су погинули, а тешко је рањен Густав Реглер, комесар XII бригаде. Четири дана касније, покушало се околним нападом са сјевера, на сеоца Алере и Чимиљас, али једнако неуспјешно. Уз додатне дводневне нападе, офанзива је коначно заустављена.¹²⁷² Батаљон “Ђаковић” је такође доведен на положаје, али је обављао само извиђачке дужности, те је након два дана повучен.¹²⁷³ Пошто је 45. дивизија дошла у Арагон током врхунца репресије против

¹²⁶⁹ Најчешће су се чули стихови: “Вот умру я, умру я, похоронят меня. И никто не узнает, где могила моя.” АЈ, 516, 2175/III, S. Belić, “Španski građanski rat”, 87.

¹²⁷⁰ S. Belić, *Na bojnim poljima Španije*, Beograd 1970, 95-96; S. Belić, “Stvaranje bataljona ‘Đaković’...”, *Prilozi za istoriju socijalizma*, I, Beograd 1964, 321-322.

¹²⁷¹ РГАСПИ, 545-3-32, фол. 117, “Relación y filiación de los comisarios...”.

¹²⁷² Детаљније: Beevor, 277.

¹²⁷³ S. Belić, *Na bojnim poljima Španije*, Beograd 1970, 97.

поумиста, како у позадини тако и на фронту, штампа из Валенсије и Барселоне није допремана у њене јединице, да вијести о “издајницима” не би додатно деморалисале добровољце. На дан покретања операције ухапшен је Жозеп Ровира (Josep Rovira i Canals), командант поумовске 29. дивизије. Он ће бити пуштен, али је 29. дивизија, упркос њеним великим губицима током ове офанзиве, убрзо распуштена.¹²⁷⁴ Југословени су били под утиском да је због ROUM-а овај дио фронта био “најпасивнији”, али вјероватно нису знали да је 29. дивизија била најзапуштенија од власти у погледу снабдијевања и појачања.

Освајање сјевера текло је несметано упркос свим операцијама које су републиканци покренули. Комадање је настављено средином августа, прво заузимањем Сантандера а потом и покоравањем Астурије, која се држала све до краја октобра. Када је почео напад на Сантандер, саборци Бировљева су морали оставити растављене тенкове, јер им је командант бригаде претходно наредио да се изврши њихов ремонт и чишћење. Али Бировљев није послушао то наређење, па је са својом четом остао у окруженом граду и борио се до 22. августа. Тога дана, преостале тенкове су сами уништили, а онда се са мноштвом цивила укрцали на флотилу бродова различите величине. На десетак рибарских чамаца, умичући под пуцњима националистичке морнарице, стигли су у Бордо.¹²⁷⁵ На сјеверу је остао Милошевић, који је у борбама дочекао покоравање Астурије, да би се из Гихона, посљедњег сјеверног упоришта, спасио са групом војника на заплијењеном рибарском броду.¹²⁷⁶

* * *

Док је “медени мјесец” Негринове владе још трајао, планирана је, упоредо са сјеверном кампањом, до тада највећа операција Народне армије. Замисао је била да се узимањем вароши Брунете, 25 километара западно од главног града, и даљим продором у залеђину националистичке главнине, која је стајала над Мадридом и Харамом, та главнина одсјече. Ту би се претходница офанзиве спојила са продором из супротног правца, јужним боком уз Мадрид према Алкоркону, док би диверзиони напад био изведен јужније, од Аранхуеса преко Хараме. Била је то офанзива коју су осмислили главни кадрови РСЕ, совјетски савјетници и њихови савезници у главном штабу, на челу

¹²⁷⁴ Casanova, 267; Beevor, 277.

¹²⁷⁵ Ђ. Birovljev, “Sa severa na jug Španije”, III/II, 312-315; Beevor, 237-238.

¹²⁷⁶ V. Milošević, “Na severnom frontu”, III/II, 324-331; Beevor, 301-302.

са генералом Рохом (Vicente Rojo Lluch). План напада на Брунете уједно је била замјена за план офанзиве кроз Екстремадуру, на којој је прије смјене инсистирао Ларго Кабаљеро. Главним снагама у брунетској кампањи командовали су комунисти, који су се надали брзом успјеху и великој стратешкој и пропагандној побједи, али и оправдавању ризикантне политике офанзивног рата.

Операцијом је командовао Мијаха. Ефективе су биле: Пети корпус Модеста, са Листеровом 11. дивизијом, 46. дивизијом Кампесина (Valentín González – El Campesino) и 35. дивизијом Сверчевског (Валтера) — у којој је XI бригада; затим, Осамнаести корпус Хурада (Enrique Jurado Barrio), са 10. дивизијом, 34. дивизијом и 15. дивизијом Галича (Гала) — сачињеном од XIII и XV бригаде, у којој је батаљон “Димитров”. Стратешку испомоћ чиниле су 69. дивизија и 45. дивизија Штерна (Клебера), који је постављен на мјесто погинулог Лукача — у којој су XII, CL бригада и батаљон “Ђаковић”. CL бригади додијељена је ПТБ “Милетић”.¹²⁷⁷ План је био сљедећи: 11. дивизија пробијала би се са централне позиције према Брунети, обилазећи препреке; 15. дивизија очистила би за њом лијево крило главног смјера пробоја, село Виљануева дел Кањада, а затим прешла даље преко Гвадараме, лијевим окретом на исток, на Боадиља дел Монте у мадридском залеђу; на десном крилу (западно), 35. и 46. дивизија узеле би село Кихорну; на лијевом крилу (источно), 45. дивизија би штитила бок продора према фашистичким положајима око Лас Росаса и Махадахонде, нападајући упоришта Виљануева дел Пардиља и Виљафранка дел Кастиља.

Као и све претходне офанзиве, битка за Брунете откриће суштинску мањкавост републиканског командног кадра. Иако сачињен од младих официра који су се показали храбрим и окретним, овај кадар није имао искуства и квалификација за вођење великих формација у операцијама крупних размјера. Као и у претходним офанзивама, поред техничке надмоћи непријатеља, понављали су се исти гафови: брзи почетни продор главнине, која се потом укопава и чека друге јединице, заустављене пред утврђеним положајима; неадекватна употреба артиљерије, тенкова и авијације; напади јуришем преко брисаног простора; лоша комуникација и координација; неодлучност нижих и горда несмотреност виших официра. Као и у бици на Харамима, војничка неадекватност надомјештена је дисциплинарним дрилом.

Игром случаја, пред саму битку дошло је до још једног југословенског унапређења на ниво бригаде. Током припрема за офанзиву, 4. јула одржано је

¹²⁷⁷ РГАСПИ, 545–2–80, фол. 194, Крсмановић за Густинчића, 12. 7. 1937.

савјетовање команде 15. дивизије у Торелодонесу. Испред XV бригаде, савјетовању су присуствовали Ђопић и Беговић. Према изложеном плану, XIII бригада би слијева користила заштиту маслињака и гробља, а војници XV би претрчали преко отвореног терена сдесна. Виљануеву су наводно браниле мање непријатељске снаге. Плану се успротивио Цајзер (Гомез), командант XIII бригаде, изјављујући да је његова бригада тек дошла са јужног фронта, гдје се борила непрекидно пет мјесеци. Дошло је до расправе између Гомеза и Гала, па је Гомез отишао. Гал је донио одлуку да се Гомез смијени. На његово мјесто постављен је дотадашњи шеф штаба XIV интербригаде, Вићенцо Бјанко (Vincenzo Bianco), алијас Пјер Кригер.¹²⁷⁸

Према тврдњи Рибара, начелник Кадровског одјела, Винклер, “на своју руку, не консултујући нас Југословене”, упутио је Паровића на мјесто комесара XIII бригаде, уз оправдање да су се у њој “појавили неки проблеми које је одлучно требало решити”.¹²⁷⁹ Ипак, Мразовић нотира Паровићево задовољство што је именован на ту функцију и што полази на фронт.¹²⁸⁰ Обрзиром на то да је већ покренуто питање превођења свих страних комуниста у чланство РСЕ,¹²⁸¹ чиме су партијска представништва постала излишна, Паровић је тражио постављење у Интербригадама, “али не у дивизији јер таквих веза немамо него у Албасети”.¹²⁸² Уосталом, бригадни комесар била је престижна функција. Осим што је то било од значаја за КПЈ, Паровић је добио прилику да поправи свој положај након искључења из Политбироа, што сигурно није могао постићи радом у југословенској редакцији при Комесаријату, гдје је уходане послове већ повјерио Мразовићу и Урадину.¹²⁸³

Но, да је у XIII бригади било проблема, сви су и те како били сагласни. Паровић је добио мачку у цаку. Прво, основана је била жалба Гомеза, како се бригада борила готово без прекида и паузе. До краја маја, изгубила је преко 600 људи.¹²⁸⁴ Друго, њу су потресали озбиљни унутрашњи проблеми: због већ поменутог масовног дезертирања након битке за Теруел, доведени су додатни партијски кадрови из Француске, задужени да појачају политички и комесарски рад. Међу њима је и Огист Лекур (Auguste Lecouer), који успијева убиједити већи број француских дезертера да напусте конзуларне

¹²⁷⁸ ИАБ, 2821, кут. 3, V. Begović, “Rat u Španiji”, 26; “Dnevnik potpukovnika Vladimira Čopića...”, Ш/II, 269; *La Spagna in nostro cuore*, Milano 1996, 82-83.

¹²⁷⁹ V. Ribar, “Iz bataljona ‘Edgar Andre’ u bazu...”, Ш/II, 362.

¹²⁸⁰ АЈ, 724, X-2, K. Mrazović, “List Dimitrovac”, 2.

¹²⁸¹ РГАСПИ, 545-2-80, фол. 244, Паровић за Густинчића, јуни (?) 1937.

¹²⁸² РГАСПИ, 545-2-80, фол. 136, Паровић за Густинчића, 20. 5. 1937.

¹²⁸³ T. Vujasinović, *Blagoje Parović: građa za biografiju*, Sarajevo 1955, 27-29.

¹²⁸⁴ РГАСПИ, 545-3-221, фол. 47-48, “Raport: sobre la situacion...”, 20. 5. 1937.

канцеларије у Валенсији и да се врате у бригаду. Ако не прихвате, код куће ће бити оглашени као кукавице.¹²⁸⁵ Пошто се Сушанек разболио, бригада је остала без комесара, и то мјесто привремено је попуњавао Ђорђо Камен (Giorgio Camen).¹²⁸⁶ Стога и не чуди Лонгова оцјена, да је XIII интербригада била у сталном стању раздора и малаксалости.¹²⁸⁷ Коначно, имамо и нови детаљ: Рујевчић је потражио тек постављеног Паровића на положајима бригаде. Питао га је како су Французи прихватили Србина као новог комесара, на шта је Паровић одговорио да је та ствар у реду, али да је њихова дисциплина катастрофална. Рујевчић му је пренио Фајнове писмене инструкције, да управо обрати пажњу на погоршано стање у бригади и да извјести о било каквим проблемима у вези са дисциплином и командовањем.¹²⁸⁸

Првог јула, 15. дивизија се већ налазила на потезу Ескоријал–Торелодонес, сјеверно од фронта.¹²⁸⁹ Паровић је посјетио батаљон “Димитров”, извршио смотру и предао заставу КПЈ.¹²⁹⁰ Прва (југословенска) чета је 4. јула добила име “Матија Губец”.¹²⁹¹ Када га је стигла вијест о именовању, Паровић је одмах пошао на дужност. Једног пријеподнева Урадину је оставио поруку да му спакује коферче личних потрепштина, “ову моју сиротињу”, и да буде при руци Мразовићу приликом припреме наредне радио-емисије. Урадин тврди да је ово било 4. јула,¹²⁹² одмах по смјени Гомеза. Међутим, Ђорђевић тврди како је Паровић 3. јула, “на једној раскрсници испред Мадрида”, дошао да им преда заставу КПЈ. Носио је комесарску униформу, а Ђорђевићу је дао већ поменуто објашњење како се осјећао као “самозванац”, па је тражио распоред на војни положај.¹²⁹³ Такође, Мразовић каже да је Паровић “3–4 дана прије почетка републиканске офанзиве”, а не два дана, “раздраган и сретан” упао у његову собу, саопштио да је именован и да “овај час мора кренути”. Појавио се “након 48 сати”, у журби се поздравио и узео “запаковане своје личне стварчице”,¹²⁹⁴ вјероватно оне које му је спаковао Урадин. Врло је могуће да је именован 1. или 2. јула, јер је комесарско

¹²⁸⁵ A. Lecœur, *Le partisan*, Paris 1963, 68-79; R. Skoutelsky, *L'Espoir guidait leurs pas*, Paris 1998, 220-221; R. D. Richardson, *Comintern Army*, Lexington 1982, 102-103, 171.

¹²⁸⁶ РГАСПИ, 545–3–221, фол. 53, “Orden”, 27. 5. 1937; РГАСПИ, 545–3–204, фол. 67, “Actas”, 19. 6. 1937.

¹²⁸⁷ РГАСПИ, 545–1–2, фол. 165-166, извјештај Лонга, 1938.

¹²⁸⁸ Q. Guerlain, *Nom de Guerre: Ivan*, Novato 2017, 108-109. Датум, мјесто и назив јединице (“француски батаљон”) који су описани у овом сусрету су погрешни, али је њихов сусрет и разговор документарна чињеница, базирана на Рујевчићевом сјећању.

¹²⁸⁹ I. Štimac, “Sećanja iz Španije”, III/III, 52; “Dnevnik potpukovnika Vladimira Čopića...”, III/II, 269.

¹²⁹⁰ “Visoko odlikovanje”, *Dimitrovac*, Madrid, 23. 7. 1937, 5.

¹²⁹¹ “Dnevnik potpukovnika Vladimira Čopića...”, III/II, 269.

¹²⁹² T. Vujasinović, *Blagoje Parović: građa za biografiju*, Sarajevo 1955, 30.

¹²⁹³ С. Ђорђевић Лопачов, *Сећања*, Београд 1994, 100.

¹²⁹⁴ K. Mrazović Ortega, “Blagoje Parović među našim Španjolcima”, III/V, 94.

мјесто било упражњено, што није нужно зависило од Гомезове смјене. О његовом именовању нису нужно ништа знали у Ћопићевом штабу, као што нису ни морали знати, нити је Паровић морао бити присутан на савјетовању у Торелодонесу, као што није био присутан ни комесар XV бригаде. Уосталом, не постоји разлог зашто би Ћорђевић измислио читав разговор, и то сасвим специфичан. Сам Филипчев ће касније о Паровићу рећи следеће:

“Заузео је правилан став. Нису му се саздали довољни услови за рад и због тога није могао реализовати тај свој став. Гало [Лонго] и Винтер [тј. Викнлер] мислили су да ће се Паровић боље искористити на дужности комесара и поставили су га под врло тешким условима [у бригади]. У моменту када је Паровић долазио за комесара ком[андант] бригаде Гомез [Цајзер] напуштајући дужност изнио је мишљење да је бригада неспособна за борбу. Међутим Паровић ју је повео сутрадан. Старао се да свесрдно проводи линију.”¹²⁹⁵

Напад је почео у зору 6. јула 1937: XIII и XV бригада нападе су на Виљануеву, са позиција изнад села. “Испод нас се спуштао обронак до сухог потока, а онда се лагано уздизала коса у облику получуња, чиста, обрала травом, која је већ била изгорела од сунца.” Почели су топови, наставили су авиони, а онда су кренули тенкови. Изгледало је да Виљануева нема шансе да се одбрани. Међутим, противтенковске хаубице уништиле су пет тенкова на цести. Осталих двадасет се повлачи. “По нашој пјешадији која се приближила посула се митраљеска и пушчана ватра. Борци јуришају претрчавајући преко отвореног терена, затим залежу тражећи најмању дубину...”¹²⁹⁶ Умјесто да нападну у луку, “Шести фебруар” и Британци трчали су по чистини.¹²⁹⁷ Генерал Гал није схватао да топови разарају куће, али да утврђења пред мјестом остају нетакнута. Од њега добијају наређење “напријед”, праћено увредама на рачун бораца, штаба и Ћопића.¹²⁹⁸ И “Димитровци” су запели на брисаном простору. Салваји је наредио јуриш и повукао се у поздину на мјесто команданта сектора, остављајући батаљон Ћорђевићу.¹²⁹⁹ Борци су сасјечени у трку према рововима. Они који су преживјели, заустављени су на двадесет метара под митраљеским гнијездима. Видаковићу, команданту “Губеца”, сломљене су обје руке и једна нога, па је команду

¹²⁹⁵ АЈ, 724, I–B/10, Контролна комисија, 39, изјава Р. Филипчева (А. Фајн).

¹²⁹⁶ ИАБ, 2821, кут. 3, V. Begović, “Rat u Španiji”, 27.

¹²⁹⁷ “Dnevnik potpukovnika Vladimira Čopića...”, III/II, 270-271.

¹²⁹⁸ ИАБ, 2821, кут. 3, V. Begović, “Rat u Španiji”, 27-28.

¹²⁹⁹ С. Ћорђевић Лопачов, *Сећања*, Београд 1994, 102.

преузео Коста Нађ.¹³⁰⁰ Тијело погинулог водника Ивана Рачког, који је пао “на посљедњем кораку до спасоносног јарка” покрили су земљом коју су ископали бајонетима. “Пламено сунце пржило је крај немилосрдно”, присјећа се Иван Линардић. “Мислио сам да ћемо изгорјети. Око подне притиснула нас је горка жеђ. Рањеници су тражили воду. Нико није имао ни капи”, а “многи нису имали ни чутурица”, јер су их у трку побацали. “Мислим да је то био најтежи дан у мом животу”.¹³⁰¹

Листерова 11. дивизија заобишла је препреке и заузела слабо браћену Брунету. Али умјесто да настави даље ка Навалкарнеру и тако пресјече цесту Мадрид–Талавера, Листер је стао и наредио укопавање, чекајући 46. дивизију сдесна — која ће Кихорну заузети тек након три дана жестоке борбе. Гледајући брз продор Листера, Гал је био бијесан. Ћопић му предлаже да бригада изврши напад сдесна, истом цестом, али “Гал одговара да неће дозволити да се његова дивизија вуче за онима који су направили продор”. Наређује да комесари дају примјер и да пођу у јуриш. Хејвуд је отишао из штаба и “склонио се у једну вододерину”, а Паровић је извршио наређење: пошао је напријед, у киши митраљеских метака, и више се није вратио.¹³⁰²

Ђорђевић је тражио преко Алеша Беблера, бригадног официра за везу, да му се да дозвола проласка кроз вододерину која води до бочног улаза у мјесто.¹³⁰³ Видјевши да не иде, Гал се коначно предомислио, тако да је увече почело заоруживање кроз заклоњеније положаје са десне стране. Пред поноћ, XIII и XV бригада су заузеле мјесто.¹³⁰⁴ “Нашао сам воде”, пише Беговић, “и заспао испод фашистичких ровова. Пробудио сам се сутрадан у зору, мокар од росе. Разгледам њихова утврђења. Она су мало оштећена. Из њих су фашисти имали ванредан преглед терена којим смо ми наступали... Лешеви наших бораца овде су ретки; они су већином остали доле на коси. Испод фашистичких ровова сам наишао на леш са лицем окренутим земљи. Иза њега леже други лешеви. Стас и одело су ми били познати. Окренуо сам га. Био је то Благоје Паровић. Метак му је прошао кроз груди слева надесно. Из уста му је текла крв и сва је усирена. Изгледа да није умро одмах, да се неко време борио са смрћу: у грчевито стиснутим шакама држао је руковети ишчупане суве траве.”¹³⁰⁵

¹³⁰⁰ К. Нађ, “U borbi za slobodu Španije”, III/III, 10.

¹³⁰¹ I. Linardić, “Najduži dan u mom životu”, III/III, 258; AJ, 724, X–2, I. Linardić.

¹³⁰² ИАБ, 2821, кут. 3, V. Begović, “Rat u Španiji”, 28; Р. Чолаковић, *Казивање о једном покољењу*, III, Сарајево 1972, 205.

¹³⁰³ С. Ђорђевић Лопачов, *Сећања*, Београд 1994, 102–103.

¹³⁰⁴ “Dnevnik potpukovnika Vladimira Čopića...”, III/II, 271.

¹³⁰⁵ V. Begović, “Formiranje 15. internacionalne brigade...”, III/II, 103–104.

Након једног дана паузе, 15. дивизија је 8. јула окренута према Боадиљи, у гротло фашистичких положаја. Прије одсудног напада, батаљон “Димитров” је остављен уз обалу Гвадараме. Тада је у чету “Матија Губец” стигло је појачање од 26 Југословена на челу са Пеком Дапчевићем.¹³⁰⁶ Најтежи окршај одиграо се преласком преко 700 метара високе коте пред Боадиљом, коју су борци, због сталног зујања метака кроз ваздух, назвали “Комарчев врх” (Cerro de Mosquito). У борби за ово огољено брдо, која је почела 9. јула и водила се четири дана и ноћи, обје су стране претрпјеле тешке губитке. Рањен је и Нађ водећи чету “Губеца”, па га је одмијенио Мијат Машковић. Чета је заузела коту и од Мароканаца отела три брдска топа, али је запела у клин и била под ватром са свих страна.¹³⁰⁷ Ноћу, авиони су бацали запаљиве бомбе. Једини заклон био је шумарак уз ријеку, гдје је Ћопић рањен 12. јула послеподне када је отишао да се опере. Три пута су мијењали мјесто штаба бригаде, да би се на крају укопали у једном маслињаку. Штаб је изгубио све и једног курира. Рањеног Ћопића је одмијенио Клаус Бекер, али се показало да људи немају повјерења у њега, нити он у њих.¹³⁰⁸ Бекер је прво тражио од Мирка Марковића и Стива Нелсона (Иштван Месарош) да не причају на српскохрватском, јер су тако коментарисали његове немогуће наредбе, да би затим Марковића разријешио команде.¹³⁰⁹

Националисти су управо 12. јула стекли превагу у ваздуху, доласком новог “Месершмита 109”. Надмоћним апаратима они обезбјеђују дејство бомбардера, који на голом терену лако уништавају знатан дио републиканских тенкова. Противавионска артиљерија имала је тежак посао. Долиншек, као помоћник инструктора у 11. ПВБ, гледао је како се са четири стране обрушавају авиони на њихов положај. Када је дошао свијести, лежао је 30 метара од батерије, експлозијом бачен у жбуње, са ранама по глави, грудима и ногама.¹³¹⁰ Борба је до краја исцрпила људе. Били су ненаспавани и психички сломљени. Командант Машковић је током ноћног одмора нагло скочио и почео хистерично да виче. Смирио се тек када му је санитет дао инјекцију. “Губецова” чета је сведена на трећину људства.¹³¹¹ Све већи замор, који се већ примјећује на обје стране,

¹³⁰⁶ S. Belić, *Na bojnim poljima Španije*, Beograd 1970, 101.

¹³⁰⁷ С. Ђорђевић Лопачов, *Сећања*, Београд 1994, 105-109; S. Belić Dudek, “Jugosloveni u Španskom građanskom ratu”, III/I, 243; S. Belić, *Na bojnim poljima Španije*, Beograd 1970, 101; види такође: E. Jardas, “Juriš na kotu Moskito”, III/III, 192-197.

¹³⁰⁸ ИАБ, 2821, кут. 3, V. Begović, “Rat u Španiji”, 30-31; “Dnevnik potpukovnika Vladimira Čopića...”, III/II, 272-280; S. Belić Dudek, “Jugosloveni u Španskom građanskom ratu”, III/I, 243; “Brigadir Čopić o sadašnjoj ofenzivi”, *Dimitrovac*, Madrid, 23. 7. 1937, 5.

¹³⁰⁹ L. Kirschenbaum, *International Communism and the Spanish Civil War*, Cambridge UP, 2015, 92.

¹³¹⁰ I. Dolinšek, “Na frontovima Španjolske”, III/II, 227-228.

¹³¹¹ S. Belić, *Na bojnim poljima Španije*, Beograd 1970, 101.

доводи до сукоба у командном ланцу. Зором, 13. или 14. јула, Ђорђевић је дошао у штаб бригаде и оптужио Бекера и друге чланове штаба, како држањем људи на положајима он хоће уништити комунистичке кадрове.¹³¹² Ђопић је касније тумачио овај инцидент као губљење живота и присебности.¹³¹³

Док се, лијево од “Димитрова”, XIII бригада почела осипати, десно су се држале шпанске јединице, чији начин борбе Југословенима није био сасвим јасан. Већ на Харами, Лазар Латиновић је примијетио сулуду храброст слабо обучених Шпанаца, који прелако губе животе.¹³¹⁴ “У њиховом начину ратовања”, каже Беговић, “има нешто што не улази у наше схватање... и смета нам. Има много спонтаног, дискусија и убеђивања... Изгледају нам некад као деца — једном показују ванредну храброст, уносе страст и свој темперамент у борбу, а други пут се без озбиљног разлога узнемире, стварају забуну, па долази до појаве панике.”¹³¹⁵

Заузеће Виљануеве дел Пардиљо од стране XII бригаде није много учинило да убрза ритам офанзиве, јер су националисти искористили застоје, контранападом ударајући са југоистока између Листера и Кампесина, кроз брешу коју је морао зачепити Свечевски. Батаљон “Ђаковић” је прошао ватрено крштење 12. јула: план је био такав да након артиљеријске ватре тенкови разруше ограду са бодљикавом жицом, након чега би “Ђаковићевци” прошли и заузели један бункер на узвишењу према Махадахонди. Наравно, ништа није ишло по плану. Артиљерија је тукла са закашњењем, кратко и слабо, а ни тенкови нису дошли. Лежећи под жицом између запаљених поља засутих бомбама, борци су морали назад. Многи су покошени митраљезима, а неки су се угушили. Погинуо је и оперативни официр штаба. На крају су повучени са тих позиција.¹³¹⁶

Након неколико дана борбе у којој обје стране нападају и узмичу, националисти су 18. јула покренули напад на свим дијеловима сектора. На пакленој врућини, готово без хране и воде, засути салвама касатних бомби, Листерови војници су попустили и кренули у повлачење из Брунете. Ни стријељања дезертера нису зауставила расуло на положајима. Паника је наредних дана захватила и друге јединице, а Свечевски је извјештавао да су 26. јула једно XI и XV бригада истрајале на заузетим позицијама.¹³¹⁷

¹³¹² ИАБ, 2821, кут. 3, V. Begović, “Rat u Španiji”, 32.

¹³¹³ РГАСПИ, 495–277–191, фол. 114, “Сведения о югославских товарищах...”, 19. 9. 1938.

¹³¹⁴ L. Latinović, “Neka sećanja iz Španije”, *Jugosloveni u Španiji*, Sarajevo 1959, 146.

¹³¹⁵ ИАБ, 2821, кут. 3, V. Begović, “Rat u Španiji”, 34.

¹³¹⁶ S. Belić, “Stvaranje bataljona ‘Đaković’...”, *Prilozi za istoriju socijalizma*, I, Beograd 1964, 324; S. Belić, *Na bojnim poljima Španije*, Beograd 1970, 102.

¹³¹⁷ R. Radosh, et. al, *Spain Betrayed: The Soviet Union in the Spanish Civil War*, New Haven 2001, 437.

Пред сам крај, Беговић је био толико исцрпљен, да је заспао у јарку поред пута, уз друге борце. Пробудио се кад су га за ноге и руке носили ка приколици — спавао је међу лешевима, па су и њега хтјели натоварити. Временом, смрад лешева је толико обавио ваздух, да су и живи почели да смрде.¹³¹⁸

“Димитров” је повучен,¹³¹⁹ а “Ђаковић” је смјештен на положије према Брунети, јужно од Виљануева де ла Кањада. Тада је, умјесто Христова, команду над батаљоном преузео Бауман, чиме је југословенски батаљон коначно дошао под команду једног Југословена.¹³²⁰ Тек што се борба стишала, Никола Кујунџић је са мањом групом бораца направио пометњу у непријатељским рововима. Пришуњали су им се зором и уз повике “ура!” засули их бомбама. На положајима им се тада придружила и ПТБ “Милетић”.¹³²¹ Док су почела укопавања, републиканцима је остала половина претходно заузете територије. Офанзива је проглашена побједом, иако је тај заправо ограничени успјех — стратешки бескористан — плаћен са 25 хиљада жртава, од чега значајан број погинулих, уз три четвртине оштећених оклопних возила и једне трећине оборених авиона, који су употребљени у овој бици. Националисти су такође претрпили велике губитке, али мање од друге стране, уз знатно нижи степен смртности. Гојко Николиш се присјећао атмосфере која је обавила редове након битке:

“Резултат брунетске офанзиве слављен је као највећа побједа... Али, мало ко од нас је знао и за тамну страну ових наших успјеха. Само међу ветеранима, учесницима ових и претходних битака се говорило, више шушкало него јавно расправљало, о случајевима директне неспособност старјешинског кадра: један батаљон крене на вријеме у акцију, заузме непријатељско упориште, али се, по цијену губитака, мора повући, јер је напад њему сусједних батаљона закаснио, или сасвим изостао; артиљеријска ватра није била синхронизована са покретом пјешадије, па се често дешавало да наше гранате падају по нашим борцима... Под врелим утиском излишних страдања и погибија, гњевни и разочарани, борци нису могли да се суздрже од сумњичења: нису у питању само неспособњаци, него и свјесни штеточине, петоколонаши, троцкисти, агенти међународног фашизма. Цијело вријеме рата у Шпанији био сам свједок таквих и сличних разговора, али је заједничка карактеристика њихова била баш то што су се оптужбе односиле скоро искључиво на нижи старјешински кадар, до команданта батаљона закључно... Слабости, грешке и гријеси су ‘доље’... а ‘горе’ су све сами идоли, дивне легенде у чију чистоту не само да не смијемо, него ни нећемо сумњати.”¹³²²

¹³¹⁸ ИАБ, 2821, кут. 3, V. Begović, “Rat u Španiji”, 31, 35.

¹³¹⁹ С. Ђорђевић Лопачов, *Сећања*, Београд 1994, 109.

¹³²⁰ Христов је отишао из непознатог разлога; AJ, 516, 2175/III, S. Belić, “Španski građanski rat”, 91-92.

¹³²¹ S. Belić, “Stvaranje bataljona ‘Đaković’...”, *Prilozi za istoriju socijalizma*, I, Београд 1964, 325.

¹³²² G. Nikoliš, *Korijen, stablo, pavetina*, Zagreb 1981, 164.

Но, некима је било одмах јасно да ствари не штимају добро: “Гошњак је о нападу” на Виљануеву “говорио као о једном изразитом примјеру како не би требало ратовати, нападати и гинути. По његовом опису овај напад је извођен на најгори могући начин, по отвореном, чистом брисаном простору, гдје су се узалудно понављали јуриши за јуришима уз страховите губитке.”¹³²³ Белић је био шокиран приједлогом генерала Клебера да због преласка на позициони рат приступе копању коридорних ровова за тенкове, којим би они “непримјетно” избили на прву линију и тукли гнијезда. Зашто би то радили, питао се Белић – а вјероватно и други чланови команде – када се то не може урадити непримјетно, бар због буке мотора, док би се противтенковске батерије много лакше могле привући линији?¹³²⁴ Срећом, тако велике ровове нису морали копати, али не зато што се неко успротивио, него зато што су убрзо повучени са сектора.

До краја офанзиве, од међународних јединица, XV бригада је имала највеће губитке: од 2.144 људи, спала је на 885 здравих; 293 је погинуло, 735 рањено а 167 нестало.¹³²⁵ “Димитров” је од почетних 308 људи, плус 137 попуна, имао 304 човјека избачених из строја: 40 мртвих, 160 рањених, 79 несталих, 15 болесних, три заробљена и потврђена три дезертера.¹³²⁶ XIII бригада је спала са 1.967 на 868 људи. Поред Паровића, смрт су са њом нашла још три батаљонска и један четни комесар; шест комесара је рањено.¹³²⁷ Сломљена и неупотребљива, 8. августа тихо је расформирана. Њено име и већи дио људи преузела је CL бригада,¹³²⁸ с којом је прешла и ПТБ “Милетић”. Већ од септембра 1937, батерија ће бити издвојена из састава XIII бригаде и припојена директно, као “Ђаковић”, команди 45. дивизије.

* * *

Паровићево тијело Бартел је довезао у Мадрид и задужио Урадина да организује сахрану. Покопан је 8. јула на мадридском гробљу Фуенкарал, уз почасну салву вода “Ђаковићеваца”.¹³²⁹ Присуствовали су Лонго, Бартел, Франц Далем (Franz Dahlem) и

¹³²³ V. Kovačević, *U rovovima Španije*, Sarajevo 1958, 152-153.

¹³²⁴ S. Belić, “Stvaranje bataljona ‘Đaković’...”, *Prilozi za istoriju socijalizma*, I, Beograd 1964, 325; S. Belić, *Na bojnim poljima Španije*, Beograd 1970, 102.

¹³²⁵ РГАСПИ, 545–1–2, фол. 170, извјештај Лонга, 1938.

¹³²⁶ АЈ, 724, IV–А/10, “Estado comparativo de los componentes de la brigada”, 29. 7. 1937.

¹³²⁷ РГАСПИ, 545–1–2, фол. 169-170, извјештај Лонга, 1938.

¹³²⁸ V. Begović, “Internacionalne brigade”, III/I, 162.

¹³²⁹ РГАСПИ, 545–2–80, фол. 190, Мразовић за Горкића, 10. 7. 1937.

члан руководства РСЕ, Франциско Антон (Francisco Antón Sanz).¹³³⁰ Пошто су операције и даље трајале, нису дошли Ћопић и остали другови са фронта. Посмртне говоре су одржали Лонго, Мразовић и још шест људи испред базе, партија и јединица.¹³³¹ Из Албасете је дошао Филипчев, а придружио му се Рујевчић.¹³³² Паровићева смрт дубоко је потресла партију и узнемирила духове: “Велики губитак за нас”, писао је Масларић Ћопићу. “Али ту се сада не може ништа помоћи, него морамо из тог трагичног случаја повући поуке, као што то раде увек бољшевици”.¹³³³ Док се прашина још није слегла, у испраћају мртвог друга, настала је легенда која је обиљежила шпанску епопеју. Први пут након Ђуре Ђаковића, КПЈ је добила палог хероја посебног формата. Они који су до тада гинули, као што је случај са Вареском и Хаципанзовим, имали су одређен политички педигре, па је њихова смрт праћена пригодним еулогијама. Штавише, за Шимета Хорзића, члана Бироа Југословенске секције КП Сједињених Држава, у Фортуну код Мурсије подигнут је споменик, кога су 20. јуна 1937. открили Винклер и Густинчић.¹³³⁴ Али смрт Благоја Паровића постала је пад једног прворазреданог комунистичког хероја. Мадридски “El Sol” објавио је његову слику,¹³³⁵ као и други број “Билтена” Комесаријата.¹³³⁶ Штампано је више *in memoriam*, међу њима Чолаковићев у “Пролетеру”,¹³³⁷ Рибаров у “Димитровцу”,¹³³⁸ али и један у новинама до којих се посебно држало — московској “Коммунистический интернационал”: “Друг Паровић увијек је показивао неограничену приврженост партији и Комунистичкој интернационали, дјелу Лењина – Стаљина; борио се свом снагом и одлучно против контрареволуционарних троцкиста, против фракционаша, за бољшевичку линију партије.”¹³³⁹

* * *

¹³³⁰ Т. Вујасиновић, *Blagoje Parović: građa za biografiju*, Sarajevo 1955, 30-33.

¹³³¹ К. Мразовић Ortega, “Blagoje Parović među našim Španjolcima”, III/V, 94.

¹³³² РГАСПИ, 545–2–80, фол. 190, Мразовић за Горкића, 10. 7. 1937.

¹³³³ РГАСПИ, 495–277–191, фол. 31, Масларић за Ћопића, 15. 8. 1937.

¹³³⁴ РГАСПИ, 545–2–80, фол. 169, “Inauguration d’une pierre commémorative sur le tombe du camarade Horzic a Fortuna”, 19. 6. 1937; “Spomen ploča drugu Horziću”, *Dimitrovac*, Madrid, 23. 7. 1937, 6; J. P. Kraljic, *The Croatian Community in North America and the Spanish Civil War*, MA thesis, Hunter College, City University of New York, 2002, 34.

¹³³⁵ РГАСПИ, 545–2–80, фол. 199, Урадин за Густинчића, 18. 7. 1937.

¹³³⁶ РГАСПИ, 545–1–64, фол. 40, “Bulletin”, 15. 8. 1937.

¹³³⁷ “Blagoje Parović Šmit”, *Proleter*, Pariz, XIII/9, avgust 1937, 11-12.

¹³³⁸ “Blagoje Parović”, *Dimitrovac*, Madrid, 23. 7. 1937, 2-3.

¹³³⁹ “Благое Парович (Шмидт)”, *Коммунистический интернационал*, Москва, 7/1937, 82.

Са циљем обједињавања и ефикасније контроле војног обавјештајног апарата, Пријето је 9. августа 1937, одмах након отпуштања Ортеге, установио Војну обавјештајну службу (SIM – Servicio de Información Militar). Пошто су Интербригаде већ биле дио Народне армије, тај се назив аутоматски пренио на њихов дотадашњи Контролни одјел под Филипчевим. Совјетски савјетници су, међутим, блокирали интеграцију, задржавајући контролу заједно са командом базе у Албасети. Радећи у другом правцу, упркос отпору Пријета, Совјети су успјели остварити значајан утицај и проширити мрежу сарадника унутар и око SIM-а.

Узимајући у обзир околности у којима је радио Контролни одјел, односно SIM, поставља се и нужно питање: да ли је у опису посла службе била ликвидација људи? Одговор је прост: наравно да јесте. Било би наивно очекивати да контраобавјештајна служба у једној војсци окупљеној *ad hoc* у неколико мјесеци, са борцима из 53 земље, није морала да се носи са проблемом инфилтрације и шпијунаже. На фронту, убиства су вршена тајно, током ратног затишја. “Ми смо”, објашњава Беговић, у XV бригади “ликвидирали приличан број људи”, али се то није знало:

“Ми смо примењивали следећу руску методу по руским упутствима и наређењима: имаш на пример човека у затвору и на стрељање га извести не можеш пошто би то бригада сазнала, јер се она увек распитивала о судбини својих људи... Тако тај човек долази у јединицу и тамо ‘случајно’ погине. Нико није слутио да је погинуо нашем интервенцијом. Тако сам читао у енглеским новинама некрологе и видео слике Енглеза како су умрли ‘херојском смрћу’, а у ствари ми смо их ликвидирали. Тако смо... имали једног за кога су Руси инсистирали да га ликвидирамо... Он је иначе био техничар, инжињер. Послали смо га да мери бунар и он у њега пропадне, разуме се уз нашу помоћ...”

Овдје се намећу два проблема: квалитативни и квантитативни. Код првог проблема, Беговић инсистира на важној ствари: “Могу да кажем истину да никада нисам ликвидирао човека ако нисам био 100% убеђен у његову кривицу.”¹³⁴⁰ Историчару би најлакше било да овдје пође путем цинизма, али научна етика налаже опрез: узимајући све у обзир, тешко је рећи да служба није имала оправдане војне циљеве, чак и када знамо да је морала да оперише под дејством пренесене опсесије о “троцкистичкој пријетњи”. Када се подвуче црта, веома је тешко дати оцјену о степену трансгресије којом су легитимне војне мете и стварне безбједносне пријетње замијењене невиним или

¹³⁴⁰ AJ, 724, X–2, “Informacije” (V. Begović), 15.

политички неподобним људима. Питање репресије као такве потребно је посматрати у ширем контексту, гдје су обавјештајне службе само један дио комплексног апарата.

С тим у вези, однос контраобавјештајних официра и њихових “стварних шефова”, савјетника из ГРУ и НКВД, био је амбивалентан. Совјети су већ по доласку у Кадровски одјел тражили да се мање гледа војна спрема људи, а више њихова политичка прошлост. Одмах у првом обиласку XV бригаде, један савјетник навео је “побуну” батаљона “Линколн” као примјер непријатељског рада. “Објашњавамо случај ‘Линколна’. Он сматра да смо ми ту били поприлично наивни.”¹³⁴¹ Два случаја у XV откривају проблеме са Совјетима. Први су биле посјете америчких добровољаца њиховој амбасди у Мадриду, гдје су уз разговор добијали цигарете и чоколаду, али несмотрено давали сувишне информације. Они “нису вршили шпијунажу, него је то био један дисциплинарни преступ”. Могли су их казнити краћим затвором, “али истрагу ипак водиш”. Дуги је случај био озбиљнији: британска агентура правила је везе за дезертирање, неријетко преко Франкове територије. “И ова група је била ухапшена”, но, када је Кирилову упућен извјештај, он је наредио да се прва група стријеља, а друга да чека у затвору. “Ја сам се против тога бунио”, каже Беговић — срећом, јер је савјетник био пијан, па је помијешао случајеве.¹³⁴² Чак и без оваквих сметњи, пречесто се дешавало да је тешко одредити шта је наивност, глупост и несмотреност, а шта је саботажа и непријатељство.¹³⁴³

Након што је у бригади унапријеђен у мајора, Беговића је Луканов (Белов), који је у међувремену постао командант базе,¹³⁴⁴ 26. октобра 1937. поставио за руководиоца Контролног одјела – сада формално одјељења СИМ у албасетској бази – заједно са Карелом Хатцом Мореном.¹³⁴⁵ Судаћи по доступним подацима, док је ГРУ радио у војним јединицама (Д. О. Лвович – Лоти), при бази су радили представници НКВД (Н. М. Белкин – Бјелајев). Документација коју је Беговић затекао након Филипчаева, када је формирана у картотеку за неких три хиљаде личности, показала је како је тежиште рада стављано на интернационалце са лијевим антистаљинским ставовима, нпр. на социјалисте и троцкисте. “На ислеђивању тих случајева Руси су онда јако инсистирали. Они су мање се борили против фашистичке агентуре”, али ове друге “упорно су гонили”. Када би Беговић и сарадници ухватили фашистичку агентуру, Совјети би рекли: “То не

¹³⁴¹ ИАБ, 2821, кут. 3, V. Begović, “Rat u Španiji”, 9, 24-25.

¹³⁴² АЈ, 724, X-2, “Informacije” (V. Begović), 11.

¹³⁴³ ИАБ, 2821, кут. 3, V. Begović, “Rat u Španiji”, 41-42.

¹³⁴⁴ РГАСПИ, 545-6-311, фол. 12-26, “Bielof (Loukanov, Carlo Féodorov)”, 25. 6. 1940.

¹³⁴⁵ РГАСПИ, 495-277-17, фол. 65, изјава В. Беговића, 10. 2. 1938.

жури.” Нимало одушевљени, морали су ухапсити секретара Андреа Жида (André Gide), иначе добровољца, јер су шефови Жиду замјерали због његове критичке књиге о Совјетском Савезу. “Био је поштен, добар борац, члан Партије, и ми стварно нисмо имали шта да му пребацујемо. Али ми смо га морали упорно следити и касније затварати.”¹³⁴⁶ Потребно је имати у виду да је СИМ Интербригада у оваквим случајевима често заобилажен, па је НКВД користио свој “сервис”. Беговић је у праву када тврди да је прогон РОУМ-а проводила “специјална служба уз помоћ неких комуниста функционера” при МГ,¹³⁴⁷ пошто су за тај посао корићене “специјалне бригаде” (*brigada especial*) ДГС-а. Једном је командовао убачени “илегалац” НКВД-а Јосиф Григулевич, који је учествовао у убиству Нина.¹³⁴⁸

Ипак, као и шпански, интербригадни СИМ је ловио и фашистичку агентуру, што је неоспорно. Током Беговићевог мандата открили су групу која је обучена у Њемачкој и упућена у Интербригаде, гдје је имала задатак да стекне повјерење и високе положаје. Он тврди да су ухватили и двојицу полицијских сарадника, једног из Америке, другог из Француске. Наравано, откривали су и шпанске фашисте.¹³⁴⁹ Што се тиче Југословена, службена документација открива да је неколико њих сумњичено и праћено, а да су тројица децидно обиљежени као шпијуни: Карло Винкла, Адолф Штаубер и Драго Кобе.¹³⁵⁰ Док је судбина првог непозната, други је ухапшен у љето 1937. након дезертирања. Дошао је у Шпанију под лажним именом, хтио је ући у авијацију, а откривено је да је био члан ВМРО и да је 1933. осуђен у Југославији на двије године због шпијунаже у корист Италије.¹³⁵¹ Успио је побјећи из затвора у Албасети.¹³⁵² Јавио се Посланству у Мадриду, али му оно испрве одбија издати пасаван, јер “неће да наведе време свог доласка у Шпанију нити место и врсту упослења овде”.¹³⁵³

Што се тиче Драге Кобе, случај је истјеран на чистац. Када се опоравио након губитка ноге, Влаховић је упућен на рад код Филипчева, гдје је остао првих десет дана септембра 1937: “За тих десет дана сусрео сам се са једним потпуно новим свијетом, о коме сам знао да постоји само из новина и шпијунских романа. Тај посао може бити интересантан за људе којима је то пасија, који уживају да расплићу мрачне лавиринте

¹³⁴⁶ АЈ, 724, X-2, “Informacije” (V. Begović), 7-8.

¹³⁴⁷ ИАБ, 2821, кут. 3, V. Begović, “Rat u Španiji”, 52.

¹³⁴⁸ B. Volodarsky, *Stalin's Agent*, Oxford UP, 2015, 202-203, 284-285, 471.

¹³⁴⁹ АЈ, 724, X-2, “Informacije” (V. Begović), 12-13; ИАБ, 2821, кут. 3, V. Begović, “Rat u Španiji”, 42-43.

¹³⁵⁰ Миљковић за још петорицу тврди да су шпијуни или агенти, али за неке од њих не знамо на основу чега; R. Miljković, *Jugosloveni – bivši dobrovoljci španske republikanske vojske*, Beograd 1970, 28.

¹³⁵¹ РГАСПИ, 545-6-1531, бр. 1054.

¹³⁵² РГАСПИ, 545-2-1436, фол. 99, “Relación de todos los elementos sospechosos”, 17. 3. 1938.

¹³⁵³ АЈ, 384, кут. 8, пов. бр. 821/1938; исто, кут. 10, пас. бр. 784/1938.

шпијунаже”, али тај посао није за њега. Но, “из партијске дисциплине примио сам нову дужност, да ислеђујем ухапшене шпијуне”. Међу њима је Кобе, који је сасвим случајно дошао под сумњу: у кампу за обуку, примијетио га је човјек који је га претходно срео у аустријском затвору. Тај је добровољац био притворен због нелегалног преласка границе, али је Кобе издржавао казну као нациста.¹³⁵⁴ Сам је признао следеће: преко усташке везе у Љубљани, заврбован је од Нијемаца, обучен у Михнеху, а затим убачен у Клагенфурт да изврши саботажу, гдје је ухапшен; пуштен по амнестији нациста, повезао се у Југославији са извјесним пуковником Јакличем, за којег тврди да је агент OVRA-е. На тој линији упућен је у Шпанију. Стријељан је седам мјесеци касније.¹³⁵⁵

У вези с овим случајем сачувано је Кусовчево писмо Густинчићу: “Што се тиче Кобе Драга... о њему сам писао путем француске фирме [партије] команданту Видалу [Гајману]. Албанац Колумбо¹³⁵⁶ предаће вам о томе моју усмену поруку. Биће потребно да га Фајн узме у санаторијум за хируршку операцију.”¹³⁵⁷ Политбиро је одлучио да се упозоре људи у земљи “да воде рачуна кога шаљу”, а да се случај Кобеа посебно испита.¹³⁵⁸ Имајући у виду ове садржаје, чини се да је откривање једног шпијуна прошло такву процедуру која је подразумијевала истрагу Контролног одјела, провјеру позадине доласка осумњиченог, додатну провјеру од стране партијског пункта у Паризу и писмо које је са те стране упућено заповједнику базе. Остаје под знаком питања зашто је писмо из Париза упућено прије него што је Кобе наводно стигао у Шпанију: или је заведен нетачан датум доласка, или је он примијећен већ у Паризу и намјерно пуштен да пређе границу, а не током војне обуке, како памти Влаховић. Такође, нејасно је зашто није даље обрађен Алојз Кунеј, који се са Кобеом и пуковником Јакличем доводио у везу.¹³⁵⁹

Наравно, све ове случајеве потребно је узимати с резервом, док се не потврде или оповргну изворима са друге стране, оне за коју су осумњичени наводно радили. Случај Милоша Томића позива на опрез. Овај младић из Новог Сада уврштен је у XII бригаду, гдје је био возач Петрову и Лукачу. По препоруци Петрова, регрутован је у авијацију, па је након завршене обуке додијељен једној ескадрили.¹³⁶⁰ СИМ је већ пратио његово кретање због извјесних сумњи, које су узете као оправдане када је, почетком 1938, он отишао за Југославију. Претпоставке да ради за југословенску полицију, у којој наводно

¹³⁵⁴ V. Vlahović, “Sličice iz Španije”, Ш/II, 462-465.

¹³⁵⁵ РГАСПИ, 545-6-1527, бр. 495.

¹³⁵⁶ Непознато је о коме се ради.

¹³⁵⁷ РГАСПИ, 454-2-80, Кусовац за Густинчића, 3. 8. 1937.

¹³⁵⁸ АЈ, 790/1, 1937/95, сједница Политбироа, 24. 9. 1937

¹³⁵⁹ РГАСПИ, 545-6-1527, бр. 571.

¹³⁶⁰ Детаљније о југословенским авијатичарима на крају поглавља.

ради његов отац, уз тврдње да је био у личној пратњи банова Дунавске и Моравске бановине, чиниле су се утолико тачнијим, када је београдска штампа касније извјестила како Томић служи као пилот за Финску током рата са Совјетским Савезом.¹³⁶¹ Штавише, 23. јануара 1938. депешом из Париза, Амбасада Републике обавијестила је надређене како је Милош Томић, према повјерљивом извору, дошао са великом премијом за оборена три авиона, али се чини да он заправо ради за Београд, коме ће доставити фотографије ратне опреме и југословенских добровољаца.¹³⁶² Да ли је ово тачно? Са једне стране, Посланство у Мадриду издало му је 11. маја 1937, противно уредбама, пасаван за повратак у земљу. Он се свом оцу јавио телефоном 11. јануара 1938. и рекао да ће допуст у Паризу искористити за повратак кући. Са друге стране, Министарство унутрашњих послова је сутрадан издало налог да се Томић по преласку границе “ухапси и стражарно спроведе управи полиције у Новом Саду”.¹³⁶³ Да је био агент, да ли би га спроводили са границе?

Други проблем који намеће Беговићево свједочење је питање квантитета, што се управо може везати за примјер Мартија. Док је са командантима базе, Лукановим и Цајзером (Гомезом), сарађивао добро, јер су обојица били приземни и тражили су образложења, са Мартијем је било веома тешко: био је нервозан, исхитрен и окружен полтронима. Знао је састављати спискове за хапшење, без икаквих образложења и разлога.¹³⁶⁴ “Дешавало се да му Марти олако нареди да се неко стреља. Влајко провери и ако утврди да човек није крив или не толико да би био стрељан, он нареди да га пусти а обавести Мартија да је поступљено по његовом наређењу.”¹³⁶⁵ Његово име оцрњено је имицом “кољача из Албасете”. Историчари су често понављали, али никада доказивали тобожње признање Мартија како је дао стријељати пет стотина добровољаца, што је била несумњива фабрикација Франкове пропаганде.

Они који ће се са Мартијем растати у лошим односима, свеједно су негирали оптужбе о масовним убиствима добровољаца. Истина је да Марти сноси дио кривице за такву слику, јер је био вербални терориста, који није штедио људе повицима и пријетњама. Уосталом, убистава је било, а њихови су поводи били разноврсни: од оправдано војних и безбједносних, преко неоправдано дисциплинарних, до криминално конструисаних. Међу посљедње спада и убиство Гастона Деласала (Gaston Delassale)

¹³⁶¹ РГАСПИ, 545–6–1531, бр. 1084; РГАСПИ, 545–2–1436, фол. 100.

¹³⁶² К. Budor, *Španjolska diplomacija i Nezavisna Država Hrvatska*, Zagreb 2013, 13-14.

¹³⁶³ НДА, 145, кут. 535, пов. ДЗ 184/1938, расписи МУП, 12. и 13. 1. 1938.

¹³⁶⁴ ИАБ, 2821, кут. 3, V. Begović, “Rat u Španiji”, 40-45.

¹³⁶⁵ L. Udovički, *Španija moje mladosti*, Beograd 1997, 103-104.

под пријеким судом, који је окривљен за пропусте код Лопере у децембру 1936. године.¹³⁶⁶ Ипак, ми не можемо олако говорити о великим цифрама. Питер Керол (Peter Carroll) упозорава, имајући у виду страдања Американаца ван борбе, како чак и да се, поред већ доказана три случаја, “све друге оптужбе за убиства докажу као тачне, број Американаца убијених ван борбе био би мањи од десет”.¹³⁶⁷ Ако претпоставимо да су тајним радњама, какве описује Беговић, убијени још неки за које се и даље мисли да су погинули на други начин, па и да узмемо у обзир његово признање да је тако убијен “приличан број људи”,¹³⁶⁸ тврдња је и даље бројчано неодређена и релативна. Најрпецизнији је био када је Чолаковићу рекао да су агената и петоколонаша открили “на десетине”,¹³⁶⁹ што је сасвим могуће и одмјерено.

Да би се говорило о широј репресији унутар Интербригада, потребно је ријешити два важна проблема. Прво, да би говорили о злочину, морамо имати жртву — именом и презименом. Друго, чак и када је имамо, не знамо да ли је, и до које мјере, у питању репресија. Ћопић записује у дневнику како је бригада 5. октобра 1937. судила десеторици дезертера и двојицу осудила на смрт. Били су нови, украли су амбулантна кола и запутили се према граници. Ипак, помиловани су “и после тога су се доста добро држали”.¹³⁷⁰ Да су били стријељани, да ли би то била репресија, или, како Марковић наглашава за случај свог изгредника, потшовање војних прописа?¹³⁷¹ Одржавање дисциплине била је ратна нужда, с тим да је “закон бројева” у овом случају радио за Југословене: на њихов релативно мањи контингент, опадао је и мален број проблематичних случајева. Коју год статистику да гледамо, проценат оних који су у једном тренутку дезертирали креће се око 3%, па је и број оних који су прошли затвор или радну обавезу мањи од 50.¹³⁷² Од 731 Југословена који су добили оцјену држања, 530 (72%) били су у задовољавајућој групи, 176 (24,5%) у групи слабих или неријешених оцјена – због дезертерства, деморализације, пијанства и других војничких гријехова – те 25 (3,5%) међу оптуженима за теже преступе и непријатељство. За ову, трећу групу, поставља се нужно питање: од тих седам “сумњивих”, 10 “провокаatora – шпијуна” и

¹³⁶⁶ R. Skoutelsky, *L'espoir guidait leurs pas*, Paris 1998, 251-253.

¹³⁶⁷ P. N. Carroll, *The Odyssey of the Abraham Lincoln Brigade*, Stanford 1994, 187-188.

¹³⁶⁸ AJ, 724, X-2, “Informacije” (V. Begović), 15.

¹³⁶⁹ Р. Чолаковић, *Казивање о једном покољењу*, III, Сарајево 1972, 206.

¹³⁷⁰ “Dnevnik potpukovnika Vladimira Čorića...”, III/II, 289.

¹³⁷¹ М. Марковић, *Одабрани пут*, Подгорица 1997, 161.

¹³⁷² Lemesle, 463, 478-479; S. Koprivica-Oštrić, “Jugoslavenski dobrovoljci...”, ČSP, 19/2, 1987, 24.

осам “троцкиста – агената провокатора”,¹³⁷³ колико их је дочекало крај рата? Појединци заиста нису, из разних разлога, али већина јесте.

За илустрацију може послужити случај дисидентске групе која се поткрај рата окупила око Ивана Тројера. Као Словенац из Ренче у Италији, Тројер је наводно дошао под пажњу због случаја Кобе, јер, како се испоставило, обојица су дошли до Шпаније преко Бутинара, сарадника полиције у словеначкој партији, који је руководио пунктом за слање.¹³⁷⁴ Група се окупила у Кампдеванолу и Риполу, пиринејским мјестима гдје су након повлачења са фронта у јесен 1938. смјештени Југословени. У овој групи били су, поред Тројера, Иван Горшек Омар, Макс Ивић, Крешимир Перко, Фрањо Пинтарић Бура, док је за контакт са групом осумњичен је Иван Турк. Горшек је био члан CNT-а. Из милиције је прешао у Министарство обране на посао производње експлозива, а све до прекоманде у ауто-парк у Албасети у фебруару 1938, био је у једном динамиташком воду.¹³⁷⁵ За Пинтарића карактеристика тврди да се истовремено учланио у PSUC, FAI и POUM.¹³⁷⁶ Иван Турк је био у анархистичкој 82. бригади. Касније је тврдио како није био “политички оријентиран”, и, како каже, “нисам знао разликовати анархисте од комуниста”, па се јавио у мјешовиту бригаду, са којом је остао на арагонском фронту све док није прекомандован у Интербригаде.¹³⁷⁷ О групи је објављено свједочење који говори о данима у Кампдеванолу:

“Међу Југословенима откривен је шпијун Иван Тројер. Он је чак организовао и своју групу и назвао је ‘Група југословенских анархиста’. Да би се заштитили, они су успоставили везе са мјесном анархистичком организацијом, која их је врло радо примила у своје редове. Чак су представници анархиста, наравно на наговор провокатора, дошли у штаб [логорске] бригаде да интервенишу у корист ‘својих другова’, којима пријети опасност хапшења па и убиство, због тога што су ‘анархисти’. Командант, Кубанац, у договору са комитетом, пошто смо знали о њиховом доласку избацио је ‘делегате’ ван говорећи: ‘Овдје нема ни анархиста, ни социјалиста, ни бога, ово је републиканска војска и овдје ја наређујем’. Извршили смо затим претачину код Тројера и покупили неке интересантне папире као и први број ‘Билтена југословенских анархиста’, који још није био готов. Сутрадан смо цијелу групу похапсили и спровели у Барселону. Након 14

¹³⁷³ РГАСПИ, 545–6–1522, фол. 19, “Volontaires Yougoslaves en Espagne...”. Ова статистика из 1941. поклапа се и са ранијом, из 1938. године, која наводи 27 “лоших” елемената; РГАСПИ, 454–6–1524, “Características”.

¹³⁷⁴ V. Vlahović, “Sličice iz Španije”, III/II, 465.

¹³⁷⁵ РГАСПИ, 545–6–1526, бр. 331; исто, бр. 405.

¹³⁷⁶ РГАСПИ, 545–6–1529, бр. 852.

¹³⁷⁷ АЈ, 724, X–2, изјава И. Турка, 1; Lemesle, 1207.

дана цијела се група вратила. Касније сам дознао да је Тројер доста зла нанио нашим у логорима у Француској и да је за вријеме НОБ-а ликвидиран.”¹³⁷⁸

На страну пристрасност Протићевог излагања, оно доноси јединствене податке о покушају формирања групе под анархистичким именом. Такође, видљиво је и оно што вриједи аргументовати: осим Турка, сви су оцијењени као троцкисти, анархисти, провокатори и могући шпијуни, а стављени су и на “црну листу интернационалаца”.¹³⁷⁹ Ипак, поред излолације и привођења, ни једном се бар док су били у Шпанији ништа није десило. Током боравка у француским логорима, били су изопштени. За Горшека, Ивића и Пинтарића даља је судбина непозната. Турк и Перко су касније живјели у Југославији, а сам Перко се борио за статус шпанског ветерана. Писао је Удружењу и жалио се на неправедан однос према њему. Тврдио је како је и прије Кампдеванола неоправдано деградиран од стране југословенских другова, док се борио са њима у јединици. Сматра да “није била грешка што сам из тог фронта побјегао у Барселону, јер су оставили чету на милост и немилост”. За “Тројера и друштво” је указивао како су “и они били незадовољни као и ја”. Ухапшени, смјештени су у затвор код Тибидаба, гдје каже да је било око 8–9 Југословена. Перко је потврдио да је у француском логору Тројер заиста денунцирао људе, али је то учинио јер је наводно научно да га желе убити. Уз његову помоћ, изашли су преко Црвеног крста, да би се преко Париза вратили у земљу.¹³⁸⁰ Перко није имао среће: нису га хтјели послати у партизане, а негативном изјавом Боре Поцкова,¹³⁸¹ статус шпанског борац му није признат. Но, прошао је боље од Тројера: он је ухапшен у родном мјесту 1947. и стављен пред војни суд Југословенске армије, који га је осудио на смрт стријељањем.¹³⁸² Кружиле су приче, и даље недоказане, да је током окупације радио као падобранац за америчку војну обавјештајну службу, на линији контакта са хрватским партизанима.¹³⁸³

Разочарења код појединаца, дефетизам послије пораза и песимистичан однос према политички насуканом свијету, често су посредовали зацрњењу шпанских ратних призора. Виљем Херман у изјави датој полицији након повратка у земљу износи сљедећу тврдњу: “Чим је неко почео шта да критикује [у Интербригадама] сматран је као

¹³⁷⁸ M. Vraneš Protić, “Kao instruktor za naoružanje...”, III/II, 348.

¹³⁷⁹ РГАСПИ, 545–2–143Б, фол. 210, “Liste noire des internationaux”, 7. 4. 1939.

¹³⁸⁰ АЈ, 684, кут. 42, П. Крешимир (на досијеу су обрнути име и презиме).

¹³⁸¹ АЈ, 684, кут. 43, К. Перко, изјава Б. Поцкова, 5. 11. 1972.

¹³⁸² АЈ, 15, 42–428, Президијум Народне скупштине, бр. 3115/1947, 9. 8. 1947.

¹³⁸³ B. Torkar, *Ozadje delovanja misij ameriške obaveštalne službe OSS v Sloveniji (1943–1945)*, Doktorska disertacija, Fakulteta za humanistične študije Koper, 2010, 248, 254.

троцкиста или фашиста и могао је да одмах буде деградиран и стрпан у хапс”. Додуше, Херман није испричао нити један конкретан случај, осим једног убиства између Француза и Нијемца, које је очигледно имало персоналну позадину, па је наводно заташкано. Тврдио је да су њега и још једног Југословена сматрали “деморалистима”, јер су “критиковали поједине ствари”. Изјавио је да му није жао што се борио у Шпанији јер је “тамо видио право лице лажне демократије и егоистичног комунизма”. Ипак, док се јављао из Шпаније, писао је како је њему “одлично” и како живи “врло добро”, а да ће се вратити кући “спремни да бијемо југославенски фашизам с оружјем у руци”. Његове критике га нису спречавале да напредује у служби, све до чина капетана, иако су саборци били под утиском да он свој зубарски посао не ради баш најбоље.¹³⁸⁴

Истина, Херман помиње затварање као опцију, што је била честа пракса. Скутелски је у праву када каже да најгори елемент репресије нису била убиства, него дисциплинарна затварања људи, која су трајала у недоглед. Једна од првих ствари које је Карел Хатц морао извршити након постављења у Контролни одјел у јесен 1937, било је чишћење затвора код Чинчиље, ван контроле Интербригада, кроз посебну судску комисију која је имала задатак да утврди оправданост задржавања у притвору. Већи број затворених тада је ослобођен. Нешто је гора била ситуација у затворима којима је управљао Милан Ћопић, гдје су незавидни услови и лош третман затвореника доказани изнад сваке оправдане сумње. Од лета 1937. база је провела брзи курс “преодгоја”, тако да је највећи дио преступника у року од 2–3 седмице враћен у јединице.¹³⁸⁵ Сачувана су и лично инкриминирајућа свједочанства: један анархиста објавио је причу о Милану Ћопићу који је пиштољем претукао затвореника.¹³⁸⁶ Када је затвор пресељен из Албасете у Кастељдефелс код Барселоне, Ћопић је задржан на мјесту директора, али је убрзо смијењен, чим су у јавност испливале чињенице. Спашен је пријеког суда Републике и смртне пресуде захваљујући утицају његовог брата Владимира.¹³⁸⁷ Ђорђевић је био члан тима који је ревидирао стање у затвору: и према његовом сјећању, услови су били ужасни.¹³⁸⁸

¹³⁸⁴ Полицији је испричао фантастичну причу како је од XIII бригаде, преко команде над возним парком санитета за двије дивизије, догурао до управнике болнице у Матару, на крају са чином мајора. Његова колебљивост је забиљежена, иако су га водили као комунисту, па је добио незадовољавајућу политичку оцјену. АБХ, КБУДБ, пов. ДЗ 1775/1939; исто, пов. ДЗ 661/1938; РГАСПИ, 545–6–1531, фол. 368.

¹³⁸⁵ R. Skoutelsky, *L'espoir guidait leurs pas*, Paris 1998, 254, 260.

¹³⁸⁶ IISG, CNT, C66.6, “Por que me detuvieron los comunistas”.

¹³⁸⁷ R. Skoutelsky, *L'espoir guidait leurs pas*, Paris 1998, 260–261.

¹³⁸⁸ С. Ђорђевић Лопачов, *Сећања*, Београд 1994, 126–129.

Битком за Брунете стављена је на велику пробу и легенда “Глориосе” (Gloriosa), републиканске авијације. Тим окршајима, она није била уништена, али је сведена на број апарата који се више нису могли адекватно одупријети све јачем притиску италијанске и њемачке авијације. Првих неколико мјесеци рата превагу је и даље држала “Моска” према моделу “Хенкел 51”, све док се током прољећа 1937. није појавио “Месершмит 109”, импресиван ловачки апарат, као и брзи бомбардер “Дорнијер До-17”, који је стизао до положаја прије него што се могло на вријеме реаговати. Оно што је одржавало “Глориосу” живом био је висок елан страних и шпанских пилота, чија је пожртвованости нотирана и у њемачким извјештајима.¹³⁸⁹ Отежавајућу околност за стране добровољце — чак и када су били врхунски пилоти — била је премалена и застарјела колекција француских апарата у Малроовој ескадрили “Шпанија”.

Једноцифрен је број Југословена који су прошли кроз службу авијације, али су се пилоти посебно прославили. Сада знамо за имена шесторице пилота и чланова авионских посада: Божидар Петровић, Сретен Дудић, Јосип Крижај, Виктор Јазбиншек, Милош Томић и Станко Каменшек.¹³⁹⁰ Јазбиншека већ срећемо у екстремадурској герилској групи, гдје је рањен са Масларићем. Како је у Мостару завршио пилотску школу, упућен је на рад у авијацију. Распоређен је почетком 1937. на аеродром Манисес код Валенције, прво као навигатор у бомбардерском апарату, а затим као командант аеродрома. Погинуо је 1941. након што се тек успио вратити у Словенију. Пилотску школу, али италијанску, завршио је и Јосип Крижај, истарски Словенац. Током показне вјежбе у Видму, Крижај је извео неколико акробација и са авионом продужио за Љубљану. Херојски подвиг није дуго живио у машти јавности, пошто је Крижај убрзо потпао под пажњу полиције. Септембра 1936, већ је био у Шпанији: дефицит у пилотима брзо је довео до тога да Крижај добије совјетски ловачки апарат “Моску”, односно “Поликарпов И-15”.

Оборивши три авиона, Крижај је унапријеђен у поручника и команданта ловачке ескадриле на централном фронту, с којом је штитио бомбардере — мисија за какве совјетски пилоти, због ризика од обарања и хватања на непријатељској територији, нису имали дозволу. Управо га је таква судбина задесила у лету према Саламанки: бројчано

¹³⁸⁹ Посебно: М. Alpert, *Franco and the Condor Legion*, Bloomsbury, 2019, 154-155.

¹³⁹⁰ О Каменшеку не знамо готово ништа; РГАСПИ, 545-6-1527, бр. 462.

надјачан и погођен, искочио је из запаљеног авиона на километар изнад земље. Љубљанско “Јутро” извијестило је о његовој смрти,¹³⁹¹ али је Крижај преживио. Са опекотинама и крварењем, провео је ноћ скривен на обали једног потока, гдје је заробљен и одвезен у болницу. Његов пад снимила је камера репортера “Парамаунта”. Размијењен је касније за њемачког пилота. Као и Јазбиншек, трагично је свршио свој живот, погинувши у несрећи 1948. године, као официр ратног ваздухопловства социјалистичке Југославије.¹³⁹²

Посебно се прославио Божидар Петровић, који је прошао пилотску школу у Земуну са Сретеном Дудућем и Јованом Мириловим. Док је Мирилов служио у републиканском санитету, безуспјешно тражећи да добије прекоманду у авијацију,¹³⁹³ Дудић и Петровић су примљени у ескадрилу “Шпанија”. Петровић, рођен у Ивањици, осим што је био резервни официр и пилот, завршио је правне студије и био је изузетно успјешан фудбалер. Из ФК “Војводине”, преко СК “Југославије”, стигао је до БСК-а, најуспјешнијег клуба у земљи, а играо је и за репрезентацију. Као члан СКОЈ-а, искористио је гостовање у Паризу, гдје је добио пасош на име Гарсија Фернандо (García Fernando). Са њим је поткрај децембра 1936. допутовао и Дудић.¹³⁹⁴ Упућени су у ескадрилу након 26 дана боравка и обуке у Албасети и Мурсији. Писмом од 29. јануара 1937, јавили су пријатељима у Југославији како су са њима задовољни, али “не можемо се похвалити великом активноћу ескадриле”, која има само бомбардере.¹³⁹⁵ Двије седмице касније, Петровић се из Валенсије јавио Густинчићу: “Ми смо вам по Јовановићу раније јавили да смо примљени у Француску ескадрилу ‘Andre Malraux’, где смо до данас вршили своје дужности и као пилоти и као примерени чланови Партије. Они су са нашим пилотским способностима били веома задовољни и све до сада активно смо учествовали у свим бомбардовањима источног фронта.” Петровића су пребацили у ловачку ескадрилу, али због “несташице материјала морао сам пилотирати и борбардерске и ловачке апарате”.

Тих дана, ескадрила “Шпанија” је интергрисана у Народну армију и преименована у ескадрилу “Андре Малро”. Након што је изгубила два посљедња бомбардерска авиона на фронту код Малаге, била је потпуно распуштена.¹³⁹⁶ Сретен

¹³⁹¹ “У Шпанији, на страни мадридске владе, погинуо...”, *Политика*, Београд, 30. 11. 1936, 5.

¹³⁹² D. Jončić, Č. Janjić, “Bili smo piloti Gloriose”, III/V, 128-135.

¹³⁹³ РГАСПИ, 545–6–1528, бр. 735.

¹³⁹⁴ D. Jončić, Č. Janjić, “Bili smo piloti Gloriose”, III/V, 135-140.

¹³⁹⁵ “Naši dobrovoljci u Španiji”, III/III, 22-23.

¹³⁹⁶ M. Alpert, *Franco and the Condor Legion*, Bloomsbury Academic, 2019, 78.

Дудић је пребачен у ловачку ескадрилу, али због лошег квалитета преосталих авиона, једини му је задатак била приправност за могући напад на Валенсију. Ни 20 дана у служби, Дудић је погинуо током показне вјежбе,¹³⁹⁷ као пилот у њему до тада непознатом апарату. Како Петровић јавља, вјероватно му је позлило на висини од 1.500 метара. Пао је са авионом и био потпуно смрскан. Под утиском ове несреће, Петровић је апеловао на Филипчева:

“Да ме, ако је икако могуће, пребаци у Руску ескадрилу где бих једино био у стању да покажем своју праву пилотску вредност. Жеља ми је да већ једном добијем један честити ловачки апарат са којим бих се могао омерити у борби са непријатељем. Овде има све још два и то врло стара типа, који лете брзином 200 км на сат. Природно да је са тим и таквим апаратом немогуће ступити у борбу, када фашистички апарати лете брзином од 400 км на сат. Неактивност ове ескадриле (знам чијом заслугом) а такође и ствари које свакодневно у њој гледам убијају мој дух и моју борбеност и ја се бојим да ће моје стрпљење већ бити приведено крају. Ја поседујем огромну дозу морала, воље и борбености уз то пуно разумевања за ствар Партије, дакле свега оног што код осталих у овој ескадрили нема, и ја онда, разумљиво, не могу да егзистирам у тој и таквој средини. Трудим се што више могу да својим оштрим критикама ако је могуће поправим ствар али то чинити, исто је што и сипати воду у шупљи котао.”

Ако већ не може да пређе код Совјета, он тражи да се њему и једном чешком саборцу омогући да добију макар преостале француске авионе, или можда заробљене “Фијате”. Њих двојица “увели би неколико новости у тактици овдашњег ваздухопловства. Ми би наиме, створили једну ноћну ловачку ексадрилу са којом би ишли ноћу и са висине од неколико метара митраљирали би непријатељске ровове. И још много других ствари које имамо сада у глави само као планове, али које овде не можемо остварити, први, што немамо добре апарате са којима би могли остварити те подвиге а друго што се уопште у овој средини, скроз нереволуционарној, не да ништа направити корисно по општу ствар.”¹³⁹⁸ Жеља му се испунила: прво је премјештен у “Групу 12” Друге ексадриле, гдје је пилотирао новијим совјетским бомбардером. Посланство у Мадриду, које је крајем марта 1937. имало приближну слику стања међу југословенским добровољцима, чуло је и за Божидара Петровића, који се у авијацији “нарочито истиче”.¹³⁹⁹

¹³⁹⁷ РГАСПИ, 545–6–1526, бр. 267.

¹³⁹⁸ РГАСПИ, 545–2–78, фол. 9, Петровић за Густинчића, 15. 2. 1937.

¹³⁹⁹ АБХ, КБУДБ, пов. ДЗ 1655/37.

Петровић је убрзо упућен на додатну обуку за летење у новим ловачким апаратима, тако да је коначно добио своју “Моску”. Уврштен је у ловачку “Групу 1–26” под командом совјетског капетана Ивана Тирофимовича Јероменка, у којој је служио са три Шпанца, два Аустријанца и два Американца. Први авион оборио је 2. јуна 1937. над масивом Сијера де Гвадарама — “Фијатов” “CR–32”. Група је затим смјештена код Алгете, гдје се припремила за брунетску офанзиву. Ту се Петровић показао као ловачки пилот ванредних способности: од 6. до 12. јула оборио је самостално још четири “CR–32”, чиме је званично постао “ас”. Додатно, оборио је три авиона удруженим дејством, и то два њемачка бомбардера и једног “Месершмита 109”.¹⁴⁰⁰ Ипак, није дочекао крај битке:

“Петровић је ухватио једног ‘Фијата’ и за неколико секунди овај је падао к земљи. Петровић, бојећи се да то није маневар пилота, пустио се за њим. У моменту када је ‘Фијат’ лупио у земљу и запалио се, Петровић се налазио неколико метара над земљом и покушао поново да се подигне, али у снажном замаху сломише се његова побједоносна крила; апарат се срушио и покопао под својим рушевинама славог пилота... младог Србина Бошка Петровића, који се родио да до вијека живи.”¹⁴⁰¹

Током париске изложбе, зидови и излози града на Сени били су окићени плакатима са Петровићевим ликом, “који су позивали антифашисте да слиједе његов примјер”.¹⁴⁰² Ако су Југословени имали лице за насловницу, Петровићево је могло да послужи као узор правовјерним комунистима, али је Петровићево било лице антифашистичког грађанства: пилотски “ас”, резервни официр и професионални спортиста.

* * *

Моћ фашистичке авијације која је изражена у бројевима нових апарата, постепено ће постићи доминацију над небом. Плакате “Глориосе” замијениће слике срањених градова, међу којима ће једна постати главни симбол рата. Сјеверна офанзива Франка и Моле обиљежена је флагрантним злочином који је починила “Легија Кондор”. Она је 26. априла 1937. засула бомбама варош Гернику, коју Баски сматрају својим

¹⁴⁰⁰ “Bozidar Bosko Petrovich”, 13. 8. 2021, surfcity.kund.dalnet.se, прист: 30. 8. 2021.

¹⁴⁰¹ *Krv i život za slobodu*, Barcelona 1938, 52.

¹⁴⁰² M. Šotra-Gaćinović, “Sličice iz pozadine”, III/V, 247.

националним светилиштем. Након битке за Гвадалахару, када је постао глобално видљив обим италијанске интервенције, уништење Гернике обзнанило је не само размјере њемачког учешћа, него и њихову забрињавајућу ватрену моћ. На ову чињеницу политички протести нису имали ефекта, али један умјетнички протест оставио је трајан печат: на шпанском павиљону Свјетске изложбе постављена је “Герника” Пабла Пикаса. Можда је и боље по њих, што је мало који југословенски добровољац, журећи кроз Париз тога лjeta, успио обратити пажњу на ово ремек дјело. Оно их је испраћало, наговјештавајући пакао у који су се запутили. “Хтели смо заједно у Шпанију”, сјећала се Вјера Бакотић, супруга Коче Поповића, “али мене су одбили због одлуке да могу да иду само лекарке и болничарке. А ко не може да се растане од жене – и не треба им у Шпанији. Коча је отишао сaм а ја сам, сва избеzumљена, пожурила у шпански изложбени павиљон... Стала сам као укопана пред Пикасову ‘Гернику’ и почела да плачем.”¹⁴⁰³

¹⁴⁰³ Цитирано у: Д. Чкребић, *Коча Поповић: дубока људска тајна*, Београд 2012, 63.

Магла и повлачење

Након суђења групи Радек—Пјатаков и хапшења Бухарина, ситуација у Москви постепено се погоршавала. Тамошња емигрантска заједница Југословена тонула је силазном спиралом међусобних оптуживања. Горкићеви људи су свјесно збијали редове, посматрајући, испрве, дисциплинске истраге о већ скрајнутим кадровима, махом њиховим противницима.¹⁴⁰⁴ Горкић је поткрај маја од Гржетића тражио да му јави “кога је од наших људи појела магла”.¹⁴⁰⁵ Међутим, под лупу је дошао и сам Флајшер, али не због политике, него због сопствених, људских недостатака. Претходне оцјене у писаним карактеристикама – иначе стандардној кадровској, суштински контролној, и не нужно репресивној пракси – које су о њему изнијели Паровић и Тито, а Горкић их признао као тачне, да Гржетић има проблем са алкохолом, погоршане су Ћопићевом тврдњом о његовој афери са шеснаестогодишњом скојевком. Сењко је ову оптужбу, упућену још из Прага, сигурно намјерио тако да посредно штети Горкићу, али је она, како се показало, такође била тачна. Флајшер је стављен под истрагу, а ИК КИ је 1. јуна 1937. донио одлуку да се од КПЈ тражи нови представник, с тим да се тренутни остави на позицији до провођења одлуке.¹⁴⁰⁶

Ситуација је додатно погоршана образлагањем неуспјеха операције “Корзика”. Извјештај Тита и Горкића о експедицији, који је стигао у Коминтерну крајем априла,¹⁴⁰⁷ није био од превелике помоћи. Као некадашњи главни “техничар”, Алфред Бергман је након “Корзике” изнио је низ критика на рачун укупне организације послова, посебно у Паризу, уз натукницу да се у “техничком апарату” крије провокатор. Поред држања партијских материјала по становима,¹⁴⁰⁸ приговарао је како се мијешају “шпанске ствари

¹⁴⁰⁴ S. Gužvica, *Before Tito*, Tallinn 2020, 67-69.

¹⁴⁰⁵ РГАСПИ, 495–11–334, фол. 149, Горкић за Гржетића, 31. 5. 1937.

¹⁴⁰⁶ S. Gužvica, *Before Tito*, Tallinn 2020, 70-73; W. J. Chase, *Enemies Within the Gates? The Comintern and the Stalinist Repression, 1934–1939*, New Haven and London, 2002, 236-237. Образлажући смјену, ИК КИ је дао оцјену како је Гржетић потпао под “моралну дезинтеграцију, недостатак будности, [и] љеност”.

¹⁴⁰⁷ РГАСПИ, 495–11–334, фол. 121, Гржетић за Горкића, 27. 4. 1937.

¹⁴⁰⁸ О правилима боравка у Паризу, види: Р. Чолаковић, *Казивање о једном покољењу*, III, Сарајево 1972, 14-15, 59-60, 98.

и партијски рад – заједничке јавке, заједничке конференције; чланке за штампу пишу и врше коректуре људи који се баве шпанским стварима”. Предлагао је да се Стеван Лилић, тек умакао из Далмације, и Марија Хабулин Илса, шифранткиња КПЈ у Паризу, склоне из “технике”, али да се ни он не враћа, јер је познат полицији.¹⁴⁰⁹ Лилић је потом растерећен послова и одређен за пут у Шпанију, камо ће отићи нешто касније.¹⁴¹⁰ Свакако, прича о “Корзици” је добро дошла злонамјерним тумачима. Назнака кривице уперене према генералном секретару видљива је из чињенице да је трач стигао чак и до Шварцмана, односно Гојка Самарџића, искљученог партијца на раду у зауралској провинцији, који је “у вези са [Муковом] експедицијом [тим поводом] по Свердловску околоч причао са једном злурадошћу” да се “Сомеру добро не пише”.¹⁴¹¹

Најгоре од свега тек је требало да исплива. Након масовног хапшења у Црној Гори, Браина Рудин Фос је спроведена у злогласну Главњачу, истражни затвор београдске полиције. Није помогло ни то што је жена, а још мање њено упорно инсистирање да је докторка која је дошла послом. Брутално су је тукли и мучили. Тукао ју је и шеф полиције, Драги Јовановић, који је питао за Муков брод и тражио да каже познаје ли Горкића и када је била у Москви. Ословљавао је као “Марлену Бергман” и пријетио да ће је изручити Њемачкој. Знали су све: када је стигла, колико је пара донијела и шта је тачно радила. Својим каснијим извјештајима она описује како су је везану суочили са Муком. На њено тотално запрепаштење, Мук ју је такође освоио њеним конспиративним именом, и рекао јој како је све признао, ставивши на папир 70 страница компромитујућег материјала. Није се дала: викала је да не познаје тог човјека и да је љекарка из Риге, страна држављанка, која захтјева да је пуста. Изолована у самици, на слами, са једним очајним оброком дневно, без шетње, умивања и било каквог контакта са спољним свијетом, остала је у истражном затвору готово три мјесеца, до крајњег законског рока.¹⁴¹²

Док је кампања за Муково ослобађање трајала, појавиле су се и прве гласине о његовом држању. Природно, Горкић је реаговао објашњењем да је прича о Муковом

¹⁴⁰⁹ АЈ, 790/1, 1937/36; исто, 1937/38; извјештаји Ленца (Бергмана); превод: С. Гавриловић, *Архивска грађа о Живојину Павловићу*, Ужице 2001, 88-92. Непознато је да ли су ове ствари повезане, али Гржетић је 27. маја јавио да се Кадровско одјељење ИК КИ распитује за “мула бечке мале Ани” (Рудин Фос), то јест Алфреда Бергмана. Они су питали “за све његове недостатке”, а “највише питали су за његов евентуални рад са туристима”, на шта Флајшер додаје упит да ли је он у томе учествовао и да ли га је Горкић за нешто предлагао. РГАСПИ, 495–11–334, фол. 133, Гржетић за Горкића, 27. 5. 1937.

¹⁴¹⁰ СДЈБ, III, 178, протокол Политбироа, 3. 4. 1937; АЈ, 790/1, 1937/40; РГАСПИ, 545–6–1527, бр. 606.

¹⁴¹¹ РГАСПИ, 495–11–334, фол. 121, Горкић за Гржетића, 29. 4. 1937.

¹⁴¹² В. Rudin-Fos, “Pripreme za odlazak brodom La Kors”, III/I, 442-443; АЈ, 790/1, 1939/24, изјава В. Рудин Фос, 11-13; види такође: S. Kržavac, *Robija*, III, Beograd 1979, 64-69.

издајству полицијска подвала и да је “према неким обавјештењима” он “признавао” само “лег[агзне] ствари”.¹⁴¹³ Горкић је 12. маја поновио Гржетићу како према “нашим обавјештењима не стоји” да је Мук “имао дуг језик”.¹⁴¹⁴ Одмах је затим јавио како је на Универзитету у Београду одржан већи скуп подршке.¹⁴¹⁵ Када је пуштен Ненад Поповић, Горкић је закључио да Мук сигурно ништа не прича, штавише, да “људи који су били унутра па пуштени” тврде да је он стекао ауторитет међу затвореницима. Узгред је чуо и за беспрекорно држање Рудин Фос. На крају писма додаје како је 29. маја стигао Жујовић, који такође потврђује ове наводе.¹⁴¹⁶

Заправо, браћа Поповићи су пуштени након шест седмица притвора јер су испричали све што су знали. Због породичних веза, њихов случај није ни дошао до суда.¹⁴¹⁷ Око 20. маја, Мук, Марлена, Антон Франовић и Љубо Вушовић су премјештени из истражног затвора и предати Суду за заштиту државе у Београду на даље поступање. Већ 22. маја, Министарство унутрашњих послова упутило је распис којим каже како су се “из истраге над Адолфом Муком” увјерели да се Централни комитет и Политбиро налазе у Паризу, да Централни комитет има 11 чланова, а да су најактивнији чланови Мук и Горкић, псеудонима Сомер, иза кога се крије Јосип Чижински.¹⁴¹⁸ Био је то први полицијски документ у коме је Горкићев прави идентитет коначно откривен.¹⁴¹⁹ Убрзо затим, новим расписом је објашњено како је Горкић “дао новац за закуп француског трговачког брода”,¹⁴²⁰ а 8. јуна је издат најдетаљнији извјештај о КПЈ до тада, са подацима које је могао испричати само и искључиво Адолф Мук.¹⁴²¹

Изгледа да је Тито своју сумњу у Муково држање исказао по свом повратку у Париз у другој половини маја.¹⁴²² Могуће је да је добио посредне информације од Ђиласа, који је заједно са Маслешом унајмио Муку адвоката, а тај је адвокат међу првима спознао како стоје ствари.¹⁴²³ Гласине су вјероватно дошле и преко затворске

¹⁴¹³ РГАСПИ, 495–11–334, фол. 124, Горкић за Гржетића, 7. 5. 1937.

¹⁴¹⁴ РГАСПИ, 495–11–334, фол. 128, Горкић за Гржетића, 12. 5. 1937.

¹⁴¹⁵ РГАСПИ, 495–11–334, фол. 130, Горкић за Гржетића, 14. 5. 1937.

¹⁴¹⁶ РГАСПИ, 495–11–334, фол. 162, Горкић за Гржетића, 29. 5. 1937.

¹⁴¹⁷ АЈ, 790/1, 1939/24, изјава Б. Рудин Фос, 12–13.

¹⁴¹⁸ НДА, 1368/1, кут. 1, бр. 105, распис МУП, 22. 5. 1937.

¹⁴¹⁹ I. Ošak, *Gorkić: život, rad i pogibija*, Zagreb 1988, 285.

¹⁴²⁰ НДА, 1371/1, кут. 3, бр. 36, распис МУП, 3. 6. 1937.

¹⁴²¹ НДА, 1371/1, кут. 3, бр. 43, распис Савске бановине, 9. 6. 1937; СДЈБ, III, 182–183, МУП, потјерница за Титом, 8. 6. 1937. Детаљи су сљедећи: Централни комитет, изабран на Четвртој конференцији са поименице набројаних 11 чланова, налазио се у Прагу и Бечу, а сада је у Паризу; Алфред Бергман из Прага одржава везу са Коминтерном, а њега је на челу “Централне технике” наслиједио Лилић; у Москви се налазе Гржетић, Броз и Паровић (отишао послје Муковог хапшења), а Ћопић је у Шпанији; ту су и детаљи о Крндељу, ОМС-у, а набрајају се и људи који раде на пункту у Паризу.

¹⁴²² СДЈБ, III, 272, хронологија, друга половина маја 1937.

¹⁴²³ Р. Чолаковић, *Казивање о једном покољењу*, III, Сарајево 1972, 51–53.

јединице на Ади Циганлији, гдје је премјештена Марлена. Прије тога, током краћег боравка у притвору Суда, Мук јој је рекао да ће порећи све што је испричао полицији.¹⁴²⁴ Титу је све било јасно када се вратио у земљу почетком јуна, пошто је до тада информација већ било на претек. Изгледа да је писао из Загреба у Париз, јер је на састанку Политбироа од 28. јуна закључено неслагање са Титовим “ставом у погледу Мука”.¹⁴²⁵ Пет дана касније, очигледно су стигли и додатни разлози да се предомисле, па су закључили да Мук “заслужује искључење”, и да му се додијели “строги укор са предупредјењем због компромитовања породице”.¹⁴²⁶

Подизањем оптужнице три мјесеца касније, више није било непознаница. Мук, Марлена, Вушовић, Франовић и електричар Станко Ковачевић, Мукова веза у Београду, издведени су 25. октобра 1937. пред судско вијеће. Како је оно образложило пресуду, оптужени Мук “пред иследном полицијском власти расветлио је потпуно и презицно читаво организационо стање комунистичке партије”, с тим да је пред судом за себе признао “легално” дјеловање за КПЈ, што суд одбацује као потпуно неосновану одбрану, јер је сваки комунистички рад забрањен законом. Што се тиче Рудин Фос и Вушовића, Мук је признао да су они “били ангажовани за акцију прикупљања добровољаца у Југославији”. Мук је осуђен на десет, Франовић на пет, Ковачевић на двије године затвора, а Марлена на претходно одлежано вријеме и на протјеривање из Југославије “за свагда”. На основу њеног пасоша је доказано да је радила као курир за КПЈ.¹⁴²⁷ Пуштена, успјела је отићи у Париз. Што се тиче Вушовића, он ништа није признао, а како уредбе о забранама још нису биле на снази, није могао низашта бити основано терећен.¹⁴²⁸ Полибиро ће Мука “за свагда” искључити из партије,¹⁴²⁹ а он ће у Сремскомитровачкој казниони остати изопштен од других комуниста.¹⁴³⁰ Несуђени политички руководиоца југословенских интербригадиста ће свој биљег опрати шест година касније, под окупацијом: стријељаће га Италијани, изневјерени у очекивању да ће он пристати на сарадњу.¹⁴³¹

¹⁴²⁴ В. Rudin-Fos, “Pripreme za odlazak brodom La Kors”, III/1, 446-447.

¹⁴²⁵ АЈ, 790/1, 1937/164, сједница Политбироа, 28. 6. 1937.

¹⁴²⁶ АЈ, 790/1, 1937/165, сједница Политбироа, 3. 7. 1937. Овај документ је објавио Слободан Гавриловић, али он износи потпуно беспредметно питање о аутентичности, са фактички тотално нетачним разлогом за изношење такве сумње; С. Гавриловић, *Архивска грађа о Живојину Павловићу*, Ужице 2001, 104.

¹⁴²⁷ АЈ, 135, 23/1937, пресуда против Мука, Франовића, Рудин Фос и Ковачевића, 28. 10. 1937.

¹⁴²⁸ АЈ, 724, X-2, “Организација одласка...”, изјава Ј. Вушовића, 22-24.

¹⁴²⁹ СДЈБ, III, 191-192, записник Политбироа, 13. 11. 1937; АЈ, 790/1, 1937/106; такође: “Slučaj izdajnika Adolfa Muka”, *Proleter*, Pariz, XIII/13, novembar 1937, 3.

¹⁴³⁰ СДЈБ, III, Тито за Казнионички комитет, 4. 11. 1937.

¹⁴³¹ Ђ. Batrićević, “Neuspjela akcija prebacivanja...”, III/1989, 266.

Мјесец јули, који је започео партијском казном за Мука, настављен је погибијом Паровића. Мразовић је два дана након сахране о свему извијестио Горкића, успут постављајући питање евентуалног слања новог човјека, “којег ви одредите на нашу дужност, коју је вршио покојни друг”.¹⁴³² На Мразовића је пао сав терет посла, а он је и даље, као рањеник, био онеспособљен за рад са обје руке, па је тражио помоћ и од њега и од Густинчића.¹⁴³³ Затим је стигла нова компликација: Димитров је 13. јула позвао Горкића да дође у Москву.¹⁴³⁴ Он је Чолаковићу и Жујовићу саопштио да је позван у Коминтерну, али да ће се вратити најкасније за седам–осам дана. Надао се што бржем повратку, јер је сама Шпанија наметала додатне обавезе: било је потребно ријешити питање све већег броја рањеника, који више нису за фронт, а морала се пронаћи и замјена за Паровића. Горкић је натукнуо да би можда најбоље било послати Гржетића, који више није за рад у Коминтерни, са чим се Чолаковић није сложио.¹⁴³⁵ Дан након доласка у Москву,¹⁴³⁶ Горкић се 23. јула јавио Густинчићу, сагласан са његовим приједлогом да се Масларић што прије извуче из шпанске јединице, да би он преузео Паровићеве послове. До реализације тога, Густинчића је овластио да буде привремени партијски представник, уз помоћ Мразовића.¹⁴³⁷

Истог дана, састала се посебна комисија Секретаријата ИК КИ под Пиком да би истражила “случај Горкић”. На његову несрећу, Мануиљски је био на једномјесечном одмору, тако да се усамљени Горкић суочио са два колосална проблема. Први је било претходно хапшење његове супруге Бети Глан, директорке Парка “Горки”, проведено мјесец дана раније. Други је била оптужба за пропаст “шпанског транспорта” уз личну одговорност за масовна хапшења активиста у земљи.¹⁴³⁸ Свакако је важно да је фијаско са “Корзиком” узет као важан детаљ, мада је Стефан Гужвица већ јасно аргументовао како је Горкић сломљен под много тежим колоплетом општих околности и сопственог дјеловања, међу којима је његова претходна отвореност за што ширу фронтовску

¹⁴³² РГАСПИ, 545–2–80, фол. 190, Мразовић за Горкића, 10. 7. 1937.

¹⁴³³ РГАСПИ, 545–2–80, фол. 201, Мразовић за Густинчића, 17. 7. 1937.

¹⁴³⁴ Ф. Фрисов, *Секреты Коммунистического интернационала: Шифропереписка*, Москва 2011, 155.

¹⁴³⁵ Р. Чолаковић, *Казивање о једном покољењу*, III, Сарајево 1972, 132–136.

¹⁴³⁶ U. Vujošević Cica, *Nestajali netragom*, Beograd 2019, 52.

¹⁴³⁷ РГАСПИ, 545–2–80, фол. 209, Горкић за Густинчића, 23. 7. 1937. Филипчев је тврдио да је Густинчић инсистирао на Масларићу, а да му је Горкић дао амин; АЈ, 724, I–B/10, Контролна комисија, 39, изјава Р. Филипчева.

¹⁴³⁸ РГАСПИ, 495–11–1211, фол. 33–35, протокол бр. 172 (А) Секретаријата ИККИ од 23. 7. 1937; такође: S. Gužvica, *Before Tito*, Tallinn 2020, 77. Флајшер је извјештај о транспорту превео на руски 21. јула, а дан касније “први примјерак [извјештаја је] предат Димитрову”; АЈ, 790/1, 1937/152, превод извјештаја Тита и Горкића, април 1937.

политику тумачена као ликвидаторство, док је његов толерантан однос према бившим фракционашима и проблематичним кадровима тумачен као небудност.¹⁴³⁹

Горкић је писаном изјавом од 3. августа извршио самокритичку оцјену свог рада. Ипак, било је прекасно. Претходна асоцијација са већ кажњеним, одстрањеним или ухапшеним људима, грешке његових најближих сарадника, као и накупљен сет негативних карактеристика и притужби које су писали партијски другови, били су довољни да се сумња за лагање пред Коминтерном претвори у причу о издаји и саботажи.¹⁴⁴⁰ Против генералног секретара се у међувремену окренуо Камило Хорватин, члан Централног комитета, који се тада налазио у Москви.¹⁴⁴¹ Поред осталих оптужби, у елаборату од 3. августа, Хорватин је поставио два сугестивна питања у вези са “Корзиком”: зашто је било потребно организовати масован транспорт када се људство могло слати појединачно, и зашто је Горкић прво извјестио о једном узроку пропасти акције, а касније промијенио причу и додао друге узроке?¹⁴⁴²

Горкић је сигурно схватао озбиљност ситуације у којој се нашао, али је наставио обављати текуће послове. Његов посљедњи сачуван документ је писмо упућено Густинчићу 10. августа 1937, којим тражи да скрене пажњу Мирку Марковићу да је “неукусно и политички нецелисходно онакве славопољке писати о Ћопићу какве он лиферује у ам[еричку] штампу”.¹⁴⁴³ Мјесец дана раније, десио се први познат случај да кадровски предмет једног Југословена, Гржетића, преузме НКВД, а да затим из истог направи криминалну конструкцију. Под теретом међусобних оптуживања, емигрантска заједница је потонула у амбис: Горкић је прво имплициран јулским хапшењима, затим хапшењем Гржетића 14. августа, да би одмах затим и он сам био затворен.¹⁴⁴⁴ Под оптужбом антисовјетске завјере, осуђен је на смрт у тајном процесу, током којег ништа није признао. Стријелан је 1. новембра 1937.¹⁴⁴⁵

¹⁴³⁹ S. Gužvica, *Before Tito*, Tallinn 2020, 78-90.

¹⁴⁴⁰ U. Vujošević, “Poslednja autobiografija Milana Gorkića, sekretara CK KPJ”, *Istorija 20. veka*, Beograd, 1997/1, 107-128.

¹⁴⁴¹ Види посебно: S. Gužvica, “Kamilo Horvatin: Zaboravljeni kandidat za generalnog sekretara Komunističke partije Jugoslavije”, *Historijski zbornik*, Zagreb, 2019/1, 139-164.

¹⁴⁴² РГАСПИ, 495–11–335, фол. 2-3, извјештај Петровског (К. Хорватина), 5. 8. 1937. Хорватин је такође саопштио како је Мук изразио отворено неслагање са смртном казном за Зиновјева и Камењева, упркос њиховој перципираној кривици, коју је због текућег рата и кампање за Шпанију сматрао за нешто што ће штетити угледу совјетске политике; види: исто, фол. 10; такође: S. Gužvica, *Before Tito*, Tallinn 2020, 86; Р. Чолаковић, *Казивање о једном покољењу*, II, Сарајево 1968, 263-264.

¹⁴⁴³ РГАСПИ, 545–2–80, фол. 243, Горкић за Густинчића, 10. 8. 1937. Да не би откривао гдје се налази, Горкић ово писмо пише као да је и даље у Паризу.

¹⁴⁴⁴ S. Gužvica, *Before Tito*, Tallinn 2020, 73-76, 82-83, 87-89. Претходно су ухапшени његови критичари Коста Новаковић и Ђука Цвијић, али и његови сарадници, Симо Миљуш и Гргур Вујовић.

¹⁴⁴⁵ U. Vujošević Cica, *Nestajali netragom*, Beograd 2019, 52.

Кадрови у Паризу, Загребу и Мадриду, нису имали представу о томе шта се у Москви десило, па су наставили са нормалним радом. Не знамо да ли је Марковићу пренесено рибање због “славопољки” Ћопићу, али је чињеница да је он у Централни комитет упутио жалбу на Ћопићеве заједљиве изјаве о генералном секретару, који је, иронијом по Марковића, тада већ био ухапшен.¹⁴⁴⁶ Густинчић је наставио са провођењем Горкићеве воље да се Масларић пребаци на позицију политичког сениоритета, на чему је утолико више инсистирао и Мразовић.¹⁴⁴⁷ Масларић је из Екстремадуре јавио Ћопићу 15. августа, да је од Густинчића чуо за рјешење “наше партије о моме питању”, и да на њега једва чека, како год то рјешење било проведено: “Мени је свеједно гдје ћу радити, да ли код тебе у штабу или на неком другом мјесту. Моја је жеља да се извучем одавде.” Масларићев положај у социјалистичкој бригади бивао је све тежи: “Можеш мислити, каква је ситуација, кад је на челу бригаде окорјели синд[икални] бирократа, који не види ништа више од својих личних интереса”.¹⁴⁴⁸ Био је то Оренсио Лабрадор (Orencio Labrador Maza), за кога је Масларић касније тврдио да није презао ни од убистава.¹⁴⁴⁹ Држао га је у бригади, како ће објаснити Густинчићу, “да би послѣ могао рећи: шта ви од мене хоћете, ја имам једног команданта – комунисту”.¹⁴⁵⁰

Док Горкић још није био ни ухапшен, Чолаковић и Жујовић су се забринули зашто се нико из Москве није огласио цијелих двије седмице, па су послали поруку Титу да дође у Париз.¹⁴⁵¹ Иначе, Чолаковић је још у марту 1937. упао у проблем са Коминтерном, оптужбом да је његова “Почетница лењинизма” плагијат, иако је јасно назначено да се ради о компилацији текстова. Изгледа да му је овај проблем ненамјерно направила Паровићева необавезна рецензија, који је признао да цијелу публикацију није ни прочитао. Када је стигао у Шпанију, на вијест о повлачењу “Почетнице”, Паровић је приватно тражио од Чолаковића да му пошаље петсто комада: иако је “забрањена”, биће од велике користи борцима. Горкић је одобрио ово тајно слање, али на њихову

¹⁴⁴⁶ РГАСПИ, 495–277–191, фол. 40, изјава М. Марковића за ЦК, 26. 9. 1937.

¹⁴⁴⁷ РГАСПИ, 545–2–80, фол. 251, Мразовић за Густинчића, 23. 8. 1937.

¹⁴⁴⁸ РГАСПИ, 495–277–191, фол. 31, Масларић за Ћопића, 15. 8. 1937.

¹⁴⁴⁹ В. Maslarić, *Moskva – Madrid – Moskva*, Zagreb 1952, 74.

¹⁴⁵⁰ РГАСПИ, 545–2–80, фол. 255, Масларић за Густинчића, 27. 8. 1937.

¹⁴⁵¹ Р. Чолаковић, *Казивање о једном покољењу*, III, Сарајево 1972, 136–140.

одговорност.¹⁴⁵² Чолаковић није имао представу да су га већ означили као “троцкисту”,¹⁴⁵³ па је период Горкићевог пада провео у блаженом незнању.

Тито се налазио у Загребу, гдје је проводио оснивачки конгес КП Хрватске, са којег су послани поздрави Шпанској Републици.¹⁴⁵⁴ Није ни он могао да зна, да се на релацији Москва—Париз—Албасета, стварала савршена олуја сасвим неповезаних догађаја. Пред московска хапшења, у Париз је стигао Иво Марић, члан Централног комитета. Већ Горкићев противник, он је у провео годину дана затвора у Прагу, за шта је гунђањем кривио партијског шефа.¹⁴⁵⁵ На шпанском ратишту, са већ једном годином иза њих, дошло је и до постепеног замора људи. Међу њима су се појавили нездрави односи. Прво, постојала је политичка предиспозиција у којој су различити појединци прије рата припадали различитим партијским фракцијама. Она је била секундарна у заплету односа, али се одржавала на персоналном нивоу.

Друго, дошло је личних, неполитичких сукоба. Још у фебруару 1937. године, Милош Глигоријевић је изјавио како се он клони Југословена и њихових “балканских интрига”.¹⁴⁵⁶ Фурман је већ био у сукобу са Ћопићем, па и са неколико млађих бораца, док је Ђорђевић због свађе у штабу XV бригаде дошао у конфликт са Беговићем и Беблером. Иначе, Бекер је отишао, али Ђорђевић и Марковић нису враћени на мјеста команданата батаљона, него су остављени при штабу бригаде.¹⁴⁵⁷ Најодлучнији лични сукоб, између Филипчева и Масларића, изгледа да се вукао од самог почетка рата: Филипчев је тврдио да је позадина један инцидент у Екстремадури, када је Масларић хтио да стријеља неке команданте, а остали му то нису дали, након чега се овај смртно увриједио.¹⁴⁵⁸ Послије тога, њих двојица су се све до јесени 1937. успјешно избјегавали. Изгледа да је у једном тренутку дошло и до затезања између Филипчева и Густинчића, али је непознато када и због чега. Врло је могуће да је разлог Густинчићево спровођење одлуке у вези са извлачењем Масларића,¹⁴⁵⁹ и постоје индиције које би ово могле да

¹⁴⁵² Р. Чолаковић, *Казивање о једном покољењу*, III, Сарајево 1972, 85-88; РГАСПИ, 495-11-334, фол. 96, Горкић за Гржетића, 26. 3. 1937.

¹⁴⁵³ S. Gužvica, *Before Tito*, Tallinn 2020, 85.

¹⁴⁵⁴ *Историјски архив КПЈ*, II, Београд 1950, 413.

¹⁴⁵⁵ Р. Чолаковић, *Казивање о једном покољењу*, III, Сарајево 1972, 118, 122-124; АЈ, 516, 2231/8, разговор са И. Марићем, 39-40.

¹⁴⁵⁶ РГАСПИ, 545-6-1529, бр. 842.

¹⁴⁵⁷ СДЈБ, III, 94, Тито за Гржетића, 21. 9. 1937; С. Ђорђевић Лопачов, *Сећања*, Београд 1994, 112, 121.

¹⁴⁵⁸ РГАСПИ, 494-277-182, фол. 167, изјава Р. Филипчева, 9. 8. 1939.

¹⁴⁵⁹ “Из неког твог писма видим да си ти из Паровићевих писама добио утисак, да се Масларића не може узети с његовог мјеста... То је погрешно... Ја ти пишем ове ретке, да се не би касније рекло да сам се и ја слагао са држањем спрам њему.” РГАСПИ, 545-2-80, фол. 182, Густинчић за Горкића, 16. 6. 1937.

поткријепе.¹⁴⁶⁰ Питање његовог доласка из 62. бригаде коначно се помјерило са мртве тачке када је, по свему судећи, код виших команди интервенисао Лонго.¹⁴⁶¹ Премјештен је у базу Интербригада 20. септембра 1937.¹⁴⁶²

Коначно, дошло је до претјеривања у такозваном “чувању кадрова”. Све већи број људи остајао је у позадини, клонећи се фронта чак и ако су били савим здрави. Као и на почетку рата, ово је изазивало огорчење код млађих бораца. Видаковић прича како службеник Кадровског одјела Томо Пезер Роман, примивши групу бораца са фронта, спаљених и прљавих, “није нашао за сходно ни да им руку пружи”. Узвратили су му надимком: “сеоски биљежник”. За Филипчава су се појавиле приче да у Албасети живи “раскалашно”.¹⁴⁶³ Уосталом, фронтовци нису ни Густинчићем били одушевљени, просто због асоцијације на функцију, па су му касније замјерали да се као привремени партијски представник није показао дорастао задатку. Али је Густинчић држао до става који је карактерисао Горкићев однос према ратној кадровској политици, да се нико не може у позадини држати без потребе или повући без оправдања из Шпаније, што ће управо Масларић проводити ноторном оштрином. Уосталом, Густинчића су штитиле за рат већ позне године: имао их је 54, бар туцет више од свакога у бази. Био је најстарији међу Југословенима, а имао је и двије године више од Мартија.

Пред Масларићев долазак, Густинчић је у Париз упутио писмо, на основу којег је Тито писао Гржетићу сљедеће: “Из Шпаније стижу прилично неповољне вијести. Јављају се међу нашим људима такозвани повратници [повратници]... Идеолог им је Чудновски.”¹⁴⁶⁴ Радило се, наравно, о Николи Ковачевићу, који је након диверзантске групе у Екстремадури упућен у XII бригаду, гдје је био њен главни интендант. Од јула 1937. налазио се у Албасети, без икаквог задужења, до новембра, када постаје шеф интендантуре.¹⁴⁶⁵ Остао је упамћен по фамозној реченици: “Ушли смо у историју, али како ћемо из ње изаћи?” Неки су већ почели да се дистанцирају од њега,¹⁴⁶⁶ али је све већи број “совјетских” кадрова усвојио став који је он највише истицао, наиме, да би већ

¹⁴⁶⁰ Паровић је у најмање шест писама питао Густинчића зашто се Филипчев не јавља и када ће доћи до њега, док га Густинчић у одговорима уопште не спомиње. Након Паровићеве погибје, Мразовић је питао зашто Густинчићу нико није јавио да дође на сахрану, а добили су телефоном Филипчева у бази. РГАСПИ, 545–2–80, фол. 192, Мразовић за Густинчића, 10. 7. 1937.

¹⁴⁶¹ РГАСПИ, 545–2–80, фол. 266, Масларић за Густинчића, 4. 9. 1937.

¹⁴⁶² АЈ, 790/1, 1939/33, Б. М. Андреев, “Докладная записка о работе в Испании”, 31. 8. 1939, 4.

¹⁴⁶³ АЈ, 724, I–B/10, Контролна комисија, 18, 20, 23, 35, изјаве В. Влаховића, П. Гашпарца, А. Демнијевског, Ж. Манојловића.

¹⁴⁶⁴ СДЈБ, III, 94, Тито за Гржетића, 21. 9. 1937; АЈ, 790/1, 1937/93.

¹⁴⁶⁵ РГАСПИ, 545–6–1529, бр. 774.

¹⁴⁶⁶ АЈ, 516, 2175/III, S. Belić, “Španski građanski rat”, 17.

требало да се врате у Совјетски Савез. Ковачевић је добио подругливи надимак: “предсједник друштва повратника у домовину” (председатељ общества возвращенцев на родину).¹⁴⁶⁷ Касније, Видаковић је нашао за сходно да каже, да га је због мање групе другова, често било срамота што је и он дошао из Москве.¹⁴⁶⁸

Тито је стигао у Париз средином августа и питао Коминтерну зашто се Горкић и Гржетић не јављају. Уз извјештај о раду у земљи, јавио је како за Паровићево мјесто остаје Масларић као једини кандидат.¹⁴⁶⁹ Пошто и даље није било одговора, а и новац је престао да долази, подузете су мјере о којима је Москва накнадно обавијештена. На сједници крњег Политбироа од 24. септембра, којој су присуствовали Тито, Чолаковић, Жујовић и Кусовац, одлучено је да се формира посебан Југословенски национални комитет за помоћ Републиканској Шпанији, чији је секретар била Криста Николић Кусовац. Овај комитет је повезан са француским синдикатима, преко којих је сакупљао новац од чланова, радника из Југославије. Одлучено је да се формирају и пододбори комитета у земљи и у емиграцији, поводом чега је упућен и посебан летак. Такође, одлућено је да се Чолаковић пошаље у Шпанију на мјесец дана, “да би тамо на лицу мјеста уредио неке ствари”. Отишао је крајем септембра.¹⁴⁷⁰

* * *

Нова и последња офанзива за растерећење сјеверне зоне покренута је на арагонском фронту у условима продуженог сукоба са анархистима. PSUC-ова 27. дивизија “Карлос Маркс”, до тада усамљена, појачана је Клеберовом 45. дивизијом и Петим корпусом — са 11, 35. и 46. дивизијом. Одлуком власти, 11. августа 1937. распуштен је Савјет Арагона. Јединице лојалне влади, посебно 11. и 27. дивизија, употребљене су за провођење пратећих репресивних мјера: распуштање сеоских колектива, конфискација имовине, затварање канцеларија CNT-а и хапшење оних који су пружали отпор, укључујући анархистичке чланове Савејта.¹⁴⁷¹ Распуштање овог тобоже “сепаратистичког” органа и постављање гувернера одговорног влади у

¹⁴⁶⁷ АЈ, 790/1, 1939/33, Б. М. Андреев, “Докладная записка о работе в Испании”, 31. 8. 1939, 12.

¹⁴⁶⁸ АЈ, 724, I–B/10, Контролна комисија, 5, изјава М. Видаковића.

¹⁴⁶⁹ СДЈБ, III, 90-91, Тито за Пика, 28. 8. 1937; АЈ, 790/1, 1937/87.

¹⁴⁷⁰ АЈ, 790/1, 1937/95, записник Политбироа, 24. 9. 1937; СДЈБ, III, 95, Тито за Гржетића, 21. 9. 1937; АБХ, КБУДБ, пов. ДЗ 6692/1937; АЈ, 507, Емиграција у Француској, I/35, реферат И. Марића, 19. 5. 1938; Р. Чолаковић, *Казивање о једном покољењу*, III, Сарајево 1972, 151-160.

¹⁴⁷¹ J. Casanova, *Anarchism, the Republic and Civil War in Spain*, Routledge 2005, 154; J. Peirats, *CNT en la revolución española*, Cali 1988, I, 292, II, 271-288; R. Alexander, *Anarchists in the Spanish Civil War*, London 1999, II, 827-828; Beevor, 294-295.

Валенсији поздравио је и “Пролетер” чланком Лабуда Кусовца, којим је поново оптужена осовина “лијевих” социјалиста, поумиста и анархиста за неразумијевање ситуације и упоран рад против “легитимне владе”.¹⁴⁷²

Офанзива на Сарагосу покренута је 24. августа, са планом пробоја на седам тачака дуж 100 километара фронта.¹⁴⁷³ Сазнавши да ће XV бити стављена у покрет, Ћопић је, како тврди Валтер, раније напустио болницу и придружио се групацији.¹⁴⁷⁴ Републиканци су имали превагу и у људству и у техници. Главнина удара усмјерена је на избочину у долини Ебра, југоисточно од Сарагосе, у троуглу Фуентес де Ебро, Кинто и Белчите. Док је овај сектор покривао Пети корпус, Клеберова 45. дивизија напала је Сарагосу са најближе тачке, узвишења Сијера де Алкубиере. Ту је укључен и батаљон “Ђаковић”, који је након Брунете крајем јула упућен на одмор у једном имању код Галапагара, недалеко од Ескоријала. Упућени су возом преко Валенсије, а затим камионима преко Бухарлоса до позадине. Наступили су од Фарлете низбрдо, према мјесту Виљамајор де Гаљего, 15 километара од центра Сарагосе. Пошто је “Гарибалди” нападао са једне стране, без успјеха, иза овог мјеста Клебер је упутио батаљоне “Домбровски” и “Палафокс”. Како су се они опекали, “Ђаковић” се пришуњао ноћу и стао на коту пред непријатељским утврђењем. Зором 26. августа, Бауман је са двије чете заузео утврду док га је Белић покривао са трећом.¹⁴⁷⁵ Тако је “Ђаковић” носио најистуренију тачку продора 45. дивизије, али “Гарибалди”, улијево, и “Ракоши”, десно од њега, нису успјели да се пробију. Наређено им је да држе утврду, али су били нападнути од много јачих снага. Након неколико дана борбе, без подршке тежих оружја, са 600 људи спали су на тек 100 живих, здравих и читавих.¹⁴⁷⁶

На јужном сектору, Листер је заустављен испред Фуентес де Ебро. Умјесто да заобиђу слабо брањене препреке и продуже даље ка главном циљу, команданти су, поново, предузели чишћење опкољених села. Пошто Листер није пружио адекватну подршку Међународном тенковском пуку, сачињеном од возача црвеноармејаца са интернационалистима у посади, они су приликом свог напада изгубили све и једну “бетушку” (БТ–5). Модесто је промијенио план и 1. септембра концентрисао трупе на варош Белчите, на супротном, јужном крају избочине, кога брани тек неколико стотина

¹⁴⁷² “Vlada Negrina učvršćuje svoje pozicije”, *Proleter*, Pariz, XIII/10, septembar 1937, 7.

¹⁴⁷³ Детаљније: Beevor, 297-300.

¹⁴⁷⁴ РГАСПИ, 495–277–191, фол. 196, “Характеристика дана т. Сверчевским К. К.”

¹⁴⁷⁵ Није јасно на коју се утврду мисли. Белић је назива “Паласио де Пино” и говори да је на узвишењу, одакле су могли тући по цести Сарагоса–Уеска.

¹⁴⁷⁶ S. Belić, “Stvaranje bataljona ‘Đaković’...”, *Prilozi za istoriju socijalizma*, I, Beograd 1964, 325-328.

људи. Ђопићева XV бригада изгубила је пет дана у овој стратешки бесмисленој борби. Њен први задатак било је чишћење заобиђеног села Кинто.

“Димитров”, тада бројећи око 560 људи, наступао је заједно са англо-америчким и шпанским батаљонима из своје бригаде. Борбе су се водиле улицу по улицу, кућу по кућу. Централно упориште била је црква у центру мјеста, која је својом стратешком позицијом и конфигурацијом имала еквивалент утврде. Заузета је разбијањем врата и убацивањем бомби и запаљивих средстава. Према романсираном сјећању Рујевчића, “научивши двије кључне ријечи од Британаца, шквadra Југословена из батаљона ‘Димитров’, крећући се у савршеној синхронизацији”, навалила је на врата цркве овном, кога су импровизовали облажући балван металом. “‘Хиив!’ [Heave!], запјевали су високим тоновима, повлачећи овна уназад – онда ‘Хоо!’ [Ho!], подвикнувши дубоко, док су разбијали кроз дебела врата, пребивши их по средини.” Кроз рупу су убацили бомбе и покрили је шљемом, да их не би ко вратио назад. Наставили су све док вриштање није замијенио потпуни мук.

У борбама је погинуо Мијат Машковић, командир “Губеца”, а замјеник Гошњак је рањен. Као на Брунети, однос погинулих и рањених је био један према четири: “Димитроваца” је погинуло 15, док их је 64 рањено. Снајпер са цркве убио је “Линколновца” Милу Дамјановића, Марковићевог ађутанта. Похватао је око 500 заробљеника. Међу њима је била и група “бијелих” Руса, које је Марковић одмах дао стријељати.¹⁴⁷⁷ Истовремено, XV бригада је добила наређење да продужи на Белчите. “Димитровци” су добијени задатак заузимања фабрике уља извршили релативно лако, али је наставак борби од сутрашњег дана, 3. септембра, био много тежи него чишћење Кинта. Уличне борбе трајале су четири дана. У првих шест дана септембра бригада је имала 471 губитак у људству, од чега 112 погинулих.¹⁴⁷⁸

Националисти су у међувремену довели појачања и дефинитивно онемогућили даљи наставак дејства према Сарагоси. “Ђаковић” је повучен у село Семпер де Каланда (између мјеста Белчите и Каспе) на одмор и попуњавање. Уз додатна појачања, батаљон је постао већински шпански. Како су интернационалци већ научили језик, прешло се у потпуности на командовање на шпанском.¹⁴⁷⁹ Декретом Пријета од 23. септембра 1937, Интербригаде су формално замијениле “Легију странаца”, непостојећу у Републици, при

¹⁴⁷⁷ Q. Guerlain, *Nom de Guerre: Ivan*, Novato 2017, 293-298; C. Eby, *Comrades and Commissars*, Penn State UP, 2007, 215; S. Belić Dudek, “Југословени у Шпанском грађанском рату”, III/I, 246-247; S. Belić, *Na bojnim poljima Španije*, Beograd 1970, 107-108.

¹⁴⁷⁸ РГАСПИ, 545–3–454, фол. 31, “Relación numérica de las bajas...”, 9. 9. 1937.

¹⁴⁷⁹ S. Belić, “Stvaranje bataljona ‘Đaković’...”, *Prilozi za istoriju socijalizma*, I, Beograd 1964, 329.

чему је прописано да број страних старјешина у јединицама, од наредника навише, не смије бити већи од половине.¹⁴⁸⁰ Упоредо са реорганизацијом, настављена је потрага за Југословенима који би се пребацивали и груписали у “Ђаковићу”. Пошто је рањен у ногу, Белић је упућен на лијечење у Бенкасим, гдје је затекао такође рањеног Баумана. Овај двојац се одвезао до Валенције, Албасете и Мадрида, обилазећи јединице и болнице ради агитације за прелазак преосталих Југословена у батаљон. Када су се вратили, добили су чинове мајора.

Уз “Ђаковић”, у Семпер де Каланди смјештена је и посебна група на челу са Лилићем,¹⁴⁸¹ а недалеко одатле, у маслињацима Алмочуела, смјештени су “Димитровци”, гдје су боравили од 15. до 28. септембра. Средином октобра изведен је још један покушај продора према Сарагоси, преко Фуентес де Ебро, што је повјерено Ћопићевој XV бригади, једном тенковском пуку и батаљону “Ђаковић”. Терен је услед напада поплављен, па је дио тенкова остао заглављен у блату. Ћопић је операцију назвао непромишљеном, лоше припремљеном, а дејство тенкова и артиљерије оцијенио је као потпуни промашај. Без мапа, “Ђаковићевци” су лутали кроз ноћ тражећи задату коту, засипани унакрсном ватром.¹⁴⁸²

Током посљедње седмице септембра 1937, батаљон “Димитров” је издвојен из XV бригаде и распоређен у 45. дивизију, коју је умјесто Клебера преузео Ханс Кале. Цијели батаљон је тада бројао 325 официра и бораца, али је број Југословена у читавој бригади, услед смрти и рањавања, спао на 21 човјека.¹⁴⁸³ Ћопић у свом дневнику биљежи да је за премјештај највише агитовао Марковић, који се позивао на обећања дата Клеберу, уз исказану жељу, неиспуњену, да он преузме команду. И овом приликом видјела се стална јага за наоружањем, јер је дошло до спора око тога да ли “Димитров” носи све оружје са собом или га оставља у 35. дивизији.¹⁴⁸⁴ Уз Ћопића, након одласка преосталих југословенских бораца, остао је мањи број земљака, али се он и даље добро држао, упркос понављаним оспоравањима. Касније ће писати како му је Марковић досађивао причама о “завјерама” америчких другова,¹⁴⁸⁵ не знајући да га је од једне сачувао Рујевчић, који је наслиједио Беговића на мјесту обавјештајног официра XV

¹⁴⁸⁰ *Diario oficial del Ministerio de Defensa Nacional*, Valencia, 27. 9. 1937, 232/III, 762-763.

¹⁴⁸¹ S. Belić, “Stvaranje bataljona ‘Đaković’...”, *Prilozi za istoriju socijalizma*, I, Beograd 1964, 329-330.

¹⁴⁸² “Dnevnik potpukovnika Vladimira Čopića...”, III/II, 290-295; S. Belić, “Stvaranje bataljona ‘Đaković’...”, *Prilozi za istoriju socijalizma*, I, Beograd 1964, 331; S. Belić, *Na bojnim poljima Španije*, Beograd 1970, 116.

¹⁴⁸³ РГАСПИ, 545–3–454, фол. 32-34, табеле, 18. 9. 1937. Извјесно је да се међу “Американцима” рачуна и један број Југословена који су дошли из Сједињених Држава и Канаде.

¹⁴⁸⁴ “Dnevnik potpukovnika Vladimira Čopića...”, III/II, 287-288.

¹⁴⁸⁵ РГАСПИ, 495–277–191, фол. 115, “Сведения о югославских товарищах...”, 19. 9. 1938.

бригаде. Он је промптно сасјекао Дејвида Дорана (David Doran), комесара “Линколна”, на његов позив да му помогне у смјени Ћопића.¹⁴⁸⁶

* * *

Разумљиво, Ћопић у дневнику не спомиње да су поводом “Димитроваца” код њега у штаб дошли Масларић и Густинчић, а са њима и књижевник Аугуст Цесарец, који је стигао у Шпанију почетком септембра, са циљем да напише ратни путопис. Судећи по изворима и хронолошком контексту, то је био први Масларићев обилазак југословенских јединица на фронту, што је и логично, јер су оба батаљона и ПТБ “Милетић” ту биле заједно. Ћопић је, тврдиће Масларић, кочио одлазак “Димитрова”, да би их пустио да иду без пушака.¹⁴⁸⁷

Било да су на његовој страни или не, сви су сагласни у једном: када је Масларић стигао Интербригаде, наступио је тако жестоко, да је на себе навукао бијес. Видаковић каже да су се “људи из масе” искрено радовали: “Такав нам треба, говорили су, који зна шта је то фронт. Не бој се, он ће да прочисти позадину.”¹⁴⁸⁸ И заиста, мало који млађи борац се није о њему изражавао у суперлативима, чак и када су признавали да је био нагао или отресит. Илустративан је први случај са фронта. Тај сусрет с њим описује Белић, који се дешава у вожњи иза арагонског фронта:

“Са нама су пошли Масларић, Густинчић, ја и Бауман у једним колима а Цесарец, Ђорђе Андрејевић Кун у другим колима. Тек тада у путу Масларић ме упита ‘А шта си ти тамо?’ Ја му одговорим да сам комесар батаљона. Он додаде ‘А музика’. Ја се зачудим, каква музика. Бауман додаде да сам политички комесар. Масларић тада објасни да је у батаљону, где је он био командант, ту дужност вршио неки Шпанац који је свирао у хармонику и да се његов рад углавном сводио на свирање. У целокупном држању друга Масларића према мени осећао сам неку хладноћу.”¹⁴⁸⁹

Белић тврди да је Масларића на њега навукао Станислав Самарцић, који је силно желио да узме његову комесарску функцију,¹⁴⁹⁰ а Самарцић је тврдио да је Белић добро радио као четни комесар, али да му је као батаљонском власт ударила у главу, што је

¹⁴⁸⁶ Q. Guerlain, *Nom de Guerre: Ivan*, Novato 2017, 433.

¹⁴⁸⁷ AJ, 790/1, 1939/33, Б. М. Андреев, “Докладная записка о работе в Испании”, 31. 8. 1939, 5.

¹⁴⁸⁸ AJ, 724, I–B/10, Контролна комисија, 3, изјава М. Видаковића.

¹⁴⁸⁹ AJ, 516, 2175/III, S. Belić, “Španski građanski rat”, 104.

¹⁴⁹⁰ AJ, 516, 2175/III, S. Belić, “Španski građanski rat”, 104-105.

секундирао и командант Бауман.¹⁴⁹¹ Умјесто да овај проблем ријешити тактично, Масларић му је за помоћника довео тек пристиглог Лилића,¹⁴⁹² чиме је себи направио једног противника. Друге је добио у бази. Са Ђорђевићем је дошао у сукоб, тако што је одбио његове захтјеве да га врати на додатну обуку у Москву, или да макар буде савјетник у штабу дивизије. Избио је оштар сукоб, па је Ђорђевић, по сопственом признању, потегао и пиштољ. Временом, формирала се група против Масларића, коју су чинили Ђорђевић, Никита Ковачевић, Фурман, Филипчев и Мирко Марковић. Наравно, она је била интересна, а не политичка, јер су у њој били људи различитих позиција.¹⁴⁹³ Притом, нису сви имали ни исте мотиве. Док су неки заиста хтјели што прије да оду јер им није било до рата, поједини су имали проблеме са здрављем, па их је Масларићев наступ додатно отуђио. То је сигурно био случај са Филипчевим, чије се стање постепено погоршавало.¹⁴⁹⁴ Такође, и сам Ђорђевић је био контузован на Брунети, од када више није био у форми. У октобру је упућен у Посорубио као предавач, гдје је радио до затварања школе у априлу наредне године.¹⁴⁹⁵

Филипчев тврди да је цијели сукоб почео због Густинчића, којег је касније окарактерисао као словеначког националисту. Контролним органима ће за њега рећи да “врло мало партијског има”, али да зато у себи “има нечег језуитског”. Масларића је оквалификовао као “гнушног, недругарског и непартијског човјека”, чији је метод рада “метод србијанских комита”.¹⁴⁹⁶ Са друге стране, Масларић је на атмосферу у Албасети гледао са презиром. Након што је на фронту провео готово непрекидних осам мјесеци и био једном рањен, нови партијски шеф је у бази затекао такво стање које је описао као смрдљиву атмосферу опортунизма и политичког трулежа.¹⁴⁹⁷

Масларићу се у Албасети придружио Чолаковић, који је стигао око 1. октобра. Одмах му је рекао да се Коминтерна не јавља у Париз. “Мрка капа”, одвраћа Масларић,

¹⁴⁹¹ АЈ, 724, I–B/10, Контролна комисија, 14, 22, 23, 27, изјаве С. Самарцића, П. Грубора, А. Демнијевског, М. Урадина.

¹⁴⁹² РГАСПИ, 545–6–1527, бр. 606.

¹⁴⁹³ Тврдње о Ђорђевићевим захтјевима: АЈ, 724, I–B/10, Контролна комисија, 3, изјава М. Видаковића; АЈ, 790/1, 1939/33, Б. М. Андреев, “Докладная записка о работе в Испании”, 31. 8. 1939, 12; Ђорђевић је за све кривио Беговића, а Масларић је, по њему, то одобравао; током јесени, њих двојица су становали у истом стану у Албасети: Ђорђевић у соби са Георгијевићем, а Масларић са Густинчићем; С. Ђорђевић Лопачов, *Сећања*, Београд 1994, 119. Беговић је Урадину испричао своје виђење Ђорђевићевог држања на Брунети, али се Урадин последице сам увјерио да Ђорђевић избјегава фронт; АЈ, 724, I–B/10, Контролна комисија, 27, изјава М. Урадина.

¹⁴⁹⁴ РГАСПИ, 494–277–182, фол. 159–160, изјава Р. Филипчева, 9. 8. 1939.

¹⁴⁹⁵ С. Ђорђевић Лопачов, *Сећања*, Београд 1994, 120–124.

¹⁴⁹⁶ АЈ, 724, I–B/10, Контролна комисија, 39–45, изјава Р. Филипчева.

¹⁴⁹⁷ В. Maslarić, *Moskva – Madrid – Moskva*, Београд 1952, 79–80.

сагласан да о томе не говоре осталима.¹⁴⁹⁸ Сачуван је рукописни извод са састанка од 4. октобра, по коме се види да се окупило четрнаест Југословена, укључујући Чолаковића, а да је Масларић одржао реферат који је трајао пола сата, праћен не сасвим јасном дискусијом.¹⁴⁹⁹ Чолаковић у својим мемоарима не спомиње никакво засиједање у том периоду, али описује једно пијано вече, које се из грохотног смијеха претворило у крајње непријатан скуп када је Масларић почео да говори против избјегавања фронта. Након тога, Руди, Масларић и Цесарец су пошли у обилазак: отишли су на фронт код Пособланка, гдје налазе Георгијевића у “Коларову”, а потом су се завратили у Мадрид. Тамо су обишли десетак Југословена који су тада радили у граду: Земана и Раушевића, који су у међувремену постали командант и комесар међународне касарне, Мразовића, који је санирао стару рану у болници, Влаховића, који је уз лијечење водио редакцију, Рибара, који је прикупљао историјски материјал, и Митрова, који се опорављао од ране и помагао им у пословима, чекајући да се врати на фронт.¹⁵⁰⁰ Након повратка у Албасету, Чолаковић и Масларић су око 15. октобра продужили за Арагон, гдје је била главнина југословенских јединица.¹⁵⁰¹

* * *

Завршетком напада на Фуентес де Ебро средином октобра, настао је период релативног смираја за “Димитров”, “Ђаковић” и ПТБ “Милетић”. Што се тиче два батаљона, вријеме је искоришћено за одмор и попуњавање мањим групама које су и даље долазиле преко границе, као и опорављеним повратницима из санитета. Њих није било мало: од 20. августа до 31. децембра 1937. укупно 336 Југословена прошло је кроз болнице Интербригада.¹⁵⁰² Од самог почетка рата, Интербригаде су трпиле интензивне губитке. Ми и даље не знамо стварно стање губитака југословенског контингента. За многе је непознато да ли су и како дочекали крај рата, тако да је и Лемел успио утврдити тек благо увећање потврђених смрти, са званичних 545 на његових 570, чиме се проценат заправо смањио са 33% на 30%. За рањене је утврдио увећање са 276, колико је

¹⁴⁹⁸ Р. Чолаковић, *Казивање о једном покољењу*, III, Сарајево 1972, 191-192, 197-198,

¹⁴⁹⁹ РГАСПИ, 545–2–80, фол. 296, “Sastanak”, 4. 10. 1937.

¹⁵⁰⁰ Р. Чолаковић, *Казивање о једном покољењу*, III, Сарајево 1972, 207-252.

¹⁵⁰¹ Чолаковићеви мемоари, судећи по примарним изворима, имају бољку временског извртања, па су овдје другачије пласирани на хронолошку раван.

¹⁵⁰² РГАСПИ, 545–3–695, фол. 83, “Resumen numérico por nacionalidades...”

регистровала шпанска статистика, на својих 414, што је опет релативно смањење са 24% на 22%.¹⁵⁰³

У сваком случају, број рањених у Интербригадама показивао је тенденцију сталног раста. Поред организације теренског санитета, било је потребно размишљати о успостављању медицинских центара. До прољећа 1937. установљен је основни систем. Прво, отворене су амбуланте за лакше рањенике у Салиси код Куенке и Виљануеви де ла Хара (600 кревета). Друго, радиле су болнице у Албасети (200) и Мурсији (1.090 кревета). Треће, реконвалесценција се обављала у Ориуели и Бенкасиму (700 кревета). Од укупног броја, 2.615 кревета у центрима Интербригада, пред битку за Брунете било их је заузето 1.961.¹⁵⁰⁴ Међутим, са нових 2.392 рањеника из ове крваве офанзиве, број пацијената је скочио на пет хиљада људи.¹⁵⁰⁵ Ангажовањем Републике, стављене су на располагање и друге болнице, тако да је број кревета порастао на око 6 хиљада. До друге половине 1937. године, санитетска служба Интербригада бројала је око двије хиљаде болничара, љекара и техничког особља.¹⁵⁰⁶

Пут од превијалишта, преко хируршког пункта и санитетског воза до болнице, непрекидан несвјестицом, описао је Марко Перић, који је рањен на Харамима:

“Будим се у часу кад ме носе кроз камениту јаругу... Превијалиште. Доктор, Чехословак, превија ме и храбри: ‘За мјесец бићеш здрав’ — ‘Млатите банде и даље’, одговарам ја, тек напола при свијести. Тако ми рекоше... Операциони сто. Око мене журба, бљеште инструменти и наједном страховити тресак и звука разбијених стакала. Јункерси су бацили бомбе... Тарагона. Болница. Опет операциони сто, клороформ, тешко буђење, мука и повраћање и страшни болови... Продужавамо пут. Жељезничка станица. Перон препун свијета, жене плачу, малишани прилазе и нуде наранџе... Најзад шести дан — Мурсија! ... Дани све црњи, болови све јачи... Преко пута мене умире један друг Талијан. Заједно с њим, осјећам — умирем и ја. Несвијест. И, рекоше ми — вичем: Живио Стаљин! Будим се послије један сат — температура 41,2.”¹⁵⁰⁷

Међу тешко рањенима је и Влаховић, који је остао без ноге. Он не може да чека, мора да се врати, да не би осјетио пораз: на носилима, сав у завоју, носе га у оближњи биоскоп на обласну партијску конференцију. Међу другим завојима и штакама, није био

¹⁵⁰³ Lemesle, 472; S. Koprivica-Oštrić, “Jugoslavenski dobrovoljci...”, *ČSP*, 19/2, 1987, 25.

¹⁵⁰⁴ РГАСПИ, 545–2–32, V. Gaymann, “La base des Brigades...”, 275–276.

¹⁵⁰⁵ РГАСПИ, 545–1–1, фол. 35, Gallo (Longo), “Proposiciones sobre la organización...”, 11. 8. 1937.

¹⁵⁰⁶ V. Gavrilović, “Organizacija sanitetske službe...”, III/1989.

¹⁵⁰⁷ *Krv i život za slobodu*, Barcelona 1938, 36–39.

сам.¹⁵⁰⁸ И његова је прича заиста дирљива. Док је лежао у болници у Аликантеу, присно се зближио особљем. Портир болнице, који је изгубио сина јединца на фронту, посинио је Вељка, и преписао му своју кућицу на обали. Оздрављен, Влаховић је отишао прво у Албасету, гдје је кратко задржан да ради за SIM, а онда је прихватио позив Мразовића да ради са њим у Мадриду. Али његова је кућа остала свратиште рањених Југословена, које је његов поочим позивао да се ту одморе.¹⁵⁰⁹

Срећнија околност за Интербригаде у односу на војнике других регуларних армија била је чињеница да се за њихов одмор и рекулпацију могао употребити довољан број приморских вила и хотела који су заплијењени од аристократије. Један павиљон у Бенкасиму добио је име “Ђуро Ђаковић”, иницијативом групе Југословена која се тамо лијечила.¹⁵¹⁰ Коришћена је и болница у Денији, која се “налазила се на врло лепом месту у близини мора, на једном полуоточићу који је представљао продужетак богате валенсијске долине”. Они који су се опорављали, могли су вријеме проводити у одмору, шетњи, читању и купању.¹⁵¹¹

Наравно, лијепе куће и плаже нису могле замијенити квалитетну и сигурну његу. За разлику од Деније, Белић није био задовољан у Бенкасиму: љекари су се ријетко могли видјети, а медицинари су “били доста груби”.¹⁵¹² Влаховић је такође сматрао да у болницама има саботаже. Чолаковићу је пренио бојазан да поједини љекари намјерно гријеше, а било је и случајева тровања пацијената.¹⁵¹³ Често су се преносила страховања од непотребних ампутација, због чега су доктори некада оптуживани за саботажу. Иван Долиншек тврди да је спасен од једне такве.¹⁵¹⁴ Поред саботажа, други проблем су били лажни рањеници. Масларић тврди да је у Бенкасиму било мноштво прездрављених реконвалесцената, који су били потпуно способни за фронт.¹⁵¹⁵

До сада можемо идентификовати око педесет Југословена који су бар у једном тренутку радили у санитетској служби. Од тога, било је око 25 медицинских радника, углавном љекара и сестара. Југословенке и грађанке Југославије које су учествовале у рату биле су позадински радници, већином медицински. Неке су дошле врло рано. Већ

¹⁵⁰⁸ V. Vlahović, “Sličice iz Španije”, III/II, 459-460.

¹⁵⁰⁹ V. Kovačević, *U rovovima Španije*, Titograd 1976, 118-120; P. Čolaković, *Казивање о једном покољењу*, III, Сарајево 1972, 250-251; РГАСПИ, 545-2-80, фол. 234, писмо Влаховића, 6. 8. 1937.

¹⁵¹⁰ S. Belić, *Na bojnim poljima Španije*, Beograd 1970, 113.

¹⁵¹¹ S. Belić Dudek, “U jedinicama Internacionalnih brigada”, III/II, 83.

¹⁵¹² AJ, 516, 2175/III, S. Belić, “Španski građanski rat”, 100.

¹⁵¹³ P. Čolaković, *Казивање о једном покољењу*, III, Сарајево 1972, 250.

¹⁵¹⁴ I. Dolinšek, “Na frontovima Španjolske”, III/II, 222-223; такође: M. Glavaš, “Sedam mjeseci u Albaseti”, III/II, 249-250.

¹⁵¹⁵ B. Maslarić, *Moskva – Madrid – Moskva*, Zagreb 1952, 78.

у лето 1936. стигла је Ана Селес, која је на позив свог рањеног мужа дошла из Орана у Барселону. Упућена је у Лериду да као полиглота буде тумач у војној болници.¹⁵¹⁶ За сада знамо имена седамнаест жена,¹⁵¹⁷ не рачунајући истарске Италијанке. Два нова имена која се не налазе на досадашњим списковима су Ана Банац и Ана Мардешић, студентике медицине које су прије рата живјеле у Шпанији.¹⁵¹⁸

Доктори су долазили релативно касно, углавном од лета 1937, па је најраније стигла Адела Бохуницка Поца, већ у јануару те године.¹⁵¹⁹ Дошла је као свршени студент са групом из Прага и одмах је распоређена у болницу у Мурсији, гдје је, као педијатар, руководила дјечјим вртићем.¹⁵²⁰ На свом пропутовању кроз Шпанију, Чолаковић је обишао и болницу у Мурсији, гдје му се посебно дојмила Лиза Гаврић. “Отресита, вриједна, Лиза се брзо афирмисала као добар организатор санитетске службе, и сада је у овој болници једно од неколико сестара којима је повјерен сав онај сложени и одговорни посао на коме почива једна велика болница... Смјештај је добар, храна пристојна, међу љекарима има одличних хирурга који свој посао раде савјесно.”¹⁵²¹

Др Благоје Нешковић, члан КПЈ из Крагујевца, дошао је у Шпанију у јесен 1937. године. Прво се задржао у Албасти, гдје је био љекар у једној од болница, а затим именован на мјесто предсједника Централне медицинске комисије Интербригада, која је оцјењивала здравствено стање добровољаца. Почетком 1938. прешао је у батаљон “Ђаковић”, а поткрај 1938. распоређен је у Денију, пошто је др Мезић упућен на фронт.¹⁵²² Његова супруга, др Нада Димитријевић, радила је у Албасети, да би у прољеће прешла на службу у Каталонију. Хируршким одјељењем у Бенкасиму руководио је др Ђуро Мештеровић, гдје му помажу медицинске сестре Борка Демич и Олга Драгић.¹⁵²³ Прашка студенткиња Демич је рођена као Лујза Пихлер, а узела је презиме Мирона Демича, свог партнера који је погинуо у бици за Мадрид.¹⁵²⁴ Др Гојко Николић је девет мјесеци управљао амбулантом за венеричне болести у Понтонесу, да би потом био санитетски официр у 11. интербригади и тако учествовао у бици на Ебру. Његови

¹⁵¹⁶ A. i A. Seles, “Od Orana do Sen Mera”, III/V, 42.

¹⁵¹⁷ S. Koprivica-Oštrić, “Jugoslavenski dobrovoljci...”, ČSP, 19/2, 1987, 19; Lemesle, 416-417.

¹⁵¹⁸ AJ, 384, кут. 7, пас. бр. 1681/1936, пас. бр. 375-5/1937; AJ, 384, кут. 9, пов. бр. 687/1938; HDA, 1360, кут. 3, бр. 63. Ана Банац је рођена 1913. у Грацу и пријављена је у Дубровнику; Ана Мардешић је рођена 1922. у Загребу.

¹⁵¹⁹ V. Gavrilović, “Organizacija sanitetske službe...”, III/1989, 173-178.

¹⁵²⁰ A. Bohunicka, “Bolnica u Mursiji”, III/II, 126-136.

¹⁵²¹ P. Čolaković, *Казивање о једном покољењу*, III, Сарајево 1972, 254.

¹⁵²² B. Nešković, “Španija sa trideset godina udaljenosti”, III/V, 7-23; E. Мирковић, *Благоје Нешковић (1907 – 1984): Политичка биографија*, докторска дисертација, Филозофски факултет у Београду, 2016, 49-68.

¹⁵²³ V. Gavrilović, “Organizacija sanitetske službe...”, III/1989, 173-174.

¹⁵²⁴ L. Gavrić, “Zašto je sve teško bilo lako”, III/III, 325.

аутентични описи представљају посебан допринос љекарској визури љекара на ратишту.¹⁵²⁵ Др Имре Бер је такође био теренски љекар. Вратио се у Совјетски Савез као тешки рањеник. Поред њих, Гојко Борјан је био шеф санитета 35. дивизије, а Грујо Петровић помоћник начелника санитета “Армије Ебра”.¹⁵²⁶

Главни доктор у Денији био је Александар Мезић, рођен као Јозеф Хауптман. Са њим је дошла и његова супруга др Добрила Шиљак. Кратко је обављао исту функцију као Нешковић, затим је радио три мјесеца као управник у Мадригерасу, а потом је помјерен у Денију, гдје су он и супруга радили заједно. Његови написи, такође, представљају посебан допринос историји санитетске службе Интербригада.¹⁵²⁷ Након лијечења, као помоћни радник код Мезића у Денији задржан је Милојко Теофиловић, који се тада оженио болничарком из Бенисе, Шпањолком.¹⁵²⁸ Болница из Деније евакуисана је приликом пада Арагона, прво у Валенсију, а затим ризичном возњом жељезничким мостом преко Ебра у Каталонију. Тамо су привремено смјештени у неусловним просторијама поред барселонског пристаништа, али су убрзо помјерени на адекватну локацију.¹⁵²⁹ До почетка 1939, Југословени ће се углавном лијечити у каталонским обалским мјестима Матаро и С’Агаро.

* * *

Болнички систем био је додатно оптерећен, када је од октобра 1937. око двије хиљаде бораца покосио тифус.¹⁵³⁰ Дуг боравак на фронту доводио је до исцрпљености која се некада могла третирати само хоспитализацијом. Коча Поповић је писао свом пријатељу и саборцу од пера, Марку Ристићу, из болнице, али каже, “Рањен нисам. Не би било довољно ‘А Rebours’ [наопако]... Кажем јутрос лекару да сам слаб. Да, вели, због слабе хране.” Наравно, нису могле ни помоћи цигарете. Осим што их се, складно тадашњем времену, могло слободно мотати и на болничком кревету, оне су биле од траве, јер је духан био ријеткост.¹⁵³¹ Поткрај године, књиге и праве цигарете биле су најцјењенији поклони што су их слали партијски пунктови из Париза или организације

¹⁵²⁵ G. Nikoliš, *Korijen, stablo, pavetina*, Zagreb 1981; G. Nikoliš, “Moja lekarska iskustva...”, III/II, 198-219.

¹⁵²⁶ S. Belić Dudek, “Jugosloveni u Španskom građanskom ratu”, III/I, 276.

¹⁵²⁷ A. Mezić, “Sanitetska služba u Internacionalnim brigadama”, III/II, 492-523.

¹⁵²⁸ M. Teofilović, *Kopnom i morem po belom svetu*, Beograd 2001, 147-157.

¹⁵²⁹ S. Belić Dudek, “U jedinicama Internacionalnih brigada”, III/II, 83-84.

¹⁵³⁰ Beevor, 307-308; M. Teofilović, *Kopnom i morem po belom svetu*, Beograd 2001, 146.

¹⁵³¹ “Odlomci iz pisma Koče Popovića upućenog u zemlju Marku Ristiću”, III/III, 505.

исељеника.¹⁵³² Што се тиче хране, она је опет била боља на фронту и у болницама, него у позадини. Месо је било луксуз. Док се у мадридском ресторану евентуално могла добити порција магаретине, на фронту се понекад нашло кухане овчетине и хљеба. Једино је “гарбансоса” (garbanzos) — леблебија, било на претек.¹⁵³³ Готово да нема дужег мемоарског записа који га не помиње, макар са гађењем. Уз то, евентуално се могло наћи нешто конзервираног меса из Совјетског Савеза.¹⁵³⁴

Проблем су биле и венеричне болести: било је и јавних кућа већ на фронту иза Хараме, па се, како пише Ђорђевић о својима, “понеко и заразио”.¹⁵³⁵ Одлазак у јавне куће третиран је и као здравствени и као морални проблем, али неуспјешно: “Једном на састанку”, присјећа се Адолф Китл, “на коме се повео разговор о проституцији у Шпанији, речено је да је нехумано користити нечије тело за новац и с тим у вези је поменуто и моје име. Будући да сам апострофиран, морао сам и да се браним, па сам том приликом рекао: здрав сам и млад, у зениту сам мушке моћи и мени је жена потребна исто као и храна”.¹⁵³⁶ Удовички ће у својим позним мемоарима признати да се и он користио оваквим услугама, прво у Валенсији, гдје се чекало у редовима, а касније и у Барселони. Тамо је реферисао вишим ешалонима, па је, самим тим, и услуга била “елегантнија”.¹⁵³⁷

* * *

Два батаљона су повучени на другу, сјеверну страну Арагона, у село Бинефар. Када се ту смјестио штаб дивизије са XII и XIII интербригадом, батаљони су помјерени у 10 километара удаљен Тамарите, село под Пиринејима, са погледом на плодну равницу између ријека Синка и Сегре. Подручје у којем су провели наредних два и по мјесеца, током цијелог рата било је под доминантним утицајем CNT–FAI. Присуство интернационалаца у овом дијелу Арагона имало је за циљ да “политички утиче на сређивање стања које су направили анархисти”, да се тиме проведе “консолидовање... и нормализовање услова у позадини фронта”. Овај “деликатан задатак” требало је извршити “правилним односом, активношћу и избегавањем сваког сукоба”, али са

¹⁵³² РГАСПИ, 545–2–80, фол. 339, Тито и Чолаковић за Густинчића и Масларића, 26. 11. 1937; РГАСПИ, 545–2–78, фол. 29, ЈНКРШ за Масларића, 2. 12. 1937.

¹⁵³³ Р. Чолаковић, *Казивање о једном покољењу*, III, Сарајево 1972, 245.

¹⁵³⁴ М. Alpert, *The Republican Army...*, Cambridge UP, 2013, 161.

¹⁵³⁵ С. Ђорђевић Лопачов, *Сећања*, Београд 1994, 98.

¹⁵³⁶ А. Kitl, “Опроштај од Шпаније”, III/III, 547.

¹⁵³⁷ L. Udovički, *Španije moje mladosti*, Beograd 1997, 140.

циљем ликвидације оставштине “анархистичких ексцеса”. По доласку 45. дивизије у овај крај, осјетио се страх и неповјерење код локалног становништва. “Када смо улазили у Бинефар, а затим у Тамарите, све живо се склањало с улица. Имали смо утисак да улазимо у напуштена насеља. На кућама су закључавана врата, затварани прозори, а ако смо ипак ушли у неку кућу примани смо веома недружељубиво и хладно... Сећам се да је,” пише даље Белић, “када смо ушли у једну кућу, њена власница вриштећи хистерично пала у несвест. Нама је један део њених зграда био додељен за штаб, док смо за смештај јединица добили једну повећу недовршену школу, коју смо морали сами да оспособимо за коришћење.”¹⁵³⁸

Шпански регрути који су уврштени у ове јединице често су имали анархистичку позадину. Ако погледамо састав 45. дивизије у децембру 1937. године, од 6.337 људи, било је чак 1.046 чланова CNT-а, који су тако чинили 16% укупног и 30% синдикално организованог људства дивизије. Од укупно 1.123 човјека “резервне групације”, коју тада чине “Ђаковић” и “Димитров”, 366 (32%) су чланови UGT-а, а 135 (12%) чланови CNT-а.¹⁵³⁹ Била је то већа група политички незадовољних бораца, с којима се морало поступати изузетно опрезно. Притом, POUM је почетком рата Лериду, најближи већи град у том подручју, претворио у своје најјаче упориште, па се њихово присуство у овом крају и даље осјећало. Према извјештају Вацека Комара (Wacław Komar), будућег команданта нове бригаде, активисти POUM-а у Бинефару међу војницима “Ђаковића” и “Димитрова” дијелили су летке, наводно упорене против интернационалаца. Због овога је у батаљону “Мицкијевич” (Mickiewicz) “умало дошло до побуне”.¹⁵⁴⁰ Иначе, двије POUM-ове бригаде, 128. и 129. које су оперисале на оближњем сектору према Уески, тих дана су распуштене заједно са 29. дивизијом, док су њихови борци распоређени у друге јединице. Штавише, Бинефар је обиљежен као мјесто гдје је дошло до окупљања 28. и 29. дивизије пред њихов заустављени марш на Барселону у врхунцу “Мајских дана”.¹⁵⁴¹ Светозар Поповић писаће у посљедњем броју “Димитровца”, тада типичним тоном, како је ово мјесто “прилично проблематично благодарећи раду троцкиста и других фашистичких шпијуна”.¹⁵⁴²

Већ 29. октобра 1937. Луиђи Лонго је одржао савјетовање са свим комесарима и политичким радницима 45. дивизије, “о начину политичког рада и односима према

¹⁵³⁸ S. Belić Dudek, “U jedinicama Internacionalnih brigada”, III/II, 76-77, 80.

¹⁵³⁹ РГАСПИ, 545–3–32, фол. 9, “Composición social de la 45ª división...”

¹⁵⁴⁰ РГАСПИ, 545–3–529, фол. 3, “Rapport sur la 129 brigade internationale par Roman Watcek”.

¹⁵⁴¹ V. Alba, S. Schwartz, *A History of the POUM...*, London – New York, 1988, 154, 243, 269-270.

¹⁵⁴² “Jedna uspela priredba”, *Dimitrovista*, Barcelona, 31. 12. 1937, 3.

месном становништву”. Уз провођење већ позанате пропаганде, интернационалци су имали посебну обавезу да се зближе са локалцима, посебно сељацима, док су сви комунисти морали политички да раде са анархистима, заправо, да их идејно обрађују, “указујући им на апсурдност њихове идеологије”. Када су се појавили непријатељски леци у Бинефару, организовано је праћење бораца, посебно анархиста. Пронашли су и сједиште CNT–FAI, утврдивши да га обилазе и поједини Југословени. Белић каже да су одмах “организовали рад са тим људима и праћење њиховог рада и држања”.¹⁵⁴³ Међу њима је вјероватно био и Карло Златић – већ поменут у причи поморског путовања тројке преко Орана у Аликанте – који се тек премјестио у “Ђаковић” из анархистичке јединице са теруелског фронта, у којој се учланио у CNT. Под утицајем новог колектива он се тобоже “поправио”.¹⁵⁴⁴ Други је примјер Павла Пањковића из Дивосела, који се није “поправио”. Стигавши тог јуна у Шпанију, уврштен је у “Ђаковић”, гдје се упорно настављао изјашњавати као анархиста.¹⁵⁴⁵

Због обима политичког посла партијски рад је одвојен од комесарског, што се, уосталом, поставило као нужност, пошто су комунисти интернационалци превођени у РСЕ као пуноправни чланови. За секретара батаљонског комитета “Ђаковића” изабран је Јосип Абрамковић Лудек. Уз политички рад, доста је времена посвећено војним вјежбама. Што се тиче рада међу становништвом, организоване су приредбе, спортска такмичења и прославе. Борцима је дато у задаћу да “помажу сељацима у обради летине, берби воћа и грожђа, оправци пољопривредних алатки, машина итд.” Батаљон “Ђаковић” је преузео патронат над једним дјечјим домом у Бинефару. Они су дом снабдијевали намирницама, куповали дјеци одјећу и обућу и сакупљали добровољне прилоге. Масларић и Чолаковић су стигли из Албасете на свечану параду и прославу која је приређена 22. октобра, на прву годишњицу оснивања Интербригада. Обишли су људство у јединицама, а Белићу су повјерили организацију партијске конференције у “Ђаковићу”, којој је присуствовало стотињак људи.¹⁵⁴⁶

Још средином септембра 1937, CNT је одржао регионални конгрес у Каспеу, на коме су поновљени захтјеви за обновом сеоских колектива и пуштањем политичких затвореника. Овај захтјев није био без ослонца. Сељаци, тобоже “ослобођени” од “тираније” анархистичког колективизма, нису у потпуности прихватили ново стање.

¹⁵⁴³ S. Belić Dudek, “U jedinicama Internacionalnih brigada”, III/II, 78, 80.

¹⁵⁴⁴ РГАСПИ, 545–6–1526, бр. 1167. Вјероватно је погинуо током 1938. године.

¹⁵⁴⁵ РГАСПИ, 545–6–1529, бр. 806.

¹⁵⁴⁶ S. Belić, *Na bojnim poljima Španije*, Beograd 1970, 120; S. Belić Dudek, “U jedinicama Internacionalnih brigada”, III/II, 79, 80–81; Р. Чолаковић, *Казивање о једном покољењу*, III, Сарајево 1972, 265–286.

Непознат, али свакако немали број њих, након одласка Листерове и других јединица, вратио се у колективе.¹⁵⁴⁷ Вјероватно је донекле “нормализовано” стање и у подручју гдје је била стационирана 45. дивизија. Обзиром на њен дужи боравак, као и на чињеницу да је убрзо по њеном одласку цијели крај пао под националисте, обнова колективног поретка у тако кратком року вјероватно није била изводљива. По свему судећи, међународне јединице нису судјеловале у било каквим насилним акцијама против колектива, али борцима је очигледно речено да све плаћају монетом Републике. “Тиме смо”, како тврди Белић, “не мешајући се у унутрашње политичке ствари, успели да разбијемо односе које су успоставили анархисти и да помогнемо да се поново развије нормалан економски живот”.¹⁵⁴⁸

* * *

Сачуван је записник састанка у Албасети од 4. новембра 1937. којег Чолаковић – мада временски измјештено – описује као конференцију југословенског актива базе, на којој је било присутно око педесетак запослених и нешто пролазника. Извори се слажу у томе да је на скупу говорио Чолаковић о ситуацији у Југославији, да су му присутни постављали питања, а да је он давао одговоре. Изгледа да није било ријечи о “чувању кадрова”, а на састанку, судећи по биљежнику, није било Филипчаева.¹⁵⁴⁹ Управо је тих дана дошло до важне кадровске рокаде, када је Беговић замијенио Филипчева на мјесту шефа SIM-а базе. Филипчев ће каснијим извјештајем у Москви тврдити да је Беговић именован уз препоруке Масларића и Чолаковића, дакле Горкићевих људи.¹⁵⁵⁰

Са једне стране, Беговић у својим сјећањима каже да је већ у септембру упућен из XV бригаде на опоравак у Бенкасим, и том приликом му је речено да ће преузети SIM.¹⁵⁵¹ Са друге стране, примопредаја је извршена тек 26. октобра,¹⁵⁵² а остала је записана тврдња да је Беговић активно радио на смјени свог претходника,¹⁵⁵³ што није немогуће, као ни претпоставка да су му у томе помагали они који са Филипчевим нису

¹⁵⁴⁷ Према неким процјенама, чак 30% сељака у Арагону су се вратили у колективе; J. Peirats, *Anarchists in the Spanish Revolution*, London 1998, 257-258; Beevor, 296; D. Guérin, *Anarchizam*, Zagreb 1980, 135-140.

¹⁵⁴⁸ S. Belić Dudek, “U jedinicama Internacionalnih brigada”, III/II, 81.

¹⁵⁴⁹ Р. Чолаковић, *Казивање о једном покољењу*, III, Сарајево 1972, 260-261; РГАСПИ, 545-2-80, фол. 326, “Sastanak u istorijskoj komisiji”, 4. 11. 1937; исто, фол. 327, “Sastanak partijaca i aktivista”, 4. 11. 1937; оба састанка биљеже се од 9 часова увече, па се вјероватно ради о истом догађају.

¹⁵⁵⁰ РГАСПИ, 494-277-182, фол. 180, “В Отдел кадров...”, 14. 10. 1939.

¹⁵⁵¹ ИАБ, 2821, кут. 3, V. Begović, “Rat u Španiji”, 38.

¹⁵⁵² РГАСПИ, 495-277-17, фол. 65, изјава В. Беговића, 10. 2. 1938.

¹⁵⁵³ АЈ, 724, I-B/10, Контролна комисија, 10, 13, 27, изјаве М. Видаковића, С. Самарџића, М. Урадина.

у добрим односима. Уосталом, Филипчев је окривљен за неколико пропуста: за слање “саботера” Младена Поповића у официрску школу и за држање “троцкисте” Ратка Беловића на мјесту личног секретара. Поповић је био младић из Бањалуке, који је из Посорубија искључен због недисциплине. Неколико пута је затваран због дезертирања, а почетком 1938. налазио се у затвору у Албасети. Наводно, по демобилизацији ставио се у службу Посланства Краљевине Југославије у Паризу. Беловића је из Политичке секције базе Фајн узео за секретара, али се он показао као “деморализатор”, чији ће га богати отац након рата извући из француског логора.¹⁵⁵⁴

По свој прилици, вијести о хапшењима у Москви стигле су у Албасету преко директних писама из Совјетског Савеза, можда дан—два прије, мада вјероватније који дан после је поменуте конференције. Милан Благојевић је чуо од Ђорђевића, коме је јавила супруга, док је Филипчеву јавила његова. Да ли се одмах чуло за Горкића, није сигурно. Видаковић каже да је за њега конкретно сазнао у децембру, доласком једног Бугарина из Москве.¹⁵⁵⁵ Чолаковић пише како је њега и Масларића одмах обавијестио Густинчић. Двојац је донио одлуку да наставе по плану, док не дођу званичне вијести. Новом представнику остаје да се држи чврсто, јер је било за очекивати да ће незадовољници покушати да га делегитимишу по основи Горкићевог пада. Уосталом, наговјештај проблема био је и изненадан сусрет са Стјепаном Цвијићем, који је одмах покушао прочитати лекцију Чолаковићу због његове асоцијације са Горкићем.¹⁵⁵⁶ Цвијић је накратко дошао из Америке, вјероватно у обилазак интербригадиста, а врло је извјесно да се нашао са Ђопићем, с којим је могао подијелити вијести о Горкићу. До Москве је стигао 6. новембра.¹⁵⁵⁷ Чолаковић је тада био у Валенсији, на разговору са Видалијем, не би ли Масларићу обезбиједио чвршћи ослонац.¹⁵⁵⁸

Чолаковић је Шпанију напустио око 15. новембра 1937, носећи утисак како је успјешно извршио оба задатка која су му повјерена: устолочење Масларића на мјесто партијског представника и покретање “политичке школе” за југословенске кадрове који нису били за фронт, а за коју је РСЕ обећала покровитељство.¹⁵⁵⁹ По његовом одласку

¹⁵⁵⁴ РГАСПИ, 494–277–182, фол. 251–253, М. Спахич, “Заявление”, 9. 4. 1940; РГАСПИ, 545–2–1436, фол. 105, “Voluntarios eslavos elementos incorrigibles...”, 17. 3. 1938; АЈ, 724, I–B/10, Контролна комисија, 13, 18, изјаве С. Самарцића, В. Влаховића; РГАСПИ, 545–6–1529, бр. 871; РГАСПИ, 545–6–1530, бр. 1010. Изгледа да су оптужбе почетком 1938. дошле до Мартија; РГАСПИ, 545–6–1535, фол. 65, А. Marty, “Note sur le Capitaine Fein”, 20. 11. 1939.

¹⁵⁵⁵ АЈ, 724, I–B/10, Контролна комисија, 4, 16, 39, изјаве М. Видаковића, М. Благојевића, Р. Филипчева.

¹⁵⁵⁶ Р. Чолаковић, *Казивање о једном покољењу*, III, Сарајево 1972, 286–287.

¹⁵⁵⁷ U. Vujošević Cica, *Nestajali netragom*, Beograd 2019, 47–48; I. Očak, *Braća Cvijići*, Zagreb 1982, 450–453.

¹⁵⁵⁸ Р. Чолаковић, *Казивање о једном покољењу*, III, Сарајево 1972, 305–310, 314–316.

¹⁵⁵⁹ РГАСПИ, 545–2–80, фол. 374, ЦК КПЈ за РСЕ; СДЈБ, III, 138, Тито за Пика, 19. 11. 1937.

настављено је и провођење Југословена у РСЕ–PSUC, тако да ће за годину дана бити 228 регистрованих чланова.¹⁵⁶⁰ Пошто су сва представништва дефинитивно укинута,¹⁵⁶¹ Масларић је уврштен у 45. дивизију, међу Југословене, и тамо је добио измишљену позицију штабског “историчара”.¹⁵⁶² Међутим, у дивизији је наишао на међунационалне проблеме унутар командног кадра. Како он тврди, проблеми су настали покушајем доминације чешких кадрова, који су у том тренутку били у мањини, али и оних који су из опортунизма проводили “чешку политику”.¹⁵⁶³ Пошто је томе покушао стати у крај, пољски комесар дивизије, Владислав Стопчик (Władysław Stopczyk),¹⁵⁶⁴ оптужио га је за ширење међунационалне мржње, а успут је помагао Белићу у свом отпору према партијском представнику. Белић је Масларића оговарао као бившег припадника “десне” фракције КПЈ.¹⁵⁶⁵ Тиме су наглашене линије сукоба којима је Масларић сврстан уз Горкића, у почетку суптилно, а затим и експлицитно. Проводећи децембар у таквим перипетијама, без подршке Лонга и Калеа, Масларић је почетком јануара 1938. отишао из 45. дивизије. Тражећи му мјесто, команда га је поставила за шефа Делегације Интербригада у Валенсији. Тамо је, како он тврди, “очистио делегацију од дезертера и упутио их у њихове јединице”.¹⁵⁶⁶

Околности су, затим, усложњене. Хорватин је наставио да ровари, оптужујући пред ИК КИ париску тројку Тита, Чолаковића и Жујовића, да су Горкићеви људи. Првог је апострофирао као супотписника извјештаја о “Корзици”, којим се покушала скинути одговорност са Горкића.¹⁵⁶⁷ Недуго затим, Тито је добио телеграм да дође у Москву, али је позив, вјероватно на његову срећу, убрзо повучен.¹⁵⁶⁸ “Горкићевску” хипотеку носио је и Живојин Павловић, који је почетком године ослобођен рада на “шпанским пословима”, а затим, из непознатог разлога, стављен под интерну истрагу без епилога. Током прољећа и лjeta радио је на издаваштву и “црвеној помоћи”, за шта му је

¹⁵⁶⁰ РГАСПИ, 545–6–1522, фол. 7, “Volontaires Yougoslaves en Espagne Républicaine”.

¹⁵⁶¹ Густинчић ће у фебруару 1938. поручити Кусовцу како од сада могу комуницирати искључиво преко РСЕ, односно PSUC; РГАСПИ, 545–2–80, фол. 406, Густинчић за Кусовца, 12. 2. 1938.

¹⁵⁶² РГАСПИ, 545–6–1535, фол. 1, “Andreief Boris Nicolaef”, 4. 10. 1939.

¹⁵⁶³ Написао је и један извјештај с тим у вези: РГАСПИ, 545–2–75, фол. 26–26, В. Felix Maslarich, “Checos u Balcanicos”, 4. 12. 1937. Филипчев тврди да је Масларић изазвао сукоб са Чесима а онда то свалио на Белића, мјесто кога је хтио поставити Лилића; РГАСПИ, 494–277–182, фол. 168, изјава Р. Филипчева, 9. 8. 1939; S. Belić, “Stvaranje bataljona ‘Đaković’...”, *Prilozi za istoriju socijalizma*, I, Beograd 1964, 331. Урадин тврди супротно; АЈ, 724, I–B/10, Контролна комисија, 26, изјава М. Урадина.

¹⁵⁶⁴ РГАСПИ, 545–6–783, фол. 32–33, “Władysław Stopczyk (Tadeusz Cwik)”.

¹⁵⁶⁵ АЈ, 790/1, 1939/33, Б. М. Андреев, “Докладная записка о работе в Испании”, 31. 8. 1939, 5–9; АЈ, 724, I–B/1, Масларић за Тита, 4. 2. 1938.

¹⁵⁶⁶ АЈ, 790/1, 1939/33, Б. М. Андреев, “Докладная записка о работе в Испании”, 31. 8. 1939, 9.

¹⁵⁶⁷ РГАСПИ, 495–11–343, фол. 68–69, Хорватин за Пика, 2. 10. 1937.

¹⁵⁶⁸ СДЈБ, III, 124, Тито за Пика, 2. 11. 1937; исто, 277–278, хронологија, 1937.

Политбиро указивао пуно повјерење. Тито га је намјеравао послати на рад у Канаду, али је одлазак осујетио захтјев Стјепана Цвијића да ИК КИ о њему поведе нову истрагу.¹⁵⁶⁹ Књижара “Хоризонти” је у међувремену предата члану Централног комитета Ловри Кухару.¹⁵⁷⁰ Она ће и даље служити као пункт за посљедње групе добровољаца које су пролазиле кроз Париз.¹⁵⁷¹

Шпанска драма зависила је од сљедећег редосљеда догађаја. Иво Марић и Лабуд Кусовац нашли су заједнички језик у односу према Горкићу и његовим људима, у које су тада убрајали Чолаковића, Крндеља и Жујовића. Ако су у Албасети већ почетком новембра знали да је Горкић ухапшен, њих двојица су могли знати још у октобру, за шта постоје одређене индиције. Извјесно је да је Кусовац био спољни сарадник или информатор ГРУ, тако да је могао имати добре изворе.¹⁵⁷² Почетком децембра 1937. године, Иво Марић је пред Коминтерном напао Тита за продужење “горкићевштине” и задржавање Горкићевих најближих сарадника, иако је изјавио како сматра опортуним да са Титом и Кухаром продужи сарадњу.¹⁵⁷³

Тито је наставио да ради са “горкићевцима”, чак и када су стизале опомене из Москве да их се мора макнути. Он је испоштовао захтјев, али је тражио званична објашњења, док их је у међувремену држао у близини и звао на састанке.¹⁵⁷⁴ На овај начин, дошло је до формирања двије основне фракције, које су ступиле у политичку борбу за преузимање КПЈ. Литература их је назвала “Привременим руководством” око Тита и “Паралелним центром” око Марића и Кусовца. Двојац је сматрао да је преостали Политбиро нелегитиман, док је Тито наступао са позиције континуитета, гледајући на конкурентску страну као узурпаторску. Све до марта 1938, двије групе су коегзистирале

¹⁵⁶⁹ Стефан Гужвица претпоставља да је главни проблем била оптужба Косте Новаковића у Москви према којој је Павловић неколико година раније као новинар отпутовао у Истанбул гдје је интервјуисао Троцкога. И заиста, Павловић јесте кратко боравио у Истанбулу у исто вријеме када и Троцки, али се зна да је, емигрирајући из Југославије као комуниста, тим путем отишао за Париз, иза чега је остала непознаница да ли је заиста срео главног совјетског опозиционара. У. Vujošević, “Poslednja autobiografija Milana Gorkića, sekretara СК КРЈ”, *Istorija 20. veka*, Београд, 1997/1, 127; С. Гавриловић, *Архивска грађа о Живојину Павловићу*, Ужице 2001, 39; С. Гавриловић, *Живојин Павловић између догме и критике*, Београд 2001, 99; РГАСПИ, 495–11–334, фол. 33, протокол Политбироа, 12. 1. 1937; исто, фол. 35, Горкић за Гржетића, 5. 2. 1937; такође: S. Gužvica, *Before Tito*, Tallinn 2020, 84; Гржетић изричито каже да против Павловића “ужасно пише” Драгачевац, односно Новаковић; РГАСПИ, 495–11–333, фол. 2, Гржетић за Горкића, 15. 3. 1937; о Троцком и његовим посјетиоцима на Принкипеу, види: I. Deutscher, *Prognani prorok*, Zagreb 1976, 12, 22.

¹⁵⁷⁰ СДЈБ, III, 124, Тито за Пика, 2. 11. 1937; СДЈБ, IV, 78, Тито за ИК КИ, 2. 9. 1938; АЈ, 790/1, 1938/26.

¹⁵⁷¹ Т. Tišma, “Francuz sa lulom”, III/I, 545.

¹⁵⁷² S. Gužvica, *Before Tito*, Tallinn 2020, 111, 122; додатно: АЈ, 507, Емиграција у Француској.

¹⁵⁷³ РГАСПИ, 495–11–343, фол. 30, изјава И. Марића, 8. 12. 1937.

¹⁵⁷⁴ На примјер: СДЈБ, IV, 12, Тито за Пика, 11. 1. 1938.

у својеврсној форми колективног руководства, али је од тада сукоб дефинитивно и неповратно заоштрен.¹⁵⁷⁵

У међувремену се појавио још један проблем. Из Сремскомитровачке казнионе продирали су гласови о “терору” Петка Милетића, шефа Казнионичког комитета, над једним дијелом затворске популације.¹⁵⁷⁶ Милетић је завео “ултрашки” режим, који је подразумевао сталну конфронтацију са затворским властима. Они који су тражили умјерену политику, са циљем релативно нормалног и мисаоно продуктивног живота затворених комуниста – међу њима Моша Пијаде и Андрија Хебранг – дошли су под јак притисак Милетићевих присталица. Ствар је истјерана на чистац извјештајем Иве Лоле Рибара, који је одговорност за стање ставио на Казнионички комитет.¹⁵⁷⁷ Притом, појавили су се додатни елементи који су ишли на штету Милетићу. Прво, он је покушао вршити кадрирања ван затвора, на шта није имао право. Друго, поменути Грегорићев помоћник на загребачком пункту, Људевит Тилник, за кога се испоставило да ради за полицију, био је препоручен од стране “Шепе”, то јест Милетића.¹⁵⁷⁸ Треће, узео је у заштиту Франовића, који се ништа боље није држао пред полицијом од Мука. До краја 1938, Милетић ће изгубити контролу над затворском организацијом, а коју ће од њега преузети Моша Пијаде.¹⁵⁷⁹

Питање са Милетићем створило је бојазан о могућој штети за углед КПЈ, пошто се под његовим именом поносно борила Латиновићева батерија. Иначе, ПТБ “Милетић” је крајем октобра из Бинефара враћена у Алмансу на реорганизацију, а из ње је издвојена група из које ће се формирати нова батерија пољске артиљерије на челу са Мирком Ковачевићем.¹⁵⁸⁰ Тумачећи повлачење јединице као њено реформирање, Тито и Чолаковић су покушали, на суптилан начин, препоручити да се нова батерија “назове именом Благоја Паровића”.¹⁵⁸¹ Но, како Масларић и Густинчић нису знали позадину проблема, нису ову препоруку озбиљно схватили. Под истим именом, са преосталих 26 Југословена под двојцем Латиновића и Крсмановића, ПТБ “Милетић” се придружила

¹⁵⁷⁵ S. Gužvica, *Before Tito*, Tallinn 2020, 115, passim.

¹⁵⁷⁶ СДЈБ, III, 126-127, Тито за Сремску Митровицу, 4. 11. 1937.

¹⁵⁷⁷ СДЈБ, IV, 3, Тито за Пика, 5. 12. 1937; исто, 6-10, Тито за Пијаду, 9. 12. 1937.

¹⁵⁷⁸ СДЈБ, IV, 43, Тито за Кухара, 13. 4. 1938; исто, 54, Тито за Пијаду, 8. 6. 1938; детаљније о Трилнику у IV поглављу; такође: AJ, 506, 1891/3, сјећања В. Тодоровића Лерера, 13; СДЈБ, IV, 45, 53-54, 80, 257, 261-262; S. Kržavac, *Robija*, III, Beograd 1979, 279-280.

¹⁵⁷⁹ S. Gužvica, *Before Tito*, Tallinn 2020, 135-146.

¹⁵⁸⁰ J. Đajić, “Jugoslovenska protivtenkovska baterija na centralnom i aragonskom frontu”, III/III, 83; S. Belić Dudek, “Jugosloveni u Španskom građanskom ratu”, III/I, 271.

¹⁵⁸¹ РГАСПИ, 545-2-80, фол. 339, Тито и Чочаковић за Густинчића и Масларића, 26. 11. 1937.

јединицама у Тамаритеу пред нову 1938. годину.¹⁵⁸² Колико можемо пратити у изворима, име је задржала наредних два или три мјесеца. Изгледа да је Тито око почетка фебруара 1938. поручио Густинчићу да покуша учинити нешто по том питању, а он није знао да Кусовац није сагласан, па је и њему писао с тим у вези, упозоравајући како је ствар “врло деликатна и операција ће се морати извршити обазриво и постепено”.¹⁵⁸³ Слично је казао и Масларић, упозоравајући како тренутно “није згодно” провести промјену.¹⁵⁸⁴ Можемо претпоставити да је проблем вјероватно ријешен током прољетњих повлачења, па је у тој пометњи питање имена било сасвим споредно.

Док је пред КПЈ преко КП Француске донесено “званично” објашњење како је Горкић ухапшен и осуђен као “енглески шпијун”, што је усмено саопштено у јануару 1938. уз напомену да се руководство партије сматра непостојећим,¹⁵⁸⁵ слична вијест кружила је по оперативним јединицама у којима су се налазили Југословени. Један борац је чуо на састанку партијске групе средином фебруара 1938. године, док други каже да је више о томе слушао од непартијаца него од чланова партије.¹⁵⁸⁶ Коча Поповић је, рецимо, чуо тек у љето, а “о томе се гласно никада није говорило”.¹⁵⁸⁷ Орешковић, који је већ знао у Паризу па отишао преко Пиринеја, каже да реакција “није било, већина није знала”.¹⁵⁸⁸ Ова свједочења, која се односе на обичне, млађе борци, открива сасвим очекивану реакцију, по којој се види да њима до овог питања није било нарочито стало.

Ипак, вијест је допирала до оних који су је били жељни чути. Када је Вранеш сазнао од Малишића, схватио је да он са Ђорђевићем изражава задовољство зато што је пао Гржетић.¹⁵⁸⁹ Потпуно независно од проблема у Паризу, али са истим узроком, дошло је до цијепања по истом шаблону. Са једне стране, нашао се Масларић који је формално постављен од Политбироа. Са друге стране, против њега су се окупили они коју су га сматрали нелегитимним управо зато што је тај Политбиро био Горкићев. У свом отпору његовој већ провођеној политици, они су добили изговор да га нападну. “Појавише се такве теорије”, изјавиће Видаковић, “да наша Партија или... руководећи људи у Партији желе да упропасте дугогодишње старе кадрове”, да “те кадрове треба чувати као партијски капитал, да на врху седе горкићевци који су непријатељи...” Штавише,

¹⁵⁸² РГАСПИ, 545–6–1523, фол. 24, “Spisak drugova antitanque baterie...”, 1. 1. 1938.

¹⁵⁸³ РГАСПИ, 545–6–1523, фол. 25, Кусовац за Густинчића, 8. 2. 1938.

¹⁵⁸⁴ АЈ, 724, I–B/5, Масларић за Тита, 4. 2. 1938.

¹⁵⁸⁵ АЈ, 516, 2231/8, разговор са И. Марићем, 47.

¹⁵⁸⁶ АЈ, 724, I–B/10, Контролна комисија, 15, 25, 35, изјаве Р. Шимића, М. Спахића, И. Паљаге.

¹⁵⁸⁷ АЈ, 724, I–B/15, Контролна комисија, изјава К. Поповића.

¹⁵⁸⁸ АЈ, 724, I–B/16, Контролна комисија, изјава М. Орешковића.

¹⁵⁸⁹ АЈ, 724, I–B/14, Контролна комисија, изјава М. Вранеша Протића.

Масларић је оптужен да “свјесно или несвјесно” проводи Горкићеву смишљену најмјеру о слању старих партијаца у смрт.¹⁵⁹⁰ Била је то теорија завјере *par excellence* — иако настала за једну сасвим саможиву и тренутну функцију, она је постала шаблон за све “шпанске” теорије које ће се појавити у наредним деценијама, само са другим протагонистима.

* * *

Када је Паровић пао код Брунете, Мразовић је одмах јавио како он није погинуо својом кривицом и како “овдашњи угледни пријатељи се занимају овим питањем”.¹⁵⁹¹ Наравно, можемо бити маштовити и учитавати додатна значења у ову реченицу, али је истина вјероватно сасвим проста. Његова погибија постављала је логично питање: како се дошло до тога да један бригадни комесар хита на челу колоне? Пошто је совјетски официр Гал наредио тај, за њега само један у низу бесмислених јуриша, није ни чудо што је ствар остала на нивоу питања без одговора.

Но, прва помисао да је Паровићева смрт ствар прљаве игре изречена је већ на његовој сахрани. Филипчев је свом ађутанту Рујевчићу рекао како се прибојава да су Благоја убили Французи из XIII бригаде.¹⁵⁹² Масларић је касније начуо како је Паровић “рањен одстрага”, иако признаје да тијело није видио. Четврт вијека касније, он напомиње како је у Интербригадама “било разних провокатора”, а да је Паровић “био немилосрдан у погледу колебљиваца и десператера”. “Ја мислим да је Паровић убијен”, јер је “био немилосрдан, он је чистио... ја сам га добро познавао, знам све његове врлине.”¹⁵⁹³ Са Горкићевим падом и отпором који је пружен Масларићу оптужбама о “слању у смрт”, било је само питање времена када ће почети да кружи трач како је руководство партије криво и за Паровића.

Први случај пермутације пријављен је у јануару 1938, али из Србије. Чолаковић, на повратку са задатка, извијестио је како је у земљу путовао Кусовчев брат, који је Иви Лоли Рибару и Миловану Ђиласу саопштио низ тврдњи, између осталог, да је дошло до расцјепка по питању Милетића, да је Горкић “енглески шпијун”, а да је Централни

¹⁵⁹⁰ АЈ, 724, I–B/10, Контролна комисија, 3–4, 10, 26, изјаве М. Видаковића, Ј. Лончарића, М. Урадина.

¹⁵⁹¹ РГАСПИ, 545–2–80, фол. 190, Мразовић за Горкића, 10. 7. 1937.

¹⁵⁹² Q. Guerlain, *Nom de Guerre: Ivan*, Novato 2017, 206–207.

¹⁵⁹³ АЈ, 1489/5, разговор С. Кржавца са Б. Масларићем, 1961, 51; АЈ, 724, X–2, В. Maslarić, “Španija, odnosi u rukovodstvu Inter[nacionalnih] brigada i hapšenje”, 3.

комитет “крив за смрт друга Паровића”.¹⁵⁹⁴ Извјесно је, стога, да су такве тврдње већ ширене у Шпанији. Кусовац је руководио главним пунктом у Паризу, а путници су наставили одлазити и током овог периода. Током децембра, на примјер, отишли су партијци Марко Орешковић и Дијего Роков, који су радили под оперативцем ГРУ, Павлом Бастајићем, а са којим је, као и са Мусафом Голубићем,¹⁵⁹⁵ Кусовац био у блиском контакту.¹⁵⁹⁶ Не мора значити да су баш њих двојица преносили ставове блиске “Паралелном центру”, али је готово немогуће да баш нико од других путника није. За њима је упућен и Алфред Бергман, кога је Тито, због позадине у ОМС-у, препоручивао за рад на обавјештајној линији,¹⁵⁹⁷ али је Влаховић примијетио како је “повратничка” група “његовим доласком... добила једнога од главних инспиратора и мајстора у протурању интрига”.¹⁵⁹⁸ Масларић је из разговора са њим добио утисак како “људи добивају консултације и код Роберта [Кусовца]”,¹⁵⁹⁹ али му се није тада учинило како и Бергман помаже у ширењу контрапропаганде.

Денеције борбе, страдања, сукоба, казни и сујете, накалемиле су нове елементе на основну причу. Није без значаја чињеница да су неки “повратници” 1948. поново устали против Тита, подржавши Резолуцију Информбироа. Један од њих је управо Никола Ковачевић, који ће пет и по година провести на Голом отоку.¹⁶⁰⁰ Владимир Дедијер, исти човјек који га је саслушавао пред Контролном комисијом КПЈ, доћи ће касније у немилост због подршке Ђиласу, тада главном ренегату. Као “реформисани” аутор свјетског формата, који је наставио свој рад на биографским истраживањима о Титу, наћи ће у Ковачевићу вољног саговорника. Дедијер је у “Новим прилозима” из 1981. објавио сљедећу констатацију:

¹⁵⁹⁴ РГАСПИ, 495–11–342, фол. 97-98, “Supplément au compte-rendu de Mitar”. Ђилас пише дословно како му је речено “да су сада у руководству горкићевци који воде нездраву политику и који су том политиком довели до смрти Паровићеве, да је њихово смењивање питање дана”; РГАСПИ, 495–11–366, фол. 6, Ђилас за Политбиро, 23. 3. 1938.

¹⁵⁹⁵ Око lika Мустафе Голубића створила се невјероватна фама. Голубић није, како нетачно пише Мухамед Наметак, био Стаљинов човјек од повјерења, нити је радио за НКВД, а није могао ни током јуна 1937. учествовати у некаквој саботажи италијанског брода у Сантандеру, који је тобоже превозио муницију за франкисте, јер зашто би талијански брод пристајао у луку која је и даље била под контролом Републике. Упореди: М. Nametak, “Bošnjaci u Španskom građanskom ratu”, *Stav*, Sarajevo, 17. 7. 2021.

¹⁵⁹⁶ S. Gužvica, *Before Tito*, Tallinn 2020, 105, 111, 116-117; S. Gužvica, “Mustafa Golubić – šta zaista znamo?”, *slobodnifilozofski.com*, 13. 12. 2020, прист. 30. 12. 2020.

¹⁵⁹⁷ РГАСПИ, 545–2–80, фол. 399, Тито за Густинчића и Масларића, 3. 2. 1938.

¹⁵⁹⁸ АЈ, 724, I–B/10, Контролна комисија, 11, 18, изјаве Ј. Лончарића, В. Влаховића; Бергман је писао веће критике и на рачун Ловре Кухара, Титовог савезника; РГАСПИ, 545–6–1535, фол. 111.

¹⁵⁹⁹ РГАСПИ, 495–11–366, фол. 2, Масларић за Тита, 5. 3. 1938; АЈ, 724, I–B/3.

¹⁶⁰⁰ Списак заточеника Голог отока; М. Радановић, “Југословенски интербригадисти пред Контролном комисијом ЦК КПЈ 1945–1949”, дипломски рад, Филозофски факултет у Београду, 2016, 26-28.

“Треба имати на уму да је неколико руководећих југословенских комуниста ликвидирано, на скривен начин у Шпанији. На пример, постоје различита мишљења о погибији Благоја Паровића и Стевана Лилића. Неки шпански борци (као на пример Никола Ковачевић) тврде да су видели барут око Паровићеве ране на леђима, то јест да је убијен из близине, док други шпански борци, међу њима и они који су били у служби НКВД-а, сведоче супротно.”¹⁶⁰¹

Вјеродостојност Ковачевићевог свједочења одмах је доведена у питање,¹⁶⁰² а није било сумње ни у његове искривљене, осветничке мотиве.¹⁶⁰³ Николиш је на скупштини ветерана изнио утисак да се код Дедијерових написа “ради о политичкој порнографији” у којој се аутор служи инсинуацијама, ниским ударцима и методом рекла–казала.¹⁶⁰⁴ Али то је био тек почетак. Дубока политичка и друштвена криза 1980-их, која се преточила у кризу идентитета, довела је до рушења симболичког центра социјалистичке културе сјећања, lika Јосипа Броза Тита. Деценију касније, Дедијер је подигао улог:

“Албер Собул, професор историје француске револуције на Сорбони, писац биографије Мориса Тореза, члан Раселовог суда, показао ми је један докуменат из архива КП Француске из 1937. године, у коме је стајало да је Милан Горкић био задужен у Коминтерни за организацију одласка добровољаца... Поред осталог био је и руководиоца једне секције Четврте совјетске обавештајне службе. По његовој ликвидацији, тај је посао прихватио Јосип Броз Тито... Шеф ове секције наводно био је Тито, а чланови италијански комуниста [Виторио] Видали, затим Мустафа Голубић, Влајко Беговић, [Иван] Сребрењак-Антонов и Иван Стево Крајачић.”¹⁶⁰⁵

Штошта је овдје могуће распаковати, али већ на прву, поставља се питање: је ли Горкић шеф, или је пак Тито шеф, али пише да је прије њега био Горкић? Колико је непоуздан овај “документ”, бар у погледу Горкића, види се из Гржетићевог писма од 27. априла 1937, којим он Горкићу изричито негира могућност да уопште посјети Шпанију на десетак дана, за колико је Горкић тражио дозволу, уз објашњење да он уз Паризу има и превише посла.¹⁶⁰⁶ Дедијер својеручно признаје како тај “документ или фалсификат”,

¹⁶⁰¹ V. Dedijer, *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita*, II, Rijeka – Zagreb 1981, 319-320.

¹⁶⁰² Ми и даље нисмо начисто са тим да ли је Ковачевић могао видјети Паровићев леш када је доведен у Мадрид, јер је он током јула 1937. премјештен из XII бригаде у Албасету. Ако је премјештај дошао прије почетка битке, онда Ковачевић, заиста, није био у близини. Ђорђевић тврди да је Ковачевић био на сахрани и да је видио “да је Благоје убијен с леђа”; С. Ђорђевић Лопачов, *Сећања*, Београд 1994, 218.

¹⁶⁰³ Л. Удовички, “Како је погинуо Паровић”, *Политика*, Београд, 12. 1. 1982.

¹⁶⁰⁴ АВН, ЛФЧК, II-3, кут. 2, Записник са скупштине Удружења, 1981, 30-31.

¹⁶⁰⁵ V. Dedijer, *Veliki buntovnik Milovan Đilas*, Beograd 1991, 167.

¹⁶⁰⁶ РГАСПИ, 495-11-334, фол. 118, Гржетић за Горкића, 24. 4. 1937.

за који није јасно да ли је “документ Коминтерне”, или “документ КП Француске”, он није ни видио, него да му је Собул само рекао за њега. Притом, Голубића уопште нема у рукописним поменима Собуловог “документа”,¹⁶⁰⁷ док су и он и Сребрењак-Антонов, – за које не постоје никакве реалне индиције да су били у Шпанији – као оперативци ГРУ помагали Кусовцу против Тита.¹⁶⁰⁸

Сваки појединац којег је Дедијер споменуо, појавио се у наративу онда, како је примијетио Удовички, када “више немају функција или нису међу живима”.¹⁶⁰⁹ То је случај са Иваном Стевом Крајачићем и са Влајком Беговићем, који су преминули 1986, односно 1989. године. Кроз густу маглу, о Крајачићу је остало извјесно тек околико: он је након рањавања код Теруела прекомандован у диверзанте. Борио се у Екстремадури до краја јуна 1937, када је пребачен на болницу због обољења, да би од 15. октобра радио као преводилац.¹⁶¹⁰ Док се још налазио у Екстремадури, обишао је Масларића.¹⁶¹¹ Изгледа да је на основу његове препоруке, по Чолаковићевом повратку у Париз, за Крајачића и Копинича упућен “предлог о њиховом даљем усавршавању” и за специјализацију њихове “професије”.¹⁶¹² Ово се извјесно односи на школовање и рад за ОМС, пошто је приједлог упућен Коминтерни, док за Копинича знамо да је писао извјештаје за ову службу. Масларић је накнадно питао “шта је са дозволом за одлазак у школу” за Крајачића,¹⁶¹³ пошто то у међувремену није реализовано.

Што се тиче Беговића, његова позиција на мјесту шефа албасетског SIM-а није му донијела прегршт симпатија, али је он, што се историјских доказа тиче, неосновано оптужен да је извршио ликвидацију Благоја Паровића. Осим појаве у Дедијеровом “документу”, разлог је и тај што је фотографисао његово мртво тијело, а то је урадио из таквог угла који “показује да је снимак направљен не из пијетета према том човеку већ понајвише да би се доказало да је задатак извршен”.¹⁶¹⁴ Остало је сасвим небитно да је Беговић био прагматичан документариста и пасионирани фотограф.¹⁶¹⁵ Он је током рата снимио, по сопственом признању, око двије хиљаде фотографија,¹⁶¹⁶ које су деценијама

¹⁶⁰⁷ ARS, 1979, кут. 234 и 236, “Tito u Španiji”, “Tito – Pariz – Španija”.

¹⁶⁰⁸ S. Gužvica, *Before Tito*, Tallinn 2020, 123, 196-197.

¹⁶⁰⁹ Л. Удовички, “Како је погинуо Паровић”, *Политика*, Београд, 12. 1. 1982.

¹⁶¹⁰ РГАСПИ, 545–6–1525, бр. 1124.

¹⁶¹¹ РГАСПИ, 495–277–191, фол. 31, Масларић за Ћопића, 15. 8. 1937.

¹⁶¹² РГАСПИ, 545–2–80, фол. 339, Тито и Чолаковић за Густинчића и Масларића, 26. 11. 1937; СДЈБ, IV, 4, Тито за Пика, 5. 12. 1937; АЈ, 790/1, 1937/103.

¹⁶¹³ РГАСПИ, 495–11–366, фол. 2, Масларић за Тита, 5. 3. 1938; АЈ, 724, I–B/3.

¹⁶¹⁴ П. Симић, *Тито феномен 20. века*, Београд 2012, 91.

¹⁶¹⁵ Р. Чолаковић, *Казивање о једном покољењу*, III, Сарајево 1972, 204-205.

¹⁶¹⁶ ИАБ, 2821, кут. 3, V. Begović, “Rat u Španiji”, 77.

служиле као прворазредан визуелни извор за историју Интернационалних бригада, са мноштвом локација, ситуација и људи, живих и мртвих. Без претјеривања можемо рећи да је Ђорђевић мрзио Беговића, али чак и он каже, *a propos* Дедијерове оптужбе: “Сигурно је да га Беговић у сваком случају није убио”. Ђорђевић оставља могућност да је “он то организовао у име партије”,¹⁶¹⁷ на чијем је челу тада и даље Горкић, што нас опет враћа на причу о “слању у смрт”, коју је и сам Ђорђевић својевремено ширио. Беговићево сопствено признање о крвавом дијелу његовог обавјештајног рада свакако је потребно нотирати као чињеницу, али се она истовремено мора посматрати у ширем контексту ратних дешавања. Поред тога, ако гледамо доступне примарне историјске изворе, поставља се неминовно питање: какав је то члан “штаба за ликвидације” за кога је Филипчев рекао да је “наклоњен да упадне у троцкисте”,¹⁶¹⁸ а о коме је Марти оставио оцјену да је “сумњиви елемент”?¹⁶¹⁹

Дедијерове приче свесрдно је преузео публициста Перо Симић. И сам смијењен са функције због политичких разлога почетком 1970-их, постао је опсједнут Титом као мрачном личношћу, која се на врх партије уздигла јашући талас Стаљиновог терора. Комбинацијом неколицине архивских докумената и Дедијерових рукописних биљешки које је такође прогласио “документима”, Симић је изградио невјероватно комплексну историјску фатаморгану. Фантастичне приче из споредних извора и привиђања Тита у Шпанији постали су документарни докази.¹⁶²⁰ Не постоји довољно простора у тексту оваквог типа да би се бавили херменеутиком извора, али је потребно дати неколико индикативних примјера. Прво, теорија да је Тито наредио Паровићево убиство док је Горкић још жив је бесмислена, као и тврдња о мотиву, наиме, да је Тито тиме уклонио главног конкурента. Нити је мјесто шефа КПЈ било упражњено, нити је Паровић имао шансе да на то мјесто дође, нити би се Тито усудио вршити приватну ликвидацију — а не знамо како би је другачије назвали него приватном. Друго, разна привиђања Тита у Шпанији и терцијарни извори који спомињу његово учешће, нису релевантни докази. Треће, у покушају да га смјести у простор, Симић је Титу придавао туђе алијасе. Тако му приписује псеудоним “Аугуст Бекер”, због цедуља које се налазе у његовом досијеу у Коминтерни, са двије адресе, једном у Барселони и другом у Албасети.¹⁶²¹ Међутим, Аугуст Бекер је алијас њемачког комунисте Паула Штуберга (Paul Stuberg), инструктора

¹⁶¹⁷ С. Ђорђевић Лопачов, *Сећања*, Београд 1994, 218.

¹⁶¹⁸ АЈ, 724, I–B/10, Контролна комисија, 43, изјава Р. Филипчева.

¹⁶¹⁹ РГАСПИ, 545–6–1536, фол. 11, “Sur le service de Sûreté Militaire...”, 23. 10. 1939.

¹⁶²⁰ П. Симић, *Тито феномен 20. века*, Београд 2012, 81–93.

¹⁶²¹ П. Симић, *Тито феномен 20. века*, Београд 2012, 85.

у 27. дивизији,¹⁶²² гдје је, како је већ речено, било и неколико Југословена, укључујући и Јована Малишића. Право је питање шта цедуље за кореспонденцију са Штубергом раде у Титовом досијеу, али Симић очигледно није био способан ни да га постави. Посебно је комичан случај у којем Симић и његов коаутор Зворнимир Деспот, Титу приписују карактеристику о Ћопићу у Шпанији, што је тобоже крунски доказ да је тамо био, јер у заглављу стоји псеудоним “Сверчевски К. К. (Валтер)”.¹⁶²³ Некако им је промакло да је Карол Сверчевски, такође Валтер, један од најпознатијих ликова Шпанског грађанског рата, који је уједно био надређен Ћопићу као командант дивизије.

Наравно, фатаморгана не значи да је хоризонт потпуно празан и да је на њему само голи пијесак, али смо толико опсједнути илузијом, да не можемо реално сагледати оно са чиме тренутно располажемо. Немогуће је изричито рећи да Тито уопште није био у Шпанији. Он је и сам крив за конфузију, пошто је у аутобиографији из 1952. године написао како се, додуше, није тамо борио, “иако бих то био волио”, али јесте “једном кратко посјетио Шпањолску и провео свега један дан у Мадриду”.¹⁶²⁴ Шта стоји иза ових ријечи, за сада је непознато. Обзиром на доступне изворе, контекст и солидно утврђену хронологију његовог кретања, могуће је изнијети предвиђање како ће евентуално нове чињенице које доказују да је Тито током рата крочио на тло Шпаније, у односу на до сада измаштане, бити сасвим антиклимактичне.

За сада, можда је опортуно поставити питања о једном документу којег Симић и Деспот објављују у својој књизи, док игноришу његов садржај. Осврћући се пред Коминтерном на своје наводне проблеме са Горкићем, Тито у јесен 1938. каже да је “у љето 1937. године озбиљно размишљао” како “да изађем из ПБ [Полибирео] ЦК [Централног комитета КПЈ] на тај начин што бих се изборио за одлуку ЦК да пођем у Шпанију, када завршим најважније задатке у земљи”.¹⁶²⁵ Ако је Тито опасан совјетски обавјештајац, зашто би му онда требала дозвола југословенских другова из Централног комитета КПЈ, у тој функцији ненадлежног и потпуно неважног? Зашто би о томе на такав начин писао управо Коминтерни, чији је рад НКВД-у потпуно познат? Притом, ако је био у Шпанији, онда, коју би очигледно бесмислену форму ова изјава требало да задовољи? И ако је претходно питање погрешно, а он је већ био, зашто онда просто не каже да је био — у овом и било којем оновременом документу?

¹⁶²² РГАСПИ, 545–6–350, фол. 15, “Becker August (Heinrich Vonk)”.

¹⁶²³ П. Симић, З. Деспот, *Тито: строго поверљиво*, Београд 2011, 69.

¹⁶²⁴ V. Dedijer, *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita*, I, Rijeka – Zagreb 1980, 552.

¹⁶²⁵ П. Симић, З. Деспот, *Тито: строго поверљиво*, Београд 2011, 89; документ: Титова изјава о Хорватину, Ђ. Цвијићу, Горкићу, Марковићу, Филиповићу, Миљушу, Мраваку и С. Цвијићу, 23. 9. 1938.

Још током одмора у Арагону, формирана је “резервна групација” при штабу 45. дивизије, коју су чинили батаљони “Димитров” и “Ђаковић”. Групација је тада имала 1.123 човјека, од чега 708 Шпанаца и 415 интернационалаца, већином Југословена. Пријетова правила нису сасвим поштована, па је од 67 официра и комесара било 47 странаца.¹⁶²⁶ “Ђаковић” је попуњен групом млађих официра који су завршили курс у Посорубију: Отмар Креачић, Макс Баће, Данило Лекић, Мојсије Стефановић, Обрен Стишовић и други. Придружила су им се и два љекара, Милован Ћетковић и Благоје Нешковић. Ћетковићу је нуђено да преузме батаљонску амбуланту, што је он у почетку одбио, тражећи да буде обичан борац.¹⁶²⁷ Једно вријеме се прихватио те дужности а касније га је замијенио Нешковић.¹⁶²⁸ Уз њих, унутар артиљеријске групе која је бројала 311 људи са 69% странаца, био је 21 Југословен.¹⁶²⁹ Судаћи по каснијим рокадама, овај кадровски дисбаланс је стварао интерне фрикције.

Док се “групација” налазила у Тамаритеу, за њеног старјешину постављен је Бауман, а за комесара члан UGT-а Лоренсо Гонсалес (Lorenzo González del Campo).¹⁶³⁰ Умјесто Баумана, на чело “Ђаковића” именован је други Македонац, капетан Трајчо Мишковски, алијас Оскар Бркић. Средином јануара 1938. “групација” је заједно са дивизијом коначно стављена у покрет. Прво су смјештени у Ескадрон на Ебру, затим упућени у Алкорису, арагонско мјесто недалеко од Алкањиса. Потом је “групација” отпремљена на супротну страну Шпаније. Искрцала се у Амалдену, одакле је пребачена у село Чилон код Сиудад Реала. Разлог њиховог довођења била је нова републиканска офанзива у Екстремадури. Југословени у два батаљона задржани су у резерви, док су појединци при штабу 45. дивизије узели учешће у овој операцији, иначе слабо припремљеној и неуспјешној. Филипчев, тек постављен као дивизијски обавјештајни официр, наводно је смијењен због пометње која је настала током ноћног марша, када је јеврејска чета “Нафтал Ботвин” пољског батаљона “Палафокс” залутала, ударила на “Домбровски” и настрадала.¹⁶³¹

¹⁶²⁶ РГАСПИ, 545–3–32, фол. 18, “Situación de la agrupación de reserva...”

¹⁶²⁷ Ово Масларић тумачи као саботерство и глупост, јер је батаљон имао бораца, али није имао ниједног љекара; В. Maslarić, *Moskva – Madrid – Moskva*, Zagreb 1952, 80.

¹⁶²⁸ S. Belić Dudek, “U jedinicama Internacionalnih brigada”, III/II, 79, 81-82.

¹⁶²⁹ РГАСПИ, 545–3–32, фол. 19, “Situación del grupo de artillería...”

¹⁶³⁰ РГАСПИ, 545–3–533, фол. 118, руководство СХХХХ бригаде.

¹⁶³¹ S. Belić Dudek, “U jedinicama Internacionalnih brigada”, III/II, 82.

“Резервној групацији” је 12. фебруара 1938. придружен нови чешко-шпански батаљон “Масарик”, чиме је у Чиљону основана нова СХХХ (129.) интернационална бригада. Југословени, ипак, нису добили још једног бригадног команданта: Бауман је враћен на чело “Ђаковића”, “Димитров” је преузео Чех Јозеф Павел, а командант нове бригаде постао је Вацек Комар. Уз три батаљона, у бригаду је укључена и ПТБ “Милетић”, чета минобацача и ескадрон коњице.¹⁶³² Бригада је почела рад са два унутрашња проблема: сукоб са чешким официрима у “Димитрову” и незадовољство Белићевим радом у “Ђаковићу”. На батаљонској партијској конференцији, Белић и Бркић су извукли дебљи крај: са 71 гласом за и четири против, Бркић је смијењен, а Белић је отишао на лијечење.¹⁶³³ Ако је вјеровати извјештају Комара, Југословени су у том тренутку хтјели направити засебну “југословенску бригаду”, без чешког батаљона, па је он предложио стварање заједничке јединице, која би се додатно хиспанизовала, док би југословенско-чехословачки спор око командовања био ријешен неутрално,¹⁶³⁴ постављањем њега, Пољака, на чело бригаде. Из комесарских комбинација дефинитивно је елиминисан Белић, који је предходно кочио напредовање Шпанаца. Док је вођење официрске обуке преузео дотадашњи четни заповједник Мануел Лаго, анархиста, на мјесту комесара остао је Лоренсо Гонсалес. Штаб је рефлектовао баланс Шпанаца и странаца, коју су дали по једног Пољака, Бугарина, Чеха и Југословена.¹⁶³⁵

* * *

Масларић је почетком марта 1938. јавио Титу да “Никита, Ђорђевић и Фурман, развијају разне антифамилијарне [антипартијске] теорије, о нашем фамилијарном савету [Централни комитет]” и “траже да при решавању наших питања и они, као најчистији међу нама, буду консултовани”. Настављајући са причом како их он као “човјек Г[оркића]” гура да се “сатру на раду”, инсистирају како је “фамилијарни савет под испитивањем”, па зато ни Масларић заправо “нема никаква права, па ни мандата при решавању наших питања”. “Пошто су они сви у заветрини”, наставља, “тражио сам да

¹⁶³² V. Begović, “Internacionalne brigade”, III/I, 162; S. Belić, *Na bojnim poljima Španije*, Beograd 1970, 121-123.

¹⁶³³ AJ, 724, I-A/1, записник састанка у Барселони, 3. 8. 1938; AJ, 724, I-B/10, Контролна комисија, 15, 20, 22, 26, изјаве Р. Шимића, П. Гашпарца, П. Грубора, М. Урадина.

¹⁶³⁴ Д’Онофрио ће касније тврдити да су и једни и други покушали створити “своју” бригаду; РГАСПИ, 545-6-1535, фол. 1, “Andreief Boris Nicolaef”, 4. 10. 1939.

¹⁶³⁵ РГАСПИ, 545-3-529, фол. 10-15, “Rapport sur la 129 brigade internationale par Roman Watcek”; тврдња о Лаговој политичкој позадини: AJ, 516, 2175/III, S. Belić, “Španski građanski rat”, 102.

се раселе и одвоје од наших људи.” Масларић је истовремено тражио од Тита да му пошаље карактеристику за Лилића, јер овдје говоре о њему “да је симпатизер човјека са јарчевом брадом и цвикером” (Троцког). Он у то не вјерује и о њему има “позитивно мишљење”, али “моје мишљење само, поред оних гласина које се овдје проносе – овдје много не помаже”. Због ширења разних гласина путем писама и преко нових људи који долазе, Масларић је препоручивао Титу да припазе на Кусовца, “а најбоље би било да људи уопште не пролазе кроз његове руке”.¹⁶³⁶

Дана 10. марта 1938. у Албасети је сазван састанак на коме је присуствовало 12 југословенских комуниста и бугарски представник Антон Иванов Богданов.¹⁶³⁷ Након што је Масларић отворио скуп ријечима: “Говорити искрено”, Филипчев је најавио да ће прво “друг Богданов дати информацију”.¹⁶³⁸ Ван сваке сумње, радило се о “званичном” саопштењу у вези са Горкићем.¹⁶³⁹ Свакако није била пријатна чињеница да је човјек који је добио задатак да саопшти вијест, лично упућен од Димитрова да у Француској и Шпанији изврши распуштање вањских организација укинуте КП Пољске.¹⁶⁴⁰ Присутни не би гријешили са утиском како је “питање КПЈ” отворено пред ИК КИ, а самим тим и питање њеног даљег постојања. Ипак, састанак се водио око актуелног проблема односа међу окупљенима. Филипчев, Белић, Марковић и Фурман су напали Масларића за неправилну политику и лош однос, док су га Урадин и Јован Рот бранили. Масларић је одбацио оптужбе, и читава ствар је остала незакључена.¹⁶⁴¹ Иначе, био је то један од посљедњих важнијих догађаја у Албасети, гдје је база Интербригада потом затворена а преостале службе током мјесеца априла премјештене у Барселону.

У међувремену, Титова група у Паризу суочила се са акутним недостатком средстава, које Коминтерна већ мјесецима није слала. Примјетно је било настојање да се током 1937. године “потпуно одвојено воде туристички финансијски послови”, иако је у неколико наврата, због посебних потреба, вршена пренамјена средстава из других партијских фондова.¹⁶⁴² Пролазак кроз Француску и даље није представљао проблем, јер су механизми функционисали уз помоћ тамошње партије, али је даље слање људи из земље постало финансијски захтјевно. Тито је у новембру 1937. притискао Грегорића да

¹⁶³⁶ РГАСПИ, 495–11–366, фол. 2, Масларић за Тита, 5. 3. 1938; АЈ, 724, I–B/3.

¹⁶³⁷ Записник састанка: АЈ, 724, I–A/2, “Sastanak u Albaseti”; такође: S. Gužvica, “The Spanish inquisition: factional struggles among the Yugoslav interbrigadistas”, *Istorija 20. veka*, Beograd, 1/2019, 65.

¹⁶³⁸ АЈ, 724, I–A/2, “Sastanak u Albaseti”, 1.

¹⁶³⁹ АЈ, 724, I–B/10, Контролна комисија, 26, изјава М. Урадина.

¹⁶⁴⁰ B. Lazitch, M. M. Drachovich, *Biographical Dictionary of the Comintern*, Stanford 1986, 195.

¹⁶⁴¹ АЈ, 724, I–A/2, “Sastanak u Albaseti”, 1–5.

¹⁶⁴² РГАСПИ, 495–11–334, фол. 13, писмо уз годишњи обрачун за 1937.

шаље више људи, али да смањи непотребне расходе, напомињући како “ме твоји туристи одвише скупо коштају”.¹⁶⁴³ Заузврат, Грегорић је питао Тита: “Шта је са потпором женама туриста?”¹⁶⁴⁴

Чињеница је да се помоћ породицама бораца наставила, упркос тешкоћама у Паризу. Она је текла на различите начине. Ђорђевић је, рецимо, родитељима послао новац преко Андрејевића.¹⁶⁴⁵ Николиш је замолио њему непознатог “друга Павловића” (Чолаковића) да му учини исто. “Обећање које је Роћко испунио постало ми је још човјечније кад сам потоњих година читао његове мемоаре и спознао у какву кризу је био запао врх наше Партије, баш у вријеме кад је он, Роћко, слао новац мојој мајци.”¹⁶⁴⁶ Густинчићева документација садржи и један списак, насловљен “Помоћ породицама”, са 31 адресом у земљи и иностранству.¹⁶⁴⁷ Борци су такође слали новац директно, што је полиција најчешће пратила и регистровала.¹⁶⁴⁸ Ипак, партијско руководство је имало финансијских проблема за друге потребе. За рукопис “Наши Шпанци”, којег су приредили добровољци, Тито се већ у јесен 1937. жалио како “још не знамо како ћемо га платити”,¹⁶⁴⁹ а када је завршен, нису могли да га подигну у Бриселу док не донесу новац. Тражили су од Густинчића и Масларића да виде са РСЕ постоји ли могућност новчане помоћи.¹⁶⁵⁰ Оно што је свакако за примјетити, Густинчићев рад на позицији шефа поште омогућио му је да развије живу кореспонденцију са разним националним југословенским друштвима међу економском емиграцијом. Немали број тих друштава слао је у Шпанију новац, што он наглашава као солидан извор средстава.¹⁶⁵¹ Евентуално, помоћ емиграције надомјестиће дио финансијских губитака које је КПЈ трпила услед блокаде из Москве.

* * *

¹⁶⁴³ СДЈБ, III, 142-143, Тито за Грегорића, 22. 11. 1937.

¹⁶⁴⁴ РГАСПИ, 495-11-342, фол. 84, Грегорић за Тита, 6. 12. 1937; АЈ, 790/1, 1937/111.

¹⁶⁴⁵ С. Ђорђевић Лопачов, *Сећања*, Београд 1994, 79.

¹⁶⁴⁶ G. Nikoliš, *Korijen, stablo, pavetina*, Zagreb 1981, 158.

¹⁶⁴⁷ РГАСПИ, 545-2-80, фол. 348, “Помоћ porodicama”.

¹⁶⁴⁸ На примјер: НДА, 145, кут. 535, пов. II ДЗ 9267/1938, Савска бановина за МУП, 23. 3. 1938. У једном случају, полиција је пресрела новац за мајку добровољца, која се налази на Густинчићевом списку; исто, Среско начелство Грубишино поље за Савску бановину, 18. 3. 1938.

¹⁶⁴⁹ РГАСПИ, 545-2-80, фол. 339, Тито и Чолаковић за Густинчића и Масларића, 26. 11. 1937; СДЈБ, III, 94, Тито за Гржетића, 21. 9. 1937.

¹⁶⁵⁰ РГАСПИ, 545-2-80, фол. 399, Тито за Густинчића и Масларића, 3. 2. 1938.

¹⁶⁵¹ РГАСПИ, 545-2-80, фол. 402-401, Густинчић за Тита, 3. 2. 1938.

Масларић се у једном тренутку жалио како Беговић прстом није помјерио да му помогне,¹⁶⁵² не знајући за перипетије кроз које је он тада пролазио. Као шеф SIM-а, он је релативно брзо дошао у неслагање са Мартијем, који, са своје стране, није много држао до било чијег мишљења, осим мишљења совјетских савјетника. Било је сасвим јасно да главну ријеч има Бјелајев, а чинило се како и подређене службе држе контакт са њим, заобилазећи формалне начелнике. “Некада смо добијали од наших служби”, напомиње Беговић, “само копију извештаја који су послани саветницима и нисмо увек били сигурни да ли смо добили све копије”. Општа оцјена совјетских савјетника, из његовог угла, је та да они нису нужно били лоши људи, али су радили “под јаким утиском затварања и процеса” који су се проводили у Москви. Под таквим утиском, они су имали “прилично деформисану слику” Интербригада, што се одразило и на њихов фокус рада. Сумњичења су била претјерана и често несхватљива.¹⁶⁵³

Појавило се неколико проблема који су усложнили Беговићев положај. Први је било питање легитимација шпанског SIM-а. Министар Пријето је, наравно, тражио да оперативци бивше Контролне службе приме легитимације Републике, и тиме уђу у хијерархију Министарства одбране. Бјелајев то не дозвољава. Ухваћен у раскораку између совјетског, али ипак страног савјетника, и легалних власти, Беговић покушава да ријеша проблем појединачним разговорима са Лонгом, Пасионаријом и Тољатијем и Претелом (Antonio Pretel Fernández) из РСЕ. У принципу, нико му ништа корисно није рекао, прали су руке од проблема. Други проблем је произишао из чињенице да је Хатц био “совјетски” човјек. Било је сасвим јасно да “савјетници” преферирају рад са Мореном, кога су довели из одјељења у Аликантеу, гдје је био руководилац. У једном тренутку, извршена је подјела рада, тако да је Хатц остао у бази, док је Беговић задужен за надзор јединица.¹⁶⁵⁴ Ако је вјеровати Мартијевом извјештају, између њих је у једном тренутку дошло до неслагања. Марти је тражио од Бјелајева да ријеша сукоб тако што ће цијелу службу ставити у руке једном.¹⁶⁵⁵

Ово се поклопило са појавом трећег проблема: пад Горкића. Марти је одлучио да смијени Беговића, по захтјеву Бјелајева, а када је Цајзер тражио објашњење, оно је у принципу гласило: у руководству КПЈ је било непријатеља, а Беговић је с њима некада радио.¹⁶⁵⁶ Смијењен је 6. фебруара 1938. и очигледно стављен под истрагу, јер већ четири

¹⁶⁵² РГАСПИ, 545–2–80, фол. 384, Масларић за Густинчића, 11. 1. 1938.

¹⁶⁵³ ИАБ, 2821, кут. 3, V. Begović, “Rat u Španiji”, 45-53.

¹⁶⁵⁴ ИАБ, 2821, кут. 3, V. Begović, “Rat u Španiji”, 58-60.

¹⁶⁵⁵ РГАСПИ, 545–6–1536, фол. 39, “Note sur le Commandant Moreno...”, 24. 10. 1939.

¹⁶⁵⁶ ИАБ, 2821, кут. 3, V. Begović, “Rat u Španiji”, 60-61.

дана касније пише детаљну изјаву о својим контактима са Гржетићем и Горкићем, које он, разумије се, у изјави свесрдно минимизира, док се истовремено жали на своје скрајнуће и стављање у тај незгодан положај.¹⁶⁵⁷ Карактеристика која је о њему написана у Москви претходних дана ставила му је на терет да је током 1931. по налогу Централног комитета одржавао везе са Прибићевићем и вођом српских четника Доброславом Јевђевићем,¹⁶⁵⁸ управо оно за шта је осумњичен током “погрешне” истраге НКВД-а у Москви 1935. године,¹⁶⁵⁹ сада уз додатак уплива збачених партијских руководилаца. Можемо само да спекулишемо зашто није опозван у Совјетски Савез, али је врло могуће да се то није десило баш зато што је он то сам управо и тражио: револтиран поступком надређених, али и даље правовјеран војник револуције, Беговић је инсистирао да га се пошаље у Москву, гдје ће ствари истјерати на чистац. Пошто му жеља није испуњена, тражио је да га пошаљу на фронт. Разријешене дужности, база га је упутила на двомјесечни курс у Посорубио.¹⁶⁶⁰

Није сигурно до које је мјере пад Горкића имао утицаја на кадровске промјене међу Југословенима, али је у Беговићевом случају он очигледан. Хатц, као “совјетски” човјек од повјерења, није био дотакнут овим, али је Антон Укмар из службе упућен 2. фебруара назад у XII бригаду.¹⁶⁶¹ Током маја 1938, служба у бази је укинута заједно са њом, док су оперативни послови остављени у надлежности официра задуженог за интернационалце при 35. и 45. дивизији.¹⁶⁶² Пар мјесеци касније, међутим, дешава се невјероватна ствар: главни резидент Орлов у јулу 1938. умиче из Шпаније и постаје пребјег.¹⁶⁶³ Бјелајев је повучен већ у августу и деактивиран из службе због немогућности даљег рада.¹⁶⁶⁴ Улогу главног резидента НКВД преузео је “друг Котов” (Наум И. Еитингтон), аташе у барселонском конзулату. Негрин је изразио жељу да Котов убудуће буде у индиректној вези са премијером и да не ствара претјерано “широк круг службених сарадника”, алудирајући тиме на индискретно понашање његових претходника, Орлова и Бјелајева.¹⁶⁶⁵

¹⁶⁵⁷ РГАСПИ, 495–277–17, фол. 66–67, изјава В. Беговића, 10. 2. 1938.

¹⁶⁵⁸ РГАСПИ, 495–277–17, фол. 72, “Справка” С. С. Штерн, 31. 1. 1938.

¹⁶⁵⁹ ИАБ, 2821, кут. 4, V. Begović, “U Sovjetskom Savezu”, 12–13.

¹⁶⁶⁰ ИАБ, 2821, кут. 3, V. Begović, “Rat u Španiji”, 61–62.

¹⁶⁶¹ РГАСПИ, 545–6–479, фол. 19, “Servicio de personal: Seccion 12 brigada”, 3. 6. 1938.

¹⁶⁶² РГАСПИ, 545–6–1536, фол. 12, “Sur le service de Sûreté Militaire...”, 23. 10. 1939.

¹⁶⁶³ В. Volodarsky, *Stalin's Agent*, Oxford UP, 2015, 336–351.

¹⁶⁶⁴ Бјелајев ће бити враћен у НКВД по њемачкој инвазији и наредне године ће умријети током службе у Персији, гдје је радио на “курдском питању”; детаљније: Э. П. Шарапов, *Наум Эйтингтон – карающий меч Сталина*, Нева 2003.

¹⁶⁶⁵ В. Volodarsky, *Stalin's Agent*, Oxford UP, 2015, 351; Beevor, 369; R. Radosh, et. al, *Spain Betrayed: The Soviet Union in the Spanish Civil War*, New Haven 2001, 496.

Пошто је Орлов побјегао а Бјелајев пао у немилост, Марти је морао да се опере од сарадње с њима, а да сву кривицу за тобожње пропусте у раду СИМ-а свали на његове шефове. Извјештајима из 1939. године, дао је оцјену да “ниједан од петорице [шефова службе]¹⁶⁶⁶ није био способан да извршава, чак ни у подређеној улози, тако тежак посао, а камоли да га воде”. Изгледа да је, наставља Марти, “једини критериј за њихов избор била чињеница да говоре руски”. Ниједан није био под контролом Комесаријата, него су тврдили да одговарају само совјетским савјетницима. Беговићев рад на фронту оцијенио је као “неорганизован и неспособан”. Што се тиче Хатца, наводно је Лонго за њега тврдио да је неспособан за озбиљан рад и да се бавио само тричавим стварима. Осим што је затекао “катастрофално стање” за Беговићем, тврдио је касније Марти, он није ништа учинио да би га исправио. Због сарадње са совјетским двојцем, Хатц је упућен у Совјетски Савез, да би тамо “рашчистио” ово “питање”. Коначно, Марти посебно импутира главама службе чињеницу да ниједној команди нису давали никакве корисне податке нити су било шта открили од значаја. Шта је требало да открију? Мноштво шпијунских мрежа које су се Мартију свугдје привиђале. Пошто нису, Контролни одјел, односно СИМ, радили су “против интереса борбе”.¹⁶⁶⁷

Беговић је у међувремену из Посорубија упућен у 35. дивизију, код Сверчевског. Генерал Валтер га је задржао у штабу на положају инструктора и задужио му логор дивизије код Тарагоне, гдје се вршила реорганизација и обука.¹⁶⁶⁸ Сверчевски је отишао у мају 1938. у Совјетски Савез. Прије тога, Орлов је у Москву упућивао неповољне извјештаје о Валтеровом држању, превасходно у односу на хапшења појединих Пољака у Совјетском Савезу, али је потоњи бијег Орлова вјероватно “очистио” генерала од сумње.¹⁶⁶⁹ Беговић касније пише, мада није сасвим јасно на који се ово период односи, да су се у једном тренутку појавиле сумње у вези са догађајима у Совјетском Савезу. Постепено повлачење совјетских кадрова одвело је многе ратне другове. “Испраћаји и опроштаји били су другарски и дирљиви”, али, након одлазака, неки се више не би јављали, а онда би стилазе “строга повјерљиве” вијести да су неки од тих другова били “агенти непријатеља”. “Када се то догађало у Совјетском Савезу с људима које нисмо

¹⁶⁶⁶ То су: Карнет, Филипчев (Фајн), Беговић, Хатц (Морено) и Сорија (Soria). Први је био шеф Кадровске службе, а последњи је био задужен за рад у 45. дивизији.

¹⁶⁶⁷ РГАСПИ, 545–6–1536, фол. 38-49, “Note sur le Commandant Moreno...”, 24. 10. 1939; исто, фол. 12-13, “Sur le service de Sûreté Militaire...”, 23. 10. 1939.

¹⁶⁶⁸ ИАБ, 2821, кут. 3, V. Begović, “Rat u Španiji”, 62-66.

¹⁶⁶⁹ B. Volodarsky, *Stalin's Agent*, Oxford UP, 2015, 457-458.

лично познавали ни с њима радили нисмо били толико запрепаштени као сада, кад се ради о познатим друговима с којима смо радили, борили се и живели.”¹⁶⁷⁰

* * *

Да би се коначно успоставио ауторитет централних власти над Каталонијом и њеном импровизованом војном индустријом, влада је крајем октобра 1937. године из Валенсије премјештена у Барселону. Тада, тас на ваги је коначно прешао на страну националиста, који су освајањем сјевера достигли исти број људи под оружјем — обје стране бројале су по неких 650–700 хиљада. Франкове трупе биле су надмоћне у свему осталом: опреми, наоружању, официрима, снабдијевању и економској позадини. Упркос претходним искуствима, руководство Народне армије одлучило се на још једну велику офанзиву, овај пут у сврху спрјечавања изгледног Франковог напада који би се поново покренуо преко Гвадалахаре на Мадрид. За мету одабран је град Теруел, истурена тачка националистичке сјеверне територије, дубоко према Валенсији и Кастељону. У овом нападу Интербригаде нису учествовале.

По дубоком снијегу, на 915 метара надморске висине у центру града и вишим предјелима у околини, републиканци су од 15. децембра водили борбе прса у прса за Теруел, док није пало и посљедње упориште, 8. јануара 1938. године.¹⁶⁷¹ Због лоших временских услова, контраофанзива је покренута тек 29. децембра, али је започела са најжешћом артиљеријском палбом до тада. Када се небо рашчистило, почело је и немилосрдно бомбардовање. Усљед премоћи пратећих летјелица, републикански ловци нису могли прићи непријатељу. Тешко вријеме поново је успорило контраофанзиву, на коју су средином јануара бачене двије међународне бригаде. Пети корпус преузео је на себе одбрану, а XV бригада је замијенила XI на врховима сјеверно од града, изнад главног пута. Затим су их спутили у град, који је држан под сталном кишом граната и бомби. Ћопић је десет посљедњих дана јануара био задужен за одбрану, да би га потом одмијенио Ел Кампесино.¹⁶⁷² Током затишја у борби за Теруел, положаје XV бригаде обишла је британска ауторка Шарлот Халдејн (Charlotte Haldane). Према каснијем опису, она је од енглеских војника наводно начула да Ћопић има репутацију “опрезног избјегавања прве линије”. У подрумском бункеру испод цркве, Ћопић је госте почастио

¹⁶⁷⁰ ИАБ, 2821, кут. 3, V. Begović, “Rat u Španiji”, 54.

¹⁶⁷¹ Детаљније: Beevor, 313–322.

¹⁶⁷² “Dnevnik potpukovnika Vladimira Čopića...”, III/II, 295–298.

вечером, добрим вином и пјесмом. Бригада је са “сјеверног пола” Шпаније коначно повучена 3. фебруара 1938.¹⁶⁷³

Са дефинитивним побољшањем времена, покренут је масиван напад којим су републиканци истјерани из града и склоњени са високих положаја сјеверно од њега, на источну обалу Алфамбре. Завршетком ове фазе битке, националисти су бројали 40 хиљада губитака, а републиканци чак 60 хиљада. Упркос појави дефетизма, заблуде о успјесима републиканских офанзива и реалној позицији у односу на противника и даље су чврсто држале дио официра и бораца. Илустративно је писмо Мирка Ковачевића, који Бранку Крсмановићу изражава незадовољство због чуђења у позадини око великих губитака током битке. Ово чуђење је неоправдано, каже, јер су и фашисти претрпили огромне губитке. По његовом суду, претходна офанзива је “почетак тријумфа победе шпанске републике”.¹⁶⁷⁴

Није му, изгледа, било претјерано алармантно ни то што су, након два мјесеца боравка у касарни у Алманси, нову батерију са 65 људи на брзину окупили, дали им старе топове, иако је требало да добију попиљку нових, а затим их у року од неколико сати отпремили на фронт. Тамо им је дат задатак да туку по непријатељу, који је поново ушао у Теруел. Јуре Брозичевић искрено признаје да је ефекат њиховог дејства био прилично слаб. Стари руски топови су се расклимали, а један се потпуно распао. “Сватко се од нас питао: да ли је могуће да ово Руси шаљу у Шпањолску?”¹⁶⁷⁵ Борцима дивизиона “Либнехт”, који су почетком фебруара упућени на оближњи сектор сјеверно од Теруела, на слично је питање већ било одговорено: све те лоше топове послао је “шпијун” Тухачевски и “његови људи из Црвене армије”.¹⁶⁷⁶

Само шест дана након што је Ковачевић свом другу најавио “почетак тријумфа”, концентрисано људство и силна машинерија сручили су се на републиканске позиције цијелом дужином фронта између Теруела и Уеске. Команда, која је очекивала напад преко Гвадалахаре, убијеђена да су националисти једнако уморни као и њихови људи, била је шокирана снагом и тонажом којом су засути и потпуно уништени њихови ровови и утврђења на фронту. Систем одбране се потпуно распао и трупе су кренуле у неуредан, тешко незауостављив бијег. Већ 22. марта, ни двије седмице у офанзиви, националисти су ушли у Каспе, а неколико дана касније били су пред Леридом, 120 километара иза

¹⁶⁷³ C. Eby, *Comrades and Commissars*, Penn State UP, 2007, 279-280.

¹⁶⁷⁴ РГАСПИ, 545–2–78, фол. 66, Мирко за Бранка, 3. 3. 1938.

¹⁶⁷⁵ J. Brozičević, “Među artiljercima protivtenkovske baterije”, III/III, 349.

¹⁶⁷⁶ M. Perić Velimir, *Doživljaji jednog Španca*, Zagreb 1963, 55, 62-65.

претходних положаја. Избијањем карлиста на море, код Вињароса, Република је 15. априла 1938. пресјечена на два дијела.¹⁶⁷⁷

Тек што је формирана на другој страни Шпаније, СХХИХ интербригада је хитно пребачена у Арагон. Батаљон “Ђаковић” је стигао у планинско мјесто Монроју, а затим се повлачио према Морељи, гдје је држао положаје под жестоком ватром од 25. марта до 4. априла. Тада се повукао даље према обали, у мјесто Сан Матеу. Најинтензивнији период пао је у првих седам дана априла. Приликом ових “ужасних и крвавих” борби тешко је рањен Бауман, па је команду “Ђаковића” преузео Мануел Лаго. Батаљон “Димитров” је држао положаје око Вињароса, на мору. Главнина бригаде се током повлачења одвојила од 45. дивизије, са којом је у правцу Каталоније отишао један дио југословенских бораца. СХХИХ бригада је зато припојена 39. дивизији и укључена у систем одбране Леванта. На одмор је повучена 7. априла у оближњи Албокасер. Ту су први пут након седам дана борци добили кухану храну и нове шпанске попуе.¹⁶⁷⁸

Са 45. дивизијом остао је нови батаљон, који је формиран у марту 1938. и упућен у СХХИХ бригаду. Радило се о мјешовитој групи Балканаца који су окупљени у Касас Ибањесу код Албасете, са групом полазника из Посорубија. Комесар незванично названог батаљона “Балканико” кратко је био Томо Бабин. Током десетодневних борби команду је привремено преузео Пеко Дапчевић, а батаљон је 2. априла повучен у Камбрилс код Тарагоне. Пошто су ту упућени сви Југословени који су одсјечени од СХХИХ бригаде, они су укључени у овај батаљон, који је затим додатно попуњен, реорганизован 10–15. априла и директно прикључен команди 45. дивизије. Због тога је неформално прозван батаљон “Дивизионарио”. Бројао је око 700 бораца, међу којима су Југословени чинили највећу инострану групу. Концентрисани су у другој чети, коју ће убрзо преузети Коста Нађ као командант и Петар Ердељац као комесар.¹⁶⁷⁹ Сличан интернационални батаљон формиран је при штабу 35. дивизије.¹⁶⁸⁰

Повлачења и страдања пољуљала су борбени елан. Тим је поводом 17. априла у Албокасеру одржан је двосатни састанак 15 комесара свих јединица – осим “Масарика” – са комесаром СХХИХ бригаде. Констатовано је значајно побољшање у односима између интернационалаца и Шпанаца, као и одржавање морала упркос повлачењима, али су из технички инфериорне позиције на фронту настали нови проблеми. Тражена је

¹⁶⁷⁷ Детаљније: Beevor, 324-327.

¹⁶⁷⁸ S. Belić, “Stvaranje bataljona ‘Đaković’...”, *Prilozi za istoriju socijalizma*, I, Beograd 1964, 333; O. Kreačić, “Kulturno-prosvjetni rad...”, III/III, 392; S. Belić, *Na bojnim poljima Španije*, Beograd 1970, 126-130.

¹⁶⁷⁹ S. Belić, *Na bojnim poljima Španije*, Beograd 1970, 133-135.

¹⁶⁸⁰ V. Begović, “Internacionalne brigade”, III/I, 164.

опрема и обука за одбрану од авиона у ниском лету, па су формиране посебне групе стријелаца за одбрану од авиона.¹⁶⁸¹ Тражене су лопате, порције и нове чизме, и то већи бројеви за Југословене, чија су стопала у просјеку већа од шпанских. Претпоследњи је говорио комесар “Ђаковића”, Ђорђе Ковачевић, бивши секретар Универзитетског комитета КПЈ у Београду. Он је поновио жалбе како борци немају довољно одјеће, обуће, опреме и штампе, док пошта не функционише, па не могу да шаљу и примају писма. Посебно је изразио сумњу у опорављене повратнике и њихово држање, што је Гонсалес, комесар бригаде, одбацио као неоправдано: “Зар немамо повјерења у наше војнике?”¹⁶⁸²

И на фронту и у позадини, Република је проживљавала тешке дане. Слободан пад економије отежавао је политички суживот. Позадину је тресла инфлација уз несташнице, глад и бомбардовања. Италијанске авио-екскурзије са Мајорке учестало су засипале Барселону, од марта 1938. учестало. У главном граду Каталоније окупило се мноштво избјеглица и Арагона, које су се измијешале са избјеглицама с почетка рата. Политички, продубљен је сукоб између Пријета и РСЕ, који се водио око контроле над војним и полицијским апаратом. Негрин је у неколико наврата стао на његову страну, али је пријатељство окончано када је Пријето, под тешким утиском пораза у Арагону, постао отворени дефетиста и заговорник копромисног мира. Пријето је и прије изражавао песимизам, што је било познато, чак и нотирано у Ђопићевом дневнику још почетком октобра 1937,¹⁶⁸³ али је сада постало оптерећење. Негрин, истрајан у намјери да ратује до краја, издејствовао је његову смјену, а затим добио мандат за састав нове, концентрационе владе, у коју су се 6. априла 1938. вратиле синдикалне организације, CNT и UGT, представљене са по једним министром. Један ресор задржала је РСЕ. Из UGT-а је у међувремену скрајнут Кабаљеро, али то није омогућило комунистима да остваре доминантну позицију у овој организацији, па самим тим и међу индустријским пролетаријатом, гдје су и даље имали изразито нисак степен утицаја.¹⁶⁸⁴

Каталонију је од брзог пада спасила одлука Франка да прошири коридор на мору и усмјери посљедњу фазу арагонске офанзиве на југ, према Валенсији, на троуглу између Теруела, Тортосе и морском обалом даље ка југу. Међутим, нагло погоршано вријеме

¹⁶⁸¹ Посебно: J. Matešić, “Cankarjeva četa”, Ш/Ш, 299-300; РГАСПИ, 545–3–543, фол. 3, *Nuestras bayonetas*, 2. 7. 1938, 3.

¹⁶⁸² РГАСПИ, 545–3–531, фол. 5-9, “Acta № 2”, записник састанка, 17. 4. 1938. Наводно су критиковани и болничари који су пречесто остављали рањене другове испред линија. Тражило се њихово спашавање по сваку цијену, јер они који падну у руке непријатељу, бивају свирепо масакрирани. Ово, међутим, не стоји у записнику. S. Belić Dudek, “Jugosloveni u Španskom građanskom ratu”, Ш/І, 256.

¹⁶⁸³ “Dnevnik potpukovnika Vladimira Čopića...”, Ш/ІІ, 289.

¹⁶⁸⁴ Beevor, 334-337; Casanova, 270-272; Payne, 245-259.

успорило је даљи продор, тако да су резултати продужене офанзиве били ограничени. Националисти су пробојем на југ ударили у добро утврђену дефанзивну линију изнад Валенције. Заузели су Бенкасим, Кастељон и Виљареал, али нису успјели узети Сегре и Сагунто пред главним градом Леванта. По први пут у рату, добро укупани републиканци имали су вишеструко мање жртава од националиста, који су операцију обуставили поткрај јула 1938. године.¹⁶⁸⁵ СХХИХ бригада је тада враћена у борбу на истом сектору: 13. маја је премјештена сјеверозападну избочину, помијерајући се све до средине јула 1938. уназад од Ехулве до Валдалинареса.¹⁶⁸⁶

Од како је Бранко Крсмановић, који је 12. априла унапријеђен у поручника,¹⁶⁸⁷ постао генерални секретар бригадног комитета, одржан је низ састанака на којима се расправљало о горућим питањима, од дезертерства и деморализације до унутрашњих односа. На конференцији од 1. јула 1938, Крсмановић је нашао заједнички језик са комесаром бригаде, Лоренсом Гонсалесом, у критици “тријумвирата” Вацека Комара, Мише Бронштајна (Mischa Bronstein) и Жака Гунсига (Jacques Gunsig). Вацек је ово груписање правдао тежњом да заобиђе Чехе и Југословене, за које је и даље тврдио да су у међусобном сукобу. Уз инсистирање да таквих сукоба више нема, тражено је да се Вацек ослободи двојице најближих сарадника, који му кваре углед, и да обезбиједи повећање броја шпанских руководилаца, чији је број поново опао.¹⁶⁸⁸ Коначно, ово је оправдало Масларића, који је управо Бронштајна идентификовао као проблематичну личност док су се налазили у 45. дивизији.¹⁶⁸⁹

* * *

Ријетко добра вијест за Републику био је краћи, једномјесечни повратак Леона Блума на власт у Француској од средине марта 1938. године. Вјероватно под утиском “Аншлуса” – њемачког анектирања Аустрије – граница је и званично отворена чим је Блум преузео владу. Са Франковим стратешки погрешним окретом на југ, Армија истока добила је могућност одмора, сређивања, обнове и утврђивања иза ријека Ебро и Сегре. Пошто је од марта до јуна 1938. преко границе прешло око 18 хиљада тона

¹⁶⁸⁵ Детаљније: Beevor, 345-349.

¹⁶⁸⁶ S. Belić, *Na bojnim poljima Španije*, Beograd 1970, 130-132.

¹⁶⁸⁷ РГАСПИ, 545–6–1527, бр. 551.

¹⁶⁸⁸ РГАСПИ, 545–3–531, фол. 36-37, “Acta de la reunión celebrada el día 1 de julio...”.

¹⁶⁸⁹ АЈ, 790/1, 1939/33, Б. М. Андреев, “Докладная записка о работе в Испании”, 31. 8. 1939, 5.

материјала,¹⁶⁹⁰ југословенски отпра́вник послова, у наставку кампање против “црвених”, извјештавао је Београд како Република оружје и ратни материјал “прима у неограниченим количинама”.¹⁶⁹¹ Ипак, примљено наоружање углавном је омогућило да авијација, артиљерија и друге јединице посебних намјена не доживе колапс, док су пошиљке пушака тек замијениле оно што је изгубљено приликом пада Арагона. На 80 хиљада војника у Каталонији, остало је тек 150 хаубица. Коначним надметањем у бици на Ебру, посљедњој и највећој офанзиви Народне армије, показала се трајна оружана инфериорност Републике, коју је већ било касно поправљати. Тешко да постоји боље сажет осјећај бијеса, сплетен од борбене безнадежности и воље за истином у дози сатире, од завршних стихова пјесме Славка Луића, спјеване о борби на Ебру:

Кад смо се спустили ријеци
Уз ровове иза барикада,
На тле је клонуо наш батаљон

И дуго, су штекетали митраљези:
No intervención,
No intervención!¹⁶⁹²

Лажна нада у брз европски преокрет стајала је иза идеје о великој офанзиви преко Ебра и поновном спајању двије републиканске зоне. Три корпуса састављена су оперативну “Армију Ебра” под Модестом. План је био једноставан: главнина ће прећи преко ријеке на избочини око Гандесе, заузети је и продужити даље према Морелји. Међу главнином је 35. дивизија са XI, XIII и Ћопићевом XV бригадом. Са њима је смјештена главнина 45. дивизије – XII бригада и батаљон “Дивизионарио” – око јужног дијела избочине. Јужније, близу делте Ебра, постављена је XIV бригада, која је имала задатак заузимања Ампосте и напредовања уз обалу до Кастелона.¹⁶⁹³

Одласком Валтера, 35. дивизију је преузео Шпанац Педро Матео (Pedro Mateo Merino), а Беговић је пребачен поново у XV бригаду, код старог ратног друга Ћопића. Не треба да чуди чињеница да је Сењко сада био у новом полету. Осим што је већ “самоуверен командант”, ослободио се “оног личног и фракционарног”. Пад Горкића благотворно је дјеловао на њега.¹⁶⁹⁴ Нису га поколебала ни дуга повлачења кроз Арагон,

¹⁶⁹⁰ Thomas, II, 250-251; Beevor, 322-323.

¹⁶⁹¹ Н. Петровић, *Извјештаји Министарства спољних послова Краљевине Југославије*, IX: 1938, Београд 2014, 308.

¹⁶⁹² S. Luić, “No intervención”, III/III, 508-509.

¹⁶⁹³ Детаљније о бици на Ебру: Beevor, 350-359.

¹⁶⁹⁴ ИАБ, 2821, кут. 3, V. Begović, “Rat u Španiji”, 66.

током којих је настрадао Роберт Меримен. Прољећа 1938, његова бригада је заузела положаје на источној обали Ебра, супротно од мјеста Мора дел Ебро. “Батаљони су били укупани уз обалу Ебра у баштама смокви и бресака. Иза њих су лежали црвени ћилими провцеталог мака. То су као пејзаж били најлепши положаји које је XV бригада држала у Шпанији.”¹⁶⁹⁵

Зором, 25. јула 1938. специјалци су прешли ријеку и тихо, ножевима поубијали страже. Затим су везали конопце за превлачење чамаца и сплавова. Након преласка претходница, постављени су понтонски мостови. Док је напад главнине кренуо добро, катастрофу је доживјела XIV бригада, која је приликом неуспјешног преласка изгубила 1.200 људи, погођених митраљезима или удављених у Ебру.¹⁶⁹⁶ Било је у њој и неколико Југословена који су наоружани камама ликвидирали предстраже. Не схватајући да се непријатељ прибрао и да их је затим пустио да слободно прелазе ријеку. Када су се окупили, засути су одједном жестоким нападом артиљерије. Без понтонских прелаза, спашавали су се пливајући назад.¹⁶⁹⁷

Истовремено, XV бригада је прешла код Рибарохе и Фликса према Фатарелји, у сјеверној половини избочине, а 46. дивизија код Бенифаљета према Гандеси, у јужној. Током почетне фазе офанзиве, “Дивизионарио” се налазио у Тортоси на одбрамбеним позицијама, спречавајући евентуални удар са те стране.¹⁶⁹⁸ Уз себе је имао и мањи дио бораца ПТБ “Милетић”, која је у међувремену добила ново име, “Југословенска”. Ова батерија је такође била одсјечена, па су њени борци остали са обје стране пресјека. Са нешто опреме, формирали су нову групу и дејствовали уз батаљон.¹⁶⁹⁹

Пуковник Јагуе је памтио Модестове грешке – успоравање примарног продора и задржавање на мањим упориштима – па је послао појачања да бране Гандесу. Франко је наредио пуштање двије бране у Пиринејима, па су набујале воде Ебра однијеле понтонске мостове. Док су поправљени, напад на Гандесу проводио се без подршке тенкова и артиљерије. Мањи број који је успио прећи, постао је лака мета за авијацију националиста. Најмање 230 бомбардера и 100 ловаца одмах је упућено у акцију: у примарни задатак дато им је бомбардовање понтонских прелаза. Положаји и корито ријеке засипани су теписима бомби. Људи су црни од експлозија и наглухи, разговарају гестикулацијама. Са друге стране, републикански авиони једва да су се могли видјети:

¹⁶⁹⁵ V. Begović, “Formiranje 15. internacionalne brigade...”, III/ II, 111.

¹⁶⁹⁶ R. Skoutelsky, *L'espoir guidait leurs pas*, Paris 1998, 103-106.

¹⁶⁹⁷ AJ, 724, X-2, П. Миловановић Пјер, 5-6.

¹⁶⁹⁸ S. Belić, *Na bojnim poljima Španije*, Beograd 1970, 135.

¹⁶⁹⁹ S. Belić Dudek, “Jugosloveni u Španskom građanskom ratu”, III/I, 272.

појавили су се тек седмог дана и ушли у неравноправну борбу у којој ће током наредних седмица бити сведени на минимум.¹⁷⁰⁰

На левантском сектору средином јула 1938. покренута је помоћна операција, у којој је учествовала СХХИХ бригада. “Димитров” и “Ђаковић” су заузели кату Пења Марко изнад села Суерас, високо у планинама изнад Виљареала. Услјед недостатка даље иницијативе и опреме, батаљони су убрзо потиснути назад.¹⁷⁰¹ Првог дана августа Модесто је наредио утврђивање заузетог терена преко Ебра. Укоповање у каменитој земљи било је готово немогуће, па су републиканци били сувише отворени за налете италијанских и њемачких пилота. Ипак, држање високих положаја одбило је прве нападе преко Сијера Пандолс-Кавалс, изнад Гандесе на југоистоку, према обали Ебра. Чак ни температуре од 50 степени на сунцу и несташница воде нису поколебали браниоце. Услједили су напади на Корберу, цестом источно од Гандесе. Пошто је ту дошло до пробоја линије између положаја два корпуса, Модесто је из резерве убацио 35. дивизију да зачепи брешу. На јужном боку фронта, војници “Дивизионарија”, који су посматрали страховите налете на високе положаје према Гандеси, добили су наредбу за покрет. “Непријатељски авиони непрестано су надлетали та брда”, а уз то су “по читав дан летели над реком и бомбардовали провизорне понтонске мостове које су наше специјалне јединице стало оправљале... Једнога дана је стигло наређење да и наш батаљон крене у том правцу. Морам признати”, сјећа се Перић, “није ми било лако при души. Чинило ми се да крећемо у пакао”.¹⁷⁰² За Косту Нађа, будућег команданта армије, заузимање једне камените коте која је била стално засипана бомбама, био је “најтежи задатак који сам добио у животу”. Рањен је и четврти пут.¹⁷⁰³ Замијенио га је Дапчевић. Када је он рањен, преузео је Душан Кведер. Са стотињак бораца, чета је спала на укупно тринаест једва здравих људи.¹⁷⁰⁴

Тек средином октобра пала је ката ббб са које се видјела Гандеса, што је Франку дало стратешку предност за коначно чишћење. Контраофанзива је завршена 16. новембра – 113 дана од почетка битке – преласком посљедњих припадника 35. дивизије преко Ебра. На крају, Франко је имао 60 хиљада губитака, а Модесто 75 хиљада, од чега чак 30 хиљада мртвих и несталих, углавном несахрањених по голетима изнад Гандесе. До овог тренутка, интербригадисти су већ били повучени са фронта.

¹⁷⁰⁰ V. Begović, “Formiranje 15. internacionalne brigade...”, III/II, 115.

¹⁷⁰¹ S. Belić, *Na bojnim poljima Španije*, Beograd 1970, 136-137.

¹⁷⁰² M. Perić Velimir, *Doživljaji jednog Španca*, Zagreb 1963, 86-87.

¹⁷⁰³ K. Nađ, “U borbi za slobodu Španije”, *Jugoslaveni u Španiji*, Sarajevo 1959, 199.

¹⁷⁰⁴ S. Belić, *Na bojnim poljima Španije*, Beograd 1970, 138.

Поред пјешадије, потребно је напоменути, мањи дио Југословена остао је при артиљерији и у овој фази рата, неки у новим јединицама: батерије “Роза Луксембург”, “Ана Паукер” и “Балканска батерија”. Док је “Луксембург”, са петнаестак Југословена, цијело вријеме у теоријској настави и без оружја, вођена уз батаљон “Дивизионарио”, осморица су прешли у нову батерију “Паукер”, гдје су са пар старих топова код Тортосе бранили понтонске мостове на Ебру. Према свједочењу Мире Зурака, батерија “Паукер” је солидно укопана, али је била под сталним налетима јаке и надмоћне непријатељске авијације.¹⁷⁰⁵ СХХИХ бригаду је од прољећа 1938. пратила противавионска батерија “Тотвалд”, тако да су њени борци имали нешто бољу заштиту.

Што се тиче већ поменуте јединице која је дејствовала код Теруела, била је то “Балканска батерија”. Бројала је око 50 Југословена. Формирана је у децембру 1937. и стављена под команду Мирка Ковачевића, у саставу ЛП артиљеријског дивизиона. Након кvara оба њена топа повучена је у Валенсију, да би са оправљеним хаубицама била упућена као помоћ 86. бригади, на положајима код средњовјековне вароши Албарасин. Батерија је тада добила име “Стјепан Радић”. Одвојена је од дивизиона, са чијом су командом солидно обучени и потковани југословенски артиљерци, међу њима четворица студената технике, били у лошим односима. Батерија је остала на положају док се топови поново нису покварили. Приликом левантске офанзиве франкиста, упућена је са новим топовима на фронт око Сагунта, али је била окружена, па је те топове морала онеспособити и оставити. Пошто није била крива за губитак, добила је нови сет и поново је упућена на исто бојиште, гдје се коначно оправдала. Иако побољшане ратне среће, била је под сталним притиском ваздушне надмоћи противника. Током помијерања око Сагунта, неки су побјегли у позадину, а један је Словенац у нападу панике извршио самоубиство.¹⁷⁰⁶

* * *

Питање КПЈ стављено је на дневни ред ИК КИ од почетка 1938. године, када је састављена посебна комисија, овај пут незаинтересована за проналажење “шпијуна”, него за политичку ревитализацију. То ишло наруку Титу, пошто је он, за разлику од својих супарника, наставио проактиван рад на оживљавању партије у земљи и није био

¹⁷⁰⁵ АЈ, 724, X–2, изјава М. Зурака.

¹⁷⁰⁶ S. Belić Dudek, “Jugosloveni u Španskom građanskom ratu”, III/I, 267-270; АЈ, 724, X–2, изјава М. Зурака; Lemesle, 412; J. Brožičević, “Među artiljercima protivtenkovske baterije”, III/III, 349.

опсједнут проналажењем и прогоном “горкићеваца”.¹⁷⁰⁷ Наставио је слати извјештаје Коминтерни.¹⁷⁰⁸ Под утиском заоштравања сукоба, Тито је средином марта покушао Кусовца формално скинути са “шпанских послова”. Планирано је да његову функцију преузме Мразовић,¹⁷⁰⁹ али је он тек поткрај 1938. године успио доћи из Шпаније, до ког су времена “шпански послови” већ били замрли. Притом, Титова одлука фактички није ни проведена, све док у лето 1938. француска полиција није отказала гостопримство Марићу и Кусовцу. Они су испраћени у Шпанију, одакле ће бити илегално враћени у Француску, а затим ће одвојено отићи у Југославију.¹⁷¹⁰ Тито је још 23. марта извјестио Димитрова, поприлично смјелим чином, да укида “централну” у Паризу и да одлази у Југославију, гдје га чекају неодложни послови. Уједно је најавио да ће Жујовића послати у Шпанију.¹⁷¹¹ И заиста, Жујовић је прешао границу и ставио се на располагање Централном комитету РСЕ, доставивши своју биографију, у којој је, успут, извршио критику на рачун Кусовца.¹⁷¹² Поред тога, нема других сачуваних трагова о његовом раду у Шпанији, па је извјесно да је убрзо отишао.

Да би се проблеми унутар југословенских кадрова у Шпанији разријешили, 3. августа 1938. сазвана је мала конференција у Барселони. Укупно 17 југословенских комуниста окупили су се на овом састанку. Такође, били су присутни и Д’Онофрио, шеф Комисије за странце у РСЕ, и Димо Дичев Јаков, партијски начелник за послове са славенским добровљцима. Састанак је отворио Ћопић, који је изразио жаљење због повратка “фракционашке” атмосфере међу људима. Упозорио је како Масларић јесте био постављен од стране Горкића, али да то не значи да је и он “горкићевац”, чак и да је гријешио у свом раду и у начину опхођења са људима. Наравно, било је и нездравих појава као што је “повратништво”, али тренутна ситуација налаже ликвидацију оваквог стања и успоставу нормалних односа.

На Ћопићеве помирљиве ријечи, ипак, није дато много сагласности. Филипчев је поновио оптужбе на рачун Масларића које је већ изнио у писму Централном комитету РСЕ, наиме, да је Масларић “секташ” и да је он тај који је створио групу против себе,

¹⁷⁰⁷ S. Gužvica, *Before Tito*, Tallinn 2020, 131-132.

¹⁷⁰⁸ На примјер: СДЈБ, IV, 55-59, Тито за Димитрова, јули 1938; исто, 74-82, Тито за Пика, 2. 11. 1938.

¹⁷⁰⁹ СДЈБ, IV, 35, Тито за ЦК КП Француске, 23. 3. 1937.

¹⁷¹⁰ Изгон из Француске прописан је не само скрајнутом Павовићу, него и Сергију Димитријевићу. Увалић је такође испраћен у Шпанију, док су се Димитријевић и Павловић изборили за останак. Евентуално, и Павловић ће отићи у земљу. РГАСПИ, 545-6-1519, фол. 4, допис, 28. 7. 1938; АЈ, 516, 2231/8, разговор са И. Марићем, 52-59; С. Гавриловић, *Живојин Павловић између догме и критике*, Београд 2001, 170; С. Димитријевић “У Француској 1934-1939”, *Наше стварање*, Лесковац, 3-4/2015, 262.

¹⁷¹¹ СДЈБ, IV, 36, Тито за Димитрова, 23. 3. 1937; исто, 39, Тито за Димитрова, 1. 4. 1937.

¹⁷¹² РГАСПИ, 545-6-1535, фол. 96, “Биографија Сретена Жујовића”, без датума.

упорним радом да изолује “старе кадрове”. Масларић се бранио чињеницом да постоје и други кадрови из Москве, који, “без обзира на старост или болест”, опет раде добро. Током дискусије њега су критиковали Белић, Ђорђевић и Мишковски (Бркић). Као и на мартовском састанку, приговорено је што је Масларић узео у заштиту Лилића, који је у међувремену нестао током арагонског повлачења.¹⁷¹³ Густинчић и Видаковић су донекле држали страну Масларићу. Остали су били углавном неодређени, док су Дичев и Д’Онофрио били потпуно неутрални, са циљем окончања спора. Упркос томе, на крају није нађено никакво конструктивно рјешење, него је ствар сведена на лични сукоб између Филипчева и Масларића.¹⁷¹⁴ Донесен је нивелисани закључак да су Масларић и Густинчић злоупотребили позиције представника, а да је Филипчев око себе окупио “политички слабе” елементе. Пошто РСЕ у ратном стању “не дозвољава стварање фракцијских група”, предложена је експатријација: Масларић и Бергман ће да иду у Француску, Фајну, Никити и Ђорђевићу ће бити испуњена жеља да се врате у Совјетски Савез, а Фурман и Бркић ће бити упућени за Америку.¹⁷¹⁵

Ђопићево неутрално и посредничко држање на конференцији не изненађује. Штавише, оно је имало двоструке разлоге. Са једне стране, Ђопић се до Горкићевог пада држао по страни и није се уплитао у “унутрашња” питања КПЈ. Са друге стране, његова претензија да се врати у врх партије ставила га је на “средишње” позиције, што је било карактеристично понашање претендента на руководећа мјеста у стаљинским партијама.¹⁷¹⁶ Заиста, Ђопић је повучен из бригаде. Из Централног комитета РСЕ му је саопштено да је он узет у разматрање за руководећи положај у КПЈ. Смјештен је у посебној вили у Барселони, уз пажњу која се посвећује политичким првацима.¹⁷¹⁷ Тито је Димтрову писмом од 1. априла 1938. изложио план за обнову руководства, а за које, “од интелектуалаца извана”, може да препоручи “само двојицу: Сењка [Ђопића] и Андрејева [Масларића]”.¹⁷¹⁸ Ђопић је отпутовао у Москву средином августа.

Иначе, за неке је већ од прве половине 1938. и од стране Тита заговарано да се упуте у Совјетски Савез, јер више нису били способни за рад,¹⁷¹⁹ али Ђопић и Копинич ће бити ријетки међу неколицином који су се успјели директно из Шпаније вратити у

¹⁷¹³ Лилић је вјероватно погинуо; РГАСПИ, 545–6–1527, бр. 606.

¹⁷¹⁴ АЈ, 724, I–A/1, записник састанка у Барселони, 3. 8. 1938.

¹⁷¹⁵ РГАСПИ, 545–6–1519, фол. 6-8, “Protocolo de la reunión de los...”; S. Gužvica, “The Spanish inquisition: factional struggles among the Yugoslav interbrigadistas”, *Istorija 20. veka*, Beograd, 1/2019, 67-69.

¹⁷¹⁶ S. Gužvica, *Before Tito*, Tallinn 2020, 182.

¹⁷¹⁷ ИАБ, 2821, кут. 3, V. Begović, “Rat u Španiji”, 55-56.

¹⁷¹⁸ СДЈБ, IV, 40, Тито за Димитрова, 1. 4. 1938.

¹⁷¹⁹ СДЈБ, IV, 34, Тито за ИК КИ, 23. 3. 1938.

Москву. Остали који су евакуисани раније, окупљали су се у Француској. Филипчев је након смјене у 45. дивизији стављен на располагање штабу СХХХ бригаде. Његово здравствено стање се погоршало, али је наставио да ради. Током борби, боравио је на осматрачким позицијама, не говорећи другима о свом лошем стању. Ситуација је била дефинитивна након конференције у Барселони, када му је дата дијагноза чира у желуцу и цријевног колитиса, последице чега је упућен на лијечење.¹⁷²⁰

Масларић је прошао горе. Још током прољећа 1938, њему су у РСЕ саопштили да пред војним судом постоји налог за његово хапшење. Пошто се радило о оптужбама из 62. бригаде, они су претпоставили да је по среди политичко подметање, па су му савјетовали да се повуче у “илегалу”, док се ствар не рашчисти. Обављао је уредничке послове и чекао нове информације. Када је за њим расписана потјерница, Масларић се предао 25. августа, да би одмах био затворен у барселонски Монжуик. Ту је остао мјесец дана, а затим је упућен у затвор у Амалдену, гдје је провео још пет мјесеци. Суђење му је заказано за 16. фебруар 1939. у оближњој Порсуни. Након излагања свједока, тужилац је повукао оптужбу, а Масларић је пуштен. Умакао је у посљедњем тренутку, 27. марта 1939. године. Укрцао се на задњи брод из Аликантеа, бритаски “Стенбук”, којим је допутовао у алжирски Оран. Француске власти су га затвориле у избјеглички логор Богари. Интервенцијама Картона и Мартија, извучен је из логора и репатриран у Совјетски Савез. Ту је, љут и огорчен, написао извјештај о свом раду у Шпанији, којим је све остале оптужио да су радили против њега, или да му нису хтјели ни у чему помоћи. Једино је похвалио млађе борце, међу којима су израсли “нови искусни и провјерени кадрови”. Између осталих, поменуо је Вељка Влаховића, Бранка Крсмановића, Мирка Ковачевића, Фадила Јахића, Лазара Латиновића, Оскара Јуранића, Ивана Рукавину, Марка Перића и браћу Ивана и Марјана Крајачића.¹⁷²¹

* * *

Током септембра, пред Друштвом народа постигнут је коначни споразум о повлачењу страних добровољаца. Са већ мањим бројем преосталих интернационалаца, Република је имала мало шта да изгуби, а била би у позицији да захтјева тотално

¹⁷²⁰ РГАСПИ, 494–277–182, фол. 159–160, изјава Р. Филипчева, 9. 8. 1939.

¹⁷²¹ АЈ, 790/1, 1939/33, Б. М. Андреев, “Докладная записка о работе в Испании”, 31. 8. 1939; РГАСПИ, 545–6–1535, фол. 1–6, “Andreief Boris Nicolaef”, 4. 10. 1939; исто, фол. 6–9, “Note sur le Andreief Boris Nicolaef”, 4. 10. 1939; В. Maslarić, *Moskva – Madrid – Moskva*, Zagreb 1952, 81–90; Р. Чолаковић, *Казивање о једном покољењу*, III, Сарајево 1972, 316–317.

повлачење странаца са супротне стране. Дана 8. октобра 1938. упућено је наређење да се интербригадисти повуку са фронта. Отправник послова у Мадриду упратио је занимљиве знаке пажње, које су, поред осталих, указане и југословенским добровољцима. Он 7. октобра јавља из Мадрида у Београд: “Овдашњи комунистички ‘Унион радио’ дао је ових дана 2 југословенске музичке вечери у част југословенских поданика који се боре као добровољци у шпанској бољшевичкој војсци. На репертоару су били највећим делом комади из Мокрањчевих руковети.”¹⁷²² Уз срдачне поздраве и топао испраћај, из СХХИХ бригаде издвојено је 350 странаца, од тога 128 Југословена. Они су, како дисциплина налаже, формирали свој батаљон са старјешинама. Са фронта су упућени у Амусафес код Валенције.¹⁷²³ Приликом церемоније напуштања бригаде, Орешковић је пољубио пушку, “завјетујући јој се да је више никада неће испустити до потпуног ослобођења, ако му још једном допадне у руку”.¹⁷²⁴ Сељаци су их испратили дирљивим скупом на жељезничкој станици. Укрцани су на брод у бомбама оштећеној валенсијској луци, којим су пловили ноћу кроз непријатељске воде до Барселоне.¹⁷²⁵ Са Ебра, Југословени су повучени у село Кампдеванол под Пиринејима. Они ту организују војно устројство са политичким и културним радом, којим пружају отпор глађу и планинској хладноћи. Спојени у јединствен контингент са придошлима из централне зоне, заједно су смјештени у оближњу варош Рипољ.¹⁷²⁶

Комисија Друштва народа евидентирала је 12.673 добровољаца који су у јесен повучени у позадину. Грађани демократских држава одмах су се почели враћати у своје земље. Међутим, добровољци из фашистичких и недемократских режима централне и источне Европе нису могли у своје. Ових добровољаца било је преко 6 хиљада.¹⁷²⁷ За испраћај Интернационалних бригада 28. октобра 1938. у Барселони је приређен свечани дефиле, на којем су присуствовале личности из врха Републике, укључујући председника Асању, премијера Негрина и Пасионарију, која је одржала дуго памћени говор “Довиђења браћо”.¹⁷²⁸

* * *

¹⁷²² АЈ, 384, кут. 8, пов. бр. 939/1938.

¹⁷²³ S. Belić, *Na bojnim poljima Španije*, Beograd 1970, 140-141.

¹⁷²⁴ V. Kovačević, *U rovovima Španije*, Titograd 1976, 178.

¹⁷²⁵ V. Kovačević, “Kroz Frankove vode”, III/III, 510-521.

¹⁷²⁶ ИАБ, 2821, кут. 3, V. Begović, “Rat u Španiji”, 78-79.

¹⁷²⁷ V. Begović, “Internacionalne brigade”, III/I, 207.

¹⁷²⁸ M. Perić Velimir, *Doživljaji jednog Španca*, Zagreb 1963, 94-95; “Doviđenja braćo”, III/III, 563-565.

Док су се добровољци повлачили, борба за КПЈ рјешавала се у Титову корист. Од љета 1938, у Паризу је остао Ловро Кухар, као и група рањеника и других активиста који су раније, прије затварања границе за добровољце, извучени из Шпаније. Међу евакуисанима током прољећа, љета и јесени 1938. било је око стотину Југословена, и многи од њих су били везани за КПЈ, међу њима Беблер, Влаховић, Урадин, Самарџић, Лончарић, Благојевић, Јардас и други. Ова заједница од неколико десетина шпанских ветерана боравила је у Паризу у два хотела. Живјели су од џепарца које су им давале организације за помоћ Републици.¹⁷²⁹ По налогу Тита, у Паризу је формирана посебна Контролна комисија, која је радила од новембра 1938. до марта 1939. године, а имала је за циљ да испита држање интербригадиста током рата. Комисију су чинили ветерани Вељко Влаховић и Станислав Самарџић, а са њима и сплитски радник и активиста у емиграцији, Иво Марушић.¹⁷³⁰ До тада је преузета и благајна са архивом Националног комитета за помоћ Републиканској Шпанији.¹⁷³¹ Ако је судити датим изјавама бројчано, стиче се утисак како су млађи борци, који су углавном покупили похвале, подржавали Масларића, док је већина старијих кадрова оцијењена лошије.

Тито је у међувремену добио важног савезника. Мјесец дана након повратка из Шпаније, Копинич се 4. августа 1938. обратио Димитрову. Представљајући се као члан КПЈ и ветеран који је годину и по дана служио “на фронтовима и подморницама” Шпаније, заложио се за Тита, називајући га “секретаром КПЈ”. Он је тражио да се Титу коначно ријеши виза за улазак у Совјетски Савез. Према Копиничу, Тито успјешно руководи радом партије у земљи, па би његов долазак у Москву био од кључног значаја за добијање моралне и материјалне подршке Коминтерне без које се даље не може наставити. Озбиљан проблем, међутим, представљају Марић и Кусовац,¹⁷³² који ће због свог скрајнућа стати иза претендента Милетића.¹⁷³³

Тито је стигао у Москву 24. августа 1938, а за њим је, десет дана касније, стигао и Ћопић. Они нису могли затећи Хорватина, јер је он већ убијен — док је оптуживао

¹⁷²⁹ АЈ, 724, X-2, А. Mikenauer, “Boravak u Parizu”, 1-2.

¹⁷³⁰ АЈ, 724, I-B/10, Контролна комисија, биљешка В. Влаховића.

¹⁷³¹ РГАСПИ, 495-11-366, фол. 11-12, “Zapisnik o pregledu blagajne...”, 10. 3. 1939.

¹⁷³² П. Симић, З. Деспот, *Тито: строго поверљиво*, Београд 2010, 82-85, 99-100. Значај Копиничевих залагања видљив је из писма Тита које му је упутно у јануару 1940. на путу из Москве у земљу. Ту му захваљује за помоћ пошто је чуо “да без твоје помоћи код Деде [Коминтерне] и договора с њим не бих имао могућност видјети се са фамилијом [партијом у земљи]”. Притом, шефови у Москви су пар седмица раније саопштили Титу како се слажу да Копинич и Масларић буду упућени у земљу јер су тамо потребни.

¹⁷³³ За нешто више од године, Милетић ће изаћи из затвора, доћи у Москву и бити ухапшен од НКВД-а. Умријеће у логору. У борби на живот и смрт, денунцирао га је Тито, чинећи једини документован случај у коме је он скривео хапшење другог комунисте. S. Gužvica, *Before Tito*, Tallinn 2020, 192-203.

Горкића и Гржетића, они су оптуживали њега. Све је изгледало као да ће КПЈ водити двојац — главни организатор шпанских пунктова, Валтер, и први међу југословенским командантима Интербригада, Сењко. Ћопић је писао детаљне извјештаје о рату, уједно хвалећи Гошњака, Нађа, Дапчевића, Видаковића, Беблера и Влаховића, али, за разлику од Тита, не и Масларића и Густинчића. Двојцу је дата прилика да пред ИК КИ заједно изложе случај, а добили су и задатак превођења Стаљиновог “Кратког курса”. Судећи по изворима, тај посао су радили заједно са Јанком Јовановићем Даскалом (Дреновским), који је у Шпанији остао без руке док је командовао митраљеским водом XI бригаде у борбама за Мадрид.

Међутим, Ћопић и Дреновски су ухапшени 3. новембра 1938; командант XV интербригаде убијен је пола године касније.¹⁷³⁴ Тачни разлози су и даље непознати. Годину дана касније, Мартијев денунцијаторски извјештај на рачун шефова СИМ-а уједно је поткачио “органску везу” Ћопића са америчким војним аташеом,¹⁷³⁵ што је вјероватно конструисао из чињенице да је његов шеф штаба, Меримен, ручао са аташеом и тако постао сумњив.¹⁷³⁶ Није немогуће да је оваква тврдња дојављена у Москву. Нестанком Сењка, са Титом је остао само Копинич.¹⁷³⁷ Поред Ћопића и Јовановића Дреновског, страдао је и Стјепан Цвијић, затим, сарадник у организацији транспорта Божо Куштера, и још пет шпанских бораца: Имре Бер, Карло Бернат, Ханс Богнер, Славомир Вукелић и бивши секретар КПЈ, Јован Малишић Мартиновић.¹⁷³⁸

Када је изгледало као да је све ипак завршено, “Корзика” је још један, последњи пут, висила над Титовом главом. Мануиљски је првих дана 1939. године Димитрову упутио писмени приједлог: “Валтера уклонити са рада на одговорним мјестима у Југословенској комунистичкој партији као лице које има дио одговорности за неуспјех експедиције [‘Корзика’]. Повремено га користити за путовање у земљу у циљу извјештавања о резолуцији ИК КИ у вези са југословенским питањем и обавјештавања југословенских другова о одлукама ИК КИ у вези њега самог Валтера и преласка Валтера на нижи посао.”¹⁷³⁹ Ипак, Димитров је пресјекао. Абнормална ситуација се предуго отегла, а ИК КИ је већ усвојила Титов извјештај о раду. Добивши дозволу да коначно преузме новац и да пође у земљу, он ће ново, подмлађено и домицилно

¹⁷³⁴ S. Gužvica, *Before Tito*, Tallinn 2020, 134-135, 179-188.

¹⁷³⁵ РГАСПИ, 545–6–1536, фол. 42, “Note sur le Commandant Moreno...”, 24. 10. 1939.

¹⁷³⁶ ИАБ, 2821, кут. 3, V. Begović, “Rat u Španiji”, 48.

¹⁷³⁷ Види: V. Cenčić, *Enigma Kopinič*, I, Beograd 1983, 89-98.

¹⁷³⁸ U. Vujošević Cica, *Nestajali netragom*, Beograd 2019, passim.

¹⁷³⁹ П. Симић, З. Деспот, *Тито: строго поверљиво*, Београд 2010, 93.

руководство КПЈ окупити у Бохињској Бистрици 15. марта 1939,¹⁷⁴⁰ пола мјесеца пред пад Републике. Од завршетка “провала” и одлазака у емиграцију, које су КПЈ смањиле на 1.500 чланова у земљи, партија је до окупације нарасла на готово 8.000 људи.¹⁷⁴¹ Била је млађа, политички здравија и финансијски самосталнија. Имала је контролу над великим дијелом синдикалног покрета. Стекла је и незамјењиво искуство шпанске кампање, са војно прекаљеним кадровима који су чекали на прилику да се врате у своју земљу.

¹⁷⁴⁰ S. Gužvica, *Before Tito*, Tallinn 2020, 187-190.

¹⁷⁴¹ G. Swain, *Tito: A Biography*, I. B. Tauris, 2010, 21.

Неутрална диктатура?

Појачавање репресије у Краљевини Југославији повлачило је за собом и јачи цензорски притисак на јавно мнијење. Али овај притисак није значио потпуно укидање писања које је изражавало симпатије за Републику, односно критику према профанкистичкој или антирепубликанској пропаганди. Прва линија одбране били су легални листови љевичара, најчешће притајених комуниста. Међу њима су и листови фронтовских организација, као што је “Жена данас”.¹⁷⁴² Током 1937. године, “Сељачка мисао” из Загреба, гласило бивших мачековаца који су пришли комунистима, све до забране је принципијелно бранила Републику од “глади, ропства и терора” које доноси генералска побуна. Загребачки “Нови лист”, легални, “ублажени” комунистички недељник, током неколико мјесеци док је излазио из штампе, кроз своје ретке је провлачио одбрану Републике од “међународне завјере против демократије”.¹⁷⁴³ Лист словеначких социјалиста, “Радничка политика” (*Delavska politika*), и након годину дана рата, инсистирао је на томе да је програм шпанских комуниста “обнова парламентарне демократије”.¹⁷⁴⁴ Од посебног значаја је и писање загребачког “Радника”, гласила УРСС за Хрватску и Славонију, који је стајао на линији одбране Републике од свог првог броја, 13. августа 1936, до забране у јуну 1938. године.¹⁷⁴⁵ На Шпанију су се освртали и часописи интелектуалне левеце као што су “Преглед”,¹⁷⁴⁶ “Књижевник” и “Печат”. Часопис “Наша стварност”, који је од септембра 1936. до априла 1939. излазио у издању Нолита, под уредништвом надреалисте Александра Вуча, од страних земаља најчешће се бавио Шпанијом. Иако суштински пацифистички, овакви текстови су изражавали

¹⁷⁴² На примјер: В. Дедијер, “Репортажа из Шпаније...”, *Жена данас*, Београд, 3/1937, 2-4; види и: V. Vasković-Vangeli, “Časopis ‘Žena danas’ i Španski građanski rat s posebnim osvrtom na Makedoniju”, III/1989, 305-309; M. Šotra-Gaćinović, “Sličice iz pozadine”, III/V, 246-247.

¹⁷⁴³ *Seljačka misao*, Zagreb, 3. 4. 1937, 22. 10. 1937, према: V. Pavlaković, *The Battle for Spain is Ours*, Zagreb 2014, 167, 175-176; “O novoj španjolskoj književnosti”, *Novi list*, Zagreb, 24. 10. 1937, 4; HDA, 1361, кут. 21, бр. 1799.

¹⁷⁴⁴ “Španska državljanska vojna”, *Delavska politika*, Maribor, 18. 8. 1937, 2; A. Vidovič-Miklavčič, “Španska državljanska vojna kot dejavnik diferencijacije političnega življenja v Sloveniji”, III/1989, 237.

¹⁷⁴⁵ B. Janjatović, “List ‘Radnik’ i Španjolski građanski rat”, III/V, 417-427.

¹⁷⁴⁶ T. Kruševac, “Sarajevski ‘Pregled’ o Španiji 1936–1939”, III/V, 428-438.

јасну наклоност за Републику.¹⁷⁴⁷ Такође, у њено име чули су се и гласови пјесника. Пред прву годишњицу јулске побуне објављена је “Шпанија”, графички украшена збирка пјесама Радована Зоговића, Антуна Боглића, Чедомира Миндеровића, Јована Поповића и Душана Матића,¹⁷⁴⁸ чије је остварење “Број 4–21–35” ушло у анале ангажоване умјетности. Ако је вјеровати сјећању тадашњег члана КПЈ, студента Живадина Ђорђевића, у Крагујевцу “није било члана Партије, напредног омладинца или активисте” који Матићеву пјесму о Анити, дјевојчици страдалој у бомбардовању, “није знао напамет”.¹⁷⁴⁹

Што се тиче водећих штампаних медија, у некима од њих и даље су били видљиви покушаји објективног и вишестраног извјештавања. Почетком марта 1937, изнова се понављајући, “Хрватска стража” је донекле претјерано, али не сасвим неоправдано, оптуживала “Време”, “Политику”, љубљанско “Јутро” и све загребачке новине уз сопствени изузетак, да симпатишу “црвене”.¹⁷⁵⁰ “Политика” је тих дана, уз и даље информативне и редовне вијести, преносила интегралне изјаве и текстове шпанских републиканаца. Тада је објављена и репортажа о пребацивању добровољаца, “људи слободне мисли”, преко европских граница.¹⁷⁵¹ “Време” је тумачило ријечи Ларга Кабалера и Алварес дел Ваја како Шпанија “јесте и остаје демократска република” као израз жеље да се смање совјетски утицаји.¹⁷⁵² Рјечит је био и текст Антоана де Сент Егзиперија, објављен 13. јула 1937. у београдској “Правди”, у коме аутор контрастира први утисак рата од прије годину дана и скорашњу посјету Мадриду којим сада владају дисциплина и ред.¹⁷⁵³ Ипак, од прољећа те године видљиве су наметнуте промјене дискурса.

Прва је на мети била “Политика”. Владимир Дедијер, након што је завршио свој репортажни фелтон, иначе похваљен од дипломатске службе Републике у Београду, по наговору Иве Лоле Рибара покренуо је серију јавних предавања о Шпанији. Прво је на Коларчевом универзитету организовао уредник “Политике” Бата Вукадиновић. Одржавање осталих – у Бијелини, Брчком, Крушевцу, Ваљеву и Бањалуци – преузеле су локалне организације КПЈ. Због напада десничарске штампе, Тановић је Дедијера

¹⁷⁴⁷ “У Шпанији”, *Naša stvarnost*, Београд, 1–2, септембар-октобар 1936, 51–67; “Odbrana kulture u Španiji”, *Naša stvarnost*, Београд, 9–10, септембар 1937, 57–92; такође: Е. Мирковић, “Часопис ‘Наша стварност’ (1936–1939)”, *Архив*, Архив Југославије, Београд, XIV/1, 2013, 138.

¹⁷⁴⁸ *Španija: pesme*, izdao S. Popović, Београд, 1937.

¹⁷⁴⁹ Ž. Đorđević, “Slobodarski Kragujevac za Španiju”, III/V, 274–275.

¹⁷⁵⁰ “Naša štampa i Španjolska”, *Hrvatska straža*, Zagreb, 11. 3. 1937.

¹⁷⁵¹ “Како се из Швајцарске, преко Француске...”, *Политика*, Београд, 7. 3. 1937, 4.

¹⁷⁵² “Догађаји у Шпанији”, *Време*, Београд, 31. 3. 1937, 3.

¹⁷⁵³ “Шпанија пре годину дана и данас”, *Правда*, Београд, 13. 7. 1937, 1.

прво упозорио да не смије више држати предавања, да би њему и групи новинара љевичара убрзо затим дао отказ.¹⁷⁵⁴ У међувремену, Централни пресбиро је наложио редакцијама да више не употребљавају термин “побуњеници” него “националисти”, што је од љета 1937. било видљиво и у писању “Политике”. Колико је ова промјена била индикативна за пулс јавности, видљиво је према једном извору који тврди да је продаја “Политике” у Загребу током периода слободнијег извјештавања била знатно повећана, да би затим поново опала.¹⁷⁵⁵ Упркос томе, садржајност вијести није умањена, јер су информације паковане у “езоповски језик” који је пролазио строжију цензуру.¹⁷⁵⁶

* * *

Једнако важан потез било је слање првог југословенског извјештача на “другу” страну, који би понудио алтернативно гледиште из прве руке. Овај задатак повјерен је Милошу Црњанском, сараднику “Времена”, берлинском дописнику Централног пресбирора и књижевнику изразито десне идеолошке оријентације. Поред писања ратних репортажа, њему је тада одређена и обавјештајна мисија. Како напомиње Радивој Цвјетићанин, Црњански је већ у марту 1937. саопштио Иви Андрићу да ће тог љета путовати у Шпанију, што би значило да је пут припреман неколико мјесеци,¹⁷⁵⁷ коинцидирајући, прво, са прорепубликанским написима у домаћој штампи, а затим и са новим репресивним мјерама.¹⁷⁵⁸ Црњански је 4. јуна 1937. авионом “Луфтханзе” кренуо из Штутгарта и слетио у Бургос, гдје је стигао на завршницу сахране генерала Моле.¹⁷⁵⁹ Наиме, путовање дописника “Времена” поклопило се са финалним чиновима коначне консолидације “Генералисима” Франка. До тог времена он је већ успоставио тоталну контролу над разнородним покретом. На послушност је прво натјерао карлисте, чији је вођа емигрирао у Португал. Затим се окренуо на фалангисте. Након међусобног оружаног сукоба руководиоца FE-JONS у прољеће 1937, без стварног ослонаца,

¹⁷⁵⁴ Горкић је сматрао како је одстрањење Балугџића из “Политике” заправо “акција владе против нашег искориштавања” тог гласила; РГАСПИ, 495–11–334, фол. 127, Горкић за Гржетића, 10. 5. 1937.

¹⁷⁵⁵ *Naši u Španiji*, Bruxelles 1938, 138–140; такође: СДЈБ, III, 74, извјештај Тита, 14. 4. 1937.

¹⁷⁵⁶ V. Dedijer, “Španija i dnevni list ‘Politika’ 1936–1937”, III/V, 384–389.

¹⁷⁵⁷ R. Cvjetičanin, “Uvod u političkog Crnjanskog”, M. Crnjanski, *Nova Evropa*, Beograd 1990, 22–24. Црњански у допису Стојадиновићу из Берлина 15. 5. 1937. јавља како “joш нисам могао поћи на свој пут”, јер чека на препоруку Франкове мисије у Берлину, гдје иначе има пријатеље у које се узда да ће удесити ствар; М. Црњански, *Дипломатски извештаји 1936–1941*, прир. А. Стојановић, Р. Ломпар, Београд 2019, 127–128.

¹⁷⁵⁸ Детаљније о обавјештајном карактеру мисије у наставку овог поглавља.

¹⁷⁵⁹ “Како сам стигао на сахрану генерала Моле”, *Време*, Београд, 13. 6. 1937.

“национал-социјалиста” Мануел Хедиља инсталирао се као нови шеф странке. Овим исхитреним потезом пао је у Франкову замку, који је извршним актом прогласио уједињење фалангиста, карлиста и монархиста у јединствену амалгамацију под називом “Шпанска традиционалистичка фаланга и Национал-синдикалистичке офанзивне хунте”. Због противљења уједињењу, Хедиља је осуђен на смрт а затим поштеђен. Једини могући ривал, генерал Мола, погинуо је у авионској несрећи 3. јуна 1937. године. Неприкосновени војни, политички и државни вођа остао је Франко, “каудиљо” (caudillo).¹⁷⁶⁰ Црњански је слетио у земљу декларативне хибридности: ни република, ни монархија, него просто “Држава” (Estado Español), у којој се измирују савремене фашистичке тенденције и традиционалне вриједности националног католицизма. Држава цркве, војске и капитала, под плаштом политичке диктатуре вјештачки обједињене деснице.

Након три уводне анализе Црњанског,¹⁷⁶¹ 13. јуна објављена је прва у серији од тринаест репортажа.¹⁷⁶² Наравно, неосноване су неке новије тврдње о “неутралном” извјештавању Црњанског.¹⁷⁶³ Иако путописно романиран и поткован ратним искуством, његов је наратив од самог почетка постављен у десни ракурс: “Ирун је несумњиво горео”, “Овиједо је несумњиво рушен динамитом”, али “катастрофа није била толика”, као ни, уосталом, италијански пораз код Гвадалахаре, што је “једна романтична измишљотина црвених новина”. Саламанка, са друге стране, живи “сасвим нормално”, увече елегантно, “као на неком шпијунском филму”. Док чека жељени пријем код Франка, воде га на фронт према Мадриду, кроз Сијера де Гвадараму, гдје “непријатељ” већ четири дана покушава да се пробије. Он све осматра, упија и слуша тутњаву митраљеца, која му није “нимало непријатна”. Поздравља војнике и стално им понавља: “Viva España!” На положајима разговара са официрима, биљежи хронику и утиске, посматра плијен у магацину: чешке чакшире, мексичке пушке и француске шлемове. Испред ровова обилази уништен руски тенк, док из њега вири откинута изгорјела шака. Затим одлази на положаје према “сепаратистима” испред главног града

¹⁷⁶⁰ Casanova, 275-303; Beevor, 197, 253-256.

¹⁷⁶¹ “Зашто је пропала шпанска монархија”, *Време*, Београд, 6. 6. 1937; “Како је дошло до побуне војске у Шпанији”, *Време*, Београд, 9. 6. 1937; “Битка бр. VI генерала Франка”, *Време*, Београд, 11. 6. 1937.

¹⁷⁶² Посљедњи текст у серији: “Зашто генерал Франко хапси патриоте?”, *Време*, Београд, 5. 7. 1937.

¹⁷⁶³ Корисни су критички осврти Оливере Милосављевић на писања Црњанског и новија тумачења; види: О. Milosavljević, “Tri lica jednog pisca: Crnjanski i fašizam 2007–1967–1937”, *Politička upotreba prošlosti: O istorijskom revizionizmu na postjugoslovenskom prostoru*, Novi Sad 2013, 46; О. Milosavljević, *Savremenici fašizma*, Beograd 2010, I, 429-437.

Баскије. Пролазећи кроз њих, гледао је куће које је “непријатељ” у повлачењу запалио за собом, на шта додаје: “Ни у светскоме рату нисам видео већи ужас”.

Наравно, иако је видљиво мноштво пропагандних флоскула, све би се изнад можда и могло подвести под невини занос ратног извјештача који, повучен атмосфером, подилази домаћину. Политички проблематичне можда нису ни констатације да за “обожаваног” Франка “ратује једна фанатична национална и католичка Шпанија”, да на другој страни “трају страховити сукоби између појединих левичарских група”, док овдје “није било ни појединачног атентата”. “Комунистичко легло Севиља”, каже, “до данас није успела да дâ ниједан мали знак протеста”. Ипак, упитна је потреба да се два пута понови како “овде веле да је само у Мадриду убијено 60.000” људи. Поновљене су и тврдње да се Баски боре на обје стране, што је, након Гернике и пред забрану употребе њиховог језика, било једнако необично као и само инсистирање Црњанског како заробљеници са сјеверног фронта нису стрељани, али су наводно стрељани сви они који нису хтјели да се повуку “са црвенима”. Такође, Црњански је пренио тврдњу како су “међународни одреди” хтјели спалити Билбао, иако на сјеверном фронту, као што смо видјели, међународних добровољаца није било толико да би створили посебне јединице.

Несумњиво је проблематична, међутим, завршница пропутовања Црњанског, која наступа његовим разочарењем, јер је Франко одлучио обновити монархију “интригама и насиљем”, умјесто да пусти “природни ток догађаја”. На мети је FE-JONS, која је “прва изашла на улицу, да се бије са комунистима и мада је она гинула за Шпанију онда, када од генерала Франка није било ни гласа када је он примао плату републиканског шефа генералштаба”. Док мјесто хероја заузима затворени Хедиља, писац одлучује да “обузда” своје одушевљење за ствар шпанског национализма, који без социјалних реформи какве траже фалангисти “не вреди ни вредност мачкиног репа”.¹⁷⁶⁴ Извјештавајући догодине из Рима, Црњански ће оживити своје симпатије за шпанске националисте, али у ширем контексту “буђења” Медитерана “у знаку фашизма” под вођством Мусолинија.¹⁷⁶⁵ Но, у данима када је репортажа излазила, и њемачки амбасадор у Београду примијетио је разочарење берлинског дописника, исказано на самом крају иначе “веома позитивне” серије текстова.¹⁷⁶⁶

¹⁷⁶⁴ Интегрални репринт: М. Црњански, *Путописи*, Београд 1997, II, 287-337.

¹⁷⁶⁵ “Италија у Шпанији”, *Време*, Београд, 2. 6. 1936, 3.

¹⁷⁶⁶ Извјештај њемачког амбасадора Виктора фон Херна од 17. 7. 1937, у: М. Црњански, *Дипломатски извјештаји 1936–1941*, прир. А. Стојановић, Р. Ломпар, Београд 2019, 805-806.

Са своје стране, нацисти су се трудили да њихово виђење буде познато и непосредно саопштено. Међу материјалима које су слали у Југославију нашла се и брошура са говором министра Гебелса о рату у Шпанији, који је одржан на великом нацистичком митингу у Нирнбергу 9. септембра 1937. године.¹⁷⁶⁷ Иако је сличан материјал претходно био плијењен због свог страног поријекла,¹⁷⁶⁸ овај пут је Министарство унутрашњих послова препоручило да се растурање брошура са Гебелсовим говорима о спољној политици “толерише”.¹⁷⁶⁹ Уосталом, суштински сличне поруке биле су слободно изговаране у домаћој јавности. Београдско “Време” је о Нирнбершком конгресу претходне године извјештавало у тону релативне сагласности са његовим антикомунистичким пропозицијама, посебно о народном фронту као својеврсном “тројанском коњу” болшевизма. Међу званицама које су слушале о опасностима тог “јеврејског посла” био је и Драгољуб Стојадиновић, премијеров брат и власник “Времена”.¹⁷⁷⁰ На сличан начин, прича о Шпанији као првој жртви болшевичког “тројанског коња” већ је била наглашена у домаћој штампи, а затим је све чешће понављана и појачавана. Ни јесен 1937. није била другачија: док је Гебелс устрајавао против “љевичарске грађанске демократије” и “болшевичке завјере” на Пиринејском полуострву,¹⁷⁷¹ “Време” је из Нирнберга извјештавало напојено утисцима “младости и вере”.¹⁷⁷² На супротном крају спектра, до друге половине 1937, забране растурања пропаганде за Републику тумачене су мање као питање мијешања и тиме нарушавања неутралности, а више због тога што се “на тенденциозан начин напада на шпанске националисте, представнике немачке и италијанске владе, и критикује политика” премијера Милана Стојадиновића, како је децидно објашњено у одлуци тужиоца по предмету једне од забрана.¹⁷⁷³ Већ у лето 1937. јавност у Републици била је под утиском да се у Југославији проводи отворена репресија над прорепубликанским јавним мнијењем.¹⁷⁷⁴ Наредне године власти су забраниле репродуковање фотографија

¹⁷⁶⁷ *Istina o Španiji: Govor na partijskom zboru u Nürnbergu od Ministra Reicha Dr. Goebbelsa*, Berlin 1937; сачуван примјерак у Библиотеци Матице српске у Новом Саду.

¹⁷⁶⁸ АБХ, КБУДБ, пов. ДЗ 1909/1937.

¹⁷⁶⁹ АОИРПП, РП, IV 2–1 (37), распис Зетске бановине, 17. 11. 1937.

¹⁷⁷⁰ “Немачка после Нирнбершког конгреса”, *Време*, Београд, 4. 10. 1936, 3.

¹⁷⁷¹ *Istina o Španiji: Govor na partijskom zboru u Nürnbergu...*, Berlin 1937, 7–10.

¹⁷⁷² “Како је Нирнберг дочекао г. Хитлера”, *Време*, Београд, 9. 9. 1937, 3.

¹⁷⁷³ АБХ, КБУДБ, пов. ДЗ 3686/1937.

¹⁷⁷⁴ На основу шпанских архивских извора: Р. Ломпар, Ј. Поповић, “Политика Краљевине Југославије према Шпанском грађанском рату...”, *Српска политичка мисао*, Београд, 63/1, 2019, 327. Забрана “Новог листа” указала је на потпуно поштравање цензуре али и на заштравање опште ситуације у земљи; СДЈБ, IV, 4, Тито за В. Пика, 5. 12. 1937; АЈ, 790/1, 1937/103.

ратних сцена зато што се њима потичу симпатије за републиканску страну и ствара нерасположење “наше јавности противу фашизма, империјализма и рата”.¹⁷⁷⁵

* * *

Устројавањем јавног мнијења, љевичарски назови постепено су потискивани и поново ограничени на илегалне руте информисања. Једна неименована брошура која говори о рату с позиција КПЈ, према полицијском извјештају од 10. априла 1937, штампана је у корицама “Из јеванђеља Св. Луке”.¹⁷⁷⁶ Легалне публикације на којима су радили партијски кадрови у првој половини године,¹⁷⁷⁷ дочекане су “на нож”. Забрањен је средином јула 1937. унос “Слободне ријечи”, коју је у Питсбургу уређивао Стеван Дедијер, брат Владимира Дедијера, због величања југословенских комунистичких добровољаца у Шпанији.¹⁷⁷⁸ По напуштању “Политике”, Дедијер је уз помоћ Иве Лоле Рибара и Душана Тимотијевића саставио брошуру “Годину дана рата у Шпанији”, коју је илегално у Загребу јула 1937. штампао Ивица Марушић. Брошура је растурана по Херцеговини од стране десетак студената комуниста окупљених око Авде Хуме и Мира Попаре, са којима је Дедијер држао предавања.¹⁷⁷⁹ Забрањена је и легална брошура “Шпанија у пламену”, издање загребачког “Књижевног гласа” у прољеће 1937, под псеудонимом Р. Босанац, иза кога се крио Родољуб Чолаковић.¹⁷⁸⁰ Штампани у тиражу од три хиљаде, готово сви примјерци ове брошуре су распродати или раздијељени прије заплијене.¹⁷⁸¹ Такође је забрањена брошура “Шта се догађа у Шпанији” Алије Корјенића, што је био потпис Хасана Кикића.¹⁷⁸² Иста судбина задесила је и брошуру “Мученичка Шпанија” која је објављена у Љубљани по тексту Мирка Кошира, члана словеначког руководства, под псеудонимом О. Слакар.¹⁷⁸³ Од тог времена учестале су биле и забране

¹⁷⁷⁵ HDA, 145, кут. 535, пов. ДЗ 184/1938, распис Савске бановине, пов. ДЗ 13121/1938, 21. 4. 1937; такође: V. Pavlaković, *The Battle for Spain is Ours*, Zagreb 2014, 248.

¹⁷⁷⁶ АБХ, КБУДБ, пов. ДЗ 1812/1937.

¹⁷⁷⁷ Горкић је о томе извјештавао Гржетића; РГАСПИ, 495–11–334, фол. 91, 95, 104.

¹⁷⁷⁸ АБХ, КБУДБ, пов. ДЗ 3446/1937, пов. ДЗ 4908/1937.

¹⁷⁷⁹ V. Dedijer, “Španija i dnevni list ‘Politika’ 1936–1937”, III/V, 385, 388–389.

¹⁷⁸⁰ HDA, 1361, кут. 24, бр. 1914; R. Bosanac, *Španija u plamenu*, Književni glas, Zagreb 1937.

¹⁷⁸¹ РГАСПИ, 495–11–334, фол. 162, Горкић за Гржетића, 29. 5. 1937.

¹⁷⁸² HDA, 1361, кут. 24, бр. 1913; АБХ, КБУДБ, пов. ДЗ 2448/1937; A. Korjenić, *Šta se događa u Španiji*, Koprivnica 1937; “Kikić, Hasan”, *Hrvatska enciklopedija: mrežno izdanje*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021, прист. 20. 1. 2021.

¹⁷⁸³ HDA, 1361, кут. 24, бр. 1919; AJ, 734, X–3A/1, “Извјештај ЦК СК Словеније...”, 2.

цијелих новинских бројева.¹⁷⁸⁴ Наредне године забрањена је мапа 12 графика Ђорђа Андрејевића Куна “За слободу”. Полиција је заплијенила 2 хиљаде примјерака издања и уништила дрвене графичке подлошке, израђене према скицама које је Кун цртао док се од септембра 1937. до маја 1938. борио у батаљону “Ђаковић”.¹⁷⁸⁵ Идући корак даље, власти су ретроактивно забраниле путопис Ернста Толера “Москва – Њујорк – Мадрид” који је штампан у Загребу пет година раније.¹⁷⁸⁶

Од друге половине 1937. године, због неповољне атмосфере у земљи, главне књиге југословенске леве о рату у Шпанији писане су и објављене у иностранству. На посебном мјесту би свакако требало издвојити публикацију Ота Бихаљи Мерина “Шпанија између смрти и рађања” која је објављена на њемачком 1937. и енглеском језику 1938. године.¹⁷⁸⁷ Као спој историографске наратије, ангажоване публицистике и ратног путописа, ово дјело било је продоран и вистрел аргумент у одбрани Републике, кроз коју Бихаљи Мерин обилази фронт, позадину и градове. Када је објављена, ова публикација није имала већег утицаја на јавно мњење у земљи. Прештампана тек 1946. у социјалистичкој Југославији као њена прва књига о Шпанском грађанском рату,¹⁷⁸⁸ она ће дати мисаоно усмјерење и поставити основе за даља промишљања. Њена политичка оријентација је некритички просовјетска, са неколико идеолошки проблематичних мјеста, али је њена суштинска порука кројена на линији широке антифашистичке борбе и одбране цивилизацијских вриједности.

Након Бихаљи Мерина, на западу су објављене још двије југословенске књиге о Шпанском грађанском рату. По структури и унутрашњим бољкама сличан је ратни путопис “Шпањолски сусрети” Аугуста Цесареца, који је у Републици боравио током септембра и октобра 1937. године. Књига је штампана 1938. у Хрватској радничкој књижари у Торонту. Она садржи путописне ноте, историјске осврте, сусрете са сународницима, описе обилазака Албасете, Мадрида, Мурсије, Андалузије, Арагона, Валенсије и Барселоне, ретроспекцију о Интербригадама и обавезан општеполитички

¹⁷⁸⁴ HDA, 145, кут. 647, *passim*; HDA, 1361, кут. 24, бр. 1919; такође: J. B. Paver, “Arhivska građa o španjolskim dobrovoljcima u jugoslavenskim arhivima”, III/1989, 367-368; V. Pavlaković, *The Battle for Spain is Ours*, Zagreb 2014, 247.

¹⁷⁸⁵ Репринт у: *Krv i život za slobodu*, ur. Č. Kapor, Beograd 1982, 177-194; O. Kreačić, “Kulturno-prosvjetni rad...”, III/III, 387; AJ, 724, VIII, A/11; Lemesle, 1150.

¹⁷⁸⁶ HDA, 1361, кут. 30, бр. 2582; E. Toller, *Moskva, New-York, Madrid*, Epoha, Zagreb 1933. Ернст Толер је био њемачки драматург, љевичар и председник краткотрајне Совјетске Републике Баварске. Превод књиге изашао је под уредништвом социолога Мирка Кус Николајева.

¹⁷⁸⁷ P. Merin, *Spanien zwischen Tod und Geburt*, Jean Christophe-Verlag, Zürich 1937; P. Merin, *Spain between death and birth*, New York 1938.

¹⁷⁸⁸ О. Бихаљи-Мерин, *Шпанија између смрти и рађања*, Просвета, Београд 1946.

коментар.¹⁷⁸⁹ Веће документарне вриједности за историју југословенског учешћа била је публикација “Наши у Шпанији”, коју је анонимно уредила група интербригадиста и чланова КПЈ. Овај зборник текстова и репортажа о рату и добровољцима издат је у Бриселу. Припремљен је за штампу у јесен 1937. преко Централног комитета. На цијелих 250 страница, била је то најобимнија публикација коју су издали “Шпанци”.¹⁷⁹⁰ Њено је растурање у земљи већ средином марта 1938. забрањено.¹⁷⁹¹

Разумије се, власти су блокирале и унос свих публикација које су добровољци штампали у Шпанији.¹⁷⁹² Након “Димитровца”, чији је посљедњи број изашао крајем 1937. године, Југословени су сарађивали у штампаној новини: “Добровољац слободе”. Радило се о серијској публикацији Интербригада општег типа, која је са шпанског “El Voluntario de la Libertad” превођена на друге језике. Југословени су имали заједничко издање са Чехословацима, али је садржај у малој мјери био југословенски. Од фебруара до септембра 1938. изашло је 17 бројева.¹⁷⁹³ Већ у прољеће 1938. штампање је наишло на потешкоће због несташица струје и папира, тада честих у Барселони.¹⁷⁹⁴

Прва, релативно скромна публикација, углавном са репринтима текстова из “Димитровца”, изашла је у новембру 1937. године. Штамана у двије језичке верзије, звала се “Наши Шпанци” (Nuestros Españoles). На насловници је стављена фотографија Благоја Паровића. Ово је била продукција Комесаријата, тако да су уређивачки посао потписивали Рибар, Густинчић и Мразовић, уз преводе Илије Земана,¹⁷⁹⁵ док је у завршној фази помагао и Митров.¹⁷⁹⁶ Наредне године, објављена је нешто садржајнија публикација “Крв и живот за слободу: Сlike из живота и борбе студената у Шпанији”, коју је издала Унија шпанских студената у Барселони. Редакцијски посао потписали су Рибар, Масларић, Влаховић и Митров. На стотину страница, ова публикација доноси свједочења студената и омладинаца о њиховој борби од Мадрида до Белчите.¹⁷⁹⁷

Једна публикација остала је необјављена. Изгледа да је Рибар озбиљно схватио посао шефа Историјске секције. Већ у прољеће 1937. завршио је прву верзију једне

¹⁷⁸⁹ Реиздање: А. Cesarec, *Španjolski susreti: Knjiga susreta s ljudima i gradovima*, Zora, Zagreb 1961.

¹⁷⁹⁰ *Naši u Španiji*, Bruxelles 1938.

¹⁷⁹¹ НДА, 1361, кут. 30, бр. 2595; АБХ, КБУДБ, пов. ДЗ 1056/1938.

¹⁷⁹² На примјер: АБХ, КБУДБ, пов. ДЗ 2851/1937, забрана листа “Димитровац”, 14. 6. 1937; АЈ, 724, Х–1А/30, забрана листа “Петко Милетић”, 11. 8. 1937.

¹⁷⁹³ Сачувано у: РГАСПИ, 545–2–371, “Чехословацко-југославско издание...”; АЈ, 724, ХІ.

¹⁷⁹⁴ РГАСПИ, 545–2–78, фол. 68, Рибар за Мартија, 17. 5. 1938.

¹⁷⁹⁵ Шпански примјерак: РГАСПИ, 545–2–375, *Nuestros Españoles*, Madrid 1937.

¹⁷⁹⁶ РГАСПИ, 545–2–80, фол. 361, Митров за Густинчића, 5. 12. 1937.

¹⁷⁹⁷ Репринт издање: *Krv i život za slobodu*, Beograd 1982.

брошуре,¹⁷⁹⁸ да би у јесен послао неименовани рукопис у Париз. Али није имао среће, јер је руководство тек остало без финансирања, па су јавили да ће књигу послати у Америку.¹⁷⁹⁹ Рибару је након тога Лонго дао задатак да напише историјску књигу “Једна година Међународних бригада” (*Un año de Brigadas Internacionales*). Он је рукопис завршио након шест седмица писања. Да би текст допунио провјереним подацима, средином маја 1938. од Матрија је тражио приступ “историјском архиву”, који је у међувремену пренесен у Барселону.¹⁸⁰⁰ Колико се сјећа, један примјерак књиге дао је Лонгу, други је имао код себе али је након хапшења у Француској заплијењен, а трећи је извјесни “пуковник Рабле” однио у Москву.¹⁸⁰¹ У тамошњем Државном војном архиву чува се његов рукопис под насловом “Поезија и истина Шпанског рата” (*Поэзия и правда испанской войны*).¹⁸⁰²

* * *

Наравно, Франко није морао чекати нову оријентацију београдске штампе да би у Југославији добио савезника. Као што смо видјели, већ од првог дана конфликта, католичка гласила била су на страни националиста. Јавни разлог овог одређења било је често истицано антицрквено насиље републиканаца. О њему је писао Корошчев “Словенац”,¹⁸⁰³ хрватска католичка штампа предвођена новинама “Католички лист”, “Недјеља” и “Хрватска стража”, а од значаја за јавни дискурс било је и објављивање превода “Заједничког писма шпањолских бискупа” у којем они износе своје виђење рата.¹⁸⁰⁴ Павлаковић с правом примјећује да је управо током трајања шпанске ратне драме католичка црква у Хрватској својим идеолошким садржајем помјерена удесно. Овоме ни најмање није сметало именовање Алојзија Степинца за коадјутора, а од 7. децембра 1937. и за надбискупа загребачког, који је иза Антона Бауера продубио националну хрватску и антикомунистичку линију.¹⁸⁰⁵ Степинац је посланицом од 20. септембра 1936. поручио вјерницима како се у Шпанији под налетом “безбожног бијеса”

¹⁷⁹⁸ РГАСПИ, 495–11–334, фол. 128, Горкић за Гржетића, 12. 5. 1937.

¹⁷⁹⁹ СДЈБ, III, 94, Тито за Гржетића, 21. 9. 1937.

¹⁸⁰⁰ РГАСПИ, 545–2–78, фол. 68, Рибар за Мартија, 17. 5. 1938.

¹⁸⁰¹ V. Ribar, “Iz bataljona ‘Edgar Andre’ u bazu...”, III/II, 363–364.

¹⁸⁰² РГВА, 35082–1–189, Рукопись книги “Поэзия и правда испанской войны”.

¹⁸⁰³ *Slovenec*, Ljubljana, 29. 8. 1936, према: J. Prunk, A. Vidovič-Miklavčič, “Španska državljanska vojna kot dejavnik diferencijacije političnega življenja v Sloveniji”, III/1989, 236.

¹⁸⁰⁴ *Zajedničko pismo španjolskih biskupa cijeloga svijeta o ratu u Španjolskoj (1. srpnja 1937)*, Nova tiskara Vrčec i dr., Sarajevo 1937.

¹⁸⁰⁵ V. Pavlaković, *The Battle for Spain is Ours*, Zagreb 2014, 212–214.

анархиста и комуниста обновило “крваво поганско доба римских царева”.¹⁸⁰⁶ Пред католички Божић одредио је “да се убудуће моле молитве код сваког благослова за потребе свете Цркве” коју су “подивљали анархистичко-бољшевистички елементи” одлучили “да истријебе”.¹⁸⁰⁷

Још важније, из црквених редова израсле су десне омладинске организације “Домагоја” и “Крижара”, чији су људи преузели контролу над значајним дијелом католичке штампе, укључујући и “Хрватску стражу”. Како такође напомиње Павлаковић, пошто је режим допуштао слободну продукцију десничарске пропаганде све док она не би улазила у сепаратизам, таква се штампа у Хрватској користила Шпанијом као рјечитим примјером свега онога што није била сасвим слободна исказати домаћим терминима. КПЈ је оптуживала власти да уз активно сузбијање подршке Републици допуштају потпуно слободан профашистички пропагандни рад хрватске клерикалне штампе.¹⁸⁰⁸ Поред дозвољеног и пожељног антикомунизма, шпански наративи хрватске деснице обилovali су антисемитизмом и расизмом, нападима на либерализам, демократију и масонерију, те поистовјећивањем са десним ауторитарним режимима. Истина, “Католички лист”, полузванично гласило Надбискупије, није отворено симпатисао фашизам, али други листови нису били суздржани. Локални десничарски недељник “Хрватски Загорац” је на примјеру Шпаније указивао како између комунизма и фашизма нема трећег избора. За “Недјељу”, шпански “домољуби” су водили борбу против “јудеоболшевичке” Републике. Екстремно националистичка “Млада Хрватска” је поручивала Хрватима да се удруже у “непробојну фалангу”, евоцирајући одбрану Алказара као примјер херојске борбе.¹⁸⁰⁹ Мит о Алказару као “шпањолском Сигету” – мјесту погибије Николе Шубића Зринског под османском опсадом – постаће једна од централних тема хрватске деснице. Издавачки првијенац Збора духовне младежи из Ђакова, објављен 1937, био је превод књиге Родолфа Тимерманса “Хероји Алказара”.¹⁸¹⁰ Преко католичких удруга изашле су и друге сличне публикације. Иво Богдан, предсједник “Домагоја” и један од уредника “Хрватске страже”, објавио је три брошуре о рату на Пиринејском полуострву.¹⁸¹¹ Умјесто

¹⁸⁰⁶ Цитирано у: I. Bogdan, *Istina o Španjolskoj*, Zagreb 1936, 34-36.

¹⁸⁰⁷ “Opet javne molitve za Španjolsku”, *Katolički tjednik*, Sarajevo, 13. 12. 1936.

¹⁸⁰⁸ “Stojadinovićev režim i Španija”, *Proleter*, Pariz, XIII/6, maj 1937, 4.

¹⁸⁰⁹ V. Pavlaković, *The Battle for Spain is Ours*, Zagreb 2014, 66, 113-152, 209-216.

¹⁸¹⁰ R. Timmermans, *Junaci Alkazara: opis istinitih događaja iz Toleda*, Ђakovo 1937; о миту Алказара, види: V. Pavlaković, “Španjolski Siget: Simbolika Alcázara u hrvatskim novinama”, *ČSP*, 3/2019, 735-749.

¹⁸¹¹ I. Bogdan, *Istina o Španjolskoj*, Zagreb 1936; I. Bogdan, *Španjolska u krvi i plamenu: Dalji i bliži uzroci građanskoga rata*, Zagreb 1937; I. Bogdan, *Nova Španjolska: Značenje građanskoga rata*, Zagreb 1937.

екстензивних цитата којима би илустровали суштину порука, можда је довољно напоменути како ће аутор Богдан ући у “домовинско руководство” усташког покрета, а под НДХ ће обнашати функцију главног цензора.¹⁸¹² На основу свега што је тада написано о Шпанији, не изненађује констатација како је управо у овом времену дошло до међусобног препознавања и конвергенције усташких и клерикалних кругова, чије ће везе бити од кључног значаја за брзину априлског преврата 1941. године.

Један од водећих митова кога су пласирали десничарски и клерикални листови била је бројка од 17 хиљада свештених лица убијених од стране “црвених”.¹⁸¹³ Детаљни су били и описи истинитих или наводних, те физичких или симболичких насиља, који су учињени према цркви и свештеницима. Ипак, црква и њена друштвена улога у ратом захваћеној земљи нису прошле без критичког осврта. Смодлака је написао како учињена недјела “с правом осуђује цијели цивилизовани свијет”, али како је насиље према цркви уједно логичан одговор народа код кога су симпатије давно проигране: “Пристајање свећенства уз оне које је народ мрзио учинило је да народ замрзи и попове”.¹⁸¹⁴ Марко Орешковић, обраћајући се тадашњем хрватском читаоцу, након критике шпанске цркве напомиње, да га “браћа по вјери криво не схвате”, како он није “ни православац, ни жидов, већ прави правцати католик”, али како се “по правди бога” мора рећи истина: “Не мрзим цркву, већ оне који у њено име пљачкају сиромашни народ... који се позивају на бога кад убијају људе... Питам ја вас сада, да ли су цркви потребни огромни комплекси земљишта, да ли су свецима потребна богатства?”¹⁸¹⁵ Ламентирајући над шпанским згариштима, Бихаљи Мерин аргументује како паљење цркава није било антирелигијски, него чин социјалне борбе: “Могло је бити верника међу онима који су потстакли пожар у цркви Сан Николас, који су унели ватру у још по коју од хиљаде цркава и хиљаде манастира у Шпанији. Нису то биле цркве Христа, братског и патњама растрзаног, већ владалачке куће његових неверних пуномоћника. Цркви, поседнику огромних пољских добара, рудокопа, топионица и бродоградилишта, била је намењена ватра чишћења.”¹⁸¹⁶

¹⁸¹² “Bogdan, Ivo”, *Tko je tko u NDH*, Minerva, Zagreb 1997, 45.

¹⁸¹³ *Nedjelja*, Zagreb, 20. 9. 1936, 1, према: V. Pavlaković, *The Battle for Spain is Ours*, Zagreb 2014, 140. Број црквених жртава је утврђен на 6.832; починиоци нису били само “страни елементи”, него су врло често били мјештани, неријетко сами вјерници; Casanova, 204-211.

¹⁸¹⁴ J. Smodlaka, *Svjetski rat na tlu Španije*, Zagreb 1936, 15.

¹⁸¹⁵ M. Orešković Krtija, *Autobiografija*, Zagreb 1976, 166, 171.

¹⁸¹⁶ O. Bihalji-Merin, *Španija između srmti i rađanja*, Beograd 1956, 38. Сличан аргумент даје и Чолаковић у својој забрањеној брошури: R. Bosanac, *Španija u plamenu*, Književni glas, Zagreb 1937, 4-5.

Ипак, најгласнија критика, не због оштрине, него због позиције са које је изречена, дошла је у прољеће 1937. чланком “Размишљања о Шпанији” истакнутог словеначког католичког интелектуалца и хришћанског социјалисте Едварда Коцбека. Својом анализом узрока рата Коцбек је тежину кривице ставио пред аристократију и свештенство. Они су, тврдио је Коцбек, акумулирали “голема богатства” са којима је црква постала “један од најстрашнијих тлачитеља”. Сиромашно сељаштво, посебно на југу земље, пуштено је да пропада у материјалној и духовној биједи. Када год се бунило, против њих је стајала већина свештеника, спремних да благосиљају тенкове. Са друге стране, упирали су прстом у непостојећу комунистичку опасност, која је обичан изговор за вођење класног рата одозго.¹⁸¹⁷ Очекивано, Коцбек је својим текстом узнемирио клерикалне кругове у земљи. Реакције су биле готово инквизицијске. Словеначка клерофашистичка омладина, која је већ износила радикалне ставове о Шпанији, појачала је своје писање након објаве Коцбековог текста, са неколико одговора на њега.¹⁸¹⁸ Нападачки је наступио и “Словенац”. Љубљански католички ординаријат је повео поступак против Коцбека и казнио га забраном држања предавања пред католицима “док не поправи саблазан” коју је узроковао својим чланком. Када се читаво уредништво часописа “Дом и свијет” (*Dom in svet*) уз већи број сарадника солидарисало са Коцбеком, “Католичка тискара” је обуставила његово штампање, прекидајући петесетгодишњи рад овог католичког гласила.¹⁸¹⁹

Својеврсну аутокореkcију прошла је и штампа под утицајем ХСС-а. Већ у јануару 1937. године, “Хрватски дневник” је донио афирмативан интервју са генералом Франком. Неповољнији однос према Републици неоспорно је био условљен антикомунистичким позицијама руководства око Мачека.¹⁸²⁰ Наравно, десно помијерање мачековских медија није било довољно да би задовољило клерикалну десницу. “Хрватска стража” је и поткрај 1937. нападала “југомасоне” из “Јутарњег листа” зато што се и даље усуђују говорити о националистичком бомбардовању “мирних грађана”.¹⁸²¹ Уосталом, нису сви пратили Мачекову тежњу за дистанцирањем од шпанског конфликта. Декларативно антифашистичке и отворено прорепубликанске

¹⁸¹⁷ E. Kocbek, “Premišljavanje o Španiji”, *Dom in svet*, Ljubljana, 1–2/1937, 90–105.

¹⁸¹⁸ На примјер: “Kdo je krivec v Španiji”, *Straža v viharju*, Ljubljana, 6. 5. 1937, 107; “Razgled po svetu”, *Straža v viharju*, Ljubljana, 3. 6. 1937, 121; “Špansko ali – ali”, *Straža v viharju*, Ljubljana, 25. 6. 1937, 127; види и: J. Prunk, A. Vidovič-Miklavčič, “Španska državljanska vojna kot dejavnik diferencijacije političnega življenja v Sloveniji”, *III/1989*, 236–237.

¹⁸¹⁹ V. Novak, *Magnum Crimen: Pola vijeka klerikalizma u Hrvatskoj*, Beograd 1986, 312–316.

¹⁸²⁰ *Hrvatski dnevnik*, 19. 1. 1937, према: V. Pavlaković, *The Battle for Spain is Ours*, Zagreb 2014, 93.

¹⁸²¹ “Ubijanje mirnih građana”, *Hrvatska straža*, Zagreb, 3. 12. 1937.

ставове, мада суштински пацифистичке и антиреволуционарне, наставио је изражавати готово сав СДС. Горкић је извршним оцијенио писање неких локалних листова, из којих “Нови лист” преузима информације.¹⁸²² Са блиских позиција наступали су и неки лијево оријентисани лидери ХСС-а, изазивајући честе нападе од стране деснице. Мачек је безуспјешно покушао извршити притисак на уредништво “Сељачке мисли” да напусте љевичарску линију – изражену њиховим “претјераним” бављењем шпанским питањем и “пренаглашавањем” фашистичке пријетње – и да пређу у “Сељачки дом”.¹⁸²³ Његова приватно исказана жеља да “не цијепа Хрвате на шпанском питању”,¹⁸²⁴ остала је неостварена. Павлаковић темељно аргументује како је управо Шпански грађански рат указивао на јасну поларизацију хрватског политичког корпуса. Већина оних који су подржавали Франка, касније ће подржавати усташки режим, а многи љевичари из СДК, Хрвати и Срби, прићи ће партизанима и комунистичком покрету отпора.¹⁸²⁵ Подјелу у Мачековом покрету и отпор “лијевих елемената” утицају “клерикалаца и франковаца” примијетио је Тито већ током свог боравка почетком 1937, и није без значаја то што је насупрот размаху шовинизма и антирадничке политике апострофирао управо “огромне симпатије за шпањолску демократију” међу хрватским масама.¹⁸²⁶

* * *

Као значајан изузетак у отклону званичне политике, подршка Републици дошла је из редова земљорадничке левнице Драгољуба Јовановића, која је дужи низ година функционисала као аграрно-социјалистичка платформа унутар Савеза земљорадника, а марта 1940. издвојила се у засебну Народну сељачку странку.¹⁸²⁷ Јовановић је био једини лидер из редова опозиције који је поздравио позиве комуниста за стварање “Народног фронта слободе” по угледу на француску коалицију, иако је према њима задржавао одређену резерву, као и они према њему. Ипак, земљорадничка левница је имала искрене намене у погледу лијевог усмјеравања опозиционог блока у Југославији. То је показала и у односу према спољној политици земље и питању Шпанског грађанског рата.¹⁸²⁸ На

¹⁸²² РГАСПИ, 495–11–334, фол. 47, Горкић за Гржетића, 7. 2. 1937; АЈ, 790/1, 1937/12.

¹⁸²³ V. Pavlaković, *The Battle for Spain is Ours*, Zagreb 2014, 78, 89, 97–103, 151, 175, 255–257.

¹⁸²⁴ И. Дамњановић, “Драгољуб Јовановић и Шпански грађански рат”, *Друштвено-политичка и научна мисао и делатност Драгољуба Јовановића*, САНУ, Београд 2019, 164.

¹⁸²⁵ V. Pavlaković, *The Battle for Spain is Ours*, Zagreb 2014, 27, 38–39, 77, 248–257.

¹⁸²⁶ СДЈБ, III, 74, извјештај Тита, 14. 4. 1937.

¹⁸²⁷ М. Радојевић, “Земљорадничка левица и социјално-економско питање”, *Токови*, Београд, 1/1990, 125.

¹⁸²⁸ Б. Петрановић, “Земљорадничка левица и Шпански грађански рат”, *Историјски гласник*, Београд, 1–2/1987, 179–191.

позив званичника Републике крајем јануара 1938. у Шпанију су дошли представници страних парламентарних делегација, претежно социјалдемократске оријентације, да би присуствовали сједници Кортеса која је 1. фебруара одржана у Монтсерату, старом самостану у каталонском залеђу. Југословенску делегацију чинили су вођа лијевих земљорадника Драгољуб Јовановић, православни свештеник, брат младобосанца Владимира, Војислав Гађиновић и бугарски емигрант Коста Тодоров.¹⁸²⁹ Делегација је обишла и југословенске добровољце на положајима у Арагону, којима је Јовановић “одушевљено говорио о Народном фронту”.¹⁸³⁰

Јовановић је дао краћу и изјаву која је пренесена и у исељеничкој штампи у Америци. Том приликом је нагласио политичку разнородност југословенске делегације али и њену повезаност заједничким увјерењем да “развој демократије у нашој земљи, као и код осталих народа, директно зависи од начина како ће се окончати садашњи конфликт у Шпанији”.¹⁸³¹ Дао је и дужу изјаву за “Las Noticias”, барселонски лист под покровитељством UGT, која је штампана 9. фебруара под насловом “У Шпанији се рјешава слобода Југославије”. Јовановић је том приликом изразио дубока осјећања солидарности југословенског народа за ствар Републике, коју многи сматрају својом. Југословенско Посланство у Мадриду доставило је Београду превод чланка и узгред напоменуло да је у делегацији био и новинар Јаков Алтмајер “који стоји у најужој вези са директним повереником Стаљиновим Алварез дел Вајом ком редовно извештава о свим приликама у нашој земљи”.¹⁸³² Заправо, Алтмајер је био њемачки социјалдемократ, који је у својству изасланика Републике дошао у Београд са мисијом проналаска заинтересованих за посјету Барселони. На Јовановића је га је упутио његов познаник Милан Гавриловић, уредник “Политике”. Вођа лијевих земљорадника се на пут у Шпанију одлучио тек након дискусије са својим страначким колегама, који су били подијељених мишљења.¹⁸³³

Иницијативом Међународног комитета за помоћ Шпанији, 10. фебруара 1938. одржана је у Паризу конференција која је окупила многе прорепубликански настројене европске парламентарце, међу њима и југословенску делегацију која се враћала из Шпаније. Том приликом Јовановић се обратио присутнима.¹⁸³⁴ Према извјештају

¹⁸²⁹ М. Perić, “U bateriji Karl Libkneht”, III/III, 292.

¹⁸³⁰ В. Nešković, “Španija sa trideset godina udaljenosti”, III/V, 11.

¹⁸³¹ АЈ, 334, ПО 19–126, превод изјаве, 3. 3. 1938.

¹⁸³² АЈ, 384, кут. 9, пов. бр. 294/1938; АЈ, 334, ПО 19–123.

¹⁸³³ И. Дамњановић, “Драгољуб Јовановић и Шпански грађански рат”, *Друштвено-политичка и научна мисао и делатност Драгољуба Јовановића*, Београд 2019, 161–162.

¹⁸³⁴ “Le vibrant meeting de la mutualité”, *L'Humanité*, Paris, 11. 2. 1938, 2.

париског дописника Централног пресбириа, народни посланик је изразио општи стид и срамоту што се Стојадиновић сврстава уз фашистичке земље, док Југословени у Шпанију шаљу “цвет своје омладине да се бори за победу демократије”.¹⁸³⁵

Вративши се у земљу, Јовановић је написао један живописан текст о својим запажањима у Шпанији, који је прво објављен у загребачком мјесечном часопису “Књижевник”, од чијег је уредника Милана Дурмана унапријед добио хонорар за путне трошкове. Текст је затим приређен као засебна брошура наслова “Био сам у Шпанији: Утисци са фронта слободе”, која је штампана у Крагујевцу као полулегална самиздат публикација.¹⁸³⁶ Јовановић је у свом тексту у потпуности наступао с позиција легализма, бранећи легитимну власт међународно признате Републике, која је тражила минимални социјални напредак а онда била приморана да се брани. Видљиви су у њему и суштински осврти којима се сагледава непремостив јаз међу шпанским класама, као и похвале изречене југословенским добровољцима. Ту је и признање које се одаје комунистима за увођење дисциплине у војску, уз опаску да, упркос томе, њихов утицај није пресудан. Реално је представљена вјерска ситуација, односно њено одсуство, као и процес експропријације, али уз обавезну напомену да су и свештеници и индустријалци у кључном тренутку углавном иступили против Републике, остављајући вакуум кога су попунили раднички синдикати.¹⁸³⁷

Занимљиви су и његови описи југословенских добровољаца, које је нашао у саставу “групације”, будуће СХХХХ бригаде, док се налазила у Алкорису. Његов опис је карактеристичан поглед извана на тадашње стање овог контингента. Јовановић је у штабу упознао Филипчева, Стевана Лилића и добровољца Данила. Како примјећује, интернационалаца је тек трећина у интербригадама, укупно веома мало, између 7–8 хиљада, док је само Италијана на другој страни преко 100 хиљада. Претјерујући, кажу му Југословени да су трећи по величини, иза Француза и Пољака, да је Бугара највише у команди, али да су они сами поднијели највеће жртве у биткама за Мадрид. Руса, каже, готово да нису видјели, осим нешто њихове опреме, најчешће возила. Видљива је и слаба опремљеност. Мало ко има комплетну униформу и нико није исто обучен. Посебно међу официрама се нађе доста комада цивилне одјеће. Како су сви дошли, то је прича за себе: “Сваки личан случај јесте један роман”. Делегација је затим отишла у Каланду, међу

¹⁸³⁵ АЈ, 334, ПО 19–125, информација из Париза, 11. 2. 1938; АЈ, 37, кут. 31, јед. 225 – Шпанија.

¹⁸³⁶ И. Дамњановић, “Драгољуб Јовановић и Шпански грађански рат”, *Друштвено-политичка и научна мисао и делатност Драгољуба Јовановића*, Београд 2019, 163–164.

¹⁸³⁷ Д. Јовановић, *Био сам у Шпанији: Утисци са фронта слободе*, Београд 1938; оригинални примјерак ове брошуре сачуван је у библиотечком фонду Архива Југославије.

артиљерце “Либнехта”, који су са II дивизионом припојени 45. дивизији. Ту срећу Кочу Поповића, који је уредник зидних новина. Авантуриста је, напомиње Јовановић, било у почетку, посебно међу Французима који су имали само једну границу да пређу, али се људство временом искристалисало не само политички него и по моралној линији. Сада је ту, каже, “цвет омладине”.¹⁸³⁸

* * *

Борци су свакако имали задатак да свој контингент представе као страначки мјештовит. Док је Драгољуб Јовановић држао говор у Алкориси, каже да је преводилац био један “радићевац”, а постројени су на помен вође ХСС-а довикнули “Живио Мачек!” “Већина су, за цело, комунисти, али не тако сигурна већина. Бар педесет од сто наших... припадају другим странкама”, најчешће ХСС.¹⁸³⁹ То, као што смо видјели, није потврђено званичном статистиком, чак ни близу. Наравно, овај подухват је имао јасан циљ. Знајући за Јовановићев долазак, Тито је писао Густинчићу: “Ако вам се укаже прилика разговарајте са њим специјално о раду и акцији” за “народни фронт”.¹⁸⁴⁰ Но, студент Марко Перић је направио мали “инцидент”. Тражио је ријеч након обраћања Јовановића, који се неспретно изразио са жељом да се Југославији “догоди” Шпанија. Перић је рекао, напротив, да су они ту дошли управо да би спријечили да се народу у Југославији догоди оно што се дешава у Шпанији.¹⁸⁴¹

Народнофронтска пропаганда вођена је и на националном плану. Како је већ речено, Република је служила као примјер мултиетничке, федералне земље, која има за циљ да заштити своју независност, док штити права мањинских и конститутивних народа у њој.¹⁸⁴² На фудбалском игралишту у Тамаритеу 14. новембра 1937. свечано је постројена “Ђаковићева” чета која је добила име “Иван Цанкар”. Био је то резултат упознавања Словенаца из три јединице, “Ђаковића”, “Димитрова” и ПТБ “Милетић”.¹⁸⁴³ Осим њихове иницијативе, радило се, свакако, о партијској пропагандној акцији, којом је поновљен претходни потез уперен ка хрватском јавном мнијењу, стварањем чете

¹⁸³⁸ Д. Јовановић, *Био сам у Шпанији: Утисци са фронта слободе*, Београд 1938, passim.

¹⁸³⁹ Д. Јовановић, *Био сам у Шпанији: Утисци са фронта слободе*, Београд 1938, passim.

¹⁸⁴⁰ РГАСПИ, 545–2–80, фол. 399, Тито за Густинчића и Масларића, 3. 2. 1938.

¹⁸⁴¹ М. Perić Velimir, *Doživljaji jednog Španca*, Zagreb 1963, 61.

¹⁸⁴² На примјер: “Slovenci in boj španskega ljudstva”, *Proleter*, Pariz, XIII/8, juli 1937, 9.

¹⁸⁴³ S. Belić Dudek, “U jedinicama Internacionalnih brigada”, III/II, 81; S. Belić, *Na bojnim poljima Španije*, Beograd 1970, 119–120.

“Матија Губец” у батаљону “Димитров”.¹⁸⁴⁴ Међу некролозима понајвљан је онај о Матији Шипраку, предсједнику свеучилишне организације ХСС-а у Загребу, који је пао као “непоколебљиви присташа уједињења свих демократских снага”.¹⁸⁴⁵

Посебно живу кореспонденцију са националним удружењима ван земље водио је Густинчић. Добијао је “срдачне поздраве” од друштава и уредника емигрантских листова као што су “Једнакост” (Enakopravnost) из Кливленда, Хрватски просвјетни савез из Монреаља,¹⁸⁴⁶ или Хрватско-српски напредни клуб “Орески” из Перта, који у Шпанију шаље поруке поноса “нашим јунацима хрватским, српским и словенским”.¹⁸⁴⁷ Антифашистичка солидарност стварала је осјећај југословенског одређења. Владимиру Ћопићу, хрватском команданту, Видовдански конгрес Срба у Америци, слао је поздраве за њега и “све храбре борце: Србе, Хрвате и Словенце”.¹⁸⁴⁸ Заузврат, Масларић, Ћопић и Густинчић су поздрављали Другу конвенцију Српског напредног покрета Канаде, са поруком да њихова борба у Шпанији истовремено удара и по “издајницима народа Југославије”.¹⁸⁴⁹ До симболике се педантно држало. Како је јављено, Густинчић, Јардас и десет “хрватских, српских и словенских другова војника”, у име Друге конвенције Хрватског просвјетног савеза у Торонту, положили су вијенац на Паровићев гроб.¹⁸⁵⁰ Густинчићу су млађи борци касније приговарали како је он своју позицију користио за личну промоцију, јер су поздрави и текстови често ишли на име, или са потписом “капитана Густинчића”,¹⁸⁵¹ али је резултат његових настојања ипак била вриједна промоција Интербригада међу економском емиграцијом. Такође, Густинчић је по линији “народног фронта” покушао да утиче и на дешавања у земљи, директном кореспонденцијом са политичарима лијеве, социјалистичке оријентације, као што је случај са Етбином Кристаном.¹⁸⁵²

Ипак, ништа од овога није помогло да се изградња југословенског “народног фронта” помјери са мртве тачке. Томе свакако нису помагале ни вијести из Шпаније. Једна, на примјер, објављена у “Самоуправи” средином марта 1938, преноси вијести о

¹⁸⁴⁴ V. Pavlaković, “Matija Gubec goes to Spain: Symbols and Ideology in Croatia, 1936–1939”, *The Journal of Slavic Military Studies*, 17/4, 2004, 727-755.

¹⁸⁴⁵ *Krv i život za slobodu*, Barcelona 1938, 31-32.

¹⁸⁴⁶ РГАСПИ, 545–2–80, фол. 3-4, дописи Густинчићу, 24. 12. 1936. и 3. 1. 1937.

¹⁸⁴⁷ РГАСПИ, 545–2–80, фол. 22-23, ХСКН “Орески” за Густинчића, 1937.

¹⁸⁴⁸ РГАСПИ, 495–277–191, фол. 21, ВОССД за Ћопића, 27. 6. 1937.

¹⁸⁴⁹ РГАСПИ, 545–2–80, фол. 33-34, Масларић, Ћопић и Густинчић, 12. 12. 1937.

¹⁸⁵⁰ РГАСПИ, 545–2–80, фол. 39, допис за ХПС у Торонту, 16. 1. 1938.

¹⁸⁵¹ АЈ, 724, I–B/10, Контролна комисија, 3, изјава М. Видаковића.

¹⁸⁵² A. Vovko, “Špansko pismo Dragotina Gustinčiča...”, *Zgodovinski časopis*, Ljubljana, 42/4, 1988, 571-574.

неслагањима унутар републиканског табора, посебно на линији Пријето–Москва.¹⁸⁵³ Зато ни Шпанија више могла да послужи као примјер добре праксе. До тог периода, било је видљиво како, за КПЈ, спајање са опозицијом није опортуно, јер су ставови вођа у односу на Стојадиновићев режим већ били сумњиво амбивалентни. Можда је најбоља илустрација томе, када гледамо из шпанске визуре, питање именовања артиљеријске батерије Мирка Ковачевића. Он пише свом пријатељу Бранку Крсмановићу, непосредно пред прољећно повлачење кроз Арагон:

“Сад се стало на томе да се узме име Влатка Мачека. У батерији има много Хрвата, те би се и батерија репрезентовала у јавности као јединица омладинаца хрватских националних револуционара, који хоће ево оваквом борбом решавати национално питање. Бојазан лежи у томе, да се не би случајно Мачек одрекао тога да постоји нека јединица у Шпанији, која се бори на страни шпанске републике. Међутим ако би Мачек само најавио да нема ништа против да се ова јединица назове његовим именом, моје је уверење да би пропаганда људи из ове батерије, међу хрватским масама наишла на силан одзив и показала им исправан пут долажења до националне слободе, односно независности. За ову ствар писаћу одмах Густинчићу, односно Масларићу.”¹⁸⁵⁴

Ипак, за овакво нешто није било никакве шансе. Масларић је јавио Титу како борци ово предлажу, али “сам одмах сео чим сам о томе сазнао и написао писмо Мирку и предложио име Стјепана Радића”. Радић је умро “као вођа и мученик” и “сад је мртав и не може више да греша”. Међутим, “Мачек је жив и знамо његов став о конституанти у којој се дају концесије двору... Зар то није нова капитулација?”¹⁸⁵⁵ КПЈ се већ кретала солидно улијево, док је руководство Мачекове странке отишло далеко удесно.¹⁸⁵⁶ До краја 1938. извршена је смјена кадрова унутар КП Хрватске, јер је руководство око Јосипа Краша показало тенденције “ликвидаторског” односа према ХСС-у. Док су они сматрали да је ХСС прејака и да је самим тим сваки независан изборни наступ узалудан, Тито је тражио принципијелно помијерање на позиције “радничког блока”. Постављање новог, пројугословенског руководства у КП Хрватске на челу са Радетом Кончаром и Владимиром Бакарићем – али и Масларићево одбијање да живим политичаром крсте своју батерију – биће освећено годину дана касније. Августа 1939. године, Влатко Мачек

¹⁸⁵³ “Сукоб Прието–Москва”, *Самоуправа*, Београд 13. 3. 1938, 1.

¹⁸⁵⁴ РГАСПИ, 545–2–80, фол. 66, Ковачевић за Крсмановића, 3. 3. 1938.

¹⁸⁵⁵ АЈ, 724, I–B/4, Масларић за Тита, 9. 3. 1938.

¹⁸⁵⁶ V. Pavlaković, *The Battle for Spain is Ours*, Zagreb 2014, 273–298.

је постигао договор са кнезом Павлом: створена је Бановина Хрватска а ХСС је уведена у власт.¹⁸⁵⁷

* * *

Да ли су тексту Драгољуба Јовановића пресудиле појединости или цјелина, није толико ни важно: рјешењем државног тужиоца од 20. септембра 1938. забрањено је растурање Јовановићеве брошуре.¹⁸⁵⁸ Овакав епилог био је сасвим очекиван. Већ 22. фебруара 1938. отправник послова у Мадриду пренио је Београду констатацију националистичког Радио Сан Себастијана на изјаве Драгољуба Јовановића о “реду и дисциплини у црвеној Шпанији” у којој “није видео ни једну порушену цркву”. “То је зато”, парафразира Мацан, “што су црвени водили стране парламентарце само онамо камо је њима конвенирало а нису им дали да ступе непосредно у додир са народом и војском на фронту па да виде борбе које се воде по градовима и селима за комад хлеба и страхоте затвора ‘чеке’.” Јовановић, наставља Мацан, “треба да зна да у црвеној Шпанији нема ни једне једине цркве или манастира, који не би били порушени, запаљени или бар опљачкани и затворени, ако нису употребљени за касарну или складиште оружја или муниције”.¹⁸⁵⁹ Другим ријечима, Јовановић је из Шпаније испраћен денунцијацијом отворено сатканом од франкистичке пропаганде, при чему се тачно и не види гдје она престаје, а гдје почиње мисао југословенског дипломате. Потоња забрана стога не представља никакво изненађење. Онима који су хтјели заступати страну коју је Београд све више сматрао непријатељском, поље слободе изражавања било је већ полако али сигурно затворено.

Као што ћемо видјети у наставку, извјештаји сличног идејног правца долазили су у Београд већ мјесецима, вршећи утицај на званичне ставове. Такви ставови пласирани су у медије под државним покровитељством, посебно каналима Министарства унутрашњих послова. Полицијски агент Ђуро Сарапа потписао је низ текстова антикомунистичког карактера, који су излазили у серијским публикацијама као што су “Полиција” и “Криминална библиотека”. Један од његових текстова о Шпанији с почетка 1938. говори о сарадњи “шпанске масонерије са комунистима и анархистима” под којом се земља “прикривено али ипак доследно и стално колективизира односно

¹⁸⁵⁷ S. Gužvica, *Before Tito*, Tallinn 2020, 169-176.

¹⁸⁵⁸ AJ, 724, X-1A/39, распис Савске бановине, 21. 9. 1938; такође: HDA, 1361, кут. 30, бр. 2618.

¹⁸⁵⁹ AJ, 384, кут. 8, пов. бр. 199/1938.

комунизирати”.¹⁸⁶⁰ Вриједно је знати да је уредник “Криминалне библиотеке” био Драгослав Лазих, начелник у Министарству, а да је она од почетка пласирала антикомунистички и антирепубликански наратив, без иједног критичког текста о фашизму и нацизму.¹⁸⁶¹ Министарство је средином године банским управама прослиједило списак “шпанских слободних зидара – сарадника анархиста и комуниста”, што је праћено и другим списковима “непожељних” Шпанаца којима не би требало издавати визе.¹⁸⁶² Од значаја за шпанско питање био је и рад југословенског представништва Међународне антанте за борбу против Треће интернационале, односно Југословенског антикомунистичког комитета са сједиштем у Београду. Полицијски службеници, ако већ нису читали католичку штампу, могли су се информисати о “разврату без граница” у порушеним црквама из редовно достављаног “Билтена” организације која је уживала безрезервну подршку државе.¹⁸⁶³

Тако на примјер, Матко Кумарић, запослен као уредник “Врбаских новина”, службеног гласила Врбаске бановине, потписујући се у име Антикомунистичког комитета Бањалуке, 9. јуна 1938. обавјештава предсједника Окружног суда да ће “свештеник г. Виценик, који је пре неколико дана одржао предавање у Београду о Шпанији, такво предавање одржати у Бањој Луци” у свечаном окружењу велике дворане Банског двора. Кумарић моли предсједника да извијести судије и друго особље и “упути” га да присуствује, што је овај и учинио.¹⁸⁶⁴ Као снажан контраст овом догађају стоји посљедње предавање Владимира Дедијера о Шпанији, које је у Бањалуци одржано годину дана раније у организацији Клуба академичара, локалног љевичарског кружока. Предавање су прекидали франковци, који су кроз прозоре бацали каменице а затим угасили струју, па је Дедијер своје предавање пред пуном салом Хрватског дома завршио у мраку.¹⁸⁶⁵

* * *

¹⁸⁶⁰ АЈ, 14, кут. 23, јед. 56, текстови Ђуре Сарапе и друго.

¹⁸⁶¹ О. Milosavljević, *Savremenici fašizma*, Beograd 2010, I, 428-429, II, 162-166.

¹⁸⁶² АБХ, КБУДБ, пов. ДЗ 2723/1938; исто, пов. ДЗ 2547/1938.

¹⁸⁶³ АОИРПП, V 1–15 (36), “Билтен” бр. 26, 24. 7. 1936.

¹⁸⁶⁴ АРСБЈ, 23, јед. 20, бр. Su 1077/1938. Ради се о православном свештенику Владимиру Виценику, чија су свједочења “Срп и чекић над Шпанијом” тек објављена у Њемачкој; J. Priese, *Hammer und Sichel über Spanien: In rotspanischen Kerkern*, Leipzig 1938.

¹⁸⁶⁵ S. Basta, “Gimnazijski dani”, *Banjaluka u radničkom pokretu i NOB: zbornik sjećanja*, II, Banjaluka 1985, 421; V. Dedijer, “Španija i dnevni list ‘Politika’ 1936–1937”, III/V, 385.

Када говоримо о југословенској десници, једно од питања које је и даље отворено односи се на могућност учешћа Југословена у рату на страни Франка. Такво питање се поглавито поставља за усташе и друге хрватске десничаре, чија је пропаганда, инспирисана како фашистичком тако и католичком идентификацијом, била изразито наклоњена националистима. Живојин Павловић је у својим репортажама за “Слободну ријеч” из Торонта писао да је у Шпанију из Италије упућено “неколико стотина усташа”, те да извјесни “агенти” Марушић и Дашек врбују за Франка међу хрватским емигрантима у Америци и Белгији.¹⁸⁶⁶ Ипак, историјски извори и политички контекст иду у прилог готово потпуно негативном одговору на претходно питање. Сходно мартовском споразуму Мусолинија и Стојадиновића, усташки кампови у Италији су распуштени, тако да је организовано слање усташа у Шпанију италијанском везом било готово немогуће.¹⁸⁶⁷ Окружницом од 10. фебруара 1938, Министарство унутрашњих послова упозорило је посланства да мотре на поновно буђење усташке емиграције, којој је онемогућен даљи рад како акцијом Италије тако и претходним држањем земаља Антанте, с тим да се Шпанија том приликом није спомињала као дестинација у којој би тај проблем био извјестан.¹⁸⁶⁸

Једини до сада познат изузетак у службеној документацији, ако не рачунамо маштовиту дојаву како се у Барселони “налази један одред Усташа” из Копривнице који “немилосрдно пљачкају... и воде ванредно раскалашан живот”,¹⁸⁶⁹ био је доушнички извјештај са збора просуташке фракције ХСС-а у Вараждину од 6. децембра 1937. године. Ту се могло чути како Павелић у Шпанији има 70 хиљада “својих људи” који се “спремају” за Југославију. Наравно, и ова тврдња била је чиста фантазија: Павелић је у италијанским камповима у најбољем случају имао нешто мање од хиљаду људи. Према поменутом споразуму, они су тада били конфинирани. Из Павелићевих уста могло се касније чути како је у Шпанији погинуо само један од његових усташа, мада је његово име остало непознато. Притом, ријетки јавно нотирани хрватски случајеви нису везани за усташе, макар не изричито: загребачки “Радник” објавио је 28. маја 1937. да су двојица лопова из Чаковца, Бавчевић и Крстуловић, отишли преко Италије у Шпанију, гдје су

¹⁸⁶⁶ С. Гавриловић, “Живојин Павловић и Грађански рат у Шпанији”, *Ужички зборник*, 17, Ужице 1988, 302-303; Ж. Павловић, *Новинарска делатност*, Чајетина 2001, 156-158.

¹⁸⁶⁷ Једини изузетак у италијанском слању етничких Југословена на шпанско ратиште односи се на регрутацију војно способних грађана у граничним подручјима Истре и Јулијске крајине.

¹⁸⁶⁸ АЈ, 384, кут. 8, пов. бр. 325/1938.

¹⁸⁶⁹ АОИРПП, РП, V 2в-9 (37), распис Зетске бановине, 5. 5. 1937.

ступили у Франкову војску, одакле су убрзо дезертирали а затим се преко Алжира вратили у Југославију.¹⁸⁷⁰

Позната нам је и прича о средњошколцу Мирку Секси, о чијој је судбини прва извијестила “Политика”. Мирко је био син Петра Сексе, судије дугог стажа, који је службовао у неколико вароши у Босни и Херцеговини. Мирко је рођен 1920. у Прњавору. Већину свог живота провео је у Босанском Новом, гдје му је отац радио као судија за малолетнике. Ту је, према једном сјећању, Мирко примљен у СКОЈ. Тек напунивши шеснаест година, донио је одлуку да иде у Шпанију. Без поздрава, отпутовао је у Шибеник, родно мјесто својих родитеља, гдје се укрцао на један италијански брод. Отац му је говорио италијански, па је могуће да се и он знао споразумијевати са морнарима који су га сакрили. Брод је искрцан у Сеути, гдје се Мирко пријавио у Франкову војску са којом је упућен на фронт према Мадриду. Сковао је план да се првом приликом пребаци на другу линију фронта. При покушају преласка откривен је и стријељан. Наравно, Мирко Сексо није био добровољац Франкове војске, али је прича у том контексту важна зато што се, како пише “Политика”, он на фронту “нашао са своја два познаника”. Не знајући ништа о свом најстаријем сину, породица Сексо се у међувремену преселила у Бањалуку. Након два мјесеца боловања, Петар је наставио каријеру у Окружном суду. Тек око католичког Божића родитељи су добили прве информације: “Тада им је од пријатеља његовог сина из војске генерала Франка стигла тужна вест да је њихов син стрељан. Његови другови писали су о свему опширно и навели историјат његовог бегства и мотиве смртне пресуде.”¹⁸⁷¹ Дакле, сам Мирко, као скојевац, није био “национални” добровољац, док то за његове познанике не можемо са сигурношћу рећи. Најизвјеснија би вјероватно била претпоставка да су они били припадници Легије: Милојко Теофиловић је приликом пристајања у Сеути лjeta 1936. упознао једног легионара из Сплита.¹⁸⁷² Могуће је да се и сам Мирко јавио управо у “терцио”, који је био отворен за странце, обично ратнике—плаћенике, међу којима је могло бити и усташа, али и људи другачијих профила.

Што се тиче конкретних, службено забиљежених покушаја одласка у Франкове редове, занимљиво је, међитим, да такве случајеве срећемо међу етнички мјешовитом

¹⁸⁷⁰ V. Pavlaković, *The Battle for Spain is Ours*, Zagreb 2014, 153-155.

¹⁸⁷¹ “Млади гимназиста...”, *Политика*, Београд, 11. 1. 1937, 15; М. Javorski, “Mirko Sekso – dobrovoljac u Španiji”, *Četrdeset godina*, IV-2, Beograd 1960, 231-232; АРСБЛ, 23, досијеа, 214; Сексо Петар. Службени телеграмски упит о судбини младића упућен је Посланству у Мадриду 12. новембра; АЈ, 384, кут. 4, пов. бр. 1573/1936.

¹⁸⁷² М. Teofilović, *Kopnom i morem po belom svetu*, Beograd 2001, 122.

омладином. Бак Трговачке академије у Београду, Коста Бјеличић из Бајине Баште, дао је изјаву Начелству среза рачанског 26. фебруара 1937, којом признаје да је он са још тројицом ђака – Душаном Укропином, Живојином Анђелковићем и Мирком Барбарусом – планирао током школске екскурзије у Сушаку прећи у Италију и пријавити се као добровољац за генерала Франка, о чему је јавио родитељима у једном писму. На ову одлуку понукани су тиме што је одбијена њихова молба да се пребаце у школу у Сушаку, мада је од значаја и то што Бјеличић наводи како је почетком године постао “борбаш”, члан фашистичке Југословенске народне странке Светислава Хођере.¹⁸⁷³ Истог мјесеца, полиција у Ковину осумњичила је локалног трговца Јована Рупентала да је четири младића – Лудвига Гондора, Јакоба Стрпка, Јакоба Геца и Васу Мајсторовића – који су размишљали о запослењу у Шпанији, наговарао да се јаве у Франкову војску. Пошто их је њемачки упутео на шпанског конзула, а шпански им је објаснио како да путују у Републику, Рупентал их је потом одговарао од свега.¹⁸⁷⁴ Још бизарнија прича забиљежена је годину дана касније, када су се жандармерији у Пазарићу јавили Душан Томић из Београда и Јопсип Шаги из Кикинде, обојица средњошколци, затраживши новац за путовање преко Дубровника у Шпанију, гдје иду као “добровољци у војску генерала Франка”. На питање ко их је врбовао, одговорили су да их је наговорио извјесни Јошка који им је рекао “како се тамо може зарадити неких пара”. Власти су их том приликом казнили због скитања и упутиле у Београд.¹⁸⁷⁵

Десничарски утицаји у источној половини земље, као што је случај са младим “борбашем” Бјеличићем, свакако не изненађују. Осим што је убрзао уједињење хрватске деснице, уводећи нове мотиве, рат у Шпанији је омогућио стварање још једне заједничке теме за све конзервативце у Краљевини. Борба шпанских националиста и њен антикомунистички патос освојили су симпатије не само католичких, него и десничара међу православцима. Током посљедње године рата у Београду се несметано објављују отворено профранкистичка издања: брошура Николе Ристића “Истина о Шпанији”, штампана почетком 1939. године,¹⁸⁷⁶ и књижица Алексија Маркова, која обилује отворено фашистичким формулацијама и завршава ускликом “Viva Franco – Arriba España!”¹⁸⁷⁷ Марков је био руски емигрант са звањем царског генералног конзула у Барселони, који се по избијању рата преко Италије доселио у Југославију. С тим у вези,

¹⁸⁷³ АБХ, КБУДБ, пов. ДЗ 928/1937, пов. ДЗ 1027/1937, пов. ДЗ 3738/1938.

¹⁸⁷⁴ АВНС, 126, II, бр. 50947/1937.

¹⁸⁷⁵ АБХ, КБУДБ, пов. ДЗ 616/1938.

¹⁸⁷⁶ N. Ristić, *Istina o Španiji*, Beograd 1939.

¹⁸⁷⁷ А. Марков, *Шпански грађански рат: Шта је комунистички експеримент дао Шпанији*, Београд 1939.

свакако вриједи напоменути да је неколико украјинских емиграната преко Томаса Мајкаса (Tomás Maycas), шпанског дипломатског службеника у Београду који је прешао на страну националиста, према његовом личном свједочењу, упућено у Шпанију уз препоруке добијене од дипломатских мисија Италије и Њемачке.¹⁸⁷⁸ И комунистичка штампа је примијетила како власти трпе “шиљање бјелогардистичких Руса”, што је изречено уз тврдњу како је Корошец наговарао “неколико резервних официра” да се и они јаве као добровољци.¹⁸⁷⁹

Наравно, све ове изузетне и оскудне информације потврђују претпоставку да се у Франкову војску из Југославије није ишло ни масовно нити организовано. Симпатије за десничарску ствар нису биле преточене у праксу каква је увелико проведена на лјевици. Другим ријечима, ни Хрвати ни Срби нису имали примјетног удјела у анексу интервентних трупа фашистичких земаља, у редовима највише хиљаду и по “националних интернационалаца” – десничара из Франуске, Ирске, Пољске и Румуније, као и “бијелих” руских емиграната – па се у студијама о овом феномену и не спомињу.¹⁸⁸⁰ Коначно, према подацима с којима је располагала југословенска дипломатска служба, у августу 1938. “наших добровољаца има у редовима републиканске војске 680” – што је у том тренутку била цифра акумулираних имена, али не и стварно стање – “а код Франка 1”.¹⁸⁸¹ Чак и када би ову бројку узели са дубоком резервом, тешко нам се отети утиску како је ратни аганжман југословенских држављана на страни Франка био сасвим занемарив.

* * *

Заправо, најзначајнија подршка Франку која је долазила из Југославије, поред корисне пропаганде једног дијела Католичке цркве и екстремне деснице, постепено се кристалисала кроз званичну државну политику. Стојадиновићев режим је био тај који се, већ удаљен од Мадрида, сукцесивно приближавао Бургосу. Такву могућност су подржавале и практичне прилике, за коју су већ постојали не само идеолошки обзири, него и повољне међународне околности. Ограничених дипломатских капацитета,

¹⁸⁷⁸ K. Budor, *Španjolska diplomacija i Nezavisna Država Hrvatska*, Zagreb 2013, 14-15.

¹⁸⁷⁹ “Stojadinovićev režim i Španija”, *Proleter*, Pariz, XIII/6, мај 1937, 4.

¹⁸⁸⁰ Види на примјер: J. Keene, *Fighting for Franco: International Volunteers in Nationalist Spain during the Spanish Civil War, 1936–1939*, London – New York 2001.

¹⁸⁸¹ AJ, 334, бр. 19–149, документ “Наш став”, 11. 8. 1938. Штавише, могуће је да се ради о грешки, јер се већ поменути Коста Бјеличић водио на списку добровољаца са којег су локалне власти тражиле да се он избрише; АБХ, КБУДБ, пов. ДЗ 2504/1937.

Република није била кадра у Београду подузети ништа посебно корисно. Посланик Галиано, иако формално неразрјешен, напустио је Београд нетом пред избијање рата у Шпанији, наводећи личне разлоге иза којих су стајале политичке интриге у вези са папским нунцијем,¹⁸⁸² али и малверзације једног начелника у ресору дипломатије, за које је режим везивао и самог посланика.¹⁸⁸³ Иза Галијана је остао секретар Мајкас који је одмах пришао националистима. Иначе, највећи дио шпанског дипломатског кора отказао је послушност Републици, која је готово свугдје, па и у Београду, била приморана обнављати своја легитимна заступништва: послове је водио конзул до доласка новог секретара 30. децембра. Што се тиче почасних конзула, оставку је из Загреба већ упутио Адолф Цувај, син некадашњег бана и краљевског намјесника, који је без “симпатија према совјетским начелима” мадридске власти понудио своје услуге Бургосу. Остали су повукли исти потез тек по завршетку рата.¹⁸⁸⁴

На основу именовања од 20. децембра 1936, Посланство Републике преузео је почетком наредне године Карлос Монтиља Ескудеро (Carlos Montilla Escudero), политичар, интелектуалац и публициста, члан Асањине IR и пријатељ Индалесија Пријета, који је у Београду остао до премјештаја у Хавану 28. фебруара 1938. године.¹⁸⁸⁵ И прије него што је добио наименовање, новог заступника су у Београду дочекали зли језици. Милан Стојадиновић је у разговору са турским премијером и шефом дипломатије у Анкари 30. октобра 1936. изразио став да најављеном шпанском представнику неће дати посланички агремен, него ће га вјероватно прихватити у функцији отправника послова. Осим што би се тако избјегло “неугодно питање” легитимизације једне стране у рату, Монтиљу Ескудера пратио је глас да је као “бивши директор музеја или старина... у ствари био директор покрадених ствари по замковима и надлештвима ројалиста и богатих људи”.¹⁸⁸⁶ Иако је нови отправник послова заправо био начелник ратног Савјета за експропријацију и заштиту културног наслеђа (Junta de Incautación y Protección del Patrimonio Artístico), тијела које је адекватно оправдало своју заштитну

¹⁸⁸² AJ, 37, 225 – Шпанија, бр. 31–74.

¹⁸⁸³ С. Мићић, *Од бирократије до дипломатије: Историја југословенске дипломатске службе 1918–1939*, Београд 2018, 218–219; К. Budor, *Španjolska diplomacija i Nezavisna Država Hrvatska*, Zagreb 2013, 11.

¹⁸⁸⁴ “Нови отправник послова шпанског посланства...”, *Политика*, Београд, 1. 1. 1937, 6; P. Weissenberger, “España en la encrucijada a fines de noviembre de 1936 vista por un observador croata”, *Studia Croatica*, Buenos Aires, XV, vol. 54–55, Julio–Diciembre 1974, online верзија; Casanova, 219. К. Budor, *Španjolska diplomacija i Nezavisna Država Hrvatska*, Zagreb 2013, 16–17.

¹⁸⁸⁵ Á. Viñas, *Al servicio de la República: diplomáticos y Guerra Civil*, Madrid 2010, 493; “Carlos Montilla Escudero”, Es.Wikipedia, прист. 20. 12. 2020.

¹⁸⁸⁶ М. Stojadinović, *Ni rat ni pakt: Jugoslavija između dva rata*, Buenos Aires 1963, 436.

функцију,¹⁸⁸⁷ асоцијација са “револуционарним органима” била је сасвим довољна да политичким круговима у Београду послужи као згодна дисквалификација. Потврда у виду накнадног оправдања доћи ће вијестима од 23. октобра 1940, када је ратни трибунал у Мадриду овог дипломату у одсуству осудио на смрт јер је наводно “највише одговоран за изношење из Шпаније у иностранство уметничких дела од врло високе вредности”.¹⁸⁸⁸

Монтиља Ескудеро је добио значајну платформу кроз афирмативан интервју објављен у “Политици” 29. јануара 1937. године.¹⁸⁸⁹ Но, мјесец дана касније, шпанска мисија осумњичена је да “виђенијим грађанима” шаље пропагандна писма која носе “карактер тенденциозно комунистичког алармирања наше јавности”, па је полицији наложено да “дискретно извиди” могуће случајеве,¹⁸⁹⁰ међу које вјероватно спада и протестно отворено писмо “Хрватском дневнику” због ширења неистина у корист побуњеника.¹⁸⁹¹ Управа полиције у Загребу пратила је кретање Хоакина Понсе Барсела (Joaquín Ponce Barceló), тамошњег генералног конзула, за кога је утврдила да “нарочито одржава тијесне везе са Јеврејима—ционистима... чије иначе расположење већ је познато”, дочим је он сам свакако “проблематична личност”, као и локални упосленици његовог Конзулата, на које се сумња да су марксисти. Штавише, утврђено је како је просторије Конзулата обилазила сестра добровољца Анђелка Радошевића, да би се распитивала о његовој судбини.¹⁸⁹² Пар корака даље изван закона, један службеник Посланства у Београду био је приморан напустити земљу као *persona non grata*, пошто је покушао организовати пут породице једног југословенског добровољца у Париз.¹⁸⁹³ Иако су засигурно радила у пријатнијим околностима од југословенске мисије у Мадриду, дипломатска представништва Републике у Југославији нису уживала погодности пријатељског окружења.

Остало је отворено питање колико је југословенских држављана, користећи првобитно стање бирократске инерције, отпутовало републиканску Шпанију на основу визе Посланства Републике у Београду. Мајкас се касније хвалио како од “18. јула до 30.

¹⁸⁸⁷ *Arte protegido: memoria de la Junta del Tesoro Artístico durante la Guerra Civil*, catálogo de la exposición coordinado por Isabel Argerich Fernández y Judith Ara Lázaro, Instituto de Patrimonio Cultural de España, Museo Nacional del Prado, Madrid 2009, passim.

¹⁸⁸⁸ “Ратни суд у Мадриду осудио је на смрт...”, *Политика*, Београд, 24. 10. 1940, 5.

¹⁸⁸⁹ “Ми ћемо, можда, сви у борби изгинути, али...”, *Политика*, Београд, 29. 1. 1937, 5-6.

¹⁸⁹⁰ АБХ, КБУДБ, пов. ДЗ 1078/1937, пов. ДЗ 1497/1937, распис МУП, 1. 3. 1937; такође: НДА, 1360, кут. 1, бр. 23, распис Савске бановине, 3. 3. 1937.

¹⁸⁹¹ *Radnik*, Zagreb, 4. 6. 1937, 2, према: V. Pavlaković, *The Battle for Spain is Ours*, Zagreb 2014, 264.

¹⁸⁹² НДА, 1360, кут. 1, бр. 23, извјештај Управе полиције у Загребу, 24. 3. 1937.

¹⁸⁹³ K. Budor, *Španjolska diplomacija i Nezavisna Država Hrvatska*, Zagreb 2013, 13-14.

септембра и послје” никоме није потписао визу за одлазак у Републику,¹⁸⁹⁴ мада је у једном југословенском извјештају с почетка 1938. записано како је било и таквих случајева, а који су заустављени интервенцијом краљевског Министарства иностраних послова.¹⁸⁹⁵ Но, добровољац Виљем Херман ће полицији касније саопштити како му је републикански секретар амбасаде 17. јануара 1937. рекао да му “не може ништа помоћи”, него да он сам мора наћи начин како да дође до Шпаније.¹⁸⁹⁶ Што се тиче путника и посјетилаца, власти су налагале праћење трговинских делегата из Републике, да не би вршили агитацију и регрутовање за Републику.¹⁸⁹⁷

Поред дипломатских прилика, од опште политичке ситуације зависила је и посрнула трговина. Отправник послова је из Мадрида извијестио Београд 18. октобра 1937. да је у Валенсији образована комисија која даје дозволе за увоз у Републику водећи рачуна о “политичком држању дотичне државе” према њима, о “политичком режиму” те земље и о међусобном трговинском билансу. Размјена добара на бази компензације вршила се у мањој количини, а ван ње само за увоз хране и оружја. Од тог периода националисти су проводили својеврсну блокаду обале, тако да се увоз проводио готово искључиво копном, што би значило да је за Југословене долазио у обзир једино увоз преко луке у Марсеју.¹⁸⁹⁸ С тим у вези, регистровани су и случајеви ометања пловидбе југословенских бродова од стране националиста.¹⁸⁹⁹ Ратне прилике, међународни споразуми и нужност регулације односа све су више ишли наруку Бургосу, док је Република постепено губила упориште. Стога не би требало да чуди евентуална преоријентација на зону под контролом Хунте. Тврдња Ферде Чулиновића о испловњавању југословенских бродова према лукама под Франковом контролом је тачна, али остаје да се провјери истинитост опаске како је роба извозена под лажним декларацијама, на шта је Стојадиновићева власт тобоже “затварала очи”.¹⁹⁰⁰ Трговина као таква није била забрањена, и у том смислу Вајсенбергер касније напомиње да је размјена током рата била органичена “на изузетне послове, углавном са Националном Шпанијом”,¹⁹⁰¹ што потврђује и један интерни извјештај за Министарство трговине и индустрије. Према истом, реализован је мањи број послова са обје сукобљене стране – и

¹⁸⁹⁴ К. Budor, *Španjolska diplomacija i Nezavisna Država Hrvatska*, Zagreb 2013, 14.

¹⁸⁹⁵ АЈ, 334, бр. 19–101, извјештај о добровољцима, 15. 1. 1938.

¹⁸⁹⁶ АБХ, КБУДБ, пов. ДЗ 1775/1939.

¹⁸⁹⁷ АВНС, 126, II, 266/1937, распис МУП, 30. 12. 1936; расписи бановина: МВНС, 3Д, бр. 20132; АОИРПП, РП, V 2а–2 (37); НДА, 1360, кут. 1, бр. 15.

¹⁸⁹⁸ АЈ, 384, кут. 6, а. бр. 761/1937.

¹⁸⁹⁹ АЈ, 334, бр. 19–26, извјештај о раду Комитета за немијешање.

¹⁹⁰⁰ F. Čulinović, *Jugoslavija između dva rata*, II, Zagreb 1961, 114–115.

¹⁹⁰¹ P. Vajsenberger, *Pred obnovom naših privrednih odnosa sa Španijom*, Beograd 1939, 33.

то онда када би се одобриле девизне исплате – да би од 1938. националистичка страна омогућила и размјену компензацијом, што је у неколико наврата искоришћено.¹⁹⁰²

Што се тиче забрана, оне су се односиле искључиво на лифровање ратног материјала и војно учешће. У том погледу, информације су оскудне и противрјечне. Са једне стране, Драгољуб Јовановић је у јавним обраћањима тврдио како је службени Београд послао Франку “један сток [залиху] старих аустријских пушака”.¹⁹⁰³ Са друге стране, шпански извори биљеже југословенске понуде за продају оружја упућене представницима Републике, као и потоње извјештаје националистичког дипломате о наводном кријумчарењу наоружања за “црвене”, што је службени Београд децидно негирао.¹⁹⁰⁴ Прилике су свакако постојале, али је тешко доказати да ли су на тај начин искоришћене. С тим у вези, непознато је шта су заправо превозила два брода сплитског “Еугена Матковића”, један за републиканску Барселону а други за националистичку Уелву, када су регистровани међу 49 европских бродова који су у периоду од 19. априла до 12. октобра 1937. избјегли инспекцијску контролу.¹⁹⁰⁵ У сваком случају, док подаци о трговини оружјем за сада остају непровјерени, непотпуни и недоречени, извјесно је постепено али сигурно помијерање тежишта легалне трговине са Републике на Франкову Шпанију.

* * *

Што се тиче идеолошких обзира и политичких односа, ствари су доста јасније. Конзервативно настројени Београд додатно је подражаван информацијама које су пролазиле кроз уско грло дипломатске мисије у Мадриду, чији су назори знатно утицали на формирање ставова у службеним круговима.¹⁹⁰⁶ Истини за вољу, извјештаји који су писани до јесени 1937, упркос полуинформацијама и флагрантним неистинама, настајали су у покушајима објективног изјештавања о једној надасве комплексној

¹⁹⁰² АЈ, 65, 795, непотписани извјештај од 2. 3. 1939.

¹⁹⁰³ АЈ, 334, бр. 19–125, информација из Париза, 11. 2. 1938.

¹⁹⁰⁴ К. Budor, *Španjolska diplomacija i Nezavisna Država Hrvatska*, Zagreb 2013, 13; Р. Ломпар, Ј. Поповић, “Политика Краљевине Југославије према Шпанском грађанском рату...”, *Српска политичка мисао*, Београд, 63/1, 2019, 329, 333.

¹⁹⁰⁵ АЈ, 334, бр. 23–314 и 23–429, “Кретање бродова”. Њихова бруто тонажа износила је 2.089 и 2.526 тона. Истовремено, 1.584 брода је прошло инспекцију, међу њима и пет југословенских; исто, бр. 23–342.

¹⁹⁰⁶ Миливој Бешлин такође примјећује да су ставови мадридске мисије усвајани као званични и репродуковани у циркуларима других органа; М. Bešlin, “Kraljevina Jugoslavija u borbi protiv antifašizma 1936–1939”, *Preispitivanje prošlosti i istorijski revizionizam*, прир. М. Petrović, RLS, Beograd 2014, 214–215; слично виђење: Р. Ломпар, Ј. Поповић, “Политика Краљевине Југославије према Шпанском грађанском рату...”, *Српска политичка мисао*, Београд, 63/1, 2019, 327.

ситуацији којом је доминирао интерни сукоб у политичким круговима Републике. Али виђење “црвене Шпаније” као тобожње “совјетске колоније” којом амбасадор Розенберг управља као “гувернер”, само кратко је заобиђено извјештајем из марта 1937, да би августа 1937. било враћено у још тврђем облику. Под утиском заоштравања унутрашњих сукоба у којима је изгледало да РСЕ учвршћује своје позиције, тадашњи, иначе посљедњи Пеливановићев извјештај апострофирао је завођење “скроз совјетско-комунистичког режима” и претварања “борбе за демократију у борбу за комунистичку охлократију”. Овакав став је углавном понављан и кроз наредне извјештаје отправника послова.¹⁹⁰⁷

Званични Београд је свакако скретао пажњу на то да најближа околина совјетског шефа дипломатије Литвинова тврди “да је нетачно да Москва жели сада у Шпанији екстремно левичарску владу”, него шире окупљање левнице и владу у којој су сви демократски елементи, “па чак и католички”. Суштински гледано, они не желе социјализам, него да западна Европа “не падне у орбиту Немачке”.¹⁹⁰⁸ Ипак, афективно дејство мадридских призора било је неумољиво. Посланство је 8. новембра 1937. послало извјештај о манифестацијама које су одржане у највећим градовима Републике, уз учешће цивилних и војних власти, приликом којих су зграде биле “окићене шпанским и совјетским заставама, а многе сликама Лењина и Стаљина”. Извјештај нотира и јавне похвале и поздраве званичника Републике упућене у Москву поводом 20. годишњице Октобарске револуције. Индикативно је и то што се све чешће у извјештајима упућиваним из Мадрида ријеч “републиканска” стављала под знаке наводика.¹⁹⁰⁹ Начелник Политичког одјела у ресору дипломатије обратио се почетком 1938. мисији у Мадриду поводом њиховог претходног извјештаја, кога су дали прештампати у листу “Време”, молећи их да достављају “што чешће сличне извештаје у којима би се подвлачио бољшевички карактер републиканске Шпаније, како би се пласирањем истих у нашој штампи допринело објективном информисању нашега јавног мњења” и тиме “сузбило тенденциозно приказивање тамошњих догађаја, коме је извештај број наших листова понесен”. Није прошло ни два дана од пријема ове молбе, из Мадрида је послан још детаљнији извјештај, који би се у најкраћим цртама могао описати као антирепубликански пропагандни трактат. Неки елементи истине, као што је прозелитска

¹⁹⁰⁷ Н. Петровић, *Извештаји Министарства спољних послова Краљевине Југославије*, VII: 1936, Београд 2012, 538-544, 656-662, VIII: 1937, Београд 2013, 113-120, 170-173 433-442, 548-551, 609-616; види и: АЈ, 334, бр. 19-30, извјештај о ситуацији у Шпанији, октобар 1937.

¹⁹⁰⁸ АЈ, 384, кут. 6, допис МИП од 21. 10. 1937.

¹⁹⁰⁹ АЈ, 384, кут. 6, пов. бр. 860/1937, пов. бр. 884/1937.

пропаганда кадрова РСЕ у оружаним снагама, комбиновани су са полуистинама о размјери револуционарних процеса, са неистинитом сликом о копирању совјетског економског и политичког модела, као и са нереалном представом о интензитету и обиму “црвеног” терора.¹⁹¹⁰

Како је вријеме пролазило, отправник послова је са све већим отклоном и сасвим очигледном индигнацијом посматрао дешавања у — поново под наводницима — републиканској Шпанији, у којој “социјал-комунисти” настављају “са још већом интензивношћу са својом тоталитарном болшевичком акцијом”, без икаквог одступања од постојећег стања које се састоји у “потпуној негацији приватног власништва, колективизацији целокупног земљишног поседа, етатизацији или урбанизацији градске ареје, верском прогону и крвавом гушењу сваке реакције”. По њему, истовремено се проводи сузбијање сваке републиканске опозиције док НКВД и “чеке” готово “сваког дана пуне гробља новим лешевима, а тајне подруме новим жртвама”.¹⁹¹¹ Наравно, јасно је да је овакав став био сасвим претјеран, али је свакако индикативно да је он био управо такав и да је као такав званичним каналима допирао до највиших кругова. Министарство унутрашњих послова је несумњиво на основу тадашњих извјештаја из Мадрида и датог шпанског примјера формирало ставове о комунистичкој стратегији. Заузет је званични став да су пароле о “угроженој демократији, угроженим социјалним и политичким правима човека, пароле противу фашизма, империјализма и рата, идеје концентрације демократских снага у облику ‘народног фронта’, којима се толико размеће данашњи међународни комунистички покрет” заправо само “маска за праве и стварне комунистичке циљеве”. Европски задатак и обавезу спрјечавања легализације “комунизма и болшевизма на Иберијском полуострву”, каже полицијски извјештај, данас проводи генерал Франко.¹⁹¹²

На истом трагу, када посматрамо извјештаје из Мадрида, уз готово константно негативан однос према Републици, примјетна је одређена еволуција у ставовима према националистима. Крајем 1936. њихова евентуална побједа тумачена је као неизбежна војна диктатура са елементима италијанског корпоративног фашизма. Годину дана касније, извјештај из Мадрида оцијенио је да су у националистичкој Шпанији на снази

¹⁹¹⁰ АЈ, 384, кут. 9, пов. бр. 4/1938, пов. бр. 16/1938. Према овоме, наводно је само у Мадриду “поубијано око 80.000 лица и исто толико у Барселони”, међу тобоже 400 хиљада убијених у Републици.

¹⁹¹¹ АЈ, 384, кут. 8, пов. бр. 833/1938, извјештај од 5. 9. 1938.

¹⁹¹² Цитирано у: М. Bešlin, “Kraljevina Jugoslavija u borbi protiv antifašizma 1936–1939”, *Preispitivanje prošlosti i istorijski revizionizam*, прир. М. Petrović, RLS, Beograd 2014, 214–215; види нпр. АБХ, КБУДБ, пов. ДЗ 395/1938, извјештај МУП од 26. 1. 1938, “Болшевизација ‘републиканске’ Шпаније”; слично: АОИРПП, РП, V 1–6 (38), “Билтен” Одјељења за државну заштиту МУП, јануар 1938.

“ред, законитост и буржоаски друштвени поредак”, што је приписивано и као разлог британске реалполитике и тадашњег успостављања недипломатских канала комуникације са Франком у сврху заштите њених економских интереса.¹⁹¹³ Свакако је могуће да је промјена у одређеној мјери зависила и од аутора извјештаја. Док текстови настали током боравка посланика Пеливановића нису изражавали вредносни став о националистичком поретку, Мацан је показао склоност ка позитивним оцјенама. Штавише, у допису Политичком одјељењу Министарства иностраних послова из марта 1938, секретар Посланства је изнио оцјену која би се у идеолошком смислу могла тумачити као забрињавајуће блиска фашистичким позицијама. Тих дана објављени корпоративистички “Статут рада” националистичке Шпаније,¹⁹¹⁴ сматрао је Мацан, регулише радне односе “на сасвим модерним демократским начелима заштите радне снаге и социјалног осигурања”.

“Догађај је од нарочито велике важности, јер је однос између капитала и рада регулисан на национал-синдикалистичкој основи зазирући подједнако од комунизма као и капитализма. Тиме је избијено ‘републиканцима’ из руку главно њихово оружје... да националисти и после рата намеравају да продуже... старо ‘ропство пролетаријата’. У исто време национал-синдикализам код националиста претставља корелатив синдикализму у републиканској Шпанији и може да послужи као база за опште регулисање радних и привредних односа на целој територији Шпаније.”¹⁹¹⁵

Овакав однос према току дешавања нимало не изненађује. Осим што је рат у Шпанији појачао антикомунистичку хистерију у земљи, десни преустрој понукан је све снажнијим замахом фашистичких земаља, пред којим су лагано узмицале демократске земље Европе. Након непријатног примјера Абисиније, југословенска дипломатија била је у прилици непосредно свједочити овом процесу управо кроз (не)провођење неинтервенције путем Комитета за немијешање. Све до 24. маја 1937. рад Комитета одвијао се у пуном саставу. Међутим, тог дана су републикански авиони бомбардовали италијанске бродове усидрене у Лас Палмасу, да би пет дана касније био погођен и њемачки војни брод “Deutschland”. За одмазду, Нијемци су бомбардовали Алмерију, а 31. маја обје земље су се повукле из Комитета, након чега је Португал обуставио

¹⁹¹³ Н. Петровић, *Извјештаји Министарства спољних послова Краљевине Југославије*, VII: 1936, Београд 2012, 662, VIII: 1937, Београд 2013, 667.

¹⁹¹⁴ “Fuero del Trabajo” била је имитација италијанске “Carta del lavoro”, написана у тоновима компромиса између фашистичког фалангизма и католичког традиционализма; Casanova, 291.

¹⁹¹⁵ AJ, 384, кут. 8, пов. бр. 269/1938, извјештај од 10. 3. 1938.

контролу границе. Покушаји компромиса прекинути су средином јуна нападом непознатог починитеља на њемачки брод “Leipzig”. Њемачком инсиситирању да се проведе заједничка полицијска акција, Французи су средином јула 1937. одговорили прекидом контроле границе на Пиринејима, реципрочно португалском поступку. Британски приједлог успостављања мјешовитих контрола у пристаништима нашао је на дјелимично размијевање, али је питање страних бораца остало камен спотицања. Док су Италијани и Нијемци, обратно британском приједлогу, прво тражили признање статуса зарађене стране Франку, Совјети су тражили да се Мароканци и легионари рачунају у стране борце и да се тако захвате евентуалним повлачењем. Мимо рада Комитета, због учесталих подморничких напада на неутралне бродове, у Ниону су се састали представници свих земаља Средоземља и Црног мора, изузев Италијана. Нионски споразум, склопљен 14. септембра 1937, одредио је ограничено кретање и одредио зоне за вјежбе подморница, те успостављање препоручених рута за кретање бродова. Коначно, Италија је понукана уступцима приступила споразуму, док заштита није важила за бродове Републике.¹⁹¹⁶

Рат у Шпанији послужио је као катализатор за стварање “Осовине” Берлин–Рим. Преко заједничког ратишта дошло се до заједничког размијевања о сферама интереса. Слични обзири указани су и према Јапану који је 1937. покренуо тоталну офанзиву у Кини. Анти-Комитерна пакту, формализованом 25. новембра 1936. јапанским и њемачким потписом, 6. новембра 1937. приступила је Италија. Што се тиче Републике, наредна, 1938. година била је још неповољнија. Она је са падом владе Народног фронта у Француској изгубила каквог–таквог савезника на западу. Званични Париз је оличен у новом премијеру, Едуару Даладјеу (Édouard Daladier), који се чвршће везао за линију Лондона. Наручу Репубилци нимало није ишла ни британска спољна политика, којом је умјесто Ентони Идна (Anthony Eden) од фебруара 1938. дириговао лорд Халифакс (Edward Wood, Earl of Halifax). Гледиште новог премијера Невила Чемберлена (Neville Chamberlain) подразумевало је још попустљивији однос како према Мусолинију, тако и према Хитлеру, чиме се жељело зауставити њихово извјесно војно приближавање. Током прољећа потписан је “Ускршњи пакт” између Лондона и Рима којим су додатно уређени односи снага у Медитерану и Африци. Са своје стране, Хитлер је наставио

¹⁹¹⁶ Користан и прецизан сажетак тока развоја догађаја у вези са неинтервенцијом и југословенским позицијама нуди извјештај III одсјека Политичког одјељења Министарства иностраних послова: AJ, 334, бр. 19–21 и *passim*. Види и: Thomas, I, 341, II, 76–87, 161–165, 199–209; V. Ibler, “Liga naroda i događaji u Španjolskoj 1936–1939”, III/1989, 40–47.

поткопавање Версаја: у марту 1938. извршио је “Аншлус”, односно припајање Аустрије, након чега је отворио “судетско питање” у циљу отцјеplења њемачке мањине у рубним подручјима Чешке и Моравске. Расплет кризе наступио је у септембру 1938. након разговора у Минхену, гдје је Чемберлен своје средњоевропске савезнике пустио низ воду: Судети су окупирани од Њемачке, пола године касније и остала Чешка, док су совјетски апели за активирањем војног савеза против Хитлера недвосмислено одбачени. Са пропашћу француског пројекта колективне одбране, пропале су и посљедње наде Републике Шпаније за повољно окончање рата.

Што се тиче односа према “шпанском питању”, Београд је свакако увиђао разлику између француског и енглеског приступа, у чему је хваљена “доследност Велике Британије у њеној политици немешања, њен непријатељски став према болшевизму и њено кочење француске импулсивности”, иза чега ће се видјети и “све јаче нагињање” Лондона националистима.¹⁹¹⁷ Југословенско одступање од позиција старих савезника било је видљиво приликом кризе у лјето 1937. услед напада на њемачке ратне бродове “Deutschland” и “Leipzig”. Притиснуто позивима за изјашњење око начина рјешавања спора, односно опредјељивања за англо-француску или њемачко-талијанску страну, представништво Југославије није жељело да угрози, како се каже у једном извјештају, “атмосферу пријатељства” које је заживило са Италијом, али ни старо савезништво са Антантом, па је “споразумно са делегатима” Балканског пакта спремило “текст изјаве у користи енглеско-француског предлога” али који је “са свима могућим обзирима додиривао у немачко-италијански предлог”. Према извјештају из Лондона, ова изјава “више је схваћена као апел за помирење него као изјашњавање за француско-британски предлог”, а што је “и био циљ нашег настојавања приликом њене редакције”.¹⁹¹⁸

Вријеме ће тек показати како је левитирање између два блока, постепеним попуштањем једног, охрабрило помијерање ка другом. Званични Париз и Праг су сматрали да је потписивање споразума са Италијом без консултације са њима био знак нелојалности и удаљавања.¹⁹¹⁹ Од значаја је била и економска експанзија Њемачке, која се врло брзо осјетила и у Југославији. Њен удио у спољној трговини земље растао је на уштрб Британије и Француске. Док је у 1935. години покривала 16% увоза и 19% извоза, Њемачка је у 1938. години постала примарни трговински партнер, држећи, без Аустрије,

¹⁹¹⁷ Н. Петровић, *Извјештаји Министарства спољних послова Краљевине Југославије*, VIII: 1937, Београд 2013, 610; исто, IX: 1938, Београд 2014, 64.

¹⁹¹⁸ АЈ, 334, бр. 19–9 и *passim*, досије “Шпанија”.

¹⁹¹⁹ Т. Stojkov, “Čehoslovačko-francuska aktivnost protiv Stojadinovića”, *ČSP*, 1/1979, 55–56.

33% увоза и 36% извоза Југославије.¹⁹²⁰ Економски интереси појачавали су и друге врсте веза. У другој половини 1937. полицијске дирекције у Београду и Берлину већ су размјењивале информације и упите о шпанским борцима.¹⁹²¹ Круна нових односа била је Стојадиновићева посјета Берлину, која је уприличена средином јануара 1938. у атмосфери пријатељских односа и обостраног уважавања.¹⁹²² Расплет тешких криза које су обиљежиле 1938. годину праћене су, према мишљењу британске мисије у Београду, сервилним односом Стојадиновића према Њемачкој али и његовим хвалисањем о сопственој далековидости.¹⁹²³ Почетком 1939. у поновну посјету Југославији доћи ће гроф Галеацо Ћано, који се за рачун свог њемачког колеге Рибентропа распитивао о могућности приступања Београда Анти-Коментерна пакту. Ћано тада биљежи да су Стојадиновићева расположења према “Осовини” “пуна и отворена солидарност” која подразумева подршку експанзионој политици: у лову код Беља 20. јануара 1939. “повољне вијести из Шпаније” о фашистичком напредовању, Стојадиновић дочекује талијанским ратним узвиком “Корзика, Тунис, Ница!”¹⁹²⁴

Промјене у југословенској оријентацији већ су биле толико очигледне да ни ратом обузетим Шпанцима нису могле промаћи. Барселонски лист “La Vanguardia”, који је служио као гласило централне власти, 20. јануара 1938. објавио је чланак наслова “Стојадиновић или зао дух Београда” којим се запажало осипање некадашњег франкофилског савеза, свакако кривицом и кукавичким понашањем западних демократија, из кога је коначно отпала и Југославија. Сврставање уз Италију, а сада и уз Њемачку, те помен Стојадиновићевог пута у Берлин, праћени су подсјећањем на страдања Југословена под “јармом Беча и Пеште” и Макензенове окупације. Оштрији је био “Adelante”, лист PSOE, који се чланком од 5. фебруара, називајући Стојадиновића филофашистом, такође подсјетио на догађаје од прије 20 година: “И сетити се тих страшних часова значи исто толико као и плјунути са индигнацијом на човека који се усудио тврдити, а да му притом стид не заледи речи на уснама, да је и у трагичним тренуцима светског рата постојала заједница осећаја између Немачке и Југославије, тј.

¹⁹²⁰ *Jugoslavija 1918–1988: statistički godišnjak*, Београд 1989, 300-304; види и: М. Д. Ристовић, *Немачки нови поредак и Југоistoчна Европа 1940/41–1944/45*, *Službeni glasnik*, Београд 2005, 12-23.

¹⁹²¹ АЈ, 14, кут. 23, јед. 54.

¹⁹²² “Долазак г. др. Стојадиновића у Берлин”, *Правда*, Београд, 16. 1. 1938, 1; “Г. др. Стојадиновић на имању г. Геринга”, *Правда*, Београд, 17. 1. 1938, 2; “Немачка жели да Југославија буде велика, јака и слободна држава”, *Време*, Београд, 18. 1. 1938, 1; “Данас г. др. Стојадиновић обилази немачке војне установе”, *Правда*, Београд, 19. 1. 1938, 1.

¹⁹²³ *Ž. Avramovski, Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, II, Београд 1986, 625-626.

¹⁹²⁴ *Dnevnik grofa Ciana*, Zagreb 1948, 32.

између барбарског милитаризма који је уништавао и мученичког народа који је уништаван.”¹⁹²⁵

Након свега, појава проблема на релацији Београд–Мадрид била је сасвим очекивана. Југословенска делегација прво се жалила на писање у штампи, а затим и на наводне трагове цензуре у службеним телеграмима, на шта су Шпанци инсистирали да тога није било, извињавајући се за кашњење поште због оптерећених комуникација.¹⁹²⁶ Но, чак и да није било цензуре, Шпанце је сигурно интересовао садржај бар једног од спорних телеграма. Наиме, Стојадиновић је шифрованом поруком јавио Посланству у Мадриду 30. маја 1938. како су Чехословаци казали да ће послати свог агента, односно представника код Франка, а да се “наш делегат Мажуранић” вратио у Београд “ради реферисања”.¹⁹²⁷ Радило се о Божидару Мажуранићу, капетану фрегате у пензији, иначе брату предсједника Сената, познатом симпатизеру шпанских националиста и промотеру мита о “шпањолском Сигету”,¹⁹²⁸ који је 20. децембра 1937. од Стојадиновића упућен у “националну” Шпанију са мисијом војнополитичког посматрача.¹⁹²⁹

Мажуранићевом одласку претходило је, како је већ речено, обавјештајно путовање Милоша Црњанског. Вративши се из Бургоса у Берлин након троседмичне мисије, Црњански је 26. јуна 1937. послао Стојадиновићу исцрпан извјештај у форми одговора на шест питања која му је пред путовање писмом поставио шеф кабинета за спољна питања, Драган Протић. Одговарајући, Црњански је напоменуо како је цензура под Франком “врло строга”, како је стално био под надзором и како није смио фотографисати. Успио је сачувати неколико снимака “страног ратног материјала и страних трупа”, што је обећао послати у Београд. Прво је било питање дипломатских односа Бургоса: Црњански је, упркос одсуству формалних веза, примијетио да се поред њемачко-италијанског појачава и британско присуство, посебно економско. Исказао је мишљење да не би требало преурањено признати Франка, али како би добро било да не будемо ни посљедњи, јер “смо претпоследњи признали републику у Шпанији и то су нам увек пребацивали”. Препоручио је да се за сада пошаље по један трговачки експерт и војни посматрач. Друго је било питање спољне трговине. Што се Југославије тиче, због

¹⁹²⁵ Према преводу: АЈ, 384, кут. 8, пов. бр. 115/1938, пов. бр. 158/1938.

¹⁹²⁶ АЈ, 384, кут. 8, пов. бр. 283/1938, р. по. 641/1938. Током августа 1938. појавио се и проблем претреса дипломатског пртљага, на шта су Југословени, као и остале мисије, казали да ће узвратити реципрочно у својим земљама. АЈ, 384, кут. 9, пов. бр. 679/1938. Посебан скандал био је претрес и хапшење азиланата у Амбасади Турске почетком 1938; АЈ, 37, бр. 31–79.

¹⁹²⁷ АЈ, 384, кут. 8, пов. бр. 576/1938.

¹⁹²⁸ В. Маџуранић, *Toledski Alcazar i Siget*, Zaklada tiskare Narodnih novina, Zagreb 1936.

¹⁹²⁹ АЈ, 334, бр. 19–189, реферат “Наши односи са националистичком Шпанијом”, 6. 2. 1939.

нових спољних монопола, једини могући увоз види у јужном воћу, док би извоз у Шпанију био немогућ без постављања питања формализације односа. Уколико до тога дође, Црњански напомиње да то могу бити само артикли неопходни за рат, рецимо цемент и дрво, али наравно и оружје, чак и старо, кога би се тако отарасили. Треће је било питање стране војне помоћи, и примједбе Црњанског су заиста рјечите: учешће Нијемаца и њихове авијације је неоспорно, а иста она мјеста за која је Црњански јавно писао да их је “непријатељ” запалио у повлачењу, заправо је уништила она. Уосталом, гледао их је у акцији својим очима. Према Црњанском, Нијемци су подијељени када је у питању ова инвервенција: једни желе да истрају до краја, а други би се повукли. Њемачки фаворити су фалангисти, они које је Црњански јавно бранио, а које у овом извјештају назива “шпанским националсоцијалистима”. Што се тиче Италијана, број с којим он располаже је приближно тачан, а супротно репортажи, признао је да су код Мадрида имали “огромне губитке”. Четврто је било питање стања у Франковој војсци, за које Црњански каже да је “за шпанске прилике” солидно, свакако боље него на другој страни. Наравно, без трупа из Марока и стране технике он “не би био способан да рат добије”. Пето је било питање стања у позadini, које је оцијењено као нормално: земља је дата на коришћење и обрађује се, подијељена је имовина лојалиста, нема великог незадовољства, а управа и полиција раде организовано и строго. Црњански вјероватно није свједочио нивоу и обиму репресије, па каже да у варошима се “нису одигравале оне страшне сцене” које су се догађале са друге стране. На шесто питање о изгледима за крај рата, извјештајем се не нуде смјела предвиђања, али се назире како је Франкова побједа извјесна.¹⁹³⁰

Са овако детаљним информацијама, Стојадиновић је био спреман да удеси даље контакте и размјену. Када је на ред дошао Мажуранић, можемо бити сигурни да се радило о договору на бази реципроцитета. Нетом прије Мажуранићеве мисије, Франков посланик у Букурешту, Педро Прат (Pedro Prat у Soutzo), обратио се у августу и поново у новембру 1937. званичном Београду са молбом за признање статуса зараћене стране и прихватање докумената које издаје њихова влада. Иако је питање папира и слободе кретања било ријешено још раније, тек након другог обраћања, југословенске власти су се сагласиле са примањем једног недипломатског агента у Београд. Претходно је у споразуму са Централним пресбиroom дозвољено штампање националног “Шпанског

¹⁹³⁰ Објављено у: М. Crnjanski, *Nova Evropa*, Београд 1990, 84-91; такође у: М. Црњански, *Дипломатски извјештаји 1936–1941*, прир. А. Стојановић, Р. Ломпар, Београд 2019, 142-151.

информативног билтена” на српском језику – први и други број изашли су 25. и 30. октобра – чиме је омогућено ширење Франкове пропаганде и њену употребу као извора за југословенску штампу.¹⁹³¹ На основу споразума од 10. октобра 1937, мјесец дана прије размјене недипломатских представника између Бургоса и Лондона,¹⁹³² Педро Прат је именован да заступа интересе националиста у Београду, а Стојадиновић је пристао да пошаље незваничног дипломатског агента.¹⁹³³ Поткрај јесени, страна штампа тумачила је ове потезе као признање Франка од стране званичног Београда.¹⁹³⁴ Званична дозвола за Мажуранића затражена је 27. новембра, да би он стигао у Сан Себастијан почетком јануара 1938. године. Ту се састао са дипломатским званичником Хосеом Сангронисом (José Antonio de Sangroniz y Castro),¹⁹³⁵ коме је исказао симпатије Београда за њихову ствар, а примио похвале за потез који је прва на Балкану повукла Југославија. Иако је формално био трговачки заступник, Мажуранић је *de facto* третиран као дипломата.¹⁹³⁶

Средином 1938. вођени су преговори између националистичке Шпаније са једне и земаља Балканског пакта са друге стране, када су тражени модалитети међусобне успоставе агената као формалних заштитника економских и политичких интереса. Мажуранића су већ признавали као водитеља “агенције Југославије у Шпанији”, док је за “генералног агента” Бургоса у Београду преглаган Едуардо Гарсија Комин (Eduardo García Comín). На састанку “Мале Антанте” у Синаји током маја, Стојадиновић је Гарсији Комину обећао посебан статус као и то да ће Југославија признати Франка чим заузме Мадрид или Барселону. Умјесто Мажуранића, јуна 1938. преко Пиринеја је упућен дипломата Александар Авакумовић, а Гарсија Комин је мјесец дана касније дошао из Беча у Блед на билатерални састанак, гдје му је Иво Андрић саопштио како је југословенски став према Франку, иако још неформализован, сличан италијанском. Током љета отворена је у Београду и франкистичка Канцеларија за пропаганду. Недуго затим, Гарсији Комину је 30. септембра 1938. признат статус службеног представника његове владе у Југославији, са конзуларним овластима у складу са међународним

¹⁹³¹ AJ, 334, бр. 19–28 и 19–53.

¹⁹³² AJ, 334, бр. 19–40 и 19–48.

¹⁹³³ На основу шпанских извора: K. Budor, *Španjolska diplomacija i Nezavisna Država Hrvatska*, Zagreb 2013, 15; Р. Ломпар, Ј. Поповић, “Политика Краљевине Југославије према Шпанском грађанском рату...”, *Српска политичка мисао*, Београд, 63/1, 2019, 330.

¹⁹³⁴ “L’Autriche, la Hongrie et la Yugoslavie...”, *Le Soir*, Bruxelles, 31. 10. 1937; “Polonia e Jugoslavia...”, *L’Avvenire d’Italia*, Bologna, 12. 11. 1937; “Polen und Jugoslawien...”, *Deutsche Allgemeine Zeitung*, Berlin, 20. 11. 1937; “Jugoszlávia elismeri Francót”, *Nemzeti Újság*, Budapest, 3. 12. 1937.

¹⁹³⁵ “José Antonio de Sangroniz y Castro”, Real Academia de la Historia, dbe.rah.es, прист. 1. 1. 2021.

¹⁹³⁶ Р. Ломпар, Ј. Поповић, “Политика Краљевине Југославије према Шпанском грађанском рату...”, *Српска политичка мисао*, Београд, 63/1, 2019, 330–331.

правом,¹⁹³⁷ док је исту функцију већ добио и у Букурешту.¹⁹³⁸ Тиме су постављене основе за несметано *de jure* признање “Националне Шпаније”, које је дато 27. фебруара 1939, мјесец дана прије службеног завршетка рата и коначног пораза Републике.

* * *

Док се европска јесења криза 1938. године распетљавала попуштањем Хитлеру, поруке југословенске мисије из Мадрида биле су недвосмислене: Европа се налази “на најбољем путу измирења”, а саможива Република покушава да осујети ове кораке, “надајући се да ће... због судетског питања ипак доћи до оружаног европског конфликта”, у чему она види једини спас.¹⁹³⁹ Гледајући у Шпанију, отправник Мацан је споразум у Минхену и напуштање Чехословачке видео као “дефинитивну победу удруженог фашизма и демократије над бољшевизмом и анархијом”. Сви потези који се повлаче на међународном плану “могу само за извесно време да одоже, али никако да спрече сигурну катастрофу републиканске Шпаније”, чија је субина на војном плану “била већ раније решена”.¹⁹⁴⁰

Пошто се чекао пораз, на југословенским властима још је остало да одлуче како поступити са питањем репатријације интербригадиста. Управа полиције у Сарајеву изнијела је негативно мишљење односно приједлог за ускраћивање повратка сваком од њима познатих добровољаца, због тога што би “његов долазак и боравак у земљи био штетан и опасан по јавни ред и поредак, обзиром на то да је у Шпанију у редове међународне бригаде отишао као идејни комуниста, где је имао прилику да се још у већој мјери задоји са револуционарним и рушилачким идејама, па се не може претпоставити, да би се исти у земљи прилагодио лојалном и мирном животу”.¹⁹⁴¹

Када се још у лето 1937. године у међународним форумима појавило питање евакуације добровољаца, у југословенским државним круговима изречено је мишљење како су добровољци из Југославије за своју државу сасвим непожељни. Са тадашњом претпоставком да их има преко 600 и да су тек у мањем броју отишли директно из земље,

¹⁹³⁷ АЈ, 334, бр. 19 – Односи појединих држава са Владом генерала Франка; такође: Р. Ломпар, Ј. Поповић, “Политика Краљевине Југославије према Шпанском грађанском рату...”, *Српска политичка мисао*, Београд, 63/1, 2019, 334-335.

¹⁹³⁸ “Eduardo García Comín”, Real Academia de la Historia, dbe.rah.es, прист. 30. 12. 2020.

¹⁹³⁹ Н. Петровић, *Извештаји Министарства спољних послова Краљевине Југославије*, IX: 1938, Београд 2014, 308, 513.

¹⁹⁴⁰ АЈ, 384, кут. 8, пов. бр. 933/1938, извјештај од 4. 10. 1938.

¹⁹⁴¹ АБХ, КБУДБ, пов. ДЗ 3738/1938.

нагађало се да су “вероватно још на поласку... били задојени комунистичким идејама, али да су доцније несумњиво претрпили утицај комунистичке пропаганде”. Пошто их се не жели, тражио се начин поштовања форме евентуалног међународног споразума о њиховом повратку, при чему би се ишло на то да ови људи у што већој мјери остану без држављанства и самим тим без права на амнестију и репатријацију.¹⁹⁴² Питање је поново постављено у јануару 1938, када је изражена бојазан да би учешће у будућим комисијама које би се бавиле овим питањем изискивало додатне трошкове, док би се неучешћем оставило “другима да без нас проведу евакуацију наших људи, уколико их тамо има”. Поред ове дилеме, изражена је и мисао да је приликом предметних разговора Комитету за немијешање “вођено рачуна о интересима добровољаца, а не и о интересима влада”. Једино рјешење које би Београд прихватио подразумијевало би задржавање демобилисаних добровољаца у “концентрационој зони”, док би се сваки случај рјешавао појединачно.¹⁹⁴³

Иако су се дипломатски кругови што је могуће више клонили унакрсне ватре великих сила, министар унутрашњих послова Корошец заузимао је став да би учешће у раду ових комисија ипак користило управо његовом ресору,¹⁹⁴⁴ обзиром на политичку припадност добровољаца. Са друге стране, размишљало се и о проширењу забране учешћа у том смислу да обухвати “лица чије би присуство у Шпанији на ма који начин доприносило продужењу или погоршању постојећег сукоба”,¹⁹⁴⁵ чиме би власти имале већи распон репресивних капацитета.

Ипак, власт су евентуално стале на становиште да је могуће одобрити повратак појединих добровољаца, али тако што ће молбе бити разматране случај по случај, при чему ће се узети у обзир поштовање “оправданог личног интереса појединаца”. Мјера за репатријацију било би предвиђање, на основу расположивих података, о томе да ли би враћени појединац политички дјеловао као комуниста. Министарство унутрашњих послова узело је себи у могућност да донесе одлуку о сваком појединачном случају, како је и назначено окружницом с краја октобра 1938. године.¹⁹⁴⁶

Карактеристичан је био поступак према рањеницима. Непосредно пред демобилизацију, из Шпаније су возом који је обезбиједила Француска, евакуисане групе рањеника. Међу њима су били Стане Бобнар, Алојз Микенауер и Алеш Беблер. Сви су

¹⁹⁴² АЈ, 334, бр. 19–20, интерни распис, 1. 8. 1937.

¹⁹⁴³ АЈ, 334, бр. 19–98, реферат III одсјека Политичког одјељења МИП, 13. 1. 1938.

¹⁹⁴⁴ АЈ, 334, бр. 19–102, реферат III одсјека Политичког одјељења МИП, 13. 1. 1938.

¹⁹⁴⁵ АЈ, 334, бр. 19–110, допис Посланству у Лондону, 3. 2. 1938.

¹⁹⁴⁶ АБХ, КБУДБ, пов. ДЗ 3937/1938.

легитимисани и добили су дозволе боравка у трајању од двије седмице, које могли накнадно продужавати. Током боравка у болици, обилазили су их људи из југословенске дипломатске службе, нудећи им да напишу изјаве како се кају што су се борили у Шпанији, па ће бити примљени назад у земљу. Микенауер свједочи да су том приликом тројица–четворица пристали, због чега су их промтно “искључили из нашег колектива”.¹⁹⁴⁷ Овакав однос према понудама за покајање, наставиће се и у француским логорима.

* * *

Мацан је свакако био у праву за једну ствар: Република је била на крају свог постојања. Завршетком посљедње офанзиве, ништа више није могло спријечити пад Каталоније, која је на другој страни Ебра изгубила најбоље трупе. Додуше, почетни отпор је пружен, али је надмоћни нападач брзо пробио фронт: Франков напад, започет 23. децембра 1938, издејствовао је одлучан продор десет дана касније. Нису помогле ни двије контраофанзиве у Екстремадури код Инохосе и Фуентеовехуне. Са предношћу шест према један, националисти су до средине јануара били пред Тарагоном. Барселона је напуштена 22. истог мјесеца, не само од владе, него и од већег дијела становништва, који се запутио према француској граници. До 26. јануара у град су ушле претходнице и започеле седмодневни терор.

Након пада Барселоне, услиједила је потјера колона према Француској. Опис који је оставио Волфрам Рихтхофен (Wolfram Freiherr von Richthofen), командант “Легије Кондор”, подсјећа на сцене из потоњих југословенских партизанских филмова, у којима њемачки пилоти хладнокрвно засипају цесте и пруге набијене беспомоћним избјеглицама.¹⁹⁴⁸ Пет хиљада интернационалаца, укључујући око 400 Југословена, ангажовани су за формирање одступнице и заштиту избјегличких колона. По налогу Мартија, који је ишао по каталонским логорима и окупљао интернационалце, Југословени су одржали збор и написали молбу Негриновој влади за поновно упућивање на фронт. Састављени са другима, формирали су јединице, изабрали команде и штабове. На командне позиције постављени су Душан Кведер, Стеван Белић, Иван Гошњак, Коста Нађ, Иван Рукавина и Владо Поповић. Отпремљени возом из Фигераса према Барселони.

¹⁹⁴⁷ AJ, 724, X–2, A. Mikenauer, “Boravak u Parizu”, 1-2.

¹⁹⁴⁸ Beevor, 379; M. Alpert, *Franco and the Condor Legion*, Bloomsbury, 2019, 191-192.

Стигли су до Гранољерса, гдје су добили оружје. Али ту је већ било касно. Пружали су солидан отпор на мјестима контакта, али су приморани на стално узмицање. Током завршнице, штитили су цесте за несметан пролаз избјеглица према граници, до које су коначно и они дошли у првим данима фебруара. Тада, добили су несретну улогу да проведу последњу полицијску акцију у Интербригадама, када им је Марти наредио разоружавање њемачке јединице, која је одбила послушати његово наређење. Марко Перић описује догађај, када су наводно прочешљали Нијемце не би ли нашли инфилтриране “гестаповце”, па су утврдили да су они већ били “умакли”.¹⁹⁴⁹ Деветог фебруара, југословенска колона се запутила пјешке према караули. Марти је својеручно издвојио поједине кадрове који би се пребацили посебним путем, да не би пали у руке француској полицији. Потпуно неприпремљена, Француска је прво пустила цивиле, а затим је пристала и на улазак војника. Од 28. јануара близу пола милиона људи је прешло границу. Разоружани, Југословени су у колони, спуштајући се цијелу ноћ цестом низ Пиринеје у потпуној тишини, дошли до плаже код Сен Сипријена. Она је ограђена бодљикавом жицом и претворена у привемени логор.¹⁹⁵⁰

Последњи ударци за Републику настали су изнутра. Док су Мануел Асања и министри владе прешли у Француску, Негрин се вратио у централну зону. Тамо је наставио издавати наређења којима је, са једне стране, покушао огранизовати наставак отпора, а са друге, омогућити поморску евакуацију у случају даљег погоршавања ситуације. Признавање Франка од стране влада запада је убрзало распад републиканске коалиције. Асања је истог дана дао оставку. Петог дана марта 1939. године у Мадриду је проглашен Национални савјет одбране на челу са пуковником Касадом (Segismundo Casado López), анархистом Мером и социјалистом Хулијаном Бестеиром (Julián Besteiro Fernández). Био је то пуч против Негрина и РСЕ. Негрин је отишао у Француску, али су комунисти пружили отпор, по цијену додатних жртава. Вође Националног савјета су чином елиминације комуниста из политичког живота Републике жељели одобрвољити Франка на преговоре. Он, међутим, није прихватао ништа осим безусловне предаје. Последњег дана марта свршио је брзу, петодневну офанзиву у којој је, без отпора, заузет и последњи педаљ Републике.

¹⁹⁴⁹ M. Perić Velimir, *Doživljaji jednog Španca*, Zagreb 1963, 98-99.

¹⁹⁵⁰ S. Belić, *Na bojnim poljima Španije*, Beograd 1970, 148-156; Lemesle, 420; ИАБ, 2821, кут. 3, V. Begović, “Rat u Španiji”, 79-84; D. Kveder, “Borbe u Kataloniji”, III/III, 538-541; V. Jereb Kranjski, “Poslednje borbe na španskom tlu”, III/III, 542-545.

Ратна емиграција

Са безбједне удаљености хотелске собе у Кливленду, Стјепан Цвијић је резонувао о рату који је тог љета 1937. навршавао своју прву годишњицу. До касно у ноћ разговарао је са Андријом Јосиповићем, хрватским комунистом из Канаде, који је тамо радио на регрутацији добровољаца за Шпанију. “Не може нико рећи, па тако ни ја”, признао је Цвијић, “колико ће дуго трајати рат у Шпанији. Али колико трајао да трајао, ми смо га изгубили онај исти дан када је почео. Истина је да се садашња ратна срећа налази на страни шпањолског народа, што значи и нашој. Међутим, историја ратова и ратовања пуна је доказа, да су се привремене ратне среће, претварале и претвориле у несреће, у губљење битака, у коначни пораз... Нагла промјена ситуације у Шпањолској, а тиме и у свијету, могла би настати само ступањем Совјетског Савеза у рат. А пошто Совјетски Савез из стотину разлога не може у даним околностима директно ступити у рат, пораз је неминован.” Но, напомиње Цвијић, тај пораз може бити “само привремени пораз”. Он је претрпљен локално, у Шпанији, али биће освећен глобално, коначном побједом над фашизмом.¹⁹⁵¹

Двије године касније, браћа Цвијићи су били мртви, убијени од исте државе у коју је Стјепан полагао наде за коначну побједу, а његових 450 сународника, који су носили директне посљедице шпанског пораза, били су заглављени у пијеску Лионског залива, гдје их је смјестила ненаклоњена француска неутралност.¹⁹⁵² Побједа је изгледала као далеки сан, поготово за избјеглице. Њих готово 150 хиљада смјештено је на двије плаже сјеверно од Перпињана: Сен Сипријен и Аржелес. Ове десет километара дугачке и стотињак метара широке пјешчане формације претворене су у логоре. Оно што их је чинило логором биле су само бодљикаве жице и страже сенегалских и мароканских колонијалних војника. Ничега другог у њима није било: ни шатора, ни колиба, ни санитарних чворова. Прва три дана користило се оно што се понијело са собом. “Клале

¹⁹⁵¹ I. Očak, *Braća Cvijići*, Zagreb 1982, 442.

¹⁹⁵² D. Kowalsky, “Unión Soviética y las Brigadas Internacionales”, *Ayer*, 56/4, 2004, 118.

су се мазге и магарци који су чудом”, како каже Љубо Илић, са њима “стигли до логора”. Трећег дана почела је достава хљеба – једна векна на више људи – а који дан затим, војне кухиње су дијелиле “неку бедну храну коју су називали гулаш”.¹⁹⁵³ Пошто није било санитарнија, брзо су се појавиле и болести, али у мањој мјери него што би се очекивало да је вријеме било топлије. Спавало се под ведрим небом, на пијеску, а бивши војници су са собом обично носили по ћебе, које их је спашавало од смрзавања.¹⁹⁵⁴ Тек када је постало јасно да боравак није привремен, затвореници су се организовали у националне групе. Добили су дрвене даске, материјал и ситан алат, с којим су подигли прве бараке.¹⁹⁵⁵

Кроз пар мјесеци, на плажама је никао мали град и живот у њему. Организовани су курсеви, састанци и приредбе. Сачувано је и нешто литературе, а нова је допремана преко француских активиста. Организовани су први течајеви и састанци. Коча Поповић је предавао Француски, а на сачуваним писаћим машинама правио се илустровани билтен “У огради”. Западњаци који су се већ вратили кућама, формирали су одборе за помоћ логорашима, док су Југословени слали на хиљаде писама у покушају да све више заинтересују јавност. Брзо је успостављен и логорски режим одозго. Власти, односно управе логора, одијелили су Шпанце од интернационалаца, и међу њима су агитовали за приступање Француској легији странаца. Око жице логора се спонтано формирала бувља пијаца, преко које су профитери продавали поштанске маркице и духан за преостале вриједности које су затвореници имали са собом. Врло брзо, у Сен Сипријену је команду над свим интербригадистима преузео Љубо Илић. Организација војничког устројства међу добровољцима, као и стварање партијских организација, дале су затворенима полуге за дјеловање према властима и спољном свијету.¹⁹⁵⁶

Док је око 220 Југословена интернирано у Сен Сипријену, њих око 210 било је смјештено у Аржелесу, заједно са мањом групом интернационалаца. Исто као у Сен Сипријену, организација живота је текла споро, али су комунисти предњачили у покушајима да се боравку колико–толико да сређен карактер. При лијечењу болесних посебно су се истицали Гојко Николиш и Имре Бер.¹⁹⁵⁷ Други ће недуго затим отићи у

¹⁹⁵³ Lj. Ilić, “Interbrigadisti u francuskim logorima”, III/IV, 7-8.

¹⁹⁵⁴ M. Teofilović, *Kopnom i morem po belom svetu*, Beograd 2001, 164-165.

¹⁹⁵⁵ Lj. Ilić, “Interbrigadisti u francuskim logorima”, III/IV, 9; I. Gošnjak, “Život i borba Jugoslovana u francuskim logorima”, III/IV, 39; V. Antić, “Iz logora u logor”, III/IV, 80-82.

¹⁹⁵⁶ Lj. Ilić, “Interbrigadisti u francuskim logorima”, III/IV, 10-11; O. Kreačić, “Logori – revolucionarna škola...”, III/IV, 62.

¹⁹⁵⁷ G. Nikoliš, *Korijen, stablo, pavetina*, Zagreb 1981, 244; P. Vukomanović Stipe, “U borbi za opstanak”, III/IV, 99.

Совјетски Савез, гдје ће страдати у терору. Међу масом Шпанаца, интербригадисти су били у тежем положају, а унутрашњи сукоби који су се се пренијели преко Пиринеја утицали су и на односе међу Југословенима. Са једне стране нашла се већина, која је признавала партијско руководство под Ференцом Минихом (Ferenc Münnich), док је поред њих постојала и већ поменута група око Ивана Тројера. Наводно под страхом за сопствени живот, Тројер је одао 14 људи, међу њима Ђорђевића, Калафатића, Владу Поповића, Оскара Јуранића, Пеку Дапчевића, Фадила Јахића и друге. Они су промптно, већ 14. марта 1939, премјештени у оближни затвор Кољур.¹⁹⁵⁸ Тамо су третирани као криминалци, или, како ће свој боравак кратко описати Јуранић, стављени су “на присиљан рад под тешким условима систематског гладовања и тучњава”.¹⁹⁵⁹ Да би малтретирању стали у крај, одлучили су се на штрајк глађу,¹⁹⁶⁰ а управа је ствар смиривала тако што је један дио ове групе размјестила у болнице и упутила назад у логоре, док је други дио враћен у тврђаву, гдје ће остати до јесени.¹⁹⁶¹

Послије три мјесеца у Сен Сипријену и Аржелесу, интербригадисти су крајем априла 1939. пребачени у логор Гирс, који је изграђен на мочварном тлу, недалеко од мјеста По, на путу од Тулуза према Бајону, надомак Француске Баскије. Логор је подијељен на секције, а свака је имала по 27 барака са узаним простором за боравак и спавање. Југословени су окупљени у једној секцији. Њихова група бројала је тада 324 човјека, који су били нагурани у свега шест барака. У посебној женској секцији, било је и десетак Југословенки, бивших болничарки. Међупростор између барака се убрзо почео користити за рекреацију. Као и током рата, храна је била једнолична: леблебије, сушени бакалар и само понекад месо; воће никада нису добили. Ипак, живот се развио. Организоване су дискусије, спортски догађаји, занатски течајеви и прављене су зидне новине. Испод патоса једне од шест барака смјештена је и читава библиотека издања која су понесена из Шпаније или упућена из Југославије или Париза. Извршен је притисак на управу логора да се за сваку бараку набави по школска табла. За команданта групе биран је Коста Нађ. Активности је координисао Бранко Крсмановић, док је за шефа партијске организације биран Иван Гошњак. За културна дешавања задужени су Жикица Јовановић и Отмар Креачић Култура. Макс Баће је предавао математику и правопис, Данило Лекић је држао алфаветске течајеве, а Владо Поповић је глумио

¹⁹⁵⁸ Lj. Plić, “Interbrigadisti u francuskim logorima”, III/IV, 10-11; С. Ђорђевић Лопачов, *Сећања*, Београд 1994, 138-143; АЈ, 684, кут. 42, П. Крешимир, изјава, 5; Lemesle, 510.

¹⁹⁵⁹ Списи о Оскару Јуранићу (уступио М. Соболевски), изјава О. Јуранића, 21. 6. 1945, 5.

¹⁹⁶⁰ АЈ, 648, кут. 42, М. Kalafatić, “Učešće u španskoj revoluciji...”, 54-55

¹⁹⁶¹ С. Ђорђевић Лопачов, *Сећања*, Београд 1994, 143-166.

владику Данила, у покушају играња Његошевог “Горског Вијенца”. Преко париских “Хоризоната” стигли су преводи Лењина, а увече се, под загушеним свјетлом, наглас читао једини примјерак “Како се калио челик” Островскога. Поводом 150 година од Француске револуције, а упоредо са међународном конференцијом за помоћ шпанским избјеглицама која је организована у Паризу, сви интербригадисти у логору су припремили велику изложбу.¹⁹⁶² Установљена је чак и интерна “обавјештајна служба”, која је сакупљала податке о држању људи, проблемима и појавама деморализације, за шта је био задужен Јуранић, након повратка из Кољура.¹⁹⁶³

Представници Посланства Краљевине Југославије у Паризу долазили су у логоре и нудили репатријацију у замјену за потписивање покајничких изјава. Неколико ветерана спомиње извјесног Теодосијевића,¹⁹⁶⁴ док Калафатић тврди да је неко од тих људи само једном дошао у Аржелес, брзо одустајући од намјере.¹⁹⁶⁵ Понуде су одбијене с презиром, јер се сматрало да би потписивање таквих изјава било парадирано као пораз интербригадиста и њихове идеје. Гојко Николиш се касније питао, говором пред већим скупом ветерана, да ли је одлука о девизи “стрпљен–спашен” била једина исправна, или се могло поступити другачије, на примјер, масовним бјегством.¹⁹⁶⁶ На ово питање није тешко одговорити. Прво, мало је ко могао претпоставити да ће француска интернација дуго потрајати. Друго, са надом у скори излазак, није се хтјела плаћати морално висока цијена политичке капитулације, макар и лажне. Имиц интербригадисте представљао је, у њиховим очима, посебан политички капитал, којег би требало на прави начин искористити, онда када се за то стекну услови.

Коначно, подужи боравак у интернацији имао је једну дугорочну, вјероватно ненамјерну корист: рад партијских организација у логорима, далеко више него у самој Шпанији, доприносио је кохезији комунистичке групе. Док је Шпанија представљала војну школу, француски су логори ипак били партијска школа *par excellence*. Из масе оних који су на иберијским ратиштима научили пуцати, командовати, копати грудобране и водити војнички живот, екстремни услови француске интернације филтрирали су одабрану групу појединаца, који су од војника–антифашиста, кроз дуги

¹⁹⁶² Lj. Ilić, “Interbrigadisti u francuskim logorima”, III/IV, 13-14; P. Vukomanović Stipe, “U borbi za opstanak”, III/IV, 102; I. Gošnjak, “Život i borba Jugoslovena...”, III/IV, 39, 43; G. Nikoliš, *Korijen, stablo, pavetina*, Zagreb 1981, 250-252; O. Kreačić, “Logori – revolucionarna škola...”, III/IV, 64-70; V. Antić, “Iz logora u logor”, III/IV, 84.

¹⁹⁶³ Списи о Оскару Јуранићу (уступио М. Соболевски), изјава О. Јуранића, 21. 6. 1945, 6.

¹⁹⁶⁴ Lj. Ilić, “Interbrigadisti u francuskim logorima”, III/IV, 10; I. Gošnjak, “Život i borba Jugoslovena...”, III/IV, 41; G. Nikoliš, *Korijen, stablo, pavetina*, Zagreb 1981, 246.

¹⁹⁶⁵ AJ, 648, кут. 42, М. Kalafatić, “Učešće u španskoj revoluciji...”, 49.

¹⁹⁶⁶ АВиН, ЛФЧК, II–3, кут. 2, Записник са скупштине Удружења, 1981, 32-34.

низ мјесеци каљења на пиринејском вјетру, постали војници–комунисти. Устанак у Југославији подизаће они који су били, подједнако, не само војници Негрина, него и заробљеници Даладјеа. Неки су од њих, уосталом, провели више времена у баракама са ове, него у рововима са оне стране Пиринеја.

Николиш је и сам знао за одлуку да се пружи морални и физички отпор са циљем очувања интегритета и виталности. На исти начин, он је био свјестан зашто индивидуална, неодобрена бјегства нису била подржавана: њима се осипао колектив, чија је снага и бројност била главни ослонац за преживљавање. Он је и сам покушао да бјежи ујесен 1939, па је био ухваћен и враћен назад у логор. Партијска организација га је искључила на пола године. Мада, иако нису подржавали бјегства, они их нису ни нешто претјерано осуђивали: терапија ћутањем брзо се завршила, а Николиш је прије рока примљен назад у КПЈ.¹⁹⁶⁷ Такође, у овој фази се још сматрало да нелегалан повратак у домовину није био користан, јер се очекивало од оних који се врате, да буду у могућности легално да дјелују, посебно у кампањи за повратак осталих другова из логора. Уколико би се у земљу враћали илегално, постојала је могућност да буду враћани у завичајна мјеста, са изреченом забраном даљег кретања. Што се тиче одобрених бјегстава, такво је било умицање Ивана Стеве Крајачића још у марту 1939, који је очигледно био потребан и планиран за рад на пословима који нису нужно тражили легализованог активисту.¹⁹⁶⁸

Млађи борци, као и током рата, нису сматрали достојним држање мање групе појединаца који су се надали повратку у Совјетски Савез, укључујући Ђорђевића, Фурмана и Никиту Ковачевића.¹⁹⁶⁹ Проблематично није било само питање повратка, него иступање са ставом да би се требало мирно слушати сва наређења управе, иако су, како инсистира Гошњак, “нека од њих представљала и имала за циљ физичко и политичко уништење интербригадиста”. Због овог држања, неколико их је искључено из партијске организације.¹⁹⁷⁰ Релативно брзо се морала разићи и група која се претходно окупила у Паризу. Њој се придружило и неколико ветерана који су након пада Каталоније успјели избјећи логоре. Већ у априлу 1939, из страха од хапшења и слања у

¹⁹⁶⁷ G. Nikoliš, *Korijen, stablo, pavetina*, Zagreb 1981, 259-262; Đ. Mešterović, “Bekstvo iz logora Girs”, III/IV, 193-201.

¹⁹⁶⁸ I. Gošnjak, “Život i borba Jugoslovena...”, III/IV, 41; G. Nikoliš, *Korijen, stablo, pavetina*, Zagreb 1981, 246.

¹⁹⁶⁹ AJ, 724, X–3A/4, писмо из Марсеја, 27. 11. 1940; Списи о Оскару Јуранићу (уступио М. Соболевски), изјава О. Јуранића, 21. 6. 1945, 6.

¹⁹⁷⁰ I. Gošnjak, “Život i borba Jugoslovena...”, III/IV, 42.

интернацију, почела су прва отпремања у Совјетски Савез. Тада одлазе Бауман, Видаковић и Влаховић, али су Урадин и Вранеш ухапшени и упућени у Гирс.¹⁹⁷¹

Са друге стране, постојала је прећутна сагласност, већ од самог почетка, да се појединци извуку и да иду у Југославију, уколико се то могло учинити без политичких последица. Притисак преко различитих родбинских веза уредио је ствар тако да се из логора, без потписаних покајања, успјело извући двадесетак људи, углавном студената. Пред избијање новог рата, извучени су Владо Поповић, Иво Рукавина и Тоша Тишма.¹⁹⁷² Међу првима је, заузимањем француских пријатеља, изашао Коча Поповић, који ће неколико мјесеци провести у Паризу, до повратка у Београд.¹⁹⁷³ Наравно, није постојала гаранција да се неки повратници неће пасивизирати. То се и десило са Анђелком Радошевићем.¹⁹⁷⁴ Заштићен од своје утицајне загребачке породице, он ће остати пасиван и током окупације земље.¹⁹⁷⁵ Супротан је примјер Стјепана Полића, који је након повратка у Делнице затворен на 10 дана а затим пуштен.¹⁹⁷⁶ Биће заробљен као регрут у Априлском рату и отпремљен у Њемачку, али ће, након репатријације војника хрватске националности крајем 1941, умаћи загребачкој полицији и придружити се партизанима у родном крају.¹⁹⁷⁷

Током боравка у Гирсу, на југословенску групу пренио се још један сукоб, који је касније крштен у литератури као “сукоб на књижевној левници”. Радило се, заправо, о дужој расправи са супротстављених позиција “социјалне литературе” и ангажованог стваралаштва које се није уклапало у ту парадигму.¹⁹⁷⁸ Може се укратко рећи како су на првој страни били писци углавном из редова КПЈ, док је на другој страни стајао круг људи са ширим распоном асоцијација, укључујући и оне блиске партији. Током врхунца овог сукоба, његово поље је отворено на страницама загребачког часописа “Печат”, кога је током 1939. године уређивао Крлежа. На сасвим неочекиван начин, Сервантес и његов Дон Кихот су дошли у фокус, прво чланком “Сан и истина Док Кихота” Марка Ристића,¹⁹⁷⁹ а затим и коментаром Тита у чланку “Троцкизам и његови помагачи”, којим он Ристићеву фигуру о “сну” који се бори против стварности, “за своју стварност”,

¹⁹⁷¹ AJ, 724, X–2, A. Mikenauer, “Boravak u Parizu”, 1–7; исто, M. Uradin, 6–7.

¹⁹⁷² I. Gošnjak, “Život i borba Jugoslovena...”, III/IV, 41; G. Nikoliš, *Korijen, stablo, pavetina*, Zagreb 1981, 246; P. Vukomanović Stipe, “U borbi za opstanak”, III/IV, 108.

¹⁹⁷³ Д. Чкребић, *Коча Поповић: дубока људска тајна*, Београд 2012, 64–67.

¹⁹⁷⁴ HDA, 1360, кут. 4, бр. 83, Управа полиције Загреб за Савску бановину, 14. 8. 1939.

¹⁹⁷⁵ L. Udovički, *Španija moje mladosti*, Beograd 1997, 93.

¹⁹⁷⁶ HDA, 1360, кут. 4, бр. 92, Среско начелство Делнице, 28. 9. 1939.

¹⁹⁷⁷ *Naši španjolski dobrovoljci*, Rijeka 1988, 270–272.

¹⁹⁷⁸ Детаљније: S. Lasić, *Sukob na književnoj ljevici 1928–1952*, Zagreb 1970.

¹⁹⁷⁹ M. Ristić, “San i istina Don Kihota”, *Pečat*, Zagreb, 1–2/1939, 34–49.

упроштено своди на конструкцију како се шпански народ “борио за сан, за иживљавање подсвијести”.¹⁹⁸⁰ Као главни полемички текст појавио се крајем 1939. године Крлежин “Дијалектички антибарбарус”,¹⁹⁸¹ на којег ће бити одговорено “Књижевним свескама”, гдје је прилогом допринио и Коча Поповић,¹⁹⁸² стављајући се на страну супротну својим некадашњим надреалистичким сарадницима.

Како свједочи Калафатић, међу интелектуалцима у логору, који су чинили око једне петине југословенског контингента, дошло је до расправе. Пошто су једни стали на страну Крлеже, “партијски комитет морао се најозбиљније”, напомиње Калафатић, “позабавити овим питањем, дајући им правилно тумачење”. Он тврди да је комитет стао на “правилну” страну без консултације са руководством КПЈ, мада је било сасвим очигледно на којој страни стоји партија. У једном тренутку, међу “крлежијанцима” су се нашли Јуранић, Нешковић, као и, занимљиво, обавјештајац Мајдер.¹⁹⁸³ Но, у свему ће најкраћу шибицу извући Ратко Павловић Ћићко. Иначе, Ћићко је одавно вукао биљег “троцкисте”, који га је пратио још из Прага, због донеке слободнијег приступа питању сукоба Троцки–Стаљин. Колико се може разабрати, Ћићко је био неспутан мислилац, који се о свему морао увјерити својим очима, па је читао и све оно о чему се пречесто тражило *a priori* мишљење. То му, међутим, није сметало да буде именован комесаром југословенске групе у Посорубију и секретаром партијског комитета у Сен Сипријену.¹⁹⁸⁴ Ћићко се у логору “окружио бедемом књига”, како је примијетио Николиш, а око њега су се водиле расправе “на ‘вишем нивоу’, далеко изнад оног” на којем су се проучавали пристигли примјерци Стаљиновог “Кратког курса”.¹⁹⁸⁵ Педантно је прочитао Крлежин текст и изразио тек дјелимично неслагање, што је узето као једно у низу његових дисидентских иступања, па је искључен из КПЈ,¹⁹⁸⁶ до потврде виших органа.

* * *

¹⁹⁸⁰ “Troczizam i njegovi pomagači”, *Proleter*, Париз, XV/1, мај 1939, 5.

¹⁹⁸¹ М. Крлежа, “Dijalektički antibarbarus”, *Pečat*, Загреб, 8–9/1939.

¹⁹⁸² К. Поповић, “Ratni ciljevi Dijalektičkog Antibarbarusa”, *Književne sveske*, Загреб 1940, 195–214.

¹⁹⁸³ АЈ, 648, кут. 42, М. Kalafatić, “Učešće u španskoj revoluciji...”, 70; АЈ, 724, X–2, “Logori – II deo”, изјава В. Поповића, 9–10.

¹⁹⁸⁴ L. Udovički, *Španija moje mladosti*, Београд 1997, 112–114; L. Udovički, *O Španiji i španskim borcima*, Београд 1991, 147, 149. Те се функције одрекао спајањем Југословена у Гирсу, гдје шеф постаје Гошњак.

¹⁹⁸⁵ G. Nikoliš, *Korijen, stablo, pavelina*, Загреб 1981, 253.

¹⁹⁸⁶ С. Ђорђевић Лопачов, *Сећања*, Београд 1994, 168–170.

Након потписивања споразума о ненападању Хитлерове Њемачке и Совјетског Савеза, тзв. пакта Рибентроп–Молотов и француско-британске објаве рата Њемачкој, дошло је до забране рада КП Француске, што се одмах осјетило и у логорском режиму у Гирсу. Забрањене су посјете, уведена је и строга цензура писама и штампе, а није више било дозвољено ни примање пакета мимо Црвеног крста. Погоршани су и услови са храном, кухањем, водом, хигијеном и другим потребама. Из француског парламента пренесен је и говор локалног заступника, који је предлагао масовну егзекуцију интернираних бригадиста. Смањиле су се порције следовања, нестало је папира за писање и забрањен је сваки рад који би личио на политику. Као званични командант свих интербригадиста, Илић је био посебно активан у координацији ставова између различитих група, међу којима су се појавиле другачије концепције и планови за излазак из дате ситуације,¹⁹⁸⁷ а био је активан и у честим преговорима са логорским властима и стражарима. Притом, иза Париза више није било помоћи: пункт КПЈ је био коначно затворен. Кухар, коме је претходно стављено у дужност да се брине о људима у логорима и да прати њихово политичко понашање,¹⁹⁸⁸ повучен је те јесени у земљу,¹⁹⁸⁹ а тамошњим студентима је већ наложено да се и они полако враћају.¹⁹⁹⁰

Избијањем рата поставило се питање добровољног јављања интербригадиста у Армију Француске. Међутим, Коминтерна је “јакобинску” линију КП Француске брзо помјерила на “антиимперијалистичку”, у складу са тренутном спољном политиком званичне Москве, па је питање добровољног јављања скинуто са дневног реда.¹⁹⁹¹ До тада, постављана су питања и вођене дискусије, јер је проблем био принципијелне природе: да ли би одбрана Даладјеове Француске била исто што и одбрана Асањине Шпаније? Николиш тврди да је принципијелан одговор разријешао проблем и прије помијерања француске линије: на захтјев да се јаве у Легију странаца или у радне чете, интербригадисти су одговорили да ће се борити, али само као цјеловите међународне јединице са својим командантима, што, очекивано, власти нису прихватиле.¹⁹⁹² Што се тиче шпанских бораца, не може бити никакве сумње у њихов антифашистички став, којим је пакт Рибентроп–Молотов доживљаван као привремено затишје пред одавно очекивану буру. Дописујући се са Камилом Селеб (Camille Celeb), чланицом Светског

¹⁹⁸⁷ Lj. Ilić, “Interbrigadisti u francuskim logorima”, III/IV, 17-18.

¹⁹⁸⁸ СДЈБ, IV, 196, Тито за Кухара, 2. 5. 1939.

¹⁹⁸⁹ СДЈБ, V, 28, Тито за ИК КИ, 4. 10. 1939.

¹⁹⁹⁰ С. Димитријевић “У Француској 1934–1939”, *Наше стварање*, Лесковац, 3–4/2015, 270.

¹⁹⁹¹ I. Gošnjak, “Život i borba Jugoslovena...”, III/IV, 46.

¹⁹⁹² G. Nikoliš, *Korijen, stablo, pavetina*, Zagreb 1981, 256-259.

покрета жена против рата и фашизма које су кореспондирале са интернирцима, Лазар Удовички је 21. септембра 1939. био недвосмислен: “Што се тиче Југославије, ми још увек чекамо одобрење да се вратимо. Мало је вероватно да ће Југославија остати у миру, будући да ће је Хитлер или Мусолини сигурно напасти. То ће нам дати прилику да се боримо на њиховом источном фронту.”¹⁹⁹³

Југословенска група, посебно партијски секретар Гошњак, изричито је иступила против било каквог приступања радним четама француских оружаних снага, које су ангазоване на изградњи фортификација. Гошњак тврди да је из Гирса на своју руку отишло тек 5–6 Југословена, али су неки брзо враћени. Када је стигло наређење о обавезном бирању у радне чете, став петочланог партијског комитета логора био је тај да се наредбама за регрутацију не пружа отпор. Међутим, Гошњак је био једини који је на логорској конференцији иступио са одлучно другачијим ставом. Полиција је можда и сазнала за држање организације, па је брзо ушла у примјену силе. Ипак, покушај власти да 2. априла 1940. насилно одведе групу Југословена завршен је неуспјехом: они су сакривени, а остали су изашли испред барака, пјевали су “Марсељезу” и викали на жандаре. Војни регрути који су доведени као појачање, одбили су да реагују. Заузврат, жандармерија је 87 интернираца претукла, провукла кроз каљугу и стрпала у логорски затвор на 40–50 дана. Ситуација се убрзо додатно погоршала, јер је Француска губила рат, али су одвођења у радне чете престала: Југословени су ово прогласили својом малом побједом, а Гошњак је кооптиран у логорски комитет.¹⁹⁹⁴

За Југословене, априлским догађајима 1940. године била је завршена мирнија етапа француске интернације. До тада, од њих око 430, из логора је у Совјетски Савез евакуисано приближно 15 људи,¹⁹⁹⁵ око 35 их је успјело добити репатријацију у Белгију и Канаду, ослобођено је око 40, побјегло их је око 30, док их се тридесетак, противно одлукама комитета, ставило на располагање француским властима — за радне чете, Легију и друге потребе. Али далеко највећи број, око 270, остали су у логорима.¹⁹⁹⁶ Иза ескалације сукоба са логорским властима дошла је пропаст Француске, која је 25. јуна 1940. капитулирала. Сјеверна Француска и њена обала окупирале су од Нијемаца, а

¹⁹⁹³ L. Udovički, *O Španiji i španskim borcima*, Beograd 1991, 26.

¹⁹⁹⁴ I. Gošnjak, “Život i borba Jugoslovena...”, III/IV, 46-51; Lj. Plić, “Interbrigadisti u francuskim logorima”, III/IV, 20-23; G. Nikoliš, *Korijen, stablo, pavetina*, Zagreb 1981, 264-265; V. Antić, “Iz logora u logor”, III/IV, 40; V. Kovačević, “Pobuna u Girsu”, III/IV, 171-185; M. Perić Velimir, *Doživljaji jednog Španca*, Zagreb 1963, 125-132.

¹⁹⁹⁵ Четрнаест људи који су дошли из Москве неће се успјети вратити, јер ће дочекати напад Немачке на Совјетски Савез; I. Gošnjak, “Život i borba Jugoslovena...”, III/IV, 57.

¹⁹⁹⁶ Види посебно: Lemesle, 510, 522, 544.

логори су остали на територији тзв. “Слободне зоне” под француском владом генерала Петена (Philippe Pétain) у Вишију. Узимајући у обзир насталу ситуацију, партијски комитет донио је дефинитивну одлуку о промјени држања: они који могу, преко родитеља или других веза, да добију исправе за излазак из логора, требало би тако да учине и да што прије крену кући. Међу таквима су били Ђуро Мештеровић, Бранко Крсмановић и Гојко Николиш, за којег је породица испословала дозволу још у јесен 1939, годину прије одласка.¹⁹⁹⁷ Југословенска полиција је упратила како је у септембру 1940. бродом “Лина Матковић” из Марсеја дошло десетак људи који су се налазили у евиденцији шпанских бораца. На том броду су били Иво Вејвода, брачни пар Нешковић, болничарка Пихлер (Демић), Саво Медан и други.¹⁹⁹⁸ Власти су Жикици Јовановићу браниле повратак, али се и он преко Марсеја септембра 1940. ипак успио домоћи Ваљева.¹⁹⁹⁹

У земљи је, очекивано, већ трајала кампања за повратак шпанских бораца. Још од фебруара 1939. почело се са слањем писама,²⁰⁰⁰ а наставило се са дијелењем летака и потписивањем петиција.²⁰⁰¹ Молбе су подносила и правна лица, као у случају петиције београдских синдиката, комора и удружења инжињера, љекара, агронома и правника.²⁰⁰² Иако су ставови у званичним круговима током 1938. године у погледу повратка људи биле изричито негативне, јавном кампањом су тражене пукотине и слаба мјеста у државним структурама. Прагове политичара и државних управа обијали су рођаци, активисти и разне делегације. Тако је, на примјер, организована “Велика народна депутација” од 117 делегата из Црне Горе и Боке, који су тражили повратак шпанских бораца из Француске и распуштање логора за комунисте који је почетком године отворен у Билећи.²⁰⁰³ Нови министри у влади Драгише Цветковића, управо лидери из СДС-а, Срђан Будисављевић, Сава Косановић и Бранко Чубриловић, подржавали су захтјеве за слободном репатријацијом “Шпанаца”.²⁰⁰⁴

¹⁹⁹⁷ Lj. Plić, “Interbrigadisti u francuskim logorima”, III/IV, 23-25; G. Nikoliš, *Korijen, stablo, pavetina*, Zagreb 1981, 261, 268-271.

¹⁹⁹⁸ AJ, 724, X-1A/56, извјештај Редарственог равнатељства у Сплиту, 1. 10. 1940.

¹⁹⁹⁹ АБХ, КБУДБ, пов. ДЗ 1084/1939; исто, пов. ДЗ 4865/1940.

²⁰⁰⁰ НДА, 1360, кут. 4, бр. 76, распис Савске бановине, 23. 2. 1939.

²⁰⁰¹ СДЈБ, IV, 176, летак “Za pomoć našim španskim junacima”, март 1939; AJ, 724, X-3B/1, “Cijeloj poštenoj javnosti Banovine Hrvatske”, фебруар 1940; СДЈБ, V, 125-126, “U borbu za povratak naših španjolskih...”, јуни 1940; исто, 168, “Radnici, seljaci i građani...”, септембар 1940.

²⁰⁰² НДА, 1360, кут. 4, бр. 97, молба предсједнику владе, септембар 1940.

²⁰⁰³ АОИРПП, РП, IV 2-5, Велика народна депутација, 1940.

²⁰⁰⁴ G. Nikoliš, *Korijen, stablo, pavetina*, Zagreb 1981, 254; V. Antić, “Iz logora u logor”, III/IV, 85-87.

Од средине маја 1940, француске власти су почеле раздвајати интербригадисте. Њих близу 1.500 упућено је назад у Аржелес, док је око 900 “окорјелих” упућено у Верне, логор под Пиринејима, сјеверно од Андоре, гдје су већ били смјештени припадници бивше Колоне “Дурути” и мање групе комуниста, међу њима и Душан Кведер. Логор је био подијељен на три секције, “А”, “Б” и “Ц”, у које су смјештани, редом, криминалци, политички затвореници, а у последњем интербригадисти. Једино су Југословени из Гирса успјели пренијети своје књиге, трпајући их растављене и без корица у конзерве и чутурице за воду. Поново на техничком послу, као ономад са пасошима, Чедо Капор је био задужен за скривање књига. Борба за боље услове се наставила, али је бивала све тежа, јер је и карактер логора био другачији. Црвени крст је остала једина легална организација под режимом Вишијевске Француске, преко које су упућиване петиције поводом све горег стања: претрпаних и неусловних барака, малтретирања, слабе исхране, ширења заразе и других болести. Људе је у животу одржавала помоћ, а највише је пакета стизало из Југославије, која је и даље била ван система њемачко-италијанске окупације.²⁰⁰⁵ Једно писмо у земљу информише и апелује:

“Ми смо инсистирали и инсистирамо још увијек да се вратимо у Југославију, јер ми сматрамо да нам је мјесто међу својим народом. Међутим, постављају нам разне препреке (декларације, напуштање итд.) без икакве правничке основе и недостојне за нас. С друге стране југословенска влада била је дала нашим родитељима и пријатељима разна обећања објављена у штампи дозвољавајући наш повратак, али до данас врло мали број наших другова се вратио у Југославију. 250 њих који су остали од 21. маја т. г. [1940] интернирани у концентрационим логорима (Вернес 150, Аржеље 100) немају никакве слободе. Узевши у обзир тешку садашњу економску ситуацију Француске... сасвим је разумљиво да се та тешка ситуација... на нас још горе (брутално) одазива на наш живот у логорима.”²⁰⁰⁶

Зима 1940–1941. прошла је у глади. Следовања су спала на 900 калорија по човјеку, а учесталије смрти од гладовања избјегнуте су само због материјалне помоћи извана. Од новца који су слале породице, четвртина се давала за југословенски, а четвртина у заједнички логорски фонд, чиме су се набављале ствари за рад кантине.²⁰⁰⁷

²⁰⁰⁵ Lj. Plić, “Interbrigadisti u francuskim logorima”, III/IV, 25-33; I. Gošnjak, “Život i borba Jugoslovena...”, III/IV, 52-54; O. Kreačić, “Logori – revolucionarna škola...”, III/IV, 72-74; V. Antić, “Iz logora u logor”, III/IV, 90-91; AJ, 724, VII, A/17, извод из извјештаја за ЦК, септембар 1940; репринт: III/IV, 269-277.

²⁰⁰⁶ АОИРПП, РП, IV 2–6 (40), писмо из логора, 1940. Ове цифре су биле приближно тачне; према Лемелу, из Гирса је премјештено 168 Југословена у Верне а 88 у Аржелес; Lemesle, 522.

²⁰⁰⁷ AJ, 724, X–3A/4, писмо из Марсеја, 27. 11. 1940.

Срећом, још од пролећа 1940. повећала се количина пристигле помоћи из Југославије, која се слала преко организација Црвеног крста у Паризу.²⁰⁰⁸ Најпожељније намирнице биле су двопек, шећер и сланина.²⁰⁰⁹ Пакети су се дијелили солидарно, јер је било неухрањених, али и оних који помоћ нису примали.²⁰¹⁰ Коначни чин за Југословене у Вернеу наступио је у фебруару 1941, масовним премлаћивањем интербригадиста од стране жандармерије, који су због смањених порција и пријетњи отпремањем Словака и Пољака из окупираних подручја у Њемачку, ступили у штрајк глађу. Илић, Нонвеје, Фрањо Жиц и један Румун осуђени су на казну затвора коју ће издржавати у оближњем Кастру, гдје ће остати годину дана.²⁰¹¹

Током истог периода раздвајања, већа група у Аржелесу затекла је организован логор, са доста лошијим условима, али нешто лабавијим режимом. У њему је брзо успостављена партијска организација на челу са Владимиром Ћетковићем, коме су помагали Павле Вукомановић, Данко Митров, Иван Хариш и Лазар Удовички. Покренуте су занатске радионице из којих су продаване ствари. Са зарађеним новцем могло се купити више хране. Из земље је стизала “Политика”, па су вијести усмено превођене другим интернационалцима.²⁰¹² Октобра 1940, артиљерац Станко Семич Даки је изиграо партијску организацију, пошто му је издат пасаван за излаз, уз гаранцију да ће се вратити.²⁰¹³ Побјегао је у Марсеј и на своју руку добио радну дозволу за Њемачку. Отишао је у Минхен, радио седам дана и одатле се пребацио у Југославију,²⁰¹⁴ гдје га је чекала партијска функција, пошто је већ биран у нови седмочлани Централни комитет СКОЈ-а, заједно са Влаховићем, који се тада налазио у Москви.²⁰¹⁵

На Петој земаљској конференцији КПЈ у октобру 1940. у Титовом реферату истакнуто је међу главним задацима спашавање шпанских бораца “из панца реакције у Француској”.²⁰¹⁶ Отприлике иза тог времена, дошло је до успостављања нових пунктова, прво у Марсеју а затим и у Паризу. Још након априлских догађаја у Вернеу, власти су пред суд, потпуно насумично, ставиле Лазара Латиновића и Већеслава Цветка, званог

²⁰⁰⁸ Види, на примјер: АОИРПП, РП, V 1–4 (41), извјештај Команде жандармерије Београд, 23. 3. 1941; Лј. Илић, “Interbrigadisti u francuskim logorima”, III/IV, 19-20.

²⁰⁰⁹ АЈ, 724, X–3А/3, писмо из Аржелеса, 25. 9. 1940.

²⁰¹⁰ М. Теofilović, *Kopnom i morem po belom svetu*, Београд 2001, 166-167.

²⁰¹¹ R. Gidea, J. Marco *et al*, “Camps as crucibles of transnational resistance”, R. Gidea, I. Tames, *Fighters Across Frontiers*, Manchester 2020, 56; Лј. Илић, “Interbrigadisti u francuskim logorima”, III/IV, 33-35.

²⁰¹² Лј. Илић, “Interbrigadisti u francuskim logorima”, III/IV, 36-37; АЈ, 724, X–2, Р. V. Stipe, 5; Р. Vukomanović Stipe, “U borbi za opstanak”, III/IV, 110.

²⁰¹³ L. Udovički, *Španija moje mladosti*, Београд 1997, 151.

²⁰¹⁴ АЈ, 724, VIII, С. Семич Даки, изјава.

²⁰¹⁵ СДЈБ, V, 183-184, Тито за ИК КИ, 15. 9. 1939.

²⁰¹⁶ СДЈБ, VI, 26, Тито, извјештај о организационом питању, октобар 1940.

Флорес. Осуђени су на шест мјесеци затвора, али су у хаосу те прве јесени под режимом у Вишију, умјесто да буду враћени у логор, пуштени на слободу.²⁰¹⁷ Отишли су у Марсеј, гдје су се повезали са генералним конзулом, Иваном Герасимовићем, за којег су већ знали да је демократа и да је вољан да помогне “Шпанце”. Он им је издавао папире с којим су могли легално боравити у Марсеју. У међувремену је Латиновић развио љубавну везу са Адријаном Морис Нинет, кћерком власника једног гарни хотела, гдје су привремено боравили. Ту ће бити први пункт за прихват, кроз који ће проћи на десетине ветерана.²⁰¹⁸ Временом, њихова група се повећала, па је убрзо одлучено да се направи повезница са Паризом. Из логора су ишетали Пеко Дапчевић и Фадил Јахић, носећи отпад кроз главну капију.²⁰¹⁹ До Марсеја су стигли 8. октобра, гдје је Латиновић већ успоставио, преко емигрантске организације француске партије (МОИ – *Main-d’œuvre immigrée*), контакт са Чесима, који су им обезбиједили јавку за прелаз преко демаркационе линије у окупирану зону. Пред католички Божић, Дапчевић и Јахић су ухватили везу са Анком Матић, париском студенткињом, преко које су се чвршће повезали са тамошњим локалима МОИ. Иначе, још у Марсеју њихова група је вијећала и донијела одлуку да се за повратак у Југославију покуша искористити рад у Њемачкој. Наиме, њемачка ратна привреда имала је незајажљиву потребу за радном снагом, тако да су се са папирима добијеним од Герасимовића, обично под другим именима, могли јавити на рад. Потврду централе КПЈ нису имали, али се за прављење чвршће везе морао подузети одлучнији корак.²⁰²⁰

Око нове 1941. године дошли су до Париза, прво Флорес, а за њим и Удовички, који је из Аржелеса побјегао у Марсеј. Као и његов имењак у Марсеју, Удовички се у Паризу удружио кроз љубавни однос: нашао је своју другарицу из писама, госпођицу Селеб, која је са пријатељицом чувала једну напуштену вилу, гдје су претходно живјеле жене америчких дипломата. То мјесто ће постати центар париског пункта, а кроз њу ће проћи 60–70 “Шпанаца”.²⁰²¹ Јахића су упутили у земљу средином јануара 1941. преко Италије, али од њега нису добили повољну вијест о успостави контакта. Зато, мјесеца марта, прва париска група подузима корак, и јавља се на рад у Њемачку. Групу чине

²⁰¹⁷ V. Antić, “Iz logora u logor”, III/IV, 88.

²⁰¹⁸ L. Latinović, “Centar u Marselju”, III/IV, 338-347.

²⁰¹⁹ V. Kovačević, “Od Pirineja do Jugoslavije”, *Jugosloveni u Španiji*, Sarajevo 1959, 120.

²⁰²⁰ П. Дапчевић, *Од Пиринеја до Цетиња*, Београд 1981, 57-147.

²⁰²¹ L. Udovički, *Španija moje mladosti*, Beograd 1997, 153-158.

Дапчевић, Флорес, Ђуро Бировљев, Анте Миоч и Ђиро Бубле. Згодно, распоређени су у аустријски Штајр, ближе Југославији.²⁰²²

* * *

Априлски рат и окупација Југославије 1941. године представљали су коначну прекретницу. Пакт Рибентроп–Молотов је и даље био на снази, али је КПЈ без икаквог прекида остала на истој линији одбране земље од сила “Осовине”, коју је држала већ дужи низ година, а коју је наставила активно пропагирати. Њеним члановима је пред Априлски рат стављено у задатак да се јављају у Војску и активно учествују у одбрани земље. До априла 1941, око 180 “Шпанаца” се на овај или онај начин већ вратило у Југославију, вјероватно у подједнаком броју прије и после избијања рата у Европи. Након повратка, најмање тридесет их је у једном тренутку хапшено и затварано, а толики број их је заведен међу војне обвезнике и резервисте.²⁰²³ Међу регрутима је и Коча Поповић, који је у међувремену постао члан Покрајинског комитета за Србију и члан централног Агитпропа. Полиција је знала да је он “Шпанац”, држала га је и у затвору једно вријеме, али између ње и војске није било брзе размјене информација. Као резервни артиљеријски официр позван је на вјежбу, гдје је своје војно знање морао увелико да скрива, “да намерно грешим”. Пошто је накнадно стигла полицијска дојава, нису се усудили да му повјере топ. Услед расула војске, умакао је назад у Београд.²⁰²⁴ Информација о Шпанији сустигла је и Милана Благојевића, рјазањског питомца и инструктора, који је евакуисан у француску болницу 1938, одакле је по својој жељи упућен у земљу.²⁰²⁵ За разлику од Кочине ситуације, на његово показано војно знање, командант јединице није хтио да му промијени ратни распоред, него га је као одличног познаваоца противавионских митраљеза задржао у својој јединици. Као и Коча, избјегао је заробљавање у капитулацији.²⁰²⁶

До овог времена, у француским логорима су почеле кружити гласине како ће Вишијевска Француска пребацили интербригадисте у Африку. Као једно од рјешења, разматрано је масовно јављање за посао у Њемачкој. Свакако, вођене су дискусије, јер је постојао оправдан страх од боравка у Трећем Рајху. Гошњак тврди да се он за то јасно

²⁰²² П. Дапчевић, *Од Пиринеја до Цетиња*, Београд 1981, 148-206.

²⁰²³ Упореди: Lemesle, 593, 597.

²⁰²⁴ А. Nenadović, *Razgovori s Kočom*, Zagreb 1989, 33-35; Д. Чкребић, *Коча Поповић*, Београд 2012, 67-76.

²⁰²⁵ РГАСПИ, 545–6–1525, бр. 97.

²⁰²⁶ М. Станковић, *Први шумадијски партизански одред*, Београд 1983, 70-71.

залагао, па су појединци против њега лансирали прилагођену оптужбу из Шпаније, како је сада он тај који шаље кадрове у руке Хитлеру. Упркос томе, одлука је донесена: 13. маја 1941. из Вернеа одлази прва група искуснијих комуниста.²⁰²⁷ Око 50 њих отпремљено је у логор њемачког Црвеног крста у Дижону. Ту се јављају канцеларији за регрутацију радника, преко које су отишли у Њемачку.²⁰²⁸ За њима су кренули и остали, тако да је између Априлског рата и почетка операције “Барбароса” – напада Њемачке на Совјетски Савез 22. јуна 1941. године – у Вернеу остало свега двадесетак “Шпанаца”, док у Аржелесу није остао ниједан.²⁰²⁹ Наравно, док су међу француским патриотима лакше пролазили као “Срби”,²⁰³⁰ за Њемачку су се изјашњавали као “Хрвати”, грађани новоуспостављене, марионетске Независне Државе Хрватске.²⁰³¹ Податке о мјесту запослења, које су добијали унапријед, остављали су друговима са пунктова у сврху даљег повезивања.

У међувремену, Дапчевићева група се у њиховој фабрици повезала са једним аустријским антифашистом, који им је обезбиједио контакт за прелазак границе. Средином јуна, први је путовао Флорес. Одлично је знао њемачки, а могао је отићи легално, јер је било омогућено радницима да иду на допуст ради обиласка породице. Дочекавши напад на Совјетски Савез, група није хтјела чекати Флоресов повратак, па се преко аустријске везе пребацила преко границе. Били су ухапшени у Загребу јер је Бубле изгубио папире, али су се углавном докопали својих дестинација. Дапчевић је спроведен ка Црној Гори, а пред Никшићем је искочио из воза и лако се повезао са друговима.²⁰³² Флорес је претходно успио доћи до Владе Поповића у Загребу, који је одобрио његов приједлог да се врати у Њемачку и окупи људе. Проналазио их је на раду у Десау, Еспенхајму, Битерфелду, Лајпцигу и Грацу, и водио их је у групама до границе, њих укупно око 60, што је обавио у року од двије седмице. Није успио до свакога да дође, јер није имао њихове адресе. Гранични пункт је успостављен код Добраве а центар за прихват и смјештај у Загребу. Само је Славко Кркљуш пао у руке усташкој полицији, која га је стријељала као Србина.²⁰³³

Упркос релативно опуштеној атмосфери Њемачке која је тада газила све пред собом, група која је отишла у Десау – Коста Нађ, Данило Лекић, Макс Баће, Војо

²⁰²⁷ I. Gošnjak, “Život i borba Jugoslovena...”, III/IV, 58.

²⁰²⁸ Списи о Оскару Јуранићу (уступио М. Соболевски), изјава О. Јуранића, 21. 6. 1945, 7.

²⁰²⁹ I. Gošnjak, “Život i borba Jugoslovena...”, III/IV, 59.

²⁰³⁰ П. Дапчевић, *Од Пиринеја до Цетиња*, Београд 1981, 110, 140.

²⁰³¹ I. Gošnjak, “Od Vernea do oslobođene teritorije”, III/IV, 294-295.

²⁰³² П. Дапчевић, *Од Пиринеја до Цетиња*, Београд 1981, 206-245, 262.

²⁰³³ V. Popović, “Organizovanje povratka u zemlju naših drugova...”, III/IV, 281-284.

Тодоровић Лерер, Отмар Креачић, Срећко Манола и Душан Кведер – била је кажњена због несмотрености једног од путника, који је јавно рекао да су били у Шпанији. Гестапо их је казнио са мјесец дана затварања у казнени логор код Ватенштета, гдје су трпили свакаке тортуре. Нађу је то био “најтежи период живота”, и баш када су се одлучили на самоубилачки напад на стражаре, саопштено им је како је казна истекла. Пуштени су, уз упозорење да ријеч не говоре о времену проведеном у логору, што су и послушали. Пронашао их је Флорес и спровео кући. Исцрпљеног Нађа су усташе ухапсиле код Самобора јер није имао никакве папире. Због скитничења су га упутили на суд — срећом по њега, заобилазећи полицију, којој је био познат. Пуштен је из затвора глумећи да има туберкулозу.²⁰³⁴ Тимофејев износи претпоставку да је нека “виша сила”, совјетска обавјештајна апаратура – НКВД, ГРУ или ОМС – стајала иза ово “чуда”, али ми тренутно не располажемо са изворима који би то потврдили, осим упитницима који се налазе у коминтерновским досијеима појединаца, нпр. Гошњака, Флореса и Хариша, а који су у том периоду направљени по захтјеву неке “спољне организације”.²⁰³⁵ Без обзира, требало би узети у обзир како је поводом ове акције, пишући Кончару и Влади Поповићу, Тито изричито хвалио Флореса:

“Онај друг [Флорес] који је из Њемачке довео толике Шпанце заиста је заслужио похвалу и ми ћемо то објавити у згодној форми у ‘Билтену’. Нека Влада Шп[анац] [Поповић] и даље води бригу да се што више људи повуче из Њемачке. Нека се на томе не штеди новац, ако је потребно нека овај друг [Флорес] поново отпутује у Њемачку, али опрезно. Са тим другом има једна комбинација, али то ћемо удесити када се састанемо.”²⁰³⁶

До овог времена Флорес више није одлазио у Трећи Рајх: ризици су надвисили потенцијалне добитке. Око 150 људи се успјело вратити у Југославију преко Њемачке, док ће их око 55 тамо провести рат, тако што су остали на раду, задржани у интернацији, или допремљени у својству заробљеника. Са 180, колико их је било у земљи пред Априлски рат, број “Шпанаца” је до краја године порастао на око 260, а они ће наставити долазити и у наставку рата.²⁰³⁷ Посљедња већа група из Вернеа, на челу са Мирком Ковачевићем, прошла је кроз Париз и отпремљена је у Њемачку у вријеме почетка

²⁰³⁴ К. Нађ, “У борби за слободу Шпаније”, *Jugosloveni u Španiji*, Сарајево 1959, 205-208; I. Gošnjak, “Od Vernea do oslobođene teritorije”, III/IV, 306-307.

²⁰³⁵ А. Тимофејев, *Руси и Други светски рат у Југославији*, Београд 2010, 206-208.

²⁰³⁶ СДЈБ, VII, 112, Тито за Кончара и Поповића, 4. 9. 1941.

²⁰³⁷ Детаљније: Lemesle, 544, 556, 571, 593, 627, 666.

“Барбаросе”.²⁰³⁸ Међу последњим појединцима, 10. новембра 1941. из логора бјежи Иван Гошњак, да би се преко Марсеја и Париза јавио за рад у Њемачкој. Свој повратак кући извео је полулегално, јер је на основу марсејског пасоша извадио нови у Амбасади НДХ у Берлину. До родног Сиска стигао је у лето 1942. и одатле се запутио у Банију. Тамо среће другове “Шпанце” и устанак у пуном повоју.²⁰³⁹

* * *

КПЈ није признавала стање успостављено окупацијом — анексију Словеније, Далмације, Међимурја, Бачке, Метохије, Боке и Македоније, квислиншки режим у Србији, усташку НДХ ни марионетску Црну Гору. Иако у обавези да чека до расплета привремено мирних односа између Берлина и Москве, она је борбу свеједно најавила објављеним закључцима априлског савјетовања у Загребу. Написан у тону тадашње “антиимперијалистичке” линије, којом су за рат једнако окривљена оба европска блока, проглас је срушене властодршце напао због њихове капитулације пред непријатељем, тражећи примјер управо у шпанском отпору:

“Та иста владајућа капиталистичка клика, која је, као што смо видјели, припремила народима ту несрећу, хоће да забашури праве узроке мислећи да их народ не зна. Она говори о надмоћности противника, о његовој бројчаној надмоћности, бољем наоружању итд... Или, зар се није шпањолски народ скоро три године борио слабо наоружан против истих тих империјалистичких разбојника који су сада напали и Југославију? Скоро три године херојски је одољевао шпањолски народ Франковим бандама и империјалистичким разбојницима Рима и Берлина. Он би свакако у тој борби и победио да нису француски и енглески империјалисти отворено помогли његове непријатеље, забовши шпањолском народу нож у леђа у најкритичнијем моменту. Да, али тамо је управљао својом борбом сам народ, а не разне генералске кукавице и петоклонаши у врховима армије и владе.”²⁰⁴⁰

Велику улогу у најављеном отпору одиграће управо они људи који су помагали Шпанску Републику у њеном. Наравно, учешће шпанских бораца у Другом свјетском рату завређује посебну пажњу. Овдје је потребно дати основни оквир, кроз који би се могло бар донекле одговорити на питање: колика је стварна тежина њихових шпанских

²⁰³⁸ L. Udovički, *Španija moje mladosti*, Beograd 1997, 158-163.

²⁰³⁹ I. Gošnjak, “Iz koncentracionog logora Verne...”, *Jugosloveni u Španiji*, Sarajevo 1959, 31-67.

²⁰⁴⁰ “Savjetovanje Komunističke partije...”, *Proleter*, Beograd, XVI/3-4-5, mart, april, maj 1941, 1.

искустава у југословенској револуцији? Нијемци су можда већ унапријед наслућивали одговор. Већ 22. јуна 1941, на дан напада Трећег Рајха на Совјетски Савез, начелник Управног штаба војног заповедника Србије, бригадир Харалд Тарнер (Harald Turner) издао је наређење шефу тзв. Комесарске владе, Милану Аћимовићу, да се “још током ове ноћи похapse сви борци црвене Шпаније”.²⁰⁴¹ Свакако, пратили су их унапријед, па су чекали повољан тренутак да се изврши покрет. Команда њемачке 714. посадне дивизије под Фридрихом фон Шталом (Friedrich Julius Stahl) имала је већ почетком јуна обавјештење да се, уз извјестан број српских официра који се нису пријавили мјесним властима него се крећу у селима око Тополе, у околини налази и један официр “војске црвене Шпаније”, што се, у овом случају, односило на Благојевића.²⁰⁴²

Тако је усташка полиција упратила Мирка Бибића, који је током припрема за устанак предвиђен од Окружног комитета КПЈ за Срем да буде командант њиховог првог одреда. Пошто је сазнао да га власти траже, умакао је преко Саве у Мачву.²⁰⁴³ Ипак, најпознатији случај бјегства је завршен трагично. Тројица “Шпанаца”, Дивко Будак, Ђиро Брезовец и Алфред Бергман, а уз њих Аугуст Цесарец, настрадали су међу стотињак комуниста који су покушали побјећи из тада усташког затвора Керестинец. Штавише, дјелимично одговорним за пропаст акције сматрао се Јосип Копинич, који је тада руководио илегалним комуникацијским пунктом Коминтерне у Загребу, а онда се уплео у њему недозвољене радње око смјењивања и постављања Централног комитета КП Хрватске, због чега је промтно, али неуспјешно, тражена његова смјена.²⁰⁴⁴ Првих дана августа ухапшена је у Загребу и Марија Хабулин Илса, која је у Шпанију упућена из Париза у својству партијског службеника. Усташе су је одмах стријељале.²⁰⁴⁵ Осим у рацијама, неколико шпанских ветерана је настрадало и у логорима. Већ у јесен 1941. у Концентрационом логору Јасеновац усмрћен је Илија Микличанин из Зенице, бивши “Ђаковићевац”, који је напустио фронт почетком 1939. и вратио се у земљу преко одобрене молбе. На списку ухапшених водио се као комуниста, али је сигурно, као учитељ српске националности, био двоструко непожељан.²⁰⁴⁶ Такође, Маријан, један од

²⁰⁴¹ *Зборник НОР*, I/1, Београд 1949, бр. 108-109.

²⁰⁴² М. Станковић, *Први шумадијски партизански одред*, Београд 1983, 90-91.

²⁰⁴³ Д. Пармаковић, *Маčvanski partizanski odred*, Šabac 1973.

²⁰⁴⁴ Детаљније: СДЈБ, VII, 79, Тито за ИК КИ, 17. 8. 1941; I. Јелић, *Tragedija u Kerestincu: Zagrebačko ljeto 1941*, Zagreb 1986; D. Kovačić, “Kominternа i forsiranje antifašističkog ustanka u Hrvatskoj 1941 – slučaj Kerestinec”, *ČSP*, 43/3, Zagreb 2011, 863-880.

²⁰⁴⁵ Р. Zukina Šumski, “Formiranje bataljona ‘Matija Gubec’ i njegove oružane akcije”, *Zagrebački partizanski odred: zbornik dokumenata i sjećanja*, Zagreb 1972, 45.

²⁰⁴⁶ V. Dedijer, A. Miletić, *Genocid nad Muslimanima 1941–1945*, Sarajevo 1990, 486-488; АБХ; КБУДБ, пов. ДЗ, 2510/1939; исто, пов. ДЗ 2695/1938.

двојице браће Крајачић, кога су током прашких студија Демић и Беговић из хрватског националисте преобратили у комунисту,²⁰⁴⁷ ухваћен је и одведен у логор Стара Градишка гдје је умро од изгладњивања.²⁰⁴⁸ Током масовних покоља Срба у Босанској Крајини од краја јула 1941, међу масом свијета страдао је и Вукашин Ћук, студент из Благаја код Босанског Новог и шпански борац.²⁰⁴⁹

Током предустаничке фазе која је већ претходила операцији “Барбароса”, многи “Шпанци” су се и даље враћали из логора и емиграције, па су главни носиоци првих активности били домицилни кадрови, који су били “утопљени” у своје средине. Њима ће од непосредне помоћи бити они ветерани који су брзо успоставили контакт и били кооптирани у више комитете. Највише партијске функције добили су Владо Поповић, Карло Мразовић и Благоје Нешковић. Поповић је упућен у Централни комитет КП Хрватске у својству секретара Оперативног руководства, односно инструктора, гдје се као члан налазио Мразовић. Нешковић је постао члан, а у септембру 1941. и секретар Покрајинског комитета за Србију, када је руководство КПЈ изашло из Београда, у којем он остаје и одржава контакт са јединицама на терену.²⁰⁵⁰ Такође, Пеко Дапчевић је одмах по доласку кооптиран у Окружни комитет за Цетиње.²⁰⁵¹

Током маја и јуна, ћелије КПЈ широм земље су формирале војне комитете, плеле обавјештајну мрежу, радиле на сакупљању оружја, муниције, одјеће и санитетског материјала и вршиле основну обуку кадрова за долазећи устанак. Како су се један по један укључивали у припреме, током наредне фазе “Шпанци” су били предвиђани за главне војне позиције, обично командне. Током јуна 1941, Војни комитет КПЈ за Србију одредио је команданте будућих одреда, међу њима Милана Благојевића за Први шумадијски партизански одред (ПО),²⁰⁵² а Кочу Поповића за Космајско-посавски ПО. Убрзо је формиран и Штаб ПО за Србију, у чији састав, поред Николе Груловића, улазе позната имена: Чолаковић, Жујовић и Крсмановић.²⁰⁵³ Посљедњи је упућен у Чачак,²⁰⁵⁴

²⁰⁴⁷ А. Bohunicka, “Španska poznanstva u Pragu”, III/I, 411-412.

²⁰⁴⁸ Детаљније: М. Prešern, *Marijan Krajačić: čovjek i revolucionar*, Zagreb 1979.

²⁰⁴⁹ В. Bokan, *Prvi krajiški NOP odred*, Beograd 1988, 115.

²⁰⁵⁰ СДЈБ, VII, 56, ЦК КПЈ за ЦК КПХ, 17. 7. 1941; СДЈБ, VIII, 199-200, Тито и Ранковић за ПК за Србију, 8. 2. 1942; детаљније: Е. Мирковић, *Благоје Нешковић (1907–1984): политичка биографија*, докторска дисертација, Филозофски факултет у Београду, 2016, passim; Р. Gregorić, “NOP sjeveroistočne Hrvatske u 1942. godini”, *1941–1942 u svedočenjima učesnika NOV*, X, Beograd 1975, 161.

²⁰⁵¹ Ђ. Вујовић, *Ловћенски НОП одред и његово подручје у НОБ*, Цетиње 1976, 30.

²⁰⁵² Током јесени усвојен је назив “народноослободилачки партизански одред” (НОПО), али се држимо краће верзије, “партизански одред” (ПО).

²⁰⁵³ М. Станковић, *Први шумадијски партизански одред*, Београд 1983, 104, 134.

²⁰⁵⁴ М. Пантелић, Р. М. Маринковић, В. Никшић, *Чачански НОП одред*, Чачак 1982, 59.

па у Ужице, у својству војног инструктора.²⁰⁵⁵ И баш ту, на терену Србије, дошло је до првих комунистичких оружаных акција, а први њихов пуцањ потекао је управо из “шпанске” руке. Жикица Јовановић, који се у земљу вратио бродом преко Марсеја, да би затим био затваран у Главњачу, склонио се од власти када почела окупација. Окружни комитет за Ваљево именује га за политичког комесара малобројне Рађевачке чете Ваљевског ПО. Са њом, он 7. јула одлази на Ивањдањски збор у Белу Цркву код Крупња, гдје долази до пуцњаве са жандармеријом.²⁰⁵⁶ Након тога, устанак је почео да се шири, а партизанске јединице – као и четничке, под групом одметнутих официра око пуковника Драгољуба Михаиловића – наставиле су да расту.

На терену окупиране Србије било је тада близу 30 “Шпанаца”. Неколико их је остало у Београду, већина их се придружила одредима у западној Србији и Шумадији, а мањи број појединаца налазио се у другим крајевима.²⁰⁵⁷ Нешковић се добро сналазио у окупираном Београду, али нису сви били његове среће. Убрзо је страдао Видаковић током прављења бомбе. “Гестапо” га је ухапсио, мучио и рањеног убио. Због губитка Видаковића, Тито је тражио да му из Загреба упуте Ивана Крајачића.²⁰⁵⁸ Ухваћен је и Владета Поповић Пинецки, који је радио у илегалној штампарији, као и његова супруга, Корнелија Сенде Поповић, Јеврејка, “шпанска” медицинарка, која је убијена са првом групом жена стријељаних на стратишту у Јајинцима.²⁰⁵⁹ Брзо је погинуо и сам Крسمановић, који је пао у обруч око врха Космаја, па се са преосталом групом покушао пробити 8. августа — неуспјешно.²⁰⁶⁰

Концентрација “Шпанаца” на подручју Посавине и Мачве учињена је њиховим правовременим изласком из Београда. Код Коче Поповића у Посавском ПО дошли су Љубомир Живковић Љупче, који постаје комесар чете, болничарка Борка Демић и лекар Ђура Мештеровић.²⁰⁶¹ По захтјеву инструктора КПЈ за Шабачки округ који је тражио да им се одмах пошаље један “војнички попутно спреман (Шпанац)”,²⁰⁶² за комесара Мачванског ПО упућен је и постаљен Данило Лекић. Он је брзо приступио политичком сређивању одреда, што је подразумевало провођење идеолошке линије, одржавање дисциплине, као и сузбијање појава шовинизма. Забиљежено је да је један борац, Србин,

²⁰⁵⁵ Н. Љубичић, *Ужички одред Димитрије Туцовић*, Београд 1981, 29-30.

²⁰⁵⁶ Д. Митровић, *Западна Србија 1941*, Београд 1975, 82-86.

²⁰⁵⁷ Lemesle, 633, 637.

²⁰⁵⁸ СДЈБ, VII, 112-113, Тито за Поповића и Кончара, 4. 9. 1941.

²⁰⁵⁹ S. Begović, *Logor Banjica 1941–1944*, I, Beograd 1989, 107-108, 113; Maitron, article no. 221262: “Sende Popović Kornelija” (H. Lemesle); *Зборник НОР*, I/2, Београд 1952, бр. 99.

²⁰⁶⁰ М. Станковић, *Први шумадијски партизански одред*, Београд 1983, 175-176.

²⁰⁶¹ М. Бојић, *Посавски партизански одред*, Београд 1987, passim.

²⁰⁶² *Зборник НОР*, I/1, Београд 1949, бр. 4, 11.

избјеглица из Босне, отишао, јер му се није допао Лекићев одговор на његово питање о томе шта ће бити са Хрватима послје рата. Лекић је “на основу искустава” из Шпаније предложио да се формира једна ударна чета, која би била под непосредном командом штаба одреда.²⁰⁶³ Крајем августа, инструктор за Шабачки округ је извијестио да “Друг Шп[анац] је већ на дужности и његов утицај се већ осећа”.²⁰⁶⁴ Истовремено, команда Посавског ПО на челу са Кочом Поповићем је сматрала како је политички рад и даље недостатан, па је предлагала увођење партијске организације у јединицама, упоредо са комесарском функцијом. И у овоме су се позивали на шпанска искуства: “Потсећамо другове да је слична подела посла била уведена и у шпанској републиканској војсци и да је тамо дала одличне резултате. То не значи да се пол[итички] ком[есар], неће интересовати за парт[ијска] питања, нити да се одговорни секретар неће интересовати осталим питањима у одреду — али је неопходно потребна подела посла и одговорности.”²⁰⁶⁵

Наравно, политичка искуства “Шпанаца” била су секундарна спрам војних, која су била неопходна за даље вођење борбе. На терену централне Србије се посебно истицао Благојевић, који је, као школован и ратно искусан официр, могао парирати старјешинама Михаиловићевих равногорских четника, с којима су и даље сарађивали. По сјећању бораца, од великог значаја за увећани Први шумадијски одред, који је под његовом командом до средине октобра бројао око 750 људи, била су његова знања у борби против тенкова, којих се од тог времена по Србији све више могло видјети. Такође, одред је имао стабилну организацију позадине и снабдијевања, што је исто тако приписано Благојевићу и његовом шпанском искуству. Случано или не, баш као што је пуцањ једног “Шпанца”, Жикице Јовановића, означио почетак устанка, смрт другог “Шпанца”, Милана Благојевића, 28–29. октобра 1941, означила је почетак рата између четника и партизана у Србији.²⁰⁶⁶

Након пада тзв. Ужичке Републике, велике ослобођене територије у Србији пред зиму 1941. године, са које одлазе Титов Врховни штаб и већина главних кадрова, на том подручју остао је тек мањи број шпанских бораца. Наредне године је настрадао Жикица Јовановић, водећи омању групу заосталих одреда западне Србије у борби са надмоћним

²⁰⁶³ D. Parmaković, *Mačvanski partizanski odred*, Šabac 1973, passim.

²⁰⁶⁴ *Зборник НОР*, I/1, Београд 1949, бр. 23.

²⁰⁶⁵ *Зборник НОР*, I/1, Београд 1949, бр. 21.

²⁰⁶⁶ М. Станковић, *Први шумадијски партизански одред*, Београд 1983, 179, 275, 304-305, 336-338, такође: *Зборник НОР*, I/20, Београд 1965, бр. 15; *Зборник НОР*, I/1, Београд 1949, бр. 68, 72.

непријатељем.²⁰⁶⁷ Страдао је и Мирко Бибић, који је командовао одбраном Шапца, да би наредног фебруара био ухваћен и стријељан од Љотићевих трупа.²⁰⁶⁸ На југу Србије, у Топличком ПО, остали су усамљени “Шпанци” Ратко Павловић Ћићко и Радивој Увалић Бата. Пошто су обојица носили политичку хипотеку – први због сумњи за “троцкизам”, а други јер је радио као серектар код Кусовца у Паризу – нити једном није дозвољено да преузме команду одреда, па им је упућен трећи шпански ветеран, Елисије Попоски. Ипак, Ћићково шпанско искуство било је непроцјењиво, поготово након преласка Попоског у Македонију, па је Топлички ПО у многостави зависео и од његовог рада. Иако у сталном спору са локалним партијским руководством, Ћићка је делегат Врховног штаба НОВЈ и Централног комитета КПЈ, Светозар Вукмановић Темпо, поставио за команданта Другог јужноморавског ПО. Са том функцијом, погинуо је у борби са окупационим бугарским снагама, априла 1943. године. Истом одлуком, која је потписана 9. маја 1945. године, Павловић, Благојевић и Крсмановић, проглашени су “народним херојима” Југославије.²⁰⁶⁹

Ипак, тежиште “шпанских” кадрова поствљено је на западу. Од самог почетка устанка, већа концентрација шпанских бораца, њих скоро 60, била је на територији Хрватске и Далмације. Чињеница да их се још око 30 окупило на територији Босне и Херцеговине, указивала је на то како је највећа пажња посвећена организацији устанка у НДХ.²⁰⁷⁰ Са преласком главнине војног, политичког и командног кадра преко Дрине, уз настављена појединачна придруживања покрету, број “Шпанаца” на партизанским територијама које су се протезале преко НДХ, постао је троцифрен. Устанак који је поткрај јула 1941. букнуо на повезаној територији Високе Крајине и Лике, проширио се и захватио пространа подручја од Кордуна до Херцеговине, испресјецана само долинама већих ријека, саобраћаницама и сједиштима јачих гарнизона. Тито је средином августа писао Кончару и Влади Поповићу:

“Прво, настојте да се партизанске борбе у Хрв[атској] координирају са онима у Босанској Крајини и у Босни. Штаб из Лике да се преко курира повеже са најближим штабом у Босни. Стога пошаљите човека у Сарајево да се повеже са Темпом, с којим ће све то удесити... Слабост парт[ијске] организације у тим

²⁰⁶⁷ *Зборник НОР*, I/5, Београд 1953, бр. 94.

²⁰⁶⁸ D. Parmaković, *Mačvanski partizanski odred*, Šabac 1973, passim.

²⁰⁶⁹ Детаљније: М. Реговић, *Хроника о Ћићку*, Београд 1959; М. Гвозденовић, *Ратко Павловић Ћићко*, Београд 1983; Ж. Николић, *Југоисточна Србија у Народноослободилачком рату и револуцији 1941–1945*, Београд 1979; Д. Динић Мића, *Топлички НОП одред*, Београд 1989; *Зборник НОР*, I/5, Београд 1954, бр. 25, 51; СДЈБ, VII, 130, Тито за Кончара, 12. 9. 1941.

²⁰⁷⁰ Lemesle, 633, 646-647, 680.

областима је велика, зато ви морате тамо послати хитно оних десет Шпанаца које сте хтели слати овамо. Ти Шпанци морају отићи тамо као командири, пол[итички] комесари и као политичка помоћ. Партизански покрет тамо живо буја, али треба да се даду способни командири и пол[итички] комесари.”²⁰⁷¹

Широк покрет отпора који је генерисан као реакција на геноцидну политику усташа према Србима, окупио је у својим редовима политички вишебојно људство, које се борило за утицај и команду над масом сељачког свијета под оружјем. Током прве године рата, српски сељак је чинио главнину устаничке војске. Са изузетком одреда у Далмацији, гдје су Хрвати од самог почетка били у већини, Срби су у побуњеничким јединицама држали апсолутну доминацију — у Босни и Херцеговини око 90–95%, а у Хрватској око 80% људства. Од регије до регије, комунисти и српски националисти коегзистирали су у различитим формама и са различитим нивоима утицаја међу овом људском стихијом. У источној Босни, слично пракси у Србији, постојале су засебне комунистичке и четничке јединице, које су у почетку сарађивале кроз заједничке команде; у Босанској Крајини, Лици и другдје, комунисти формирају команде већих формација и подручја, док се на терену, међи људством, боре за утицај са српским националистима.²⁰⁷² При поменутом слању групе “Шпанаца” у источну Босну, Тито је нагласио да би они требало да буду управо Срби, јер је већи дио бораца у неким крајевима и даље исказивао неповјерење према Хрватима и Муслиманима. Зато су у источне дијелове Босне и Херцеговине упућени Петар Драпшин, Анте Шарић Раде, Миленко Веркић, Михаило Милосављевић и Јаков Барух, Јевреј из Сарајева.²⁰⁷³ Преко пункта у Сарајеву на партизанску територију изашло је 27 шпанских бораца. Из те групе, њих 20 ће изгинути у борбама.²⁰⁷⁴

На планини Козари, гдје комунисти постижу потпуну доминацију, придружили су се Ратко Вујовић Чоче и Обрен Стишовић Обрад. Вујовић је изабран на мјесто замјеника политичког комесара Козарског ПО, а Стишовић је прво командовао четом, са којом је уз помоћ некадашњег Гергорићевог сарадника на загребачком пункту, Ивице Марушића, изводио редовне нападе на пругу и мање гарнизоне. Касније је преузео функцију главног комесара одреда. Приликом напада на воз 15. децембра 1941.

²⁰⁷¹ *Зборник НОР*, II/2, Београд 1954, бр. 14; СДЈБ, VII, 81, Тито за Кончара и Поповића, август 1941.

²⁰⁷² V. Vukliš, M. Todorović Bilić, *Sjećanja Žarka Lastrića*. Banjaluka 2020, 11-14; I. Goldstein, S. Goldstein, “Srbi i Hrvati u narodnooslobodilačkoj borbi u Hrvatskoj”, *Dijalog povjesničara/istoričara*, ur. H. G. Fleck, I. Graovac, VII, Zagreb 2003, 256-260.

²⁰⁷³ *Зборник НОР*, II/2, Београд 1954, бр. 18; СДЈБ, VII, 112, Тито за Кончара и Поповића, 4. 9. 1941.

²⁰⁷⁴ B. Pockov, “Španski borci u partizanskim jedinicama istočne Bosne”, *Istočna Bosna u NOB-u 1941–1945*, I, Beograd 1971, 322-325.

прикључио им се Владимир Иваншћак. Овај Самоборац, ветеран битке на Каса дел Кампу, демобилисан је у прољеће 1937. због рањавања и обољења. Несметано се вратио у земљу, јер полиција није знала за њега. Остао је испод радара, а притом није био ни члан КПЈ. Регрутован је у Домобранство НДХ. На путу возом у Приједор, Стишовићева чета је напала композицију, а Иваншћак се предао и одмах је примљен у одред. Током наредне године, радио је на штампарским пословима са Вилком Винтерхалтером и Скендером Куленовићем.²⁰⁷⁵

За организацију устанка у сјеверозападној Хрватској, на тремеђи Мославине, Билогоре и Славоније, инструменталан је био управо Павле Грегорић, некадашњи шеф загребачког пункта. Након доласка Карла Мразовића, њих двојица ће бити повјереници за цијелу територију Славоније.²⁰⁷⁶ Значајну улогу на том терену имаће Вицко Антић Пепе, који ће организовати одреде на подручју планине Псуњ и повести диверзантске акције на пруге, мостове и кабловске комуникације. Посебно важан је њихов напад на село Гојило, са нафтним пољима која су експлоатисали Нијемци.²⁰⁷⁷ Када је крајем године формиран Први славонски батаљон, у штаб су именовани, поред Грегорића, “Шпанци” Антић и Ћиро Дропуљић.²⁰⁷⁸ Борац који их је довео у јединицу, касније се сјећао значаја њиховог доласка:

“Стигли су ‘Шпанци’... Тада сам се с њима састао први пут. Разговарали смо читав дан и увече. Ноћ су провели у Бенковцу, а сутра ујутро сам их одвео у партизански логор у Торилама. Упознао сам ‘Шпанце’ с осталим друговима, а одмах потом се запутио низ стрмину према Бенковцу. Био сам задовољан. Већина нас је мало знала о рату и ратовању. Долазак ‘Шпанаца’ је био веома значајан. Они су много учинили за развој наших борбених јединица. Искусни борци и комунисти помогли су много славонским партизанима у првим мјесецима оружане борбе.”²⁰⁷⁹

Слично је било и у другим крајевима гдје су се појавили “шпански” кадрови. Доласком Флореса у Жумберак, омањи одред је оживио и ступио у акције, али је он

²⁰⁷⁵ O. Stišović, “Šest meseci na ustaničkoj Kozari”, 1941–1942 u svedočenjima učesnika NOB, I, Beograd 1975, 98-117; D. Čurguz, M. Vignjević, *Drugi krajiški NOP (Kozarski) odred*, Prijedor 1982, 349-350; AJ, 724, VIII, V. Ivanščak.

²⁰⁷⁶ P. Gregorić, “NOP sjeveroistočne Hrvatske...”, 1941–1942 u svedočenjima učesnika NOB, X, Beograd 1975, 161; V. Karanović, *Moslavački partizanski odred*, Kutina 1981, 21-30.

²⁰⁷⁷ V. Karanović, *Moslavački partizanski odred*, Kutina 1981, 93-95.

²⁰⁷⁸ V. Antić, “Psunjski partizanski odred”, 1941–1942 u svedočenjima učesnika NOB, XII, Beograd 1975, 129-131.

²⁰⁷⁹ D. Čalić, “Sjećanja na ustaničku 1941...”, *Prilog građi za historiju NOP u Slavoniji 1941. godine*, Slavonski Brod 1965, 220; такође: V. Pavlaković, *The Battle for Spain is Ours*, Zagreb 2014, 329.

настрадао у првим окршајима са надмоћним непријатељем.²⁰⁸⁰ На Банији и Кордуну, већ у августу 1941. постављена је шесточлана команда са тројицом “Шпанаца”, Ивом Рукавином, Срећком Манолом и Робертом Домањијем.²⁰⁸¹ На Банију долазе и Фрањо Огулинац Сељо, који оснива Окружни комитет КП, као и Илија Елијас Енгел, који је побјегао из “провале” загребачких илегалца.²⁰⁸² Међу учесталим усташким рацијама у Загребу, ухваћен је и убијен Хенрик Знидарчић.²⁰⁸³ Енгел ће командовати батаљоном, а прве диверзантске акције повео је Јуре Калц, који је тај занат испекао у Шпанији.²⁰⁸⁴ Његов колега Иван Хариш, успјешно је наставио исти посао у околини Карловца, а затим га изводио широм Хрватске и Босанске Крајине. Главни штаб га је именовао за команданта групе диверзантских одреда Хрватске. Његови људи уништавали су вијадукте и мостове, дизали у ваздух вагоне, авионе и пуна складишта муниције, а њихове мине убијале су и генерале.²⁰⁸⁵

Значајну улогу “Шпанци” су имали и у развоју устанка у Горском котару. По доласку Иве Вејводе, Вељка Ковачевића и Антона Русека у Дрежницу, формирале су се прве партизанске чете, које су за себе направиле мале “логоре” од барака у шумама.²⁰⁸⁶ Приморско-горанским ПО ће командовати Ковачевић, а у тој зони ће једно вријеме, од ране 1942. године, боравити и главни хрватски кадрови.²⁰⁸⁷ Према извјештају Команде италијанског Петог армијског корпуса, који је држао терен кордунске и горанске Хрватске, од 20. октобра 1941, у “северном делу садашње територије коју окупира Армијски корпус, напади имају на изглед спорадичан карактер, али у ствари њима руководи једна централизована организација, у којој извјестан број вођа разних чинова сачињавају бивши шпански борци; њен је циљ, како изгледа, ослобођење територије како од Италијана тако и од садашњег хрватског режима.”²⁰⁸⁸

Након уништења Сплитског ПО приликом лоше организованог изласка из Сплита, када је настрадао и “Шпанац” Мирко Ковачевић, делегат Централног комитета КПЈ за Далмацију,²⁰⁸⁹ кључан кадар у реорганизацији далматских одреда био је Макс

²⁰⁸⁰ М. Krželj, “Prvi odred”, *Ustanak naroda Jugoslavije*, I, Beograd 1962, 392-405.

²⁰⁸¹ *Зборник НОР*, V/1, Београд 1949, бр. 11.

²⁰⁸² S. Ugarković, “Partijska tehnika u okupiranom Zagrebu”, *Zagreb 1941–1945*, I, Zagreb 1982, 215.

²⁰⁸³ A. Berus, “Narodna pomoć”, *Zagreb 1941–1945*, I, Zagreb 1982, 205.

²⁰⁸⁴ *Зборник НОР*, II/2, Београд 1954, бр. 77; Lj. Đurić, *Banijski partizanski odredi*, Beograd 1988, 66, 76, 88.

²⁰⁸⁵ Види: I. Hariš, *Dnevnik diverzantskih akcija u Hrvatskoj*, Zagreb 1977.

²⁰⁸⁶ M. Maravić, “Pao je u borbi...”, *Partizanska Drezhnica*, Karlovac 1982, 754.

²⁰⁸⁷ V. Kovačević, “Ustaničko primorje i Gorski kotar”, *Ustanak naroda Jugoslavije 1941*, I, Beograd 1962, 633.

²⁰⁸⁸ *Зборник НОР*, XIII/1, Београд 1969, бр. 164.

²⁰⁸⁹ *Kronologija Splitske 1941–1945*, Split 1979, 45, 48; *Зборник НОР*, V/1, Београд 1949, бр. 31.

Баће.²⁰⁹⁰ Ту је и Јуре Билић, који ће двије године касније погинути као командант Прве далматинске бригаде у борби са Нијемцима.²⁰⁹¹ Такође, видљива је њихова улога и у Словенији, гдје их се 1941. затекло двадесетак: други Словенац по војној линији био је Алеш Беблер, групама одреда командовали су Јоже Грегорчич и Франц Розман, који затим преузима команду Главног штаба Словеније, а у којем је оперативни начелник Душан Кведер.²⁰⁹²

На спојеној територији Баније, Кордуна, Лике и високе Крајине, дошло је до нагле коцентранције шпанских бораца. На том терену формиран је и Главни штаб за Хрватску. Међу шест чланова, пет су били “Шпанци”: Рукавина, Огулинац, Марко Орешковић, Вељко Ковачевић и Владо Ћетковић.²⁰⁹³ Врховни штаб је уједног делегирао Орешковића као представника за Лику и Босну. Он је написао прву познату заклетву партизана у Хрватској,²⁰⁹⁴ а кумовао је стварању тзв. “Дрварске бригаде” и ширењу шпанског термина “герилац”, противно инсутркцијама Централног комитета, који се већ определијелио за руску ријеч “партизан”.²⁰⁹⁵

Током септембра 1941, до Дрвара су стигли, поред Ћетковића и Орешковића, Коста Нађ, Миљенко Цвитковић и Војо Тодоровић Лерер, али они нису могли зауставити распад фронта који је почео под јаким италијанским ударом. Током реокупације територија од Книна, преко Грахова до Дрвара и Петровца, италијанске команде су постигле споразуме са четничким вођама, окупљеним око попа Момчила Ђујића, па је знатан дио српских устаника одустао од борбе или је прешао у њихове јединице. Италијани су ушетали у Грахово, а Лерер, који је упућен да организује фронт, једва се жив извукао.²⁰⁹⁶ Посљедњи покушај фронталне одбране, постављен на превоју Плоче, повјерен је Ћетковићу, али је он попустио под притиском читаве италијанске дивизије и повукао се у планине.²⁰⁹⁷ Како је објашњено у једном извјештају, тројица “Шпанаца”, Нађ, Лерер и Ћетковић, који су упућени у тај крај, “нису могли да задовоље потребе тако распрострањеног фронта”.²⁰⁹⁸ Дрвар је пао крајем септембра, Нађ је у октобру позван на задатак у источну Босну, а Орешковића су убили одметници. Лерер

²⁰⁹⁰ V. Pavlaković, *The Battle for Spain is Ours*, Zagreb 2014, 327.

²⁰⁹¹ *Зборник НОР*, V/1, Београд 1949, бр. 74.

²⁰⁹² Lemesle, 652; *Зборник НОР*, II/3, Београд 1955, бр. 111; A. Bebler, *Kako sam hitao*, Beograd 1982; *Heroji iz dva oslobodilačka rata*, Beograd 1946.

²⁰⁹³ *Зборник НОР*, V/1, Београд 1949, бр. 71.

²⁰⁹⁴ *Зборник НОР*, V/1, Београд 1949, бр. 10, 23.

²⁰⁹⁵ СДЈБ, VII, 129, Тито за Кончара, 12. 9. 1941.

²⁰⁹⁶ *Зборник НОР*, IV/1, Београд 1951, бр. 222.

²⁰⁹⁷ В. Bokan, *Prvi krajiški NOR odred*, Beograd 1988, 184.

²⁰⁹⁸ *Зборник НОР*, IV/2, Београд 1951, бр. 8.

се са групом комуниста пребацио у Подгрмеч, гдје се састао са “шпанским” колегом Данком Митровим.²⁰⁹⁹ Тек почетком наредне године, Тито је Нађа вратио назад у Босанску Крајину, са налогом да преузме команду над новоформираним Оперативним штабом.²¹⁰⁰

Данко Митров, који је почео рат као организатор устанка у околини Бањалуке, постао је командант Штаба ПО за Босанску Крајину. Убрзо се помјерио у Подгрмеч, гдје формира штаб тзв. “Крајинске дивизије” и врши пропаганду против “талијанаца”, заговорника сарадње са италијанским окупатором, да би предухитрио процес који је задесио дијелове Лике и високе Крајине.²¹⁰¹ У надреалној епизоди, која се збила средином октобра 1941, Митров је преговарао са једним италијанским вишим официром у Грабежу код Бихаћа. Пошто су обојица коју годину раније дијелили исти фронт негдје иза Пиринеја, само на различитим странама, преговори су се водили на течном шпанском језику. У замјену за примирје, италијански официр је “команданту српске оружане силе” нудио муницију за борбу против “Турака”.²¹⁰²

Иначе, Данко Митров је остао упамћен, посебно од будуће четничке околине, као изузетно пријек човјек, који наводно није презао ни од стријељања.²¹⁰³ Ако у томе има нешто истине, њену позадину налазимо у његовом шпанском искуству: Рудин Фос је за Митрова рекла како је он “стопоцентни ђак од Масларића”.²¹⁰⁴ Лик Митрова је карактеристичан примјер културолошког архетипа отресиога “Шпанца”, који је, према једном тумачењу, постао инспирација за главни лик познатог и екранизованог романа Бранка Ћопића, “Глуви барут”.²¹⁰⁵ Ипак, ми од архетипа не можемо правити уопштавање, нити југословенске интербригадисте третирали као хомогену групу. Са различитим позадинама, карактерним особинама, искуствима, ставовима и знањима, “Шпанци” су имали и различите утицаје на развој догађаја тамо гдје су се налазили. Сасвим природно, нису имали ни исте погледе на рат, као што га нису имали ни у Шпанији. На примјер, Домаћи и Рукавина изразили су другачије ставове по питању одбране села: док је Домаћи инсистирао како се она не смију препуштати без испаленог метка, Рукавина је сматрао да се она могу бранити само ако је то војно опортуно, јер

²⁰⁹⁹ В. Bokan, *Prvi krajiški NOP odred*, Београд 1988, 220-221.

²¹⁰⁰ *Oblasna konferencija KPJ za Bosansku Krajinu*, Бањалука 1982, 33, 310, 315.

²¹⁰¹ Д. Лукач, *Ustanak u Bosanskoj krajini*, Београд 1967, 126, 184-186.

²¹⁰² В. Bokan, *Prvi krajiški NOP odred*, Београд 1988, 237.

²¹⁰³ На примјер: М. Спасојевић, Б. Максимовић, *Раде Радић: истина и лажи*, Бањалука 2007, 60-61.

²¹⁰⁴ АЈ, 724, I-B/10, Контролна комисија, 37, изјава Рудин Фос.

²¹⁰⁵ Види на примјер: М. Н. Стојисављевић, “‘Унутрашњост’ поетонима Тигар Бранка Ћопића”, *Наш језик*, L/2, Београд 2019, 525.

фронтална борба за партизанае и даље значи сигурну смрт.²¹⁰⁶ Противно природи међуљудских односа, о шпанским борцима су се често развијали сасвим неприродни колективни доживљаји. Извана су углавном посматрани као “група”, а када су били оспоравани, то је некада чињено не по њиховим особинама, него по “шпанској” позадини. Перо Попивода је посматрао већину својих “шпанских” сабораца као групу несвршених студената, који се међусобно ословљавају чудним надимцима, пјевају неразумљиве пјесме и причају “на мијешаном жаргону западноевропских језика” у покушају “да глуме људе двојне националности — полујугословене, полушпанце”.²¹⁰⁷ Гојко Половина, један од вођа устанка у Лици, тврдиће доста касније како “шпански” кадрови “нису познавали сложени проблем међунационалних односа између Срба и Хрвата у Хрватској”, а да је њиховом кривицом дошло до осипања устаничких редова и прелазака људства у четнике или усташе.²¹⁰⁸ Ова оспоравања нису нужно тачна, али су сасвим карактеристична за доживљаје “Шпанаца” као “групе”.

Конкретни случајеви у критичним ситуацијама, ипак, упозоравају нас да не би требало да упадамо у претјеране симплификације. Почетком 1942. године, дошло је до појаве вишеслојне кризе партизанског покрета, која је посредована радикализацијом међу комунистима и продубљењем сукоба са четницима на територији НДХ. Примјери нетипизирани улоге “Шпанаца” видљиви су у “лијевим скретањима”, репресивном таласу који су комунисти провели на дијеловима слободне територије током прве ратне зиме, са оштрим ударом на “кулаке” — богатије сељаке, осумњичене да подржавају четнике и политику колаборације. Да ли игром случаја, да ли баш зато, мали број шпанских бораца налазио се у Црној Гори, гдје су “скретања” највише дошла до изражаја, одакле су се пренијела у источну Херцеговину. Могла би се поставити хипотеза како већи експеси нису забиљежени у оним крајевима гдје је била већа концентрација “Шпанаца”. На подручју Црне Горе, поред Пека Дапчевића, који тада командује Ловћенским ПО, а касније Главним штабом за Црну Гору и Боку,²¹⁰⁹ “Шпанци” су се могли избројати на прсте једне руке.²¹¹⁰ Ипак, што се тиче Херцеговине, за генерисање кризе, један је “Шпанац” био сасвим довољан.

Од пресудног значаја за даље догађаје било је удруживање Сава Ковачевића, команданта Никшићког ПО, са “Шпанцем” Петром Драпшином. Двојац је формирао

²¹⁰⁶ *Зборник НОР*, V/1, Београд 1949, бр. 35.

²¹⁰⁷ Према: А. Тимофејев, *Руси и Други светски рат у Југославији*, Београд 2010, 209.

²¹⁰⁸ G. Polovina, *Svedočenje: sećanja na događaje iz prve godine ustanka u Lici*, Београд 1988, 81-82.

²¹⁰⁹ Види: *Зборник НОР*, III/1, Београд 1950; исто, III/2, Београд 1950; исто, III/3, Београд 1950; *passim*.

²¹¹⁰ Лемел броји тек пет “Шпанаца” у Црној Гори и Санџаку; Lemesle, 640.

привремени Оперативни штаб за Херцеговину, са функцијама команданта, односно комесара.²¹¹¹ Иначе, Драпшин је био прашки студент технике, а у Шпанији је служио двије године као артиљерац.²¹¹² Човјек од мало ријечи, крут и фанатично убијеђен у побједу,²¹¹³ појединим саборцима је одавао утисак психички нестабилног човјека.²¹¹⁴ Илузија која је заживила унутар руководства око Тита о скором совјетском тријумфу, понукана све видљивијом тенденцијом четничких вођа ка колаборацији, доводи до отварања новог унутрашњег фронта. Врховни штаб је у фебруару 1942. поручио Оперативном штабу за Херцеговину да изврши ликвидацију “свих шпијуна, петоколонаша и разбијача народне борбе”.²¹¹⁵ Ову поруку, Драпшин и сарадници су провели са бруталном одлучношћу:

“Велики успјех који се постигао за ова два мјесеца, велике и многобројне акције противу окупатора, стријељање око 250 петоколонаша и њихових главешина, уништавање усташа и четника, разоружавање несигурних елемената, стварање нових партизанских јединица, реорганизација и учвршћивање партизанске војске, могу се приписати чињеници што Оперативни штаб није схватио једнострано своју улогу... Масовно уништавање петоколонаша свих боја и издајничких четничких банди имало је огроман политички значај. Маса у потпуности одобравају убијање петоколонаша.”²¹¹⁶

Остало је забиљежено како се Драпшин у својим пријетњама позивао на своје шпанско искуство, тврдећи како је тамошњи рат изгубљен због рада “пете колоне”, па он то овдје неће и не може допустити, по било коју цијену, него ће им се, штавише, осветити.²¹¹⁷ Ипак, једини други “Шпанац” са његовог подручја, Саво Медан,²¹¹⁸ који је био члан штаба Невесињског батаљона,²¹¹⁹ смијењен је са свог положаја и деградиран, јер је истицао став како се “не треба окретати против кулака већ [само] против четника”, односно, како не треба вршити репресалије над цивилима у позадини.²¹²⁰ Од лjeta 1942, заокретом у општој линији и сагледавањем посљедица “лијевих скретања” приликом

²¹¹¹ *Зборник НОР*, IV/3, Београд 1952, бр. 7, 10.

²¹¹² РГАСПИ, 545–6–1526, бр. 255.

²¹¹³ О. Marasović, М. Finč, “Španski borci u Sarajevu...”, III/IV, 478–479.

²¹¹⁴ П. Перовић, “О ‘лијевим грешкама’ у Херцеговини”, *Историјски записи*, Титоград, 3–4/1983, 188.

²¹¹⁵ СДЈБ, VIII, 159–160, Тито за ОШ за Херцеговину, фебруар 1942; такође: *Зборник НОР*, II/2, Београд 1954, бр. 114.

²¹¹⁶ *Зборник НОР*, IV/4, Београд 1952, бр. 25.

²¹¹⁷ С. Скоко, *Крваво коло херцеговачко 1941–1942*, II, Пале – Београд 2000, 151.

²¹¹⁸ Чедо Капор је стигао тек у марту 1942; *Зборник НОР*, III/3, Београд 1955, бр. 53.

²¹¹⁹ *Зборник НОР*, IV/3, Београд 1952, бр. 15; “Припреме за борбу против окупатора”, *Херцеговина у НОБ*, Београд 1961, 185.

²¹²⁰ Е. Ćemalović, *Mostarski bataljon*, Mostar 1986, 136.

пораза и повлачења из Црне Горе и Херцеговине, Драпшин ће бити тај који ће добити деградицију и партијску казну,²¹²¹ док ће Медан наставити политички рад у јединицама,²¹²² а биће изабран и као делегат ЗАВНОБиХ-а и АВНОЈ-а.²¹²³ Тражење генезе “лијевих скретања” у шпанском искуству наилази на противрјечје: опсесија “петом колоном” била је исто толико “шпанска”, колико и политика заштите имућнијих сељака.

Као видљив контраст догађајима под Оператвним штабом, на сјеверној страни Херцеговине дјеловао је Борачко-језерски ПО, будући Коњички батаљон, који ће поткрај 1941. године бити етнички најразнороднија јединица на територији Босне и Херцеговине. У њега су у јесен 1941. упућени Шарић и Барух. Кроз ову јединицу ће проћи још четворица “Шпанаца”,²¹²⁴ што ће представљати значајну концентрацију у формацији величине батаљона, с тим да је Барух погинуо већ у октобру у борби са усташама као комесар одреда. Ако је поредимо са другим јединицама у Херцеговини, изгледа да је баш на њеном терену било најмање “лијевих” репресалија прије избијања четничког пуча у мају 1942. године.²¹²⁵ Иако за сада не можемо тврдити да је присуство “Шпанаца” обрнуто пропорционално интензитету “лијевих скретања”, примјери бар показују како сигурно не можемо говорити супротно.

Након “лијевих скретања” и пораза у Херцеговини, криза покрета на територији средње и западне Босне наставила се кроз прву половину 1942. године, услед избијања четничких пучева унутар номинално партизанских одреда. Већ 20. фебруара, четници су изненада напали Штаб Мајевичког ПО у Вукосавцима, када гине комесар одреда, “Шпанац” Фадил Јахић.²¹²⁶ Приликом четничког пуча у Јошавки код Челинца 31. марта 1942, којим је нападнут штаб Четвртог крајишког ПО, страдало је мноштво крајишких комуниста, а у накнадним борбама погинуо је и командант одреда, Данко Митров. На њега је очигледно стављена посебна мета, пошто су му четници – како је јавио Кости Нађу, писмом написаном на шпанском – запалили кућу и убили оца и бабу.²¹²⁷ Због превирања са четницима, остао је записан и атипичан случај Танасија Михаиловића, радника из Ниша, “шпанског” артиљерца, који је постављен за команданта Бирчанског

²¹²¹ П. Перовић, “О ‘лијевим грешкама’ у Херцеговини”, *Историјски записи*, Титоград, 3–4/1983, 189.

²¹²² М. Seferović, *Istočno i zapadno od Neretve*, Београд 1981, 109.

²¹²³ Д. Шакота, “Велико народно зборање”, *Херцеговина у НОБ*, Београд 1961, 842.

²¹²⁴ Фране Лацмановић, Еуген Лесел, Франц Стрмоле и Марко Шољић.

²¹²⁵ Е. Ćemalović, *Mostarski bataljon*, Mostar 1986, *passim*.

²¹²⁶ *Hronologija Oslobođilačke borbe naroda Jugoslavije 1941–1945*, Београд 1964, 211.

²¹²⁷ *Зборник НОР*, IV/4, Београд 1952, бр. 81.

ПО,²¹²⁸ а касније за батаљонског комесара у Шестој источнобосанској бригади НОВЈ. Током кризе која је задесила бригаду у јесен 1942, Михаиловић је прешао код четника, али се убрзо вратио. Због дезертирања, стријељан је крајем године на Мајевици.²¹²⁹

Шпанија, дакле, није створила архетипску личност “Шпанца”, али је појединим “Шпанцима” она дала аутентична искуства, која су они, сваки на свој начин, могли искористити у Југославији. Гојко Николиш, који је наставио свој занат ратног љекара и тако догурао до начелника Санитета Врховног штаба, присјећао се једног од критичних тренутака 1942. године, кроз специфичну “шпанску” визуру:

“У покрету пролетерских бригада... Босанској крајини 1942. године, Централна болница стигла је на планину Цинцар. Довољан је био само један дан одмора на тој лијепој планини па да се у рањеника појаве жеље да чују коју ријеч која ће им одвратити пажњу од свих патњи. И овај пут зажељели су да слушају нешто о Шпанији. Неколико стотина рањеника окупило се на зеленом пропланку усред црногоричне шуме. Ја сам се, попут неког апостола, попео на камен и почео предавање. Управо сам стигао до аграрног питања кад забрујаше авиони. Двије италијанске ‘Савоје’ кружиле су у врло ниском лету изнад нас. Морам признати да сам се тог тренутка осјећао исто као на Ебру прије толико година... Али сам добро знао: ако ја учиним један једини покрет да бих заштитио свој сопствени живот, онда ће то исто учинити и рањеници. Настаће општа трка. Авиони ће нас угледати и то би била несрећа за све нас. Сву наду сам положио у евентуалност да бомбардери неће спазити рањенике ако остану непокретни, тим прије што нам је ријетко стијење на ливади својом бојом помогло у маскирању. Наредио сам из свег гласа: Остани на свом мјесту! Лези мирно! Тако сам морао и ја да останем на свом камену, усправног става као да се ништа не догађа. Сви око мене полијегали су, а ја сам остао усправан, као да ништа не осјећам. А био ме ужасан страх. И прохтјело ми се да нестанем куд било под земљу. А морадох остати на камену ради осталих. У овоме рату нерава, који је трајао десетак минута, ми смо изнијели побједу над авионима. Хвала Шпанији.”²¹³⁰

Праћење шпанских бораца кроз наставак рата завриједило би писање читаве једне књиге. До сада је видљиво како је њихова улога за партизански порет била од изузетне важности. Кроз командне структуре НОВЈ, “Шпанци” су свеprisутни. Према једној рачуници, у прве двије ратне године, било 35 “шпанских” команданата одреда. Од око 25 свих чланова главних (покрајинских) штабова, њих 15 су “Шпанци”, од чега 9

²¹²⁸ Умјесто њега ће доћи “Шпанац” Михајло Милосављевић; *Зборник НОР*, IV/3, Београд 1952, бр. 50.

²¹²⁹ РГАСПИ, 545–6–1528, бр. 694; *Зборник НОР*, II/3, Београд 1955, бр. 70.

²¹³⁰ G. Nikoliš, *Korijen, stablo, pavetina*, Zagreb 1981, 231.

команданата или комесара.²¹³¹ Како је покрет прерастао у армију, они су од герилаца прерасли у официре и генерале. Тај процес је видљив већ током 1942. године, када шпански борци доприносе консолидацији покрета.

“Шпанци” су кумовали и стварању прве покретне и ударне јединице, која је била подређена Врховном штабу, чиме су постављене основе за стварање армије као такве. Наравно, говоримо о Првој пролетерској бригади, која је основана у Рудом 21. децембра 1941. године. На њено чело постављен је Коча Поповић, који је бригадом командовао од јануара до новембра 1942, након чега је унапријеђен на мјесто кровне Прве пролетерске дивизије. На челу бригаде наслиједиће га Данило Лекић. “Шпански” двојац командовао је прекаљеном групом одабраних војника, који су увијек били у најактивнијем дијелу фронта. На челу пролетерске бригаде и дивизије, Коча је био међу главним протагонистима неколико критичних тренутака за покрет, који су у литератури детаљно описани: од Игманског марша, преко пробоја пролетерских бригада и Врховног штаба у Босанску Крајину, до пресудне битке на Неретви, гдје је Коча један од учесника тзв. Мартовских преговора са Нијемцима.²¹³² Свакако, његов највећи ратни изазов била је битка на Сутјесци, током које је Врховни штаб са оперативном групом упао у њемачко окружење. “Без колебања. Није било другог избора. Кренули смо и успели”, рећи ће сам касније, описујући судбоносни продор из обруча. Одлука је била његова, “али за успех те операције одлучујућа је била способност и храброст Данила Лекића. Ко зна како бисмо прошли да није било његове смелости и упорности.”²¹³³

Спасивши се од погибије у јошавачком пучу, Коста Нађ је наставио, са позиције команданта Оперативног штаба за Босанску Крајину, руководити борбом. Под његовом командом, криза покрета у Крајини била је у потпуности превазиђена. Нађ је остварио значајне војне резултате заузимањем неколико среских мјеста, у чему се посебно истиче ослобођење Приједора у мају 1942. године. Највећа мрља у његовом солидном портфолију било је окружење и уништење слободне територије на Козари у лјето 1942, када је, услед неуспјешног пробоја, настрадало и одведено у логоре неколико десетина хиљада цивила. Обрен Стишовић, који је у међувремену постао командант Козарског ПО, извукао се из обруча, али су му саборци из штаба то замјерили, па није био враћен на командно мјесто.²¹³⁴ Упркос поразу, слободна територија на Козари биће поново

²¹³¹ G. Miljanić, “Jugoslovenski dobrovoljci iz Španije u Narodnooslobodilačkom...”, III/1989, 205.

²¹³² Види: M. Vuksanović, *Prva proleterska brigada*, Beograd 1981; K. Popović, *Beleške uz ratovanje*, Beograd 1988; M. Leković, *Martovski pregovori 1943*, Beograd 1985.

²¹³³ A. Nenadović, *Razgovori s Kočom*, Zagreb 1989, 80.

²¹³⁴ *Зборник НОР*, IV/6, Београд 1953, бр. 120.

успостављена неколико мјесеци касније. Сарадњом са штабовима у Хрватској, Нађ је био заслужан за стварање и повезивање велике слободне територије, која се простирала од Вргинмоста до Јајца, а југом преко Лике и Динаре до Биокова. У центру ове слободне територије, граду Бихаћу, крајем новембра 1942. сазвано је Прво засиједање АВНОЈ-а, револуционарне скупштине Југославије. Као вид признања и награде, Тито је Нађа поставио за команданта Првог корпуса, који је накнадно пренумерисан у Трећи (босански) корпус НОВЈ.²¹³⁵ До краја рата, десет од укупно 16 команданата корпуса били су шпански борци.²¹³⁶

До лета 1942. године, партизански покрет у Хрватској већ је увелико добио српско-хрватски карактер. До тог тренутка, сваки трећи партизан је био Хрват, а њихова је пропорција у наставку рата стално расла.²¹³⁷ Током овог периода, Главни штаб Хрватске формирао је неколико штабова оперативних зона, у којима је радио и немали број “Шпанаца”. На терену од Загорја до Мославине, почетком 1942. формиран је Штаб II оперативне зоне под Павлом Вукомановићем Стипом.²¹³⁸ За подручје западног Срема, маја 1942. формиран је Штаб III оперативне зоне на челу са Гргом Јанкесом као командантом и Мразовићем као комесаром.²¹³⁹ Макс Баће је постављен за оперативног официра Штаба IV оперативне зоне за Далмацију.²¹⁴⁰ Командант и комесар Штаба V оперативне зоне за Горски котар и Приморје, били су Вељко Ковачевић и Иво Вејвода.²¹⁴¹ Коначно, од 1943. године, на мјесто команданта Главног штаба за Хрватску биће постављен Иван Гошњак.

Преживљавајући изазове кроз 1943. годину, јесен је дочекана падом Италије. Тада је постало јасно да је побједа НОВЈ неизбежна. Настављене њемачке офанзиве нису могле пореметити партизански примат. Како је Гошњак објашњавао Дедијеру: “Криза у непријатељским офанзивама траје све докле год не видиш тачан правац њиховог надирања и док им не почнеш да се бабацујеш за леђа!”²¹⁴² Током 1944. године, Коча Поповић је упућен у јужну Србију као нови командант Главног штаба, да помогне поновном буктању устанка и омогућавању продора главнине под Пеком Дапчевићем

²¹³⁵ Детаљније: К. Нађ, *Ratne uspomene: četrdesetdruga*, Zagreb 1979.

²¹³⁶ G. Miljanić, “Jugoslovenski dobrovoljci iz Španije u Narodnooslobodilačkom...”, III/1989, 206.

²¹³⁷ I. Goldstein, S. Goldstein, “Srbi i Hrvati u narodnooslobodilačkoj...”, *Dijalog povjesničara/istoričara*, ur. H. G. Fleck, I. Graovac, VII, Zagreb 2003, 262-263.

²¹³⁸ V. Karanović, *Moslavački partizanski odred*, Kutina 1981, 52.

²¹³⁹ P. Gregorić, “NOP sjeveroistočne Hrvatske...”, *1941–1942 u svedočenjima učesnika narodnooslobodilačke borbe*, X, Beograd 1975, 178.

²¹⁴⁰ D. Gizdić, *Dalmacija 1942*, Zagreb 1959, *passim*.

²¹⁴¹ V. D. Matetić, *14. primorsko goranska brigada*, Beograd 1973, 20.

²¹⁴² В. Дедијер, *Дневник*, Београд 1951, 612.

кроз Санцак.²¹⁴³ Истовремено, Коста Нађ руководи борбама у централној Босни, током пробоја њемачке Групе армија “Е”.²¹⁴⁴

Пред извођење завршних операција за ослобођење Југославије, почетком 1945. године, створене су четири армије. Све четири добиле су “шпанске” команданте: Прва армија — Пеко Дапчевић, Друга армија — Коча Поповић, Трећа армија — Коста Нађ, а Четврта армија је стављена у руке рехабилитованог Петра Драпшина. Јединице под његовом командом ослободиле су Истру и ушле у Трст, али он није дуго уживао у слави, јер је погинуо у несрећи 2. новембра 1945. године. Пред крај рата формирана је и Пета армија, одређена за југ земље, па је на мјесто замјеника команданта именован најпознатији македонски “Шпанац”, Алекса Демнијевски Бауман.²¹⁴⁵ Док се Пеко Дапчевић прославио ослобођењем Београда, Коча Поповић је продором кроз Босну, Крајину и Банију ушао у Загреб. Коста Нађ је сјеверним путем, уз ријеку Драву, избио на границу са Аустријом. Из Дравограда, 15. маја 1945, упутио је телеграм: “Друже Тито, рат је завршен.”²¹⁴⁶

* * *

Крај Другог свјетског рата “Шпанци” су дочекали у Југославији углавном као припадници НОВЈ. Од најмање три стотине који су већи дио рата провели у окупираној земљи, између 250–300 активно су учествовали или помагали покрет отпора, а око 140 их је погинуло. Колико је сада познато, најмање 65 их је стекло официрске чинове ЈНА, од чега 30 генералских, током и после рата. Ван Југославије, до завршетка рата затекло их се око 450, од чега скоро 200 у западној Европи, преко 100 на америчком континенту, док их се преко 40 у неком тренутку успјело вратити у Совјетски Савез. Такође, више од 100 их је рат провело на територији Италије и Њемачке, углавном у интернацији, а мањи број на раду. Већи број “Шпанаца” који је остао ван земље узео је учешћа у рату против сила “Осовине”. Око 50–60 њих је изгубило животе, од чега око 30 у њемачким логорима и затворима.²¹⁴⁷

Дио кадрова је радио у Совјетском Савезу. Након што је извучен из алжирског логора, Божидар Масларић је у Радију “Москва” запослен као југословенски редактор.

²¹⁴³ Д. Чкребић, *Коча Поповић*, Београд 2012, 137–141.

²¹⁴⁴ *Зборник НОР*, IV/29, Београд 1968; исто, IV/30, Београд; *passim*.

²¹⁴⁵ *Зборник НОР*, II/15, Београд 1982, бр. 268.

²¹⁴⁶ Детаљније: *Završne operacije za oslobođenje Jugoslavije 1944–1945*, Београд 1957.

²¹⁴⁷ Lemesle, 556, 723–724, 738, 743.

У земљу се вратио тек у јесен 1944. године. Роман Филипчев је дошао из Париза и постављен је на дужност замјеника директора Института страних језика у Москви. Иако још није био оздравио, јавио се у јесен 1941. у Црвену армију. Погинуо је као припадник 5. добровољачке дивизије у одбрани Москве. Иако инвалид, у Совјетском Савезу је посебно активан Вељко Влаховић, који је са Масларићем биран у Свеславенски комитет. Био је и главни уредник и аутор радио станице “Слободна Југославија”, која је била водећи међународни медиј НОФ-а и КПЈ. Такође је радио у Омладинској комунистичкој интернационали, а писао је чланке и брошуре и давао интервјуе о покрету отпора у Југославији.²¹⁴⁸ Неки су “Шпанци” наставили политички рад у другим крајевима свијета. Едо Јардас се вратио у Канаду и тамо је радио за “Слободну мисао”. Под заоштреним ратним режимом, Јардас је проводио илегалну пропаганду, а легално је радио на сакупљању материјалне помоћи за покрет у Југославији.²¹⁴⁹ Мирко Марковић се успио изборити за поновни улазак у Сједињене Државе. Радио је кроз југословенска удружења и као уредник “Слободне ријечи”, а његова пропагандна дјелатност, којом је популаризована НОВЈ а изрицана критика на рачун Михаиловићевог покрета, сажета је у књизи “Да смо начисто”.²¹⁵⁰

Што се тиче ратовања ван Југославије, највећа група, њих око 65, дјеловало је у покрету отпора у Француској, од чега их је око 20 настрадало. Основа покрета отпора били су странци, који су окупљени под комунистичку FTP (Francs-tireurs et partisans) и емигрантску организацију МОИ. Највише је било Шпанаца: до лета 1944, њих готово 60 хиљада били су дио номинално француског покрета отпора. Борили су се са надом да ће се рат продужити према Франковој Шпанији.²¹⁵¹ Унутар FTP–МОИ било је око 500 људи из Југославије.²¹⁵² Најпознатији југословенски интербригадиста у Француској је Димитрије Котуровић, радник из Раковице, који је нешто раније побјегао из логора и прикључио се партизанима. Његове је акције посебно детаљно описивао Александар Мезић, који је са женом Добрилом Шиљак учествовао у покрету отпора у Марсеју.

²¹⁴⁸ I. Očak, “Jugoslavenski sudionici Oktobarske revolucije u borbi protiv fašizma 1936–1945”, *Radovi*, Zagreb, 18/1985, 225-226; AJ, 1489/5, разговор С. Кржавца са Б. Масларићем, 1961, 69; B. Maslarić, *Moskva – Madrid – Moskva*, Zagreb 1952, 93-133; AJ, 512, кут. 5, материјали из Москве.

²¹⁴⁹ DARI, 389, кут. 1, изјаве и интервјуи о раду у Канади.

²¹⁵⁰ М. Марковић, *Одабрани пут*, Подгорица 1997, 311-343.

²¹⁵¹ О. Манојловић-Пинтар, “Југословенски интербригадисти у Француској током Другог светског рата”, *Традиција и трансформација*, II, Београд 2019, 123-152; J. Marco, D. Gaspar Celaya *et al*, “The ‘Spanish matrix’: transnational catalyst of...”, R. Gidea, I. Tames, *Fighters Across Frontiers*, Manchester 2020, 38.

²¹⁵² ИАБ, 2821, кут. 5, Беговић за Ранковића, 20. 1. 1945.

Котуровић, познатији као “Мајор Кот”, погинуо је у априлу 1944. приликом припреме експлозива.²¹⁵³

Из затвора Кастре, гдје су јуна 1942. пребачени преостали интербригадисти, побјегла је у ноћи 16. на 17. септембар 1943. група шесторице: Љубо Илић, Влајко Беговић, Гвидо Нонвеје, Јосип Умар, Милан Калафатић и Матија Урадин. Они се придружују покрету отпора. Калафатић и Урадин нису били у борбеним групама, него су радили на политичкој линији, а остали су ушли у партизане. Нонвеје је одређен за команданта рејона око Сент Етјена. Његови изводе нападе на пруге, биоскопе за њемачке војнике, индустријске објекте и руднике, а врше и препаде на чланове фашистичке милиције. Као већ познато лице међу интербригадистима, Илић је брзо постао командант јужне зоне, да би уласком савезника он био кооптиран у Војни комитет Француске као један од тројице руководиоца FTP–МОI, у чину француског генерала. Уз њега је Беговић, који је у Лиону живио легално, са папирима украјинског емигранта који наводно ради у ратној индустрији. Био је члан Лионског одреда и Штаба јужне зоне. Као “Украјинца”, примила га је конзервативна газдарица, која је подржавала колаборацију. Причао јој је бајке о повратку у Украјину и жељама да тамо наслиједи очеву фабрику. “Спомињем бога, крстим се пре јела и кад звоне црквена звона... У време кад Лионски одред спроводи акције, ја сам увек у Лиону. Она је то повезала, само наопако – верује да ме сам бог враћа у Лион када терористи нападају. Она би, каже, сама, без мене, умрла од страха.” Једног дана, вратио се у униформи француског официра.²¹⁵⁴

Што се тиче руководиоца пунктова, Латиновића и Удовичића, до овог времена, из Марсеја је за Швајцарску, заједно са конзулом Герасимовићем, отишао Латиновић, гдје су радили на репатријацији Југословена, а Удовички је ухваћен у Паризу и упућен у логор у Њемачкој, гдје је дочекао ослобођење.²¹⁵⁵ Рибар, Пезер и Абрамовић су остали у Кастру и тек су пред крај рата ослобођени. Тврдио је касније Ђорђевић да су њега, Никиту Ковачевића и Мишковског, бјежећа шесторка, као искључене из партије, оставили закључане са пасивцима. Сви су пребачени у затвор у Гајаку, одакле су њих тројица побјегли приликом напада FTP–МОI. Одмах су им се придружили, а Ђорђевић

²¹⁵³ Види: А. Mezić, “Marsej”, III/IV, 482-512; О. Kreačić, “Dimitrije Koturović Kot”, III/V, 116-119.

²¹⁵⁴ ИАБ, 2821, кут. 5, V. Begović, “Gazdarica”; исто, V. Begović, “Španski borci u francuskim partizanima”; О. Манојловић-Пинтар, “Југословенски интербригадисти у Француској...”, *Традиција и трансформација*, II, Београд 2019, 123-152; види такође: А. Cetin, “Jedna akcija u Francuskoj”, III/IV, 536-538; S. Salamon, “Po ozdravljenju ponovo u borbu”, исто, 539-543; S. Ćiprovac, “U francuskom pokretu otpora”, исто, 544-547; J. Gramc, “U pokretu otpora Belgije”, исто, 548-550; A. Živadinović, “Iz rada u francuskom pokretu otpora”, исто, 551-553.

²¹⁵⁵ L. Udovički, *Španija moje mladosti*, Београд 1997, 165-188.

је био посебно активан у одреду у коме је било највише бивших совјетских грађана који су пребјегли из колаборантских јединица. Та група борила се са Нијемцима у подручју Карма, Гајака и Албија, у регији Тарн.²¹⁵⁶

* * *

Са коначном побједом, поред оних “Шпанаца” који су дошли до земље прије или током рата, вратили су се и многи који су рат провели у иностранству, углавном из Француске и њемачких логора, те мањи број људи из других земаља. До краја 1945. године у Југославији се настанило око 400 шпанских бораца. Мањи број, око стотину, остали су да живе у иностранству, највише у Америци и Француској. Њихово највеће окупљање икада, одржано је 18. и 19. марта 1946. године, на Првом конгресу шпанских бораца. Близу 400 ветерана и мноштво гостију, окупило се у просторијама Коларчеве задужбине у Београду. Након интонирања “шпанске и наше химне”, обраћања Вељка Влаховића испред Иницијативног одбора, Данила Лекића испред шпанских бораца и неколико државних и партијских званичника, изабран је Божидар Масларић, некада политички руководиоца југословенских интербригадиста, за предсједника Удружења бивших добровољаца Шпанске републиканске војске. Поводом Првог конгреса, објављен је репринт мапе дрвореза “За слободу” Ђорђа Андрејевића Куна и брушура “Хероји из два ослободилачка рата”, у којој је представљено 13 биографија шпанских бораца, од тога три жива и десет изгинулих у протеклом рату.²¹⁵⁷

Стичући заслуге током рата, више од половине шпанских бораца постају “бијеле крагне” — функционери, инжињери, официри, доктори, предавачи, новинари и писци. Једна трећина ветерана вратила се мануелним пословима. “Шпанци” су ушли у највише структуре друштва, мада нису доминирали најужим владајућим кругом, који је окупљен у Политбироу Централног комитета КПЈ, гдје се нашао једино Благоје Нешковић. Степен испод, међу 15 министара прве владе Јосипа Броза, било је два шпанска борца, и то Нешковић као потпредсједник Владе и предсједник Савезне контролне комисије, и тек од 1948. Божидар Масларић као министар саобраћаја.²¹⁵⁸ Остали су углавном били распоређени у вишим, средњим и нижим ешалонима партијског и државног организма. Обзиром на њихове животне подлоге и ратну прошлост, било је сасвим очекивано да

²¹⁵⁶ С. Ђорђевић Лопачов, *Сећања*, Београд 1994, 183-210; АЈ, 684, кут. 42, Н. Ковачевић.

²¹⁵⁷ АЈ, 507/IV, 122/X-2, програм конгреса; *Heroji iz dva oslobodilačka rata*, Београд 1946.

²¹⁵⁸ Међу министрима су, такође, Чолаковић, Жујовић и Грегорић.

буду концентрисани у сферама народне одбране и спољне политике, гдје су војна знања, владање страним језицима и међународно искуство били на цијени. Током првих послеријатних година, управо су ту били и највидљивији: Коча Поповић је постављен на мјесто начелника Генералштаба ЈНА, Иван Гошњак је био замјеник Тита као министра одбране, док је Алеш Беблер био помоћник министра иностраних послова Едварда Кардеља, који је са Александром Ранковићем дијелио позицију *de facto* другог човјека Југославије. Са те функције Беблер је представљао земљу на Париској мировној конференцији.²¹⁵⁹

Дио “Шпанаца” је шетао из једног поља у друго. Милан Калафатић је по доласку из Француске 1944. добио чин пуковника ОЗН-е, да би се помјерио на мјесто замјеника министра шумарства. Вељко Влаховић је, поред партијске функције у Кадровском одјељењу, био директор листа “Борба”, али је онда задржан у спољним пословима, добивши задужења шефа скупштинских и партијских комисија и одбора за сарадњу са иностранством. Макс Баће је прешао из ресора унутрашњих послова у поморство, а одатле у дипломатију. Дио је пак остао у одабраном занимању. Иван Крајачић је у неколико наврата именован на мјесто републичког секретара унутрашњих послова Хрватске. Иво Вејвода је био и остао упослен у ресору спољних послова. Влајко Беговић се, поред партијских послова у Контролној комисији, истакао у примијењеној економици, као потпредсједник Савезне планске комисије, директор Савезне управе за план, директор “Економске политике” и члан Савјета Федерације.²¹⁶⁰ Југословенска јавност се брзо могла навићи да на функцијама неријетко види шпанске борце: и када нису заузимали највише позиције, били би често бирани као народни посланици, шефови политичких организација или именовани као амбасадори.

Наравно, узимајући у обзир претходне проблеме, неслагања и политичке сукобе, како у Шпанији, тако и у Паризу, почетак мирнодопске каријере није за свакога био једноставан. Међу првима, изјаву је писао Ћићков саборац Радивој Увалић, који је морао објашњавати свој рад на мјесту Кусовчевог секретара и сарадњу са Мустафом Голубићем.²¹⁶¹ Његов апел је уважен: именован је на функцију у ресору индустрије, а касније је радио као универзитетски професор, декан, главни уредник “Економиста” и

²¹⁵⁹ Lemesle, 767, 783-784; *Stvarni registar beležaka vrhovnih pretstavničkih tela Jugoslavije*, Beograd 1961; *Ko je ko u Jugoslaviji*, Beograd 1957, 48, 213-214, 561-562.

²¹⁶⁰ Lemesle, 783-784; AJ, 507/VII, кут. 16, бр. 1, М. Калафатић; *Ko je ko u Jugoslaviji*, Beograd 1957, 35, 49, 348, 768; AJ, 724, VIII, досијеа шпанских бораца, *passim*.

²¹⁶¹ AJ, 507, 1944/583, Увалић за ЦК, 15. 10. 1944.

као дипломата у Норвешкој, Аустрији, Француској и Индији.²¹⁶² Што се тиче тек пристиглих из иностранства, иницијативу за прва партијска саслушања дао је Беговић, који је Ранковићу, шефу ресора безбједности, апострофирао имена из бивше “групе”, која се, по тумачењу колектива, у Шпанији слабије држала, па је у логорима била изолована — Ђорђевића, Мишковског, Пезера, Никиту Ковачевића и Вујачића, а уз њих и Вељка Рибара, који се у Француској пасивизирао.²¹⁶³

Пред Контролном комисијом КПЈ нашли су се бивши “повратници”, а уз њих је саслушано и неколико другова који су или везани за њих, или су их оптуживали. Због непоштовања партијских одлука у логору, Ђорђевићево претодно искључење је потврђено. Истина, кривица која му је стављена на терет била је неоправдано увећана, а нису уопште узете у обзир олакшавајуће околности, међутим, ни он није попустио у ставовима, него је узвраћао преоштро. Искључени су и Фурман и Никита, који су чак претходно хапшени, а лоши гласови сустигли су и Мирка Марковића. Бивши командант “Вашингтона”, који је писао Горкићу против Ђопића, не знајући да је Горкић ухапшен, а онда стао на страну “повратника” против “горкићеваца”, направио је себи превише непријатеља. Масларић је службено изјавио како се Мирко може искористити за рад, али не и на високој позицији. Стигле су и оцјене о његовом незадовољавајућем понашању у Америци. Томе упркос, као освједочен стручњак, добио је мјесто сарадника “Тањуга” и професора на Економском факултету у Београду.²¹⁶⁴ Евентуално ће испливати и његова писма која је 1939. размјењивао са Карелом Худомалом: у једном је изразио жаљење јер су партију преузели “троцкисти” и “антипартијска говнарија”, дајући за право претензијама Марића и Кусовца.²¹⁶⁵

Историјско изненађење, међутим, представља судбина Густинчића. За разлику од претходно поменутих, он је био несумњиви лојалиста према Титовом руководству. Из француског логора извучен је совјетском интервенцијом, па је тамо провео рат. Но, када се вратио, сматрао је како бива неоправдано запостављен. Због писама које је писао Кардељу, прво је стављен пред Контролну комисију, а затим га је почела пратити УДБ-а, јер се стекао утисак како око себе окупља групу старих незадовољника, који су углавном дошли из Совјетског Савеза. Ухапшен је у априлу 1948. године, а његово

²¹⁶² *Ko je ko u Jugoslaviji*, Београд 1957, 747; *Ko je ko u Jugoslaviji*, Београд 1970, 1109.

²¹⁶³ ИАБ, 2821, кут. 5, Беговић за Ранковића, 20. 1. 1945.

²¹⁶⁴ М. Радановић, “Југословенски интербригадисти пред Контролном...”, дипломски рад, Филозофски факултет у Београду, 2016, 11-21, 26-28, 52-67; АЈ, 507/VII, кут. 16, бр. 11, М. Марковић; М. Марковић, *Одабрани пут*, Подгорица 1997, 348-382.

²¹⁶⁵ S. Gužvica, “The Spanish inquisition: factional struggles...”, *Istorija 20. veka*, Београд, 1/2019, 61; АЈ, 507, подфонд “Емиграција у Француској”, I/4, Марковић за Худомала, 18. 2. 1939.

хапшење коинцидирало је са провођењем тзв. Дахауских процеса. Радило се о дужем репресивном таласу који је трајао од маја 1947. до маја 1949. и који је захватио 37 људи — углавном бивших логораша из Дахауа, скоро искључиво Словенаца. Сви оптужени су на мукама дали лажно признање да их је врбовао “Гестапо”. Била је то одиозна епизода преношења стаљинских метода у Југославију. Тада је пало и десет шпанских бораца. Од њих десет, четворица су осуђени и стријељани: Карел Барле, Јанко Пуфлер, Мартин Престерл и Оскар Јуранић, који је Нијемцима пао у руке као припадник француског покрета отпора, а до хапшења је обављао функцију генералног секретара Министарства иностраних послова. Током истраге умрли су Јанез Перенич и Виљем Херман, исти онај зубар који је дао покајничку изјаву краљевској полицији. Четворица, Вилко Дивјак, Јоже Мавец, Франц Маленшек и Петар Ђорић, осуђени су на затворске казне. Међу осуђенима нашли су се и Густинчићеви контакти, као нпр. Мирко Кошир. По додатној несрећи, умјесто да буде процесуиран у склопу ове стаљинистичке чистке, Густинчић је дочекао да га закачи супротни талас, антистаљинистички.²¹⁶⁶

Када је у љето 1948. године дошло до раскида између Тита и Стаљина, око 40, односно, мање од једне десетих шпанских бораца који су тада живјели у Југославији, осумњичено је и гоњено по основи Информбироа, односно подршке Совјетском Савезу. За разлику од осталих “повратника”, Ђорђевић је остао паметан и ћутао је. Поново бирајући погрешну страну, Марковић је на партијском састанку факултетског актива говорио против ескалације сукоба. Искључен је, ухапшен, затворен на Ади циганлији, а затим интерниран на Голом отоку, новом логору за информбировце, гдје су у одређеном тренутку затворени Густинчић, Никита, Фурман, Мишковски, Станислав Самарџић и други — укупно 36 “Шпанаца”. Усљед судбоносних догађаја који су протагонистима изгледали као борба на живот и смрт, прекинула су се и стара пријатељства. Удовички и Спахић, другари из студентских дана у Прагу, посвађали су се за вечером пред својим женама, Францускињом и Рускињом. Спахић је такође затворен. Било је и међусобне издаје: Милан Калафатић, који је похапшене у Дахауским процесима својевремено јавно карактерисао као шпијуне и издајнике, није се слагао са обимом антисовјетске репресије, што је искрено говорио и Ранковићу. Стеван Белић га је испровоцирао на изговарање инкриминирајућих ставова. Ухапшен је 13. новембра 1949, а на Голом отоку и у другим затворима остао је до љета 1954, изложен бруталном третману. Побјегао је у Албанију

²¹⁶⁶ В. Krivokapić, *Daхауски процеси*, Београд 1986, *passim*; М. Радановић, “Југословенски интербригадисти пред Контролном...”, дипломски рад, Филозофски факултет у Београду, 2016, 29-41; Списи о Оскару Јуранићу (уступио М. Соболевски), изјава О. Јуранића, 21. 6. 1945, 8.

са информбировцем Владом Дапчевићем, Пекиним братом, одакле су отишли у Совјетски Савез.²¹⁶⁷

* * *

“Генерал Франко је данас”, јуна 1939. године, “несумњиви господар Шпаније. Савршен поредак и ред се одржава првенствено помоћу војске, која му је потпуно одана. Он, такође, претставља и огромну моралну снагу, јер се појављује као спасилац Шпаније од црвеног терора и свих тешких последица, које је тај терор изазвао на противничкој страни.” Овим ријечима почиње извјештај новог отправника послова Краљевине Југославије у Мадриду, Јована Авакумовића, који ће 15. септембра 1939. преузети дужност изванредног посланика. Повољно гледиште о новој “неутралности” Шпаније, која је поређена са једнако наводном југословенском,²¹⁶⁸ праћено је жељама за нормализацијом односа и обновом економске размјене,²¹⁶⁹ која је започета набавком наоружања у замјену за жито и дрвну грађу.²¹⁷⁰ Осам мјесеци касније, док је рат бјеснио европским континентом, на све важнију позицију изванредног посланика у формално неутралном Мадриду упућен је Јован Дучић, дотадашњи амбасадор у Букурешту, који затим посредује у преговорима приликом успоставе представништва у Лисабону, гдје такође добија агреман. Дучић није могао бити претјерано изненађен када је Шпанија у јуну 1941. признала НДХ, ма колико се у Мадриду о Павелићу “и његовој држави иначе говорило са омаловажавањем и иронијом”. Одмјереним протестом, он преко Лисабона напушта континент и одлази у Сједињене Државе, док Посланство у Мадриду предаје секретару Љубиши Вишацком.²¹⁷¹ Истовремено, дошло је до размјене представника Шпаније и НДХ. Док је у Мадрид упућен Петар Пејачевић, у Загребу је устоличен Гонсалес Арнао (Vicente Gonzalez Arnao), чиме је Шпанија била једина формално неутрална земља која је у НДХ отворила дипломатско представништво.²¹⁷²

²¹⁶⁷ Списак заточеника Голог отока, *passim*; С. Ђорђевић Лопачов, *Сећања*, Београд 1994, 222; L. Udovički, *Španija toje mladosti*, Београд 1997, 220-221; М. Радановић, “Југословенски интербригадисти пред...”, дипломски рад, Филозофски факултет у Београду, 2016, 42-51; М. Марковић, *Одабрани пут*, Подгорица 1997, 382-422. *Историја СКЈ*, Београд 1985, 371.

²¹⁶⁸ Н. Петровић, *Извештаји Министарства спољних послова Краљевине Југославије*, X: 1939, Београд 2015, 58, 288, 536-537; исто, XI: 1940-1941, Београд 2015, 197-199.

²¹⁶⁹ Види: Р. Vajsenberger, *Pred obnovom naših privrednih odnosa sa Španijom*, Београд 1939.

²¹⁷⁰ К. Budor, *Španjolska diplomacija i Nezavisna Država Hrvatska*, Zagreb 2013, 16.

²¹⁷¹ М. Милошевић, *Дипломатски списи Јована Дучића*, Андрићград – Вишеград 2020, 25-27, 557-562.

²¹⁷² К. Budor, *Španjolska diplomacija i Nezavisna Država Hrvatska*, Zagreb 2013, 20-21.

Упркос срдчним односима, не може се рећи да је усташка држава остварила нешто посебно из овог признања. Спори разговори о трговинској сарадњи у јеку рата неће довести ни до мртвог слова на папиру.²¹⁷³ Поглавник Павелић је у једном тренутку, вјероватно у првој половини 1945, упутио једног службеника у Мадрид, да би преко католичких кругова испословао контакт са англо-америчким представницима у Лисабону у сврху понуде сепаратног мира.²¹⁷⁴ Недуго затим, Павелић, надбискуп Степинац и ватикански делегат Марконе упутили су преко шпанске мисије поруку, за коју су молили Мадрид да је прослиједи Американцима, којом их позивају да изврше окупацију Хрватске, обећавајући како ће пружати даљи отпор Титовим снагама. Ипак, умјесто Американаца, у Загреб је свечано ушао “Шпанац” Коча Поповић, док је шпански посланик побјегао, јављајући се из Берна три мјесеца касније, са описом “очајничких призора” посљедњих тренутака усташке државе.²¹⁷⁵

Са друге стране, декларативна неутралност домаћина у Мадриду погодовала је југословенском отправнику послова, Вишацком. Тек у фебруару 1942. године Шпанија је прекинула службене односе са избјегличком Краљевском владом Југославије у Лондону, али су шпанске власти, упркос разним притисцима, биле намјерно споре у затварању канцеларија окупираних земаља. Чак и након формалног укидања, оне су настављале са радом.²¹⁷⁶ Вишацки је остао без права дипломатског обраћања, али је приликом обављања појединих послова користио полуге Лондона и Лисабона. Наставио је уредно продужавати пасоше, што је посебно користило оним јеврејским избјеглицама из Југославије које су се успјеле домоћи Пиринејског полуострва.²¹⁷⁷

Док је рат још трајао, пред Вишацког се поставило и питање југословенских заробљеника у Шпанији. Наиме, под Франком је остало двадесетак интернираних Југословена. Вишацком се у јесен 1942. обратио начелник Црвеног крста Шпаније, са тврдњом да су шпанске власти вољне да ослободе интерниране Југословене из логора Миранда де Ебро, уколико би краљевска посланства обезбиједила папире за излазак и путовање у Јужну Америку.²¹⁷⁸ Судаћи према појединим судбинама, већина бораца је ипак морала чекати крај рата у Европи да би се издејствовало њихово ослобађање. Алберт Абину, заробљеник који ће се вратити у земљу и добити посао у дипломатској

²¹⁷³ На примјер: HDA, 1493, Пејачевић за Лорковића, 7. 6. 1942.

²¹⁷⁴ F. Jelić-Butić, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska*, Zagreb 1977, 307.

²¹⁷⁵ K. Budor, *Španjolska diplomacija i Nezavisna Država Hrvatska*, Zagreb 2013, 132-140.

²¹⁷⁶ K. Budor, *Španjolska diplomacija i Nezavisna Država Hrvatska*, Zagreb 2013, 20-21, 28.

²¹⁷⁷ На примјер: AJ, 380, фол. 1–1014, М. Демајо за Посланство, 18. 3. 1943.

²¹⁷⁸ AJ, 380, фол. 1–952, Вишацки за МИП, 30. 11. 1942.

служби, међу првима је поднио извјештај о стању у франкистичким логорима, којим описује језиво стање, изгладњивање, премлаћивања и ускраћивање лекарске помоћи.²¹⁷⁹ Годинама касније, Јосип Хусинец је описивао своје покушаје бјекстава и премјештања из затвора у затвор.²¹⁸⁰ Посебно је необична прича Радивоја Николића из Босанског Новог. Он је пао у руке Италијанима током пада Арагона. За његову судбину постоје противрјечни подаци. Док је он тврдио како од Вишацког није добио никакву помоћ, други логораши ће касније изјавити како је он потписао покајницу и на основу ње је помоћ у ствари добијао. Након пуштања 1943, умјесто да се пребаци у Француску или Алжир, остао је у Мадриду годину дана. Када се вратио у земљу, искључен је из КПЈ, затим упућен у Прву пролетерску бригаду, па је рањен на Сремском фронту. Враћен је у партију током сукоба са Информбироом.²¹⁸¹

По завршетку рата, нове југословенске власти су, у складу са непризнавањем Франкове Шпаније, наложиле затварање Посланства и упућивање службеника у земљу, чему је Вишацки пружио отпор. На добијене налоге је одговорио театрално, позивајући се на своју савјест и одбијајући да се покори “пролазној моћи” нових властодржаца у Београду.²¹⁸² Подигао је новац са клириншких рачуна, ставио се под заштиту Франковог режима и остао полузванични “краљевски посланик” све до средине наредне деценије. Истовремено, у Мадриду је остао и бивши културни аташе Посланства НДХ, Срећко Драгићевић, који је наставио уживати дипломатски третман, као полуслужбени “заступник Хрвата” у Шпанији, гдје је заштиту нашао већи број усташких емиграната, који су побјегли са падом њихове државе.²¹⁸³

* * *

Почетни односи између нове Југославије и шпанске комунистичке емиграције, били су изузетно срдачни. Контакти су успостављени већ у првој половини 1945, и то са шпанским комунистима који су се налазили у Совјетском Савезу. КПЈ је преко својих организација сазивала протесте поводом репресије у Шпанији. Угостили су и

²¹⁷⁹ ДАМИП, ПА, 1945, Шпанија, фас. 30, дос. 20, реферат Абинуна, 9. 8. 1945.

²¹⁸⁰ J. Husinec, “Kroz Frankove zatvore”, III/IV, 236-265.

²¹⁸¹ АЈ, 724, VIII, Р. Николић, аутобиографија; М. Радановић, “Југословенски интербригадисти пред...”, дипломски рад, Филозофски факултет у Београду, 2016, 22-25.

²¹⁸² ДАМИП, ПА, 1945, Шпанија, фас. 30, дос. 19, Велебит за МИП, 4. 5. 1945.

²¹⁸³ ДАМИП, ПА, 1960, Шпанија, фас. 109, дос. 19, реферат М. Бартоша, 1. 3. 1960; K. Budor, *Španjolska diplomacija i Nezavisna Država Hrvatska*, Zagreb 2013, 28.

пропагандисту Хосеа Севила (José Sevil). Након обраћања на Радио Београду,²¹⁸⁴ објављена је и његова брошура о Франковом режиму.²¹⁸⁵ Средином 1945. у Југославију је упућена група 22 ратно искусних Шпанаца.²¹⁸⁶ Распоређени су на војне обуке унутар ЈНА, а затим, преко италијанске везе, упућени у Француску.²¹⁸⁷ На располагање РСЕ стављено је и 15 хиљада долара из партијског буџета.²¹⁸⁸ Очигледно је да се од почетка 1947. између југословенских и шпанских другова водио разговор о модалитетима помоћи за евентуалну војну кампању која би се подузела против Франка. Током једног састанка у Београду, Листер и Кариљо су тражили наоружање, тврдећи како су у могућности подићи велику герилску војску.²¹⁸⁹ Наредне године, Кариљо је од Тита тражио још конкретнију помоћ: подршку југословенске авијације за десант шпанских диверзаната изнад Леванта.²¹⁹⁰

Ускоро, међутим, долази до раскида. Након објављене резолуције Информбироа, РСЕ не само да се придружује у осудама КПЈ, него је управо Пасионарија била један од најоштријих говорника против Тита и бивших сабораца из Шпаније.²¹⁹¹ Репресија која у источном блоку проведена против “титоиста”, закачила је и већи број ветерана Шпанског грађанског рата, тада високих функционера. У Чехословачкој, на примјер, осуђен је Јосеф Павел, замјеник министра унутрашњих послова, који је у Шпанији био члан Ђопићевог штаба.²¹⁹² У Мађарској осуђен је и стријељан Ласло Рајк (László Rajk), министар унутрашњих послова. Протест против његовог погубљења било је прво веће јавно иступање Удружења шпанских бораца Југославије.²¹⁹³

На супротној страни, гледајући већину шпанских бораца Југославије, видимо да су они током раскида 1948. остали лојални грађани, док су се појединци истакли у првим редовима политичке, дипломатске и економске борбе. На Петом конгресу КПЈ 1949. године, учествовао је и већи број ветерана у својству делегата. Међу њима је био и Лазар Удовички, који се касније сјећао назаборавне атмосфере: “осећање борбене напетости, зближеног другарства и неке врсте упитне збуњености”.²¹⁹⁴ Међу главним говорницима

²¹⁸⁴ АЈ, 507/IX, 122/I–7, Антон за ЦК КПЈ, 30. 1. 1947.

²¹⁸⁵ Н. Севил, *Франкистичка Шпанија и борба шпанског народа за слободу*, Београд 1947.

²¹⁸⁶ АЈ, 507/IX, 122/I–2, Влаховић за Ранковића, март 1945.

²¹⁸⁷ АЈ, 507/IX, 122/I–24/A, дописи од 27. 2. 1946, 8. 3. 1946.

²¹⁸⁸ АЈ, 507/IX, 122/I–3, допис Кардељу, 29. 8. 1946.

²¹⁸⁹ АЈ, 507/IX, 122/I–10, записник састанка, 21. 2. 1947.

²¹⁹⁰ S. Kariljo, *Na redu je Španija: razgovor sa Režosom Debreom i Maksom Galom*, Београд 1975, 108.

²¹⁹¹ Z. Čepo, “Josip Broz Tito i rat u Španiji”, III/1989, 132–133.

²¹⁹² P. Požar, *Jugosloveni žrtve staljinskih čistki*, Београд 1989, 251.

²¹⁹³ АЈ, 684, кут. 1, “II конгрес”, “Протест бивших добровољаца Шпанске републиканске војске...”, 1949; *Četvrti kongres Udruženja jugoslovenskih dobrovoljaca...*, Београд 1973, 99.

²¹⁹⁴ L. Udovički, *Španija moje mladosti*, Београд 1997, 221.

нашли су се Влаховић, Масларић, Нешковић и Коча Поповић. Поред Нешковића у Политбиро је изабран Гошњак. На Шестом конгресу КПЈ 1952, међу 109 чланова Централног комитета, бирано је 13 шпанских бораца.²¹⁹⁵ Средина петесетих година била је период врхунца у каријерама многих “Шпанаца”, са изузетком Благоја Нешковића, који је тада ушао у неслагање са руководством. Оптужен је за нелојално држање у сукобу са Совјетским Савезом и доживио политички пад.²¹⁹⁶

Коча Поповић се нашао у жаришту сукоба са Совјетима. Заједно са Мошом Пијадом, он је преводио писма која су као одговори упућивана Москви. Послан је 1951. у мисију тајних преговора о америчкој војној помоћи. Недуго затим, формиран је војни пакт Југославије, Турске и Грчке, чиме је земља пронашла излаз из безбједносне изолације. Коча је Генералштаб предао Пеку Дапчевићу 1953. године, када је именован за првог човјека југословенске дипломатије. Управо под Кочином дирекцијом и вјештим радом дипломата “Шпанаца”, Секретаријат за иностране послове прераста у вјероватно најквалификованији сектор бројне савезне администрације. Алеш Беблер је првих година иза раскида, баш док је трајала криза Корејског рата, био заступник Југославије у Савјету безбједности Уједињених нација. Током мандата Коче Поповића, дошло је и до отопљавања односа са Совјетским Савезом, па је 1955. године потписан Београдски споразум, дипломатски протокол о нормализацији односа између двије земље. Током овог периода ријешено је и питање Трста. Дванаест година Кочином управљања дипломатијом био је изузетно жив период, који је крунисан стварањем Покрета несврстаних 1961. године.²¹⁹⁷

Док је КПЈ и даље била у политичкој изолацији, из које ће коначно изаћи 1956. године обновом односа са Комунистичком партијом Совјетског Савеза, дошло је до успостављања алтернативних веза са левичарским организацијама широм свијета. Један од занимљивијих контаката био је Хосе дел Барио Наваро, некадашњи командант у 27. дивизији, која је израсла из колоне “Карлос Маркс”. Хосе дел Барио је тада имао 42 године и радио је у фабрици у Орлеану. Искључен је из PSCU због неслагања са совјетском политиком. Водио је групу дисидената која је издавала билтен. С тим у вези, контактирао је Југословене, тражећи политичке материјале, чиме је успостављен

²¹⁹⁵ *Борба комуниста Југославије за социјалистичку демократију: VI конгрес КПЈ*, Београд 1952, 272-274.

²¹⁹⁶ Е. Мирковић, *Благоје Нешковић (1907–1984): политичка биографија*, докторска дисертација, Филозофски факултет у Београду, 2016, 332-333.

²¹⁹⁷ Д. Чкребић, *Коча Поповић*, Београд 2012, 163-189; А. Bebler, *Kako sam hitao*, Beograd 1982, 250-278.

контакт.²¹⁹⁸ Наредне године, Југословени су у Мексику ступили у контакт са Хесусом Ернандесом, бившим министром, који је такође искључен из РСЕ.²¹⁹⁹

По свему судећи, Југословени су имали великог удјела у повезивању расутих шпанских миграната, који су, као дисиденти, били у предиспозицији да подржавају југословенску политику, што су углавном и чинили. Кардељ је поручио Беблеру да покуша отићи у Мексико и са Ернандесом остварити чвршћу везу: “Види његово мишљење о начину окупљања и активизирања шпанске емиграције у борби против Франка и совјетског ревизионизма.”²²⁰⁰ Југословени су 1952. новчано помогли писање и штампање Ернандесове књиге, “Био сам Стаљинов министар” (Yo fui ministro de Stalin),²²⁰¹ чији је превод наредне године објављен у Југославији.²²⁰² Већ у септембру 1950. у Југославију је допутовала делегација окупљена око Хосе дел Барија и генерала Хосе Рикелмеа (José Riquelme у López-Bago),²²⁰³ која је потписала резолуцију подршке Југословенима.²²⁰⁴ Прекид са РСЕ није прекинуо долазак емиграната на студије и радне акције.²²⁰⁵ Поједини ветерани рата су примани на лијечење и рехабилитацију, а њихова дјеца су добијала плаћене екскурзије у приморским крајевима.²²⁰⁶ Упоредо са новом партијом, Покретом социјалистичке акције (MAS – Movimiento Acción Socialista), у Паризу се организују и дискусионни кружоци на којима се, на основу искустава из посјета, расправља о Југославији.²²⁰⁷ MAS је слао материјале за Радио Београд, гдје су организоване радио емисије о Шпанији и антифранкистичкој борби, под уредништвом “Шпанца” Марка Перића.²²⁰⁸

Што се тиче републиканске владе у емиграцији, историја односа југословена са њом је започела 1946. године, након што је формиран нови кабинет Хосе Хирала, у који је ушла РСЕ. Београд је признао Хирала,²²⁰⁹ а недуго затим издат је агреман за Федерика Мартинеза Мињану, посланика Републике у Југославији.²²¹⁰ Наредне године, наставиће се односи са новом владом Алвара де Алборноса (Alvaro de Albornoz), иначе писца

²¹⁹⁸ АЈ, 507/IX, 122/III–1, Мићуновић за Ранковића, 12. 4. 1949.

²¹⁹⁹ АЈ, 507/IX, 122/I–24А, извјештаји, 25–28. 1. 1950.

²²⁰⁰ АЈ, 507/IX, 122/I–24А, Милић и Кардељ за Беблера, 3. 4. 1950.

²²⁰¹ АЈ, 507/IX, 122/III–28, допис из Мексика, 22. 8. 1953.

²²⁰² Х. Ернандес, *Републиканска Шпанија и СССР*, Београд 1953.

²²⁰³ АЈ, 507/IX, 122/III–3; списи о делегацији, 1950; исто, 122/X–6, стенограф састанка.

²²⁰⁴ АЈ, 684, кут. 1, “II конгрес”, “A las camaradas Yugoslavos de la...”, 23. 9. 1950.

²²⁰⁵ ДАМИП, ПА, 1951, Шпанија, фас. 72, дос. 42, информација за ЦК НОЈ, 23. 4. 1951.

²²⁰⁶ Види: ДАМИП, ПА, 1955, Шпанија, фас. 51, дос. 31.

²²⁰⁷ АЈ, 507/IX, 122/III–3, извјештај и материјали, 13–23. 12. 1950.

²²⁰⁸ АЈ, 507/IX, 122/III–27, допис и материјали за Перића, 5. 10. 1952.

²²⁰⁹ ДАМИП, ПА, 1946, Шпанија, фас. 79, дос. 2, Ристић за Симића, 18. 4. 1946.

²²¹⁰ ДАМИП, ПА, 1946, Шпанија, фас. 79, дос. 6, извјештај Абинуна, 10. 10. 1946.

устава из 1931. године.²²¹¹ Излазак РСЕ из владе није могао довести до брзог повлачења датог признања,²²¹² да би југословенски раскид са Москвом додатно осигурао трајност успостављене везе. Поред партијског контакта са MAS-ом, официјелна, државна веза са Алборносовом владом отварала је пут за нове везе са шпанским републиканцима и социјалистима. Југословени су, додуше, на прву били суздржани приликом исказане жеље новог емигрантског премијера, Феликса Гордона Ордаса (Felix Gordon Ordas), да службено посјети Југославију, дозвољавајући да та посјета буде “полузванична”.²²¹³ Али већ наредне, 1953. године, до Београда је стигао Родолфо Љопис (Rodolfo Lloris Ferrándiz), генерални секретар PSOE. На пријему код Тита, Љопис је исказао велики интерес за Југославију, као и разочарење у западни свијет, јер је већ било очигледно да бојкот Франковог режима, који траје од 1946. године, полако попушта.²²¹⁴ Усаглашеним ставовима Сједињених Држава и Совјетског Савеза, Франкова Шпанија је примљена у Уједињене нације 1955. године.²²¹⁵

Узимајући у обзир отопљавање односа између Москве и Београда, као и све развијеније везе Југословена са шпанским емигрантима, није никакво изненађење да је управо у Београду 1956. године приређено најрепрезентативније обиљежавање 20. годишњице оснивања Интернационалних бригада. Пошто је Централни комитет РСЕ 31. августа 1956. упутио извињење руководству КПЈ због претходног држања,²²¹⁶ Пасионарија је изразила жељу да присуствују најављеном скупу,²²¹⁷ али није дошло до позива делегацији РСЕ, осим генералима Листеру и Модесту, као некадашњим војним старјешинама. Централна манифестација уприличена је у Дому ЈНА у Београду 27. и 28. октобра. Поред домаћих званичника – Ранковића, Чолаковића, Ђуре Салаја, Петра Стамболића и накратко Тита²²¹⁸ – окупили су се припадници шпанске емиграције, који би се иначе ријетко могли видјети заједно. Међу њима су били Хуан Негрин, Алварес дел Вајо, Гордон Ордас и Хосе дел Барио, а поздраве је упутио предсједник Републике, Мартинес Барио. Током свечаности, Влаховић је открио споменик Интернационалним бригадама у Карађорђевог парку, а Ранковић је Масларићу свечано уручио заставу

²²¹¹ ДАМИП, ПА, 1947, Шпанија, фас. 108, дос. 1, извјештај Ристића, 28. 1. 1947.

²²¹² X. Flores, “El Gobierno de la República en el exilio”, *Espacio, Tiempo y Forma*, V/14, 2001, 331.

²²¹³ ДАМИП, ПА, 1951, Шпанија, фас. 71, дос. 53, преписка о посјети.

²²¹⁴ АЈ, 507/IX, 122/II–6, записник састанка, 12. 11. 1953.

²²¹⁵ X. Flores, “El Gobierno de la República en el exilio”, *Espacio, Tiempo y Forma*, V/14, 2001, 338.

²²¹⁶ АЈ, 507/IX, 122/I–30, РСЕ за СКЈ, 31. 8. 1956.

²²¹⁷ ДАМИП, ПА, 1956, Шпанија, фас. 77, дос. 3, Поповић за Влаховића, 5. 10. 1956.

²²¹⁸ Тих дана, Београд је брујао од свјетских догађаја. Након посјете високе румунске делегације, дошло је до револуције у Мађарској, а затим и до инвазије на Синају.

СУБНОР-а.²²¹⁹ Свјетска јавност је оправдано била под утиском како се нигдје у Европи сјећање на Шпански грађански рат “не одржава свјежим и са толико званичног тона као у комунистичкој Југославији”.²²²⁰

Контакти, као и подршка републиканској емиграцији, настављени су. Током ових година, Југославија је пружала финансијску помоћ за издржавање републиканске владе у Паризу.²²²¹ Такође, успостављен је контакт и са лидерима умјереног (“политичког”) крила CNT, који су изразили интерес и жељу за одржавањем комуникације, а слали су и материјале о њиховим ухапшеним и суђеним активистима у Шпанији. Поткрај 1959. дошло је до посјете четворице њихових активиста, које је дочекао Радивој Николић, тада сарадник Института за изучавање радничког покрета.²²²² Наредних година, пружена је помоћ и новој омладинској организацији, Фронту народног ослобођења (FLP – Frente de Liberación Popular), која није била званично повезана са старим партијама, а дјеловала је у Шпанији илегално. Њој је направљена повезница са Социјалистичким савезом радног народа Југославије, који је стипендирао дужи боравак неколико активиста. Обезбијеђено је и штампање пропагандних материјала за илегално растурање.²²²³ Паралелно са овим везама, од како је Кариљо 1960. године изабран за генералног секретара РСЕ, очевидан је повратак тежишта на сарадњу са шпанским комунистима. Пасионарија и Кариљо срдечно су примљени код Тита 1965,²²²⁴ а Кариљо је поновио посјету 1967. и сусрео се са Титом и другим званичницима.²²²⁵ Посјете су постале све редовније, да би након совјетске интервенције у Чехословачкој 1969, када је дошло до дистанцирања западноевропских комунистичких партија од Москве, РСЕ све више била ослоњена на СКЈ. Са друге стране, југословенске власти су имале доста слуха за политичке пројекте и позиције РСЕ, што се посебно видјело током критичног периода у посљедњим годинама Франкове власти, које су обиљежене штрајковима, масовним демонстрацијама и оштром репресијом. Након Франкове смрти 1975, владу је формирао конзервативни реформиста Адолфо Суарес (Adolfo Suárez González). Пошто се Шпанија отиснула у

²²¹⁹ “Почела прослава 20-годишњице...”, *Борба*, Београд, 28. 10. 1956, 1-2; “Љубав наших народа и наше домовине...”, исто, 29. 10. 1956, 1-2; О. Манојловић-Пинтар, *Последња битка*, Београд 2019, 54-55; АЈ, 684, кут. 1, “II конгрес”, материјали конгреса, 1956.

²²²⁰ V. Pavlaković, “Twilight of the Revolutionaries: *Naši Španci* and the End of Yugoslavia”, *Europe-Asia studies*, 62/7, 2010, 1179.

²²²¹ На примјер: ДАМИП, ПА, 1959, Шпанија, фас. 103, дос. 14, информација, 20. 12. 1958.

²²²² АЈ, 507/IX, 122/VII–14, извјештај о посјети, јануар 1960. Николић није случајно одабран, јер се оправдано сматрало како је он постао најбољи домаћи познавалац историје шпанског анархизма.

²²²³ АЈ, 507/IX, 122/IV, материјали FLP.

²²²⁴ АЈ, 507/IX, 122/I–64, стенограм, Бријуни, 21. 8. 1965; Р. Чолаковић, *Казивање о једном покољењу*, III, Сарајево 1972, 310-313.

²²²⁵ АЈ, 507/IX, 122/I–54, записници састанака, 5–9. 5. 1967.

процес транзиције, није више било запреке за успоставу дипломатских односа. Ипак, званични Београд је повукао кључне кораке тек онда када је већ било очигледно да ће за РСЕ бити омогућена легализација, што је узимано као лакмус тест за процес демократизације. Коначна одлука донесена је 10. јануара 1977, чиме је Југославија *de jure* признала Краљевину Шпанију.²²²⁶

Укратко, ипак, вриједи нагласити, како претходно одсуство дипломатских веза између Београда и Мадрида није значило да су контакти били равни нули. Већ од средине 1950-их година, кроз дипломатску грађу можемо примијетити покушаје са шпанске стране, обично неформалним општењем између амбасадора на пријемима у трећим земљама, да се Југословени приволе на нормализацију односа. Током те деценије, почињу прве размјене посјета кроз спорт, културу и науку, иза којих и економија долази на дневни ред. Јануара 1958. потписан је трговински аранжман између двије земље. У Мадриду је отворено представништво загребачке трговачке компаније “Астра” да би нешто касније умјесто њега било отворено представништво Привредне коморе Југославије.²²²⁷ За успоставу оваквих веза нису постојале никакве запреке, ни идеолошке, ни политичке, па ни персоналне, посебно ако узмемо у обзир колико је “Шпанаца” тада радило у Државном секретаријату за иностране послове. Уосталом, и сам Кариљо је био противан једино успостављању дипломатских, али не и економских, културних, па чак ни конзуларних односа.²²²⁸

Оно што јесте, међутим, представљало оптерећење, били су домаћински односи са непријатељским емиграцијама, и то Југословена са републиканском, а Шпанаца са усташком. Истини за вољу, Југославија је прихватила неупоредиво мањи број шпанских емиграната, док је Шпанија постала велика база за усташке организације. Павелић је, након неуспјелог атентата у Буенос Аиресу 1957, прешао у Мадрид, гдје је двије године касније и умро.²²²⁹ Током овог периода, југословенске су власти сматрале да је Радио Мадрид, са својим петнаестоминутним емисијама на хрватском језику, постао “центар усташке антијугословенске пропаганде”, њихово “најистакнутије и најактивније јавно-политичко упориште у Европи”.²²³⁰ Међу усташким емигрантима у Шпанији налазио се и ратни злочинац Макс Лубурић, командант Јасеновачког логора, кога је Служба

²²²⁶ Д. Матић, “Улога Комунистичке партије Шпаније у успостављању дипломатских односа Београда и Мадрида након Франкове смрти”, *Токови историје*, Београд, 2/2021, 119-145.

²²²⁷ Види на примјер: ДАМИП, ПА, 1970, фас. 248, “Informacija o odnosima...”, 6. 11. 1970.

²²²⁸ ДАМИП, ПА, 1965, фац. 134, дос. 5, забиљешка, 12. 5. 1965.

²²²⁹ К. Budor, *Španjolska diplomacija i Nezavisna Država Hrvatska*, Zagreb 2013, 31.

²²³⁰ ДАМИП, ПА, 1960, фац. 109, дос. 1, ДСИП за Мићуновића, 9. 12. 1960.

државне безбједности пратила средином 1960-их, утврдивши како он из Каркајшента код Валенције руководи организацијом. Сарадник Службе га је убио 20. априла 1969. године.²²³¹ До 1972. године, шпанске власти су осјетиле како је присуство усташке емиграције, која је појачала терористичке активности, постало проблем за међународни углед земље.²²³² Коначно, Југословени су крајем 1975. обавијештени како су “укинуте емисије Радио Мадрида на хрватском језику, у тежњи да се настави процес нормализовања односа између двије земље”.²²³³

* * *

На Седмом конгресу СКЈ 1958, гдје је профилисана “антидогматска” линија Савеза комуниста Југославије, међу 135 чланова Централног комитета, бирано је 15 шпанских бораца, највећи број икада. Поред Гошњака, у Извршни комитет ушао је Вељко Влаховић,²²³⁴ који се све више профилисао као истакнут партијски теоретичар. Са поновљеним избором, Влаховић ће на наредном, Осмом конгресу 1964, уједно постати и један од тројице секретара СКЈ. Ипак, већ тада је било видљиво како су политичке каријере “Шпанаца” на измаку. Њихов број у Централном комитету пао је на 6 од 155 чланова,²²³⁵ што је заправо процентуални пад са 11% на 4%. Деценију касније, на Десетом конгресу СКЈ, којим је припреман Устав из 1974, остаће само двојица.²²³⁶ Масларић је умро још 1963, Владо Поповић 1972, а Влаховић три године касније. У међувремену, нестало је и “Шпанаца” са највиших функција. Иван Гошњак је смијењен са позиције замјеника врховног команданта, и то иницијативом Коче Поповића, с којим је имао суштинско неслагање у погледу тежишта одбране земље — да ли према истоку, или према западу. Коча је у периоду 1966–1969. изабран на функцију потпредсједника Републике, а у активној политици ће остати све до разлаза са Титом 1972, поводом смјене реформистичког руководства СР Србије.²²³⁷ Кочин случај повлачења из политике и одступања од Титове линије није једини. Иако су, бар као организација, били углавном јединствени у подршци Титу, случај Макса Баћеа, који је изражавао ставове на линији

²²³¹ HDA, 1561, 301595P, досије М. Лубурића.

²²³² Види: ДАМИП, ПА, 1972, фац. 178, дос. ФШ, *passim*.

²²³³ ДАМИП, ПА, 1975, фац. 215, дос. “Шпанија”, ППКЈ за ДСИП, 28. 12. 1975.

²²³⁴ *VII kongres Saveza komunista Jugoslavije*, Београд 1958, 465-468.

²²³⁵ *Осми конгрес СКЈ*, Београд 1964, 329.

²²³⁶ *Десети конгрес СКЈ: документи*, Београд 1974, 621-624.

²²³⁷ Д. Чкребић, *Коча Поповић*, Београд 2012, 210, 231-257.

тзв. “Хрватског прољећа”,²²³⁸ као и случај пензионисања генерала Ивана Рукавине,²²³⁹ показује како несагласности никада нису изостале. Као и на бојиштима, “Шпанци” нису били хомогена група, мада је Удружење функционисало под управом појединаца чији су политички ставови у јавности изгледали сасвим усаглашени.

У вријеме када су објавили свој највећи издавачки подухват, зборник “Шпанија 1936–1939” (1971), шпански борци су већ били једном ногом ван политичког живота. Фокус њиховог дјеловања помјерио се ка меморијализацији. Наравно, “Шпанци” су већ били важни кадрови у пословима очувања државне меморије. Тако су, на примјер, Влаховић, Беговић, Беблер, Мразовић и Чолаковић били чланови Комисије за историју СКЈ; Влаховић је написао прву скицу “Историје СКЈ”, из које ће израсти прва званична историјска монографија партије;²²⁴⁰ Војо Тодоровић Лерер је био уредник “Војне енциклопедије”, итд. Како је просјечна старост ветерана прешла 60 година, они су се утолико више могли посветити улози историографа и мемоарских аутора. Исто тако, били су у прилици да се више активирају кроз Удружење, које је појачало фреквенцију састанака. Након првог и другог конгреса (1947, 1956), одржана су још три (1966, 1971, 1981), да би од 1982. до 1990. године Удружење организовало годишње скупштине.²²⁴¹ Већ од његовог оснивања, Удружење се активно бринуло о ветеранима. Активни чланови су обилазили старије, слабије покретне, физички изоловане или сиромашније другове.²²⁴² Такође, велики кораци су учињени за рехабилитацију осуђених у Дахауским процесима, за шта се највише залагао ветеран Иван Крефт.²²⁴³ Њихов рад на популаризацији лика и дјела палих сабораца, уз сарадњу са СУБНОР-ом, дао је видне резултате. До 1984. године преко 300 институција и установа у Југославији носило је имена шпанских бораца.²²⁴⁴ Посебан статус ветерана ријешен је “Законом о основним правима бораца Шпанског национално-ослободилачког рата”, који је ступио на снагу 1. јануара 1973. године. Ветерани су добили повластице које су укључивале 100% накнаде на лични доходак или пензију са правом преноса на ужу породицу, продужење годишњег одмора, субвенцију рехабилитације и лијечења, бесплатно путовање једном годишње уз додатне попусте на наредна путовања итд. Поред учешћа у Шпанском

²²³⁸ АЈ, 684, кут. 11, записник УО, 20. 12. 1971.

²²³⁹ Д. Чкребић, *Коча Поповић*, Београд 2012, 252.

²²⁴⁰ Љ. Димић, Ђ. Станковић, *Историографија под надзором: прилози за историју историографије*, I, Београд 1996, 271-280, 316-318.

²²⁴¹ Детаљније: В. Вуклиш, “Историографија, сјећање и Шпански грађански рат: свијет и Југославија”, *Годишњак за друштвену историју*, Београд, 3/2012, 105-123.

²²⁴² Види на примјер: АЈ, 684, кут. 1, “II конгрес”, “Kratak izveštaj o obilasku drugova...”, 1953.

²²⁴³ АЈ, 684, кут. 11, записник УО, 25. 6. 1973; V. Vukliš, *Sjećanje na Španiju*, Banjaluka 2013, 136.

²²⁴⁴ *Za mir i progres u svijetu*, Sarajevo 1999, 89.

грађанском рату, услов за стицање статуса био је доказан “револуционарни континуитет” у времену 1939–1945, што је подразумијевало активан рад за НОП, борбу у НОВЈ, ушешће у покретима отпора или савезничким армијама, односно заробљавање и логорисање.²²⁴⁵ Управни одбор Удружења је био задужен да доноси препоруке за утврђивање статуса, што се рјешавало на основу изјава, досијеа и сакупљених материјала.²²⁴⁶ Према Удовичком, само 15 ветерана није успјело доказати “револуционарни континуитет”.²²⁴⁷

Овим ни изблиза није исцрпљена историја улоге шпанских бораца у логорима, Другом свјетском рату и развоју социјалистичке Југославије, као ни комплексних односа Југословена и двије Шпаније, емигрантске и франкистичке. У најбољем случају, можемо рећи како је донекле видљивија нит ратне прошлости, која се кроз живот њених носилаца провлачила кроз наредне деценије и обликовала њихове одлуке. Видјели смо да “Шпанци” нису јединствен организам, него хетерогена скупина индивидуа, која је била везана заједничким историјским искуством. Ипак, на самом крају прожете нити, осјећај одговорности за одржавањем континуитета борбених традиција слободе, напретка и друштвене правде, довео је до необичне епизоде, у којој је већа група шпанских бораца, званично окупљена у Удружењу, дошла у сукоб са врхом исте оне државе коју су градили, а затим деценијама бранили, неријетко и против сопствених другова.

Сувишно је понављати чињеницу да су 1980-те године биле деценија кризе. Економске тешкоће, кредиторски захтјеви, неслагласности око уређења земље, конфликт у АП Косово, као и општа криза идентитета и повјерења, произвели су савршену олују која ће у Југославији покренути процесе судбоносног карактера. Пратећи не само дешавања у земљи, него и позиве СКЈ за активнији аганжман “субјективних снага” у давању приједлога за рјешавање кризе, Удружење се на годишњој скупштини, која је 1984. године сазвана у Сарајеву, укључило у расправе. Те године, у животу је остало још 144 шпанска борца, али је иницијативу и смјер за дискусију дао Управни одбор, у којем су тада били Данило Лекић (предсједник Удружења), Иво Вејвода, Стане Бобнар, Лазар Удовички, Војо Тодоровић Лерер, Славко Чолић, Милош Рајшић, Тоша Тишма, Вицко Антић, Фрањо Госајин, Јосип Луцул, Шиме Краљев, Гојко Николиш и Чедо Капор. Сви, осим последње двојице, били су чланови СКЈ. “Добија се утисак”, рећи ће Лекић пред

²²⁴⁵ В. Вуклиш, “Историографија, сјећање и Шпански...”, *Годишњак за друштвену историју*, Београд, 3/2012, 112-113; такође: *Četvrti kongres udruženja jugoslovenskih...*, Београд 1973, 134-141.

²²⁴⁶ Види на примјер: АЈ, 684, кут. 11, записник УО, 14. 4. 1973.

²²⁴⁷ L. Udovički, *Španija moje mladosti*, Београд 1997, 93.

скупом, да “пркосимо годинама које нам се свом тежином наваљују на леђа, да настојимо и у томе испољити дух шпанског борца... наши редовни скупови постају све узбудљивији ако би се мјерили интензитетом осјећаја који нас прожимају када се нађемо заједно... ови састанци добијају карактер посебног празника”.²²⁴⁸

Након Лекићевог критичког разматрања опште ситуације, обратио се рефератом др Мирослав Печујлић, некадашњи ректор Универзитета у Београду, који је истакао суштинску подвојеност бирократије и самоуправљања, између којих је државна моћ сасвим прогутала самоуправљање, учврстила бирократију, атомизовала радништво, омогућила раст приватног капитала и развој држава у држави, којима национализам постаје одговарајућа идеологија. Према Печујлићу, излаз се налазио не у ослобађању снага тржишта, него повратку идејама аутентичног самоуправљања.²²⁴⁹ Током пратеће дискусије, посебно су се издвајала излагања Николиша и Удовичког, који су говорили против национализма, сепаратизма, али и бесмислене употребе силе од стране државе, која прогања људе због вербалног деликта, док кривце за економске промашаје оставља нетакнуте и на функцијама.²²⁵⁰ Усвојено је “Писмо” адресирано на Централни комитет СКЈ, које је, осим подршке стабилизационим мјерама, тражило сазивање ванредног партијског конгреса, чији би се делегати бирали директно из “представника радничке класе и омладине”, слободно, између више кандидата.²²⁵¹

На састављању писма учествовали су, између осталих, Лекић и Николиш, а своју сагласност, иако из позадине, дао је и Коча Поповић. Људи из руководства партије су наслућивали како ће се на сарајевској скупштини дешавати нешто од политичког значаја, имајући у виду да је Николиш већ иступио из СКЈ и јавно дјеловао у маниру који се оцјењивао као опозициони. Када су детаљније вијести, па и само “Писмо”, стили до Предсједништва СКЈ, поступак “Шпанаца” оцијењен је – ако можемо сажети или извући кључне коментаре – као “контрареволуција”, “поступак без преседана” и покушај стварања југословенске верзије пољске “Солидарности” са дашком кинеске “Културне револуције”. Одједном и по први пут, “Шпанци” су постали хомогена цјелина, удружени “информбировци” и “анархолиберали”, љевичари и десничари, сви заједно, а против “одговорних другова”. Одржани су заједнички састанци, вршени су притисци, као и покушаји ломљења појединаца. Неки су повукли подршку, или казали да се од почетка

²²⁴⁸ О. Манојловић-Пинтар, *Последња битка*, Београд 2019, 17-18, 27-50, 58-60.

²²⁴⁹ V. Vukliš, *Sjećanje na Španiju*, Banjaluka 2013, 138; *Za mir i progres u svijetu*, Sarajevo 1999, 41-44.

²²⁵⁰ О. Манојловић-Пинтар, *Последња битка*, Београд 2019, 62-65.

²²⁵¹ V. Vukliš, *Sjećanje na Španiju*, Banjaluka 2013, 138-139; *Za mir i progres u svijetu*, Sarajevo 1999, 73-77.

нису слагали.²²⁵² Такође, покушало се и са изолацијом “либерала” — Коче, Николиша, Лекића и Пека Дапчевића, мада неуспјешно.²²⁵³ Извршен је и напад преко штампе, док је објављивање “Писма” блокирано. Неколико мјесеци касније, “скандал” је сасвим спласнуо, али је горчина остала.²²⁵⁴ Док је на ред дошло обиљежавање 50. годишњице Интербригада, било је могуће констатовати како је садржај “Писма” не само и даље актуелан, него да се актуелност иницијативе и алармантност тренутка повећавају са протоком времена и продубљењем кризе. За наслутити је било, ипак, како већ постаје касно и како је “Писмо” била унапријед изгубљена битка, угушена не само реакцијом бирократије, него и сатурацијом општег дискурса.

“Ми Шпанци у таквом стању”, записао је Коча Поповић у свом дневнику, “погинули [смо] на периферном бојном пољу”.²²⁵⁵ Покушаји појединаца да зауставе марш ка рату примљени су са још већом индигнацијом него претходни покушаји да се поправи мир. Примјери њихове симболичке погибије су бројни, али можемо издвојити једну. На скупу који је 29. јуна 1991. организован у Београду, када је Туђман већ био на власти, Николишев апел његовим земљацима, Србима из Крајине, да се ослоне на демократски оријентисане Хрвате и мирно боре за аутономију, дочекан је звиждуцима и харангом. Николиш је отишао у емиграцију и тамо је умро.²²⁵⁶ Његова је прича уједно прикладан епилог, јер сажима сву трагику “шпанске” генерације, њене скокове у непознато, борбу, преиспитивања, оспоравања — и на крају емигрантску смрт. Пет деценија раније, Штефек Цвијић је гледао у извјестан пораз Шпанске Републике, али је знао да ће тај пораз бити освећен побједом. Убила га је револуционарна држава у коју је полагао наде, али је његова идеја у револуцију остала да живи. Пет деценија напријед, исти они људи који су осветили шпански пораз, па донекле и Штефека, гледали су како се њихова револуционарна држава сада окреће против њих. Умјесто да их убије као Штефека и тиме их надживи, она је убила њихове револуционарне идеје. Тиме је заправо убила себе, да би пред њиховим очима потонула у амбис. На неки начин, њихова је смрт можда и гора.

²²⁵² Коста Нађ је иступио самостално, изражавајући неслагање на начин на који је писмо усвојено, мада је инсистирао како је суштина и даље на мјесту. Извршено је и повлачење подршке преко секција у Републикама. Трајко Мишковски (Бркић), информбировац, супотписник је изјаве против “Писма”.

²²⁵³ Лекић је наредне годину понудио оставку, али она није прихваћена.

²²⁵⁴ О. Манојловић-Пинтар, *Последња битка*, Београд 2019, 66-92.

²²⁵⁵ Према: О. Манојловић-Пинтар, “Шпанско писмо из 1984. у дневничким белешкама Коче Поповића”, необјављени рукопис.

²²⁵⁶ G. Nikoliš, “Na zdravlje, elito”, *Борба*, Београд, 3. 7. 1991; Г. Николиш, “У здравље, пријатељи”, *Борба*, Београд, 4. 7. 1991; I. T. Radaković, *Besmislena YU-ratovanja 1991–1995*, Београд 1997.

Закључак

Шпански грађански рат представља један од најважнијих догађаја савремене епохе. Посљедично, он је у великој мјери утицао и на југословенску историју 20. вијека. Након вишевијековне удаљености, која је прекидана тек скромним контактима између Балкана и Пиринејског полуострва, избијање револуције и рата у Шпанији довели су до наглог прожимања двије историјске путање. Разумије се, оне су међусобно преплетене у глобалним токовима, који су обиљежили двије деценије између Велике економске кризе и почетка Хладног рата. Економска депресија, идеолошка радикализација и политика реваншизма створили су снажан волонтаристички набој, који је храњен жељама читаве једне генерације да не остави своју младост у рововском блату, односно, да не доживи судбину претходне генерације, која је четири године крварила на европским ратиштима за интересе крунисаних глава, моћника и богаташа. Парадоксално, нова је генерација била спремна поднијети нове жртве, па и нови рат, али под условом да тај рат буде “рат за окончање свих ратова”. Са том идејом, десетине хиљада младића, међу њима и скоро двије хиљаде рођених између Горице и Струмице, похитали су у одбрану Шпанске Републике, сматрајући да њеном одбраном, бране све оно до чега им је стало.

Ми и даље не знамо тачан број југословенских добровољаца који су узели учешћа у Шпанском грађанском рату. Два су разлога за то. Први лежи у одсуству усаглашених критерија којима би се дефинисало шта се подразумева под термином “југословенски” добровољац. Други лежи у мањкавости индивидуалних напора. Колико год они били хвале вриједни, напори би ипак требало да буду колективни, са приступом који подразумева не само темељан повратак изворима, него и ревизију и верификацију постојећих пописа. У сваком случају, у овом раду се оперише са оквирном бројком од око 1.850 добровољаца. Постојећи извори и анализе били су dostatни за квантитативне обраде њихове структуре и поријекла, као и за квалитативне оцјене о њиховим мотивима, политичким убијеђењима и аспирацијама.

С тим у вези, могуће је извући неколико јасних закључака. Прво, структура и поријекло Југословена у Шпанији могу се сажети са три кључне ријечи: пролетери, емигранти и комунисти. Уопште не изненађује чињеница да највећи број добровољаца чине припадници радничке класе, посебно прве генерације нових пролетера, чији су коријени на селу. Већина њих су постали радници у младом добу, најчешће одлазећи “трбухом за крухом” у земље западне и централне Европе. Највећи дио југословенског контингента чине економски емигранти који у Шпанију полазе из Француске, Белгије и Сјеверне Америке. Ова чињеница контекстуализује већ познат податак да највећу етничку групу међу добровољцима чине прво Хрвати, затим Словенци, па тек онда Срби. Таква структура заправо рефлектује статистику економског мигрирања у земље западне хемисфере у првој половини 1930-их година. Они који су отишли директно из Југославије чине мање од четвртине укупног броја. Наравно, највећу политичку групу, готово половину људства, чине комунисти, чији су се челни људи углавном налазили у емиграцији, на релацијама између Москве, Беча, Прага и Париза. У тренутку избијања рата у Шпанији, чланови руководећег актива су се затекли у Москви, из које ће више од 80 људи бити упућено на Пиринејско полуострво у својству командних и политичких кадрова. И док су они упућени као дисциплиновани чланови КПЈ, већина осталих припадника контингента одлазе са различитим мотивима, углавном повучени општим токовима антифашистичке солидарности.

Што се тиче војне историје југословенског учешћа у Шпанском грађанском рату, било је потребно подузети амбициозан покушај идентификације, структурирања и упоредног праћења Југословена као субјеката рата. Наравно, овај рад се интензивно користио не само изворима, него и претходним покушајима других истраживача, било ветерана било научника, да утврде чињенично стање, структуру, бројност и персоналну композицију југословенског контингента унутар Народне армије Републике Шпаније. Радило се са циљем да се овај комплексни историјат сведе на прегледан, прецизан, временски сегментиран и јасан текст, који може послужити као референтна тачка свим додатним истраживањима. Он прати Југословене кроз радничке милиције, стварање Интербригада, битку за Мадрид (двије балканске чете, у XI и XII бригади), битку код Теруела (југословенска група у батаљону “Чапајев” XIII бригаде), битку код Андухара (југословенска група у митраљеском батаљону XIV бригаде), битку на Харамима (југословенска чета у батаљону “Димитров” XV интербригаде), затим, концентрацију Југословена (батаљон “Димитров”, нови батаљон “Ђаковић” при штабу 35. дивизије и ПТБ “Милетић”), њихово заједничко учешће у офанзивама на Брунете и Сарагосу и

коначну концентрацију у СХХИХ бригади почетком 1938. године. Такође, учињен је и покушај да се увежу приче о Југословенима у штабовима, артиљерији, авијацији, санитету, међу тенкистима, шпанским јединицама итд. Поред структуралног, велика је пажња посвећена квалитативном: значају Југословена као појединаца и као колектива, односу Југословена са припадницима других нација са којима су дијелили ровове и штабове, као и доживљају ратне драме кроз југословенску призму. Већи дио простора посвећен је Југословенима у контексту контраобавјештајног рада, прво, зато што је неколико југословенских кадрова заузимало значајне позиције у тим службама, друго, зато што о томе постоји доста ненаучне спекулације, чиме се поставља научна потреба суштинске демистификације и утврђивања чињеничног стања. Исто важи и за питања репресије у ширем контексту Стаљиновог терора.

Што се тиче политичке историје југословенског учешћа у овом рату, било је неминовно да се она постави широко. Немогуће је разумјети мотиве, међусобне односе, као ни многе конкретне ситуације, ако се не разумије шира историја КПЈ, односно још шира историја комунистичког покрета, Коминтерне и Совјетског Савеза. Детаљан преглед историје КПЈ, са посебним освртом на људе од кључног значаја за шпанске догађаје, био је неопходан да би се истовремено могли схватити повратни утицаји Шпанског грађанског рата на судбину југословенских комуниста и њиховог покрета. На овом плану, огуће је извући неколико закључака.

Прво, преклапање Шпанског грађанског рата са антифашистичком стратегијом народног фронта, изазвало је истовремено преклапање политичких премишљања о Шпанији и Југославији. Гледајући у изворе и редосљед догађаја, изгледа да је одбрана Шпанске Републике као демократске, прогресивне, мултинационалне и федеративне државе инспирисала дефинисање будућег преустроја Југославије. Друго, Шпански грађански рат се преклапа са судбоносним периодом у историји КПЈ, чији ће се расплет одразити и на историју Југославије. Рат почиње са врхунцем политичке каријере Милана Горкића, траје кроз његов пад и унутрашње борбе за превласт у партији, а завршава се побједом Јосипа Броза Тита. Новијим истраживањима је јасно показано како Титов успон није наступио демонтирањем, него управо супротно, консолидацијом и прилагођавањем Горкићевог наслеђа, у чему су му највећи отпор – по правилу, мада не искључиво – пружали Горкићеви супраници. То је видљиво и у Шпанији. Са једне стране, кадрови којима је Горкић дао политичка овлашћења – Масларић, Густинчић, Мразовић и Чолаковић – наставили су подржавати Тита. Са друге стране, они који су пружили, из различитих, не нужно политичких разлога, отпор тим кадровима, ставили

су се, макар имплицитно, на страну Титових супарника, Иве Марића и Лабуца Кусовца. Све касније приче о “сумњивим” смртима настале су из пермутација оних гласина које су у Шпанији ширене у борби против “горкићеваца”.

Трећи закључак који се односи на КПЈ потврђује оно што је већ било познато, наиме, да је Шпански грађански рат представљао велики тренинг кадрова. Али ову је мисао потребно детаљније образложити. Рат у Шпанији није нужно био војна школа у оном праволинијском смислу, по којем мноштво људи пролази битке од Мадрида до Каталоније, па научене лекције преноси у окупирану Југославију. Било је и тога, али преклапања између групе прекаљених шпанских ратника који су провели већи дио рата на фронту или командним позицијама, са онима коју су то исто радили током НОР-а, мања су него што би се очекивало. Значајан дио важнијих кадрова из Шпаније није нужно ни дошао до Југославије. Многи су погинули (највише рангирани, Владимир Ћопић, убијен је у Стаљиновим чисткама), или су остали у Француској и прикључили се покрету отпора, или су враћени у Совјетски Савез. Такође, радило се о другачијој врсти рата: њихово преношење искустава са регуларне и фронтовске на герилску борбу изискивало је значајна прилагођавања и учење у ходу. Ипак, број оних који су стекли ова искуства био је више него довољан за стварње кичме партизанског покрета у Југославији. Главни штаб за Хрватску свакако је илустративан и репрезентативан: од пет “Шпанаца”, само један је био на обуци у Совјетском Савезу, али су сва петорица у Народној армији Шпаније стекли подофицирске и официрске чинове.

Школу, поред Шпаније, представљали су и француски логори, али је та школа била политичка. Ту су војна искуства допуњена идеолошким обуком. Далеко више него у Шпанији, у логорима долази до политичког учвршћивања и дјелимичне идеолошке хомогенизације шпанских бораца. Упућени једни на друге, они су логорски живот водили колективно, дисциплиновано и креативно. Из антифашистичких ветерана, израсли су у групу комунистичких милитаната. На крају, Шпански грађански рат је био школа и за оне који се нису борили, него су помагали на други начин: сакупљањем потписа и помоћи, радом на пунктовима, организацијом илегалних прелазака границе, скривањем људи, писањем чланака, дијелењем летака — све оно што ће бити од значаја за вријеме долазеће окупације.

Шпански грађански рат је утицао и на Југославију као земљу. Избијање рата одмах је ставило на пробу Стојадиновићеву спољну политику неутралности. Упркос свим прокламацијама о небирању стране, рат у Шпанији је повећао ирационалне страхове од болшевизма, који су код кнеза Павла прерасли у параноју. Са позадином

шпанске драме, Стојадиновић је брзо повео земљу путем Павлових идеолошких узора, британских десних конзервативаца. Њихова политика поздрављивала је демонтажу француске концепције колективне сигурности (савез са Чехословачком и Совјетским Савезом) и усмјеравање Хитлеровог реваншизма на исток, против бољшевика, чиме су Шпанија, Аустрија и Чехословачка неповратно жртвоване. Током трајања Шпанског грађанског рата, Стојадиновић је развио пријатељске односе са Италијом, Бугарском и Њемачком. Однос према Шпанској Републици обликовале су ове објективне околности, али и субјективно дјеловање тамошње југословенске дипломатске мисије, која је цијели рат посматрала кроз призму углађеног окружења барио Саламанке, најбогатијег кварта у Мадриду, упијајући распламсале страхове од “подивљале револуције” и “безбожног комунизма”. Већ провођена репресија против КПЈ, продужена је и на њену шпанску кампању. Сакупљање помоћи забрањено је образложењем о неутралности државе. Помоћ се није смјела сакупљати чак ни за сирочад Републике, јер је то, јасно говоре власти, помоћ за “дјецу шпанских комуниста”. Добровољцима који су отишли у борбу против фашизма одузето је држављанство. Сматрало се како су они не само комунистички, него и опасни, антидржавни елементи, који су у Шпанији, како гласи једна у низу параноидних депеша, несумњиво криви за ратне злочине.

Почетна либерализација јавног мнијења у првој години Стојадиновићеве власти, која је обиљежена слободнијим изражавањем симпатија за једну или другу страну, постепено се претворила у цензурисан простор у којем су прорепубликански гласови – од “Наше стварности”, преко “Политике” до Едварда Коцбека – сасвим потиснути. Остали су Франкови љубитељи, католички клерикалци и десничари свих боја и нација, од Милоша Црњанског до Иве Богдана. Стојадиновић је ову имплицитну подршку Франку искористио за приближавање Мусолинију, али су највећу практичну корист из профранкистичке и антикомунистичке хистерије извукле усташе. Управо кроз појачану пропаганду за “католичку ствар” Шпаније у тоновима агресивног фашизма, дошло је до међусобног препознавања клерикалних и усташких кругова, чија ће конвергенција бити од кључног значаја за 10. април 1941. године.

Шпанска Република је изгубила рат, али њени међународни борци нису били поражени. Значајан дио њих је био убијеђен да их чека друго полувијеће. На тој мисли развили су челичну вољу. Прегрмили су агонију француских логора, али и моралну заврзламу совјетско-њемачког пакта о ненападању. Они су, можда боље него сви други, знали да су обје ствари, и логори и пактови, засигурно привремени. Прво су искористили за збијање редова, а друго за повратак у земљу. Ризичним али генијалним потезом, током

прољећа и лjeta 1941. године, пријављивали су се за рад у Њемачкој – која је била гладна радне снаге – одакле су као “Хрвати”, прави или лажни, одлазили на годишњи одмор кући... заувјек. Чекали су их другови који су се на разне начине, уз помоћ породичних веза или бијегом, већ успјели извући из логора. Спремно их је дочекала и њихова партија, са пунктовима за пребацивање у партизане, гдје су планирани за руководећа мјеста. Очекивања су углавном оправдали. Не постоји бољи закључак од чињенице да су сва четири команданта армија били шпански борци. Ипак, важно је нагласити да је њихова улога у Другом свјетском рату сплетена од широке лепезе различитих судбина. Културолошки архетип “Шпанца”, каквим год да га замишљамо, редукиван је, и не представља историјску истину. Међу њима постоје једнако изражене разлике као и међу другим ликовима југословенске револуције. Ако нешто можемо уопштавати, то је њихов војнички значај. Али даље од тога једноставно не можемо ићи, него се морамо односити према њима као појединцима, гдје њихове шпанске позадине постају важни, али не и кључни елементи разумијевања.

Њихова хетерогеност потврђена је и у послеријатном периоду. Са једне стране, мањи број је одмах искључен пред Контролном комисијом КПЈ, страдао у Дахауским процесима, или је ухапшен у борби државе против информбироваца. Са друге стране, током стварања и изградње социјалистичке Југославије и консолидације власти КПЈ, многи “Шпанци” су играли знајачну улогу кроз све ешалоне државе и партије, на челу са Политбироом. Наравно, нису сви били ни способни ни подобни за политику, војску или високе функције, па се немали број њих вратио “обичним” пословима. Они који су остали у средњим и вишим ешалонима, најчешће су се груписали у три сектора: професионалној политици, одбрани и дипломатији. Као комунисти дугог стажа, једни су бирани у скупштине и комитете, а неки од њих су именовани и на министарска мјеста. Други су се пак толико сродили са униформом да им је било сасвим природно наставити каријеру у ЈНА. Трећи су искористили своја емигрантска искуства и полиглотска знања, стварајући изниман круг врских дипломата. На врхунцу моћи остали су током 1950-их и 1960-их година.

Проласком тих деценија, они су већ углавном улазили у одмакле године. Тада су се окренули писању и меморијализацији. Активирали су своје Удружење, које је било неуморно у помагању и заштити својих чланова. Прихватили су чак и оне који су у једном тренутку отпали од колектива, најчешће због Информбироа. И њима је признат законом дефинисан статус “шпанског борца”, а дат им је простор да кроз мемоарске записе овјековјече своја сјећања на заједничку борбу. Било је и изузетних случајева, када

су односи били толико затровани да их ни дубока старост није могла ублажити. Такви су односи били подлога за распаљивање маште и контроверзних контраисторија, које и данас живе кроз комерцијалну публицистику.

Пет деценија након Шпанског грађанског рата, већ остарјели ветерани, узели су себи за право да кажу оно што мисле, да покушају окренути точак историје у оном правцу који неће довести до потпуне пропасти онога за шта су се цијеле своје животе борили — југословенског социјализма. Бранећи тај социјализам од лоших рјешења, дошли су у сукоб са новом генерацијом професионалних бирократа, који за њихове приједлоге нису имали ни времена, ни слуха, ни смисла, па ни интереса. Како је речено на самом почетку, остало је неодговорено питање: да ли су “Шпанци” искупили свој шпански пораз, или су нови порази били тежи од њиховог искупљења? Можда је најбољи одговор дао Иво Вејвода, који је, сагледавајући питање о исправности њихове борбе и њихових ставова, упозорио како је реални социјализам можда на самрти, али реални капитализам и даље постоји. Све оне суштинске мане савременог свијета, које су их на овај или онај начин одвеле на шпанска бојишта, нису нестале. Напротив. И зато, “кад себи поставим питање о смислу свог животног ангажмана, о изгубљеним илузијама, поразима и заблудама, одговор је на концу ипак позитиван: било је то искрено и поштено трагање за једним бољим, праведнијим и слободнијим свијетом и животом”.²²⁵⁷

²²⁵⁷ G. Berić, *Zbogom XX. stoljeće: Sjećanja Ive Vejvode*, Zagreb 2013, 222-223.

Извори и литература

Архиви и архивска грађа:

АБХ Архив Босне и Херцеговине, Сарајево

- КБУДБ. Краљевска банска управа Дринске бановине
- ЛФЧК. Лични фонд Чеде Капора

АЈ Архив Југославије, Београд

- 14. Министарство унутрашњих послова Краљевине Југославије
- 15. Президијум Народне скупштине ФНРЈ
- 37. Збирка Милана Стојадиновића
- 38. Централни пресбиро Краљевине Југославије
- 65. Министарство трговине и индустрије Краљевине Југославије
- 135. Државни суд за заштиту државе
- 334. Министарство иностраних послова Краљевине Југославије
- 380. Посланство Краљевине Југославије у Лисабону
- 384. Посланство Краљевине Југославије у Мадриду
- 392. Посланство Краљевине Југославије у Бриселу
- 507. Централни комитет СКЈ
- 507/VII. Контролна комисија СКЈ
- 507/IX. Међународна комисија СКЈ
- 512. Лични фонд Вељка Влаховића
- 516. Мемоарска грађа
- 684. Удружење шпанских бораца
- 724. Југословени добровољци Шпанске републиканске војске
- 790/1. Коминтерна

АОИРПП Државни архив Црне Горе – Архивски одсјек за историју радничког покрета, Подгорица

- БТ. Бијели терор у Црној Гори
- МГ. Мемоарска грађа
- РП. Раднички покрет

ARS	Архив Републике Словеније, Љубљана • 1979. Лични фонд Владимира Дедијера
АРСБЛ	Архив Републике Српске, Бањалука • 23. Окружни суд Бањалука • 207. Документи о радничком покрету у Босанској Крајини • 209. Мемоарска грађа • 329. Досијеа истакнутих личности • 559. Лични фонд Милана Вукмановића
АВНС	Архив Војводине, Нови Сад • 126. Краљевска банска управа Дунавске бановине
ДАМИП	Дипломатски архив Министарства иностраних послова Србије, Београд • ПА. Политичка архива
DARI	Државни архив у Ријеци • 389. Особни фонд Едо Јардас
DAST	Државни архив у Сплиту • 503. Градиво за повијест радничког покрета
HDA	Хрватски државни архив, Загреб • 145. Краљевска банска управа Савске бановине – Одјељак управног одјељења за државну заштиту • 1031. Павле Грегорић • 1360. Шпањолски добровольци (Група XVII) • 1361. Цензура и забрана тиска (Група XVIII) • 1368/1. Коминтерна (Група XII) • 1371/1. Истакнуте личности радничког покрета (Група XIX)

- 1493. Велепосланство НДХ у Мадриду
- 1561. МУП СР Хрватске – Служба државне сигурности

ИАБ Историјски архив Београда

- 2821. Легат Влајка Беговића

IISG Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Amsterdam (Међународни институт за друштвену историју, Амстердам)

- CNT. Confederación Nacional del Trabajo (España)
- FAI. Federación Anarquista Ibérica

МВНС Музеј Војводине, Нови Сад

- ЗД. Збирка докумената

РГАСПИ Российский государственный архив социально-политической истории, Москва (Руски државни архив друштвенополитичке историје, Москва)

- 495. Исполнительный комитет Коминтерна
 - Опись 11. Секретариат секретаря ИККИ В. Пика
 - Опись 277. Личные дела (Югославия)
- 545. Интербригады республиканской армии Испании
 - Опись 1. Документы Военного комиссариата интербригад
 - Опись 2. Документы Центральной военной администрации интербригад
 - Опись 3. Документы 35 и 45 дивизий, 10-15, 129 интербригад и соединений республиканской армии Испании
 - Опись 6. Списки, личные дела бойцов и командиров интербригад

РГВА Российский государственный военный архив, Москва (Руски државни војни архив, Москва)

- 35082. Коллекция документальных материалов по гражданской войне в Испании

Необјављени извори:

- Списак заточеника Голог отока (копија из Хрватског државног архива, Загреб)
- Списи о Оскару Јуранићу (уступио Михаел Соболевски, Ријека)

Новине и друга периодика:

- *XX vek*, Београд
- *Arena*, Zagreb
- *Borba* / *Борба*, Београд / Београд
- *Diario oficial del Ministerio de Defensa Nacional*, Valencia
- *Delavska politika*, Maribor
- *Deutsche Allgemeine Zeitung*, Berlin
- *Dimitrovac* / *Dimitrovista*, Madrid
- *El País*, Madrid
- *Esquire*, New York
- *Hrvatska straža*, Zagreb
- *Jutro*, Ljubljana
- *Katolički tjednik*, Sarajevo
- *Klasna borba*, Pariz
- *Коммунистический интернационал*, Москва
- *L'Avvenire d'Italia*, Bologna
- *Le Soir*, Bruxelles
- *L'Humanité*, Paris
- *Мале новине*, Београд
- *Mariborski večernik jutro*, Maribor
- *Народна одбрана*, Београд
- *Naša stvarnost*, Београд
- *Nedjelja*, Zagreb
- *Nemzeti Újság*, Budapest
- *Нова камбана*, София
- *Nova riječ*, Zagreb
- *Novi list*, Zagreb
- *Novine horvatsko – slavonsko – dalmatinske*, Zagreb
- *Отаџбина*, Бањалука
- *Отаџбина*, Београд
- *Pečat*, Zagreb
- *Политика*, Београд
- *Правда*, Београд
- *Proleter*, Pariz, Zagreb, Београд
- *Radnik*, Zagreb
- *Самоуправа*, Београд
- *Seljačka misao*, Zagreb
- *Slovenski dom*, Ljubljana
- *Slovenski narod*, Ljubljana
- *Суон*, Београд
- *Српски књижевни гласник*, Београд
- *Stav*, Sarajevo
- *Straža v viharju*, Ljubljana
- *Тежак*, Београд
- *Tribina*, Šibenik
- *Учитељ*, Београд
- *Varaždinske novosti*, Varaždin
- *Вардар*, Скопље
- *Време*, Београд
- *Застава*, Београд
- *Земунски гласник*, Земун
- *Звезда*, Београд
- *Жена данас*, Београд

Литература:

- [Ø]
- *1941–1942 u svedočenjima učesnika narodnooslobodilačke borbe*, I–XXV, Beograd 1975.
 - *VII kongres Saveza komunista Jugoslavije*, Beograd 1958.
- [A]
- D. Abad de Santillan, *Por qué perdimos la guerra*, Buenos Aires 1940.
 - V. Alba, S. Schwartz, *A History of the POUM: Spanish Marxism versus Soviet Communism*, London – New York, 1988.
 - Ф. Б. Алварес, Х. Хил Пећароман, *Историја Шпаније*, Београд 2003.
 - M. S. Alexander, H. Graham, *The French and Spanish Popular Fronts: Comparative Perspectives*, Cambridge University Press 2002.
 - R. Alexander, *Anarchists in the Spanish Civil War*, I–II, London 1999.
 - M. Alpert, *Franco and the Condor Legion*, Bloomsbury Academic, 2019.
 - M. Alpert, *The Republican Army in the Spanish Civil War, 1936–1939*, Cambridge University Press, 2013.
 - I. Andrić, *Staze, lica, predeli*, Sarajevo 1977.
 - З. Антонић, *Родољуб Чолаковић у свјетлу свог дневника*, Београд 1991.
 - L. Arsenal, F. Prado, *Rincones de historia española*, EDAF, 2008.
 - Ž. Avramovski, *Balkanske zemlje i velike sile 1935–1937*, Beograd 1968.
 - Ž. Avramovski, *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, I–II, Beograd 1986.
 - *Ayuda a Madrid*, Ministerio de propaganda, Madrid 1936.
- [B/Б]
- N. Balfour, S. Mackay, *Paul of Yugoslavia: Britain's Maligned Friend*, London 1980.
 - I. Banac, *Sa Staljinom protiv Tita*, Zagreb 1990.
 - I. Banac, *The Diary of Georgi Dimitrov 1933–1949*, New Haven & London 2003.
 - *Banjaluka u radničkom pokretu i NOB: zbornik sjećanja*, II, Banjaluka 1985.
 - K. Baruh, *Izabrana djela*, Svjetlost, Sarajevo 1972.
 - R. Baxell, *British Volunteers in the Spanish Civil War*, London – New York 2004.
 - A. Bebler, *Kako sam hitao: sećanja*, Beograd 1982.
 - A. Beevor, *The Battle for Spain: The Spanish Civil War 1936–1939*, Penguin Books, 2006.
 - S. Begović, *Logor Banjica 1941–1944*, I–II, Beograd 1989.
 - V. Begović, *Španija i frankizam*, Komunist, Beograd 1977.
 - S. Belić, *Na bojnim poljima Španije*, Beograd 1970.
 - S. Belić, “Stvaranje bataljona ‘Đaković’ u Španiji”, *Prilozi za istoriju socijalizma*, I, Beograd 1964, 307–335.

- G. Berger Mulattieri, *Les Milicies Antifeixistes de Catalunya 21 de juliol – 31 de desembre de 1936*, Tesi doctoral, Universitat de Barcelona, Maig de 2017.
- G. Berić, *Zbogom XX. stoljeće: Sjećanja Ive Vejvode*, Zagreb 2013.
- *Bili smo v Španiji: Spomini slovenskih prostovoljcev*, Ljubljana 1960.
- О. Бихаљи-Мерин, *Шпанија између смрти и рађања*, Просвета, Београд 1946.
- О. Бићалји Мерин, *Шпанија између смрти и рађања*, Београд 1956.
- J. R. Bloch, *Španija: Reportaža kroz građanski rat*, Nolit, Београд 1936.
- I. Bogdan, *Istina o Španjolskoj*, Zagreb 1936.
- I. Bogdan, *Nova Španjolska: Značenje građanskoga rata*, Zagreb 1937.
- I. Bogdan, *Španjolska u krvi i plamenu: Dalji i bliži uzroci građanskoga rata*, Zagreb 1937.
- М. Бојић, *Посавски партизански одред*, Београд 1987.
- В. Bokan, *Prvi krajiški NOP odred*, Београд 1988.
- N. Bondarev, *Misterija Tito: moskovske godine*, Београд 2013.
- М. Bookchin, *The Spanish Anarchists: The Heroic Years 1868–1936*, Harper Colophon Books, 1978.
- *Борба комуниста Југославије за социјалистичку демократију: VI конгрес КПЈ*, Београд 1952.
- М. Bortenstein (M. Casanova), “Spain Betrayed: How the Popular Front Opened the Gates to Franco”, *Revolutionary History*, 4/1–2, London 1991.
- R. Bosanac, *Španija u plamenu*, Književni glas, Zagreb 1937.
- М. Босић, “Историјски извори за историју Савеза комуниста Југославије до 1941. године”, *Архивски преглед*, Београд, 2/1969, 33-48.
- I. Božić, S. Ćirković, M. Ekmečić, V. Dedijer, *Istorija Jugoslavije*, Београд 1972.
- G. Brennan, *The Spanish Labyrinth*, Cambridge 1960.
- P. Broué, E. Temime, *The Revolution and the Civil War in Spain*, Chicago 2008.
- J. Broz Tito, *Sabrana djela*, ur. P. Damjanović, Београд – Zagreb, I–X, 1982.
- P. Brue, E. Temim, *Revolucija i građanski rat u Španiji*, Београд 2012.
- K. Budor, *Španjolska diplomacija i Nezavisna Država Hrvatska*, Zagreb 2013.

[C/Ц]

- J. Cazi, *Na političkoj liniji Komunističke partije Jugoslavije: URSS i rad komunista u njemu 1935–1940*, Radničke novine, Zagreb 1978.
- P. N. Carroll, *The Odyssey of the Abraham Lincoln Brigade*, Stanford 1994.
- J. Casanova, *Anarchism, the Republic and Civil War in Spain, 1931–1939*, Routledge, 2005.
- J. Casanova, *The Spanish Republic and Civil War*, Cambridge University Press, 2010.
- J. Casey, *Early Modern Spain: A Social History*, London – New York, 2002.
- V. Cenčić, *Enigma Kopinič*, I–II, Zagreb 1983.

- A. Cesarec, *Španjolski susreti: Knjiga susreta s ljudima i gradovima*, Zora, Zagreb 1961.
- W. J. Chase, *Enemies Within the Gates? The Comintern and the Stalinist Repression, 1934–1939*, New Haven and London, 2002.
- S. F. Cohen, *Bukharin and the Bolshevik Revolution*, New York 1975.
- R. G. Colodny, *The Struggle for Madrid*, New York 1958.
- М. Црњански, *Дипломатски извештаји 1936–1941*, прир. А. Стојановић, Р. Ломпар, Београд 2019.
- М. Црњански, “Мој шпански род”, *XX век*, Београд, I/7, 1938.
- М. Срнијански, *Nova Evropa*, Београд 1990.
- М. Црњански, *Путописи*, Београд 1997.
- М. Срнијански, *Putopisi*, Nolit, Београд 1983.

- [Ѓ/Ч]
- *Četrdeset godina: zbornik sećanja aktivista jugoslovenskog revolucionarnog radničkog pokreta*, Београд 1960.
 - *Četvrti kongres Udruženja jugoslovenskih dobrovoljaca španske republikanske vojske*, Београд 1973.
 - Д. Чкребић, *Коча Поповић: дубока људска тајна*, Службени гласник, Београд 2012.
 - Р. Чолаковић, *Казивање о једном покољењу*, II, Сарајево 1968.
 - Р. Чолаковић, *Казивање о једном покољењу*, III, Сарајево 1972.
 - F. Čulinović, *Jugoslavija između dva rata*, II, Zagreb 1961.

- [Ѓ/Ћ]
- E. Ćemalović, *Mostarski bataljon*, Mostar 1986.
 - D. Ćurguz, M. Vignjević, *Drugi krajiški NOP (Kozarski) odred*, Prijedor 1982.

- [Д/Д]
- И. Дамњановић, “Драгољуб Јовановић и Шпански грађански рат”, *Друштвено-политичка и научна мисао и делатност Драгољуба Јовановића*, САНУ, Београд 2019, 155-166.
 - П. Дапчевић, *Од Пиринеја до Цетиња*, Београд 1981.
 - В. Дедијер, *Дневник*, Београд 1951.
 - V. Dedijer, *Sarajevo 1914*, Београд 1966.
 - V. Dedijer, *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita*, Zagreb 1980.
 - V. Dedijer, *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita*, II, Rijeka – Zagreb 1981.
 - V. Dedijer, *Veliki buntovnik Milovan Đilas*, Београд 1991.
 - V. Dedijer, A. Miletić, *Genocid nad Muslimanima 1941–1945*, Sarajevo 1990.
 - J. Degras, *The Communist International 1919–1943*, I–III, London 1971.
 - *Десети конгрес СКЈ: документи*, Београд 1974.
 - I. Deutscher, *Prognani prorok*, Zagreb 1976.
 - I. Deutscher, *Staljin: politička biografija*, Zagreb 1977.
 - *Diario de las Sesiones de Cortes: Congreso de los diputados – Comenzaron*

el 16 de marzo de 1936, Madrid 1936.

- В. Дицков, “Шпанија у Српском књижевном гласнику: прилози из путописне прозе”, *Свет у књижевности – књижевност у свету*, II, Филозофски факултет Ниш, 2014, 120-133.
- Љ. Димић, Ђ. Станковић, *Историографија под надзором: прилози за историју историографије*, I–II, Београд 1996.
- С. Димитријевић “У Француској 1934–1939”, *Наше стварање*, Лесковац, 3–4/2015, 204-277.
- *Dimitrovac: list bataljona “Dimitrov”*, Fototipsko izdanje, Beograd 1968.
- Д. Динић Мића, *Топлички НОП одред*, Београд 1989.
- *Dnevnik grofa Ciana*, Zagreb 1948.
- Ј. Дучић, “Писмо из Шпаније”, *Српски књижевни гласник*, год. X, бр. 6, Београд 1923, 415-429.

[Ђ/Ђ]

- С. Ђорђевић Лопачов, *Сећања*, Београд 1994.
- Љ. Ђурић, *Banijski partizanski odredi*, Beograd 1988.

[Е]

- С. Eby, *Comrades and Commissars*, Penn State University Press, 2007.
- М. Ercoli, *The Spanish Revolution*, Workers Library Publishers, New York 1936.
- Х. Ернандес, *Републиканска Шпанија и СССР*, Београд 1953.
- С. J. Esdaile, *Spain in the Liberal Age*, Wiley–Blackwell, 2000.
- К. W. Estes, D. Kowalski, *History in Dispute*, vol. 18: *The Spanish Civil War*, Gale 2005.
- Н. J. Eysenck, *Sense and Nonsense in Psychology*, Penguin Books, Baltimore 1956.

[F/Ф]

- А. Ю. Фёдоров, “НКВД в Гражданской войне в Испании”, I, *Латиноамериканский Исторический Альманах*, Москва, 20/2018, 317-337.
- А. Ю. Фёдоров, “НКВД в Гражданской войне в Испании”, II, *Латиноамериканский Исторический Альманах*, Москва, 21/2019, 207-231.
- Н. Фејић, *Шпанци у Дубровнику у средњем веку*, Београд 1988.
- Х. Flores, “El Gobierno de la República en el exilio: Crónica de un imposible retorno”, *Espacio, Tiempo y Forma*, Serie V, *Historia Contemporánea*, 14 (2001), 309-350.
- Ф. Фрисов, *Секреты Коммунистического интернационала: Шифропереписка*, Москва 2011.

[G/Г]

- Ђ. Gajdek, *Španjolski borci Siska i Banije*, Sisak 1985.
- С. Гавриловић, *Архивска грађа о Живојину Павловићу*, Ужице 2001.
- С. Гавриловић, *Живојин Павловић и Биланс совјетског термидора*, Београд 2008.

- С. Гавриловић, “Живојин Павловић и Грађански рат у Шпанији”, *Ужички зборник*, 17, Ужице 1988,
- С. Гавриловић, *Живојин Павловић између догме и критике*, Београд 2001, 291-309.
- R. Gidea, I. Tames, *Fighters Across Frontiers*, Manchester 2020.
- D. Gizdić, *Dalmacija 1942*, Zagreb 1959.
- I. Goldstein, S. Goldstein, “Srbi i Hrvati u narodnooslobodilačkoj borbi u Hrvatskoj”, *Dijalog povjesničara/istoričara*, ur. H. G. Fleck, I. Graovac, VII, Zagreb 2003, 247-267.
- H. Graham, *The Spanish Republic at War, 1936–1939*, Cambridge University Press, 2002.
- Á. Graupera, *El gran crimen: Lo que yo he visto en la guerra*, La Revista Blanca, Barcelona 1935.
- H. Gruber, “Willi Münzenberg: propagandist for and against the Comintern”, *International Review of Social History*, 10/2, Cambridge University Press, 1965, 188-210.
- Q. Guerlain, *Nom de Guerre: Ivan*, Novato 2017.
- S. Gužvica, *Before Tito: The Communist Party of Yugoslavia during the Great Purge (1936–1940)*, Tallinn 2020.
- S. Gužvica, “Kamilo Horvatin: Zaboravljeni kandidat za generalnog sekretara Komunističke partije Jugoslavije”, *Historijski zbornik*, Zagreb, 2019/1, 139-164.
- S. Gužvica, *Prije Tita: Frakcijske borbe u Komunističkoj partiji Jugoslavije 1936–1940*, Srednja Europa, Zagreb 2020.
- S. Gužvica, “The Spanish inquisition: factional struggles among the Yugoslav interbrigadistas”, *Istorija 20. veka*, Beograd, 1/2019, 53-74.
- М. Гвозденовић, *Ратко Павловић Ћићко*, Београд 1983.

[H/X]

- I. Hariš Gromovnik, *Diverzant*, Beograd 1960.
- I. Hariš, *Dnevnik diverzantskih akcija u Hrvatskoj*, Zagreb 1977.
- Е. Хемингвеј, *За ким звоно звони*, Нови Сад 1952.
- *Херцеговина у НОБ*, Београд 1961.
- F. Hernández Sánchez, *El PCE en la Guerra Civil*, Tesis doctoral, Universidad Nacional de Educación a Distancia, Madrid 2010.
- R. Herr, *The Eighteenth-century Revolution in Spain*, Princeton University Press, 1958.
- *Heroji iz dva oslobodilačka rata*, Beograd 1946.
- R. M. Hoff, *Merriman's Diaries: Exegesis*, self-published by author, copyright: Tamiment Library, NYU, 2018.
- *Hronologija Oslobodilačke borbe naroda Jugoslavije 1941–1945*, Beograd 1964.

[I/II]

- V. B. Ibáñez, *Oriente (Viajes)*, Valencia 1919.

- *Istina o Španiji: Govor na partijskom zboru u Nürnbergu od Ministra Reicha Dr. Goebbelsa*, Berlin 1937.
- *Istočna Bosna u NOB-u 1941–1945*, I–II, Beograd 1971.
- *Историја СКЈ*, Београд 1985.
- *Историјски архив КПЈ*, II, Београд 1950.

[J]

- G. Jankes, *Zapisi ilegalca*, Rad, Beograd 1960.
- I. Jelić, *Tragedija u Kerestincu: Zagrebačko ljeto 1941*, Zagreb, 1986.
- F. Jelić-Butić, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska*, Zagreb 1977.
- V. Jeriha Kovačev, *Fantje z vseh koncev sveta*, Ljubljana 1971.
- *Jugosloveni u Španiji*, Sarajevo 1959.
- Д. Јовановић, *Био сам у Шпанији: Утисци са фронта слободе*, Београд 1938.
- N. Jovanović, “Milan Gorkić (prilog za biografiju)”, *Istorija 20. veka*, I/1, Beograd 1983, 25-57.

[K]

- A. Kantorowicz, *Tschapaiew: Das Bataillon der 21 Nationen*, Madrid 1938.
- V. Karanović, *Moslavački partizanski odred*, Kutina 1981.
- S. Kariljo, *Na redu je Španija: razgovor sa Režosom Debreom i Maksom Galom*, Beograd 1975.
- J. Keene, *Fighting for Franco: International Volunteers in Nationalist Spain during the Spanish Civil War, 1936–1939*, London – New York 2001.
- L. Kirschenbaum, *International Communism and the Spanish Civil War*, Cambridge University Press, 2015.
- *Ko je ko u Jugoslaviji*, Beograd 1957.
- *Ko je ko u Jugoslaviji*, Beograd 1970.
- M. Kolar Dimitrijević, *Ivan Krdelj: radnički tribun*, Zagreb 1988.
- S. Koprivica-Oštrić, “Jugoslavenski dobrovoljci u jedinicama španjolske republikanske vojske 1936–1939”, *ČSP*, 19/2, 1987, 1-26.
- V. Kovačević, *U rovovima Španije*, Sarajevo 1958.
- D. Kovačić, “Kominternu i forsiranje antifašističkog ustanka u Hrvatskoj 1941 – slučaj Kerestinec”, *ČSP*, 43/3, Zagreb 2011, 863-880.
- *Коминтерн и гражданская война в Испании*, Москва 2001.
- *Komunistička internacionala: stenogrami i dokumenti kongresa*, XI–XII, Gornji Milanovac 1983.
- B. Knez, *Španija: Juče, danas, sutra*, Brames, Beograd 1936.
- *Književne sveske*, Zagreb 1940.
- E. Kocbek, “Premišljanje o Španiji”, *Dom in svet*, Ljubljana, 1–2/1937, 90-105.
- М. Ковачевић, *Извест Перше Костића: Мајора НКВД из Жупе Никшићке*, Београд 2004.
- D. Kowalsky, “Operation X: Soviet Russia and the Spanish Civil War”, *Bulletin of Spanish Studies*, XCI/1–2, 2014, 159-178.

- D. L. Kowalsky, *The Soviet Union and the Spanish Republic*, Madison 2001.
- D. Kowalsky, "Unión Soviética y las Brigadas Internacionales", *Ayer*, 56/4, 2004, 93-120.
- J. Kraljic, "New Material on Vladimir Copic...", *The Volunteer*, ALBA, New York, XXI/4, Fall 1999, 8-9.
- J. P. Kraljic, *The Croatian Community in North America and the Spanish Civil War*, MA thesis, Hunter College, City University of New York, 2002.
- I. Kreft, *Spomini in spopadi*, I, Ljubljana 1982.
- I. Kreft, *Teh pedeset let: spomini*, Ljubljana 1975.
- B. Krivokapić, *Dahauski procesi*, Beograd 1986.
- *Kronologija Splita 1941–1945*, Split 1979.
- *Krv i život za slobodu: slike iz života i borbe studenata iz Jugoslavije u Španiji*, Barcelona, 1938.
- *Krv i život za slobodu: slike iz života i borbe studenata iz Jugoslavije u Španiji*, Beograd, 1969.
- S. Kržavac, *Robija*, III, Beograd 1979.

[L/Л]

- *La Spagna in nostro cuore*, Milano 1996.
- B. Lalić, *Čudo se dogodilo u Španiji*, Zagreb 1979.
- S. Lasić, *Sukob na književnoj ljevici 1928–1952*, Zagreb 1970.
- B. Lazitch, M. M. Drachkovich, *Biographical Dictionary of the Comintern*, Stanford 1986.
- S. Leboš, "Analiza putopisa 'Sjećanje na putovanje u zemlju Slavena s juga' (*Recuerdos de un viaje al país de los Eslavos del Sur*) autora Georgesa Perrota", *Studia Ethnologica Croatica*, vol. 19, Zagreb 2007, 151-170.
- A. Lecœur, *Le partisan*, Paris 1963.
- M. Leitenberg, "Deaths in Wars and Conflicts in the 20th Century", Cornell University: Peace Studies Program Occasional Paper, Number 29, 3rd edition, 2003, 2005, 2006.
- M. Leković, *Martovski pregovori 1943*, Beograd 1985.
- H. Lemesle, *Des Yougoslaves engagés au XXe siècle: itinéraires de volontaires yougoslaves en Espagne républicaine*, Thèse de doctorat, Université de Paris I, Décembre 2011.
- A. Лешник, "Крв и живот за слободу: југословенски интербригадисти у Шпанији, 1936–1939", *Војно-историјски гласник*, Београд, 1–2/2007, 21-48.
- S. Lomb, *Stalin's Constitution*, Routledge, 2018.
- Р. Ломпар, Ј. Поповић, "Политика Краљевине Југославије према Шпанском грађанском рату...", *Српска политичка мисао*, Београд, 63/1, 2019, 321-339.
- L. Longo, *Internacionalne brigade u Španjolskoj*, Zagreb 1967.
- A. López, *Il battaglione Garibaldi: chronologia*, AICVAS: "Quaderno" no. 7, Roma, maggio 1990.

- D. Lukač, *Treći Rajh i zemlje Jugoistočne Evrope*, Beograd 1982.
- D. Lukač, *Ustanak u Bosanskoj krajini*, Beograd 1967.

[Lj/Љ]

- Н. Љубичић, *Ужички одред Димитрије Туцовић*, Београд 1981.

[М]

- A. Malraux, *Nada*, Beograd 1957.
- О. Манојловић-Пинтар, “Југословенски интербригадисти у Француској током Другог светског рата”, *Традиција и трансформација: Транснационална искуства југословенске историје*, II, ИНИС, Београд 2019, 123-152.
- О. Манојловић-Пинтар, *Последња битка: шпански борци и југословенска криза осамдесетих*, Београд 2019.
- О. Манојловић-Пинтар, “Шпанско писмо из 1984. у дневничким белешкама Коче Поповића”, необјављени рукопис.
- N. Marinković, *La Pasionaria*, Beograd 1980.
- А. Марков, *Шпански грађански рат: Шта је комунистички експеримент дао Шпанији*, Београд 1939.
- М. Марковић, *Дани незаборавни: успомене једног интербригадисте из Шпаније*, Цетиње 1973.
- М. Марковић, *Одабрани пут*, Подгорица 1997.
- Z. Maršálek, E. Voráček, *Interbrigadisté, Československo a španělská občanská válka: Neznámé kapitoly z historie československé účasti v občanské válce ve Španělsku 1936–1939*, Praha 2017.
- B. Maslarić, *Moskva – Madrid – Moskva*, Zagreb 1952.
- V. D. Matetić, *14. primorsko goranska brigada*, Beograd 1973
- Д. Матић, “Дипломатски односи између Шпаније и Југославије (1975–1980)”, Мастер рад, Филозофски факултет Београд, септембар 2019.
- Д. Матић, “Улога Комунистичке партије Шпаније у успостављању дипломатских односа Београда и Мадрида након Франкове смрти”, *Токови историје*, Београд, 2/2021, 119-145.
- B. Mažuranić, *Toledski Alcazar i Siget*, Zaklada tiskare Narodnih novina, Zagreb 1936.
- P. Merin, *Spain between death and birth*, New York 1938.
- P. Merin, *Spanien zwischen Tod und Geburt*, Jean Christophe-Verlag, Zürich 1937.
- M. Merriman, L. Lerude, *American Commander in Spain: Robert Hale Merriman and the Abraham Lincoln Brigade*, University of Nevada Press, 1986.
- С. Мићић, *Од бирократије до дипломатије: Историја југословенске дипломатске службе 1918–1939*, Београд 2018.
- E. Milak, *Jugoslavija i Italija 1931–1937*, Beograd 1987.
- Ф. Милекер, *Покушај насељавања Шпанаца у Банат*, Панчево 2012.
- О. Milosavljević, *Savremenici fašizma*, I–II, Beograd 2010.

- O. Milosavljević, “Tri lica jednog pisca: Crnjanski i fašizam 2007–1967–1937”, *Politička upotreba prošlosti: O istorijskom revizionizmu na postjugoslovenskom prostoru*, Novi Sad 2013, 41-60.
- М. Милошевић, *Дипломатски списи Иве Андрића*, Андрићград – Вишеград 2020.
- М. Милошевић, *Дипломатски списи Јована Дучића*, Андрићград – Вишеград 2020.
- R. Miljković, *Jugosloveni – bivši dobrovoljci španske republikanske vojske*, Beograd 1970.
- Е. Мирковић, *Благоје Нешиковић (1907 – 1984): Политичка биографија*, докторска дисертација, Филозофски факултет у Београду, 2016.
- Е. Мирковић, “Часопис ‘Наша стварност’ (1936–1939)”, *Архив*, Архив Југославије, Београд, XIV/1, 2013, 133-147.
- А. Митровић, *Време нетрпељивих*, Београд 1998.
- Д. Митровић, *Западна Србија 1941*, Београд 1975.

[N/H]

- *На шпанската земја: секавања на учесници во шпанската граѓанска војна*, Скопје 1961.
- K. Nađ, *Ratne uspomene: četrdesetdruga*, Zagreb 1979.
- *Naši Španci: zbornik fotografija i dokumenata o učešću jugoslovenskih dobrovoljaca u Španskom ratu 1936–1939*, Ljubljana 1961.
- *Naši španjolski dobrovoljci*, Rijeka 1988.
- *Naši u Španiji*, Bruxelles 1938.
- A. Nenadović, *Razgovori s Kočom*, Zagreb 1989.
- Ж. Николић, *Југоисточна Србија у Народноослободилачком рату и револуцији 1941–1945*, Београд 1979.
- G. Nikoliš, *Korijen, stablo, pavetina: memoari*, Zagreb 1981.
- G. Nikoliš, *Zapisi pod pritiskom*, Beograd 1988.
- G. Nonveiller, *Sećanja jednog građanina dvadesetog stoleća*, I–II, Beograd 2004.
- V. Novak, *Magnum Crimen: Pola vijeka klerikalizma u Hrvatskoj*, Beograd 1986.

[O]

- *Oblasna konferencija KPJ za Bosansku Krajinu*, Banjaluka 1982.
- I. Očak, *Braća Cvijići*, Zagreb 1982.
- I. Očak, *Gorkić: Život, rad i pogibija*, Zagreb 1988.
- I. Očak, “Dr Ante Ciliga – otpadnik komunizma i staljinske čistke”, *Radovi*, Filozofski fakultet Zagreb, 22/1989, 267-296.
- I. Očak, “Jugoslavenski sudionici Oktobarske revolucije u borbi protiv fašizma 1936–1945”, *Radovi*, Zagreb, 18/1985, 215-248.
- I. Očak, *Vojnik revolucije: život i rad Vladimira Čopića*, Zagreb 1980.
- M. Orešković Krntija, *Autobiografija*, Alfa, Zagreb 1976.
- G. Orwell, *Kataloniji u čast*, Zagreb – Rijeka 1983.

[P/П]

- *Осми конгрес СКЈ*, Београд 1964.
- М. Пантелић, Р. М. Маринковић, В. Никшић, *Чачански НОП одред*, Чачак 1982.
- D. Parmaković, *Mačvanski partizanski odred*, Šabac 1973.
- *Partizanska Drežnica*, Karlovac 1982.
- V. Pavlaković, *Jugoslaveni u Španjolskom građanskom ratu*, RLS, Beograd 2017.
- V. Pavlaković, “Matija Gubec goes to Spain: Symbols and Ideology in Croatia, 1936–1939”, *The Journal of Slavic Military Studies*, 17/4, 2004, 727-755.
- V. Pavlaković, “Twilight of the Revolutionaries : Naši Španci and the End of Yugoslavia”, *Europe–Asia studies*, 62/7, 2010, 1175-1191.
- V. Pavlaković, “Španjolski Siget: Simbolika Alcázara u hrvatskim novinama”, *ČSP*, 3/2019, 735-749.
- V. Pavlaković, *The Battle for Spain is Ours*, Zagreb 2014.
- Ж. Павловић, *Новинарска делатност*, Чајетина 2001.
- S. Payne, *The Spanish Civil War, the Soviet Union, and Communism*, Yale University Press, 2011.
- A. Paz, *Story of the Iron Column: Militant Anarchism in the Spanish Civil War*, Oakland – Edinburgh 2011.
- J. Peirats, *Anarchists in the Spanish Revolution*, London 1998.
- L. Pejić, *Historija klasičnog anarhizma u Hrvatskoj*, Zagreb 2016.
- M. Perić Velimir, *Doživljaji jednog Španca*, Zagreb 1963.
- M. Perić, “Јевреји из Југославије – шпански борци”, *Zbornik, Jevrejski istorijski muzej*, III, *Studije i građa o učešću Jevreja u NOR*, Beograd 1975, 1-43.
- М. Перишић, Љ. Шкодрић, Ј. Рељић, *Краљевина Србија и Краљевина Шпанија: документа*, Београд 2017.
- L. Perović, *Srpski socijalisti 19. veka*, I–II, Beograd 1985.
- М. Перовић, *Хроника о Ћићку*, Београд 1959.
- П. Перовић, “О ‘лијевим грешкама’ у Херцеговини”, *Историјски записи*, Титоград, 3–4/1983, 183-193.
- S. Pešić, *Španjolski građanski rat i KPJ*, Rijeka 1990.
- Б. Петрановић, “Земљорадничка левица и Шпански грађански рат”, *Историјски гласник*, Београд, 1–2/1987, 179-191.
- М. Петровић, *Револуција у Шпанији*, Београд 1936.
- Н. Петровић, *Извештаји Министарства спољних послова Краљевине Југославије*, VII–XI, Београд 2012–2015.
- Ђ. Пиљевић, *Човек идеја и акције*, Београд 2001.
- Ђ. Piljević, *Revolucionarni rad i politička misao Blagoja Parovića*, Doktorska disertacija, Fakultet političkih nauka, Beograd, 1988.
- J. Pietrzak, “Polscy uczestnicy hiszpańskiej wojny domowej”, *Acta Universitatis Lodzensis: Folia Historica*, 97/2016, 65-86.

- G. Polovina, *Svedočenje: sećanja na događaje iz prve godine ustanka u Lici*, Beograd 1988.
- K. Popović, *Beleške uz ratovanje*, Beograd 1988.
- D. Porter, *Vision on Fire: Emma Goldman on the Spanish Revolution*, Oakland – Edinburgh 2006.
- В. П. Потёмкин, *История дипломатии*, том III, *Дипломатия в период подготовки Второй Мировой войны (1919–1939 гг.)*, Москва – Ленинград 1945.
- P. Požar, *Jugosloveni žrtve staljinskih čistki*, Beograd 1989.
- *Preispitivanje prošlosti i istorijski revizionizam*, prir. M. Petrović, RLS, Beograd 2014
- P. Preston, *A People Betrayed: A History of Corruption, Political Incompetence and Social Division in Modern Spain 1874–2018*, London 2020.
- P. Preston, *The Coming of the Spanish Civil War*, Routledge, 2004.
- P. Preston, *The Spanish Civil War: Reaction, Revolution and Revenge*, London 2006.
- M. Prešern, *Marijan Krajačić: čovjek i revolucionar*, Zagreb 1979.
- J. Priese, *Hammer und Sichel über Spanien: In rotspanischen Kerkern*, Leipzig 1938.
- *Prilog građi za historiju narodnooslobodilačkog pokreta u Slavoniji 1941. godine*, Slavonski Brod 1965.
- S. G. Pugliese, *Carlo Rosselli*, Cambridge – London 1999.

[R/P]

- I. T. Radaković, *Besmislena YU-ratovanja 1991–1995*, Beograd 1997.
- M. Radanović, “Dida de Majo (1906–1964): biografija”, *Zbornik*, JIM, Beograd, 9/2009, 403-524.
- М. Радановић, “Југословенски интербригадисти пред Контролном комисијом ЦК КПЈ 1945–1949”, дипломски рад, Филозофски факултет у Београду, 2016.
- М. Радоевић, “Земљорадничка левица и социјално-економско питање”, *Токови*, Београд, 1/1990, 115-132.
- R. Radosh, et. al, *Spain Betrayed: The Soviet Union in the Spanish Civil War*, New Haven 2001.
- R. Radosh, et. al, *Spain Betrayed: The Soviet Union in the Spanish Civil War*, New Haven 2001.
- R. Rain, J. M. Thomas, *Spain 1936: Year Zero*, Sussex Academic Press, 2018.
- A. Ravbar, *Zakaj je padla Španska Republika*, Ljubljana 1971.
- *Red Barcelona: Social protest and labour mobilization in the twentieth century*, ed. A. Smith, Routledge, London – New York, 2002.
- L. Renn, *Španski rat*, Sarajevo 1959.
- *Revolution and War in Spain 1931–1939*, ed. P. Preston, Routledge, London – New York, 1984.

- R. D. Richardson, *Comintern Army*, Lexington 1982.
- N. Ristić, *Istina o Španiji*, Beograd 1939.
- *РККА и Гражданская война в Испании 1936–1939*, II, Москва 2020.

[S/C]

- Н. Самарцић, *Историја Шпаније*, Плато, Београд 2003.
- М. Seferović, *Istočno i zapadno od Neretve: Deseta hercegovačka narodnooslobodilačka udarna proleterska brigada*, Narodna armija, Beograd 1981.
- М. Sekulić, “Viaje al Oriente: Vicente Blasco Ibáñez y la experiencia del Otro”, *Facta Universitatis*, vol. 17, no. 2, Niš 2019, 177-186.
- Н. Севил, *Франкистичка Шпанија и борба шпанског народа за слободу*, Београд 1947.
- П. Симић, *Тито феномен 20. века*, Београд 2012.
- П. Симић, З. Деспот, *Тито: строго поверљиво*, Београд 2011.
- J. Simpson, “Economic development in Spain, 1850–1936”, *Economic History Review*, vol. 50, number 2, 1997, 348-359.
- С. Скоко, *Крваво коло херцеговачко 1941–1942*, II, Пале – Београд 2000.
- R. Skoutelsky, *L’espoir guidait leurs pas*, Paris 1998.
- *Slovenci v španski državljanski vojni*, Koper 2010.
- *Slovenska biografija*, SAZU, Ljubljana 2013.
- A. Smith, *Red Barcelona: Social Protest and Labour Mobilization in the Twentieth Century*, London 2003.
- J. Smodlaka, *Svjetski rat na tlu Španije*, Zagreb 1936.
- М. Спасојевић, Б. Максимовић, *Раде Радић: истина и лажи*, Бањалука 2007.
- *Spomenica u povodu proslave 300-godišnjice Sveučilišta u Zagrebu*, I–II, Zagreb 1968.
- J. V. Stalin, *Works*, XIV, London 1978.
- М. Станковић, *Први шумадијски партизански одред*, Београд 1983.
- И. Г. Старинов, *Записки диверсанта*, I, Москва 1997.
- М. Stojadinović, *Ni rat ni pakt: Jugoslavija između dva rata*, Buenos Aires 1963.
- М. Н. Стојисављевић, “‘Унутрашњост’ поетонима Тигар Бранка Ћопића”, *Наш језик*, L/2, Београд 2019, 521-527.
- Т. Stojkov, “Čehoslovačko-francuska aktivnost protiv Stojadinovića”, *ČSP*, 1/1979, 41-66.
- Т. Stojkov, *Vlada Milana Stojadinovića*, ISI, Beograd 1985.
- *Stvarni registar beležaka vrhovnih predstavničkih tela Jugoslavije*, Beograd 1961.
- G. Swain, *Tito: A Biography*, I. B. Tauris, 2010.

[Š/Ш]

- Э. П. Шарапов, *Наум Эйтингон – карающий меч Сталина*, Нева 2003.
- *Španija 1936–1939: Zbornik sećanja jugoslovenskih dobrovoljaca u*

- Španskom ratu, I–V, ur. Čedo Kapor, Vojnoizdavački zavod, Beograd 1971.
- Španjolska 1936–1939: prilozi sa znanstvenog savjetovanja, ur. Lj. Boban, JAZU, Zagreb 1989.
- [T]
- J. Тадић, *Шпанија и Дубровник у XVI в.*, Српска књижевна задруга, Београд 1932.
 - M. Telećan, “Contribución a la bibliografía de traducciones de literatura hispánica en Yugoslavia”, *Studia Romanica et Anglica Zagrabienia: Revue publiée par les Sections romane, italienne et anglaise de la Faculté des Lettres de l’Université de Zagreb*, Zagreb, 33–36/1972, 807–839.
 - M. Teofilović, *Kopnom i morem po belom svetu*, Beograd 2001.
 - *The French and Spanish Popular Fronts: Comparative Perspectives*, ed. M. S. Alexander, H. Graham, Cambridge University Press, 2002.
 - *The Splintering of Spain: Cultural History and the Spanish Civil War, 1936–1939*, ed. M. Richards, C. Elham, Cambridge University Press, 2005.
 - H. Thomas, *Španjolski građanski rat*, I–II, Rijeka 1980.
 - R. Timmermans, *Junaci Alkazara: opis istinitih događaja iz Toleda*, Đakovo 1937.
 - А. Тимофејев, *Руси и Други светски рат у Југославији*, Београд 2010.
 - *Tko je tko u NDH*, Minerva, Zagreb 1997.
 - М. Томашевић, *Бањалучки велеиздајнички процес*, Бањалука 2011.
 - B. Torkar, *Ozadje delovanja misij ameriške obaveščalne službe OSS v Sloveniji (1943–1945)*, Doktorska disertacija, Fakulteta za humanistične študije Koper, 2010.
 - N. Townson, *Is Spain Different? A comparative look at the 19th and 20th centuries*, Sussex Academic Press, 2015, 122.
- [U/Y]
- L. Udovički, *Španije moje mladosti: pismo mojoj deci*, Beograd 1997.
 - *Ustanak naroda Jugoslavije*, I–V, Beograd 1962.
- [V/B]
- P. Vajsenberger, *Pred obnovom naših privrednih odnosa sa Španijom*, Beograd 1939.
 - M. Vasić, *Revolucionarni omladinski pokret u Jugoslaviji 1929–1941*, Beograd 1977.
 - M. Vasić, *SKOJ 1929–1941*, Beograd 1979.
 - *Veleizdajnički proces u Banjaluci*, Banjaluka 1987.
 - K. Vidaković Petrov, *Kultura španskih Jevreja na jugoslovenskom tlu: XVI–XX vek*, Beograd 2001.
 - V. Vinaver, *Jugoslavija i Francuska između dva rata*, ISI, Beograd 1985.
 - V. Vinaver, *Svetska ekonomska kriza u Podunavlju i nemački prodor 1929–1935*, ISI, Beograd 1987.
 - Á. Viñas, *Al servicio de la República: diplomáticos y Guerra Civil*, Madrid 2010.
 - B. Volodarsky, *Stalin’s Agent: The Life and Death of Alexander Orlov*,

Oxford University Press, 2015.

- A. Vovko, “Špansko pismo Dragotina Gustinčića Etbinu Kristanu”, *Zgodovinski časopis*, Ljubljana, 42/4, 1988, 571-574.
- T. Vujasinović, *Blagoje Parović: Građa za biografiju*, Sarajevo 1955.
- U. Vujošević Cica, *Nestajali netragom*, Beograd 2019.
- U. Vujošević, “Poslednja autobiografija Milana Gorkića, sekretara СК КРЈ”, *Istorija 20. veka*, Beograd, 1997/1, 107-128.
- Ђ. Вујовић, *Ловћенски НОП одред и његово подручје у НОБ*, Цетиње 1976.
- В. Вуклиш, “Историографија, сјећање и Шпански грађански рат: свијет и Југославија”, *Годишњак за друштвену историју*, Београд, 3/2012, 105-123.
- В. Вуклиш, “Непознати ‘шпанац’ Петар Јовановић из Бањалуке”, *Гласник удружења архивских радника Републике Српске*, Бањалука, 5/2013, 329-340.
- V. Vukliš, “Sarajevski dosije Helmuta Klozea: 1933–1937”, *Prilozi*, Institut za istoriju, Sarajevo, 44/2015, 181-205.
- V. Vukliš, *Sjećanje na Španiju*, Banjaluka 2013.
- V. Vukliš, “Zaokret Kominterne prema narodnom frontu...”, *Гласник Удружења архивских радника Републике Српске*, Бањалука, 3/2011, 182-188.
- V. Vukliš, M. Todorović Bilić, *Sjećanja Žarka Lastrića*. Banjaluka 2020.
- M. Vuksanović, *Prva proleterska brigada*, Beograd 1981.

[W]

- P. Weissenberger, “España en la encrucijada a fines de noviembre de 1936 vista por un observador croata”, *Studia Croatica*, Buenos Aires, XV, vol. 54-55, Julio–Diciembre 1974.
- R. H. Whealey, *Hitler and Spain*, University Press of Kentucky, 1989.
- *Why did they ‘confess’? A study of the Radek – Piatakov Trial*, Pioneer Publishers, New York 1937.

[Z/3]

- *Za mir i progres u svijetu*, ur. Č. Kapor, Sarajevo 1999.
- *Zagreb 1941–1945: Zbornik sjećanja*, I–IV, Zagreb 1982.
- *Zagrebački partizanski odred: zbornik dokumenata i sjećanja*, Zagreb 1972.
- *Zajedničko pismo španjolskih biskupa cijeloga svijeta o ratu u Španjolskoj (1. srpnja 1937)*, Nova tiskara Vrčak i dr., Sarajevo 1937.
- *Završne operacije za oslobođenje Jugoslavije 1944–1945*, Beograd 1957.
- *Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату југословенских народа*, I–XV, Војноисторијски институт ЈНА, Београд, 1949–1986.

[Ž/Ж]

- *Život i djelo Vladimira Ćopića: materijali sa znanstvenog skupa održanog 1. i 2. listopada 1976. u Senju*, Rijeka 1978.

Интернет извори:

- “Bozidar Bosko Petrovich”, 13. 8. 2021, surfcity.kund.dalnet.se
- “Carlos Montilla Escudero”, Es.Wikipedia
- “Eduardo García Comín”, Real Academia de la Historia, dbe.rah.es
- “Embajadores de España en Yugoslavia”, Es.Wikipedia
- S. Gužvica, “Mustafa Golubić – šta zaista znamo?”, 13. 12. 2020, slobodnifilozofski.com
- E. Hobsbawm, “Intellectuals in the Spanish Civil War”, orwellfoundation.com
- T. Inđić, “Razvoj anarhističkih ideja na tlu jugoslavenskih zemalja”, masa-hr.org
- “José Antonio de Sangroniz y Castro”, Real Academia de la Historia, dbe.rah.es
- “Kikić, Hasan”, *Hrvatska enciklopedija: mrežno izdanje*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021, enciklopedija.hr
- “Larrañaga Churruca, Jesús”, Auñamendi Eusko Entziklopedia, aunamendi.eusko-ikaskuntza.eus
- Maitron: Dictionnaire biographique, mouvement ouvrier, mouvement social, maitron.fr
- “Maider, Vladimir (Majder, Kurt)”, *Židovski biografski leksikon*, zbl.lzmk.hr
- “Polak, Josip (Pepa)”, *Židovski biografski leksikon*, zbl.lzmk.hr
- J. Zupanc, “Žurnalista koga je i Politika zaboravila”, *Danas*, Beograd, *online* издање: danas.rs

Биографија аутора

Владан Вуклиш је рођен 12. априла 1984. године у Бањалуци, од оца Драге Вуклиша и мајке Весне Бурсаћ. Основну и средњу школу завршио је у родном граду. Уписао је студиј историје на Филозофском факултету Универзитета у Бањој Луци 2003. године, а 2009. је стекао диплому са звањем професора историје. Пред Одсјеком за историју истог факултета, 24. јануара 2013. одбранио је магистарску тезу “Шпански грађански рат у југословенској историографији и мемоаристици 1945–1991”, пред комисијом у саставу проф. др Милан Ристовић (ментор), проф. др Мирослав Јовановић и проф. др Дарко Гавриловић. Од 2013. године запослен је у Архиву Републике Српске у Бањалуци, на радном мјесту вишег стручног сарадника – архивисте. Марта 2018. године стекао је стручно звање вишег архивисте. Августа 2018. године именован је на петогодишњи мандат помоћника директора у Архиву Републике Српске у Бањалуци. Децембра 2021. године изабран је за предсједника Архивистичког удружења Босне и Херцеговине.

Учествовао је у већем броју научних скупова и конференција. Објавио је монографију “Сјећање на Шпанију” (2013) и специјалну публикацију “Земљотрес у Бањалуци 1969: солидарност, обнова и изградња” (2019, коаутор), а приређивач је издања “Усташки стожер за Босанску Крајину” (2017) и “Бањалучки илегалцац: Сјећања Жарка Ластрића” (2020). Аутор је већег броја научних и стручних радова из сфера историографије и архивистике, као и неколико изложби.

УНИВЕРЗИТЕТ У БАЊОЈ ЛУЦИ
ПОДАЦИ О АУТОРУ ОДБРАЊЕНЕ ДОКТОРСКЕ ДИСЕРТАЦИЈЕ

Име и презиме аутора дисертације: Владан Вуклиш

Датум, мјесто и држава рођења аутора: 12. 4. 1984. Бања Лука, БиХ

Назив завршеног факултета/Академије аутора и година дипломирања:
Филозофски факултет Бања Лука, 6. 10. 2009.

Датум одбране мастер/магистарског рада аутора: 24. 1. 2013.

Наслов мастер/магистарског рада аутора:
ШПАНСКИ ГРАЂАНСКИ РАТ У ЈУГОСЛОВЕНСКОЈ ИСТОРИОГРАФИЈИ И
МЕМОАРИСТИЦИ 1945–1991

Академска титула коју је аутор стекао одбраном мастер/магистарског рада:
Магистар историјских наука

Академска титула коју је аутор стекао одбраном докторске дисертације:
Доктор историјских наука

Назив факултета/Академије на коме је докторска дисертација одбрањена:
Филозофски факултет Бања Лука

Назив докторске дисертације и датум одбране:
ЈУГОСЛОВЕНИ, ШПАНСКИ ГРАЂАНСКИ РАТ И РАТНА ЕМИГРАЦИЈА

2. 9. 2022.

Научна област дисертације према CERIF шифрарику: H250

Имена ментора и чланова комисије за одбрану докторске дисертације:

- Проф. др Милан Ристовић, ментор
- Проф. др Славојка Бештић-Бронза
- Проф. др Драгиша Васић

У Бањој Луци, дана 7. 7. 2022.

Декан

[Handwritten signature]

УНИВЕРЗИТЕТ У БАЊОЈ ЛУЦИ
ФАКУЛТЕТ: ФИЛОЗОФСКИ

РЕПУБЛИКА СРПСКА
 УНИВЕРЗИТЕТ У БАЊОЈ ЛУЦИ
 ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ

07/632/22
 18.04.22

ИЗВЈЕШТАЈ

о оцјени урађене докторске дисертације

І ПОДАЦИ О КОМИСИЈИ

Наставно-научно веће Филозофског факултета Универзитета у Бањој Луци на седници одржаној 14. марта 2022. године донело је Решење број: 07/3.400-12/22, којим је именовало Комисију за оцјену урађене докторске дисертације наслова „ЈУГОСЛОВЕНИ, ШПАНСКИ ГРАЂАНСКИ РАТ И РАТНА ЕМИГРАЦИЈА“ кандидата мр Владана Вуклиша. Комисија је радила у саставу:

1. Проф. др Милан Ристовић, редовни професор, ужа научна област: Општа савремена историја, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, председник
2. Проф. др Славојка Бештић-Бронза, ванредни професор, ужа научна област: Историја савременог доба, Универзитет у Бањој Луци, Филозофски факултет, члан
3. Проф. др Драгиша Васић, ванредни професор, ужа научна област: Историја савременог доба, Универзитет у Бањој Луци, Филозофски факултет, члан

- 1) Навести датум и орган који је именовао комисију;
- 2) Навести састав комисије са назнаком имена и презимена сваког члана, научно-наставног звања, назива уже научне области за коју је изабран у звање и назива универзитета/факултета/института на којем је члан комисије запослен.

ІІ ПОДАЦИ О КАНДИДАТУ

Владан (Драго) Вуклиш, рођен је 12. априла 1984. године у Бањој Луци (Република Српска, Босна и Херцеговина), од оца Драге Вуклиша и мајке Весне Бурсаћ. Дипломирао је на Одсеку за историју Филозофског факултета Универзитета у Бањој Луци 6. октобра 2009. године. Стекао је звање магистра историјских наука на Филозофском факултету Универзитета у Бањој Луци 24. јануара 2013. године, одбравивши рад на тему „Шпански грађански рат у југословенској историографији и мемоаристици 1945–1991“. Звање магистра наука стекао је у ужој научној области Општа историја од 1918. године, на Одсеку за историју.

Пријава за израду докторске дисертације (стари програм, по Закону о универзитету) поднесена је Студијском програму историја, Филозофског факултета, а усвојена је од стране Сената Универзитета у Бањој Луци 16. јануара 2014. године, број 02/04-3.4562-39/13, наслова „ЈУГОСЛОВЕНИ, ШПАНСКИ ГРАЂАНСКИ РАТ И

РАТНА ЕМИГРАЦИЈА“. Докторска дисертација спада у ужу научну област Историја савременог доба. Ментор на изради докторске дисертације је проф. др Милан Ристовић, редовни професор, Универзитет у Београду, ужа научна област: Општа савремена историја.

Од 2013. године кандидат је запослен у Архиву Републике Српске, у његовом седишту у Бањој Луци, као виши стручни сарадник – архивиста, где од јесени 2018. године обнаша функцију помоћника директора, задужен за Сектор за заштиту архивске грађе у Архиву. У марту 2018. стекао је звање вишег архивисте. Активан је научни радник у пољу како историјске науке тако и информационих студија (архивистике). Научна истраживања везују га за историју Југославије, раднички покрет, Други светски рат, југословенски социјализам и архивистику. Учествовао је у већем броју конференција и написао је значајан број стручних и научних радова. Објавио је монографију „Сјећање на Шпанију: Шпански грађански рат у југословенској историографији и мемоаристици 1945–1991“ (2013) и приредио књиге изворне грађе „Усташки стојер за Босанску Крајину“ (2017) и „Бањалучки илегалца: Сјећања Жарка Ластрића“ (2020).

- 1) Име, име једног родитеља, презиме;
- 2) Датум рођења, општина, држава;
- 3) Назив универзитета и факултета и назив студијског програма академских студија II циклуса, односно последиједипломских магистарских студија и стечено стручно/научно звање;
- 4) Факултет, назив магистарске тезе, научна област и датум одбране магистарског рада;
- 5) Научна област из које је стечено научно звање магистра наука/академско звање мастера;
- 6) Година уписа на докторске студије и назив студијског програма.

III УВОДНИ ДИО ОЦЈЕНЕ ДОКТОРСКЕ ДИСЕРТАЦИЈЕ

Сагласност на Извјештај Комисије за оцену подобности кандидата и теме за израду докторске дисертације дао је Сенат Универзитета у Бањој Луци 16. јануара 2014. године, Одлуком број 02/04-3.4562-39/13.

Докторска дисертација кандидата мр Владана Вуклиша, наслова „ЈУГОСЛОВЕНИ, ШПАНСКИ ГРАЂАНСКИ РАТ И РАТНА ЕМИГРАЦИЈА“, садржи 470 страница. Научни апарат дисертације садржи 2257 фус нота. Количина кориштене литературе износи 13 страна наслова. Дисертација не садржи графиконе, илустрације, фотографије, табеле, шеме и остале прилоге, као ни предговор. Дисертација садржи пописе скраћеница (библиографске и појмовне), док основни текст почиње са Уводом а затим се дели у осам поглавља, која су праћена закључком и пописом извора и литературе.

Структуру докторске дисертације према унутрашњем устроју, хронолошкој поставци и тематици унутар поглавља аутор је описао на крају Увода дисертације.

Садржај докторске дисертације (са страничењем) је следећи:

Увод	1
Прво поглавље: „Далеки хоризонти“	19
Друго поглавље: „Интервенција и солидарност“	56
Треће поглавље: „Југословенско предриште“	121

Четврто поглавље: „Иберијски ровови“	177
Пето поглавље: „Сумња и повјерење“	234
Шесто поглавље: „Магла и повлачење“	290
Седмо поглавље: „Неутрална диктатура?“	348
Осмо поглавље: „Ратна емиграција“	390
Закључак	444
Извори и литература	451

- 1) Наслов докторске дисертације;
- 2) Вријеме и орган који је прихватио тему докторске дисертације
- 3) Садржај докторске дисертације са страничењем;
- 4) Истаћи основне податке о докторској дисертацији: обим, број табела, слика, шема, графикона, број цитиране литературе и навести поглавља.

IV УВОД И ПРЕГЛЕД ЛИТЕРАТУРЕ

Кандидат је обавио изузетно темељно истраживање архивске грађе у архивима у БиХ, Србији, Хрватској, Словенији, Црној Гори, Холандији. Користио је и релевантну грађу совјетске провенијенције из московских државних архива. Списак литературе и зборника објављене грађе о Шпанском грађанском рату садржи кључне наслове о овој теми на неколико страних језика (шпански, енглески, француски, руски, немачки), поред књига објављених на српском, хрватском и словеначком језику. Између осталих, то су радови С. Пејна (S. Payne), Х. Томаса (H. Thomas), П. Бруеа (P. Broue), Е. Темима (E. Temime), П. Престона (P. Preston), Е. Бивора (A. Beevor), Е. Лемела (H. Lemesle), Х. Касанове (J. Casanova), као и других бројних аутора. О изузетном познавању литературе сведочи списак кориштених наслова на 13 страница. Треба додати и кориштене бројне секундарне изворе (штампу) и кориштење дигитализованих извора и литературе на интернету.

Посебну групу, на коју је колега Вуклиш у свом критичком осврту на почетку дисертације скренуо пажњу, чини значајан број наслова који припадају мемоаристици (аутобиографије, сећања) и биографијама, учесника – југословенских интербригадиста. Користећи их, показао је све њихове добре и мање поуздане стране као изузетно важног, али и специфичног извора, који увек поставља пред истраживача посебне методолошке захтеве, опрезност и утврђивање поузданости сећања и података. Грађански рат у Шпанији и каснија улога југословенских преживелих интербригадиста у партизанском покрету и послератном периоду и структурама власти социјалистичке Југославије, били су подвргнути процесу инкорпорације у легитимни наратив нове државе. То је имало неизбежно и утицаја на историографску и мемоаристичку интерпетацију, чега је кандидат био изузетно свестан и на шта је с правом, на више места указивао. Његов критички осврт на историографску продукцију, њене домете и пропусте, како ону насталу за време постојања заједничке д

ржаве, тако и наслове који су објављени последње три деценије, важан је прилог историју историографије о овој теми, али и пример његове научне зрелости.

- 1) Укратко истаћи разлог због којих су истраживања предузета и представити проблем, предмет, циљеве и хипотезе;
- 2) На основу прегледа литературе сажето приказати резултате претходних истраживања у вези

проблема који је истраживан (водити рачуна да обухвата најновија и најзначајнија сазнања из те области код нас и у свијету);

- 3) Навести допринос тезе у рјешавању изучаваног предмета истраживања;
- 4) Навести очекиване научне и прагматичне доприносе дисертације.

V МАТЕРИЈАЛ И МЕТОД РАДА

Изабран методолошки приступ припада класичној историографској методологији, али је, имајући у виду обим и разноврсност примарне и секундарне грађе, кандидат успешно градио и свој критички и хеуристички инструментариј, прилагођен ономе што је захтевао рад са изузетно обимним и разноврсним изворним материјалом на неколико језика.

Истраживао је укупно око педесет фондова и збирки у архивима у Републици Србији (Архив Југославије, Историјски архив Београда, Архив Војводине, Дипломатски Архив МИП), БиХ (Архив БиХ, Архив Републике Српске), Словеније (Архив Републике Словеније), Републици Хрватској (Државни Архив Хрватске, Државни Архив у Риједи, Државни Архив у Сплиту), Црној Гори (Државни Архив ЦГ), Међународном институту за друштвену историју у Амстердаму итд. Грађу совјетске и шпанске провенијенције користио је прегледајући збирке докумената које се налазе пре свега у Архиву Југославије.

Прикупљање литературе, истраживање грађе у завидном броју архивских институција, и остале радње које припадају хеуристичкој страни рада, ставило је, имајући у виду разноврсност података и њихов број, пред кандидата озбиљан и сложен задатак њиховог аналитичког, критичког вредновања и селекције, што је у другој фази рада веома успешно обављено. Кандидат је у даљем раду, затим, извршио проблемско груписање и преобликовање критички обрађених података у поглавља, и приступио писању дисертације, при чему се може с разлогом истаћи иновативност и свежина у презентацији резултата. На крају је кандидат извео потребне закључке, као и осврт на материјал кориштен у писању дисертације. Придржавао се, при томе, основних смерница утврђених у претходном, почетном процесу рада на дисертацији и утврђеног плана.

Треба такође истаћи језичке и стилске особености и квалитет текста, који је добро компонован, јасно изложен и написан. У дисертацији се се поред прецизне научне експликације није изгубио одличан осећај за језик.

1) Објаснити материјал који је обрађиван, критеријуме који су узети у обзир за избор материјала;

2) Дати кратак увид у примијењени метод истраживања при чему је важно оцијенити сљедеће:

1. Да ли су примијењене методе истраживања адекватне, довољно тачне и савремене, имајући у виду достигнућа на том пољу у свјетским нивоима;
2. Да ли је дошло до промјене у односу на план истраживања који је дат приликом пријаве докторске тезе, ако јесте зашто;
3. Да ли испитивани параметри дају довољно елемената или је требало испитивати још неке, за поуздано истраживање;
4. Да ли је статистичка обрада података адекватна.

VI РЕЗУЛТАТИ И НАУЧНИ ДОПРИНОС ИСТРАЖИВАЊА

Шпански грађански рат 1936-1939, представљао је један од кључних кризних периода међуратне европске историје. Превазишао је далеко ограничени, регионални

значај, по важности, броју учесника и последицама. Био је, како је у својој дисертацији кандидат прецизно уочио, драматични увод у оно што ће по својим размерама, непосредно по његовом окончању уследити-нови светски рат. У њему учествују, на обе стране фронта, готово сви идеолошки, политички и војни фактори који ће се наћи на европским и светским бојиштима 1939-1945. године: од бранилаца шпанске Републике са умерене левнице, затим комунисти, анархо-синдикалисти, добровољци интербригадисти различитог идеолошког опредељења из целог света, на једној страни фронта, док су на другој стајале оне политичке и идеолошке снаге, окупљене око ултра конзервативно-клерикалне, и монархистичке деснице, фашиста – фалангиста, предвођених одметнутим генералом Франсиском Франком и уз подршку његових савезника из иностранства: италијанског експедиционог корпуса, немачке ваздухопловне Легије Кондор, португалских добровољаца итд.

Ово географски удаљено бојиште постало је за југословенске комунисте и оне других сродних идеолошких опредељења, простор на којем је, како је колега Вуклиш аргументовано утврдио, коригујући досадашње податке, било око 1850 добровољаца, који су највећим делом дошли у Шпанију да бране Републику из емиграције, и мањим делом непосредно домовине, уз велике губитке, стечено борбено и командно искуство, које је око 250 „Шпанаца“ издигло у прве редове командног кадра партизанског покрета и касније у државним, партијским и војним структурама власти после 1945. године.

Ово њихово ангажовање анализирано је у неколико контекстуалних нивоа: као политичка и идеолошка мотивација, у оквирима тада сложених унутрашњих прилика у КПЈ, али и њеном месту у европском комунистичком покрету и Коминтерни, затим као утицај совјетске политике и њених циљева у Шпанији. Указано је на реакције власти Краљевине Југославије на челу чије владе се у време грађанског сукоба на Пиринејском полуострву налазио Милан Стојадиновић са његовом политиком приближавања Италији и Немачкој, као и ставовима југословенске јавности о догађајима у Шпанији. Појашњени су путеви и организација њиховог доласка у Шпанију, како она успешна, тако и покушаји који су се завршили у југословенским затворима, затим друштвена, образовна и национална структура, политичка опредељења, ратни путеви, губици и друго.

Поред исцрпне реконструкције места југословенских добровољаца у војним структурама које су браниле Шпанску Републику, учињен је важан корак у појашњавању многих „сивих места“ и недоумица уочених у досадашњим историографским и мемоаристичким обрадама овог периода, настали првенствено у поједностављеном, идеолошки прихватљивом тумачењу, и избегавању неких проблематичних питања за време социјалстичког периода. Поред збивања на територији Шпаније, посебно место добила су разматрања логорских искустава бивших југословенских интербригадиста, заточених после пораза Републике у логорима на територији Француске, где их је затекао слом француске армије и немачка окупација. Тај период је додатно утицао на одлуку да се после повратка у Југославију, различитим путевима им начинима, активно укључе у отпор против осовинске окупације и колаборационистичких режима, постајући искусан и значајан део командних структура партизанског покрета у Југославији.

Вуклиш је обрадио и идеолошке поделе и сукобе, оне у Шпанији, али и њихов наставак у Југославији после 1945, затим улогу и судбину истакнутих интербригадиста, али и оних који су били на маргинама сећања, или били из званичне историје потиснути (као што је био случај са бившим интербригадистима који су били жртве сукоба са Информбироом). Ту је и разматрање њиховог утицаја на југословенску политичку и јавну сцену за време активног периода до краја 1960их, али и њихову последњу јавну улогу коју су преживели „Шпанци“ имали покушавајући да својим политичким, личним и моралним капиталом, на почетку југословенске кризе 1990их, утичу на догађаје који су заједничку државу водили путем трагичне дезинтеграције.

Посебну целину, којом се логички и истраживачки заокружује и научно обогаћује хронолошки и проблемски предмет истраживања, чини одељак о односу југословенске државе, дипломатије и партије према шпанској републиканској емиграцији у послератном периоду. Такође, обрађен је и однос према Франковом режиму, који је 1941. признао Независну Државу Хрватску, а после 1945. уточиште пружио припадницима усташког покрета и самом Павелићу и другим личностима шаролике групе из различитих антикомунитичких покрета са југословенског простора.

Оно што ваља такође напоменути и истаћи, јесте изузетно аналитичко и критичко „претресање“ литературе и мемоаристике који се умножавају од почетка 1960их, уз указивање на њихове домете али и мане, контардикције и нејасноће. На тај начин, кандидат је својим докторатом и на овај начин дао један изузетно добро утемељен критички искорак у претресању историографске и мемоаристичке продукције везане не само за његову тему, већ и за њен шири хронолошки и историографски оквир.

- 1) Укратко навести резултате до којих је кандидат дошао;
- 2) Оцијенити да ли су добијени резултати јасно приказани, правилно, логично и јасно тумачени, упоређујући са резултатима других аутора и да ли је кандидат при томе испољавао довољно критичности;
- 3) Посебно је важно истаћи до којих нових сазнања се дошло у истраживању, који је њихов теоријски и практични допринос, као и који нови истраживачки задаци се на основу њих могу утврдити или назирати.

VII ЗАКЉУЧАК И ПРИЈЕДЛОГ

Имајући изложено у виду, Комисија је мишљења, да је колега Владан Вулиш својом дисертацијом дао оригиналан и значајан научни допринос познавању једног од најважнијих феномена европске историје прве половине 20. века, који је по своме значају, превазишао уске регионалне границе увлачећи у шпански грађански сукоб учеснике који су бирајући страну у њему бирали и страну у новом светском ратном сукобу који је уследио неколико месеци после завршетка рата у Шпанији. Кандидат је, не занемарујући ни један аспект нити контекст овог феномена, главни предмет свог истраживања и анализе – улогу и судбину југословенских добровољаца, бораца на страни Шпанске Републике – дао једну чињенички иновативну, богату и сложену слику времена и процеса који су обиковали европску али и југословенску историју, са њиховим дугорочним последицама. Показао је,

поред рада на новим изворима, како се могу на методолошки иновативан начин читати они који су настајали првенствено као производ сећања учесника, или они већ кориштени. Обимна литература на неколико језика коју је користио, такође сведочи о одличној утемељености и стручној и научној ширини потребној за једно успешно савладавање овако изазовне и комплексне теме.

Комисија сматра, да је кандидат Владан Вуклиш својом докторском дисертацијом успешно дао методолошки иновативан, важан научни допринос модерној историографији о историји грађанског рата у Шпанији, историји југословенске левице, учешћу Југословена у одбрани Шпанске Републике, и неким другим сродним питањима, дајући, истовремено, верујемо, значајан допринос једном много ширем сегменту европске историје.

Због тога, пошто је кандидат мр Владан Вуклиш испунио све потребне услове, Комисија препоручује Наставно-научном већу Филозофског факултета Универзитета у Бањој Луци да одобри усмену одбрану докторске дисертације *Југословени, Шпански грађански рат и ратна емиграција*.

- 1) Навести најзначајније чињенице што тези даје научну вриједност, ако исте постоје дати позитивну вриједност самој тези;
- 2) На основу укупне оцјене дисертације комисија предлаже:
 - да се докторска дисертација прихвати, а кандидату одобри одбрана,
 - да се докторска дисертација враћа кандидату на дораду (да се допуни или измијени) или
 - да се докторска дисертација одбија.

ПОТПИС ЧЛАНОВА КОМИСИЈЕ

Датум: 13. април 2022. године

1.Проф. др Милан Ристовић, редовни професор, Универзитет у Београду, председник

2.Проф. др Славојка Бештић-Бронза, ванредни професор, Универзитет у Бањој Луци, члан

3.Проф. др Драгиша Васић, ванредни професор, Универзитет у Бањој Луци, члан

ИЗДВОЈЕНО МИШЉЕЊЕ: Члан комисије који не жели да потпише извјештај јер се не слаже са мишљењем већине чланова комисије, дужан је да унесе у извјештај образложење, односно разлог због којих не жели да потпише извјештај.

Изјава 1

ИЗЈАВА О АУТОРСТВУ

Изјављујем
да је докторска дисертација

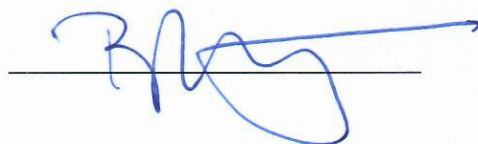
Наслов рада Југословени, Шпански грађански рат и ратна емиграција

Наслов рада на енглеском језику Yugoslavs, the Spanish Civil War and the war émigrés

- ☒ резултат сопственог истраживачког рада,
- ☒ да докторска дисертација, у цјелини или у дијеловима, није била предложена за добијање било које дипломе према студијским програмима других високошколских установа,
- ☒ да су резултати коректно наведени и
- ☒ да нисам кршио/ла ауторска права и користио интелектуалну својину других лица.

У Бањој Луци 12. маја 2022.

Потпис докторанта

Изјава 2

Изјава којом се овлашћује Универзитет у Бањој Луци да докторску дисертацију учини јавно доступном

Овлашћујем Универзитет у Бањој Луци да моју докторску дисертацију под насловом

Југословени, Шпански грађански рат и ратна емиграција

која је моје ауторско дјело, учини јавно доступном.

Докторску дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

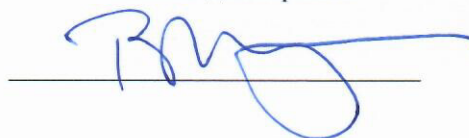
Моју докторску дисертацију похрањену у дигитални репозиторијум Универзитета у Бањој Луци могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (*Creative Commons*) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство
2. Ауторство – некомерцијално
- ☒ 3. Ауторство – некомерцијално – без прераде
4. Ауторство – некомерцијално – дијелити под истим условима
5. Ауторство – без прераде
6. Ауторство – дијелити под истим условима

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци, кратак опис лиценци дат је на полеђини листа).

У Бањој Луци 12. маја 2022.

Потпис докторанта

ТИПОВИ ЛИЦЕНЦИ КРЕАТИВНЕ ЗАЈЕДНИЦЕ

Ауторство (CC BY)

Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дјела, и прераде, ако се наведе име аутора, на начин одређен од аутора или даваоца лиценце, чак и у комерцијалне сврхе. Ово је најслободнија од свих лиценци.

Ауторство - некомерцијално (CC BY-NC)

Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дјела и прераде, ако се наведе име аутора, на начин одређен од аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дјела.

Ауторство - некомерцијално - без прерада (CC BY-NC-ND)

Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дјела, без промјена, преобликовања или употребе дјела у свом дијелу, ако се наведе име аутора, на начин одређен од аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дјела. У односу на све остале лиценце, овом лиценцом се ограничава највећи обим права коришћења дјела.

Ауторство - некомерцијално - дијелити под истим условима (CC BY-NC-SA)

Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дијела, и прераде, ако се наведе име аутора, на начин одређен од аутора или даваоца лиценце, и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дјела и прерада

Ауторство - без прерада (CC BY-ND)

Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дјела, без промјена, преобликовања или употребе дјела у свом дијелу, ако се наведе име аутора, на начин одређен од аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дјела.

Ауторство - дијелити под истим условима (CC BY-SA)

Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дјела, и прераде, ако се наведе име аутора, на начин одређен од аутора или даваоца лиценце, и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дјела и прерада. Слична је софтверским лиценцама, односно лиценцама отвореног кода.

Напомена: Овај текст није саставни дио изјаве аутора.

Више информација на линку: <http://creativecommons.org.rs/>

Изјава 3

Изјава о идентичности штампане и електронске верзије докторске дисертације

Име и презиме аутора Владан Вуклиш

Наслов рада Југословени, Шпански грађански рат и ратна емиграција

Ментор проф. др Милан Ристовић

Изјављујем да је штампана верзија моје докторске дисертације идентична електронској верзији коју сам предао/ла за дигитални репозиторијум Универзитета у Бањој Луци.

У Бањој Луци 12. маја 2022.

Потпис докторанта

